DAVID AND SYLVIA STEINER YIZKOR BOOK COLLECTION

STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY
NO. 14286

Minsk Memorial Book

Minsk, ʾir ve-em, korot, maʾasim, ishim, havai

THE NEW YORK PUBLIC LIBRARY – NATIONAL YIDDISH BOOK CENTER
YIZKOR BOOK PROJECT

NEW YORK, NEW YORK AND AMHERST, MASSACHUSETTS

THE STEVEN SPIELBERG DIGITAL YIDDISH LIBRARY PROVIDES
ON-DEMAND REPRINTS OF MODERN YIDDISH LITERATURE

MAJOR FUNDING FOR THE
YIZKOR BOOK PROJECT WAS PROVIDED BY:

Harry and Lillian Freedman Fund
David and Barbara B. Hirschhorn Foundation
David and Barbara Margulies
The Nash Family Foundation
Harris Rosen
David and Sylvia Steiner
Ruth Taubman

Original publication data

TITLE	Minsk, 'ir ve-em, korot, ma'asim, ishim, havai / kines Daṿid Kohen; 'arakh, Shelomoh Even-Shoshan.
IMPRINT	880-02 [Tel-Aviv?] : Irgun yotse Minsḳ u-benoteha be-Yisrael, 735-745 [1975-1985]
DESCRIPT	2 v. : ill., ports. ; 25 cm.
SUBJECT	Jews -- Belarus -- Minsk.
	Minsk (Belarus) -- Ethnic relations.
	Holocaust, Jewish (1939-1945) -- Belarus -- Minsk.
ADD'L NAME	Kohen, Daṿid, 1906-1973.
	Even-Shoshan, Shelomo, 1910-
ADD'L TITLE	Minsk, Jewish mother-city : memorial anthology

THIS BOOK MEETS A.N.S.I. STANDARDS FOR
PAPER PERMANENCE AND LIBRARY BINDING.

PRINTED IN THE U.S.A.

מינסק עיר ואם

ועדת הספר:

דוד זכאי, ישראל ריטוב, משה דולצין (מכסיקו), נחום קנטורוביץ (ניו־יורק), סיני לייכטר, פרופ' שמואל הורביץ, דוד כהן, מרדכי ברגר, גרשון מן (מינקוב), אברהם אבן־שושן, מרדכי חיימובסקי, יצחק זוירין, דב גינזבורג, אריה רם (רוזנבוים), שרה כפרי, מיכאל מינקוב, חיים לבשאי, נחמיה מכבי, עליזה וליאו גולדברג, שניאור צורי, מלכה לחובסקי, בצלאל פרלמן, שרה וראובן גולדברג, אברהם קפלן, משה טסמן, ד"ר משה קליוטש, מנחם איצקוביץ (הלוי), נחום חיניץ, שלמה אבן־שושן

מִינְסְק עִיר וָאֵם

קורות — מעשים — אישים — הוָי

כינס
דוד כהן

ערך
שלמה אבן־שושן

ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל
בית לוחמי־הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון
הוצאת "קרית־ספר" בע"מ • תשמ"ה

מִינְסְק עִיר וָאֵם

כרך שני

יהדות מינסק מ־1917 עד ימינו

ערוך בידי
שלמה אבן־שושן

ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל
בית לוחמי־הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון
הוצאת "קרית־ספר" בע"מ • תשמ"ה

MINSK, JEWISH MOTHER-CITY

a memorial anthology

Volume II

Printed in Israel
נדפס בישראל

דפוס סיון בע"מ, ירושלים

עם הכרך השני

בפתח דברי ההקדמה לכרך הראשון של ספרנו "מינסק עיר וָאם" אמרנו: "חלומם של רבים, יוצאי העיר מינסק ובנותיה, ובקהלם אישים דגולים, ידועי-שם בדברי ימי עמנו, מתחיל לקרום עור וגידים עם הופעת הכרך הראשון של ספר זה: "מינסק עיר ואם". פרשת חבלי הורתו ולידתו של הספר — יָמיה כימי דור, ומעוגנים בה אישים מבחירי העם — בארצות הברית ובארץ-ישראל, מכאן — חרדת-הקודש האופפת אותנו עם הגשת הספר למשפטו של הקורא".

ואכן, הכרך הראשון, על כ-700 עמודיו, שתחומו — קהילת מינסק מראשיתה ועד מהפכת-אוקטובר 1917, מילֵא לפי הערכתנו את הציפיות בו: לשַמש מצבת-זכרון היסטוריוגראפית לעיר ואם בישראל, וגם להיות בחינת גישום חלומם של אלה שנשאו נפשם אליו — ולא זכו. הוא פותח בסקירות כלליות מקיפות, מאת סיני לייכטר ודוד כהן, על קהילת מינסק בתקופה הנידונה, ממשיך במאמרים על מוסדי הדת ואישיה, על החברה והחינוך, על המפלגות, הזרמים הציבוריים ואישיהם. הספר משופע בדברי תיעוד, זכרונות, פרקי הוָי ופולקלור. מכלל היריעה הרחבה למַדי מצטַייר בעליל מקומה של קהילת מינסק בחיי הרוח והמעש של עמנו — כערש התנועות הציבוריות, הציוניות והסוציאליסטיות, שטבעו חותמן המובהק על הוויית העם בדורות האחרונים, וכבית-גידולם של אישים רבי-מעש שהשאירו רישומם בדברי-ימי עמנו. רובו של החומר לכרך זה, כמתחייב מהריחוק-בזמן של התקופה הנידונה, כאשר כל אישיה כבר לא היו בחיים, — נלקט או תורגם מתוך פרסומים ישָנים, בָּלים ונשכחים, ונתינתם ושילובם מחדש בספרנו תרמו תרומה רבה לקומפוזיציה הכללית של הספר. וכפי שאמרנו בהקדמתנו לכרך הראשון: "על תיאורם של מאורעות ומעשים בכלי שני או שלישי, העדפנו את דבריהם של הראשונים, שאינם רק רושמי רשומותיה של התקופה, אלא גם גיבוריה, עושי ההיסטוריה".

הכרך השני, המובא בזה לעיונו של הקורא, שתחומו הוא — יהדות מינסק מ-1917 ועד יָמינו, שונה, מבחינת אופי החומר המובא בו, תכלית שינוי מהכרך הראשון. אין בו כמעט דברים שנלקטו מפרסומים ישָנים, אלא רובו-ככולו דברי עדוּת חדשים שנגבו מפי המשתתפים ביָזמתו, ולרוב גם באמצעותו של דוד כהן ז"ל, מכַנס מרבית החומר לשני הכרכים גם יחד. בסיוע המכון ליהדות בת-זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים, קיים דוד כהן עשרות ראיונות עם עולי מינסק הותיקים והחדשים. חומר-הראיונות המוקלט, רובו יידיש, נמסר לעיבוד ראשון לידי פנחס אורן, איש אשדות-יעקב, וממנו הועבר לשולחן העורך. והוא — שמַהוה את עיקרו של הספר שלפנינו.

הראיונות שנערכו לפני כ-13 — 15 שנים משתרעים על אלפי עמודים. המרואיינים לא נתבעו למסור על עצמם פרטים אישיים (גיל, שנת עליה, מקום מגורים) ולא הקפידו על רציפות סיפורם, שאף נקטע כפעם בפעם והוסט לצדדים על-ידי שאלות המראיין. עם אסון היספותו של דוד כהן, במארס 1973, אָבד הקשר עם מרבית המרואיינים, ומאמצי העורך לאתרם ולחַדש מגע נכזבו. בתנאים אלה היתה המשימה להכשרת חומר הראיונות לדפוס, שיהיה מתוקן כל-צרכו כמשאֶלת לבֵנו, קשה ביותר.

הכרך שלפנינו מקיף, כאמור, תקופה של שישים שנה ומעלה — תקופה שניתן לחַלקה, מבחינת עניינה, לשלוש תקופות-משנֶה. הראשונה — יהדות מינסק מ-1917 ועד הכיבוש הנאצי ב-1941 — מיוצגת בספרנו בצורה נרחבת למדי. אף כאן נפוּזח הכרך בסקירה כללית מקיפה, פרי עטו של אהרון רחין, ובהמשכה — שלושים פרקי עדות של חברים מהמחתרת הציונית-הסוציאליסטית ושל אישים מהחוגים התורניים במינסק הסוביטית. ממכלול הדברים מצטרפת תמונה מוחשית של הוויית יהודי מינסק בתקופת השלטון הסוביטי — חורבן גמור של אָשיוֹת החיים הכלכליים, הציבוריים, הדתיים והלאומיים שמלפני המלחמה, גזירות השלטון נגד הדת והמסורת היהודית, נגד הציונות והעברית, ולאחר מכן גם היידיש, ולעומת זאת — המאמץ הנואש, העקשני של חלקים ביהדות מינסק לשמור על הגחלת היהודית, אם הדתית-המסורתית, ואם הלאומית, גם במסְתרים, גם במחתרת. תקופה זו משתלבת, בפרשת יהדות מינסק, כהמשכה הרצוף של התקופה שלפני המהפכה — דבר הבא לביטוי אף במַפתח-השמות המשופע בשמות אישים שחייהם וּפָעלם התמקדו בתקופה שעד 1917.

ושניה בתקופות-המשנה היא — עידן הכיבוש הנאצי, 1941־1944. כאן מובאת סקירה כללית מקיפה שהוכנה על-ידי דוד כהן ז"ל, ואחריה 18 פרקי עדות מפי חברים שחזו מבשרם את אימי

השואה ואף היו בלוחמים בצורר. לא מיצינו כאן את מלוא החומר שנצבר בידינו, שיש בו כדי למלא כרכים הרבה. נאלצנו, מחמת מגבָּלות של זמן ומקום ואמצעים, לקַצר את היריעה, אך גם במסגרת המְצומצמת שתָחמנו לנו ניתן כאן תיאור נוקב עד התהום של אימי התקופה השחורה-משחור בדברי ימי עמנו בכלל ובמינסק בפרט, ואף הובלט ייחודה של המחתרת בגיטו-מינסק, מהראשונות בברית המועצות שפעלה למראשית הכיבוש הנאצי ועשתה להצלת יהודים ולהעברתם ליער, לפרטיזנים. רַבים כאן דפי הענות והגבורה שאין לקְראם בלא דמעה בעין ורטט בלב.

ולבסוף, תקופת-המשנֶה השלישית, — מ-1945 ועד ימינו. מינסק שוחררה מהכיבוש הנאצי והוחזר בה השלטון הסוביטי. הלוחמים היהודים שנכנסו למינסק עם שחרורה מצאו עיר חרֵבה, ריקה מיהודים. לְיָמים נתחדש ואף גדל הישוב היהודי במינסק. היאך גדל? במה חי? וכיצד היתה עֶדנה לציונות בקרב יהודי מינסק בשנות השישים, אחרי בלותה בשנות הגזירות והרדיפות של השלטון הסוביטי — אלו השאלות שביקשנו עליהן מענה מפי עולי מינסק בשנות השבעים, ולצערנו, לא נענינו. אמנם, פרק מינסקאי זה הוא רק בראשיתו, ועוד נתכנו לו עלילות ברבות הימים. אך ראינו טעם לפגם אם נסיים את הספר בקינת החורבן, ולא ניעגן בסיום גם לבשורת הנחמה על התחדשות הציונות והעליה ממינסק בימינו. שני הפרקים החותמים את ספרנו, של אנטולי רובין ושל ישראל רש"ל, מוקדשים לסוגיָה זו — חתימה בסימן פתיחת דף חדש, אתגר להמשך על-ידי הבאים אחרינו.

עם זאת נמנענו גם כאן, כמנהגנו בכרך הראשון, מחלוקה למדורים מוגדרים המוכתרים בשערים נפרדים, הן משום דרכם של המחַברים שאינם תוחמים דבריהם במסגרת פרק-זמן מוגדר, והן משום הקונצפציה של העורך הרואה בַספר על שני כרכיו רציפות תיאורית אחת, מעֵין סיפורה של יהדות מינסק כחטיבה אחת שחוליותיה אחוזות זו בזו ונמשכות זו אחר זו.

מאליו מובן שספר כשלנו, שמשתתפיו מרובים ודבריהם מוסבים על אותו נושא עצמו, מרובות בו החזרות. אף על פי כן נמנענו מלקטוע את הרצף הסיפורי של כל משתתף ומלהשמיט את קטעי החזרות.

שיבצנו בספר כמאה תצלומים התורמים הן להמחשת הדברים והן להרחבת הפאנורמה האנושית של גיבורי עלילת הקהילה המינסקאית לדורותיה. שמות כל המצולמים שזוהו בתצלומים הקבוצתיים נרשמו אף הם במפתח השמות המובא בסוף הספר. מפתח שמות זה, מלבד התועלת השימושית הצפונה בו למעיין, יש בו גם משום השאָרת זֵכר וגמילת חסד של אמת לאותם מינסקאים שעצם היותם כוסה במשאון בצוק העתים.

המדור "זכרי אישים", המובא גם כאן כבכרך הראשון, לקוי בהכרח בחסר, אך על האלטרנטיבה של גניזה העדפנו לתת לפחות את המעט שעלה בידינו ללקט.

חבלי לידתו של הכרך הזה ארכו שנים הרבה, גם משום שהעורך המרותק לעבודתו בהוצאת הקיבוץ המאוחד לא יכול להתפנות למלאכת הספר הזה, אך בעיקר משום ההידלדלות המעציבה של שוחרי ספר-מינסק ונאמניו מקרב ארגון יוצאי מינסק בארץ.

מכלל 31 חברי ועדת-הספר המנויים בעמוד הראשון, הלכו 16 איש לעולמם. נזכירם בהוקרה: דוד זכאי, ישראל ריטוב. משה דולצין, נחום קנטורוביץ, דוד כהן, מרדכי ברגר, יצחק זבירין, שרה כפרי, מיכאל מינקוב, ליאו גולדברג, ראובן גולדברג, אברהם קפלן, משה טסמן, ד"ר משה קליוטש, מנחם איצקוביץ (הלוי), נחום חיניץ. כל אלה היו בחולמי ספר מינסק, וברובם אף תרמו תרומה נכבדה לבניינו ולהוצאתו של הכרך הראשון.

גם רבים מהחברים שעודם בחיים — תש כוחם עד כדי חוסר יכולת לא רק להטות שכם למלאכת הספר, אלא אף כדי לקיים מגע של עידוד והמְרָצה. ואין צריך לומר, שדור העולים החדשים עודנו עומד מנגד. ורק בזכות הרגשת החובה העמוקה כלפי ההיסטוריה, כלפי העתיד, שהפעימה לבותיהם של אחדים מחברי ועדת-הספר, הלא הם אברהם אבן-שושן, דוב גינזבורג, נחמיה מכבי, גרשון מן (מינקוב) ואריה רם (רוזנבוים), ונתעוררו לעשות להבטחת הצד החמרי והביצועי של מפעל הספר, וסייעו לְעורך ברב או במעט — יש בידינו לברך על המוגמר.

שדה־נחום **שלמה אבן־שושן**

אהרן רוזין

היישוב היהודי במינסק בשנים 1917 — 1941

המחבר, אסיר ציון, מפעילי התנועה הציונית במחתרת במינסק, נולד בשנת 1910. במלחמת־העולם השניה שירת בצבא האדום חכה ב־5 אותות־הצטיינות. עלה ארצה ב־1967. תושב ירושלים.
ספרו ביידיש, "מיין וועג אהיים" ("דרכי הביתה", זכרונות אסיר-ציון בברית-המועצות, ראה אור ב-1981, ובתרגום עברי, בידי דוד ניב, ב-1983.
מחקרו דלהלן, על היישוב היהודי במינסק בשנים 1917-1941, נכתב במיוחד לספרנו. תורגם מיידיש בידי ש. אבן-שושן.

סיקור כללי של התקופה

במארס 1917 פרצה המהפכה ברוסיה ששָׂמה קץ למשטר הצארי וכוננה במדינה ריפובליקה בהנהגת ממשלה זמנית.
האוכלוסיה היהודית ברוסיה קידמה בהתלהבות את פני המהפכה. היהודים ראו במהפכה ראשית־כל את הקץ לפוגרומים, להפליָה ולאנטישמיות. ואמנם הממשלה החדשה של רוסיה ביטלה את שיטת האפליָה כלפי האוכלוסיה היהודית. כבר ב־22 במארס 1917 פירסמה הממשלה הזמנית צַו מיוחד שהִקנה ליהודים את כל הזכויות האזרחיות וביטל את כל ההגבלות שהוטלו על־ידי המשטר הצארי.
אך לא רק שיווי־הזכויות המשפטי מאפיין את מעמדם החדש של היהודים ברוסיה אחרי המהפכה. האוירה החדשה, הרעננה של חופש, שנשתררה במדינה, פעלה את פעולתה העזה על הקיבוץ היהודי הגדול. זו לראשונה בדברי ימי היהדות הרוסית ניתנה לה האפשרות לארגן את חייה כרצונה ולפתח פעילות כרוחה. וכל הכוחות החברתיים והרוחניים הגנוזים פרצו והֵקֵרו כמַעין המתגבר.
מפלגות יהודיות שונות, שצימצמו פעילותן או הפסיקוה כליל בשנות הריאקציה ברוסיה (1906-1907), פיתחו עתה פעולה נרחבת והיתה להן השפעה מרובה בציבוריות היהודית. התחילו להופיע ביידיש, בעברית וברוסית עשרות ספרים, חוברות, כתבי־עת ועתונים יומיים. נתפתחה רשת־חינוך יהודית־לאומית מסועפת. תוך חודשים מספר קמו מאות מוסדות־חינוך, הָחל בגני־ילדים וכלֵה במכוני־מורים.
המטרה הראשונה שהציבו לעצמן המפלגות היהודיות ברוסיה באותה שנה תוססת, 1917, היתה לעַצֵב הנהלה־עצמאית חדשה בדמות קהילות דימוקראטיות שהיו צריכות לשמש גרעיני־יסוד לאוטונומיה יהודית לאומית במדינה ולהכין נציגות יהודית כל־רוסית באסיפה המכוננת של המדינה. כל המפלגות היהודיות פתחו בפעילות נמרצת לארגון בחירות דימוקראטיות למועצות הקהילות וכן לועידה היהודית הכל־רוסית שהיה עליה לנסח את התביעות הלאומיות של היהדות הרוסית שיועלו באסיפה המכוננת הכל־רוסית. תאריך כינוסה של הועידה היהודית שונה פעמים אחדות ולבסוף נקבעה פתיחת הועידה ליום ה־17 בפברואר 1918 בפטרוגראד.
אך המהפכה הבולשאֶביסטית, שנתחוללה ב־7 בנובמבר 1917, שמה לאַל את כל התכניות. הועידה היהודית הכל־רוסית לא זכתה להתקיים. אסיפת־היסוד הכל־רוסית פוזרה.

מינסק, אף שהיתה רחוקה מהמרכזים המהפכניים התוססים בפטרוגראד ובמוסקבה, לקחה אף היא חבל פעיל ונמרץ באותם מאבקים סוערים. בימים הראשונים של מארס 1917 נתארגנה המועצה המינסקאית של צירי־הפועלים, שבראשה נתיצב פוֹזֶרן, אינטרנאציונליסט שמאלי, שעד־מהרה עבר אל הבולשֶביקים. ראוי לציין, כי בתקופה הראשונה למהפכת־פברואר לא היה במינסק ארגון בולשֶביסטי גדול וחזק. עד מאי 1917 לא היתה במועצת מינסק סיעה בולשֶביסטית נפרדת, אלא היתה סיעה סוציאל־דימוקראטית משותפת. ב־11 במארס, באסיפה הראשונה של הסוציאל־דימוקראטים במינסק, כשנדונה שאלת המלחמה והשלום, קיבלו השמאליים, בעת ההצבעה על ההחלטה, רק 13 קולות, והימנים 178 קולות.[1] אופיָני הדבר, כי ההיסטוריונים הסוביטיים עצמם מדגישים, כי "רק בשל היות ה'בונד' לא מאורגן, נתאפשר הדבר שבראש המועצה המינסקאית הועמד פוֹזֶרן".[2]

הקיבוץ היהודי הגדול במינסק תסס וסער. המפלגות הציוניות פיתחו פעילות רבה והגבירו השפעתן על חיי הציבור היהודיים בעיר. כבר בסוף אפריל 1917 מופיע במינסק שבועון ציוני "דאָס יידישע וואָרט". בסוף 1917 מופיע "דער יוד". ביאנואר 1918 מתחיל להופיע במינסק בטאון ההסתדרות הציונית הצבאית של חזית־המערב "דער יודישער סאָלדאט". מופיע דו־שבועון ברוסית, בטאון הנוער הלומד הציוני, "החבר". כן מופיעים פרסומים שונים אחרים, פאֶריודיים ולא פאֶריודיים.

עמדה איתנה היתה במינסק ל"בונד". בעיר מתרכזים מנהיגיה הבולטים של תנועת ה"בונד", כגון מ. פרומקין (אסתר), יענקל לוין, ויינשטיין (ירחמיאל) ואחרים. ביוני 1917 מתחיל להופיע במינסק עתון יומי יהודי גדול, "דער וועקער" — בטאון הועד המרכזי של ה"בונד".

ואין זה מקרה שאת יובל העשרים של ה"בונד" חגגו בסתיו 1917 במינסק. "הפגנות גדולות ברחובות, עצרות־המונים אדירות בתיאטרון העירוני, הצגות־יובל, גליונות מיוחדים בעתונים, ברכות מכל מוסדות השלטון, מכל המפלגות... הכל היה חגיגי בעיר ושׂררה התרוממות־נפש אמיתית".[3]

על יחסי־הכוחות של המפלגות היהודיות השונות ועל מידת השפעתן על האוכלוסיה היהודית בעיר בזמן ההוא ניתן לעמוד מתוצאות הבחירות למועצת קהילת מינסק בשנת 1918. עם חברי המועצה הנבחרים נמנו:[4] אגודת ישראל — 23; ציונים — 21; פועלי־ציון — 10; כל שאר הקבוצות הציוניות — 14; בונד — 17.

נמצא שכל המפלגות הציוניות קיבלו 45 חברים במועצה, או 53%, וה"בונד" 17 חברים במועצה, או 20% מכלל חברי המועצה.

אף שלא מצאנו מספרים על תוצאות הבחירות לועידה היהודית הכל־רוסית באזור־הבחירה המינסקאי, יש להניח כי בחירות אלו נתנו בקירוב אותן תוצאות כבבחירות למועצת הקהילה.

אגב, מידיעות שפורסמו ב"דער וועקער" אנו למדים, כי בחלק גדול מישובי פלך מינסק (קאפוליה, טימקוביץ', פאריץ', אוסיפוביץ', חולוּפֶניץ', טורוב, דריסה ועוד) הצביעו 29%

1. ו. קנורין. הכנת ה"אוקטובר". במאסף "מהפכת אוקטובר בבאֶלורוסיה", עמ' 40, מינסק 1927 (יידיש).
2. שם, עמ' 39.
3. ר. אברמוביץ'. בשתי מהפכות, כרך שני, עמ' 140-141 (יידיש).
4. "דער וועקער", בטאון ה"בונד", 257, מינסק 1918.

ועידת אנשי החיל בחזית המינסקאית, תרע"ח (1918)

מהבוחרים לועידה בעד ה"בונד". מאותו מקור מתחוור לנו כי בפטרוגראד ובישובים אחרים של רוסיה־הגדולה הצביעו בעד ה"בונד" רק 13%. השפעה פחותה עוד מזו היתה ל"בונד" בקרב אנשי־הצבא היהודים. וכך רואים אנו כי בבאֶלורוסיה בכלל ובמינסק בפרט היתה ל"בונד", יחסית, עמדה חזקה יותר משבשאר מקומות ברוסיה.

למן ה־31 בדצמבר 1917 ועד ה־4 ביאנואר 1918 נתקיימה במינסק ועידה של אנשי־צבא יהודיים מחזית־המערב, שהשתתפו בה 41 צירים. ההרכב המפלגתי של הצירים היה: ציונים — 21; פועלי־ציון — 10; המאוחדים — 4; בונדאים — 5, בולשאֶביק — 1. בועידה נדונו השאלות על מעמדה של ההתאחדות היהודית הצבאית, של הועידה היהודית הכל־רוסית, ההגנה העצמית וכו׳. נבחר ועד־חזית בהרכב של 4 ציונים, 2 פועלי־ציון, 1 מהמאוחדים ו־1 מה"בונד".[5]

מן העובדות והמספרים הנ"ל אנו למדים על הפעילות של הציבוריות היהודית במינסק ועל תפקידן ומידת השפעתן של מפלגות יהודיות שונות בעיר.

ב־7 בנובמבר 1917, כשבפטרוגראד נפתחה ועידת המועצות והכריזה על תפיסת השלטון, החליטה מועצת העיר מינסק להצטרף למהפכה והודיעה שהשלטון בעיר עובר לידי הסוביטים. בצהרי יום ה־7 בנובמבר הודבק בכל רחבי העיר צו המועצה המבשר על כך. הסוביט המינסקאי שׂם מבטחו באלפיים החיילים האסורים שהיו בבתי־הכלא במינסק ושוחררו ב־7 בנובמבר. זיינו אותם מיד ברובים ובמקלעים. חיילים אלה שימשו יסוד לחטיבת חיל־רגלים והוכרזו כ"חטיבה המהפכנית הראשונה של הסוביט המינסקאי".

כן אורגן ועד צבאי־מהפכני, בראשו מיאסניקוב, וחבריו קלמנוביץ׳, קנורין, לאנדֶר, פריימאן ואחרים.

ועד־החזית, שהסיעה הבולשאֶביסטית הסתלקה ממנו ביום הראשון למהפכה, אירגן בו־בזמן "ועד להצלת המהפכה" שסביבו נתרכזו נציגים מכל שאר המפלגות והארגונים הציבוריים שהתיחסו באֵיבה למהפכה הבולשֶביסטית.

ב־8 בנובמבר נתקיימה אסיפה כללית של ה"בונד" במינסק, שגינתה את תפיסת השלטון על־ידי הסוביט. בו ביום פירסמו הסיעות של המֶנשאביקים, ה"בונד" והס"ר במועצת מינסק הצהרה כללית, שדנה לכף חובה את המהפכה ותבעה למסור את השלטון כולו לועד שיורכב

5. "דער וועקער" מיום 8.1.1918 (יידיש).

מכל הארגונים הדימוקראטיים — למן הסוביט ועד ה"דומה" העירונית.[6] גם כל שאר המפלגות והארגונים גינו את המהפכה הבולשאֶביסטית.
אור ל־9 בנובמבר הגיעו העירה יחידות פרשים שהוזעקו על־ידי ועד־החזית ושנועדו להתיצב מול יחידות הצבא הבולשאֶביסטיות, העיר כולה היתה ב־9 בנובמבר מחנה מזוין. שררה בה מתיחות רבה והיתה צפויה התנגשות־דמים.
אך המאורעות נשתלשלו אחרת. קבוצת חברים מ"הועד להצלת המהפכה", עם הסוציאל־דימוקראט שטאֶרן בראש, התחילה לשַדל את שני הצדדים לפשרה של שלום. הבולשאֶביקים, עם מיאסניקוב בראש, הבינו שידו של "הועד להצלת המהפכה" על העליונה, ושבהתנגשות־במישרין יובסו הבולשאֶביקים, וחתמו על הסכם־פשרה. כך נמנעה התנגשות מזוינת. המשמרות בעיר עברו ליחידות הדיביזיה הקאווקאזית השניה, שבפיקודו של ועד החזית, ויחידות הצבא הסוביטיות הועברו לרחוב קולומֶנסקאיה, לא הרחק מרחוב־פטרוגראד, ששם שכן הסוביט.
העיר מינסק נשארה ל־4-5 ימים ברשות "הועד להצלת המהפכה".
הבולשאֶביקים ניצלו את ההפוגה הזאת, התקשרו עם נציגיהם בחזית־המערב והצליחו לקבל עזרה רבה. ב־12 בנובמבר יצאה מתחנת פוגוֹרֶלצי למינסק רכבת משוריינת, ואור ל־14 בנובמבר הגיעה לתחנת מינסק. מיד הועמדה לרשות הועד המהפכני הבולשאֶביסטי והועברה לבית־הנתיבות ליבאווה־רומני, כלומר, למרכז העיר כמעט. וזה בעצם חָרַץ את גורל העיר תוך ימים מספר. השלטון במינסק נתפס בידי הבולשאֶביקים.
ב־23 ביאנואר 1918 פוזרה ה"דומה" העירונית במינסק. הסוביט המינסקאי של צירי הפועלים והחיילים, בישיבתו מיום 22 ביאנואר, צִיוָה ברוב של 115 קולות נגד 29 קולות, על פיזור ה"דומה" ו"בית־הפקידות" ("אופראוואַ") העירוני.[6]
יו"ר ה"דומה" העירונית היה אז העסקן הבונדאי הנודע א. ויינשטיין, ראש־העיר היה פ. קאשצ'אֶנקו וממלא־מקומו — א. זלמנוב. שניהם היו אנשי ס"ר.
שלטון הבולשאֶביקים בעיר לא האריך אז ימים. במחצית פברואר 1918, בו־זמנית כמעט, פתחו בהשתערות עזה על מינסק ממערב הגרמנים ומכיוון בוברויסק — הגיִס הפולני הראשון של דוֹבבּאר־מוסניצקי, שהביס ב־16 בפברואר את הצבא הסוביטי ליד תחנת יאסָאֶן וכבש את אוסיפוביץ' — צומת־רכבות חשוב במרחק מאה וירסטאות ממינסק.
העיר מינסק היתה מכוּתרת. המתח והחרדה בעיר גברו. גריגורי ארונסון, שהיה אז בעיר, מספר בזכרונותיו:[7]
"נפוצו שמועות מדאיגות על התקרבות הגרמנים... ברושֶם השמועות האלו החלה התרוצצות בעיר... דיברו על הצורך לארגן, על כל צרה שלא תבוא, הגנה עצמית יהודית. לפיכך נתקיימה התיעצות חשאית של נציגי הסיעות ב'דומה' העירונית שפוּזרה. התיעצות זו ייפתה את כוחם של כמה ס"ר ובונדאים (קאשצ'אֶנקו, זלמנוב, ויינשטיין וקאוואליק) לפתוח במשא־ומתן עם הבולשאֶביקים. המשלחת הזאת קיימה שיחה עם נציגי השלטון ותבעה בתוקף, שאם יטשו הבולשאֶביקים את העיר — תוּקם מחדש בעוד מועד הדומה העירונית, שהרי חשוב ביותר שהאוכלוסיה המקומית לא תישאר פתאום ללא שום הגנה, ללא שום נציגות שתוּכל לעמוד כנגד הגרמנים. כן ביקשה המשלחת לזיין בנשק משטרה מתנדבת, כדי

6. "דער ועקער" מיום 24.1.1918. (יידיש).
7. ג. ארונסון. מינסק בתקופת הכיבוש הגרמני. בכתב־העת "די צוקונפט" 1, עמ' 29, ניו־יורק 1938 (יידיש).

למנוע הופעות של בריונות בעיר. הבולשאֶביקים נתגלו בצביעותם ובבוגדנותם. באותה שעה עצמה שהם התכוננו לנטוש את מינסק והכינו בחשאי את פינוי מוסדות־השלטון — הם הודיעו למשלחת כי אין כלל להעלות על הדעת שאנו ניטוש את מינסק. ובו ביום עצמו ברחו הבולשאֶביקים..."

היום האחרון של פינוי מוסדות־השלטון הסוביטיים היה ה־18 בפברואר.

ימים אחדים היתה העיר נתונה בידיהן של שתי קבוצות. באזור אחד עשו כבתוך שלהם הבאֶלורוסים ובשני — הפולנים. לאחר הסתלקות השלטון הסוביטי ניסה ליטול על עצמו את תפקיד השלטון המרכזי הועד־הפועל של המועצה ("ראדא") הבאֶלורוסית, אך כוח של ממש לא היה לשלטון זה. הגיִס הפולני ביצע הפקעות ומאסרים, בלא להתחשב במחאותיה של ה"ראדא".

מספר ארונסון:[8] "ברחובות פשטו כנופיות של צעירים בבגדים צבעוניים לאומיים והטילו אימה על התושבים. יהודים סמַר בשׂרם מפחד, חששו מפני התנפלויות אנטישמיות. משעה לשעה גברה המתיחות. האנשים לא יצאו מפתחי בתיהם, בתי־עסק היו נעולים. ציפו שהנה־הנה יתלקחו קרבות־רחוב על השלטון בין הפולנים והבאֶלורוסים... יומַיִם אלה של העדר שלטון וסמכות מָרטוּ כל־כך את עצבי הבריות, שבהיראות החיילים הגרמניים בעיר, נגולה אבן מעל לבות האזרחים. הגרמנים נכנסו למינסק כבעָלִים".

הגרמנים כבשו את מינסק ב־22 בפברואר 1918, ותוך ימים אחדים כוננו סדר בעיר. ארונסון מספר בזכרונותיו:[9] "חובה לומר לגנותם של הבולשאֶביקים, כי לאחר שהסתלקו, ובעיר נראו הגרמנים, נָשמה האוכלוסיה המינסקאית לרווחה. תחת עוֹל השלטון הזר נתאפשר לכונן מחדש אותם דפוסי חיים ועבודה פרימיטיביים שהשלטון הבולשאֶביסטי החריבם באופן שיטתי... תוך ימים אחדים נשתנתה התמונה החיצונית מקצה אל קצה. העיר קמה לתחיה ונתרעננה כולה. בתי־העסק נתמלאו סחורה... נסתייעו גם הרבה בעלי מפעלים ובתי־מלאכה בכניסת הגרמנים...

בזמן הראשון נשמה לרווחה גם הציבוריוּת המקומית שלנו. חרפה לומר, אך חובה להודות על האמת: צריכים היו לבוא זרים כדי להחזיר לנו את חירותנו. כבר בימים הראשונים שוב נתכוננה הדומה העירונית... לעת־עתה נעשתה הדומה העירונית מרכז החיים הציבוריים, ישיבותיה משכו קהל רב...".

פעילות רבה ניהלו האגודות המקצועיות, שבמועצתן יוצגו כל הסיעות הפועליות (בונד, פועלי־ציון, ציונים־סוציאליסטים, מֶנשאֶביקים וס"ר). במועצה היה גם קומוניסט אחד, חדש שמוֹ, נציג אגודת הנגרים, שלאחר מכן, כשהבולשאֶביקים נכנסו שוב למינסק, נתמנה לקומיסאר־העבודה העממי הראשון בבאֶלורוסיה.

אך עם הזמן הוגבלו מאוד החירויות הדימוקראטיות. כל השלטון התרכז בידי הצבא, בידי הגנראל פאלקֶנהיים. אגב, מפקד העיר היה יהודי — הקצין קוּנוֹ איזרָאֶלי. השלטון הצבאי התחיל לנגוש באוכלוסיית העיר. התחילו נוקטים באמצעים ברבריים של חטיפת אנשים ברחובות ושילוחם לעבודה. "מאות אנשים נחטפו בימים אלה במינסק, נאסרו, הוּשבו בקרונות־משא ושולחו לעבודה, מי יודע לאן. ברחובות העיר התרוצצו קרובים ונוגעים־בדבר, נשים וילדים, וחיפשו את האחים והבעלים שעקבותיהם לא נודעו... פניותיהם של

8. ארונסון, כנ"ל, עמ' 30.
9. ארונסון, עמ' 31-32.

יו"ר הדומה ויינשטיין וראש־העיר קאשצ'אֶנקו אל נציגי השלטון בדבר אותם מעשים מגונים היו לשוא..."[10]
אם בזמן הראשון לכיבוש הגרמני פעלו כל המפלגות, מלבד הבולשאֶביקים והס"ר השמאליים, באורח ליגאלי, והיו להן מועדונים, בטאונים, הרי כבר במחצית מארס הנהיגו הגרמנים צנזורה על כל העתונים. עתונם של הס"ר "דיאֶלו טרוּדא" נסגר; על בטאונו של ה"בונד", "דער וועקער", הוּחלה צנזורה. הגרמנים אסרו על כינוס אסיפות ללא רשיון — בכל אסיפה חייב היה לנכוח נציג המשטרה. את פועלי־ציון גירשו ממועדוניהם. עד־מהרה פיזרו גם את הדומה העירונית הדימוקראטית.[11]
אולם הבריות חיפשו ומצאו צורות לפעילות פוליטית. אחת הצורות, שנודע לה ערך רב, היתה הקואופרציה. במינסק היו אז שתי חברות קואופרטיביות: "אייניקייט" בניהולו של ה"בונד", ו"מוֹלוֹט" בניהולם של פועלי־ציון.
במארס-אפריל 1918 נתקיימו בעיר שביתות בבתי־החרושת לשמרים, שביתות פועלי העור, האופים ועוד.
בחודש מאי נערכו בחירות לקהילה המינסקאית, דבר שהיה בגדר מאורע רב־חשיבות בחיי הציבוריות היהודית. ארונסון כותב בזכרונותיו כי "בקהילה זכו הסוציאליסטים בשליש בערך. הרוב המכריע נמנה עם קבוצות דתיות וציוניות שונות".[12]
אופיָני הדבר, שלמרות הנחת־היסוד במצע הבונדאי על האוטונומיה התרבותית־הלאומית, אשר לפיה צריכים עניני החינוך להימסר למוסדות ההנהלה־העצמית הלאומית, תבע ה"בונד" שבתי־הספר העממיים היהודיים לא יושארו בניהולה של הקהילה היהודית, אלא יוחזקו על־ידי השלטון העירוני. טעמו של דבר היה שלא ה"בונד", אלא המפלגות הציוניות והדתיות היוו את הרוב המכריע בקהילת מינסק.
הידיעה על המהפכה בגרמניה בנובמבר 1918 עוררה תסיסה רבה ביחידות הצבא הגרמני. הוקמה מועצה גרמנית של צירי חיילים. ברי היה שהגרמנים יסוגו ויטשו את מינסק, יטשו את באֶלורוסיה.
בתחילת דצמבר 1918 נתקיימו בחירות למועצה המינסקאית של צירי הפועלים והחיילים. הבולשאֶביקים זכו לנצחון גדול. מ־200 צירים קיבלו הבולשאֶביקים ואוהדיהם 98; ה"בונד" — 40; פועלי־ציון — 25. את שאר המקומות במועצה קיבלו המֶנשאֶביקים והס"ר. לועד־הפועל של המועצה נכנסו 7 קומוניסטים, 2 פועלי־ציון, 2 בונדאים, 1 מנשאֶביק.[13]
ב־10 בדצמבר 1918 נטשו הגרמנים את מינסק. שלטונם בעיר ארך $9\frac{1}{2}$ חודשים.

ב־10 בדצמבר 1918 נכנס הצבא האדום למינסק והשלטון עבר לידי הועד המהפכני המינסקאי האזורי (גוּבּראֶווקוֹם). עם חברי הועד המהפכני נמנו הרבה יהודים.
תעודות מספר מלמדות על השפעתה המרובה של הציבוריות היהודית במינסק באותה תקופה. כך בפרוטוקול ישיבת הועד המהפכני המינסקאי מיום 10 בדצמבר 1918 (כלומר,

10. ארונסון, עמ' 34.
11. א. קריניצקי (באמפי). שנת 1918 בבאֶלורוסיה. במאסף "מהפכת-אוקטובר בבאֶלורוסיה", עמ' 164, מינסק 1927. (יידיש).
12. ארונסון, עמ' 37.
13. קריניצקי, עמ' 179.

ביום הראשון לכיבוש העיר) מֻצוי סעיף הקובע כי הבטאון המפלגתי (כלומר, הקומוניסטי) ימשיך להיות העתון "באֶדניאק", ושכל שאר העתונים, פרט ל"דער ועקער", ייסגרו לאלתר. כידוע, היה "דער ועקער" עתון יומי יידי — בטאונו של ה"בונד".
בישיבת הועד המהפכני המינסקאי מיום 25 באפריל 1919 נדונה השאלה של הקמת גוף בין־מוסדי שיתַאם את כל העבודה הדרושה בקשר עם המצב בחזית. והוחלט לכלול בגוף זה נציג של "בונד" ונציג של פועלי־ציון.
ההיתר להופעת העתון הבונדאי והכללת נציגי מפלגות יהודיות בהרכבו של גוף־שלטון חשוב היו ללא ספק תוצאה של היוקרה וההשפעה הרבה שנודעה אז למפלגות היהודיות במינסק. אך זה גם מלַמד על חולשה מסוימת של מעמד הבולשאֶביקים בעיר באותם חודשים של סוף 1918 וראשית 1919.
אופיָני הדבר ששני חברים מהועד המרכזי של ה"בונד" הופקדו על כהונות סוביטיות אחראיות: א. ויינשטיין מונה מנהל המחלקה לביטוח סוציאלי ומ. פרומקין (אסתר) למנהלת המחלקה להשכלה עממית ליד הסוביט המינסקאי.
פועלי־ציון וה"בונד" השתתפו בפעילות בצבא האדום, בקרבות בחזית.
באפריל 1919, כשהפולנים כבשו את וילנה והמשיכו אחרי־כן בהתקפה על באֶלורוסיה, ובעת־ובעונה אחת עם התקפתם גָאָה נחשול של פוגרומים עקובים מדם, הכריזו פועלי־ציון וה"בונד" על גיוס מפלגתי וקראו לחבריהם ללחום בפורעים הפולניים.
היו במינסק יחידות אחדות של הצבא האדום שהורכבו כמעט כליל מיהודים. סמוך לחזית מינסק היתה יחידה צבאית על שם "ברוכוב", שהורכבה בעיקר מחברי פועלי־ציון, ויחידה על שם "גרוסֶאר" שהורכבה בעיקר מבונדאים. מיחידות אלו הוקם במאי 1919 גדוד שכּוּנה בשם "גדוד־המשמר המינסקאי הראשון". הגדוד קם ממגויסים לא רק של מינסק, אלא גם של בוברויסק, אורשה, ויטֶבסק, הומֶל וערים אחרות. בגדוד "היו 70% פועלי־ציון, 2% בונדאים, 10% קומוניסטים, 18% פועלים יהודים בלתי־מפלגתיים. מלבד גדוד־המשמר

"גדודי ברוכוב" בצבא האדום

הראשון גייסו הפועלים היהודים של מינסק עוד יחידת־פועלים שנכללה בהרכב גדוד המשמר השני".[14]

גורל טראגי פקד את הגדוד הראשון. תחילה הופקד הגדוד על שמירת הסדר העירוני במינסק. בראשית יולי 1919, כשהחיילים כבר עברו מקצת אימונים צבאיים, נשלח הגדוד לחזית. זה נעשה רק לפי דרישת החיילים שקָצרה רוחם לצאת לקרב עם הפולנים. השלטון העירוני המינסקאי תבע לעומת זאת להשאיר את הגדוד בעיר, כדי להגן עליה מפני כנופיות שונות. ובכל־זאת יצא הגדוד לקרב. כעבור חודש, בנסיבות טראגיות, נהרגו רבים בקרָב ורבים נרצחו בשבְיָם (את השבויים היהודים היו הפולנים מחסלים). בחיים נותרו 19 אנשים בלבד.[15]

המצב בחזיתות היה חמור מאוד. הצבא הפולני תקף, בסוף מאי 1919 נוסדה "יחידת פועלים מיוחדת" להגנת מינסק.

ב־10 ביולי 1919 שיגרה הממשלה הבאֶלורוסית מברק אל לֶנין:[16] "התקפת האויב נעצרה. הוא נמצא במרחק 30 וירסטאות ממינסק. פינוי מינסק הושלם. חיילים ורובים מגיעים במידה זעומה. מחסור גדול בנעליים. מצב־הרוח של חיילי הצבא האדום הוא בינוני. האיכרים לצדנו. מיצקֶביטש".

ב־26 ביולי 1919 הפסיקה הממשלה הבאֶלורוסית את פעילותה ומסרה את כל תפקידיה לועד המהפכני האזורי המינסקאי. ב־8 אוגוסט 1919 נטשו יחידות הצבא האדום את מינסק ובעיר התחילו שולטים הפולנים.

הפולנים שלטו במינסק 11 חודשים, עד ה־11 ביולי 1920.

כידוע, היתה תקופת מלחמת־האזרחים ברוסיה מלוּוָה פוגרומים מרובים באוכלוסיה היהודית. בשנת 1918 היתה אוקראינה הזירה העיקרית לפוגרומים ביהודים. עם ההרחבה הנוספת של תחום הפעולות הצבאיות, הקיף נחשול־הפוגרומים גם את באֶלורוסיה. הפוגרומים ביהודי באֶלורוסיה התחילו באוגוסט 1919. התחלת הכיבוש הפולני בבאֶלורוסיה היתה גם התחלת הפוגרומים ביהודים שם.

מתעודות רשמיות על הפוגרומים בבאֶלורוסיה שנעשו בידי הפולנים בשנים 1919-1920,[17] אנו רואים כי כיבוש הערים והעיירות בידי הפולנים, במהלך התקפתם הצבאית, היה מלוּוֶה בדרך־כלל פוגרומים ביהודים, שוֹד חנויות ובתים של יהודים. לאחר מכן, עם בוא השלטונות האזרחיים לעיר או לעיירה הכבושה, היתה משתררת רגיעה יחסית.

ועם זאת, בכל תקופת הכיבוש הפולני בבאֶלורוסיה היתה האוכלוסיה היהודית שרוּיָה במתח רב ומצבה היה גרוע ביותר: היו מריצים יהודים לעבודת־כפִיָה קשה ביותר וכרוכה בהשפלה, היו מתעללים ביהודים, חובלים בהם ומענים אותם הן גופנית והן רוחנית. הבריונים הפולניים התאמנו במעשי־עלבונות מיוחדים לפגיעה ברגשותיהם הדתיים של היהודים: היו מתפרצים תכופות אל תוך בתי־הכנסת, קורעים ומזהמים את ספרי־התורה, גוזזים זקנם של יהודים זקנים, מריצים יהודים לעבודה גם בימי שבת ומועד.

14. ש. אגורסקי, הפועל היהודי בתנועה הקומוניסטית, עמ' 107, מינסק 1927. (יידיש).
15. שם, עמ' 107-108.
16. הועדים המהפכנים של בסס"ר. הוצאת האקדמיה למדעים של בסס"ר, עמ' 52, מינסק 1961. (רוסית).
17. חומר על הפוגרומים ביהודים. הפוגרומים בבאֶלורוסיה (מסמכים רשמיים, חקירות ודברי עדוּת). הועד הציבורי היהודי. מוסקבה, 1922. (רוסית).

ב־14 באוקטובר 1919, ביום־הכיפורים, התפרצו הפולנים לתוך אחד מבתי־הכנסת בבוברויסק, גירשו את כל המתפללים והובילום אל מאחורי העיר, ליום שלם של עבודה קשה, ובמשך כל היום כולו התעללו באנשים.[18]

נחשול הפוגרומים הציף את כל הערים והעיירות בבֶּלורוסיה: מינסק ובוברויסק, בוריסוב וסלוצק, קוידאנוב וסטולבצי, ניאֶסוויז׳ ואוזדה והרבה מאוד ישובים יהודיים אחרים.

ב־8 באוגוסט 1919, כבר ביום הראשון לכיבוש מינסק, התנפלו הפולנים קודם־כל על חנויות יהודיות, ובביזה שלחו ידם לא רק גברים, אלא גם נשים וילדים. כעדת זאבים רעבים השׂתערו על החנויות היהודיות, שדדו ובזזו. לאכזריותם ולהתעללותם של הפולנים ביהודים לא היה גבול: גידופים והשפלת גברים ונשים, תלישת זקָן על העוֹר והבשָׂר, עבודת־פרך... פריצי־החיות הפולניים רתמו יהודים עשירים בעגלות והריצום כסוסים ברחובות העיר... ולהלן נאמר בתעודה: ״היהודים היו שרויים בפחד מתמיד, די שהיה שפולני יתקצף על יהודי, — כדי שיאשימוֹ בבולשאֶביזם וידון אותו בכך למוות בלא משפט. באופן כזה ניספו רבים מיהודי מינסק״.[19]

מאותה תעודה אנו למדים עוד כי ״מצבם הכללי של היהודים במינסק חמוּר ביותר — המסחר גווע, עבודה אין (מחסור בחמרי־גלם), והמוני היהודים העירומים ללא בגד, היחפים, הרעבים מצפים לסיוע חמרי מקרוביהם באמריקה״.[19]

קשה ועתיר־יסורים ביותר היה פרק־הזמן הקצר של נסיגת היחידות הצבאיות הפולניות מבאֶלורוסיה ביולי 1920.

כבר בימים הראשונים לחודש יולי הוחל בפינוי קדחתני של המוסדות הפולניים האזרחיים והצבאיים ממינסק. באותם הימים עשו הפולנים בגלוי מעשי־פוגרום באוכלוסיה היהודית. ב־7 ביולי אירגנו הפולנים שריפה גדולה בסביבת הכיכר הטרואיצקאית, שכתוצאה ממנה עלו באש 50-40 בתים. בה־בעת שדדו הפולנים את הרכוש שהיהודים הצילו מן הבתים הבוערים והסמוכים להם.

תעודה רשמית, דו״ח הועדה המשפטית ליד הועד היהודי המינסקאי לעזרת נפגעי המלחמה והפוגרומים, מתאר את המצב במינסק בימים 11-9 ביולי 1919, כשהיחידות הצבאיות הפולניות נטשו את מינסק:[20]

״בערב, ב־9 ביולי, לאחר שהשלטון האזרחי נטש את העיר, הוחל בפוגרום צבאי שיטתי בעיר כולה, וביחוד באוכלוסיה היהודית, שנמשך עד יום א׳ בבוקר, ה־11 ביולי, כלומר עד שנראו בעיר ראשוני המשמרות של הצבא האדום. יחידות הצבא הפולניות הנסוגות, ביחד עם העולם־התחתון של העיר, נתפזרו על־פני העיר כולה, כנופיות־כנופיות, הרסו ובזזו כ־75% מכל החנויות, חלק מהסחורות השדודות הוּעמס על קרונות הרֶכב הצבאי, חלק נמכר בו־במקום בחצי־חינם ליחידים מן האוכלוסיה שחילקו את הגזילה ופיזרוה בכל רחבי העיר, וחלק הושמד. כנופיות חיילים מזוינים היו פורצות לבתי התושבים, מאיימים בהרג, תובעים כסף ודברי־ערך. חמסו הכל באכזריות רבה... בבתים מספר התנפלו החיילים על נשים וצעירות לאונסן. ניצלו מכך רק אלו ששילמו סכום גדול כופר־נפש... משהיו נתקלים בהתנגדות כלשהי, אפילו בדיבור בלבד, היו המרצחים־החיילים מכים מכות־רצח ואף

18. שם, עמ׳ 53.
19. הפוגרומים בבאֶלורוסיה, עמ׳ 18.
20. שם, עמ׳ 13 — 14.

יורים. כך בבית מס׳ 20 ברחוב קראָשצ׳אֶנסקאיה הם פצעו פצעי־מוות סטודנטית שביקשה להשאיר לה רק טבעת־מזכרת מאמה המנוחה. הבחורה מתה מפצעיה כעבור ימים מספר. בתנאים דומים־כמעט הרגו החיילים הפולנים הרבה אנשים... (נמנים שמות־המשפחה והגילים של 14 הרוגים יהודים. — א.ר.) מספר הפצועים והמוכים מכות־רצח עדיין לא נקבע... באותם ימים עצמם, 9-11 ביולי, עלתה העיר בלהבות, מוצתת מכל עבריה... אסרו ממש לכבות את השריפות... את ראש הכבאים של העיר, יֶרמולוביץ׳, אסרו הפולנים בעוון נסיון לכבות את השריפות. את הכבאים שבאו על־מנת לכבות היו מכים, שודדים מהם את מגפיהם, מאיימים בהריגה...״.

מאות הרוגים, אלפי פצועים, מאות נפגעי אונס, שוד ושריפות, יסורי גוף ונפש נוראים — זה הדף האיום שרשמו המרצחים הפולניים בדברי ימי היהודים בבאֶלורוסיה בכלל ובעיר מינסק בפרט בשנים 1919-1920.

בשנת 1921 גאה נחשול חדש של פוגרומים אכזריים ביהודי באֶלורוסיה, שנעשו בידי כנופיות מורכבות מאיכרים ממורמרים ומעריקים מן הצבא האדום. מעשי טבח רב נעשו בשנת 1921. יהודה סלוצקי במונוגרפיה שלו ״קהילת בוברויסק״ כותב: ״היהודים נפגעו ב־70 מקומות בבאֶלורוסיה. מספר ההרוגים הגיע ל־500 איש והפצועים ל־200. רוב הקרבנות היו מבין היהודים תושבי הכפרים״.[21]

חובה לציין, כי בתקופת השלטון הפולני במינסק גילתה הציבוריות היהודית פעילות נמרצת למדי. בספטמבר 1919 התחיל להופיע בעיר עתון יומי גדול ביידיש, ״פארן פאָלק״ — בטאון ההסתדרות הציונית בבאֶלורוסיה. בטאונו של ה״בונד״ הופיע יום־יום בשם ״דער מינסקער וועקער״.

בסוף יאנואר 1920 נערכו בחירות לקהילה היהודית, והציונים זכו בהן לנצחון מסוים. לקהילה החדשה נבחרו 71 חברי מועצה. שמהם היו:[22] ציונים — 19, פועלי־ציון ראדיקאליים — 6, צעירי־ציון — 4, אגודת ישראל — 13, המזרחי — 3, בעלי־מלאכות — 13, ואחרים (סוחרים, בלתי־מפלגתיים, מלמדים) — 13.

21. בוברויסק. ספר זכרון לקהילת בוברויסק ובנותיה. כרך ראשון, עמ׳ 204, תל־אביב תשכ״ז.
22. ״פארן פאָלק״. עתון יומי, בטאון ההסתדרות הציונית בבאֶלורוסיה, 28.1.1920 מינסק. (יידיש).

ועידת באי־כוח הקהילות של בילורוסיה, מינסק, דצמבר 1919

12. ד״ר ח.ד. הורוביץ, 13. רוגוב, 14. יוסף גולדברג, 15. ישראל קפלן, 16. עו״ד גנין, 17. משה כהן, 18. בצלאל פרלמן, 19. השל פרומקין, 20. מיכל רבינוביץ, 21. ד״ר חיים חורגין, 22. יצחק ברגר, 24. אייזיק אסתרין, 25. נחום לייב ליפשיץ, 26. הלל אלכסנדרוב, 33. חיים פייגין, 35. אליהו גולדברג, 43. חיים תנעזר, 44. אברהם קפלן, 73. מנחם איצקוביץ, 81. שמואל־בני כצנלסון, 82. אליעזר לוין, 83. משכיל־לאיתן, 87. שלמה קופשטיק, 100. הרב אשר קרשטיין, 114. מיכאל מינקוב, 115. נפתלי גאָרבובסקי, 117. נח טיומקין, 119. צבי לוין, 121. מרדכי רוסנסקי.

מינסק נעשתה שוב סוביטית ב־11 ביולי 1920.
לאחר כינונו הסופי של השלטון הסוביטי בעיר, חדלה לפעול הקהילה היהודית כגוף מייצג של האוכלוסיה היהודית בעיר. נסגרו כל העתונים והפרסומים הציוניים. ההסתדרויות הציוניות הפסיקו עד־מהרה בפעילותן הליגאלית ועברו למחתרת. הפעילות התוססת של הציבוריות היהודית נדונה לחנק. זמן קצר עדיין המשיך ה"בונד" בפעילותו; נמשכת הופעתו של "דער וועקער". אך אין זה אורך זמן רב. כבר במארס 1921, בועידתו שלא מן המנין במינסק, מצהיר ה"בונד" על התחסלות עצמית והתמזגות בשורות המפלגה הקומוניסטית. "דער וועקער" הופך להיות בטאון הלשכה הראשית של הסֶקציות היהודיות ליד המפלגה הקומוניסטית של בֶּלורוסיה, וכעבור שנים מספר — ב־6 בנובמבר 1925, נמחק מהעתון היומי הקומוניסטי גם השם "דער וועקער", כירושה בונדאית מבישה, והעתון נקרא מעתה "אָקטיאבר".
ב"רחוב היהודי" שלטת שלטון בלתי־מוגבל היֶווסֶקציה — הסֶקציה היהודית ליד המפלגה הקומוניסטית.
אמנם, זמן מסוים עדיין נשארו המסגרות הרשמיות לקיום ליגאלי של מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית "פועלי־ציון" ושל "החלוץ" השמאלי. בראשית 1928 חל איסור על "החלוץ", וביולי 1928 — על פועלי־ציון.

כידוע, הוקמה היֶווסֶקציה כדי לבצע את מדיניות המפלגה הקומוניסטית בקרב ההמונים היהודיים בשפתם, ביידיש. בעצם היתה היֶווסֶקציה מנגנון טכני של המפלגה הקומוניסטית הכללית לשם פעולה ב"רחוב היהודי".
תפקידה העיקרי של הסֶקציה היהודית בשלב הראשון של פעילותה היה מאבק נחרץ עם כל המפלגות היהודיות ועם כל צורה שהיא של תנועה יהודית לאומית.
במינסק היתה קבוצה גדולה ובולטת של מנהיגים יֶווסֶקיים, כגון ביילין, לוין, אשרוביץ', וולוברינסקי, דוניאֶץ, רוזנהויז ואחרים. אולי משום שכולם־כמעט היה להם עָבר פוליטי "מוכתם" (בונדאי, ציוני), היו הם פעילים ונמרצים ביתר־שאת במאבק עם הציונות, הבונדיזם ועם מה שקרוי הנאציונליזם היהודי בכל תחומי החיים.
בהתיעצות הכל־ארצית של היֶווסֶקציות בסוף 1926, הטעים ביילין, יו"ר היֶווסֶקציות בבֶּלורוסיה, את התפקיד המיוחד של המאבק בציונות. הוא אמר:[23] "אצלנו בבֶּלורוסיה היתה הציונות, ביחוד בעיירה, חזקה למדי. הציונים היו מאורגנים היטב, היו להם פעילים ברמה גבוהה, בעיר מינסק עצמה היו להם 7 פעילים... עדיין יש לנו פועלי־ציון. סביבם מתרכזים כל היסודות הזעיר־בורגניים. הם היו לנקודת־הריכוז של כל היסודות הציוניים האנטי־מהפכניים...".
והופעלו שיטות שונות של מאבק. נוסף על מה שקרוי מאבק אידיאולוגי, שהתבטא בהדפסת מאמרים וחוברות לאין־ספור שבהם סולפה דמותן של התנועות היהודיות הלאומיות, הוטלו עליהן שיקוצים והן תוארו כשוביניסטיות, אימפריאליסטיות וכיו"ב, ונוסף למאסר חברי מפלגות יהודיות, דבר שנעשה באורח שיטתי כל העת וקיבל ביחוד ממדים רחבים בשנים 1938-1935, הופעלו גם מיני רדיפות כגון פיטורים מעבודה, כלומר, שלילת מקור־הפרנסה היחיד מהאדם.

23. "אָקטיאבר" מיום 4.1.1927, מינסק. (יידיש).

במפעלים ובמוסדות, שעבדו בהם ציונים או בונדאים לשעבר, היו מארגנים דיונים על אנשים כאלה במגמה לחשוף את הנזק שהם מסיבים למפעל או למוסד. דיונים כאלה מ"למטה" היו לפחות גורמים לנישול האיש מעבודתו.

מקרים כאלה היו במינסק רבים מאוד. נביא רק עובדה אופיָנית אחת. בפברואר 1930 נערך במועדון העירוני של פקידי־מסחר סוביטיים משפט ציבורי גדול על טיטאֶנסקי, שהיה מנהל צנוע של חנות־מכולת קואופרטיבית. בשנים 1925-1927 היה טיטאֶנסקי מזכיר הסניף המינסקאי של "פועלי־ציון". הנימוק הרשמי להעמדת טיטאֶנסקי למשפט ציבורי היה שיר "הרהורי סתיו" ומאמר שכתב טיטאֶנסקי ומסר לפרסום למערכת עתון־הקיר של מקום־כהונתו. המערכת לא פירסמה את החומר ומסרה אותו ל"גופים הנאותים". והוחלט לערוך משפט ציבורי.

במשפט נקבע כי בשיר "מתָנה טיטאֶנסקי את מר־גורלו של החנווני היהודי הזעיר, היורד עתה מהבמה ואת מקומו תופסת הקואופרציה",[24] וכי טיטאֶנסקי "מטיל שיקוצים על הנהגת האיגוד המקצועי שאינה נוקטת בשום אמצעים כדי שיעלו לפקידים את מיכסת־הלחם". לפני הקהל הרב שנָכח במשפט הבהירו עסקנים יאֶווסאֶקיים אחראיים את "המהות השוביניסטית והקונטר־ריבולוציונית של הופעת טיטאֶנסקי במאמרו ובשירו", וגזרו להוציא את טיטאֶנסקי מהאגודה המקצועית. פירושו של דבר זה למעשה היה — לנשל את טיטאֶנסקי מעבודתו ולהשאיר אותו ואת משפחתו ללא מקור פרנסה.

בתקופה מאוחרת יותר — מקץ 6 שנים — נאסר טיטאֶנסקי ועקבותיו לא נודעו.

שנות העשרים הצטיינו במינסק בהתקפה נמרצת על הדת היהודית. כבר בשנים הראשונות לשלטון הסוביטי התחילו לרדוף ולסגור בעיר חדרים וישיבות. מינסק היתה העיר הראשונה בברית־המועצות ששם ניטל מהיהודים "בית־הכנסת המקהלתי" ("כאָר שול", 1924). במינסק עוררו את המשפטים הפרובוקציוניים הגדולים, הגלויים, הראשונים נגד רבנים (1925, 1930), נגד שוחטים (1925) ואחרים.

בשנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים פותחה במינסק פעילוּת רבה בתחום ההשכלה, הספרות, התיאטרון ביידיש. אפשר לומר ללא ספק, כי בתקופה זו היתה מינסק מרכז חשוב ובולט ביותר של התרבות היהודית הסוביטית בברית־המועצות: בתי־ספר יסודיים ותיכוניים יהודיים, טכניון ובתי־ספר פדגוגיים יהודיים, מחלקה יהודית ליד האוניברסיטה, סאֶקציה יהודית ליד האקדימיה למדעים, עתון יומי יהודי וירחון ספרותי, ספריות ומועדונים יהודיים, עבודת הוצאה־לאור יהודית גדולה, תיאטרון דראמתי יהודי, מקהלה יהודית. במינסק התרכזה קבוצה גדולה של סופרים יהודים מוכשרים.

מבחינה כלכלית היו אופיָניים התהליכים הבאים:

המדיניוּת הכלכלית החדשה (נאֶ"פ), שבאה לאחר התקופה הקשה של הקומוניזם הצבאי, פתחה לזמן קצר אפשרויות גדולות ליָזמה אישית בפעילוּת הכלכלית. קם לתחיה המסחר הפרטי, נתפתח בעיר ייצור־המלאכה הפרטי הזעיר. "אזור־נאֶמיגה" (מרכז המסחר היהודי בעיר) החל תוסס מחדש. קמה לתחיה אפילו "הבורסה השחורה" ששָכנה בקרן הרחובות נאֶמיגה ובוֹגאדילנאיה. מינסק היהודית נתעוררה, ודומה היה שהגיעה שעה של שגשוג כלכלי.

24. "אָקטיאבר" מיום 24.2.1930 (יידיש).

אך הנאֶ"פ היה רק אֶפיזודה קצרה. כינון התעשיה המולאמת די היה בו כדי להרוס את המפעלים הפרטיים שלא היו להם מקורות קבועים ויציבים של חומר־גלם ושנאבקו קשות על קיומם תחת הלחץ הכבד של המִסים הגדולים.

הנאֶ"פ חוסל, אך ה"נאֶפמאנים" נשארו. נשארו "לישאֶנצים" (משוללי זכויות אזרחיות) ללא שום מקורות־פרנסה וללא סיכויים למציאת מקורות־פרנסה חדשים.

וצצו גם בעיות אחרות, חשובות מאד. את ילדי ה"לישאֶנצים" לא קיבלו לבתי־ספר תיכוניים וגבוהים בשל "מוצאם הסוציאלי". סִבלות ה"לישאֶנצים" היו רבים ביותר בשנות הקולקטיביזציה בחקלאות, כאשר האוכלוסיה העירונית קיבלה מצרכי־מזון לפי מיכסות קבועות, וה"לישאֶנצים" לא היו זכאים לקבל את כרטיסי־המיכסות.

ובמינסק נתחולל תהליך והיפוכו. מצד אחד יצאו ממינסק בזרם גדול הרבה "לישאֶנצים" לערים הגדולות של רוסיה (מוסקבה, לנינגראד וכו'), ששם היו תנאים נוחים יותר לשַנות לטובה את מצבם הסוציאלי ולהיבלע בזרם הכללי של החיים, להסתדר בעבודה כלשהי ולבנות חיים חדשים. מצד שני נתהווה זרם־הגירה אל מינסק מהעיירות והערים הקטנות של הסביבה, שבהן נדחקו יהודים רבים מעמדותיהם הכלכליות.

בשנות השלושים נשתנה באופן קיצוני ההרכב הסוציאלי של המפרנסים באוכלוסיה היהודית בעיר. אם ב־1897 מָנו הסוחרים 24% מהמפרנסים באוכלוסיה היהודית בעיר, וב־1926 רק 7%, הרי בשנות השלושים לא היו עוד לחלוטין סוחרים פרטיים.

התהליך הכללי של התיעוש במדינה נותן אותותיו גם במינסק. בעיר מתפתחים ענפי תעשיה חדשים. צצים בתי־חרושת ומפעלים גדולים. מינסק, כבירת באֶלורוסיה, נעשית מרכז מִנהָלִי וכלכלי חשוב, שבו נוצרו תנאים נוחים למדי לכלכלה יציבה של האוכלוסיה היהודית בעיר.

ב־1 בדצמבר 1934 רצח "טירוריסט" את סאֶרגיי מירונוביץ' קירוֹב, שהיה חבר הלשכה המדינית של המפלגה הקומוניסטית והמזכיר הראשון של הסניף הלנינגראדי. במאוחר יותר, כעבור 20 שנה, כשחרושצ'וב תפס את השלטון, נודע כי ההתנקשות בקירוֹב אורגנה ע"י טובי חבריו וידידיו עם סטאלין בראשם.

היריה של ה־1 בדצמבר שימשה אות לפתיחת מבצע רב־ממדים של טירור המוני ברחבי ברית־המועצות. מיד הופיעו סיסמאות רשמיות, כי על יריה אחת זו בלבה של המהפכה תבוא התשובה של אלפי יריות בלבה של הקונטר־ריבולוציה. הכריזו על סיסמת ה"עֵרנוּת" — מוטב לאסור 100 חפים מפשע, מאשר להסיח את הדעת מאָשם אחד. שיננו וטיפחו את ה"הלכה": כשחוטבים עצים — ניתזים שבבים. הוֵה אומר, כשתופסים פושעים אין להימנע מתפיסת חפים־מפשע.

הוחל במאסרים המוניים מקרב בני שכבות שונות של האוכלוסיה בכל הערים, העיירות והכפרים של המדינה רחבת־הידים.

וכמובן מאליו, בתוֹר ראשון נלקחו למאסר אלה שהיו ב"רשימות השחורות" של נקוו"ד — מי שהיו סוציאל־דימוקראטים, ס"ר, טרוצקיסטים, ציונים, בונדאים וכו'.

שלושת בתי־הסוהר הגדולים במינסק — ה"אמריקני" (בית־סוהר חדש "ממוּכן" בחצר נקוו"ד, בקרן רחובות סובאֶטסקאיה ווולודארסקאיה), כל קומת־המרתף של הבנין הגדול של נקוו"ד ובית־הסוהר העירוני המרכזי — נתמלאו תוך חודשים מספר עד אפס מקום.

בינואר-אפריל 1935 אסרו בעיר גם קבוצת חברים לשעבר ב"השומר־הצעיר", "החלוץ" ופועלי־ציון ובכללם גם את כותב־הטורים ואת רעייתו.

האשמות בתעמולה קונטר־ריבולוציונית, ציונית היו מלוּות בדרך־כלל בהאשמות בריגול, טירור, חבלה, קונטר־ריבולוציה כלכלית, או בכוונות לפעילות מֵעין זו.
מאות אנשים נורו בעיר ואלפים נדונו שלא בפניהם, בדרך של "התיעצות מיוחדת", ל־3-5-8-10 שנים ושולחו לסיביר ולאוּראל, לקאלימה ולצפון הרחוק, למחנות עבודת־כפיָה.
פחד גדול תקף את האוכלוסיה, וזה בעצם היה עיקר מטרתו של המִבצע.
שנת 1937 נפתחה בנחשול חדש, עצום לאין־שיעור יותר, של טירור במדינה. ב־23-30 בינואר 1937 נערך במוסקבה משפטו של "המרכז הטרוצקיסטי האנטי־סוביטי" — פיאטאקוב, סוקולניקוב, ראדאֶק, ליפשיץ, מוּראלוב, דרובניס, סֶראֶבריאקוב ואחרים. כולם נורו. כן נורו אלפי אחרים. מיליונים נאסרו, עונוּ בחקירות ושולחו למחנות־העבודה הרבים לאין־ספוֹר.
תכופות מאוד אפשר היה לקרוא ב"אָקטיאבר" המינסקאי ידיעות כאלו או כיוצאות באלו:[25] "על־ידי מוסדות הנקו"ד נחשפה כנופיית מרגלים־חבלנים טרוצקיסטית־ימנית, שביצעו ביחידתם הרעלה של חיילי הצבא האדום... בית־הדין הצבאי קבע כי הרעלת חיילי הצבא האדום בוּצעה לפי הוראותיהם של שירותי־בטחון פאשיסטיים. כל הנאשמים הודו באשמתם. בית־הדין הצבאי גזר על כל המרגלים־החבלנים מוות־בירייה. גזר־הדין בוּצע".

במארס 1938 נערך במוסקבה משפט על "הגוש הימני־הטרוצקיסטי" — בוּכארין, ריקוב, יאגודה, רוזנגולץ, קראֶסטינסקי, ראקובסקי ואחרים. כל המנהיגים הללו של ברית־המועצות נורו. כן נורו אלפי אחרים ושוב נאסרו מיליונים, עונו ושולחו למחנות עבודת־כפיָה.
וגם במינסק נתחדש גל המאסרים. עתוני מינסק מאותה תקופה, ובכללם העתון היידי "אָקטיאבר", היו מלאים יום־יום מאמרים ורשימות שבהם הוּסר הלוט מעל פרצופם של המחבלים בתחומים שונים של החיים.
חובה להדגיש כי במינסק היה המצב מתוח והרה־סכנה הרבה יותר משבערים אחרות בברית־המועצות. זה נָבע אל־נכון מכך שמינסק שָכנה על גבולה של פולין, ולכן החדיר בה הנקו"ד את הפסיכוזה הנוראה של סכנת ריגול, חבלה, טירור ושאר סכנות איומות. האוכלוסיה הפולנית של העיר סבלה אז קשות. מסוכן היה בימים ההם להתכתב עם קרובים בפולין.
אופיָני הדבר, שבאוגוסט 1937 חוסלה במינסק הסאֶקציה הפולנית של אגודת הסופרים הבאֶלורוסית. הנימוק היה:[26] "הסאֶקציה הפולנית לא היתה אלא קן של מרגלים וחבלנים פולנים שאירגנו את הסאֶקציה במטרה להעביר את עבודת הפולוניזציה שלהם".
בשנת 1937 התחיל, כידוע, התהליך הנמרץ של החרבת התרבות היהודית בברית־המועצות.
בשנה זו הוחל ברדיפות גופניות במישרין כלפי עסקני־התרבות היהודים הבולטים.
ודווקא מינסק הצטיינה כחלוץ בתחום זה. בשנת 1937 "נעלמים" הסופרים המחוננים איזי כאריק ומשה קולבאק. נאסרו והושמדו פרופיסור יאשה ברונשטיין, חצקל דוניאֶץ, יענקל לוין, ליימה רחנהויז ורבים אחרים. נאסר מיסדו ומנהלו האמנותי של התיאטרון היהודי המינסקאי משה רפאלסקי. נאסרו עשרות פעילי־תרבות יהודים אחרים.

25. "אָקטיאבר" מיום 16.8.1937. (ידיש).
26. "אָקטיאבר" מיום 9.8.1937. (ידיש).

באוגוסט 1939 נחתם הסכם מולוטוב-ריבֶּנטרופ, הסכם אי־ההתקפה בין ברית־המועצות ובין גרמניה הנאצית. ב־1 בספטמבר 1939 התנפלה גרמניה על פולין ופתחה בכיבוש שטחה ממערב. ב־17 בספטמבר 1939 עבר הצבא הסוביטי את הגבול הסוביטי-הפולני והתחיל בכיבוש פולין ממזרח. וב־26 בספטמבר חדלה פולין להתקיים כמדינה ריבונית ושטחה חולק בין גרמניה ובין ברית־המועצות.

כידוע, הצהירה הממשלה הסוביטית, כי אחד הטעמים העיקריים לכיבוש פולין היה זה שהממשלה הסוביטית אינה יכולה להתיחס בשויון־הנפש אל האוקראינים והבֶּלורוסים של פולין, שהם בשר מבשרה ודם מדמה, החיים בשטחה, נעזבו לנפשם ונותרו חסרי־מגן...

מינסק, כעיר־גבול עם פולין, נתונה היתה במרכז המאורעות. תושבי העיר חשו עוד מלפני ה־17 בספטמבר כי מתרגשים לבוא מאורעות חשובים, ראו את הריכוז של יחידות צבא גדולות, ובעיר נשתררה מתיחות גדולה ומדכדכת.

ב־17 בספטמבר נתקיימו בעיר עצרות־עם בכל המפעלים, המוסדות, האוניברסיטאות ובתי־הספר שבהן קידמו, כמובן, בברכה את מדיניות הממשלה הסוביטית.

לאחר הסיום המהיר של כיבוש מזרח־פולין, לא היתה האוכלוסיה של שני הצדדים, הן "המשחררים" והן "המשוחררים", רשאית לעבור את הגבול הישן. לאזורים ה"משוחררים" יכלו לנסוע רק אנשים במַטָלות מיוחדות ורק אלה שעברו את פיקוחם החמור של מוסדות נקו"ד. באזורים ה"משוחררים" התחילו להנהיג מיד דרכונים סוביטיים, שהיו בהם סעיפים מיוחדים.

ההתקרבות והידידות בין ברית־המועצות ובין גרמניה הנאצית הביאה להגברת התהליך, שכבר הוחל בו, של הרחקת היהודים מהעמדות הבולטות. הוטל איסור להזכיר בגלוי את האנטישמיות הנאצית ואת הרדיפות האיומות כלפי היהודים בגרמניה. בעתון היהודי המינסקאי "אָקטיאבר" לא תמצא שום מאמר, רשימה או רמז כלשהו על האנטישמיות הנאצית. בספריות לא השאילו לקוראים שום ספר אנטיפאשיסטי. אסרו על הקרנת הסרט "משפחת אופנהיים" לפי פויכטוונגר בהשתתפות שלמה מיכאֶלס, שבו הופגנה האנטישמיות הנאצית.

כותב־הטורים נפגש במחנה עבודת־הכפיָה הבאֶלומור־באלטי בסוף 1939 ובשנת 1940 עם אנשים שנדונו בעוון גינוי גרמניה כמדינה פאשיסטית.

במינסק הוחש קצב סגירת בתי־הספר היהודיים. חדלו כמעט להדפיס ספרים ביידיש. התחילו לעקור מן השורש את התרבות היהודית.

ב־22 ביוני 1941 פרצה המלחמה בין ברית־המועצות וגרמניה הנאצית. כבר ביום הראשון למלחמה הפציצה האוִירִיה הגרמנית את מינסק. תוך ימים אחדים, כתוצאה מן ההפצצות התכופות והחזקות, חָרבה העיר ממש. אך גדול עוד יותר היה חורבנה של האוכלוסיה היהודית הגדולה בעיר, שהופקרה ממש. איש לא דאג לארגון הפינוי. מהעיר ברחו במאורגן העסקנים הראשיים והאחראיים של המנגנון המפלגתי והממשלתי עם משפחותיהם ועם המשטרה. בני־עַמך נשארו חסרי־ישע.

ואותם יהודים שהיה להם כוח ומרץ יצאו בהולים מזרחה, לאשר יוליכום רגליהם. רבים מהם ניספו בדרך, אך רובם ניצלו ומצאו להם מקום־מקלט באוזבאֶקיסטאן, באוראל ובשאר מקומות בברית־המועצות. אולם הרבה יהודים נשארו בעיר.

הצייר מאיר אקסלרוד (אחיו של זֶליק) דיוקן עצמי, 1926

ב־26 ביוני 1941, בלא שום משפט, באורח בריוני־שטני, נורה בחצר בית־הסוהר העירוני המינסקאי המשורר היהודי הנודע זליק אקסלרוד שנאסר ב־31 במאי. היה זה הכדור הסוביטי האחרון ללבה של התרבות היהודית במינסק.

אופיָני וסמלי הדבר, שמקץ 6½ שנים, כבר לאחר המלחמה, בימי הנצחון והשלום, נורה במינסק בלילה יאנוארי מושלג של שנת 1948, באורח בריוני־שטני עוד יותר, האמן היהודי הגאוני שלמה מיכאלס. זה היה הכדור הסוביטי הראשון של התקופה שלאחר־המלחמה, ששימש כאות לחיסול טוטאלי של התרבות היהודית הגדולה בברית־המועצות.

ב־28 ביוני כבשו המרצחים הגרמניים את מינסק.

ונכתב דף חדש, איום, שותת־דם בדברי ימי יהודי מינסק — מגילת גבורתם ואָבדנם.

כמה נתונים דימוגראפיים

העיר מינסק נוסדה במאה ה־11. זמן רב היא השתייכה לפולין ולליטא. ורק בשנת 1793 היא נכללת בהרכב האימפריה הרוסית.

התחלת הישוב היהודי במינסק חלה במאה ה־15. ב־1623 כבר מופיעה מינסק כקהילה יהודית נפרדת המוּכּרת על־ידי הועד הליטאי. ב־1685 מתייסדת במינסק הישיבה היהודית הראשונה. וברבות הימים נעשית מינסק למרכז־תורה יהודי מוּכּר ובולט, שנוהר אליו נוער יהודי מכל קצווי פולין וליטא.

בשנת 1766 נמנו במינסק 1322 יהודים.[1] בשנת 1802 היו במינסק 2716 יהודים, ומכלל 96 סוחרים בעיר היו 41 יהודים.[2]

צמיחתו והתפתחותו של הישוב היהודי במינסק מתחוללת בקצב אדיר. במשך המאה ה־19 גדל הישוב היהודי בעיר יותר מאשר פי 17, ולפי נתוני המִפקד משנת 1897, התגוררו במינסק 47562 יהודים, שהיוו 52.3% מכלל האוכלוסיה בעיר.

יש לציין, כי קצב צמיחתה של האוכלוסיה היהודית בפלך מינסק בכלל ובעיר מינסק בפרט היה מהיר הרבה יותר מאשר בכל שאר פלכי תחום־המושב. במחצית השניה של המאה ה־19 היתה צמיחת האוכלוסיה היהודית ב־9 פלכי־המערב של רוסיה (וילנה, ויטאֶבסק, ווהלין, גרודנו, קיוב, קובנו, מוהילוב, פודוליה ומינסק כדלקמן:[3]

הפלכים	מספר האוכלוסין היהודים שנת 1847	שנת 1897	הגידול במשך 50 שנה מספר מוחלט	ב־%
כל הפלכים מלבד מינסק	860.120	2.277.538	1.417.418	164[4]
פלך מינסק	87.633	345.015	257.382	294
מזה בעיר מינסק	12.976	47.562	34.586	367

יחסית, תופסת באֶלורוסיה, ובכללה פלך מינסק, את המקום הראשון מבחינת מספר האוכלוסין היהודיים בתחום־המושב. חלוקת היהודים ברוסיה לפי חבלי־ארץ ב־1897, באחוזים מכלל האוכלוסיה בחבלי הארץ, היתה:[5]

15 פלכים של תחום־המושב הרוסי	10.8%
מזה: אוקראינה	9.2
ביסאראביה	11.8
באֶלורוסיה וליטא	14.1
מזה: פלך מינסק	16.0

לפי נתוני ספירת האוכלוסין משנת 1897 היתה מינסק אחד הישובים היהודיים הגדולים

1. ז. רובשוב, ערך "מינסק" באנציקלופדיה היהודית, כרך 11, עמ' 86. (רוסית).
2. א. גינזבורג, מינסק, האנציקלופדיה היהודית, כרך 11, עמ' 87 (רוסית).
3. יעקב לשצ'ינסקי. העם היהודי במספרים, ברלין 1922, עמ' 31 (יידיש).
4. גידול האוכלוסיה היהודית בפלכים נפרדים נד בין 125% בפלך פודוליה לבין 248% בפלך ויטאֶבסק.
5. לשצ'ינסקי, עמ' 44, 42.

ביותר ברוסיה, ולפי המספר המוחלט של יהודים, היא נמצאת במקום הרביעי:[6] אודיסה — 138.915 יהודים; וילנה — 63.996; קישיניב — 50.237; מינסק — 47.562; יֶקאטרינוסלאב — 40.009; ויטאֶבסק — 34.420; קיוב — 31.801; ז׳יטומיר — 30.718; קרֶמאֶנצ׳וג — 29.869.

ראוי לציין, כי בשנת 1897 מינסק היא, יחסית לכלל האוכלוסיה, הישוב היהודי הגדול ביותר ברוסיה. האוכלוסיה היהודית, באחוזים מכלל האוכלוסיה בשאר הערים ה״יהודיות״ הגדולות, מנתה:[7]

מינסק	52.3%
ויטאֶבסק	52.2%
קרֶמאֶנצ׳וג	41.5%
וילנה	41.5%
יֶקאטרינוסלאב	35.5%
אודיסה	34.4%
קיוב	12.3%

בניתוח התפתחותו של הישוב היהודי במינסק בתקופה הסוביטית, הכרחי קודם־כל לעַמת את מספרי האוכלוסיה היהודית של כל רוסיה בכלל, באֶלורוסיה ומינסק בפרט, לפי ספירות־האוכלוסין משנות 1897 ו־1926.

בפרק הזמן של שלושים השנים חלו תמורות גדולות במספרי האוכלוסיה היהודית ברוסיה:

	הישוב היהודי באלפים		השינויים בשנת 1926 לגבי שנת 1897	
	1897	1926	במספרים מוחלטים, באלפים	באחוזים
כל ברית־המועצות[8]	2572.7	2672.0	+99.3	+3.9
מזה: אוקראינה[9]	1644.5	1565.5	— 79.0	— 4.8
באֶלורוסיה[10]	517.3	407.1	— 110.2	— 21.3
הפדראציה הרוסית ושאר הריפובליקות[11]	410.9	699.4	+288.5	+70.2

מהמספרים המובאים לעיל אנו רואים כי האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות (בגבולות שעד ה־17 בספטמבר 1939) גדלה במשך שלושים השנים בקצת פחות מ־100 אלף נפש,

6. לשצ׳ינסקי, עמ׳ 71.
7. מחושב לפי מקורות שונים.
8. ל. זינגר. העם המחודש, מוסקבה 1941. עמ׳ 35. (יידיש).
9. א. וייצבליט. הדינאמיקה של האוכלוסיה היהודית באוקראינה בשנים 1897-1926. (יידיש).
10. י. פייקין. סיכומים אחדים של הספירה הדימוגראפית ב־1926, ב״צייטשריפט״ כרך 4, האקדימיה הבאֶלורוסית למדעים, מינסק 1930, עמ׳ 148. (יידיש).
11. לפי חישובים.

כלומר ב־3.9%. אם נביא בחשבון את הריבוי הטבעי המשוער של האוכלוסיה היהודית בתקופה זו, הרי האוכלוסיה היהודית הפסידה בשלושים השנים האלו לא פחות מ־750 אלף נפש.

כידוע, היו לכך שני גורמים: ההגירה הניכרת של היהודים לצפון־אמריקה ולארצות אחרות, והפוגרומים האנטי־יהודיים. אין סטאטיסטיקה מפורטת על כך. לפי השערות הסטאטיסטיקנים, הפסיד הישוב היהודי ברוסיה עקב ההגירה (יחד עם הריבוי הטבעי המחושב של המהגרים) כ־650 אלף נפש, וכתוצאה מהפוגרומים כ־100 אלף נפש.

שונה הוא המצב בחבלים הנפרדים של ברית־המועצות. באוקראינה פחתה האוכלוסיה היהודית ב־79 אלף נפש, או ב־4.8%. אך בבאֶלורוסיה פחת הישוב היהודי ביותר מ־110 אלף נפש, או ב־21.3%, ובהביאנו בחשבון את הריבוי הטבעי בתקופה זו, הרי הישוב היהודי בבאֶלורוסיה הפסיד לא פחות מ־260 אלף נפש, או למעלה מ־50%.

ירידה כה גדולה של האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה היתה תוצאה לא רק של שני הגורמים הנ"ל — ההגירה לחו"ל והפוגרומים ביהודים — שהביאו להפחתה ניכרת של האוכלוסיה היהודית ברוסיה בכלל. בבאֶלורוסיה היה פעיל במידה רבה ביותר עוד גורם חשוב אחד — תהליך של הגירה פנימית, שהתחיל באינטנסיביות לאחר מהפכת 1917. מדובר בנהירה גדולה של יהודים למרכזים הגדולים של הפדראציה הרוסית.

רק במוסקבה ובלנינגראד גדלו הישובים היהודיים באותה תקופה ביותר מ־190 אלף נפש, או יותר מפי 8:

	מספר היהודים		
	1897[12]	1926[13]	הגידול
מוסקבה	8473	132000	למעלה מפי 15
לנינגראד	17251	84503	כמעט פי 5
בשתי הערים	25724	216503	למעלה מפי 8

מובן, שהגידול העצום של האוכלוסיה היהודית במוסקבה ובלנינגראד נתחולל לא רק על חשבון יהודי באֶלורוסיה. אך אפשר לקבוע ללא ספק, כי זרם ההגירה מבאֶלורוסיה היה יחסית גדול הרבה יותר מאשר משאָר מקומות.

לפי חישוב תיאוריטי, הגיע בקירוב מספר היהודים הבאֶלורוסיים שיצאו עד סוף 1926 מבאֶלורוסיה לחבלים אחרים בברית־המועצות ל־130-120 אלף נפש, או למחצית ההפחתה המחושבת לתקופת 1926-1897.

הגירה פנימית גדולה כזו של יהודי באֶלורוסיה לא היתה תופעה שבאקראי. נחשלותה הכלכלית של באֶלורוסיה, חוסר אוצרות־טבע בחבל, האופי האגרארי של באֶלורוסיה עם צורות פרימיטיביות מאוד של חקלאות גרמו לתנועת־הגירה פנימית גדולה גם בקרב האוכלוסיה הלא־יהודית. במרוצת 20 שנה (1915-1896) יצאו לסיביר מפלכי מינסק, מוהילוב וויטאֶבסק 560 אלף איכרים.[14] מובן, שהמצב הכלכלי הכללי של באֶלורוסיה טבע

12. לשצ'ינסקי, עמ' 84.
13. פייקין, עמ' 152.
14. ח. שמרוק. הקיבוץ היהודי וההתישבות החקלאית היהודית בבילורוסיה הסוביטית (1932-1918). ירושלים תשכ"א, עמ' 10.

את חותמו על עמדותיה הכלכליות של האוכלוסיה היהודית, יצר סטרוקטורה מקצועית יהודית־ספאֶציפית של אוכלוסיית המפרנסים היהודית. 39% מכלל המפרנסים היהודים בבאֶלורוסיה היו בשנת 1897 עסוקים במסחר, ולמעלה מ־35% — במה שקרוי תעשיה, שאף היא היתה יהודית־ספאֶציפית — בעיקר מלאכת־יד בענפי הסנדלרות, החייטות ובשאר ענפים ששירתו את האוכלוסיה המקומית. וחובה לציין, שמספר המפרנסים בקרב האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה היה נמוך מאוד והגיע בשנת 1897 רק ל־29%.[15]
תהליך ההגירה הפנימית של האוכלוסיה היהודית של באֶלורוסיה היה אינטנסיבי מאוד כבר בשנים הראשונות של המשטר הסוביטי. לפי ספירת האוכלוסין מסוף 1926, נשתנה מספר היהודים לעומת ראשית 1923, כלומר בפרק־זמן של פחות מ־4 שנים, כדלקמן:[16]

השינוי במספר האוכלוסין היהודיים בשנת 1926 לעומת שנת 1923

	במספרים מוחלטים	באחוזים
אוקראינה	+91.000	+6.1
באֶלורוסיה	— 16.000	— 3.8
רוסיה וחלקים אחרים של בריה"מ	+95.000	+18
בס"ה	+170.000	+7.0

הרי שבאֶלורוסיה היא החבל היחיד שחלה בו הפחתה של האוכלוסיה היהודית ב־3.8%, ואם להביא בחשבון את הריבוי הטבעי ב־4 השנים, מגיעה ההפחתה ל־42 אלף נפש בקירוב, או 10%.
בניתוח הדינאמיקה של האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה ב־4 השנים (1923-1926) לפי טיפוסי ישובים, מתקבלת התמונה דלקמן:[17]

טיפוסי ישובים	מספר היהודים באלפים: בראשית שנת 1923	לסוף שנת 1926	+ — במספרים מוחלטים: בעובדה	בהביאנו בחשבון את הריבוי הטבעי המשוער	+ — באחוזים: בעובדה	בהביאנו בחשבון את הריבוי הטבעי המשוער
ערי מחוז	182.2	188.0	+5.8	— 5.6	+3.2	— 3.1
ערים אחרות	71.9	68.8	— 3.1	— 7.4	— 4.4	— 10.3
עיירות וישובים כפריים	168.9	150.2	— 18.7	— 28.8	— 11.1	— 17.0
בס"ה	423.0	407.0	— 16.0	— 41.8	— 3.8	— 10.2

כפי שאנו רואים מטבלה זו, גדולה מאד התמעטות האוכלוסיה היהודית בעיירות ובישובים הכפריים, שמהם היתה זרימה גדולה מתמדת של הגירה פנימית מהערים הקטנות. אך אפילו מערי־המחוז, שבהן היה גידול מוחלט של האוכלוסיה היהודית ב־3.2%, היתה יציאה ניכרת של תושבים יהודים. כפי שאנו רואים מהטבלה דלעיל, פחתה האוכלוסיה היהודית של ערי־המחוז, בהביאנו בחשבון את הריבוי הטבעי המחושב תיאוריטית, ב־3.1%.

אחר לחלוטין הוא המצב בעיר מינסק. ב־4 השנים (1926-1923) גדל הישוב היהודי במינסק במידה גדולה יותר מאשר לפי הריבוי הטבעי המחושב. על כך מלמדים המספרים דלקמן על הדינאמיקה של האוכלוסיה במינסק:[18]

		יהודים	לא־יהודים
מספר התושבים בעיר	1923	48.312	62.614
	1926	53.686	77.842
ב־% לכלל האוכלוסיה	1923	43.6	56.4
	1926	40.8	59.2
הריבוי הטבעי לאלף נפש		15.3	23.0
הריבוי המחושב ל־4 שנים		2936	5796
הריבוי העובדתי ל־4 שנים		5374	15228
עליית הריבוי העובדתי על המחושב		2438	9432

המספרים דלעיל מַראים כי הגידול של האוכלוסיה הלא־יהודית בעיר הוא פי שלושה מאשר היהודית. כן רואים אנו כי יחסית יָרד הישוב היהודי במינסק מ־43.6% ל־40.8%. אך יחד עם זאת צריך להדגיש, כי מינסק היתה העיר היחידה בבאֶלורוסיה שהאוכלוסיה היהודית גדלה בה לא רק על חשבון הריבוי הטבעי, אלא גם על חשבון של כניסה מערים קטנות יותר ובעיקר מעיירות וישובים כפריים.

מינסק, כבירת באֶלורוסיה, נעשתה מרכז פוליטי ומְנהלי של הריפובליקה והתחילה ליהפך גם למרכז כלכלי גדול, שהתחילו להתפתח בו ענפי תעשיה חדשים חשובים (אפילו על יסוד חמרי גלם שהובאו מחבלים אחרים של ברית־המועצות), ונוצרו בו מקורות־פרנסה חדשים. ההרכב הסוציאלי של המפרנסים במינסק טוב יותר בהרבה משבשאר מקומות בבאֶלורוסיה. כך, מכלל המספר הכללי של המפרנסים היהודים בשנת 1926, נמנים:[19]

15. ח. שמרוק, עמ' 10.
16. ח. שמרוק, עמ' 22.
17. המספרים על ערי המחוז וערים אחרות — פייקין, עמ' 148; המספרים על העיירות והישובים הכפריים — לפי חישובים.
18. ח. שמרוק, עמ' 25.
19. מחושב לפי ה. אלכסנדרוב "האוכלוסיה היהודית במינסק לפי ספירת האוכלוסין ב־1897 וב־1926", ב"צייטשריפט" כרך 4. האקדמיה הבאֶלורוסית למדעים. מינסק, 1930, עמ' 209. (יידיש).

ההרכב הסוציאלי של המפרנסים היהודים	לכל באֶ־לורוסיה	באחוזים לכל באֶלורוסיה מחוץ לעיר מינסק	למינסק
פועלים	16.7	15.8	22.0
פקידים	16.9	15.4	26.0
כל שאר המפרנסים	66.4	68.8	52.0
בסך־הכל	100	100	100

המצב הסוציאלי־כלכלי של האוכלוסיה היהודית במינסק יידון ביתר פרטות בפרק מיוחד. הבאנו פה מספרים אחדים רק כדי להבליט כי במינסק תפסו היהודים עמדות כלכליות טובות יותר משבשאר מקומות בבאֶלורוסיה, ולפיכך היה לעיר כוח־משיכה והיא קלטה מספר מסוים של יהודים מישובים אחרים.

אין לנו, לצערנו, מספרים מפורטים המציינים את תהליכי הכניסה היהודית למינסק וכן את היציאה מן העיר, שללא ספק היתה קיימת. אך אפשר להסיק בבטחה, כי בעת ובעונה אחת נתחוללו שני התהליכים. בתקופה שמסוף המאה ה־19 ועד המשטר הסוביטי היתה עדיפות לתהליך עזיבת העיר. בעשור הראשון למשטר הסוביטי היתה ללא ספק עדיפות לתהליך הכניסה היהודית למינסק.

בניתוח הדינאמיקה וההתפתחות של הישוב היהודי הגדול במינסק, הכרחי להדגיש עוד שתי נקודות חשובות:

א. הישוב היהודי במינסק קטַן יחסית מזמן לזמן. את ההתפתחות המהירה של העיר יש לזקוף בעיקר על חשבון האוכלוסיה הלא־יהודית. אם בשנת 1897 היוו היהודים 52.3% מכלל האוכלוסיה, הרי בשנת 1923 היה המשקל הסגולי של היהודים רק 43.6% ובשנת 1926 רק 40.8%. ותהליך זה נמשך בשנים שלאחר מכן.

ב. גידול האוכלוסיה היהודית במינסק היה קטן הרבה יותר משבישובים יהודים גדולים אחרים ברוסיה, שהתפתחו בקצב מהיר וגדלו הן במוחלט והן יחסית. אם בתקופת שלושים השנים (1897-1926) גדלה האוכלוסיה היהודית ב־13% כמעט, הרי באותה תקופה עצמה גדל הישוב היהודי בקיוב פי $4\frac{1}{2}$, בחארקוב — פי $7\frac{1}{2}$, ביֶקאטרינוסלאב — ב־55%. כבר צוין לעיל הגידול הענקי של הישובים היהודיים במוסקבה ובלנינגראד. נוצרו גם ישובים יהודיים גדולים חדשים, כגון לוּגאנסק, סטאלינוב (דוניאֶצק) ואחרים.

מובן, שהתופעות הנ״ל שימשו אחד הגורמים לכך שהישוב היהודי במינסק איבד במרוצת הזמן את ערכו כמרכז חשוב של היהדות הרוסית.

למרבית הצער אין נתונים סטאטיסטיים על התפתחות הישוב היהודי במינסק לאחר הספירה משנת 1926. לפי הנתונים של ספירת האוכלוסין ב־1939, ידוע רק מספר היהודים בכל ברית־המועצות ובכל ריפובליקה נפרדת.

כשאנו מנתחים את הדינאמיקה של האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות לפי הספירה משנת 1939, אנו רואים כי נמשך באינטנסיביות התהליך של הגירה פנימית של האוכלוסיה היהודית, במידה קטנה יותר מאוקראינה, ובמידה מרובה מבאֶלורוסיה:[20]

20. זינגר, עמ׳ 36.

	מספר היהודים באלפים		+ —	
	1926	1939	במוחלט	ב־%
אוקראינה	1565.5	1533	— 32.5	— 2.1
באֶלורוסיה	407.1	375	— 32.1	— 7.9
רספס"ר וחבלים אחרים	699.4	1112	+412.6	59.0[8]
כל ברית־המועצות	2672	3020	+348	+13.0

בתקופת 12 השנים פחתה האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה ב־32 אלף נפש, ובהביאנו בחשבון את הריבוי הטבעי בתקופה (בחישוב של 13%, כפי שנתרבתה האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות כולה), פחת הישוב היהודי בבאֶלורוסיה ב־85 אלף נפש בקירוב, או בלמעלה מ־20%.

אין לנו מספרים על התקטנוּת האוכלוסיה היהודית לפי טיפוסי ישובים כפי שהיה בספירה מ־1926, ולכן אי אפשר לנתח את השינויים במספרי האוכלוסיה היהודית לפי טיפוסי הישובים.

ל. זינגר בספרו "העם המחוּדש" ממיין את האוכלוסיה היהודית לפי שני טיפוסי ישובים: אוכלוסיה עירונית ואוכלוסיה כפרית. את אוכלוסיית העיירות, שמנתה ב־1926 25% מכלל האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה, כָּלל זינגר באוכלוסיה העירונית.

אך אפשר לומר בבִטחה, כי הגירת־ההמונים הפנימית באה בעיקר מעיירות ומכפרים וגם מערים קטנות, שההמון היהודי שם איבד לחלוטין את מקורות־פרנסתו ונאלץ לנטוש את מקום־מושבו המובהק ולנדוד לחבלי־ארץ חדשים. כן אפשר לקבוע בוַדאוּת כי תהליך הנהירה היהודית למינסק, בתקופה 1939-1926, היה נמרץ ועודף על תהליך היציאה ממינסק, שללא ספק היה גם הוא קיים.

ח. שמרוק, בספרו "הקיבוץ היהודי וההתישבות החקלאית היהודית בבאֶלורוסיה הסוביטית (1932-1918)", מביא מספרים מעניינים המאפיינים את מקומות־ההשתקעוּת החדשים של היהודים המהגרים משוּרת עיירות באֶלורוסיוּת. בשנת 1931, למשל, יצאו מ־12 עיירות 1309 יהודים למקומות דלקמן:[21]

1. למקומות אחרים בבאֶלורוסיה (יש לשעֵר כי לערים הגדולות) 52.5%
2. לריפובליקה הרוסית 27.9%
3. לאוקראינה 9.3%
4. לקרים 1.3%
5. למקומות אחרים בברית־המועצות 1.2%
6. לאמריקה 0.4%
7. לארצות אחרות 0.8%
8. לא ידוע 6.6%

21. ח. שמרוק, עמ' 29.

דומה כי אפשר לומר בבטחה שרובם של הנכנסים "למקומות אחרים בבאֶלורוסיה" השתקעו במינסק. וזה מתאשר מטבלה מעניינת אחרת המַראָה את מקומות השתקעותם של 236 בני־נוער שנטשו את העיירה אוזדה בשנת 1929:[22]

מינסק	125
מוסקבה ולנינגראד	54
מוהילוב, ויטאֶבסק וערים אחרות	35
מקומות אחרים	22

כפי שאנו רואים, השתקעו במינסק 53% מבני־הנוער שנטשו את אוזדה.
לפי ספירת־האוכלוסיה משנת 1939 מנתה אוכלוסיית מינסק 238.8 אלף נפש,[23] כלומר, תוך 12 שנה גדלה אוכלוסיית העיר ב־82%.
לפי השערות חוקרים שונים, מנה הישוב היהודי במינסק ערב מלחמת־העולם השניה 90 אלף נפש בקירוב.[24] יש להניח, כי גידול ניכר כזה תוך 12 שנה (1939-1926), המתבטא ב־40 אלף נפש בקירוב, או בלמעלה מ־70%, בא במידה ניכרת על חשבון זרם הפליטים הגדול מפולין, ביחוד משטחי הכיבוש של הצבא הסוביטי בספטמבר 1939.
לפי ספירת האוכלוסין משנת 1959, מנתה אוכלוסיית מינסק 509.489 תושבים, ובכללם יהודים רק 38.842[25] או 7.6% מכלל האוכלוסיה.

22. ח. שמרוק, עמ' 31.
23. האנציקלופדיה הסוביטית הגדולה, כרך 27, מוסקבה, 1954, עמ' 545 (רוסית).
24. באנציקלופדיה כללית, כרך 4, תשי"ט, עמ' 312 נאמר כי "ערב מלחמת־העולם השניה חיו במינסק 90.000 יהודים בקירוב". מ. מ. שווארץ בספרו "האנטישמיות בברית־המועצות", ניו־יורק 1952, עמ' 245 (רוסית), מסתמך על מקורות אחדים וקובע כי ערב מלחמת־העולם השניה היו במינסק 90.000 יהודים.
25. מ. אלטשולר. קווים לדמותו הדמוגראפית של הקיבוץ היהודי בברית־המועצות, ב"גשר" מס' 2-3, 1966, עמ' 20.

כרקטריסטיקה סוציאל־כלכלית

כפי שכבר צוּיַן לעיל, היה חלק המפרנסים באוכלוסיה היהודית במינסק בשנת 1926 נמוך למדי ומנה רק 39.3%. מַשמע, שעל כל 100 מפרנסים היו 154 לא־מפרנסים. באוכלוסיה הלא־יהודית של העיר היה היחס רצוי יותר: חלק המפרנסים אצלה מנה 44.9%, או רק 122 לא־מפרנסים על כל 100 מפרנסים.

אחוז המפרנסים הוא ללא ספק מודד חשוב, ועם זאת אינו מאפיין במלואו את המצב הכלכלי של האוכלוסיה. יש להדגיש, כי במנין המפרנסים נכללים גם אנשים שאין להם תעסוקה, אך יש להם הכנסה מקרית, או אנשים שאינם עובדים יום־עבודה מלא, או שבוע־עבודה מלא, ואפילו מחוסרי־עבודה. כך למשל היו בשנת 1926 מינסק 2694 מחוסרי־עבודה מכלל 20991 מפרנסים (12.8% מכלל המפרנסים).[1]

לעיל הראינו בקוים כלליים את המבנה המקצועי הספֶּציפי של המפרנסים היהודים, עם זאת טעונים הדברים הארה נוספת, נרחבת ומפורטת יותר.

מִפקד־האוכלוסים משנת 1897 הראָה:[2]

א. יהודים כמעט שלא נמצאו במה שקרוי עמדות־המפתח של המשק העירוני (מנהלה, משפט, משטרה, משרות מקצועיות וציבוריות, רכבת, דואר, טלגרף, טלפון). 13.5% מהמפרנסים הלא־יהודים היו מועסקים בתחום זה, ויחד עם בני־המשפחה התפרנסו מעמדות־מפתח אלו 20% מהאוכלוסיה הלא־יהודית של העיר.

ב. היהודים מנו 52.3% מכלל האוכלוסיה של העיר ומשקלם במלאכה היה 71.2% ובמסחר 88%.

ג. 41% מהיהודים המפרנסים היו עסוקים באומנות חרושתית ובמלאכת־יד, ו־42% של האוכלוסיה היהודית התפרנסו מענף זה.

בניתוח ענף־המלאכה צריך קודם־כל להדגיש כי במינסק היו מפעלים קטנים מאוד, שברובם עבדו קרובים או בני־המשפחה. מפעלים עם עובדים שכירים היו:[3] עם עובד אחד — 2955; עם 3-2 עובדים — 1099; עם 5-4 עובדים — 73; עם 10-6 עובדים — 11.

בפיקוח המְפקָחָה על החרושת היו בשנת 1897 רק 48 מפעלי־חרושת עם 1304 עובדים, ובשנת 1909 55 מפעלים כאלה עם 1310 עובדים. משמע שבמפעלים הגדולים ביותר היו בָרָגיל 27-24 עובדים במפעל.[4]

מנתוני הסטאטיסטיקה היהודית מצטייר, כידוע, מבנה ספֶּציפי של ההרכב המקצועי של האוכלוסיה היהודית ברוסיה. קיימים היו מקצועות יהודיים שנוצרו על־ידי גורמים היסטוריים ושיהודים תפסו בהם את המקום הראשי (כחייטוּת, למשל). ובשורה ארוכה של מקצועות, ודווקא מפותחים מאוד וחשובים להתפתחותה הכלכלית של המדינה, היו היהודים מיוצגים במידה מועטה ביותר, ועל־כל־פנים פחות בהרבה מכפי יחסם המספרי באוכלוסיה הכללית.

כשאנו מנתחים תופעה זו לגבי יישומה במינסק, צריך להדגיש, כי כל ענף־המלאכה בעיר

1. ה. אלכסנדרוב. האוכלוסיה היהודית במינסק לפי ספירות־האוכלוסין מהשנים 1897 ו־1926. עמ׳ 207. האקדמיה הבאֶלורוסית למדעים, המדור היהודי, "צייטשריפט" כרך 4, מינסק 1930. (יידיש).
2. מחושב לפי אלכסנדרוב, עמ 222-224.
3. אלכסנדרוב, עמ׳ 211.
4. אלכסנדרוב, עמ׳ 212.

היה "יהודי" בעיקרו. לא היתה במינסק מה שקרוי חרושת כבדה. ענף־המלאכה היה בעצם ענף של מלאכת־יד. בעיבוד המתכת היו עסוקים בעיקר פחחים, מַסגרים וענפי־שירות אחרים. בענף ההלבשה היו עסוקים 43.4% מכלל המפרנסים בענפי־המלאכה. לפיכך תפסו היהודים את המקום המכריע בכל המקצועות כמעט. אם היהודים בעיר היוו 52.3% מכלל האוכלוסיה, ובענף־המלאכה הם היוו 71.2% מכלל המשתתפים, הרי רק ב־4 ענפי־ייצור היתה השתתפותם קטנה יותר:[5]

1. בהפקת עפרות־מתכת היו עסוקים 40 איש ובכללם אף לא יהודי אחד;
2. בעיבוד מינרלים (קיראמיקה) היוו היהודים 30.1%;
3. בעיבוד מתכות — 49.3%;
4. בעיבוד יי"ש ומשאות אחרים — 54.2%. בכל שאר 14 ענפי־הייצור היוו היהודים, לפי המִפקד משנת 1897, מ־70% עד 98%.

המצב הכלכלי של האוכלוסיה היהודית בעיר היה קשה. הרבה אנשים קיבלו עזרה מגופים פילאנטרופיים שונים. לפי נתוני האנציקלופדיה היהודית, ביקשו בשנת 1898 עזרה לפסח 1719 משפחות יהודיות, או 17.2% מכלל המשפחות היהודיות בעיר. החברה לעזרה ליהודים עניים סייעה בשנת 1905 בכסף ל־1050 איש, ובחפצים ובמצרכים ל־925 איש. החברה לעזרה ליהודים חולים הושיטה באותה שנה עזרה רפואית ל־5000 יהודים. ליד בית־הכנסת הראשי בעיר היה מטבח זול; כן היה פעיל תמחוי, שיהודים עניים אכלו בו בימי שבת ומועד.[6]

מה השינויים שנתהוו במבנה הסוציאל־כלכלי של האוכלוסיה היהודית במינסק בתקופה הסוביטית?

לאחר המהפכה הבולשאֶביסטית בשנת 1917 צצה לפני כל האוכלוסיה היהודית ברוסיה, וכמובן גם במינסק, בעיה סוציאל־כלכלית חמורה במיוחד — בעיית שינוי המבנה הסוציאלי של האוכלוסיה היהודית. הבעיה נוצרה כתוצאה של המבנה הסוציאלי הספּאֶציפי של האוכלוסיה היהודית מחד גיסא, ושל המדיניות הסוביטית, כבר בשנים הראשונות שלאחר המהפכה, שהיתה מכוונת נגד מי שהיו קרויים המעמדות והשכבות הבורגניים, מאידך גיסא.

הסוחרים מוינו כבורגנות. והמדובר היה לא רק בסוחרים גדולים מדַרגה ראשונה. אפילו הסוחר הזעיר, שהיתה לו חנות קטנטנה, ובה עבדו הוא עצמו ואשתו, נִכלל במעמד הבורגנות. בעל־מלאכה שהיה לו עובד שכיר אחד היה "בורגנות". ובעל־מלאכה שעבד בפֶרך לבדו מוּיַן כ"זעיר־בורגנות". והנה כל היסודות הללו, הבורגניים והזעיר־בורגניים, שמנו יחד עם משפחותיהם למעלה מ־⅔ של האוכלוסיה היהודית, אנוסים היו לחסל את המשך קיומם בתור כאלה, לחפש עבודה ופרנסה חדשה, או כפי שכינו זאת, להפוך עצמם לפרודוקטיביים.

לפי מִפקד האוכלוסים משנת 1926, היה ההרכב הסוציאלי[7] של האוכלוסיה היהודית כדלקמן (באחוזים):

5. אלכסנדרוב, עמ' 214.
6. א. גינזבורג, מינסק, האנציקלופדיה היהודית, כרך 11, עמ' 88-87. (רוסית).
7. המיון לפי י. פייקין בעבודתו "סיכומים אחדים של מפקד האוכלוסים הדימוגראפי משנת 1926". האקדימיה הבאֶלורוסית למדעים, המדור היהודי. "צייטשריפט", כרך 4, מינסק 1930.

השכבות הסוציאליות	אוקראינה	באֶלורוסיה	מוסקבה[8]	לנינגראד[8]	מינסק[9]
1. פרוליטאריון (פועלים, פקידים, מחוסרי־עבודה, פאֶנסיונרים)	46.8	44.0	75.0	70.7	64.7
2. אוכלוסיה עובדת, לא פרוליטארית (מקצועות חפשיים, בעלים עם עוזרים בני המשפחה, יחידים)	32.0	37.2	10.8	11.3	18.2
3. בורגנות (בעלים מַעבידי־שכירים, סוחרים, לא צוינו אמצעי־הקיום, מתקיימים לא על הכנסה מעבודה)	17.3	15.4	6.4	7.4	10.4
נטולי מעמד	0.4	0.4	0.03	0.05	0.3
אחרים	3.5	3.0	7.8	10.6	6.4
בסך הכל	100	100	100	100	100

הטבלה מלמדת, כי כבר בשנים הראשונות למשטר הסובייטי היה נמרץ התהליך של חיסול מה שקרוי המגזָר הקאפיטליסטי בכלכלה. במינסק נתחולל תהליך זה בקצב נמרץ הרבה יותר מאשר בכל באֶלורוסיה ואוקראינה, והמבנה הסוציאלי של האוכלוסיה היהודית בעיר היה דומה למבנה של האוכלוסיה היהודית במוסקבה ובלנינגראד, ששם נוצרו ישובים יהודיים גדולים כבר בתקופה הסוביטית.

במשך 6 שנות המשטר הסוביטי (1926-1921) קטן מספר הסוחרים פי שלושה וקבוצת הבעלים עם שכירים חוסלה כמעט והגיעה רק ל־306 איש, או 1.4% מכלל המפרנסים.

קשה לעֲמת את נתוני המִפקדים משנת 1897 ומשנת 1926 לגבי חלוקת האוכלוסיה לפי ענפי־משק שונים, משום שמיוּנם לא נעשה לפי אותו עיקרון עצמו. ועם זאת, כשאנו עורכים סיווג מסוים לסוגים משנת 1897 ומתאימים אותם לסוגים משנת 1926, אפשר לעֲמת ענפי־משק אחדים, ומצטיירת התמונה דלקמן:[10]

	יהודים		לא יהודים	
	1897	1926	1897	1926
מספר האוכלוסין הכללי	47.562	53.686	43.350	78.217
מספר המפרנסים	18.145	20.991	18.514	31.715
מהם:				
מלאכה ובנין	7.664	7.693	3.094	5.027
רכבת	21	48	1.703	2.511
מוסדות	19	2.918	1.134	6.798
משפטנים, מורים פעילי ספרות, אמנות ומדע, רופאים ופעילי תברואה	761	1.270	938	1.922
מסחר פרטי	4.350	1.527	594	209
מסחר ממלכתי וקואופרטיבי	—	1.691	—	1.377
חקלאות	122	284	602	1.069
אחרים	5.208	5.560	10.449	12.802

טבלה זו מַראה:

א. כי גם בשנת 1926 מכריע היחס המספרי של היהודים בענפי המלאכה והבנין ומגיע ל־60.5%. ובו־בזמן אנו רואים, כי בפרק הזמן של 30 השנים (1926-1897), למרות גידול האוכלוסיה היהודית בעיר ב־13%, לא גדל מספר היהודים המוחלט במלאכה ובבנין. מספר העסוקים בענף זה גדל ב־2000 איש רק על חשבון הלא־יהודים, והיחס המספרי של יהודים ירד מ־71.2% ל־60.5%.

ב. מספר היהודים בענף־הרכבת נשאר אפסי. ענף־משק זה נשאר, כפי שזה היה ברוסיה הצארית, ענף־מונופולין של לא־יהודים. השתתפותם של אלה בענף זה גדולה יחסית פי 35 מזו של יהודים

ג. היהודים חָדרוּ לענף־משק חדש להם — מוסדות, ותפסו בו מקום ניכר (30%), אך קטן בהרבה לעומת יחסם המספרי באוכלוסיית העיר (40.7%).

ד. מספר היהודים במסחר הפרטי קטן כמעט פי שלושה החלטית, ויותר מפי שלושה יחסית. אך המשקל הסגולי של היהודים בענף־משק זה נשאר מכריע, כ־88%.

מאוחר יותר, בשנות השלושים, חוסל המסחר הפרטי לחלוטין.

אופיָני הוא עימות ההרכב המקצועי של המשתתפים בענפי המלאכה והבנין גופא. בטבלה דלקמן מובאים מספרים בנוגע ל־11 מקצועות יצרניים ראשיים, המקיפים בשנת 1897 כ־96% ובשנת 1926 85% של המשתתפים בענף־משק זה:[11]

המקצוע	יהודים 1897	יהודים 1926	לא־יהודים 1897	לא־יהודים 1926	% היהודים במקצוע 1897	% היהודים במקצוע 1926
מתכת	582	803	509	1289	50.1	38.8
עץ	785	514	305	473	72.0	52.9
דפוס ונייר	411	743	97	286	72.2	80.9
טכסטיל	195	302	54	96	78.3	75.9
חייטות	3591	1326	1072	226	77.0	85.4
עוֹר	239	1424	82	697	74.5	67.1
מזון	587	690	259	374	69.4	64.8
טבק	103	47	2	3	98.1	94.0
כימיקלים	90	37	19	23	82.6	61.7
מינרלים	59	42	137	354	30.1	10.6
בנין	775	607	322	491	70.6	55.3
בסה״כ	7417	6535	2948	4312	71.5	60.2

8. מחושב לפי ז. ל. מינדלין, ההרכב והעיסוקים העיקריים של האוכלוסיה היהודית בססס״ר. היהודים בססס״ר, חוב׳ 4, עמ׳ 7, מוסקבה 1929. (רוסית).

9. מחושב לפי אלכסנדרוב, עמ׳ 207-206.

10. מחושב לפי אלכסנדרוב, עמ׳ 210, 215, 216, 218, 219, 222, 223, 224.

11. אלכסנדרוב, עמ׳ 214.

מטבלה זו אנו למדים: א. המספר הכללי של המשתתפים ב־11 המקצועות הראשיים היצרניים המנויים בטבלה גדל בתקופת 30 השנים ב־4.7%, אך אצל היהודים קטן המספר ב־12% ואצל הלא־יהודים גדל ב־46%. היחס המספרי של היהודים במספר הכללי של המשתתפים במקצועות הראשיים הנ״ל ירד מ־71.5% ל־60.2%. ב. נשתנה באופן ניכר החלטית ויחסית משקלם של מקצועות שונים. כך למשל, גדל מספר עובדי המתכת ב־78%, מספר עובדי העור גדל פי 7 ומספר החייטים קטן פי שלושה. ג. מוכחשת ההדגשה של סטאטיסטיקנים יֶאווסֶקיים כי כבר בתקופה הראשונה למשטר הסוביטי חל תהליך של טשטוש מה שקרוי היחוד בהרכב המקצועי היהודי. להיפך, הטבלה מראה כי במינסק נעשה יחוד זה בולט עוד יותר, דבר המוכח מאחוז היהודים במקצועות שונים:

	1897	1926
עובדי מתכת	50.1	38.8
עובדי עץ	72.0	52.9
עובדי מינרלים	30.1	10.6
חייטים	77.0	85.4

ענין מיוחד יש בהרכבו של הנוער העובד היהודי. יש לנו נתונים מסוימים מהסקר שערך במאי 1925 הקומיסאריון העממי לשמירת הבריאות של באֶלורוסיה. הסֶקר הקיף נוער עובד בגיל עד 20 וכן כלל את הנוער הלומד בבתי־ספר מקצועיים. מחוסרי־עבודה וסטודנטים של טכניונים ובתי־ספר גבוהים לא נכללו בסקר. הסקר נערך בכל ערי המחוז ובישובים הגדולים יותר מהטיפוס העירוני, ולפיכך אפשר להניח, כי הנוער העובד היהודי, שהיה מרוכז בערים, הוקף כמעט כולו על־ידי הסקר, והמספרים משַקפים את הרכב הנוער היהודי בזמן ההוא. את ההרכב המקצועי של הנוער העובד בבאֶלורוסיה מציינים המספרים דלקמן:

מקצוע	יהודים[12]	לא־יהודים[13]	בס״ה	% היהודים
חייטים	745	127	872	85.4
סנדלרים	728	204	932	78.1
עובדי עור	513	87	600	85.5
מעבדי עץ	491	461	952	51.6
עובדי מתכת	741	826	1567	47.3
עובדי בנין	161	80	241	66.8
עובדי מזון	131	73	204	64.2
עובדי דפוס	110	25	135	81.5
פקידים	823	712	1535	53.6
מקצועות אחרים	621	989	1610	48.6
בס״ה	5064	3584	8648	58.6

12. ד״ר ד. איינהורן, הנוער העובד היהודי בבאֶלורוסיה, עמ׳ 394-393. ״צייטשריפט״ 2, מינסק 1928. (יידיש).

13. איינהורן, מחושב לפי מספרים יחסיים, עמ׳ 384-383.

לצערנו, אין לנו מספרים המציינים את ההרכב המקצועי של הנוער העובד היהודי במינסק גופא. אך יש יסוד להניח, כי המספרים המובאים לעיל, המאפיינים את כל עָרי באֶלורוסיה, ובכללן מינסק, אופיָניים גם למינסק גופא.

מה מלמדת טבלה זו דלעיל?

א. הנוער היהודי העובד בגיל עד 20 מהווה 58.6% מכלל הנוער העובד בבאֶלורוסיה. אם נביא בחשבון, כי האוכלוסיה היהודית בערים ובישובים מטיפוס עירוני מנתה אז רק 44.1% מכלל האוכלוסיה, הרי מספר בני הנוער היהודי העובד מהווה רוב גדול יחסית. וכך זה היה בוַדאי גם בעיר מינסק גופא.

תופעה זו ניתן להסבירה על־ידי התהליך המשקי־הכלכלי המיוחד במינו שנתחולל אז בחיי האוכלוסיה היהודית. התהליך של התחסלות שכבה גדולה של סוחרים, שנושלה ממש מעמדותיה הכלכליות ונשארה ללא מקור־פרנסה, כָּפָה על בני הסוחרים חיפוש אחר מה שקרוי פרודוקטיביזציה — הם התחילו לחדור בהמוניהם, כשוליות, לסדנאות ולצוותים, נהרו לבתי־ספר מקצועיים, כדי לרכוש איזה מקצוע שהוא.

סברה זו מתאשרת גם על־ידי ניתוח ההרכב הגילי של הנוער העובד היהודי והלא יהודי. לפי הסקר הנ״ל מציינים את ההרכב הגילי המספרים היחסיים דלקמן:[14]

	נוער בגיל עד 15, 15, 16, 17 שנה	נוער בגיל 18, 19 ומעל 19 שנה
יהודים	46.8	53.2
לא יהודים	30.1	68.9

מספרים אלה מראים כי הנהירה להסתדר ולחפש פרנסה היתה אצל החלק הצעיר יותר של הנוער היהודי (בגיל 15-17) גדולה במידה ניכרת מאשר אצל הנוער הלא־יהודי באותו גיל. צריך להדגיש, שמחוץ לגורם שנזכר לעיל, שהביא לזרם גדול של נוער יהודי אל מה שקרוי פרודוקטיביזציה, היה עוד גורם חשוב אחד. וזהו — ההגבלה בקבלת ילדיהם של ״יסודות זרים־מעמדית״, ילדיהם של ״לישאֶנצים״ בקונצנטר השני של בית־הספר. היתה על כך הוראה רשמית ממוסדות השלטון.

בועידה האזורית המינסקאית של פעילי־תרבות יהודיים, שנתקיימה בינואר 1930, נדונה השאלה בדבר הגברת הפיקוח בקבלת הילדים לבתי־הספר. ונקבע:[15] ״המקומות קיבלו השנה לתחילת שנת־הלימודים הוראות מתאימות, שיקיימו ברירה סוציאלית חמורה בקבלת תלמידים לכיתה החמישית. עם זאת היו מקרים שההוראות לא קוימו, ולכיתה החמישית נקלעו ילדי סוחרים, בעלי־גוף ויסודות אחרים זרים־מעמדית. חובה עלינו לבצע בחומרה את הקו המעמדי בתחום בית־הספר״.

ב. שנית מראים לנו המספרים המובאים לעיל כי הנוער העובד היהודי עסוק בעיקר בייצור מסוג מלאכת־יד. הנוער העובד היהודי מכריע בייצור מוצרי הלבשה, הנעלה ועור, הרבה בני־נוער יהודים הם עובדי דפוס ומזון. הסקר הראה שבעבודת הרכבת אין בכלל נוער יהודי. הרי זה אישור נוסף לכך שהתיאוריה היאֶווסאֶקית, שהמשטר הסוביטי מבטל את מה שקרוי היחוד המקצועי היהודי, אין לה שום יסוד. שכן אין להסביר בשום ״ירושה״ מימי הצאר את העובדה שבני נוער יהודים בגיל 15, 16, 17 אינם יכולים לחדור למשק־הרכבת, לבתי־

14. אײנהורן, מחושב, עמ׳ 387-388.

15. לקו מעמדי נכון בבניית התרבות היהודית. ״אָקטיאבר״ מיום 25.1.1930, מינסק. (יידיש).

החרושת והמפעלים של התעשיה הכבדה, ונאלצים לנהור אל הצוותים והסדנאות המסורתיים של החייטים והסנדלרים.
ולא בכדי חייב מחבר החומר הנ"ל להכיר:[16] "באופן כזה רואים אנו כי השאיפה הכלכלית של קבוצות לאומיות מסוימות לעיסוקים מסוימים, שנוצרה בהשפעת גורמים סוציאליים וכלכליים מסובכים, נשמרה במידה ניכרת גם בחוגי הנוער".

יש עניין גם בכרקטריסטיקה של הפקידים היהודים במינסק. לפי המִפקד משנת 1926 היה מספרם 5568 איש, או 26.5% מכלל המפרנסים היהודים. הפקידים היהודים היוו אז 32% מכלל הפקידים בעיר.
חלוקת הפקידים היהודים לפי ענפי־משק נפרדים היא:[17]

ענפי משק	מספר הפקידים היהודים	באחוזים מכלל הפקידים היהודים	מכלל הפקידים בענף־המשק
מוסדות	2649	47.6	30.6
מסחר ואשראי	1562	28.1	56.0
ייצור חרושתי	679	12.2	54.6
ייצור־בית ומלאכת־יד	188	3.3	71.2
ענפים אחרים	490	8.8	11.9
בס"ה	5568	100	32.0

לפי המקצוע או העיסוק התחלקו הפקידים היהודים כדלקמן:[18]

מקצועות	מספר הפקידים היהודים	באחוזים מכלל הפקידים היהודים	מכלל הפקידים בענף־המשק
פנקסנות והצוות המִנהלי	1858	33.5	39.8
הצוות המשקי	956	17.3	62.1
הצוות הרפואי־תברואתי	698	12.5	47.6
צוות פעילי התרבות	523	9.5	40.2
צוות הנדסי־טכני	261	4.7	38.4
צוותים אחרים	632	11.4	10.7
בס"ה	5568	100	32.0

16. איינהורן, עמ' 385.
17. אלכסנדרוב, עמ' 217.
18. אלכסנדרוב, עמ' 218.

מהמספרים המובאים לעיל אנו רואים, כי לפקידים היהודים היתה הבכורה בייצור־בית ומלאכת־יד, בייצור החרושתי ובמסחר. יהודים היו עסוקים פחות יחסית במוסדות ומעט מאוד בענפי־משק אחרים (תחבורה, טלפון, טלגרף, שירותי־בטחון וכו׳). לפי המקצוע או התעסוקה היתה ליהודים הבכורה בסֶגֶל המשקי והם תפסו מקום ניכר בכל שאר המקצועות. אולם היו מקצועות או משׂרות מסוימים שיהודים היו מועסקים בהם מעט מאוד או לא מועסקים כל־עיקר:[19]

מקצוע	מספר כללי של פקידים במקצוע	מהם יהודים	% היהודים
שופטים	22	2	9.1
עובדי טלגרף, טלפון	108	5	4.6
סוהרים	68	3	4.4
שוטרים	278	6	2.2
כבאים	109	1	0.9

בשנים הראשונות של המשטר הסוביטי תפסו יהודים מקום בולט במנגנון המפלגתי, המקצועי והסוביטי בבאֶלורוסיה בכלל ובמינסק בפרט.
הרי מספרים אחדים המראים זאת:[20]

	1922 במספרים מוחלטים	%	1923 במספרים מוחלטים	%
ועדי המפלגה	28	45.9	36	40.9
מנגנון המפלגה הטכני			85	48.3
צירי ועידת המפלגה	75	50.7	140	47.9
מנגנון מרכזי של גופים בין־מקצועיים	44	77.2	36	66.6
מחלקות מחוזיות של האגודות המקצועיות	87	49.4	93	57.1
מנהלי קומיסאריונים			92	39.2
שאר פקידי הקומיסאריונים			1938	30.4
צירי ועידות המועצות	52	24.2	66	26.4
חברי הועד־הפועל המרכזי	17	34.0	36	37.9

לצערנו הרב, אין לנו סטאטיסטיקה רשמית המאפיינת את השתתפות היהודים במנגנון המפלגתי, המקצועי והסוביטי בשנות השלושים. אך ידוע לכול ואפשר לקבוע ללא ספק, כי הָחל במחצית השניה של שנות השלושים התחילו להגביל ביותר את קבלתם של יהודים למנגנון הניהולי.

אי אפשר להביא מספרים מפורטים על ההרכב הסוציאלי והמקצועי של האוכלוסיה

19. יהודים בבאֶלורוסיה, חומר סטאטיסטי, עמ׳ 66-107. האקדמיה הבאֶלורוסית למדעים, המִגזָר היהודי, מינסק, 1929. (יידיש).

20. י. קוראלניק. יהודים באגודות המקצועיות ובמנגנון המועצות של באֶלורוסיה. דפים לדימוגראפיה, סטאטיסטיקה וכלכלה יהודית. 3, 1923, עמ׳ 196-198. (יידיש).

היהודית במינסק בשנים שלאחר המִפקד מ־1926, משום שנתונים מסוּוָגים כאלה לא פורסמו. אך אפשר לקבוע בוַדאות את התהליכים שנתחוללו.
בשנות השלושים כבר היה מחוסל לחלוטין מה שקרוי המִגזר הקאפיטאליסטי בכלכלה, כלומר, סוחרים, בעלי־מלאכות, עם עובדים שכירים ובעלי־מלאכות יחידים חדלו להתקיים כסוגים סוציאל־כלכליים.
תהליך התיעוש, וכתוצאה ממנו ריבוי פועלי־החרושת, היה בבאֶלורוסיה ובמיוחד במינסק מהיר יותר מאשר בחלקים אחרים של ברית־המועצות. בשנים 1928-1919 היה הגידול במספר הפועלים:[21] בכל ברית־המועצות — 9%; באוקראינה — 8.3%; במוסקבה — 10.7% ובבאֶלורוסיה — 20.8%.
בחמש השנים שלאחר מִפקד 1926, היה בבאֶלורוסיה הגידול דלקמן של פועלי חרושת:[22]

	מספר כללי	מהם יהודים	% היהודים
1926	31744	10639	33.5
פברואר 1930	47149	16974	36.0
יאנואר 1931	73232	24680	33.7

כפי שאנו רואים, גדל המספר הכללי של פועלי חרושת ב־5 השנים פי 2.3, וגידול כזה היה גם של פועלים יהודים.
אופיָניים הם השינויים בהרכב הלאומי של פועלי החרושת בשנים 1930-1926 בענפי תעשיה שונים. זאת רואים אנו מן הטבלה דלקמן:[23]

ענפי ייצור	יהודים 1926	יהודים 1930	לא יהודים 1926	לא יהודים 1930
הלבשה והנעלה	674	5430	39	2374
עיבוד עץ	1087	1736	2798	4681
עיבוד מינרלים	136	435	2424	4703
תעשיה כימית	270	1495	1240	4208
תעשיית מזון	668	1510	757	2272
טקסטיל	992	758	1651	2322

בולטים השינויים בענף ההלבשה וההנעלה שמורכב ממוצרי־חייטות, הנעלה וגרביים. בשנת 1926 היו עסוקים בענף זה רק 713 עובדים ובשנת 1930 — 7804 עובדים. גידול ניכר כזה של עובדים בענף התעשיה חל הודות לכך שתעשיית ההלבשה בוּנתה מחדש על בסיס טכני גבוה ונתרחבה על יסוד בנִיָה חדשה (בשנת 26-1925 התחילו לבנות במינסק ובשנת 1929 הופעלו בית־חרושת גדול לביגוד ובית־חרושת גדול לנעליים). תוך 5 שנים גדל בענף זה מספר הפועלים היהודים ב־4756 איש, והלא־יהודים ב־2335 איש, ויחסית גדל מספר הפועלים היהודים פי 7 והלא־יהודים פי 60. לשון אחרת, תחילה לא היו בענף זה

21. ה. אלכסנדרוב, תיעוש סוציאליסטי של בסס״ר ובעיית התיעוש של הפרוליטאריון החרושתי. במאסף הסוציאל־כלכלי ״ליום השנה ה־15 של מהפכת אוקטובר״, האקדמיה הבאֶלורוסית למדעים, המגזר היהודי. מינסק 1932, עמ׳ 120.
22. מאסף, מחושב, עמ׳ 116, 121, 122.
23. מאסף, מחושב לפי הטבלאות, עמ׳ 116, 121.

כמעט פועלים לא־יהודים, ובשנת 1930 הם כבר הגיעו ל־30%.
בשנת 1930 היו על כל 100 פועלי חרושת בבאֶלורוסיה פועלי ביגוד והנעלה:[24] אצל היהודים — 34; אצל הרוסים — 10.3; אצל הפולנים — 8.3; אצל הבאֶלורוסים — 7.8. בבית־החרושת לביגוד במינסק "מינשווייי" היו בשנת 1929 830 פועלים ומהם יהודים 631 או 76%.[25]
בתעשיית הטקסטיל גדל מספר הפועלים הכללי ב־5 השנים ב־437 איש, או 17%, ומספר הפועלים היהודים קטן ב־234 איש או ב־24%.
בתעשיה הכימית גדל מספר הפועלים ב־4193 איש ומהם יהודים רק ב־1225 איש.
בעיבוד מינרלים גדל מספר הפועלים הלא־יהודים בתקופה זו ב־2279 איש ומספר היהודים רק ב־299, והם היוו בענף זה רק 8.5%.
במינסק היו בשנת 1926 4750 פועלי חרושת, ומהם יהודים 2285, או 48.1%.[26] אין לנו חומר מסוּוָג על מספר הפועלים היהודים בסוף שנות העשרים ובשנות השלושים. חומר מקרי מהעתונות מראה, כי בד בבד עם הקצב הכללי הנמרץ של ההתפתחות התעשייתית במינסק וריבוי פועלי החרושת, גדל במידה ניכרת גם המספר המוחלט של פועלי החרושת היהודים. אך אפשר לקבוע בוַדאות, שמשקלם הספּאֶציפי קטן בהרבה, משום שאת הקצב הנמרץ של ההתפתחות הכללית של מינסק יש לזקוף בעיקר על חשבון הנהירה הגדולה לעיר של אוכלוסיה כפרית לא־יהודית.
כך, למשל, מנו היהודים בשנת 1935 ב־5 בתי־חרושת במינסק:[27]

	מספר הפועלים הכללי	מהם יהודים
"וורושילוב"	985	311
"בולשאֶביק"	750	400
"קוֹמונארקה"	1223	436
"קרופסקאיה"	952	312
"מולוטוב"	870	282

בס"ה היוו הפועלים היהודים ב־5 מפעלי־התעשיה הגדולים האלה 34.3% מכלל הפועלים.
בסוף 1937 היו במינסק 30.000 פועלים.[28] יש יסוד להניח, כי מספר הפועלים היהודים בעיר היה אז כ־10.000.
ל. זינגר בספרו "העם המחודש" קובע כי לפי המִפקד משנת 1929 היה ההרכב הסוציאלי של האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות דלקמן: פועלים ופקידים — 71.2%; קולחוזאים — 5.8%; בעלי־מלאכה בקואופרטיבים — 16.1%, לא בקואופרטיבים — 4%, ואחרים — 2.9%. לא נטעה הרבה אם נעריך כי במינסק, ערב מלחמת־העולם השניה, היו כ־80% מן המפרנסים היהודים פועלים ופקידים, וכ־20 בעלי־מלאכה מאורגנים בקואופרטיבים. בעלי־מלאכה מחוץ לקואופרטיבים היו אולי בעיר בודדים בלבד.

24. מאסף, עמ׳ 125.
25. יהודים בבאֶלורוסיה, עמ׳ 124-126.
26. מאסף, עמ׳ 114.
27. "עמעס", מוסקבה, מיום 3.8.1935. י. גלאדשטיין, הפעולה בקרב המיעוטים הלאומיים בבתי־החרושת המינסקאיים. (יידיש).
28. "אָקטיאבר", מינסק, מיום 4.11.1937. פ. שאֶנקאֶר, מינסק בירת בסס"ר. (יידיש).

השכלה, ספרות, תיאטרון

1. ענף בית־הספר

לפי חומר המִפקד משנת 1897, ידעו קרוא־וכתוב רק 39.8% מהאוכלוסיה היהודית בפלך מינסק, אך אחוז זה היה גבוה יותר מאשר באוכלוסיה הכללית. אופיָני הדבר, כי גם אחוז יודעי הרוסית היה בקרב היהודים גבוה יותר מאשר באוכלוסיה הכללית:[1]

	אוכלוסיה יהודית	אוכלוסיה לא־יהודית
גברים	30.4%	25.4%
נשים	15.8%	10.1%

בשנת 1910 כָּללה רשת בתי־הספר היהודיים בפלך מינסק בית־ספר אחד ריאלי פרטי, שני בתי־ספר תיכוניים פרטיים לנערות, 13 בתי־ספר ממשלתיים ו־33 בתי־ספר יסודיים. בכל 49 בתי־הספר היהודיים הללו, וכן בבתי־הספר הכלליים למדו למעלה מ־15.000 תלמידים יהודים. מלבד בתי־הספר הנ"ל, היו בפלך מינסק 977 חדרים שבהם למדו 10.884 תלמידים; 6 בתי תלמוד־תורה; 3 בתי־ספר ציבוריים ו־6 בתי־ספר מקצועיים.[1]
בעיר מינסק גופא שכנוּ רבים ממוסדות־הלימוד הנ"ל, אך הרבה מאוד ילדים יהודים בגיל בית־הספר לא למדו כל־עיקר.
לאחר מהפכת 1917, התחיל להתפתח במינסק במרץ ענף בית־הספר בכלל ובית־הספר היהודי בפרט.
לפי המִפקד משנת 1926, היה מספר היהודים שהצהירו על יידיש כעל שפת־אמם בברית־המועצות כולה כדי 71% מכלל האוכלוסיה היהודית. ומאלה היו ברספס"ר — 48%, באוקראינה — 76% ובבאֶלורוסיה — 91%.[2]
הרי שכמעט כל האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה הצהירה על יידיש כעל שפת־האֵם.
כשאנו בוחנים תופעה זו בבאֶלורוסיה עצמה, אנו רואים כי בעיירות ובישובים כפריים הצהירו 97% מהיהודים על יידיש כעל שפת־האֵם, בישובים מטיפוס עירוני (ערים קטנות) — 94%, ובשאר הערים הגדולות יותר — כ־82%.[3]
במינסק מכלל 53686 תושבים יהודים הצהירו 44446, או 83%, על יידיש כעל שפת־האֵם.[4]
ידיעת קרוא־וכתוב הכללית היתה בעיר מינסק: בקרב היהודים 72.3% ובקרב הלא־יהודים 69.3%.[5]
יש ענין בידיעת קרוא־וכתוב בקרב הילדים היהודים מגיל בית־הספר.

1. פלך מינסק, האנציקלופדיה היהודית, כרך 11, עמ' 79, סאנקט־פטרבורג (רוסית).
2. זינגר ואֶנגֶל, האוכלוסיה היהודית של סס"ר בטבלאות ובדיאגראמות, טבלה 24, מוסקבה, 1930 (יידיש).
3. י. א. פייקין, סיכומים אחדים של המִפקד הדימוגראפי משנת 1926. "צייטשריפט", כרך 4, עמ' 173, מינסק 1930 (יידיש). מחוּשב.
4. האקדימיה הבאֶלורוסית למדעים, המִגזָר היהודי. יהודים בבסס"ר, עמ' 11, מינסק, 1929 (יידיש).
5. יהודים בבסס"ר, עמ' 23.

אם נניח כי לגיל בית־הספר משתייכים ילדים בגיל 16-6,[6] הרי בשנת 1926 היה מספרם של ילדים כאלה במינסק 10328, וידיעת קרוא־וכתוב בקרבם הגיעה ל־83%.[7]

בשנת־הלימודים 1926/27 היו בכל בתי־הספר במינסק 16417 תלמידים ומכללם 6474 יהודים.[8] בהשוואה לאוכלוסיית העיר היתה התמונה של מספר התלמידים בבתי־הספר דלקמן:

	מספר האוכלוסין	מספר התלמידים בבתי־הספר	מספר התלמידים על כל 1000 נפש של האוכלוסיה
יהודים	53686	6474	120.7
לא־יהודים	77842	9943	127.6
בסך־הכל	131528	16417	124.8

ממספרים אלו אנו רואים, כי מספר התלמידים היהודים בבתי־הספר של העיר היה יחסית קטן יותר מאשר מספר התלמידים הלא־יהודים. כפי שכבר צוּיַן לעיל, הרי מכלל 10328 ילדים יהודים בגיל בית־הספר למדו בבתי־הספר רק 6474, או 62.7%.

כשאנו מנתחים תופעה זו, חובה לציין שני גורמים חשובים:

א. במחצית השניה של שנות העשרים, אף שהחדרים כבר היו אסורים רשמית על־ידי צו מיוחד של השלטונות (מועצת הקומיסארים העממיים של באֶלורוסיה הוציאה ב־26 במאי 1922 את הצו על סגירת החדרים), פעלו בבאֶלורוסיה בכלל ובעיר מינסק בפרט הרבה חדרים בתנאים אי־ליגאליים.

בנַתחוֹ את מצב הבנִיָה של ענף בית־הספר היהודי במינסק, כותב העתון "אָקטיאבר":[8] "יש לנו מספר גדול של ילדים במינסק שבדרך זו או אחרת לומדים אצל מלַמדים (בחדרים) ואינם מבקרים בבית־ספר". זה מתאשר גם ממקורות אחרים. ידוע הדבר כי בחדרים בלתי־ליגאליים למדו במינסק בשנים 1927-1925 כ־700 ילדים; החדרים שוכנו במעונות פרטיים.[9]

6. מן הראוי להגדיר את המושג "גיל בית־הספר". י. א. פייקין בעבודתו "סיכומים אחדים של המִפקד הדימוגראפי משנת 1926" מציין כי מספר הילדים היהודים בגיל בית־הספר (16-8) היה 75635 ומהם היו 53811 תלמידים בבתי־הספר. באותו חיבור עצמו מציין פייקין כי המספר הכללי של תלמידים יהודים בבתי־הספר היה 58824 וכי כ־6% מהם היו בגיל 7-6 וכ־2% תלמידים קשישים מבני 16.
בכתב־העת הפועל־ציוני "דער פראָלעטארישער געדאנק" ממארס 1927 מוצאים אנו מידע, המסתמך על ידיעות מ"עמעס", כי מספר הילדים היהודים בגיל בית־הספר בבאֶלורוסיה בשנת־הלימודים 1925/26 היה 90.817.
אם נקח את מספר הילדים בגיל 16-8, שלפי פייקין הסתכם ב־75635, ונוסיף לזה את מספר הילדים בגיל 7-6, נקבל את המספר 90104, כלומר, בקירוב המספר שנוקט בו כתב־העת "דער פראָלעטארישער געדאנק". באופן כזה משערים אנו, כי בשנת 1926 היו בבאֶלורוסיה ילדים יהודים מגיל בית־הספר (16-6) למעלה מ־90 אלף, ומהם תלמידים בבתי־הספר כ־58000. משמע, שכ־65% מהילדים היהודיים בגיל בית־הספר למדו בבתי־ספר.
7. יהודים בבסס"ר, עמ' 23 (מחושב).
8. עפרון. בניית בית־הספר היהודי, אָקטיאבר, מינסק, 19.1.1927 (יידיש).
9. א. א. גרשוני, יהדות ברוסיה הסוביטית, עמ' נ"ג, ירושלים, תשכ"א.

ב. היו הגבלות חמורות בקבלתם לבתי־הספר של ילדים מבני מי שקרויים "היסודות הסוציאליים הזרים", ילדי ה"לישאֶנצים". ביחוד חלו ההגבלות על הקונצֶנטר השני של בית־הספר, כלומר, החל בכיתה החמישית.

בועידה המינסקאית של פעילי־תרבות יהודים היה סעיף מיוחד על "הקו המעמדי הנכון בבניית התרבות היהודית". בועידה צוּיַן, כי "לפי החלטת הקומיסאריון העממי להשכלה, הופרד ב־1927 הקונצנטר הראשון מהשני... ויש לדחות ולהרחיק את ילדיהם של בעלי־הגוף, הסוחרים ושאר יסודות זרים, ולהקפיד על ברירה סוציאלית חמורה לגבי הכיתה החמישית".[10]

ולא מקרה הוא שאחוז הילדים היהודים בבאֶלורוסיה הלומדים בבתי־הספר בקונצֶנטר השני נמוך בהרבה מאשר בקונצֶנטר הראשון. זה בולט במספרים דלקמן:[11]

	בגיל 8-11	בגיל 12-16
בס"ה ילדים יהודים	27071	48565
מהם תלמידים בבתי־ספר	23466	30345
אחוז הלומדים בבתי־ספר	86.7	62.5

מיד עם ראשית המשטר הסובייטי ברוסיה זכה ענף בית־הספר ביידיש להכרה מלאה ולסיוע מצד המפלגה הקומוניסטית והממשלה הסובייטית. היה זה בהתאם למדיניות הלאומית המוצהרת רשמית של המפלגה הקומוניסטית והשלטון הסובייטי.

הועידה ה־10 של המפלגה הקומוניסטית הרוסית (מארס 1921), שניסחה את מה שקרוי המדיניות הלאומית הלאֶניניסטית, החליטה לסייע בידי העמים הלא־רוסיים, שיש להם איזו טֶריטוריה מסוימת בתחומי המדינה, בפיתוח תרבותם בשפת־האֵם ובפיתוחן וביצורן של כל צורות־השלטון הסוביטיות (משפט, מנהָלה, גופי משק ושלטון) בשפת־האם.

ונוסף על כך, קבעה הועידה:[12] "מלבד העממים שיש להם טריטוריה מסוימת בתחומי רספס"ר, קיימים גם מיעוטים לאומיים המשולבים בתוך גושי רוב לאומיים מלוכדים אחרים, ושברוב המקרים אין להם טריטוריה מסוימת (לאטבים, פולנים, יהודים ואחרים)... עתה, כשהשויון בין הלאומים מוגשם בחיים, וזכות המיעוט הלאומי להתפתחות לאומית חפשית מובטחת על־ידי אופי המשטר הסובייטי, הרי תפקידה של המפלגה לגבי המוני העובדים של המיעוטים הללו מתמצה בכך שעליה לעזור להם לנצל במלואן את הזכויות הללו להתפתחות חפשית".

אך הנימוק החשוב ביותר, שקבע את המדיניות לגבי ענף בית־הספר בשפת יידיש, היה זה שהרוב המכריע של האוכלוסיה היהודית בברית־המועצות דיבר יידיש, והשלטון הסובייטי החדש נסתייע בשפת היידיש כבאמצעי הטוב ביותר לסוביטיזציה של ההמונים היהודיים. אופיָני הדבר כי במקומות שהרוסית חדרה לתחום החיים היהודיים, והשלטונות לא נזקקו במיוחד לשפת יידיש כלאמצעי־תעמולה סוביטי, לא הוקמו בתי־ספר ביידיש. במוסקבה

10. לקו מעמדי נכון בבניית התרבות היהודית, "אָקטיאבר", מינסק 25.1.1930 (יידיש).
11. פייקין, עמ' 183.
12. דוניאֶץ, "הישגים של המדיניות הלאומית הלאֶנינית", מינסק, 1930, עמ' 11-13. (יידיש).

ובלנינגראד, למשל, שנוצרו בהן ריכוזים יהודיים גדולים, לא הוקם אפילו בית־ספר יהודי אחד.

לפיכך היה ענף בית־הספר ביידיש מפותח בבאֶלורוסיה יותר משבשאר מקומות בברית־המועצות. לפי נתוני המִפקד משנת 1926, היו על כל 1000 יהודים שיידיש שפת־האֵם שלהם תלמידים בבתי־ספר יהודיים:[13] בברית־המועצות כולה — 61.5. מזה: ברספס"ר — 19.9; באוקראינה — 68.1, בבאֶלורוסיה — 77.0.

בשנות העשרים ידע ענף בית־הספר ביידיש בבאֶלורוסיה התפתחות רבה ויציבה. אם בשנת־הלימודים 1921/22 היו 106 בתי־ספר יהודיים ובהם 10745 תלמידים, הרי כבר בשנת־הלימודים 1931/32 היו 262 בתי־ספר יהודיים עם 31430 תלמידים בהם.[14] בשנת 1936 הגיע מספר התלמידים של בתי־הספר היהודיים בבאֶלורוסיה ל־36500,[15] הוֶוה אומר כי כ־60% מהתלמידים היהודים למדו בבתי־ספר יהודיים.

בעיר מינסק גופא נתחוללה העליה בענף בית־הספר ביידיש בקצב מהיר יותר מאשר בבאֶלורוסיה כולה. מינסק כבירת באֶלורוסיה היתה למופת בנידון זה. בבאֶלורוסיה כולה (פרט למינסק) למדו בשנת־הלימודים 1926/27 בבתי־ספר יהודיים 45% מכלל התלמידים היהודיים, ובאותה שנת־לימודים עצמה כבר למדו בבתי־ספר יהודיים במינסק 58% מכלל התלמידים היהודיים בעיר. בשנת־הלימודים 1926/27 למדו בבתי־ספר יהודיים במינסק 3760 תלמידים.[16]

אך ראוי להדגיש כי במחצית השניה של שנות העשרים כבר נעצר במינסק תהליך ההתפתחות של ענף בית־הספר ביידיש. ב־10 השנים הבאות לא חל שום גידול במספר התלמידים בבתי־הספר היהודיים במינסק.

לראשית שנת־הלימודים 1935/36 היו במינסק 42 בתי־ספר, מהם 12 יהודיים, 2 מעורבים (רוסיים ובאֶלורוסיים), 5 רוסיים, 1 פולני, 1 גרמני ו־21 באֶלורוסיים. בבתי־הספר הללו לומדים 26500 תלמידים, מהם בבתי־הספר היהודיים 3749.[17] משמע, שמספר התלמידים בבתי־הספר היהודיים בשנת הלימודים 1935/36 נשאר כפי שהיה בשנת הלימודים 1926/27.

בשנת 1937 התחיל תהליך של קיצוץ נמרץ בענף בית־הספר בשפת יידיש בכל באֶלורוסיה וביחוד במינסק. ובשנת 1938 כבר נתחולל חיסול המוני של ענף בית־הספר בשפת יידיש. מינסק, כבירת באֶלורוסיה, שימשה דוגמה ומופת לשאר ערים בביצוע פעולה זו. בשנת 1938 כמעט שנסתיים חיסול כל בתי־הספר בשפת יידיש.

העתון היהודי "אקטיאבר", ששָנים על שנים יצא מעורו כדי להוכיח את הכורח והתועלת שבענף בית־הספר ביידיש, התחיל כמובן ללַהג על הנזק הכרוך בכך.

אנו מביאים קטעים אחדים ממאמר ב"אָקטיאבר" ה"מנמקים" את הכורח במבצע החיסול של בית־הספר היהודי:[18]

13. זינגר, טבלה 24.
14. י. דארדאק, הישגינו ב־15 שנות אוקטובר בתחום ההשכלה העממית. במאסף הסוציאל־כלכלי, עמ' 160-157. האקדימיה הבילורוסית למדעים, המגזר היהודי, מינסק 1932. (יידיש).
15. נחמן מייזל, היצירה היהודית והסופר היהודי בברית־המועצות, עמ' 139, ניו־יורק 1959. (יידיש).
16. עפרון, "אָקטיאבר" מיום 19.1.1927. (יידיש).
17. בתי־הספר המינסקאיים בשנת־הלימודים החדשה. "דער עמעס", מוסקבה, 16.9.1935. (יידיש).
18. א. ראֶווחין, רשימות של אב, אָקטיאבר, מינסק 27.9.1938. (יידיש).

"...בית־הספר מס׳ 23 היה יהודי. השנה הוא אורגן מחדש כבאֶלורוסי. בעצם, טעון היה זה מכבר ארגון־מחדש... אויבי העם השתדלו לכפות יידישיזציה מלאכותית, כשהם מאלצים את ההורים היהודים לשלוח את ילדיהם דווקא לבתי־ספר יהודיים. אך יידישיזציה זו לא יכלה לבלום את שאיפת העמלים היהודים להתחבר אל התרבות הגדולה של העם הרוסי, וללַמד את ילדיהם בשפה שבה כתבו את יצירותיהם בנות־האלמוות גאוני הגאונים של האנושות, לנין וסטאלין. המוני־העם היהודיים שאפו לכך שילדיהם יתחברו לתרבות הגדולה שהעניקה לאנושות ענקים של המלה האמנותית כפושקין וכטולסטוי. כשנחשף פרצופם של אויבי העם, נתברר התוכן הלאומני של ייזישיזציה מלאכותית זו... הלאומנים היהודיים — הבונדאים, הציונים, ששאפו תמיד להחדיר שוביניזם, לשכנע את המוני היהודים כי העם היהודי הוא "עם נבחר" — הלאומנים האלה — הם־הם שהטיפו למען ה"יידישיזם"... הארגון מחדש של בתי־הספר היהודיים ימלא תפקיד חיובי גם במובן של חינוך בינלאומי. תחילה היו הדברים מסתדרים כך, שהילדים היהודים היו מובדלים מהרוסיים והבאֶלורוסיים. עכשיו כבר יתחַיו הילדים ביניהם למן ספסל־הלימודים, יספגו לתוכם את רוח אחוות־העמים הסטאלינית...".

מאמר זה, שכּוּנה בצניעוּת בשם "רשימות של אָב", מאפיין במלואו את קו המפלגה הקומוניסטית והשלטון הסוביטי בשאלה זו.

יידיש הוכרזה כנשק לאומני של הבונדאים והציונים, כנשק שמשתמשים בו אויבי העם הסוביטי; יידיש מפריעה להתחבר אל התרבות הרוסית הגדולה; יידיש היא מכשול לחינוך הבינלאומי של ההמונים; יידיש היא קונטר־ריבולוציה.

היתה זו מדיניות מחושבת שהיתה מכוונת נגד העם היהודי ותרבותו.

חיסול ענף בית־הספר היהודי היה, כידוע, הצעד הראשון במִבצָע רב־הזוועה של החיסול הטוטאלי של התרבות היהודית בברית־המועצות שאורגן ובוּצע אחרי־כן על־ידי השלטון הסוביטי.

כשאנו מתארים את ענף בית־הספר היהודי, חובה להדגיש כי בתי־הספר היהודים ערכו את עבודתם לפי התכניות של בתי־הספר הכלליים. לא היו שום לימודים יהודיים־ספּאֶציפיים. בתי־הספר היהודיים נבדלו מהכלליים רק בכך שהלימודים שם התנהלו ביידיש.

כבר בשנים הראשונות לארגון ענף בית־הספר היהודי בברית־המועצות, ניהלה היאֶווסאֶקציה מלחמה נמרצת למימוּש מגמה זו בענף בית־הספר היהודי.

פעיל־התרבות המינסקאי הבולט י. דארדאק, בתארו את "מלחמת־המעמדות בקשר לשאלות ההשכלה העממית", כותב:[19] "הטאקטיקה של האויב המעמדי בתקופה הראשונה התנהלה בשני כיוונים, שהם שני צדדים של אותו המטבע. הכיוון הראשון — להחזיק ב׳חדר׳ בכל הכוחות, כבנשק של חינוך לאומי־דתי, לתקן ולחַדש את ה׳חדר׳, כנשק למלחמה בבית־הספר הסוביטי; הכיוון השני חָתר להגנָבת לימודים לאומיים־דתיים לבית־הספר הסוביטי, תוך הנהגת לימודי עברית בבית־הספר..."

בשנות העשרים נתחולל תהליך נמרץ של "טיהור" בתי־הספר היהודיים מכל היסודות ה"זרים". סולקו מהעבודה כל המורים שתוארו כיסודות ציוניים, בונדאים וסתם לאומניים ש"רצו להנהיג בבית־הספר את החינוך הלאומי־הדתי על־ידי שמירת השבת ה׳קדושה׳,

19. י. דארדאק, עמ׳ 162.

חגיגת החגים הלאומניים והנהגת לימודי ספרות 'יהודית' והיסטוריה 'יהודית' מ'מקורות היסטוריים נכונים' כתנ"ך, נביאים, אגדות וכו' ".[20]

היסודות היהודיים הלאומיים סולקו בהדרגה מתכניות בתי־הספר היהודיים הסוביטיים. לא זו בלבד שבתכניות הלמידה לא היה שום חומר שיקשר אף כלשהו עם המסורת של התרבות היהודית הישנה, אלא שמתכניות־הלימודים גם נעלם כל זכר של אילו יסודות מההיסטוריה והתרבות של העם היהודי. המקצועות היחידים שלימדו בבתי־הספר היהודיים היו יידיש בשפה והספרות ביידיש. אך חובה להדגיש שהתכניות נערכו במגמה שהתלמידים לא יקבלו לעצמם שום מושג מתולדות עמם ותרבותו. לימדו רק את הספרות הסוביטית היהודית החדשה, וחלקית את יצירת שלום עליכם, מנדלי מוכר־ספרים וי"ל פרץ.

לגבי שפת יידיש גופא ננקט קו של "טיהורה" מהיסודות העבריים ה"ריאקציוניים". כידוע, בוצעה בראשית שנות השלושים בברית־המועצות ריפורמה בכתיב היידיש, שהתבטאה בהרחקת ההבראיזמים מן השפה ובהחדרת אופן הכתיבה הפונֶטי. הפרופיסור ח. שמרוק מתאר תופעה זו כך:[21] "בברית־המועצות נוקטה לגבי יידיש מדיניות של 'דֶהֶבריאיזציה' אווילית וחסרת כל תחושה תרבותית, שמטרתה היתה לסלק ולצמצם את רוֹב המרכיבים העבריים הקלֶריקאליים של לשון זו. ואילו אותם מרכיבים שלא ניתן לוותר עליהם — נותקו ממקורם על־ידי השימוש בכתיב הפוֹנֶטי. צעדים אלה כוונתם היתה, בין השאר, לנתק את התלמידים בבתי־הספר היהודיים מכל קשר של לשון־הלמידה עם זכרי המסורת שהיו טמונים בלשון עצמה, ועל־ידי כך להוציא מלבם כל אפשרות של הזדהות עם המסורת היהודית אפילו בדרך עקיפה זו". עסקני התרבות היאֶווסאֶקיים הדגישו זאת ב"גאוָה מהפכנית" והציגו את חוסר־הטעם וחוסר התרבות שב"דֶהֶבריאיזציה" כמלחמה בריאקציה, כמאבק לקידמה . הם טענו:[22] "זוהי רֶפורמה סוביטית, אין כאן פחד ממסורת. שם במחנה היידישיסטי מתיַחסים למסורת בפחד וביראת־כבוד. חוששים לפגוע בכתיב ה'עדין' של האותיות העבריות ה'נעלות'... שם זה טבעי, וחלק אורגאני של מדיניות־התרבות הריאקציונית שלהם... אנחנו ראינו בכתיב זה הנחָתת מַכת־מוות בריאקציה ובאופורטוניזם"...

ההתיעצות הכל־רוסית בענין הכתיב, בקיוב (נובמבר 1931) קבעה, כי "רֶפורמת הכתיב חייבת לשרת את ענייני הפועלים בניגוד לכתיב הפאשיסטי, היידישיסטי בחו"ל, המבקש לשַמר את המסורות ומכוּוָן נגד האינטֶרסים של הפועלים".[23]

המאבק העקשני של העסקנים היאֶווסאֶקיים עם הכתיב "הפאשיסטי היידישיסטי", הקו חסר־הטעם של "דֶהֶבראיזציה", הרצון העז לעקור משורש את המסורת היהודית הלאומית, הביא לידי הצעות קיצוניות שנדחו אפילו על־ידי היאֶווסאֶקציה גופה. כך, למשל, הציע הבלשן היהודי החארקובי זארֶצקי לסגל ליידיש את הכתיב הלאטיני...

ברי כי הריפורמות ביידיש מגמתן היתה גם לנתק את הקיבוץ היהודי הסוביטי ואת תרבותו מכלל העם היהודי ברחבי העולם.

20. דארדאק, עמ' 172.
21. ח. שמרוק, תרבות יהודית בברית־המועצות, תדפיס מ"גשר", חוב' 2-3, עמ' 68, ספטמבר 1966.
22. מבוא למילון־כתיב, הוצ' "עמעס", מוסקבה 1932. (יידיש).
23. בחזית השפה, 1, 15.5.1932 (יידיש).

הטכניון הפדגוגי היהודי ובית־הספר הפדגוגי היהודי במינסק

בדצמבר 1921 נוסד במינסק הטכניון הפדגוגי היהודי, שקיבל לרשותו את הבנין של ה"תלמוד־תורה" העירוני הגדול בסימטת נימיגה־ראקובסקאיה. תחילה היה הטכניון למעשה מוסד להשכלה כללית. לאחר מכן, כעבור שנים מספר, ניתן למוסד זה כיוון פדגוגי, והוא התחיל להכין גרעיני מורים לבתי־ספר של ארבע ושבע שנות־לימוד ביידיש. מחזור הלימודים בטכניון היה של 4 שנים.

בחמש שנות עבודה הכשיר הטכניון 65 מורים. בשנת 1927 בלבד הוא הכשיר 32 מורים, ומאז התחיל לסַפק מדי שנה בשנה 30-40 מורים.

בשנת 1925 אורגנה ליד הטכניון מחלקה לגיל הגן, ומקץ שנתיים כבר נתנה המחלקה לראשונה 9 פעילים לגני־ילדים יהודיים. ליד הטכניון פעל בית־ספר נסיוני, שבו התאמנו הסטודנטים של הטכניון בפראקטיקה פדגוגית וששימש גם כמעבדה לימודית.[24]

מובן מאליו, שהטכניון שימש כבסיס־חינוך יאֶווסאֶקי.

בשנת 1921 הוקם במינסק גם בית־ספר פדגוגי, שתכנית־הלימודים בו היתה תלת־שנתית והיה מכשיר מורים לבתי־הספר היהודיים היסודיים (4 שנתיים). בבית־הספר למדו כמה מאות תלמידים. בוגרי בית־הספר הפדגוגי עבדו בעיקר בבתי־הספר היהודיים בעיירות.

יש לציין, כי במחצית השניה של שנות השלושים, כשענף בית־הספר היהודי היה נתון לקיצוצים נמרצים, נשלחו הרבה בוגרים של בית־הספר הפדגוגי היהודי במינסק לעבודה בבתי־ספר לא־יהודיים. כך, למשל, בשנת 1937 הוציא בית־הספר הפדגוגי היהודי במינסק 135 מורים ומהם נשלחו לעבודה בבתי־ספר יהודיים רק 17.[25]

הטכניון הפדגוגי היהודי ובית־הספר הפדגוגי היהודי במינסק חוסלו בסוף שנות השלושים.

2. השכלה גבוהה

בשנת־הלימודים 1927/28 למדו בבתי־הספר הגבוהים של באֶלורוסיה 1257 סטודנטים יהודיים, או 27.1% מכלל הסטודנטים; בשנת־הלימודים 1928/29 למדו 1213 סטודנטים יהודיים, או 26.2% מכלל הסטודנטים בבתי־הספר הגבוהים האלה.[26]

ראוי להדגיש, כי בהשוואה לאחוז האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה (8%), היה מספר הסטודנטים היהודיים בבתי־הספר הגבוהים של באֶלורוסיה גדול.

בעיר מינסק גופה היה המצב טוב עוד יותר, באוניברסיטה המינסקאית, לפי הנתונים ליום 15 באוקטובר 1927, היה מספר הסטודנטים היהודיים:[27]

הפאקולטה	בס"ה סטודנטים	מהם יהודים	% היהודים
הרפואית	708	311	43.9
הפדגוגית	1316	391	29.7
למשק העממי והמשפטית	648	301	46.5
בס"ה	2672	1003	37.5

24. אָקטיאבר, מינסק, 22.6.1927.
25. אָקטיאבר, מינסק, 5.7.1937.
26. פייקין, עמ' 193.
27. האוניברסיטה הבאֶלורוסית הממלכתית, עמ' 30, מינסק, 1929. (באֶלורוסית).

בהשוואה עם אחוז האוכלוסיה היהודית בעיר (41%) היה מספר הסטודנטים היהודיים יחסית קטן יותר. אך השוואה כזו לא תהא נכונה, שכן יש להביא בחשבון כי האוניברסיטה המינסקאית (השם הרשמי — האוניברסיטה הבאֶלורוסית) לא היתה עירונית, אלא מוסד לימודי של הריפובליקה הבאֶלורוסית.

בשנות השלושים אורגנה במינסק, במסגרת הארגון מחדש של בתי־הספר הגבוהים במדינה, מערכת של בתי־ספר גבוהים. בשנת 1931 אורגנה־מחדש הפאקולטה הרפואית של האוניברסיטה למכון רפואי מיוחד. באותה שנה נוסד מכון פדגוגי. בשנת 1932 נוסד מכון משפטי. לאחר מכן הוקמו המכון־לבניָה, המכון היערני־הטכני, המכון לתכנון המשק העממי ואחרים.

אין לנו מספרים מפורטים על מספר הסטודנטים בכלל והסטודנטים היהודיים בפרט במינסק באותן השנים. ידוע כי בשנת 1939 היו בבאֶלורוסיה 25 בתי־ספר גבוהים, שבהם למדו למעלה מ־13 אלף סטודנטים.[28] מלבד האוניברסיטה המינסקאית, שבה למדו כ־3000 סטודנטים, היו בבאֶלורוסיה 24 בתי־ספר גבוהים עם 10 אלפים סטודנטים. באופן כזה ניתן לחַשב כי במינסק היו בשנת 1939 כ־8 — $8\frac{1}{2}$ אלף סטודנטים, ומכללם, לפי השערתנו, כ־$2\frac{1}{2}$ אלף סטודנטים יהודיים.

בפאקולטה הפדגוגית של האוניברסיטה המינסקאית היתה סאֶקציה יהודית. היא קמה בעת־ ובעונה־אחת עם האוניברסיטה כולה, בדצמבר 1921. הסאֶקציה הציבה לעצמה מטרה להכשיר פעילים בעלי השכלה גבוהה לעבודה בסביבה היהודית בשפת יידיש. הדרך לכך היתה יידישיזציה של הלימודים בסאֶקציה.

בפאקולטה הפדגוגית היו ארבע מחלקות — סוציאל־היסטורית, ספרותית־לינגוויסטית, פיסית־מתימטית ומחלקה למדעי־הטבע — שנועדו להכשיר מורים במקצוע המתאים לבתי־הספר של השלב השני. המעבר להוראה ביידיש בוצע לא במידה שוה בכל המקצועות. בשנת הלימודים 1928/29 הועברו להוראה ביידיש המקצועות במדורים ההומאניסטיים בשיעור של למעלה מ־40% ובבלתי־הומאניסטיים ב־15% בקירוב.[29] ביידיש נוהלו אז הלימודים במקצועות דלהלן: מאטריאליזם דיאלקטי, לאֶניניזם, כלכלה מדינית; תולדות היהודים בפולין, ליטא, אוקראינה ובאֶלורוסיה; היסטוריה כלכלית של היהודים ברוסיה; תולדות הפדגוגיה, פדגוגיה; ספרות ידית חדשה וחדישה; תולדות שפת יידיש; דיאלֶקטולוגיה יהודית; דברי ימי רוסיה; מיתודיקה של הפיסיקה; מיתודיקה של המתימטיקה; גיאומטריה אנאליטית; כימיה אנאורגאנית; חישוב דיפֶרֶנציאלי.

לימודים אלה הורו הפרופיסורים סוסיס וגראמאֶר, 9 מרצים ו־6 עוזרים־מדעיים. בסאֶקציה השתלמו לקראת פעולתם המדעית בעתיד הרבה תלמידי־מחקר.

בחינות־הקבלה בסאֶקציה היהודית התנהלו ביידיש.

בסאֶקציה היהודית למדו בשנת־הלימודים 1928/29 201 סטודנטים.[30]

ליד הסאֶקציה היהודית התקיימו שני מוסדות־עזר: בית־ספר נסיוני 7־שנתי ולשכה לידיעת־היהודים.

הסאֶקציה היהודית בפאקולטה הפדגוגית של האוניברסיטה התחילה להוציא בשנת 1929

28. בסס"ר. האנציקלופדיה הסוביטית הגדולה, כרך 4, מוסקבה, 1950. (רוסית).
29. כתבי האוניברסיטה הבאֶלורוסית הממלכתית, עמ' 157, מינסק, 1929. (יידיש).
30. כתבי האוניברסיטה, עמ' 158.

מאסף בשם "שריפטן" (כתבים), שבו פורסמו מחקרים מדעיים שונים (בהיסטוריה, שפה, פולקלור וכו').

מלבד הסאֶקציה היהודית בפאקולטה הפדגוגית, היתה גם מחלקה יהודית בפאקולטת־הפועלים של האוניברסיטה.

צריך לציין, שבתכניות־הלימודים של הסאֶקציה היהודית ליד האוניברסיטה המינסקאית חלו תוך שנים אחדות שינויים גדולים. תחילה היו בתכניות־הלימודים גם מקצועות כעברית וניביה, ההיסטוריה הקדומה של עם ישראל, התפתחות האידיאות הדתיות, המוסריות והפילוסופיות בקרב היהודים, אמנות יהודית קלאסית, מוסיקה יהודית, תנ"ך, תלמוד, קבלה וכו'. תכניות־לימוד אלו הוכרזו עד־מהרה כציוניות־בורגניות. פעילי־התרבות היאֶווסאֶקיים צרחו כי תכניות אלו מַשמען "הופעה גלויה של הלאומנים הקונטר־ריבולוציוניים היהודים המבַצעים ביסודה את המדיניות של בעלי־הגוף והנאֶפמאנים היהודיים אשר ביקשו לשלוח ידם גם אל הסאֶקציה היהודית, כלומר להסתנן לבית־הספר הגבוה".[31]

מובן מאליו שאת התכניות הללו שינו, סילקו מהן את כל היסודות ה"לאומניים־הציוניים" וכל מה שהיתה לו שייכות ל"אידיאליזציה של העָבר".

בשנת 1931 הוקמה מחלקה יהודית ליד המכון הפדגוגי המינסקאי. רק כעבור שנים מספר התחילה מחלקה זו להתפורר. בשנת־הלימודים 1935/36 חוסלה המחלקה היהודית של הפאקולטה ההיסטורית. מספר כל המתקבלים בשנת־הלימודים 1935/36 היה 7 אנשים. נסגרה הקתידרה לשפה ולספרות יהודית.

המחלקה היהודית נשארה ללא הנהלה, ללא צוותים ועם 45 סטודנטים.[32]

לא היה זה דבר שבמקרה. זה נעשה בהתאמה למדיניות שבוצעה בסוף שנות השלושים לגבי ענף בית־הספר היהודי בברית־המועצות.

3. עבודה מדעית־מחקרית

בשנות העשרים והשלושים התנהלה בברית־המועצות עבודה מדעית־מחקרית יהודית ניכרת. נתקיימו שני מרכזים מדעיים יהודיים חשובים: הסאֶקטורים היהודיים ליד האקדימיות־למדעים של באֶלורוסיה (מינסק) ושל אוקראינה (קיוב).

כינון המחקר המדעי היהודי במינסק, הראשון מסוגו בברית־המועצות, עבר את השלבים הבאים בהתפתחותו.

ביולי 1924 הקימה הממשלה הבאֶלורוסית במינסק את המכון לתרבות באֶלורוסית. בתקנות המכון נאמר, בין השאר:[33] "לחקר שפת ידיש, ספרותה ותולדותיה מוקמת מחלקה יהודית הרשאית מצִדה, לפי הצורך, להקים סאֶקציות וּועדות מתאימות".

בנובמבר 1924 הוּסב המכון לתרבוּת באֶלורוסית למוסד מדעי־מחקרי ממלכתי גבוה וקבוע כדוגמת אקדימיה־למדעים ובהרכבו אושר קיום סאֶקטור יהודי.

הסאֶקטור היהודי הורכב מ־10 חברים־עמיתים (ב. אורשאנסקי, מ. ויינגאֶר, י. סוסיס, ש. אגורסקי, א. אשרוביץ, הולמשטוק, ריוואֶס, ו. פרישמן, נ. אויסלאֶנדר, ד. מאץ) ו־14 חברים־עוזרים.

ליד הסאֶקטור היהודי אורגנו שלוש סאֶקציות: להיסטוריה, לספרות וללשון.

31. י. דארדאק, עמ' 176.
32. להשליט סדר במוסד־לימוד חשוב, "דער עמעס", מוסקבה, 18.4.1938.
33. צייטשריפט, מס' 1, מינסק 1926.

הסאָקציה להיסטוריה (היו״ר סוסיס) תפקידה היה לחקור את דברי ימי היהודים ברוסיה בכלל ובבאָלורוסיה בפרט. היו לה שתי ועדות מיוחדות: לחקר תולדות התנועה המהפכנית אצל היהודים (בראשות אורשאנסקי) ולידיעת האזור (בראשות אלכסנדרוב).
הסאָקציה לספרות (היו״ר אויסלאָנדר) היו לה שתי ועדות מיוחדות: לחקר הפולקלור היהודי ולתולדות התיאטרון והמחזה היהודיים.
הסאָקציה ללשון (היו״ר ויינגאָר) היתה לה ועדה מיוחדת להכנת מילון יידי אקאדימי.
בסוף אוקטובר 1925 הוקמה סאָקציה כלכלית־דימוגראפית (המזכיר המדעי אלכסנדרוב, היו״ר רוזנהויז).
בשנת 1927, ערב יובל העשור למהפכת אוקטובר, הוקמה סאָקציה ביבליוגראפית, שתפקידה היה לחבר ביבליוגראפיה מפורטת של כל הפרסומים היהודיים בברית־המועצות. הסאָקציה תיכננה גם לחבר קטלוג מדעי של כל הספרות היהודית הפאָרידית והלא־פאָריודית, הָחל במאה ה־16 ועד הזמן הזה.
שום עבודה לא פורסמה על־ידי סאָקציה זו.
בשנת 1931 הוקמה סאָקציה אנטי־דתית מיוחדת (בהרכב של עובד אחד בלבד — קראוויצקי), שתפקידה היה לחקור ולתור אחר המיתודות הנכונות של תעמולה אנטי־דתית.
בסוף 1932 נהפך הסאָקטור היהודי למכון לתרבות יהודית. בהרכב המכון היו 5 סאָקציות: ללשון, לספרות, להיסטוריה, כלכלית־חברתית ואנטי־דתית.
בעבודה היהודית המדעית־המחקרית במינסק השתתפו 43 אנשים,[34] ביניהם עסקנים נודעים של התרבות היהודית הסוביטית כאגורסקי, נ. אויסלאָנדר, אורשאנסקי, א. אשרוביץ, ה. אלכסנדרוב, י. ברונשטיין, ח. דוניאָץ, הולמשטוק, וולוברינסקי, ויינגאָר, ל. וילאָנקין, י. סוסיס, מ. אָריק, ל. רוזנהויז.
מנהל המרכז המדעי־המחקרי היהודי במינסק עד שנת 1934 היה א. אשרוביץ, למן שנת 1934 ש. אגורסקי.
לא ידוע בדיוק, מתי נסגר המכון המינסקאי לתרבות יהודית. משערים, שהדבר נתרחש בשנת 1936. אך גם בשנת 1935 כמעט שלא פעל.
במשך 11-10 שנות פעילותו עשה המרכז המדעי־המחקרי היהודי במינסק עבודה ניכרת. כפי שכבר צוּיַן לעיל, היו 4 תחומים עיקריים: לשון, ספרות, היסטוריה וכלכלה. אנו מביאים בזה תיאור קצר של העבודה.[35]

א. בתחום לשון יידיש

העבודה התרכזה בשתי משימות: מילון אקדימי ואטלאס לשוני.
המילון האקדימי היהודי תוכנן כעבודה בהיקף גדול, כאנדרטה לאומית לשפת יידיש. השלב הראשון צריך היה להימשך שלוש שנים. בעבודה המעשית הוחל ביוני 1925. ובשנה הראשונה נלקטה ועובדה כרטיסיה של 65000 מלים מיצירות מנדלי מוכר־ספרים, שלום־עליכם, ש. אנסקי וי״ל פרץ.
בשנת 1926/27 נאספו ונרשמו כ־106 אלף מלים מהספרות. כן נלקטו הרבה מלים

34. ניסן סלוצקי, העבודה המדעית היהודית בברית־המועצות 1918-1948 (כתב־יד, החברה ההיסטורית, ירושלים), עמ׳ 362-382.
35. המידע ניתן לפי ניסן סלוצקי, עמ׳ 190-228.

מהשגורות בפי אנשי ערי־השדה ובעלי־מקצועות שונים. נקבעה השיטה להסברת המלים.
בשנות 1928/29 נמשכה העבודה הפוריה. לאחר מות מרדכי וײנגאָר, שהיה מוחה ולבה של הסאָקציה ללשון, נחלשה במידה ניכרת העבודה בהרכבת המלון האקדמי היהודי, ועם זאת עדיין נמשכה. כרטיסיית המלים גדלה בעוד 200 אלף מלים מהספרות.
בשנת 1931 כבר ניגשו אל הצד הארגוני של העבודה. תיכננו להוציא את המלון האקדמי בשותפות עם כל שאר המוסדות היהודיים המדעיים במדינה (המכון בקיוב, החברה המדעיח היהודית למדעים במוסקבה). אך לא היה מימון לביצוע העבודה.
בשנת 1932 הופיעה ביקורת חריפה על עצם הרעיון של הוצאת מילון אקדימי יהודי. זה תוֹאר כדימוקראטיזם לאומני אנטי־מהפכני, כיידישיזם וכיו"ב. לא היתה זו, כמובן, ביקורח מקרית של אנשים שונים. משמעו של דבר היה — שינוי במדיניות בכללה.
הוחלט להוציא לא מילון אקדימי, אלא שימושי־פרשני, שיכיל כרך אחד או שניים וישמש כלי־עזר לשכבות העם הרחבות.
אך גם עבודה זו לא הגיעה לכלל ביצוע. תוּכנן להוציא את הכרך הראשון בשנת 1935, אך ביחד עם חיסול המכון, חוּסל גם הרעיון על הוצאת מילון יהודי.
אטלאס־הלשון היהודי צריך היה להיות מורכב ממפות גיאוגראפיות של דיאלקטים שונים בשפה היהודית. בראשותו של וײנגאָר בוצעה עבודת־הכנה גדולה. חלק מהחומר שנצבר פורסם על־ידי וײנגאָר ב"צייטשריפט" מס׳ 3-2 בצורת מאמרים: "על דיאלקטים יהודיים" ו"קארטוגראפיה לינגוויסטית ואטלאס־הלשון היהודי".
לאחר מותו של וײנגאָר החליטה הסאָקציה ללשון, בראשותו של וילאָנקין,[36] להוציא לאור את ספרו של וײנגאָר "דיאלקטולוגיה יהודית", וכן להכין לדפוס את האוסף הראשון של אטלאס־הלשון, שצריך היה להכיל 49 מַפות פוֹנֵיטיות. בעת־ובעונה־אחת הכינו לדפוס גם את האוסף השני, המורפולוגי.
בתחילת 1932 החלו לבקר בחריפוּת ולתקוף גם את העבודה האקדימית על אטלאס־הלשון היהודי, והעבודה נפסקה למעשה.
מלבד שתי העבודות הגדולות הנ"ל בוצעו בתחום חקר לשון יידיש עוד כמה עבודות. הוכן מינוח משפטי (1500 מלים) ופורסם בשנת 1926; גם המינוח המתימטי (1500 מלים) פורסם בשנת 1926; המינוח הכימי (2500 מלים) פורסם בשנת 1928; של הפיסיקה (5700 מלים) פורסם בשנת 1931, והחקלאי (7000 מלים). הכינו מילון באָלורוסית=יידיש ויידיש=באָלורוסית. עסקו במחקרים כגון לשון העתונות, הלאָכסיקה והפראזיולוגיה המהפכנית ביידיש לפני המהפכה הרוסית. הכינו לדפוס דקדוק מדעי של יידיש.

ב. בתחום הספרות היהודית

בשנים הראשונות התרכזה העבודה בחקר הספרות היהודית הקלאסית.
בשנת 1926 פורסמה שורת עבודות מוקדשות ליצירתו של י"ל פרץ: גורשטיין — פרשת הביוגראפיה של פרץ; ליבוביץ׳ — פרץ וכתב־העת "פריינד"; אויסלאָנדר — על "ערים ועיירות" של פרץ.
באותה שנה עצמה — לשנת העשור למות שלום עליכם — הופיע מאסף מוקדש לסופר:

36. חוקר היידיש לייזר וילאָנקין עלה מברית־המועצות ארצה. בגליון 55 של די גאָלדענע קייט" (תל־אביב) פורסמה עבודתו של וילאָנקין "לתולדות הדיאלקטים היהודיים".

שלום עליכם בשנות ה־80; שלום עליכם והעתונות; שלום עליכם והפולקלור היהודי.
הוכנה הוצאה אקדמית של כתבי מנדלי מוכר ספרים.
לאחר שנת 1928 לא נכללו בתכניות־המחקר של הסאֶקציה הספרותית נושאים על ספרות־המופת הידית. פוּתחה פעילות רבה סביב בעיות כלליות של מדע הספרות וביקורת הספרות במסגרת מה שקרוי מדע־הספרות המארכסיסטי.
פורסמה שורת עבודות ביידיש בתחום זה: מאסף "מדע הספרות בשלב הלאֶניני", מאת י. ברונשטיין, ח. דוניאֶץ, זאמאֶסאֶק, י. נוסינוב ור. רובינא; מחקר על "המאבק בחזית הספרות בתקופת הבינוי־מחדש" מאת ברונשטיין, ועוד הרבה עבודות אחרות.
הסאֶקציה לספרות עסקה בהכנת תכניות־לימוד לבתי־הספר היהודיים וחיברה מקראות ספרותיות בשבילם.
בשנת 1931 תוכננה עבודה גדולה — להכין לדפוס לכסיקוֹן ספרותי סוביטי־יהודי גדול. העבודה היתה צריכה להיעשות בהשתתפות המכון הקיובי היהודי. בוצעה עבודת־הכנה גדולה. אך העבודה, למרבית הצער, לא הושלמה.
עבודה מסוּימת בוּצעה בתחום חקר הפולקלור היהודי. עוּבד האוסף של כראפובסקי שהכיל 10 אלפים פתגמים יהודיים שהוא ליקט בויטאֶבסק ובמקומות אחרים בבאֶלורוסיה. כן עוּבּד האוסף של ביילין (אירקוטסק) שהכיל 7 אלפים ערכי־פולקלור.
נלקט אוסף של שירי־עם בבאֶרדיצ'ב מהמאה ה־19.
פורסמה שורה של עבודות מוקדשות לפולקלור היהודי.
ליובל העשור של מהפכת־אוקטובר הוכן מאסף של חומר פולקלורי (שירים, בדיחות, פתגמים) מתקופת המהפכה.
תשומת־לב מרובה הוקדשה לחקר תולדות התיאטרון והמחזה היהודיים.
הצליחו לגלות כתב־יד מעניין, "שמשון הגיבור", שנכתב בידי בדחן מינסקאי בשנת 1883. ליקטו חומר על השתתפות בדחנים במחזה היהודי. חומר עשיר נאסף באודיסה על יחס האוכלוסיה היהודית אל תיאטרון־גולדפאדן. הוכנה הביוגראפיה של גולדפאדן. הוכנה עבודה: "אַקסנפאֶלד והחוגים הספרותיים בשנות ה־50 של המאה ה־18". הוכנה עבודה על ההצגה היהודית הראשונה ברוסיה.

ג. בתחום ההיסטוריה היהודית

פוּתחה עבודה בחקר חברות בעלי־המלאכה היהודיים; נאספו פנקסי החייטים, הסנדלרים, הבורסים ושל חבָרות אחרות מהמאה ה־18. נחקר הוָי־החיים היהודי, הָחל במאה ה־16: חיי הקהילה, היחסים בין שכבות שונות (גבירים, למדנים, בעלי־מלאכות ואחרים), מסים, "חזקה", מסחר, יחסים בין יהודים וגויים וכו'. עסקו בחקר תולדותיה של תנועת־הפועלים היהודית ברוסיה. פורסמה שורה של עבודות: על ההיסטוריה הסוציאלית של יהודים בבאֶלורוסיה (סוסיס); האוכלוסיה היהודית בבאֶלורוסיה בתקופת חלוקת־פולין (אלכסנדרוב); אורח־החיים של היהודים במאה ה־18 (הולמשטוק), על אופי התנועה הסוציאלית בקרב הפועלים היהודיים עד לייסוד רסדר"פ, ועבודות אחרות.
בשנת 1930 נשתנה באורח קיצוני כיוון עבודת המחקר ההיסטורי. התחילו עוסקים במה שקרוי הבעיות האקטואליות של התקופה המהפכנית החדשה.
הוּצא לאור הספר "היידישיזם המושפע מהפאשיזם והמדע שלו" (מינסק, 1930), שהכיל ביקורת חריפה על המדע היהודי בעולם. פורסם הספר "הבורגנות היהודית בשנת 1905"

(הולמשטוק וריבין). הופיע מאסף מוקדש למאבק בחזית ההיסטוריוגראפיה היהודית. בתכניות־הנושאים היו עבודות כגון: תפקיד הבורגנות היהודית במהפכת 1917; על הבורגנות הנאֶפמאנית בבאֶלורוסיה; על הבולשאֶביזם והתנועות הזעיר־בורגניות בסביבה היהודית בשנת 1917, וכד׳.

ד. בתחום הכלכלי־החברתי

נעשתה עבודת מחקר והוכן חומר: על תקציבו של האיכר היהודי והפועל היהודי, על כלכלתה של העיירה היהודית בבאֶלורוסיה, על הרפואה היהודית בבאֶלורוסיה.

הוכנו ופורסמו עבודות: החקלאות היהודית בבאֶלורוסיה (אגורסקי); האוכלוסיה היהודית בערי באֶלורוסיה ועיירותיה והאוכלוסיה היהודית במינסק לפי המִפקדים מ־1897 ומ־1926 (אלכסנדרוב); הנוער העובד היהודי בבאֶלורוסיה (איינהורן); יהודים בבאֶלורוסיה (חומר סטאטיסטי); מחקר על ייצור של מלאכת־יד וכו׳.

הופיע כתב־עת שנתי ״צייטשריפט״ (5 כרכים בשנים 1926-1921). ב״צייטשריפט״ השתתפו מלבד המדענים המינסקאיים גם מלומדים יהודיים בולטים בזמן ההוא, כגון: י. צינבֶּרג, מ. ויינריך, נ. לוריא, א. ספיוואק, י. נוסינוב ואחרים.

בשנים 1935-1932 הוצא ידיעון מדעי ״בחזית המדע״ (העורך — ש. אגורסקי). בשנים 1935-1933 הופיעו 3 גליונות של מאסף לינגוויסטי בעריכת אגורסקי ואשרוביץ.

בסיקור הפעילות של המרכז היהודי המדעי־המחקרי במינסק, יש לציין שני שלבים בהתפתחותו.

השלב הראשון (1929-1924) מתאפיין בעבודה פוריה בחקר תחומים חשובים של התרבות היהודית. היתה זו תקופת כיבושים ביצירה. את השלב השני (1935-1930) מציינת תקופה של שפל יצירתי. סיבתו העיקרית היתה אוירת־החנק הפוליטית ששׂררה במדינה. עובדי המדע נאלצו להסתגל לאוירה הפוליטית השוררת ומַשמעו של זה היה — להעלות לקרבן את פעילותם המדעית־המחקרית ולעסוק בפראזיולוגיה הקומוניסטית־הסוביטית שהיתה שגורה באותה התקופה.

כך, למשל, בתארו את תפקידי העבודה הלשונית־המדעית במינסק, כותב המזכיר המדעי של הסאֶקציה ללשון, לייזר וילאֶנקין:[37] ״בקבעֵנו את תכנית עבודתנו, היתה לנגד עינינו החלטת נשיאות האקדמיה שלנו, שביסוד העבודה חייבים להיות 5 נושאים: ביקורת האופורטוניזם הימני; מלחמה בדת; ביקורות השקפות־עולם לאומיות ובורגניות; התרבות הלאומית והפרוליטאריון; עזרה למפלגות הקומוניסטיות בארצות השכנות״.

לכול ברור כי ביקורת האופורטוניזם הימני, מלחמה בדת וביקורת השקפות־עולם לאומיות ובורגניות — דבר אין להם עם עבודה מדעית בחקר הלשון. המדענים נאלצו לעסוק במין עבודה ״מדעית״ כזו, משום שכזה היה צו המפלגה. ועוד דבר המציין תקופה זו הוא — הרחקתם מהעבודה של הרבה מלומדים בולטים (פרופיסור סוסיס, רברבה, גולדברג ואחרים) בשל ״שגיאותיהם הלאומניות והאופורטוניסטיות״, דבר שהשפיע ללא ספק לרעה על העבודה.

37. ״די יידישע שפראך״, מס׳ 4-5, יוני־אוקטובר 1930.

4. ספריות

במינסק היתה מפותחת פעילות־ספריות ניכרת. ליד הספריה הבאֶלורוסית הממלכתית ע״ש לנין, היה מדור יהודי שהכיל כ־40 אלף ספרים יהודיים. ליד המדור היה חדר־קריאה שאפשר היה לקבל בו עתונים וכתבי־עת מברית־המועצות כולה. מובן מאליו, ששום פרסומים פאֶרידיים מחו״ל לא היו שם.

בעיר היו 5-4 ספריות יהודיות. כספריה יהודית נחשבה ספריה ששירתה בעיקר קוראים יהודיים והיו לה ספרים יהודיים במספר ניכר. ראוי לציין שלוש ספריות יהודיות גדולות. בשנת 1930 היה מצבן כדלקמן:[38]

הספריה היהודית המרכזית ע״ש י״ל פרץ. בעצם היא היתה מדור של הספריה העירונית המרכזית ע״ש פושקין. בספריה זו היו 8493 ספרים, מהם 6928 יהודיים.

הספריה ליד בית הקומסומול המרכזי. היו לה 757 מנויים, מהם 63% יהודים. בספריה זו היו 11,948 ספרים, מהם 2250 יהודיים.

הספריה ליד המועדון המפלגתי היהודי המרכזי ע״ש לנין. היו לה כ־2500 ספרים יהודיים.

אופייני הוא טיבם של הספרים היהודיים. בכל שלוש הספריות היו:[38] ספרים פוליטיים של הוצאות סוביטיות — 17%; ספרים פוליטיים של הוצאות זרות והוצאות מחו״ל — 7%; ספרות יפה יהודית סוביטית — 9%; ספרות יפה שפורסמה עד המהפכה — 17%; ספרות יפה של סופרים יהודיים חדישים מחו״ל — 5%; תרגומים מסופרים רוסיים ישנים וסוביטיים וספרות חו״ל עולמית — 12%; ספרים שונים אחרים — 33%.

בהביאוֹ מיון זה של הספרים, מגנֶה מחבר המאמר בעתון המינסקאי ״אָקטיאבר״ את מעמדן של הספריות, רואה בכך יחס פוֹשעָני אל הפרסומים הסוביטיים והתבטלות עצמית בפני הספר מחו״ל, ותובע טיהור יסודי של הספריות. ואמנם תוך זמן קצר ננקטו האמצעים המתאימים, והספריות טוהרו מן ״הספרות המזיקה״. מהספרות הלא־סוביטית נמצאו כשרים רק שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים וי״ל פרץ. כתבי ש. אש, אנ־סקי, ספקטור ואחרים לא הותרו עוד להשאָלָה.

חובה להדגיש, כי מדיניות כזו בספריות ננקטה לא רק לגבי ספרים יהודיים.

למרות המבחר המוגבל, המיוחד של הספרים היהודיים בספריות, קראה האוכלוסיה היהודית של מינסק את הספר היהודי וגילתה בו ענין. בפברואר 1936 נערכה חקירה בספריות שבעיר ונקבע:[39] בספריה היהודית המרכזית ע״ש י״ל פרץ ביקרו בחודש זה 1016 קוראים יהודיים וקיבלו לקריאה 1026 ספרים יהודיים מאת שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, י״ל פרץ, ד. ברגלסון, מ. קולבאק, א. כאריק, איציק פאֶפאֶר, פ. מארקיש, שקספיר, נאנסן ואחרים. בספריה של פועלי־הבנין ביקרו בחודש זה 116 קוראים וקיבלו 187 ספרים יהודיים. בספריה האזורית הכללית קיבלו 531 ספרים יהודיים. בספריית הפקידים הסוביטיים קיבלו 23 קוראים 62 ספרים יהודיים.

בשנת 1938 הֵחל תהליך של צמצום וחיסול הפעילות היהודית בספריות. בעתון ״אָקטיאבר״ מיום 8.1.1938 אנו מוצאים ידיעה על חיסול המדור היהודי בספריה הממלכתית הבאֶלורוסית.

38. מצבן של ספריותינו המינסקאיות היותר גדולות, אָקטיאבר, מינסק, 5.1.1930. (יידיש).
39. הספר הסוביטי היהודי בספריה, ״אָקטיאבר״, מינסק, 22.3.1936 (יידיש).

5. עבודת מו״לות

כידוע, היתה מפותחת בברית־המועצות עבודת מו״לות יהודית גדולה ואינטנסיבית. בתקופה שלמן 1916 ועד 1960 הופיעו 7241 ספרים וחוברות יהודיים, ומהם לפי שנות־חומש:[40]

1921-1917	852
1926-1922	516
1931-1927	1801
1936-1932	2275
1941-1937	1604
1946-1942	77
1951-1947	112
1956-1952	—
1959-1957	4

כפי שאנו רואים, היה השיא בהוצאת ספרים יהודיים בשנים 1936-1932. המספר הגדול ביותר של ספרים יהודיים הוצא בשנת 1932 והגיע ל־668 יחידות.

מינסק תפסה מקום בולט בעבודת המו״לות היהודית הכללית בברית־המועצות. תוצרת הספרים היהודית במינסק גדלה בתקופה מסוימת בקצב נמרץ. בשנת 1927 הוציאה מינסק לאור 15 יחידות־ספר יהודיות, או 7%; בשנת 1928 — 36 יחידות־ספר או 15%, ובשנת 1929 — 55 יחידות־ספר או 17% מכלל יחידות־הספר היהודיות שראו אור אותה שנה בברית־המועצות.[41]

במחצית השניה של שנות השלושים חל צמצום של עבודת המו״לות היהודית במינסק. בשנים 1937-1933 היה מספר יחידות־הספר היהודיות שראו אור כדלקמן:[42]

השנים	בבריה״מ	במינסק	% של מינסק לעומת ברית־המועצות כולה
1933	391	67	17.1
1934	348	47	13.5
1935	437	50	11.4
1936	431	47	10.9
1937	356	15	4.2

כפי שאנו רואים מטבלה זו, ירד מספר הפרסומים של ספרים יהודיים במינסק משנה לשנה, ובשנת 1937 הגיע רק ל־22% ממספרם בשנת 1933. צריך לציין, שבכל שאר בתי־ההוצאה היהודיים בברית־המועצות (מלבד מינסק) גדל מספר הפרסומים של ספרים יהודיים מעט מאוד, אך בכל־זאת גדל: מ־324 יחידות־ספר בשנת 1933 עד 341 יחידות־ספר ב־1937. בשנים 1937-1933 הוצאו במינסק לאור הפרסומים דלקמן של ספרות יהודית:[42]

40. פרסומים יהודיים בברית־המועצות 1960-1917. רשימות ביבליוגרפיות, ערך ח. שמרוק, ירושלים תשכ״א, עמ׳ ס״ה-ס״ז.

41. שמרוק, עמ׳ ע״ט.

42. א. פינקלשטיין, תוצרת־הספרים היהודית של ההוצאה הבאֶלורוסית הממלכתית בחומש השני 1937-1933. בכתב־העת ״שטערן״ מס׳ 7, 1939, עמ׳ 82, מינסק. (יידיש).

	1933	1934	1935	1936	1937
ספרות יפה	17	17	32	30	12
ספרות ילדים	3	11	14	14	3
ספרי לימוד	18	11	—	—	—
ספרות פוליטית	20	—	—	—	—
מדעית־פופולרית	3	—	—	—	—
חקלאית	3	—	—	—	—
בתחומים אחרים	3	8	4	3	—
	67	47	50	47	15

אופייני הדבר, שהָחל ב־1935 חָדלו במינסק לחלוטין להוציא ספרי־לימוד יהודיים, ספרות פוליטית שונה, מדעית ואחרת. בשנת 1937 הוציאו לאור רק ספרות יפה וספרות ילדים, אך גם הוצאת ספרות זו הופחתה, בהשוואה עם שנת 1935, פי שלושה בקירוב.
כן צומצמה במידה בולטת ביותר תפוצת הספרים היהודיים. המספר הכללי של עותקי הספרים היהודיים שראו אור במינסק היה:[43]

1933	408.000
1934	158.500
1935	134.000
1936	112.000
1937	29.500

אנו רואים שהתפוצה הכללית של הספרים היהודיים המוצאים לאור קָטנה ב־1937 בהשוואה ל־1933 פי 14. אם נביא בחשבון שמספר יחידות־הסֵפר היהודיות קָטנה בתקופה זו פי $4\frac{1}{2}$, הרי התפוצה הממוצעת של הספרים קָטנה בתקופה זו יותר מאשר פי 3. התפוצה הממוצעת של הספרים היהודיים המוצאים במינסק היתה בכלל קטנה והגיעה ל־2-3 אלפים ספרים.
במחצית השניה של שנות השלושים חדלו להופיע במינסק שורה של פרסומים פאֶריודיים. כבר בשנת 1936 פסקה הופעתו של ידיעון הסאֶקטור היהודי של האקדמיה הבאֶלורוסית למדעים "בחזית המדע" (יידיש). בשנת 1936 נסגר המאסף היידי "לקט לינגוויסטי" — גם הוא בטאון הסאֶקטור היהודי של האקדמיה למדעים. בשנת 1935 חדלו להוציא את הדו־שבועון "דער יונגער ארבעטער", ובשנת 1937 — את העתון "דער יונגער לענינעץ".
בשנת 1940 צומצמה עבודת המו"לות היהודית עוד יותר. בשנה זו הוצאו רק 8 ספרים של ספרות יפה, ואפילו העתון "אָקטיאבר" חייב היה לציין:[44] "התכנית להוצאת ספרי יידיש בשנת 1940 הובאה עד למינימום, וגם התכנית המינימלית לא בוצעה בשלמותה".
במחצית הראשונה של 1941, עד לפרוץ המלחמה הסוביטית-גרמנית, עדיין נמשכה במינסק הופעתו של העתון היומי "אָקטיאבר" ושל הירחון "שטערן". ומסוף יוני 1941 ועד היום הזה לא ראתה אור עוד שום מלה יהודית.

43. פינקלשטיין, עמ' 84.
44. אָקטיאבר, מינסק, 5.1.1941.

6. ספרות

לאחר מהפכת 1917 התחילה להתפתח במינסק פעילות יהודית ספרותית נמרצת. כבר בעתון הציוני היומי "דער יד", שהתחיל להופיע בסוף 1917, היה מדור בלטריסטי שבו השתתפו סופרים כגולדברג (יכהנ"ז), רחל ברנשטיין, דניאל מהרשק, מ. ספקטור, ב. אפלבוים ואחרים.[45]

ב"ווקער" הבונדאי נתפרסמו סיפורים מאת נח לוריא, מ. בירנבוים, צ. דולגופולסקי, וכן נדפסו שם מחדש סיפורים ומסות מאת ד. איינהורן, י. אופאטושו ומשה קולבאק. כעבור זמן השתתפו ב"וועקער" הקומוניסטי משוררים מספר כגון ליברמאן, ויקטור, ק. פרידמאן, גורליק, מרדכי וילנאֶר ואחרים, שכתבו בשיריהם על המלחמה והמהפכה.

בתחילת שנות העשרים, עם עלייתם על במת הספרות של איזי כאריק, זֶליק אקסלרוד ואֶליה סאוויקובסקי, נפתחה תקופה תוססת של שירה יהודית במינסק.

בשנת 1924 נוסדה ליד העתון המינסקאי "דער יונגער ארבעטער" קבוצה ספרותית שנשאה אותו השם. קבוצה זו הוציאה מקרבה לימים משוררים, מסַפרים ומבקרים מחוננים ומקצועיים: מ. טייף, ב. אוליֶבסקי, ש. האֶלמאנד, מ. הארצמאן, נטע לוריא, מ. ליפשיץ, ה. קאמֶנצקי, ר. רובין, י. סאֶרבריאני ואחרים.[46] במרכז יצירתם היה הפאתוס של המהפכה ומלחמת־האזרחים, גבורת הקרבנות של מה שקרוי הטירור הלבן, והסתדרות הקומסומול.

בחודש מאי 1925 התחיל להופיע במינסק ירחון ספרותי־אמנותי ופוליטי־מדעי "שטערן". כתב־העת הופיע 16 שנה באורח סָדיר עד יוני 1941, כלומר עד לתחילת המלחמה הסוביטית־גרמנית. העורך הראשון של "שטערן" היה עסקן־התרבות היהודי המינסקאי הנודע ב. אורשאנסקי, והמזכיר הראשון — מבקר־הספרות הבולט יאשה ברונשטיין. במערכת כתב־העת עבדו ב־16 השנים הללו ש. אגורסקי, א. אשרוביץ׳, לוין, נדאֶל, ח. דוניאֶץ, א. וולוברינסקי, ל. רחנהויז, איזי כאריק, זֶליק אקסלרוד.

"שטערן" היה כתב־העת הספרותי היהודי הותיק ביותר בברית־המועצות. למן היום הראשון לקיומו, נעשה כתב־העת הזה גורם חשוב בספרות היהודית הסוביטית לא רק במינסק ובבאֶלורוסיה, אלא במדינה כולה. על דפי ה"שטערן" פורסמו יצירותיהם של המשוררים, המספרים, המבקרים, חוקרי־הספרות, ההיסטוריונים והפובליציסטים היהודיים הבולטים ביותר.

ב"שטערן" פירסמו את יצירותיהם המשוררים והסופרים היהודיים המחוננים ממינסק כגון איזי כאריק, זליק אקסלרוד, משה טייף, משה קולבאק, וכן מבקרי־ספרות בולטים כגון יאשה ברונשטיין, ח. דוניאֶץ, א. וולוברינסקי.

כל הסופרים היהודיים של באֶלורוסיה וחלק ניכר של סופרים יהודים שמחוץ לבאֶלורוסיה התחנכו על טורי "שטערן". דאֶכטיאר, אליה קאהאן, קאמנצקי, ליפשיץ, פלאטנר, מאלטינסקי, טֶלֶלְיֶבסקי, טלסין, גרוביאן, שוואֶדיק, בוימוול, שרה קאהאן, ברוכוביץ׳, לאֶלצ׳וק, רובינה, סאֶרבריאני, קורלאנד, ראֶזניק ורבים אחרים הם חניכי "שטערן".[47]

ב"שטערן" השתתפו בקביעות סופרים יהודיים בולטים בברית־המועצות כמו ד. ברגלסון, ש. האלקין, ד. הופשטיין, א. פאֶפאֶר, ל. קוויטקו, פ. מארקיש, דער נסתר, קושנירוב,

45. א. שולמאן, פעילות תרבותית יהודית במינסק בשנים 1941-1917 (כתב־יד).
46. מ. טייף, "אלפינעול" (רשימות אוטוביוגראפיות). סאָוועטיש היימלאנד, 12, 1967, מוסקבה. (יידיש).
47. ז. אקסלרוד, 15 שנות "שטערן", בעתון "אָקטיאבר" מיום 6.7.1940, מינסק. (יידיש).

ומבקרי־ספרות ומדענים חשובים כאלה כמו מאיר וינאֶר, א. גורשטיין, י. דוברושין, נ. אויסלאֶנדר, י. נוסינוב, אורי פינקל ואחרים.

כתב־העת "שטערן" ריכז סביבו למעלה ממאתיים משתתפים ספרותיים.

ב"שטערן" נתפרסמו יצירות חשובות של הספרות הסוביטית־היהודית כמו הפואימות של איזי כאריק "בכל מאודך", "שבועות עגולים", "בחתונה זרה"; הפרוזה הנהדרת של משה קולבאק "הזֶלמנאים" ומחזהו "בויטרה"; הרומאן של דער נסתר "משפחת משבר"; "מידת הדין" ו"ליד הדניפר" של ד. ברגלסון ועוד.

בברכתו לכתב־העת "שטערן" לרגל יובל ה־15 שלו, כתב יחזקאל דוברושין: [48] "למקטון ועד גדול, מזקן עד נער, אין סופר יהודי בברית־המועצות ששמו לא יהיה קשור, או שיצירתו לא טופחה במידה זו או אחרת על דפי כתב־העת 'שטערן'. במשך 15 שנים שקד כתב־העת להיות בית חם לסופרים מתחילים, עם שהוא ממריץ את צמיחתם של צוותי־הסופרים. באכסנייתו בבאֶלורוסיה, במינסק, טיפח וריבה כתב־העת את הפלוגה הגדולה והמצוינת של פרוזאיקנים, משוררים ומבקרים שנהיו לבשׂר מבשרה של הספרות הסוביטית היהודית כולה".

שנות העשרים והמחצית הראשונה של שנות השלושים היתה תקופת שגשוג והתפתחות אינטנסיבית של הספרות היהודית במינסק. היו אלו שנים של תנופה רבתי ושל הישגים חשובים בשדה הספרות. מינסק היתה למרכז בולט של הספרות הסוביטית היהודית בברית־המועצות. בסוף 1931 נערכה במינסק ועידה כל־ארצית של סופרים יהודיים.

במחצית השניה של שנות השלושים התחיל תהליך החיסול של הספרות היהודית במינסק, תהליך של רדיפות גופניות במישרין ושל השמדת סופרים ועסקני־תרבות יהודים בעיר. דווקא במינסק נפתח החורבן הטוטאלי המתוכנן של הספרות והתרבות היהודית בברית־המועצות. בשנת 1936 נאסר והומת הסופר ליב זיסקינד. בשנת 1937 נאסרו איזי כאריק ומשה קולבאק, מבקרי־הספרות ח. דוניאֶץ, יאשה ברונשטיין, השחקן המחונן משה ראפאלסקי, עסקני־התרבות הנודעים א. אשרוביץ', א. וולוברינסקי, ל. רוזנהויז ואחרים. רובם הומתו בה בשנה, ב־1937.

לאחר החיסולים בשנים 1936-1937, עדיין נשתיירה בכל־זאת במינסק איזו גחלת לוחשת, עדיין היבהב זיק של חיים ספרותיים יהודיים עד לפלישה הגרמנית. ב"שטערן" מהשנים 1939-1940 פורסמו יצירות של הסופרים שעדיין ישבו במינסק וכן של הסופרים היהודיים שחיו באוקראינה וברוסיה המרכזית. מלבד זאת הובאו בכתב־העת כתבים משל סופרים־פליטים יהודיים מפולין שנמלטו מפני הנאצים והשתקעו בבאֶלורוסיה (אפרים קאגאנובסקי, מ. בורשטיין, ד. מיצמאכר, בּר שנאפר, י. אשנדורף, י. שודריק ואחרים). פורסמו אפילו תרגומים מר' יהודה הלוי. כן פורסם סיפור מאת וייסנברג, למלאת שנתיים למותו.

תהליך החיסול וההכחדה הפיסית של הספרות היהודית במינסק נתחדש עם מאסרו והמתתו של המשורר זליק אקסלרוד ביוני 1941.

את חורבנה הגדול של הספרות היהודית במינסק, שאורגן ובוצע בידי המפלגה הקומוניסטית והשלטון הסוביטי, השלים היטלר. הנאצים החריבו בעיר שרידים נדירים של הספרות ואמנות־הדפוס היהודית, עשרות עותקים כתובים על קלף, אלפי עותקים של יודאיקה, וספרות יפה. סופרים יהודים אחדים (רחל ברכות, נטע מיינהויז) ניספו בגיטו־מינסק.

48. "אָקטיאבר" מיום 6.7.1940, מינסק. (יידיש).

המשורר איזי כאריק

עם סיקור התפתחותה של הספרות היהודית במינסק באותה תקופה, ראוי להאיר במיוחד את דרך חייהם של אחדים מן הסופרים.

איזי כאריק

המשורר המחונן נולד ב־1898 בעיירה הקטנה זאֶמבין לא־הרחק ממינסק. אביו היה סנדלר, סבו — בדחן. כאריק היה פועל במפעל־אפיה, בבית־מרקחת, בצוות חשמלאים. כן היה מנהל־מועדון, מורה, ספרן.

בשנות נעוריו היה המשורר חבר "צעירי־ציון".[49] בשנת 1920 פירסם כאריק את שירו הראשון בכתב־העת "די קאמוניסטישע וועלט". בשנת 1922 הופיע ספר שיריו הראשון ביידיש, "ציטער" (רטט). בה בשנה נתקבל כאריק למכון הספרותי־האמנותי הגבוה במוסקבה ע"ש ו. בריוסוב, שבו למד שלוש שנים. לאחר מכן סיים לימודיו במדור היהודי של האוניברסיטה הממלכתית ה־2 במוסקבה. הוא חזר למינסק והתמסר לפעילות ספרותית ותרבותית נמרצת. היה חבר המערכת, המזכיר ושנים מספַּר העורך האחראי של כתב־העת "שטערן". כאריק תפס עמדות חשובות בבאֶלורוסיה, כחבר הועד־הפועל המרכזי וכחבר שלא מן המנין באקדימיה הבאֶלורוסית למדעים.

איזי כאריק הקדיש את כל כשרונו הפיוטי למאבק על אידיאות המהפכה והקומוניזם. כל השירים והפואימות שלו רוויים בפאתוס המהפכה והקומוניזם.

49. על־פי הביוגראפיה של כאריק בספר "א שפיגל אויף א שטיין", תל־אביב, 1964, עמ' 762. הדבר מתאשר גם מדברי עדותו של איש מינסק, ל. לויטה — האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בע"פ, הנושא: התנועה הציונית בברית־המועצות.

הפואימה "ביצות מינסק" (1924), שהוכרה כהישג נכבד בספרות היהודית הסוביטית, היא יריעה אֶפית מוקדשת לגיבורי המהפכה במלחמת־האזרחים. באהבה רבה ובתוגה רוויות השורות על העיר מינסק ועל דלַת־העם היהודית בעיר.

בפואימה שלו "לחם" (1925) מתאר כאריק את העיירה היהודית השוקעת, נטולת־הסיכויים, עם אורח־חייה המסורתי, ואת המעבר לעבודה פרודוקטיבית, עבודת האדמה. הוא רואה בכך התמודדות בין הישן והחדש. המשורר נתון בכל לבו לחדש, אך בכאב עמוק הוא זועק, כי "היום כינתה אותי עיירת־יהודים בשם אנטישמי..." [50]

אגב, איזי כאריק היה חסיד נלהב של התאחזות יהודים בברית־המועצות בעבודת־האדמה, והתמסר אישית, כעסקן ציבורי, לבעיה זו. ידוע כי הוא הקדיש תשומת־לב מרובה לקולחוז היהודי בעיירה שצ'אֶדרין.

במחצית השניה של שנות העשרים היה כותב־הטורים האלה נפגש תכופות עם כאריק בביתו של המשורר המינסקאי זליק אקסלרוד ופעמים מספר ניהל עמו ויכוחים בשאלות לאומיות יהודיות שונות. וכאריק היה מביע בלהט רב את דעתו כי תריסר שצ'אֶדרינים[51] שָוים יותר מאשר הפלשתיניזם כולו...

בהקשר עם כך ראוי להביא כאן פרט אחד בביוגראפיה של כאריק, שאמנם עדיין לא נחקר עד תום, אך יש בו ענין רב. בראשית 1933 ביקר כאריק במוסקבה במחלקת המזרח הקרוב של הקומאינטרן וביקש עזרה לעריכת ביקור בארץ־ישראל. הגירסה הראשונה של הבקשה היתה: "שליחות לשם יצירה", כלומר, כדי לכתוב פואימה על ארץ־ישראל וההתישבות היהודית שם. במהלך השיחה סיפר כאריק, כי ענייני העבודה היהודית בכלל והספרות היהודית בפרט יגעים ומסובכים מאוד, שמתנהלות אינטריגות נגדו, שמנסים למצוא פגם אידיאולוגי בשיריו וכד'. לבסוף פנה בתחנונים ממש לעזור לו להגשים את תכניתו לנסוע לארץ־ישראל, דבר שיהווה בשבילו מוצָא טוב...[52].

אפשר שבעומק לבו של המשורר היבהב עדיין זיק כמוס של "צעירי־ציון". מכל־מקום, הדבר מעיד על משבר פנימי חמור, על מין שניות ששררה בנפשו של כאריק בימים ההם.

בשנת 1927 פירסם כאריק את הפואימה הנודעת שלו "בכל מאודך", המוקדשת לבעיית העיירה. גיבורה הראשי של הפואימה הוא — מורה יהודיה המנהלת בעיירה היהודית מאבק לחיים חדשים ולהוָי חדש, מאבק נגד ה"חדר" ובעד בית־הספר הסוביטי.

במוטיבים סוציאליים, מוטיבים של בדידות ויגון בבאֶלורוסיה הטרום־מהפכנית, מוטיבים של חלום על זמן טוב יותר משופעות השורות של הפואימה "בחתונה זרה" (1936), שהאבטיפוס של הגיבור הראשי בה הוא סבו של המשורר — הבדחן.

בשנים 1935-1934 היה כאריק בשיא פריחתו היוצרת ונחשב למשורר סוביטי ממדרגה ראשונה לא רק במינסק ובבאֶלורוסיה, אלא בברית־המועצות כולה. הוא זכה לשבחים מהמפלגה הקומוניסטית והשלטון הסוביטי, וכפי שכבר צוין, תפס עמדות ציבוריות חשובות ביותר.

אך יש יסוד לומר, שבאותו זמן עצמו הוכנס כאריק על־ידי המחלקה הפוליטית החשאית של נקו"ד לרשימת החשודים, וכבר אז הוחל באיסוף חומר מרשיע עליו.[53]

50. איזי כאריק, בכל מאֹודך (כתבים נבחרים), מוסקבָה, 1970, עמ' 91. (יידיש).
51. שצ'אֶדרין — עיירה יהודית לא הרחק מבוברויסק. היה שם קולחוז יהודי גדול.
52. ל. אוסטרובסקי, זכרונות על איזי כאריק, "די גאלדענע קייט", מס' 43, 1962, תל־אביב, עמ' 89-90.
53. אוסטרובסקי, עמ' 92.

במארס 1937, באסיפת סופרים סוביטיים בבאֶלורוסיה, הואשם כאריק שאיפשר הסתננות "חומר טרוצקיסטי ולאומני מוברח" לכתב־העת המינסקאי "שטערן", שכאריק שימש כעורכו הראשי: "בסאֶקציה היהודית של הסתדרות הסופרים ובכתב־העת 'שטערן' נמצא מקום לעוורון פוליטי, לשביעות־רצון עצמית מנוונת ולנגע השאננות שאיפשרו לבני־בליעל טרוצקיסטיים ולאומניים, לסוכנים ולחבלנים פאשיסטיים לחדור לשורותינו ולבצע את פשעיהם הברוטליים".[54]

דרישת־השלום החיה האחרונה מהמשורר היה שירו "על המשמר" שנדפס ב־24 ביולי 1937 בעתון המינסקאי "אָקטיאבר".

לא ידוע בדיוק תאריך מאסרו של המשורר. ידוע כי בחקירה בנקו"ד במינסק עונה כאריק קשות וכפו עליו לחתום על ההאשמות כלפי עצמו.[55]

באותה שנה, 1937, הומת כאריק. אין יודעים בדיוק מתי והיכן. בלכסיקון "סופרי באֶלורוסיה הסוביטית" (באֶלורוסית, מינסק 1959) אמור: "מת ב־1937". בביוגראפיה שפירסם מנדל פיקאז' בספר "ראִי על אבן" (יידיש, תל־אביב 1964) אמור: "בשנת 1937 ניספה אי־שם בגירוש". ב"לכסיקון לספרות יידיש החדשה" (יידיש, ניו־יורק) נאמר: "ביוני 1937 אסרו את כאריק במינסק וגררו אותו לבתי־סוהר רוסיים שונים, שבהם עינו אותו קשות. במצב של טירוף־הדעת הביאו אותו בספטמבר למחנה סוּחוֹבּאֶזווֹדני, בצפון רוסיה, ושם עונה למוות".

בשנת 1938 הורחקו מהספריות הסוביטיות כל ספריו של כאריק, הן במקור והן בתרגום, וכך ביקשו למחות כליל את זכרו.

זליק אקסלרוד

בשוֹני מכל המשוררים והסופרים היהודיים כמעט של תקופתו, לא שיקף המשורר היהודי המינסקאי זליק אקסלרוד ביצירתו את בעיות המהפכה ומה שקרוי הבניָה הסוציאליסטית; הוא לא מילא שום "הזמנות סוציאליות". אקסלרוד היה "ליריקן ענוג ומיוחד במינו... אמן השיר הלירי הענוג מאוד, אך גם העז מאוד".[56] חוקר־הספרות הנודע מאכס אֶריק אמר, כי "אקסלרוד נמנה עם המשוררים הטובים ביותר וגלויי־הלב ביותר אצלנו בברית־המועצות. הוא מעניק ליריקה צרופה..."[57] אך שירי אקסלרוד, שזכו לשבחים על ייחודם האמנותי, נמתחה עליהם ביקורת חמורה מן הבחינה הסוציאל־פוליטית על־ידי החוגים הספרותיים המפלגתיים־הסוביטיים, ועל־כן הם ראו אור לעתים רחוקות.

זליק אקסלרוד נולד בשנת 1904 במולוֹדאֶצ'נו, פלך וילנה. הוא קיבל חינוך יהודי מסורתי בחדר ובישיבה. לימודי חול למד בבתי־הספר העממיים במולוֹדאֶצ'נו ובטאמבוב שבמעבי רוסיה, מקום שאליו הטילוֹ הגורל בשנות מלחמת־העולם הראשונה.

הוא למד במוסקבה, במכון הספרותי ע"ש ו. בריוּסוב ובמדור היהודי של המכון הפדגוגי במוסקבה. לאחר מכן בא אקסלרוד למינסק, בה חי ויצר עד להיספותו.

בשנים 1923-1921 פירסם המשורר שירים בעתון המינסקאי "וועקער", קובץ שיריו

54. לעֲרנות בולשאֶביסטית, כתב־העת "שטערן", מס' 3, 1937, מינסק, עמ' 89:
55. אוסטרובסקי, עמ' 93.
56. רבקה רובין, שקט נשגב, "סאוועטיש היימלאנד", מס' 1, 1963, מוסקבה. (יידיש).
57. ראי על גבי אבן, עמ' 768. (יידיש).

הראשון "צאַפּל" (רטט) הופיע בשנת 1923. רק כעבור עשר שנים, ב־1932, ראה אור במינסק ספרו "שירים".
משנת 1932 היה אקסלרוד חבר המערכת של כתב־העת המינסקאי "שטערן" ועבד כעורך בבית־ההוצאה היהודי הממלכתי בבאֶלורוסיה.
בשנת 1935 הוא הוציא ספר "ושוב שירים"; בשנת 1937 — קובץ־שירים "אויג אף אויג" (בארבע עיניים); בשנת 1938 — ספר שירים ובשנת 1939 — קובץ "שירי חייל בצבא האדום". בשנת 1937 הופיע גם קובץ שיריו בתרגום רוסי.
זליק אקסלרוד השתתף גם בעבודת התיאטרון היהודי המינסקאי. הוא עיבד בשביל התיאטרון את "המכשפה" של גולדפאדן וכתב יחד עם אליה קאהאן, על־פי המוטיבים של מנדלי מוכר ספרים, מחזה שנתקבל להצגה בתיאטרון.
בשנות 1939 ו־1940, לאחר שחבלי המערב של באֶלורוסיה ואוקראינה צורפו, כתוצאה מההסכם הסוביטי־הגרמני, לברית־המועצות, ביקר אקסלרוד בערים ביאליסטוק ווילנה, וגילה ענין רב במצבן של הספרות והתרבות היהודית בחבלים אלה. הוא גילה יחס חם מאוד גם אל הסופרים היהודים של החבלים הסוביטיים החדשים ואל סופרים יהודיים שהיו פליטים מפולין. בבקרו את ביאליסטוק, הכיר אקסלרוד את בתו של הסופר היהודי הנודע איטשה מאיר וייסנברג ובא עמה בברית הנישואים. מאורעות אלה קבעו כנראה את גורלו הטראגי של המשורר, ומן הראוי להאירם ביתר פרטות.
על ביקורו של זליק אקסלרוד בווילנה מספר עֵד חי:[58] "רבה היתה השמחה כשנודע כי לווילנה מגיעה המשלחת הראשונה של סופרים יהודים ממינסק, עם זליק אקסלרוד בראש. ערכו להם (אקסלרוד, אליה קאהאן וה'שומר' הממונה עליהם, העורך האחראי של 'אָקטיאבר' המינסקאי, מודאֶל) קבלת־פנים מפוארת... בוקר אחד... נכנס מודאג העורך של 'ווילנער עמעס'... ומספר כי אמש הוזמן למחלקת־ההסברה של המפלגה ושם הודיעו לו כי לפי החלטת המפלגה תיפסק הופעת העתון 'ווילנער עמעס'...
— לא נשלים עם זאת! — נשא קולו זליק אקסלרוד.
— מה בדעתך לעשות? — שאל מודאֶל.
— הלוֹך אלך למפלגה ואסביר כי וילנה איננה...
— מה אתה אומר לעשות? — קם מודאֶל בזעם ממקומו.
— צריך ללכת למפלגה ולתבוע, — טען אקסלרוד.
— לא תלך! — אמר מודאֶל.
— חבר מודאֶל, — התערב קאהאן, — הלא באמת לא ייתכן שווילנה תישאר בלא עתון.
— הגם אתה?! אדרבא, נסו ללכת, — אמר מודאֶל...".
הם לא הלכו, לא למוסדות־המפלגה בווילנה ולא למוסדות־המפלגה המרכזיים במינסק, אך הנקוו"ד ודאי ידעה מיד על כך.
בתנאי המציאות הסוביטית היתה התנהגותו של אקסלרוד בנוגע לעתון "ווילנער עמעס" ללא ספק בבחינת מסירות־נפש. והוא המשיך בהתנהגותו זו. ב־1 ביאנואר 1940 פירסם אקסלרוד ב"אָקטיאבר" המינסקאי מאמר "על מה נעבוד בשנת 1940", שבו קרא לסופרים היהודיים לשקף ביצירותיהם את סבלוֹת רבבות העקורים ונטולי־הבית שבאו לחפש להם בית חדש...

58. ש. קאצ'רגינסקי, בין הפטיש והמגל, פאריז, 1949, עמ' 24-25. (יידיש).

המשורר זליק אקסלרוד

ידוע, כי בבִקרוֹ בביאליסטוק גילה אקסלרוד נטיות "לאומניות". כך, למשל, נרגש היה למראה חנויות יהודיות סגורות בשבת. בביאליסטוק שהה אז כפליט החזן־הזמר הווארשאי הנודע משה קוסוביצקי, שהופיע בקונצרט. הקהל תבע ממנו כי ישיר "כל נדרי" וגם אקסלרוד הפציר מאוד כי ישיר "כל נדרי"; זה לי 20 שנה שלא שמעתי ניגון זה, אמר... אל־נכון חש אקסלרוד בפורענות קְרֵבה. בסוף 1940 חזר כותב הטורים האלה למינסק מהצפון הרחוק, מקום שעשה בגירוש כמעט שש שנים, וביקר את משפחת אקסלרוד.[59] נתכנסנו אצל המשורר בחדרו ועד האחֵר בלילה האזינו הכל לסיפור הקצר על שש השנים שעברו. זליק היה נרגש מאוד. ניכר היה כי שרוי הוא במועקה נפשית. ענין מיוחד גילָה דווקא בכל הזוטות ופרטי ההוָי של החיים במאסר ובמחנה. הוא הסביר כי רבים מידידיו נמצאים שם והוא רוצה לקבל ממקור ראשון מושג מוחשי על חייהם. אך הרושם היה כי הוא עצמו חושש שצפוי לו מאסר ומחנה...

ב־30 במאי 1941 נתקיימה בבית־הסופרים המינסקאי אסיפת הסופרים היהודיים הסוביטיים שבעיר. יו"ר איגוד הסופרים הסוביטיים בבֶּלורוסיה, מיכאס לינקוב, טען בהרצאתו, כי "הסופרים היהודיים הסוביטיים לא יצרו ספרים שמשקפים שיקוף כל־צדדי את ההווה. הסופרים לא עיצבו גיבורים ספרותיים רבי ערך..."[60] זליק אקסלרוד הביע, כנראה בהופעתו רעיונות "אפיקורסיים", משום שמיכאס לינקוב בדברי־הסיום שלו קבע, כי "לא

59. במחצית השניה של שנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים היה כותב הטורים האלה בן־בית במשפחת אקסלרוד, הכיר מקרוב והיה מיודד עם המשורר זליק אקסלרוד.

60. "אָקטיאבר" מיום 1.6.1941, מינסק.

צודק החבר אקסלרוד כשהוא משתדל להדגיש כי לשירה היהודית בבאֶלורוסיה שַער גבוה בשוק הספרותי. הדגשה כזו עלולה להרדים ולא לעורר ולדרבן לתנופה וליצירה חדשה".[60] ממחרת האסיפה, ב־31 במאי, נאסר אקסלרוד.[61] הוא הואשם בלאומנות יהודית, וכעובדה עיקרית של האשמה אכן שימשה התנהגות המשורר בווילנה בענין סגירת העתון היהודי "ווילנער עמעס".[61]

ב־26 ביוני 1941, יומַיים לפני פלישת הגרמנים למינסק, נורה זליק אקסלרוד בחצר בית־הסוהר המינסקאי. הסופר אליה קאהאן, שנכח בעת ההריגה, מספר כי בנפלו זעק אקסלרוד: "אמא! אוי, רבונו של עולם!".[62]

משה קולבאק

המשורר, הרומאניסטן והמחזאי משה קולבאק נולד בשנת 1896 בעיר סמורגון ליד וילנה. אביו היה סרסור בעסקי יער, ואמו היתה בת ליהודים כפריים. הוא קיבל חינוך יהודי מסורתי, למד בחדר ובישיבות. בשנות מלחמת־העולם הראשונה התגורר קולבאק בקובנה, שימש שם כמורה לעברית בבית־היתומים היהודי המקומי. בשנת 1918 בא קולבאק אל הוריו במינסק ועבד כמורה בבתי־הספר העממיים היהודיים. הוא פירסם שירים ומאמרים בעתון המינסקאי "וועקער". בשנת 1919 עזב קולבאק את מינסק ועבר לווילנה, שם המשיך בפעילותו הפדגוגית. בשנת 1920 יצא לברלין וחי בה בדחקות עד 1923. משם חזר לווילנה, בה עבד כמורה לספרות יידיש בגימנסיות יהודיות ובסמינר־למורים היהודי.

לפי עדות ידידיו של הסופר, היה קולבאק בהשקפותיו חסיד נלהב של ברית־המועצות. הוא האמין בכנוּת כי משם תצמח ישועה לאנושות וממילא גם ליהודים. הוא חלם לנטוש את פולין ולהשתקע ב"ארץ החופש, השויון והאחוָה". בשנת 1928 נתגשם חלומו. קולבאק עזב את וילנה, עבר והשתקע עם משפחתו במינסק, מקום שם חיו הוריו.[63]

אותו זמן כבר היה משה קולבאק סופר נודע ואהוב על הקורא היהודי. כבר הופיעו רבות מיצירותיו: "שירים" (1920), "שירים חדשים" (1922), מחזה בשם "יעקב פראנק" (1923), מחזה בשם "משיח בן אפרים" (1924), רומאן בשם "יום ב'" (1926) ועוד. במינסק התחיל קולבאק להשתתף בעתון היהודי היומי "אָקטיאבר" ובכתב־העת הספרותי "שטערן". בשנת 1929 הופיע במינסק מבחר משיריו ומשירותיו הקודמים.

היצירה העיקרית שקולבאק כְּתָבָה במינסק היא "הזֶלְמֶנאים", שפורסמה בכתב־העת "שטערן". לאחר מכן הופיע הספר בשני כרכים, ב־1931 וב־1935. זהו ספר המתאר בהומור רב גורלה של משפחה יהודית מינסקאית בהוָי־החיים הסוביטי. היצירה ספוגה חכמה. זהו "הסיפור הסוביטי־היהודי הראשון, שהמחבר (והקורא) מתפקע מצחוק ושמצוי בו שפע של הומור..." [64]

61. ממכתב פרטי של אשת זליק אקסלרוד, פֶּרל וייסנברג, אל כותב־הטורים האלה.
62. שחקנית התיאטרון היהודי המינסקאי, מאניה פרידמאן, שעלתה ארצה, מספרת על יסוד זכרונות בעל־פה של המבקר הספרותי גרישה בארִיוזקין, שגם הוא ישב אז בבית־הסוהר המינסקאי: ב־26 ביוני הוצאו כל האסירים מתאיהם לחצר בית־הסוהר — הפליליים לצד אחד והפוליטיים לצד שני — ופקדו עליהם לרוּץ. הפליליים ניתן להם לרוץ ולהסתלק, ועל הפוליטיים פתחו במטחי אש. זליק אקסלרוד נורה בגבו. הסופר אליה קאהאן הצליח לעבור לצד הפליליים ובאורח כזה ניצל.
63. ו. גילגיץ', משה קולבאק המורה, הבמאי, האדם. די גאָלדענע קייט, מס' 43, 1962, תל־אביב, עמ' 128. (יידיש).
64. ש. ניגר, סופרים יהודיים בברית־המועצות, ניו־יורק, 1958, עמ' 114. (יידיש).

המשורר משה קולבאק

הביקורת הסובייטית קיבלה את הספר באי־רצון גלוי. איזי כאריק אמר: "הגרוע ביותר הוא שאותו הומור עצמו משפיע המחבר הן על הדמויות החיוביות והן על הדמויות השליליות".[65]

כפי הנראה, קשה היה לקולבאק להסתגל למציאות הסוביטית. על כך הוא מרמז במכתב לידידו הווילנאי גולומב.[66]

בשנת 1933 מפרסם קולבאק במינסק פואימה אוטוביוגראפית על חייו בגרמניה. בשנת 1934 מופיע במינסק כרך שירים נבחרים. בשנת 1936 מתפרסם בשורת חוברות של כתב־העת "שטערן" המחזה "בויטרע" שהוצג על במות התיאטרונים היהודיים הממלכתיים במינסק ובמוסקבה. הוא כתב גם קומדיה, "בנימין מגידוב", בה מתואר בורסי יהודי שעמד בראש קבוצת פארטיזנים בעיירה באֶלורוסית בימי הכיבוש הפולני ב־1919.

לרבים משיריו חיבר קולבאק עצמו את המוסיקה. גם למחזהו "בויטרע" הוא חיבר בעצמו את המוסיקה. שירי מחזה זה נוצרו יחד עם ניגוניהם, הוא קרא ושר אותם באזני להקת התיאטרון היהודי המינסקאי.[67]

משה קולבאק נאסר במינסק בשנת 1937. כעבור שנים אחדות ניספה. לא ידועים בדיוק תאריך מותו ומקום מותו. בלכסיקון "סופרי באֶלורוסיה הסוביטית" נאמר: "מת ב־1940". בביוגראפיה שפירסם מנדל פיקאז' בספר "ראי על גבי אבן" (יידיש) אמור: "מת בגירוש ב־1940".

יענקל גוטקוביץ' בספר "בכל ימות השנה" (יידיש, וארשה, 1966) כותב: "מת בגירוש ב־17 ביולי 1940".

אלחנן ואגלר (די גאלדענע קייט, מס' 43, 1962) כותב: "משה קולבאק נעלם בדרכים

65. ש. ניגר, עמ' 109.
66. מתוך הביוגראפיה של קולבאק בספר "ראי על גבי אבן", עמ' 757. (יידיש).
67. אייזיק פלאטנער, משה קולבאק, "סאָוועטיש היימלאנד, מס' 3, 1966, מוסקבה. (יידיש).

משה טייף

המושלגות של רוסיה בסוף שנות השלושים, ראו אותו משתרך קפוא בלווית משמר..."
ש. ניגר בספרו "סופרים יהודיים בברית־המועצות" (יידיש, ניו־יורק, 1958) כותב: "לפי דיווחים מהימנים, הוא היה עדיין בחיים בראשית 1952, אך נורה בה בשנה, ייתכן כי ב־12 באוגוסט, יום בו נורו סופרים יהודיים בולטים אחרים".

משה טייף

ברשימותיו האוטוביוגראפיות כותב המשורר משה טייף, כי האזור במינסק שבו נולד וגדל — אזור העגלונים, הפועלים והכלי־זמרים — היה קרקע פורה ליצירתו. המשורר כותב כי "דומה שעד היום מתהדהדים בלבי שירי־העם המיוחדים במינם, העצובים והעליזים, המעשיות והאגדות, האמרות והקללות..." [68]

העיר מינסק מושרשת ביצירתו של המשורר. בשנות ילדותו כתב את הפואימה הראשונה שלו, בה מתואר ילד יהודי מסימטאות העיר. ביולי 1920 פירסם המשורר שירים מוקדשים לשחרור מינסק מעול הכובשים הפולניים. כעבור שנים מספר הוא כתב בלדה: "פגישת ולאדימיר מאיאקובסקי עם ילד מינסקאי".

ואגב, טייף אהב והעריך מאוד את מאיאקובסקי, נפגש עמו תכופות, פירסם שיר לזכרו ותירגם ליידיש את שירו של מאיאקובסקי, "מכתב אל סֶרגיי יֶאסֶנין".

בשנות הנעורים היה טייף חבר הסתדרות־הנוער הציונית במינסק "קדימה",[69] אך עד מהרה ניתק קשריו עם הציונות, עבר לקומסומול והיה נציג טיפוסי של הנוער הקומוניסטי של שנות העשרים. הוא הקדיש את כשרונו הפיוטי לנושא של המהפכה והקומוניזם.

בשנת 1923 פירסם העתון המינסקאי "דער יונגער ארבעטער" את שירו של טייף המוקדש ללנין. המשורר מציין זאת כשלב חשוב ביצירתו.

68. מ. טייף, עמ' 128.
69. ל. לויטה, תיעוד בע"פ.

בשנת 1923 סיים טייף בית־ספר־ערב והתחיל ללמוד באוניברסיטה המינסקאית, בשיעורי הערב. ביום היה עובד בבית־חרושת. הוא היה בשנת 1924 אחד ממארגני הקבוצה הספרותית המינסקאית ״דער יונגער ארבעטער״, וכיהן כמזכיר האחראי של קבוצה זו.
בשנת 1928 נתקבל משה טייף למכון הפדגוגי המוסקבאי, למדור השפה והספרות היהודית, ובו בזמן עבד כמגיה־לילה של העתון ״דער עמעס״.
במחצית הראשונה של שנות השלושים חזר המשורר למינסק, ועד מהרה הוציא את ספר שיריו הראשון. בשנת 1935 הופיע במינסק ספר שיריו, ״בת פרוליטארים, אחותי״, ובשנת 1936 — קובץ שיריו ״מוות או אודם״.
בשנת 1935 תירגם טייף מרוסית את ״השקיעה״ ליצחק באבל, והמחזה הוצג בתיאטרון היהודי המינסקאי.
בשנת 1937 נאסר טייף, וכפי שהוא כותב בו־שימותיו האוטוביוגראפיות, ישב בדרך נס מעט מאוד — עד לפרוץ המלחמה הסוביטית־גרמנית, כלומר כ־4 שנים.
לאחר מלחמת־העולם השניה עבר טייף לגור במוסקבה. בשנת 1958 הופיע ספר שיריו הנבחרים בתרגום רוסי וכן קובץ שירים ברוסית בשם ״תקיעת־כף״.
בשנת 1961 התחיל להופיע כתב־העת ״סאָוועטיש היימלאנד״, ומשה טייף עבד שם 4 שנים וניהל את המדור הפיוטי. בראשית 1966 הופיע ביידיש ספר שירים ופואימות נבחרים, 1964-1950.
בשנות חייו האחרונות יצר משה טייף מחזור שירים חדש ותירגם תרגום חפשי ליידיש את שיר־השירים.
משה טייף מת במוסקבה מהתקפת־לב בשנת 1969.

7. תיאטרון

כידוע, היתה לתיאטרון היהודי בברית־המועצות התפתחות מרובה. ערב מלחמת־העולם השניה היו במדינה כ־20 תיאטרונים יהודיים ממלכתיים ולהקות־חובבים תיאטרוניות. בחשבון זה נכללים התיאטרונים במוסקבה, קיוב, מינסק, חארקוב, קרים, בירובידז׳אן, תיאטרון־הילדים בקיוב, שורת תיאטרונים נודדים עם בסיסים קבועים בוויניצה, סמולֶנסק ואחרים.

התיאטרון היהודי המינסקאי היה אחד התיאטרונים היהודיים הבולטים ביותר בברית־המועצות ותפס ללא־ספק מקום נכבד בהתפתחות התרבות היהודית לא רק במינסק, אלא במדינה כולה.

כבר בשנת 1921 נעשו נסיונות להקים תיאטרון יהודי במינסק. הסאֶקציה היהודית להשכלה הרכיבה להקה יהודית־דראמתית בהנהלתו של יהושע בֶרטונוב. הלהקה לא היה לה נסיון ארגוני ואמנותי, והיא היתה באופיָה חובבנית יותר, ומפעם לפעם היתה עורכת הצגות במועדון היהודי ע״ש ב. גרוסאֶר: ״הפונדק הריק״ של הירשביין, ״בן כפר״ של קוברין, ״הדיבוק״ של אנ־סקי, ערב־פרץ וכד׳.

התיאטרון היהודי המינסקאי (השם הרשמי: התיאטרון היהודי הממלכתי של באֶלורוסיה) נוסד בסתיו 1926. אך תחילה עשה דרך של עבודת־אולפן 4־שנתית במוסקבה. בפברואר 1922 אירגן השחקן משה רַפאלסקי במינסק קבוצה של 8 ילדים יהודים מחוננים בכשרון דראמתי, ולפי החלטת המכון הבאֶלורוסי לתרבות בימתית, נסע עמהם למוסקבה וייסד אולפן תיאטרוני. תלמידי האולפן היהודי התיאטרוני המינסקאי למדו ועבדו במוסקבה 4

שנים בהדרכתם של טובי אמני־הבמה המוסקבאיים. במשך הזמן הם הכינו שורת הצגות: "חדר", "סקאפאֶן", "בפלוּש בכבלים", "שיילוק", "פורים", "שולמית". בשנת 1926 סיים האולפן את פעילותו במוסקבה, בא למינסק וקם כתיאטרון ממלכתי.

ב־15 באוקטובר 1926 פתח התיאטרון היהודי המינסקאי בהצגותיו על במת התיאטרון הממלכתי הבאֶלורוסי הראשון. עד־מהרה קיבל התיאטרון בנין לעצמו — בנין בית־הכנסת המקהלתי לשעבר ברחוב־וולודארסקי. בשנת 1936 בּוּנה בנין־התיאטרון הזה מחדש: מאחורי הקלעים הוסיפו מבנה בן ארבע קומות, הגדילו ומיכּנוּ את הבמה, והתיאטרון היה לאחד הטובים ביותר והחדישים ביותר בעיר.

במשך 15 שנות פעילותו (המדובר הוא על התקופה למן סתיו 1926 ועד יוני 1941, כלומר, עד לפרוץ המלחמה הגרמנית־סוביטית, כאשר התיאטרון נטש את מינסק) עבר התיאטרון היהודי המינסקאי כברת־דרך אמנותית ארוכה ומורכבת. למראשית פעולתו השתדל התיאטרון לקבוע לעצמו קו משלו בשאלת הרֶפּרטוּאר. בניגוד לתיאטרון היהודי המוסקבאי, שלמן צעדיו הראשונים שאב את השראתו היוצרת ובנה את הרפרטוּאָר שלו בעיקר על ספרות־המופת היהודית (שלום עליכם, מנדלי מוכר ספרים, י"ל פרץ וא. גולדפאדן), התחיל התיאטרון היהודי המינסקאי בשנות פעולתו הראשונות לחַפש, ליצור ולהחדיר רפרטואר בעל תוכן סוביטי סוציאל־פוליטי. זו היתה תוצאה של הפיקוח החמוּר במיוחד על התיאטרון מצד היאֶווסאֶקציה במינסק, שהצטיינה, כידוע, בכשרוּתה הסוביטית הקיצונית.

עסקן־התרבות היאֶווסאֶקי המינסקאי הנודע, אורשאנסקי, משבח במאמר המוקדש לתיאטרון לרגל יובל העשור למהפכת אוקטובר את התיאטרון על כיוונו ברֶפּרטואר. הוא כותב: [70] "התיאטרון נקט את כל האמצעים כדי ליצור לעצמו רפרטואר ראוי. הוא הזמין קומדיה אצל מאירוביץ'... לפי יָזמתו ובהשפעתו של הח' רפאלסקי, כתב הח' קושנירוב את הפואימה הדראמתית שלו 'הירש לֶקאֶרט', הח' ואֶוויורקה — את מחזהו 'בּוֹטווין', וזה אך מקרוב הח' ד. ברגלסון את מחזהו עז־הביטוי מן ההוָי הסוציאלי 'למעלה ולמטה'. בשים לב לחלל הריק שהיה אצלנו עד השנה האחרונה מבחינת הרפרטואר השמיעתי, יש להדגיש כי במילוי החלל הריק הזה מילא התיאטרון הממלכתי היהודי־הבאֶלורוסי את התפקיד הגדול ביותר, אם לא היחיד. וזהי אחת מזכויותיו הגדולות ביותר".

בשנת 1927 הציג רַפאלסקי את המחזות המוזכרים לעיל, "בוטווין" ו"הירש לֶקאֶרט", החדורים רומנטיקה מהפכנית.[71] בה בשנה הוּעלתה על במת התיאטרון על־ידי הבמאי ליטווינוב הצגת "מעיַן הכבשים" על־פי לוֹפה דה וֶגה.

כעבור זמן הוצג מחזהו של סלאווין "אינטרוונציה" שהוקדש לנושא מלחמת־האזרחים ברוסיה.

התיאטרון התמסר כל הזמן למחזאות הסוביטית, למחזות שהצטיינו במה שקרוי אידיאולוגיה מהפכנית. בשנת 1929 הועלו על במת התיאטרון ההצגות "מאבק המכונות" (דולגופולסקי), "אמריקה" (גודינר), בנושא המלחמה באימפריאליזם; "הערבה בוערת" (ואֶוויורקה) — בנושא ההתישבות היהודית בברית־המועצות. בשנת 1935 הוצגו המחזות

70. "אָקטיאבר" מיום 7.11.1927, מינסק.

71. נפתלי בוטווין, חבר המפלגה הקומוניסטית הפולנית, נורה בשנת 1925 על שביצע את גזר־דין המוות של המפלגה על הפרובוקטור יוזאֶף צ'אֶרנובסקי. בוטווין סירב לבקש חנינה מנשיא פולין, ולא הניח לקשור לו תחבושת על עיניו בשעת ההמתה. הירש לאֶקאֶרט, סנדלר, התנקש בשנת 1902 בחייו של שר־הפלך של וילנה, פון־ואל, שעה שהלה יצא מקרקס. לפי פסק־דין של משפט צבאי נתלה לאֶקאֶרט.

״השקיעה״ לפי באבל ו״גניבה״ לפי גולובצ׳ינר (בנושא השמירה על הקנין הסוציאליסטי). בשנת 1936 חָזר התיאטרון שוב אל נושא המהפכה ומלחמת־האזרחים והציג את המחזות ״האויב״ מאת ואֶוויורקה ו״הסערה״ מאת ביל־בֶּלוֹצֶרקובסקי.
אך ראוי להדגיש כי דווקא התימטיקה הלא־סוביטית קבעה את פרצופו ואת דרכו של התיאטרון. ההצגות שנושאיהן היו סוביטיים צרופים לא האריכו ימים על הבמה, הצופה היהודי גילה בהן ענין מועט ביותר.
כשאנו סוקרים את הרפרטואר של התיאטרון היהודי המינסקאי בתקופת 15 השנים, אנו רואים כי ספרות־המופת היהודית תפסה את המקום הבולט ביותר ברפרטואר של התיאטרון. בהצלחה רבה הציג התיאטרון על במתו את מחזות גולדפאדן: ״המכשפה״, ״שולמית״, ״שני קוני־למל״, ״הכלה הסוררת״; את מחזות שלום עליכם: ״200,000״, ״טוביה החולב״, ״כוכבים תועים״, ״מנחם־מנדל״, ״החייט המכושף״.
התיאטרון הציג גם מהמחזאות הרוסית הקלאסית: ״כסף״ ו״אשמים בלא אשם״ (אוסטרובסקי); ״רביזור״ (גוגול); ״מוצארט וסאליאֶרי״ ו״משתה לעת דֶבר״ (פושקין) והצגות אחדות לפי הקלאסיקה המערב־אירופית: ״שיילוק״, ״סקאפאֶן״, ״הפונדקית״ וכו׳.
הצלחה רבה היתה למחזות ״החֵרש״ (ברגלסון), ״בויטרע״ (קולבאק) ו״בר־כוכבא״ (האלקין).

המארגן והמאציל מרוחו על התיאטרון היהודי המינסקאי, מנהלו האמנותי והבמאי הראשי שלו היה השחקן המחונן משה רפאלסקי. הוא נולד בשנת 1889 בקיוב. בשנת 1918 הקים את ״הפינה שלנו״ — את התיאטרון הדראמתי היהודי הראשון באוקראינה.[72] למן שנת 1922 השקיע רפאלסקי את כל מרצו היוצר בטיפוח התיאטרון היהודי המינסקאי.
בשנת 1935 נחוג במינסק חצי־היובל לפעילותו התיאטרונית של רפאלסקי. הוא הוכר כאחת הדמויות הראשיות של האמנות היהודית התיאטרונית בברית־המועצות.
בשנת 1937 נאסר רפאלסקי. שחקנית התיאטרון היהודי המינסקאי מספרת:[73] בקיץ 1937 היה התיאטרון במסע הופעות בהומאֶל. הצלחה גדולה היתה להצגת ״בויטרע״, לפי המחזה של משה קולבאק. פתאום נתקבל מברק להפסיק את המסע ולחזור למינסק. מיד יצאו מהומאֶל ועוד בו ביום במינסק כונסה אסיפת הלהקה של התיאטרון בהשתתפות סופרים יהודים ופעילי־תרבות אחרים, שבה דנו על ״הפעילות האנטי־מהפכנית״ של רפאלסקי. האסיפה נמשכה 3 ימים. רוב המשתתפים גינו את רפאלסקי כאויב העם. בו בלילה נאסר רפאלסקי. ובה בשנה, 1937, ניספה. אשתו של רפאלסקי מתה במחנה של עבודת־כּפִיָה. הניהול האמנותי של התיאטרון עבר לידי השחקנים מיין, סוקול ורוטשטיין. למן שנת 1939 ועד ראשית המלחמה הגרמנית־סוביטית היה מנהלו האמנותי של התיאטרון הבמאי ויקטור גולובצ׳ינר.
להקת השחקנים של התיאטרון מנתה 45 איש, בכללם שחקנים מחוננים כגון טראֶפאֶל, יהודית ארונצ׳יק, סוקול, וולפינה, מיין, מאניה פרידמן ועוד.
בקיץ 1941 היה התיאטרון היהודי המינסקאי במסע הופעות בעיר ויטאֶבסק. ברפרטואר של

72. יאנקל גוטקוביץ׳, בכל ימות השנה, וארשה, 1966, עמ׳ 134. (יידיש).
73. מאניה פרידמן, שחקנית התיאטרון היהודי המינסקאי למן שנת 1933, עלתה בשנת 1970 ארצה. שיחה אישית עם כותב הטורים האלה.

התיאטרון היו ההצגות "מאתיים אלף" ו"כוכבים תועים" (שלום עליכם); "הכלה הסוררת" (גולדפאדן), "מרד בגיטו" והצגת "בר־כוכבא" על־פי שמואל האלקין. ב־21 ביוני הציג התיאטרון את "בר־כוכבא". ובהצגה זו הפסיק התיאטרון את פעילותו ופונה לנובוסיבירסק, שם שהה בתקופת המלחמה.
בשנת 1929 נוסד במינסק תיאטרון יהודי נייד שעָבַד כאולפן ליד התיאטרון היהודי המינסקאי ותפקידו היה לשרת את האוכלוסיה היהודית בעיירות ואת מועדוני הפועלים בערי בֶּאלורוסיה.
בה בשנה הוקם במינסק אולפן־מקהלה יהודי בניהול המלחין פולונסקי. הלהקה מנתה 55 זמרים ושֵירתה מלבד מינסק גם את האוכלוסיה היהודית בבֶּאלורוסיה כולה. לצרכי הלהקה עבדו המלחינים פולונסקי, ליובאן, אֶמאֶרמן (מינסק), פּוּלבֶּר (מוסקבה), שיינין (קיוב), מילנֶר (לנינגראד).
חיי התיאטרון היהודיים במינסק לא נצטמצמו בפעילותו של התיאטרון היהודי המינסקאי בלבד. במסעי־הופעות תכופים ביקרו בעיר גם הלהקות של התיאטרונים היהודיים ממוסקבה, קיוב, וחארקוב.

בסקר ההתפתחות של התרבות היהודית במינסק הכרחי לציין את הצייר היהודי מאיר אקסלרוד (1902-1970).
הוא נולד במולודאֶצ'נו, פלך וילנה, שנתיים לפני אחיו המשורר זליק אקסלרוד. עד לכניסתו לבית־הספר הריאלי במינסק, למד בחדר. ידע יפה יידיש ועברית. גדל על ברכי שפת יידיש וספרותה, על ההיסטוריה והתרבות היהודית, על מסורות־ההוָי היהודיות, והיה חדור אהבה לעם היהודי ולערכיו, דבר שבא לביטוי בעבודתו היוצרת.
מנעוריו נטה מאיר אקסלרוד לציור, וכשהגיע בשנת 1915 עם משפחתו לטאמבוב, רדוף אימי המלחמה, התחיל לבקר מיד בבית־הספר המקומי לציור.
בשנת 1921 הופיע הצייר בן ה־19, הופעת־בכורה, בתערוכה במינסק עם 36 עבודות שבהן באו לכלל ביטוי נושאים מהמהפכה ותיאורי הוָי של המוני־העם היהודיים בערים ובעיירות של חבלי־המערב הרוסיים. בה בשנה נתקבל כתלמיד במכון המוסקבאי לאמנות פלאסטית "וחוּטאֶמאס", והיה תלמידו של הצייר־הגרפיקאי הרוסי הנודע פאבורסקי. אך אקסלרוד לא קסמה לו אמנות הגילוף והוא הלך בדרכו־שלו.
רבות מתמונותיו מתארות טיפוסים מהחיים היהודיים. הוא אִיֵר את ספרי שמואל האלקין, לייב קוויטקו, נֹח לוריא, זליק אקסלרוד וכן את ספרי שלום עליכם וי"ל פרץ.
מאיר אקסלרוד צייר את התפאורות להרבה הצגות בתיאטרונים יהודיים בברית־המועצות. בשנת 1940 צייר את התפאורה להצגת "מנחם־מנדל" בתיאטרון היהודי המינסקאי.
בכאב צורב נחתם בלבו של האמן גורל מיליוני קרבנות השואה, השרופים והמעונים באושוואֶנצ'ים, מיידאנק וטראֶבלינקה, באבי־יאר ומאות גיטאות, וזה בא לביטוי ביצירותיו האמנותיות בשנות חייו האחרונות. כבר בשנים 1943-1944 התחיל לתאר אֶפיזודות בודדות משוֹאת העם האכזרית. הוא יוצר מחזור תמונות־גיטו, בן שבעה חלקים: מחנה הנשים, בבּוּנקר, המשפחה, לדרך האחרונה, שירת הגיטו, במיצר, מחנה הגברים. את שני החלקים האחרונים השלים האמן חדשים מספר לפני מותו.
בשנתיים־שלוש השנים האחרונות לחייו העלה מאיר אקסלרוד על הבד סידרה גדולה של תמונות, "זכרונות על מינסק הישנה".

רדיפות כנגד הדת היהודית

כידוע, הוכרז האתיאיזם ברוסיה, מיד עם כינון המשטר הסוביטי, לדוקטרינה השלטת, למדיניות הממלכתית. הדת הוּכרה כ״אופיום לעם״, והמלחמה בדת — כערך אבסולוטי במערכת הכללית של חינוך, תרבות ובניָה סוציאליסטית.
ואולם בחוקה הסוביטית הוכרז חופש המצפון, ועל הפולחן הדתי לא הוּטל איסור מטעם החוק. הרי זה עניינוֹ האישי של כל אזרח.
על־פי הפרוגראמה של המפלגה הקומוניסטית, יש לנהל מאבק נחרץ בדת, אך רק באמצעי הסברה ותעמולה. כך נוסדו חבורות של אפיקורסים לוחמניים, שנתמכו על־ידי השלטונות, ושתפקידן היה לנהל מאבק אידיאולוגי עם הדת.
בממשלה הסוביטית — מועצת המיניסטרים — נקבע ועד מיוחד לענייני דת, שייעודו להשגיח על כל המוסדות הדתיים במדינה ולפקח על פעילותם.
אחר לחלוטין היה יחסו של המשטר הסוביטי אל הדת היהודית. כבר בשנים הראשונות לשלטון הסוביטי התחילו לקיים ברוסיה מאבק מנהָלי עם הדת היהודית, נציגיה ופעיליה. חדלו להדפיס ולהוציא לאור ספרים שיש להם זיקה לדת היהודית. החוּמש האחרון שנדפס שם הופיע ב־1918. בשנת 1928 הופיעו סידור התפילה וספר ה״תהילים״ האחרונים. בשנת 1929 הופיע הלוּח האחרון, שעל־פיו עדיין יכלו לקבוע מועדם של חגים.[1]
המאבק המנהלי בדת היהודית נתגלגל תוך זמן קצר לשיטה מאורגנת של רדיפות. ביחוד חריפות היו הרדיפות בבאֶלורוסיה בכלל ובעיר מינסק בפרט.
אי אפשר להביא נתונים סטאטיסטיים שימחישו את היקפן של הרדיפות הללו. אי אפשר לקבוע, כמה נציגים ופעילים של הדת היהודית נשללו מהם זכויות־האזרח, כמה מהם נאסרו וכמה שנים בילו אלה בבתי־הסוהר ובמחנות לעבודת־כפיָה, כמה מהם נורו וכמה ניספוּ בבתי־הכלא ובמחנות, כמה נושלו מעבודה ומשפחותיהם הושארו ללא מקור־פרנסה, כמה ילדים סבלו בשל ״מוצאם הקלֶריקאלי״ וכו׳. אך אפשר לומר בוַדאוּת, כי אילו הובאו מספרים — הם היו מַרשימים.
ננסה להאיר כאן רק עוּבדות בודדות המאפיינות את הרדיפות כנגד הדת היהודית, עוּבדות המתבססות בעיקר על מקורות סוביטיים והמלמדות במידה מוגבלת רק על בחינות אחדות של הרדיפות.

1. חיסול החדרים והישיבות

כמעט מיד לאחר התיסדוּת השלטון הסוביטי ברוסיה, הוטלו הגבלוֹת גדולות על עבודת מוסדות־הלמידה היהודיים הדתיים — החדרים והישיבות. כבר בספטמבר 1918 יצא צו, מטעם הועדה הממלכתית להשכלה, שהגביל את הלמידה בחדרים רק בלימודים דתיים צרופים ואסר על לימודיהם בישיבות של ילדים ונערים למטה מגיל 18.
באפריל 1921 חידש הקומיסאריון העממי להשכלה של רספס״ר את תקפוֹ של הצו הנ״ל. בספטמבר 1921 הוציא הקומיסאריון העממי להשכלה חוזר מיוחד ״על חדרים וישיבות״, אשר בו תבע:[2] ״החדרים הנושאים אופי של מוסדות־למידה הפועלים באורח סדיר, וכן הישיבות שבהן לומדים צעירים למטה מגיל 18 — ייסגרו לאלתר״.

1. ח. שמרוק, תרבות יהודית בברית־המועצות, תדפיס מ״גשר״, חוברת מס׳ 2-3, 1966, עמ׳ 66.
2. דער וועקער מיום 7.9.1921.

בו בזמן פנתה לשכת־ההשכלה היהודית המרכזית אל כל הסאֶקציות היהודיות ליד מדורי ההשכלה בחוזר "הלאה החדר והישיבות!" [3] שבו תבעו נמרצות להגביר את המאבק בחדרים ובישיבות, ואשר בו הודגש, כי נוסף על שיטת ההסברה והתעמולה, יש להיזקק בקנה־מידה רחב גם לשיטת המאבק הישיר עם החדרים והישיבות, שמַשמעו: פיקוח חמור על פעילותם; למנוע מהם כל תמיכה באמצעים חמריים, כספיים או בשיכון ובאמצעים אחרים; לא לפטור את המלמדים מחובת עבודה ומשירות צבאי (מורי כל מוסדות־הלמידה היו פטורים מכך), ולמנוע מהם חברוּת באגודות מקצועיות של עובדי־השכלה. והחשוב שבאמצעי המאבק עם החדרים והישיבות היה הפעלתן של כל האפשרויות החוקיות והבלתי־חוקיות לסגירתם.
ברי היה כי ההגבלות הגדולות של פעילוּת החדרים והישיבות והפיקוח החמוּר עליהם היו רק השלב הראשון בתהליך המוּתוֶה והגזוּר מראש של חיסולם. אך העסקנים היאֶווסאֶקיים של באֶלורוסיה בכלל ושל מינסק בפרט גילו קוצר־רוח לוחמני במיוחד ותבעו חוק לסגור לאלתר את מוסדות־הלמידה היהודיים הדתיים. בועידה המחוזית של עסקני השכלה ותרבות יהודיים במינסק ב־1921 נתקבלה החלטה מיוחדת "על המאבק עם הקלֶריקאליזם בסביבה היהודית", שתבעה לסגור לאלתר את החדרים והישיבות ו"לשים קץ לאותו יחס אופורטוניסטי אל הגורם הדתי המורגש במידה רבה כל־כך".[4]
אך עד שהשיגו את ההחלטה הרשמית של הממשלה על סגירת החדרים והישיבות, יצאו העסקנים היאֶווסאֶקיים מעוֹרם וניהלו עמהם מאבק גלוי. בסוף דצמבר 1921 ביצעו היאֶווסאֶקים של באֶלורוסיה "חקירה" של מצב החדרים בוויטאֶבסק, ולאחר "חקירה" זו, ביאנואר 1922, ערכו בוויטאֶבסק משפט ציבורי על החדר, שנתגלגל לכדי במה להטלת שיקוצים ולהבאשת ריחה של הדת היהודית.
בסוף שנת 1921 אורגנו גם משפטים יורידיים־מנהליים בפוֹלוצק, במוֹזיר ובערים אחרות של באֶלורוּסיה, שבהם נתבעו לדין המלמדים בחדרים ועסקני הקהילות הדתיות.
ב־26 במאי 1922 הוציאה ממשלת באֶלורוסיה צַו על סגירת החדרים.
האוכלוסיה היהודית ניסתה לנקוט אמצעים לביטול הגזירה. שיגרו הרבה עצומות אל הועד־הפועל המרכזי של רספס"ר. כך, למשל, כתבו יהודים מהעיירה הקטנה סמילוביץ' ליד מינסק: [5] "שום אמצעי־כפִיָה לא ימנעו בעדנו מללמד את ילדינו תנ"ך בבית, כשאנו מוסרים לשם כך את הפרוטות האחרונות שאנו משתכרים בזיעת־אפיים... בהסתמך על החופש המוצהר של אמונה ודת, מבקשים אנו מכם מתן הוראה מִידִית לסילוק המכשולים לפתיחת החדרים. אנו מוסיפים, כי לימודי הדת אינם מתקיימים בעת הלימודים בבתי־הספר הסוביטיים ואינם פוגעים בתפקודיהם ובסמכותם".
העסקנים היאֶווסאֶקיים נדהמו מ"חוצפתם" הגדולה של היהודים שהירשו לעצמם לפנות בבקשה לביטול הגזירה של סגירת החדרים. הם תיארו את הבקשות הללו כ"תכסיס של אויב־המעמד, שהיה לו מרכז ארגוני בדמות הקהילות הדתיות המקומיות שלחמו בחוצפה בעד המשכת קיומו של החדר".[6] ובסיפוק קבעו העסקנים היאֶווסאֶקיים כי "מבצע העצומות

3. דער וועקער מיום 1.9.1921.
4. י. דארדאק, הישגינו ב־15 שנות אוקטובר בתחום ההשכלה העממית. במאסף הסוציאל־כלכלי "ליום־השנה ה־15 למהפכת אוקטובר". עמ' 168, מינסק 1932. (יידיש. להלן — דארדאק).
5. דער וועקער מיום 22.6.1922.
6. דארדאק, עמ' 162.

היה הנסיון האחרון להוסיף ולקיים ליגאלית את החדר. התשובה של הועה"פ המרכזי ופעולת־ההסברה שנוהלה בקרב העובדים סייעה לכך, שהעובדים יעמדו על מהותו של החדר ועל מדיניותה של 'המאה השחורה' היהודית בתחום החינוך".[7]

על החדר הוטל איסור על־פי החוק, ונפתח שלב חדש — שלב הקיום הבלתי־ליגאלי של החדרים והישיבות.

אי־אפשר להביא נתונים סטאטיסטיים הממחישים את פעולת החדרים והישיבות בתנאיהם הבלתי־ליגאליים, את ההיקף והממדים של פעילותם זו. אך אפשר לקבוע בוַדאות, כי היתה פעילות כזו, וכי היקפה של פעילות זו היה ניכר. ודבר זה מתאשר לא רק על־ידי סיפורי־עדויות שונים של אנשים — תלמידים ומלמדים — שהשתתפו אישית בעבודה הבלתי־ליגאלית בחדרים ובישיבות, או אנשים אחרים שהיתה להם איזושהי נגיעה לכך. הדבר מתאשר גם על־ידי חומר שונה, מקרי לרוב, שפורסם בעתונות הסוביטית גופה.

כך, למשל, בנתחו את מצב הפעילות בתחום החינוך היהודי במינסק, כותב העתון היהודי "אָקטיאבר": [8] "יש לנו מספר רב של ילדים במינסק, שבדרך זו או אחרת לומדים אצל מלמדים (בחדרים) ואינם מבקרים בשום בית־ספר". ומקץ שנים אחדות, בנתחו אותה בעיה גופה, כותב שוב העתון "אָקטיאבר": [9] "אך עלינו לסתור את דעתם של חלק מהמורים המסיקים החלטות, כי אצלנו בבית־הספר אין עוד שום ילדים דתיים... זה מוטעה לחלוטין. עדיין יש לנו ילדים המבקרים בחדר ובבית־הספר בעת ובעונה אחת".

ובמאמר של פעיל־השכלה יאָווסאֶקי מינסקאי אנו קוראים: [10] "למרות הצו על סגירת החדרים והישיבות, לא מילאה 'המאה השחורה' היהודית את הצו, ולהיפך, פיתחה פעולה נרחבת לפתיחת חדרים וישיבות חדשים, בעיקר בערים ובעיירות; קבעה 'מילגות' לילדים עניים, ניהלה תעמולה בקרב הבורגנות הזעירה כנגד הקומוניסטים הסוגרים את החדרים".

לשאלת המאבק עם החדרים והישיבות הבלתי־ליגאליים ייחד העתון היהודי המינסקאי "אָקטיאבר" מקום ותשומת־לב הרבה. תכופות היה העתון מקדיש לשאלה זו מדור מיוחד. במדור כזה, "להדוף את התקפת הקלריקאלים", אנו קוראים: [11] "הקלריקאליזם עבר להתקפה על רובעי הפועלים. רשת של חדרים ומלמדים־נַיידים משחיתים את ילדי העמלים. התקפת־הקלריקאלים על פאֶראֶספה.[12] באיזור זה, שבו נמצאים שלושה בתי־חרושת, יש לכם 8 בתי־מדרשות, ישיבה... וחדרים חשאיים, וכדי למשוך את ילדי ההורים הנחשלים, יסדו בשבילם מטבח, וחלק מבחורי־הישיבה הולך לאכול 'ימים' אצל בעלי־בתים. ברחוב המסחרי יכולים אתם למצוא שורה של חדרים שבהם לומדים ילדים קטנים מבני־8 עד בני־13. עכשיו ריחמו על הילדים העניים ומשַׂגרים אליהם הביתה מלמדים בחינם. תכופות ביותר באים ילדים מבית־הספר הסוביטי וחוטפים שעת לימוד אצל הרבי ששוגר אליהם חינם..."

העתון מתרץ את הישגי החדרים והישיבות החשאיים בעבודת־הסברה פוליטית לקויה בקרב

7. דוארדאק, עמ' 171.
8. עפרון, טיפוח בית־הספר היהודי, "אָקטיאבר" מיום 19.1.1927, מינסק. (יידיש).
9. הערשנבוים, לקַו מעמדי נכון בטיפוח התרבות היהודית, "אָקטיאבר" מיום 25.1.1930, מינסק. (יידיש).
10. דוארדאק, עמ' 165.
11. "אָקטיאבר" מיום 17.11.1928, מינסק. (יידיש).
12. פאֶראֶספה — אזור־פועלים במינסק.

האוכלוסיה היהודית וקובע: "מצב זה מנצלים באופן הטוב ביותר כל מיני יסודות קלריקאליים ושוביניסטיים המתחפרים מתחת למשפחה הנחשלת, בעלת־ההכרה למחצה, מתגנבים אליה ומוציאים מִדֶיה את הילדים שאותם הם משבצים בישיבה החשאית, בחדר החשאי".

המובאות האחדות הללו ממקורות סוביטיים מוכיחות כי מוסדות־הלמידה הדתיים היהודיים ניהלו במינסק בתנאים בלתי־ליגאליים פעולה רבה ומסועפת. פעולה זו, כמובן, לא היתה מקרית ולא היתה סטיכית. הפעילות הבלתי־ליגאלית של החדרים והישיבות היתה מאורגנת ומנוּהלת.

א. א. גרשוני, בספרו על הרדיפות כנגד הדת היהודית בברית־המועצות כותב:[13] "נציין פה כמה ערים כאלה שלמדו בהן ילדים למאות בתנאי מחתרת... מינסק, שלמדו בה בשנות תרפ"ה כ־700 ילד במפוזר. החדרים מצאו להם מקום בבתים פרטיים, הבטוחים יותר מעֵין היאֶווסֶקציה. את הפעולה ניהל ועד מיוחד בהרכב: ר' ברוך זלדוביץ', ר' דוד שחר, ר' יצחק הלפרין. תמכו בהם הרבנים והעסקנים הרב אייזיק רומאנובר, ר' משה גורדון, ר' משה דינין (כעת בארץ־ישראל), ר' שמחה בורגמאן, ר' אברהם פינס, הרב אברהם ברוך פוזנר".

אי־אפשר לציין בדיוק את התאריך שעָדיו פעלו החדרים בתנאים בלתי־ליגאליים. אך אפשר לומר בוַדאוּת, כי במחצית הראשונה של שנות השלושים הם עדיין פעלו ללא ספק. ודבר זה מתאשר על־ידי חומר מהעתונות הסוביטית. כך כבר במחצית השניה של שנת 1933 מקדיש עתון־הילדים היהודי המינסקאי "יונגער לענינעץ" ("הלאֶנינאי הצעיר") תשומת־לב מרובה לשאלת המאבק עם החדר. באחד הגליונות אנו קוראים:[14] "בהתקפה נגד השרידים של החדר הקונטר־ריבולוציוני הישן. מופת של הכרה מעמדית פיונאֶרית. הפיונאֶר לייזר זאֶלצבורג — כתב־ילדים של ה"יונגער לענינעץ', הראה מוֹפת של הכרה מעמדית פיונאֶרית. לייזר זאֶלצבורג נודע לו שחברוֹ ארקה באֶסאֶר הולך לחדר... השלטון הסוביטי אָסר זה מכבר לקיים את החדר, שהוא קן של חשיכה וקונטר־ריבולוציה... אך האויב המעמדי אינו נכנע, ועכשיו, בשנת 1933, שוב גילינו אותו חדר עצמו, מנוּהל על־ידי אותו רבי עצמו. אשתקד למדו בחדר זה 50 ילדים... לייזר זאֶלצבורג סייע באיתוּתוֹ לעתון 'יונגער לענינעץ' לחשוף את החדר האנטי־סוביטי, הקונטר־ריבולוציוני".

יש לשעֵר כי החדרים הבלתי־ליגאליים חוסלו סופית בשנים 1935-1937, דהיינו בשנות הטירור ההמוני בברית־המועצות.

מהקטע המוּבא לעיל מעתון הילדים המינסקאי "יונגער לענינעץ" אנו למדים גם זאת, כי אל המאבק עם הדת היהודית בכלל ועם החדר בפרט גררו אפילו ילדים קטנים, טיפחו ועודדו בהם יצרים שפלים — כהלשנה וכבגידה.

עד סוף שנת 1930 פעלה במינסק ישיבה גדולה בהנהלתו של הרב ר' יהושע הורודנר. בספר המוּכר על רדיפות הדת היהודית בברית־המועצות מתאר א. גרשוני את הישיבה כך:[15] "ישיבה גדולה ומפוארת היתה בעיר מינסק במשך כל שנות העשרים, שנקראה בשם 'ישיבת שואבי־מים', על שם בית־הכנסת שבנו לפנים שואבי־המים של עיר מינסק במו ידיהם

13. א.א.גרשוני, יהדות ברוסיה הסוביטית (לקורות רדיפות הדת), ירושלים תשכ"א, עמ' נג. (להלן — גרשוני).

14. "יונגער לענינעץ" מיום 4.8.1933, מינסק. (יידיש).

15. גרשוני, עמ' קמ-קמב.

ובאמצעיהם הדלים... בבית־כנסת זה... נמצאה ישיבת מינסק בעת ייסודה, ואחרי זה, בתקופה הסוביטית, התרחבה הישיבה לשלוש מחלקות: מחלקת ׳השיעור׳ הראשון, בבית־הכנסת ׳שואבי־מים׳; שיעור נמוך ממנו — בבית־הכנסת ׳חדר־שול׳, וקיבוץ בחורים לומדים בפני עצמם בבית־הכנסת ׳משכיל־לאיתן׳. תלמידי הישיבה קצתם ממינסק עצמה וקצתם מערים ומעיירות שונות. אחרי שחוסלו בהן בהדרגה כל מוסדות התורה, באו הצעירים ללמוד תורה בישיבת מינסק״...

קשה היה מצבה הכספי של הישיבה. גורם נכבד לקשיים אלה היו התנאים הבלתי־ליגאליים: אי אפשר היה לנהל תעמולה לטובת הישיבה, לפרסם אותה ולבקש תמיכה בעדה. ״לצורך זה התקשר ר׳ יהושע (שלא היה חסיד) עם הרבי מלובאוויטש וגם נסע אליו ללנינגראד. הרבי התחיל לתמוך בישיבת מינסק. הישיבה התקיימה עד סוף שנת 1930״...

ענין מיוחד מהווה ״בית־הכנסת של החדר״ שהיה מעין בית־ספר עממי למבוגרים במיוחד ללימוד תורה. אני מרשה לעצמי להביא קטע גדול מספרו של גרשוני, שבו הוא מתאר בהתלהבות את מוסד־הלימוד הדתי המעניין הזה: ״בפרשת ציון מוסדות התורה שהתקיימו ברוסיה — אסור שייפקד מקומו של מוסד תורני אחד שהיה במינסק, מוסד שאין לו אח־ורֵע בעולם כולו, ה׳חדר־שול׳ שהיה במינסק... כאן למדו כמו שלומדים ב׳חדר׳. אחרי יום עבודה ועמל באים אנשים ללמוד. מי שאינו יודע ללמוד פרשה חומש עם רש״י — שומע מהרב את הפרשה עם פירוש רש״י. אחרי שגמרו לשמוע את השיעור, יושבים הם לחזור על לימודם. משגמרו לחזור, מתישבים האנשים שוב (ביניהם זקנים באים בימים) בפני הרב, או ביום זה או למחרתו, וקוראים את הפרשה, כל אחד בלי יוצא מן הכלל, עד שהרב בטוח כי כל אחד קלט את לימודו. כיתה עליונה על גבה — לומדי־משנה באותה שיטה, ועל גבה לומדי־גמרא באותה שיטה. באופן כזה היו לומדים ב׳חדר־שול׳ אנשים מבוגרים, אנשי עמל, במשך עשרות בשנים. הסנדלר או החייט ה׳עם הארץ׳, שהתחיל בפסוק חומש עם רש״י, גמר בערוב שנותיו כלמדן בדף גמרא עם תוספות.

יוצר השיטה המקורית הזאת היה רב מינסקאי אחד, מלפני שני דורות, ושמו ר׳ איסר. ׳חדר׳ זה התקיים במשך כל התקופה הסוביטית עד פרוץ מלחמת־העולם השניה. את החדר הזה לא יכלו לסגור גם היאֶווסאֶקים. בית־ספר עממי זה, בית־ספר לעם ללימוד התורה שאין דוגמתו בכל העולם, היה קיים רק במינסק. כזאת היתה ההערצה לידיעת התורה בין יהודי מינסק, גם הפשוטים ביותר, במשך של הרבה דורות״.

על פעילות הישיבות במינסק בתנאים בלתי־ליגאליים מספר הרב צבי נריה, שבשנים 1925/26 למד בישיבת שואבי־המים:[16]

במינסק, ברחוב זאמקובאיה, פעלה ישיבת ״שואבי־המים״. היא מנתה אז 70-60 תלמיד בני 17-13. מקצתם היו בני מינסק ומקצתם בני עיירות הסביבה — דוקור, קוידאנוב, איהומאֶן, זאסלאב, אוזדה. כן היו אחדים מבני בוברויסק.

התלמידים היו ברובם בני בעלי־בתים, אך היו גם בני פועלים ובעלי־מלאכה שעשו מאמצים גדולים על־מנת שבניהם ילמדו תורה.

מיַסדה וראשה של הישיבה היה הרב ר׳ יהושע הורודנר (צימבאליסט), מגיד השיעור היה הרב ישראל יהושע לייבוביץ׳, והמשגיח — ר׳ יצחק טוביה גולדין מקומארובקה.

16. האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בע״פ. הנושא: המחתרת הדתית במינסק. המרואיין — הרב צבי נריה. המראיין — דוד כהן. וראה גם זכרונותיו של הרב נריה בספר זה.

היינו מקפידים על חשאיות חמורה. הולכים היינו זוגות־זוגות, ובשום פנים לא בחבורות גדולות. הלימודים היו מתקיימים בעזרת־הנשים של בית־הכנסת, בדיוטה השניה, משעה 8.30 עד 10.30 בבוקר. כשהיה הרב ישראל יהושע לייבוביץ' נותן שיעורו, היתה דלת עזרת הנשים נעולה, ואחד האברכים היה יושב ליד החלון ועוקב אחר העוברים, אם אין בהם אדם זר. כשהיה מתעורר חשד כלשהו — היו יורדים בסולם מעזרת הנשים, מתפזרים בבית־הכנסת ומתפללים.

לישיבת שואבי־המים היה סניף משלו ב"חדר־שול" (בית־הכנסת של החדר), או כפי שנתכַּנה "חדרו של ר' איסר". מגיד השיעור שם היה ר' שלום הורוביץ. ראש־הישיבה בשנים 1926-1928 היה חתנו של ר' איסר אריה דרדק. שיטת הלימוד היתה דומה לזו שבחדר, מקום שלומדים תינוקות של בית רבן. בישיבה זו למדו בשעות קבועות בבוקר, בצהרים ובערב, כדי להסתגל ללומדים, ברובם בעלי־מלאכות, שהיו באים ללמוד תורה לאחר עבודתם.

היתה במינסק ישיבה קטנה גם ב"בית־הכנסת של החוף" (ברעג־שול). מגיד השיעור שם היה ר' אברהם גולדברג והמשגיח — ר' אייזיק רבינוביץ'.

בשנת 1927 נתארגנה קבוצת בחורים מבוגרים יותר שלמדו בעצמם, שלא בהדרכתו של ראש־ישיבה. הללו למדו בבית־כנסת קטן, שנתקרא "בית־הכנסת משכיל־לאיתן". בית־הכנסת שכַּן לא הרחק מרחוב זאמקובאיה. בית־הכנסת מנה כ־25 איש בגיל 17-20.

כן נתקיימה במינסק חברה בשם "תפארת בחורים", שהיתה מתכנסת פעמים אחדות בשבוע ב"בית־הכנסת של בלומקה" (בלומקעס קלויז) ששכן בחצר בתי־הכנסת (שול־הויף). בדרך־כלל, היו הבחורים מתכנסים בלילות ולומדים תורה. אף ייתכן שכמה מחברי "תפארת בחורים" היו קשורים עם התנועה הציונית הבלתי־ליגאלית במינסק. ידוע, כי חבר "תפארת בחורים", דוד אלקין, פירסם בעתון היידי "אָקטיאבר" מכתב גלוי שבו גינה את הארגון "תפארת בחורים" כארגון בוגדני וקונטר־ריבולוציוני והכריז על ניתוק קשריו עם ארגון זה.

בית־הכנסת האחרון במינסק

ברי היה כי כפו עליו כתיבת מכתב כזה, אך גם ברי היה שהקיץ הקץ על פעילות "תפארת בחורים".
הרב נריה סבור, כי קבוצת "תפארת בחורים" נתפזרה בשנת 1928.
הרב נריה מדגיש מומנט מעניין ואופיָני. ר' יהושע הורודנר נסע ללנינגראד אל הרבי מלובאוויטש לבקש תמיכה כספית בשביל הישיבה המינסקאית "שואבי־המים". ר' יהושע היה מתנגד, ואף שמינסק היתה עיר של מתנגדים בעיקר, והישיבה היתה רחוקה מאוד מחסידות, סייע הרבי מלובאוויטש לממן את פעילות הישיבה המינסקאית. הרבי מלובאוויטש אמר כי בזמננו אין הבדל בין מתנגדים ובין חסידים. ישנם יהודים ישרים ויהודים לא ישרים, וכל מי שלומד תורה — מן הראוי לסייע בידו...

2. סגירת בתי־כנסת

מינסק היתה העיר הראשונה בברית־המועצות שבה הפקיעו כבר בשנת 1924 את בית־הכנסת המַקהלתי הגדול והפכוהו למועדון. ליָמים נמסר הבנין לרשות התיאטרון היהודי הממלכתי במינסק, והוא פעל שם עד מלחמת־העולם השניה.
חצר־בתי־הכנסת המינסקאית הנודעת, שבה נמצאו בתי־הכנסת המרכזיים של העיר, נמחתה, מטעמי תכלית "ארכיטקטונית", מעל פני האדמה.
במינסק היו 36 בתי־כנסת.[17] עכשיו אין במינסק שום בית־כנסת, אפשר ישנו מנין אחד או שנַיִם, "דוואדצאטקות",[18] המתכנסים בשבתות להתפלל בדירה פרטית.

3. איסור על עשיית השבת כיום־מנוחה

מינסק נעשתה סופית לעיר סוביטית ביולי 1920, וכבר בשנת 1921 פתחו העסקניים היאֶווסאֶקיים בהתקפתם על השבת והחגים היהודיים, שהוכרזו כמועדים קונטר־ריבולוציוניים.
את הדרישה לבטל את השבת כיום־מנוחה ליהודים נימקו תחילה בכך, שיום־מנוחה מיוחד ליהודים מפיר את סדרי הבניָה המשקית. העסקן היאֶווסאֶקי הנודע אשרוביץ' טען:[19] "מנוחת השבת היא אחת ההפרעות הגדולות ביותר בהגשמת עקרון האחדות שלנו, וכנוהַג שאבד עליו כלח הריהו גורם להפרת־הסדר בעבודת המשק... כלום אין מנוחת השבת אחד הפשעים הגדולים ביותר כלפי האינטרסים של מדינת הפועלים?... כדי להסתייג לחלוטין מהסטיכיה הזעיר־בורגנית, חייבים הפועלים היהודים לנתק, אחת לתמיד, את זיקתם למנוחת השבת ולקבוע את יום־מנוחתם ביום א'".

17. "אָקטיאבר", מיום 4.11.1937, מינסק. (יידיש).
18. מלשון "דוואדצאט" ברוסית, שמשמעה עשרים. לקבלת היתר להתכנס ולהתפלל בבית פרטי, צריך היה להגיש בקשה למועצה העירונית, ועל הבקשה צריכים היו להיות חתומים לא פחות מעשרים איש. ברם רשיונות אלה ניתנו לעתים רחוקות ביותר.
ש. אבן־שושן, בספרו "סיפורו של מסע", בפרק על ביקורו במינסק באפריל 1963, מספר כי עדיין היה אז בית־כנסת יחידי בעיר, ששָכן ברחוב נֶמיגה, ב"בית ישן, כפול־קומה, חורבה ממש", ואף הוא היה נעול רוב שעות היום. "שבועות אחדים לאחר שובי ארצה, הביאו העתונים ידיעה, כי השלטונות הסוביטיים החליטו להרוס את בית־הכנסת הישן במינסק, שריד אחרון לחיים היהודיים הדתיים בעיר, ואילו בית־כנסת חדש לא יוקם במקומו". (עמ' 129). — הערת העורך.
19. "דער וועקער" מיום 30.9.1921 (מינסק).

מנקודת ראות יֶאוּוסֶאקית היה זה דבר הגיוני ביותר, שאם בבית־חרושת עובדים 80% פועלים יהודים ו־20% לא־יהודים, הרי הכרחי לקבוע את יום־המנוחה, בגלל עקרון האחידות, דווקא ביום א׳.

במוסדות־הלימוד היהודיים, ששם כל התלמידים היו יהודים, דרשו היֶאוּוסֶאקים לבטל את מנוחת־השבת מטעמים חינוכיים: לא לאפשר חינוך לאומי־דתי בבית־הספר היהודי־הסוביטי.

ליהודים הדתיים, וליהודים עם מסורת לאומית בכלל, היה ביטול השבת כיום מנוחה בבחינת טראגדיה גדולה. לא היתה להם הברירה לשבות מעבודה יומַיים בשבוע (בשבת וביום א׳) ולשאת בסבל חמרי בלבד — להפסיד שישית מהכנסתם. חייבים היו לבוא בשבת לעבודה, משום שלפי החוקים הסוביטיים, מי שנעדר מיום־עבודה ללא סיבות חשובות — מובא לבית־דין פלילי. וכמובן, קיום מצוות השבת לא נחשב לסיבה חשובה.

באופן כזה היה בביטול השבת כיום מנוחה משום כפיָה במישרין לחלל את השבת.

וכך גם לגבי כל שאר החגים היהודיים הלאומיים. יהודים נאלצו לבוא לעבודה בראש־השנה, ביום־כיפורים, בפסח וכו׳.

אך הרדיפות כלפי החגים היהודיים הלאומיים לא נצטמצמו רק בכך שכפו על היהודים לעבוד בחגים. כידוע, נאסרה גם אפיית מצות לפסח. במינסק כבר נסגרו בשנים 1929-1930 כל מפעלי־המצות.[19א] מי שנתפס בעוון אפיית מצות בתנאי מחתרת בלתי־ליגאליים (אפילו באופן פרימיטיבי, בעבודה ביתית ובכמות זעומה ביותר), היה נתבע לדין פלילי.

כותב הטורים האלה נפגש בשנת 1939 בסניף פדוז׳ של מחנה באֶלומור עם "חרושתן־מצות" מינסקאי שנידון ל־5 שנים. אפיית המצות סווגה כקונטר־ריבולוציה כלכלית...

4. רדיפות נגד מצוות ברית־המילה והכשרות. משפטים נגד כלי־קודש

בשנות העשרים ובמחצית הראשונה של שנות השלושים נערכו במינסק כמה וכמה משפטים ציבוריים גלויים על כלי־קודש. במשפטים אלה נתגלמה שיטה מאורגנת של רדיפות נגד הדת היהודית. נציין רק שלושה משפטים כאלה.

ביאנואר 1926 נאסרו במינסק אחדים מן השוחטים באשמת רצח כַּתָּב (ראבקוֹר) של העתון היֶאוּוסֶאקי היהודי "דער וועקער". לפי שנאמר, ביצעו את הרצח השוחטים על שום שהכתָּב פירסם ב"וועקער" כתב־שיטנה חריף, שבו מתח ביקורת על כלי־הקודש במינסק וביחוד על השוחטים. "דער וועקער" הודיע כי גופתו של הנרצח נמצאה.

בקשר עם הרצח אפוף־התעלומה פתח העתון "דער וועקער" במערכה גדולה נגד הדת היהודית בכללה. תפקיד פעיל במערכה זו מילא מי שקרוי היה בשם "הרב של סלאֶפיאנקה" (איזור במינסק), שפירסם בעתון שורה של ראיונות גדושים דברי־השמצה נוראים על כלי־הקודש המינסקאיים בכלל ועל השוחטים בפרט.

עלילה זו עוררה התמרמרות מרובה בקרב האוכלוסיה היהודית במינסק ונחשול של מחאות חריפות בציבוריות היהודית בעולם כולו.

19א. קשה לקבוע בדיוק אימתי אסרו לאפות מצות במינסק. המחבר נוקט בציון השנים 1929-1930, לפי זכרונו האישי וכן לפי זכרונם של יהודים מינסקאים אחרים. כך, למשל, האשה לאה זעירא (מאלאיה), שעלתה ממינסק ארצה ביוני 1930, מספרת, כי זכור לה שבפסח שלפני עלייתה כבר אפו מצות באופן בלתי־ליגאלי, בלילות, בדירה פרטית.

ב־28 בפברואר 1926 נפתח משפט גלוי של מה שכּוּנה בשם "משפט טרֶאסט־השוחטים במינסק".
נחשול המחאות כנגד המשפט היה גדול כדי כך, שהעתונות היאֶווסאֶקית לא יכלה להתעלם ממנו. העתון "עמעס" כתב:[20] "מכל הפינות ניתך מטר מכתבים למערכות 'וועקער', 'זוואֶזדה' — 'פרוליטארים' מוחים נגד 'עלילת־הדם' החדשה. יתר על כן — לא רק ממינסק מגיעים מכתבים. מכתב אחד הגיע כביכול אפילו מווילנה... והנה יצאה לה הציונות־של־נאֶמיגה[21] לדרך הרת־סכנות, לדרך שתעלה לה ביוקר. העולם של נאֶמיגה מפיץ שמועה כי כָּפוּ על העדים לתת עדות 'מגמתית' כזו. שמועה מזוהמת זו, המריחה במשפט נוסף, גדול אפילו וסנסאציוני יותר מהמשפט הנוכחי — שמועה זו היא יצירה של הימים האחרונים ממש. אין כוונתה אלא להבאיש, בעיני ההמונים, את ריחו של המשפט וביחוד — ריחה של החקירה, ולהקל בחומרת מעשי־הזוועה של טרֶאסט־השוחטים".
באיומים ובאונס החניקו היאֶווסאֶקים את ההתמרמרות הגלויה של האוכלוסיה היהודית המינסקאית.
משפט טרֶאסט־השוחטים נערך בבית־התרבות (בנין בית־הכנסת המקהלתי לשעבר), בנוכחות למעלה מ־3000 איש. הקטיגורים הציבוריים היו חשובי היאֶווסאֶקים שבעיר — אגורסקי, וולוברינסקי ורוזנהויז.
הנאשמים היו השוחטים המינסקאיים רפופורט, זייצ'יק וסווירז'אנובסקי.
כתב־האישום קבע:[22] "ב־31.12.1924 בא אל אחד משה ויינהויז, בעל חנות לבירה ברחוב קומסומולסקאיה, השוחט זייצ'יק וסיפר שבעיר ישנו טרֶאסט־שוחטים השולט על כל השחיטה שבעיר. התעריף הוא 30 קופיקות בעד עוף. ואולם שוחט צעיר, ושמו דרויקין, שבא מוויטאֶבסק למינסק, התחיל להתחרות עם הטרֶאסט — הוא שוחט עוף בעד 10-5 קופיקות. לפיכך מבקש הוא, השוחט זייצ'יק, בשם הנשיאות של טרֶאסט־השוחטים, שוויינהויז (הקרוי גם מוישקה המן) ימצא אדם שיהרוג את דרויקין. אדם זה יקבל תמורת זאת שכר נאוֹת.
מוישקה המן בא אל ה'אוגרוזיסק',[23] מקום שהוא עובד בו כסוכן, וסיפר את הכל. ה'אוגרוזיסק' שיגר את סוכנוֹ גולדנהירש, שהוצג לפני זייצ'יק בתורת "יענקעלע בלאַטער" [הפושע]. מוישקה המן ויענקעלע בלאטער הציעו לזייצ'יק להגניב אל דרויקין חפצים גנובים ולהושיבוֹ בכלא, אך זייצ'יק, בשם נשיאות טרֶאסט השוחטים, דרש רק להרוג את דרויקין. תמורת עבודה זו הם השתוו על 150 רובל. 100 רובל שולמו מיד ו־50 רובל צריך היה לשלם לאחר המעשה.
בינתיים הסתיר ה'אוגרוזיסק' את דרויקין לימים מספר, ובעיר קמה המולה שדרויקין נעלם. אז גילה ה'אוגרוזיסק' את הפרשה כולה ואסר את האשמים..."
באופן פרימיטיבי כזה נבנתה העלילה כולה. אך מכתב־האישום הרשמי נתברר, שהפרסומים בעתונות כי השוחטים רצחו כּתב לא היו אלא בדיה. איש לא נרצח.

20. משפט טרֶאסט־השוחטים במינסק. "עמעס" מיום 4.3.1925, מוסקבה (יידיש).
21. נאֶמיגה — המרכז המסחרי היהודי במינסק.
22. "עמעס" מיום 5.3.1925, מוסקבה (יידיש).
23. אוגרוזיסק — מוסד הבילוש הפלילי הסוביטי.

גם במשפט לא נקבע שהשוחטים ביקשו לרצוח את דרויקין ושכרו לשם כך את מוישקה המן ויענקעלע בלאטער.

ה"מיסמך" היחידי ששימש לאישום וקבע בעצם את תוצאת המשפט היה מכתבו של השוחט זייצ׳יק, שהוא שיגר מבית־הכלא למערכת "דער וועקער". זייצ׳יק במכתבו "מודה בכול; הוא עשה את המעשים הפליליים, במלאו את שליחותו של יעקב־טוביה רפופורט; הוא מבטיח לא לעשות עוד כן ומבקש סליחה מציבור הפועלים".[24]

אך במשפט הודיע זייצ׳יק כי במכתב הזה לא כתב את האמת, ולשאלה על שום מה כתב מכתב כזה, השיב זייצ׳יק: "לא הייתי כתיקני",[25] ובית־הדין לא חקר מדוע זייצ׳יק לא היה כתיקנו, ומה הביאו לידי כך שלא יהיה כתיקנו.

בית־הדין שמע עדים רבים שלא היתה להם שום שייכות לענין ושלא הוכיחו דבר בנוגע להאשמה הקונקרטית של תכנון רצח דרויקין.

אחד מעדי הקטיגוריה הראשיים, הרב של סלאָפיאנקה, השמיץ בעדותו את הרבנים והשוחטים המינסקאיים, אך בפרשת המשפט גופה אמר שאינו יודע מה לומר.

אופיָני הוא המכתב הגלוי של הרב־של־סלאָפיאנקה אל רבני מינסק, ובראשם רב־העיר גלוסקין, שפורסם בעתונות:[26] "אתם, הרבנים, מה צורך היה לכם לקומם את העם נגד השלטון הסוביטי בקשר עם המשפט על השוחטונים?... אתם מלהגים ומצווחים כי הרב של סלאָפיאנקה הוא בולשאֶביק. הריני אומר לכם שגאֶה אני בכך. אתם מלהגים ש"הם" זממו על־ידי עלילה להחריב את היהדות, בכן שואל אני אתכם, רבנים קדושים, לשם מה רצתם לכל קצווי העולם אל שונאינו? מוטב היה אילו כתבתם עוד לפני המשפט, שאם אינכם מאמינים בכך שהנאשמים ביקשו להרוג, הרי אינכם יכולים לערוב למעשי־תעתועים אחרים שלהם — והיה זה נאה יותר והגון יותר מצדכם".

ואפילו דרויקין עצמו, אותו דרויקין שבגללו נערך המשפט כולו, הודיע שאינו מאמין כי רפופורט שכר אנשים על־מנת שירצחוהו. חקירתו של דרויקין מתוארת כך:[27] "מגיע לחקירה משה דרויקין עצמו... והאולם משתומם — ניכר שהוא רוצה לחלץ איכשהו את שונאיו בלב ונפש. הוא מדבר עליהם ברַכּוּת, כלל לא מה שהעיד לפני כן. ומתעורר חשד בלבנו — שמא לקח סכום־כסף הגון על־מנת לשתוק?"

העדים היחידים שתמכו בגירסת התביעה נגד השוחטים רפופורט, זייצ׳יק וסווירז׳אנובסקי היו הטיפוסים הפושעניים מהעולם התחתון, סוכני ה"אוגרוזיסק" מוישקה המן ויענקעלע בלאטער. הם טענו כי נשׂכרו לרצוח את דרויקין.

המשפט נגד השוחטים המינסקאיים נועד להנחית מכת־מוות לדת היהודית, והדבר בלט מתוך נאומי הקטיגורים הציבוריים.

אגורסקי פתח את נאומו בכך, שעל ספסל־הנאשמים יושבים לא פושעים פליליים רגילים אלא "נציגיהם של אלה שבמשך מאות שנים מצצו בשם הדת את דמוֹ של ההמון היהודי... חָברוּ יחד הנוכל זייצ׳יק עם גדול העיר, הרב גלוסקין".[28]

את רב־העיר גלוסקין לא הביאו למשפט ואפילו לא חקרו אותו, ואעפ"כ גרר הקטיגור

24. "עמעס" מיום 7.3.1925, מוסקבה. (יידיש).
25. שם.
26. "עמעס" מיום 14.3.1925, מוסקבה. (יידיש).
27. "עמעס" מיום 9.3.1925, מוסקבה. (יידיש).
28. "משפט ביילים במינסק", "היינט" מיום 24.3.1925. ווארשה (יידיש).

הציבורי אגורסקי את שמו, כדי להשמיצו כאחת עם אלה שישבו על ספסל־הנאשמים. גם הקטיגורים הציבוריים וולוברינסקי ורוזנהויז הקדישו את נאומיהם להטלת שיקוצים על הדת היהודית.
אופיָני הדבר, שהקטיגור הממלכתי וולודאבסקי הכריז, כי "אין נשפטים כאן שוחטים ולא הדת היהודית, אלא פושעים וכנופיונים רגילים" והוא תבע עונש לאשמים במזימת רצח. היתה זו תשובה לעולם כולו שמָחה חריפות נגד המשפט על נציגי הדת היהודית. ומשום כך הכיל פסק־הדין גם פולמוס עם המלעיזים על השלטון הסוביטי, המפיצים עלילות כי הוא רודף את הדת היהודית. בפסק־הדין נאמר:[29]
"בית־הדין קובע, שאין כאן שום עלילה על הדת, שזהו פשע פלילי פשוט, רגיל, ודן את זייצ׳יק ורפופורט לשלילת החופש לשלוש שנים ואת סוירז׳אנובסקי לשתי שנים".
זמן קצר לאחר המשפט ראה אור מחזה ביידיש של אחד מ. שימשֶלֶביץ׳ "טראֶסט השוחטים המינסקאי. סאטירה מוסיקלית ב־5 תמונות". הנפשות הפועלות במחזה הן: הרב הראשי של מינסק ורבנים אחרים, שוחטים, שמש, חזן, ציוני, חנווני, ספסרים. אלה הם הטיפוסים השליליים. הגיבורים החיוביים הם השוחט דרויקין והרב של סלאֶפיאנקה.
במחזה מתוארים הרב הראשי של מינסק גלוסקין וכל שאר הרבנים, השוחטים וכלי־הקודש וכן כל הטיפוסים השליליים האחרים — כאנשי העולם התחתון המסוגלים לכל מעשה־תועבה. אלוהי כולם הוא הממון. המחזה כתוב בז׳ארגון של העולם התחתון. כל הרבנים והשוחטים נזקקים לז׳ארגון זה. ואפילו מושגים דתיים־ספאֶציפיים משובצים בז׳ארגון זה. כך, למשל, הקביעה שרציחת דרויקין צריכה להתבצע בשקט — מבוטאת במחזה כך: "זו צריכה להיות שמונה־עשרה חרישית..." והשוחט זייצ׳יק מביע שביעות־רצונו מההחלטה על רציחת דרויקין: "עכשיו כבר יהיה יתגדל ויתקדש שמיה רבא, ידונו אותם בצוננים ותו לא".[30] הדת והרציחה זהות במחזה. כשמשגרים את השוחט זייצ׳יק אל מוישקה הָמן להידבר בענין רציחת דרויקין, אומר השוחט רפופורט אל זייצ׳יק: "אם כך הדבר, הריני סומך עליך, ר׳ אורי, לֵךְ וְסַיים את הענין עם הָמן, וַחזור כשבשׂורה טובה בפיך, וגם אמוֹר לו שהוא זוכה במצוָה בהזדמנות זו, משום שלמען האמונה הכל כדאי".[31]
ומחזה זה הומלץ רשמית, על־ידי מדור־התרבות של האיגודים המקצועיים בבאֶלורוסיה, כמחזה מועיל ומוצדק פוליטית, והוצג פעמים אֵין־ספוֹר על הבמה במינסק ולאחר מכן בבוברויסק, אוֹרשָה וערים אחרות של באֶלורוסיה.

במארס 1931 נערך במינסק משפט גלוי על השוחט והמוהל רודינסקי. המשפט נערך בעסק גדול, ישיבות בית־הדין נתקיימו במועדון־המפלגה היהודי המרכזי ע"ש לנין בנוכחות כמה אלפי אנשים.
רודינסקי הואשם בכך, ש"הוא מל, בניגוד לרצונו של פועל — האב שלום צֶ׳רטוק, את התינוק שנולד לו, ומחמת כך נפטר התינוק מקץ יומַיִם".[32]

29. "עמעס" מיום 11.3.1925, מוסקבה. (יידיש).
30. מ. שימשלביץ׳, טראֶסט־השוחטים המינסקאי, עמ׳ 48, מינסק, 1925. (יידיש).
31. שם, עמ׳ 47.
32. חבלנים קלריקאליים לפני בית־הדין הפרוליטארי. המשפט הציבורי על המוהל רודינסקי במינסק. עמ׳ 3, מינסק, 1931. (יידיש).

כשקוראים את חומר המשפט, נוכחים לדעת שבמשפט כמעט שלא עסקו בחקירת הפשע הקונקרטי של רודינסקי. לא חקרו אפילו את הסיבה הקונקרטית לפטירת הילד. המשפט היה מכוּוָן כנגד מצוות ברית־המילה וכנגד הדת היהודית בכללה. ודבר זה מתאשר מחומר המשפט. אנו קוראים:[33] ״לפני בית־הדין הפרוליטארי ישב על ספסל־הנאשמים לא רודינסקי בלבד, אלא כל הקלֶריקאליזם היהודי עם אמצעי־השעבוד שלו מימי קדם ומימי־הביניים, שטקס ברית־המילה אינו אלא אחת מן הצורות המרובות של חבלנותו הקלריקאלית״.

ברית־המילה, הפעולה עצמה של מילת תינוק, הוסברה מנקודת־ראות מֶדיצינית כהרת־סכנה לחיי התינוק. כך, למשל, העיד בהסבריו נציג האֶקספרטיזה הרפואית־המשפטית, הדוקטור צ׳אֶרוויאקוב:[34] ״ניתוח המילה יש בו, לפי הדין היהודי, 3 מומנטים... כל אחד משלושת המַהלכים מזיק למדי. ניטול למשל את המַהלך האחרון — המציצה. ברי, שמאחר שזו נעשית בפה — אי־אפשר שהילדים לא ינוגעו. יש הרבה מקרים כשילדים, בשל מַהלך זה, מתנגעים בסיפיליס, גרבת ושאר מחלות מידבקות... בפראקטיקה הרפואית שלי נזדמן לי לא אחת לנתח גופיפים של תינוקות שמתו מטקס המילה מיד לאחר ברית־המילה, שבוע לאחריו, שבועיים ויותר. כיוצא בזה יודעים לסַפר הרבה רופאים אחרים״.

הקטיגור הממלכתי אַדלרשטיין הצהיר, כי ״מנהג ברית־המילה יש בו סכנה לחיי הילדים. רודינסקי הקיז דמו של בן־פועלים, גרם למותו״.[35]

הקטיגור הציבורי רוזנהויז הצהיר כי ״השׂטן שהתנכל לחיי הילד שנפל קרבן בשל טקס זה הוא השׂטן של רבבות ילדים שנפלו בשל אותו מעשה־פראות עצמו״.[36]

ובפסק־הדין של המשפט נאמר:[37] ״אין להרשות שכתוצאה מקיום טקסים דתיים פראיים, יועמדו החיים בסכנה״.

אך קביעות אלו, שברית־המילה מהווה סכנה פיסית לחיי התינוקות, שדבר זה הביא לאבדן ולקרבנות לאין ספוֹר, קביעות אלו לא היה די בהן לעורכי המשפט. הם הציבו לפניהם מגמה נרחבת יותר — לשקץ ולהבאיש את ריחה של הדת היהודית בכללה, ולהשתית מגמתם זו על בסיס מדיני: הדת היהודית משרתת את הקונטר־ריבולוציה, את האימפריאליזם, את הפאשיזם וכיו״ב. הקטיגור הציבורי רוזנהויז אמר בנאומו, שנבנה על סילופי התנ״ך ועל בדיות בכלל:[38] ״מה צורך לאלוהים ומה תועלת לו בדמו של תינוק?... הם מכנים זאת בשם ׳ברית׳. עם מי היא ברית זו? הם רוצים שברית זו תקום בין משפחת העובדים ובין הקונטר־ריבולוציה כולה. רצונך להניח את דעתו של אלוהים, הבֵא לקרבן בן־אדם או חלק ממנו, ואז תוכל לכרות ברית־אחוָה. זהו אותו אלוהים שהדם חביב עליו בכל מקום, שתבע מלחמות״.

נאומו של הקטיגור הציבורי השני, העסקן היאֶווסאֶקי הבולט דוניאֶץ, הכיל את הפרקים דלקמן:[39] ״דת וקלריקאליזם — נקודות־משען של הקונטר־ריבולוציה ושל האויבים החיצוניים; הרבנים בשירות האויבים החיצוניים; הקלֶריקאלים מסייעים בידי הפאשיזם

33. שם, עמ׳ 4.
34. שם, עמ׳ 22-23.
35. שם, עמ׳ 25.
36. שם, עמ׳ 31.
37. שם, עמ׳ 55.
38. שם, עמ׳ 32, 34.
39. שם, עמ׳ 36, 43, 46.

הפולני לאסור מלחמה על הסוביטים", וכ"ה. דוניאֶץ טען כי "בית־המדרש היהודי בא לחנך ברוח הפאשיזם, המלחמה בברית־המועצות".[40] ולבסוף תובע דוניאֶץ, ש"להב המשפט המהפכני צריך להיות מונף כאן לא רק על האדם האחד, אלא על כל החזית הקלריקאלית, על הקלריקאליזם היהודי... הם מחבלים במשק שלנו ומתיצבים לשירות האימפריאליזם החוץ־לארצי".[41]

ואפילו נציג הסניגוריה, עורך־הדין לוין, הצהיר, ש"כל צֶוות עורכי־הדין לא יכול היה לטשטש את החרפה שבטקס המילה. מנהג פראי זה הביא במרוצת דרכו ההיסטורית נזק לאין שיעור".[42]

המוהל רודינסקי נידון לשלוש שנות מאסר.

המשפט על המוהל רודינסקי היה בעוּבדה השלב האחרון בתהליך הטלת האיסור על עריכת ברית־מילה לתינוקות. את מצוות ברית־המילה התחילו יהודים לקיים בתנאים מחתרתיים.

באפריל 1937 נערך במינסק משפט על השוחט בן ה־62 חיים־יעקב־טוביה רפופורט, שהואשם בכך, כי "בהיותו משרת הפולחן הדתי היהודי — שוחט — ובעמוד לרשותו לשם כך מבנים מיוחדים לעריכת הטקס — לשחיטת עופות־בית... עָסק שיטתית בשלוש השנים האחרונות בהשחתת קטינות שהיו באות אליו לבית־השחיטה, כשהוא מספק את תאוותו המינית בצורות סוטות".[43]

אוּרגן משפט גלוי לדוגמה בבנין התיאטרון היהודי, בנוכחות כמה אלפי אנשים. ישב בדין בית־המשפט העליון של הריפובליקה הבאֶלורוסית בהשתתפות התובע הממלכתי ושני קטיגורים ציבוריים — דוניאֶץ ורוזנהויז.

אופיָני הדבר שהחקירות השוטפות נערכו על־ידי גפא"ו, דהיינו ע"י ההנהלה הפוליטית הממלכתית, שעסקה רק בפשעים פוליטיים, כריגול, חבלה, טירור, תעמולה אנטי־סוביטית ופשעים אחרים הקרויים קונטר־ריבולוציוניים.

ברי, שהמשפט על השוחט רפופורט, כמשפטים הקודמים, היה מכוּוָן נגד הדת היהודית. לא בכדִי נחקר ענין פלילי פשוט ע"י גפא"ו ונשפט על־ידי בית־הדין העליון של הריפובליקה, משום שעריכת משפט מגמתי כזה אי־אפשר היה להפקיד בידי חוקרים פליליים ושופטים פשוטים של מה שקרוי בית־המשפט העממי.

הקטיגור הממלכתי, התובע מינקין, אמר כבר בתחילת נאומו:[44] "לפנַי, חברים שופטים, ניצב עתה התפקיד להוכיח אם אין עניינוֹ של רפופורט אלא בדָיה, עלילה... או שזוהי עוּבדה, עובדה מובהקת". ואי אפשר היה להוכיח שאין זו בדיה, שאין זו עלילה.

רפופורט בן ה־62 "הודה" בכוֹל ו"חתם" בחקירות גפא"ו. במשפט הכחיש הכל. הוא הודיע שבגפא"ו עשה מה שעשה מחמת פחד. בית־הדין לא ניסה להגיע עד חֵקר האמת בהודעות רפופורט. הוא הואשם בפשע נוסף — בתעמולה אנטי־סוביטית... הקטיגור הציבורי טען בנאום־הקטיגוריה שלו:[45] "ראו־נא כיצד בנה זה את עדותו. הוא רצה לוצל את במת

40. שם, עמ 47.
41. שם, עמ' 52.
42. שם, עמ' 52-53.
43. לפני בית־הדין הפרוליטארי. משפט על האַנָס־הפושע השוחט רפופורט, עמ' 96, מינסק 1934. (יידיש), להלן לפני בית־הדין.
44. שם, עמ' 41.
45. שם, עמ' 51.

המשפט הסוביטי שלנו לניהול תעמולה אנטי־סוביטית... הוא קיבל הוראה להלעיז על השלטון הסוביטי, הוא קיבל הוראה להעמיד בסימן־שאלה את צִדקַת ההתנהגות של גפא״ו שלנו, את צדקַת ההתנהגות של מוסדות המשפט שלנו״. דוניאֶץ טען, שרפופורט התנהג במשפט בהתאם להוראות של ״הכנופיה הדתית המינסקאית״.

המשפט על השוחט רפופורט היה חוליָה בשרשרת גדולה של רדיפות כלפי הדת היהודית בברית־המועצות בכלל ובמינסק בפרט. השוחט רפופורט לא היה אלא השעיר לעזאזל. מארגני המשפט אפילו לא ניסו להסוות את מטרותיהם האמיתיות. הקטיגור הציבורי ליימע רוזנהויז דיבר על שתי מינסק, על שתי ערים במינסק: העיר האחת, שבה ״הפועל, טרם לכתו לעבודה, קורא את העתון 'פראבדה'... הוא מתחזק ומתעודד... הוא נתקף רגש גאוה ואהבה אל ברית־המועצות...״ [46] והעיר השניה — היא עיר של אנשים נחשלים המאמינים באלוהים, ״אשר בה אין מתעניינים בהפקת פחם וברזל־יציקה בארצנו... עיר שממנה משגרים איגרות לחו״ל ובהן מספרים סיפורים בדויים על צרות הפוקדות, ר״ל, יהודים בברית־המועצות החוטאת; עיר שניה של רבנים, חסידים וכלי־קודש אחרים, האונסים את ילדינו, המנסים להכתים את המחר שלנו״.[47]

מינסק השניה היתה גדולה מאוד, וכנגד ״מינסק שניה״ זו מכוּוָן היה המשפט. רוזנהויז מצהיר זאת בפשטות ובבהירות: ״כלום זכאים אנו להתיחס אל רפופורט כאל אישיות מקרית? בשום פנים ואופן. העיר השניה, 'הקדושה', של חסידי סלונים ופולין קשורה קשר הדוק עם הקונטר־ריבולוציה בחו״ל״.[47]

הקטיגוריה משתדלת להוכיח שרפופורט איננו פושע פשוט האונס קטינות, אלא מי שממלא שליחות מטעם הקונטר־ריבולוציה. הקטיגור דוניאֶץ טען: [48] ״הבה ניזכר במשפט שנערך במינסק על שוחט — נציג הפולחן הדתי היהודי, שעסק במילה... כלום אין זו עובדה אופיָנית של אמצעי האויב להאביד פיסית את הדור הצעיר בברית־המועצות שלנו?... כלום אין משפט זה נגד רפופורט בגדר הוכחה שהאויב המעמדי מגביר את פעילותו בתחום ניוונו של הדור הצעיר שלנו?״

מארגני המשפט הטילו שיקוצים בציניות גדולה על הדת היהודית. אני מרשה לעצמי להביא מובאות אחדות מנאומו של הקטיגור הציבורי במשפט: ״קשר־הגומלין ההדוק בין הדת לבין הזנות איננו כלל בגדר מקרה; קשר־הגומלין זה קיים מקדמת דנא״.[49]

״הדת המתיחסת בבוז לגילויים הבריאים של הגוף חייבת להגיע לכלל אי־טבעיות ופריצוּת. בעברית מלת 'קדושה' מַשמעה גם קדושה וגם זונה. ואין זה מקרי, אין זה מקרי כל־עיקר״.[50]

״התנ״ך ה'קדוש' מגוּדש בפרשות פורנוגראפיות״.[51]

״הזנות הרבנית שלוּבה במהוּדק עם הדת״: [52]

46. שם, עמ' 61.
47. שם, עמ' 62.
48. שם, עמ' 49.
49. עמ' 64.
50. שם, עמ' 65.
51. שם, עמ' 66.
52. שם, עמ' 67.

"הזנות הקדושה, זנות בתהלים, זנות ליד ספר חומש פתוח".[53]
הקטיגור הגיע אף לידי כך, שהטיל שיקוצים גם על יצירת הפיוט הגדולה של האנושות — שיר השירים.
בתארו את פשעו של רפופורט, אמר הקטיגור הציבורי: [54] "כן ראינו כאן, כי הוא ביצע את מעשיו הפושעניים ליד חומש פתוח, בסוכה, לאחר ששחט בברכה, על־פי הדין הקדוש, את העופות המובאים אליו. רפופורט בעצמו רצה שאלוהים יהיה נוכח בעת בצעו את פשעיו".
מיותר להדגיש כי העובדה הפלילית של "סיפוק תאוותו המינית בצורות סוטות", עובדת השחתתן של קטינות, לא הוכחה במשפט.
השוחט חיים־יעקב־טוביה רפופורט נדון ל־8 שנות מחנה של עבודת־כפיָה. פסק־הדין היה החלטי ולא ניתן לערעור.
המשפט זיעזע לא רק את האוכלוסיה היהודית במינסק. הציבוריות היהודית בעולם כולו היתה מזועזעת. הרב הראשי של ארץ־ישראל, הרב קוק, שיגר מברק־מחאה אל ממשלת באֶלורוסיה. אך שליטי ברית־המועצות, כידוע, מתחשבים מעט מאוד בדעת־הקהל, ביחוד כשמדובר בַיַחס אל האוכלוסיה היהודית.
בשנות העשרים והשלושים נערכו במינסק מאסרים לאין־ספור של עסקנים דתיים יהודיים. כך, בראשית שנת 1930 נאסרו 25 רבנים ועסקני הקהילה, שהואשמו בפעילות קונטר־ריבולוציונית בלתי־ליגאלית, בקיום קשרים עם הבורגנות בחו"ל וכיו"ב. בין הנאסרים היו: [55] מייזיס, שעמד בראש הישיבות הבלתי־ליגאליות בעיר; דוד שחר — מארגן "תפארת בחורים"; גורדון — אחד ממנהיגי "תפארת בחורים"; משה חיים לוין — מגיד; בנימין שאקוביצקי — מגיד, ואחרים.
העובדה הראשית ששימשה כהוכחה, כי במינסק קיים "ארגון רבני קונטר־ריבולוציוני", היתה הידיעה שבאוגוסט 1929 ביקר במינסק רב אמריקני בשם גלזר ונפגש עם רבני מינסק.[56]
בחו"ל הילכו שמועות שעל קבוצת רבני מינסק מאיים עונש־מוות. הסינאטור בוֹרָא מוושינגטון פנה טלגרפית אל ממלא־מקום הקומיסאר העממי לענייני חוץ של ברית־המועצות, מ. ליטווינוב, בשאילתא, האמת הדבר שלרבנים שנאסרו צפוי עונש־מוות? ליטווינוב השיב כי כל הרבנים ועסקני־הקהילה, מלבד שלושה, כבר שוחררו.[57]
אופיָני הדבר, כי כעבור זמן קצר הופיע בבטאון המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בברית־המועצות, "פראבדה", מכתב מאת שישה רבנים מינסקאיים ששוחררו, ובו מעֵין שיר־תהילה לשלטון הסוביטי.[58] למותר לציין, כי המכתב נכתב ונחתם בחדר חוקר גפא"ו ברחוב וולודארסקי לאחר "התיעצות אידיאולוגית" מסוימת של הרבנים במרתפי גפא"ו.
חובה לציין, כי שיטת הרדיפות נגד הדת היהודית ננקטה לא רק כלפי רבנים, שוחטים וכלי־קודש אחרים, אלא גם כלפי יוצאי־חלציהם. היו מקרים לאין־ספור, שאת ילדיהם של הקלריקאלים הוציאו מבתי־הספר, ובשום פנים לא קיבלו אותם לבתי־ספר גבוהים. היה

53. שם, עמ' 68.
54. שם, עמ' 64.
55. "היינט" מיום 23.2.1930, וארשה. (יידיש).
56. שם.
57. "היינט" מיום 25.2.1930, וארשה. (יידיש).
58. "היינט מיום 13.3.1930, וארשה. (יידיש).

להם קשה אפילו לקבל עבודה במוסדות הסוביטיים. ואפילו לא ניסו להעלים את הדבר. כך, למשל, בשנת 1930, בועידה המחוזית המינסקאית של פעילי־תרבות יהודים, נדונה השאלה של טיהור בית־הספר ממורים ומתלמידים עוינים־מעמדית. מורים אחדים הואשמו, בין השאר, בכך שהם "מתנגדים להתקפה המוחרפת על היסוד הנֶאפּמאני־הבעל־גופי והם מגינים על היסוד הזה בשעת הבחירה לבית־הספר, בשעת סילוק ילדי רבנים, סוחרים".[59]
במשפט נגד השוחט ראפופורט, טען רוזנהויז:[60] "רפופורט יש לו 7 ילדים. וכשהוא נשאל היכן הם, אינגו רוצה להשיב על שאלה זו. משתיקתו ברור שכל ילדיו, פרט לאחד שהלך עם הגרמנים, הסתדרו במוסדותינו הסוביטיים... בני הקלריקאלים מסתננים בצנעה לתוך מוסדותינו הסוביטיים ועוסקים תכופות במעשי חבלה. מכל־מקום, עלינו לדעת היכן עובדים ילדי אויבינו המעמדיים, ואסור לנו להרשות שהם יימצאו בעבודות מסוימות ובמקומות מסוימים".
ידועה השיטה הסוביטית של כרקטריסטיקות. כשמתקבלים לעבודה, או כשעוברים מעבודה אחת לאחרת, ממוסד אחד למשנהו, נדרשת כרקטריסטיקה (תעודת־אופי) מהמקום הקודם. מלבד הצד העניני שבכרקטריסטיקה (אם האדם בקי בעבודה או במקצוע, יחסו לעבודה וכיו"ב) נדרשת בכרקטריסטיקה גם הערכה פוליטית של האדם (בשלות פוליטית, אמינות פוליטית וכו'). ואם בכרקטריסטיקה כזו תהא איזו שהיא הערכה שלילית, הרי היא תשמש מעין "תעודת־זאב" (תעודת־קלון), ובעָליה לא יתקבל לַמקום החדש.
אנו מביאים כאן לדוגמה כרקטריסטיקה של נערה מינסקאית יהודית לאחר שסיימה בית־ספר בן שבע שנות־לימוד (כיום בישראל):[61]

כרקטריסטיקה

של התלמידה מאלאיה לאה, שסיימה את בית־הספר המינסקאי בן שבע שנות־לימוד מס' 8 בשנת הלימודים 1928/29.
כשרונות למקצועות הומאניים — למעלה מבינוניים. למקצועות פיסיקליים־מתימטיים — בינוניים. מפותחת למדי, מתמצאת היטב בבעיות המציאות בת־זמננו. מורגשת מאוד השפעת הסביבה הביתית הזעיר־בורגנית הדתית.
מנהל בית־הספר ה־8 (חתימה)
המזכיר (חתימה)

הרדיפות נגד ילדי כלי־הקודש היהודים גרמו תכופות למקרים טראגיים כאלה שילדים ניתקו קשריהם עם הוריהם. כך, למשל, אחד מזקני הרבנים במינסק, הרב בלוך, נאלץ להגיש תביעה לבית־המשפט נגד חמש בנותיו, כדי לקבל מהן תמיכה חמרית בהתאם לחוק הסוביטי. במשפט טענו הבנות, שאף כי הן משתכרות דַיָן, אין הן רוצות, מהכרה, לתמוך באביהן הזקן, משום שהוא רב. הבנות הכריזו במשפט:[62] "כבר מזמן ניתקנו כל קשר עם הדת, ותמיכה באבינו מַשמעה תמיכה בדת".
השופט דווקא פסק, שהבנות חייבות לדְאוג להחזקת האב. אך אופיָני הדבר, שהיאֶווסאֶקים המינסקאיים ראו בפסק־דין זה משום עידוד הדת ותבעו שיסלקו את השופט הזה מכהונתו.

59. "אָקטיאבר" מיום 26.7.1930, מינסק (יידיש).
60. לפני בית־הדין הפרוליטארי, עמ' 75. (יידיש).
61. בחינות, עיון ומחקר בבעיות יהודי ברית־המועצות ומזרח־אירופה, תל־אביב, 1970, עמ' 87.
62. "היינט" מיום 13.1.1930, ווארשה.

התנועה הציונית

כבר צוַין לעיל כי מיד לאחר מהפכת־פברואר 1917 פתחה הציבוריות היהודית ברוסיה בפעילות נמרצת. התנועה הציונית, שהעמיקה שרשיה בציבוריות היהודית, הגבירה את פעילותה. "במאי 1917 מנתה ההסתדרות הציונית ברוסיה 150 אלף חבר, צעירי־ציון — 40 אלף, פועלי־ציון — קרוב ל־5 אלפים... התנועה קלטה כמה כוחות פעילים מבין חוגי האינטליגנציה, שעמדו עד המהפכה מנגד".[1]
המפלגות הציוניות עמדו בראש הפעולה הרבה לארגון בחירות דימוקראטיות למועצות הקהילות שנועדו לשמש גרעיני־יסוד של אוטונומיה יהודית לאומית במדינה, וכן לועידה היהודית הכל־רוסית שהיתה אמורה לנסח את הדרישות הלאומיות של היהדות הרוסית מהאסיפה המכוננת הכל־רוסית.
פטרוגראד נעשתה למרכז הארגוני של התנועה הציונית ברוסיה. באביב 1917 נערכו שם כמה ועידות ציוניות שהתוו את התפקידים ודרכי הפעולה של התנועה הציונית ברוסיה החדשה, הדימוקראטית: באפריל — הועידה הכל־רוסית השישית של הסתדרות הסטודנטים הציונית "החבר"; במאי — הועידה הכל־רוסית השביעית של הציונים הכלליים; ובו בחודש — הועידה הכל־רוסית השניה של "צעירי־ציון".
גם במינסק פיתחו המפלגות והארגונים הציוניים פעילות רבה. ביולי 1917 נתכונן במינסק ועד ציוני מחוזי שניהל אִרגונית את הפעולה במחוזות מינסק, ויטאֶבסק ומוהילוב. בספטמבר 1917 נתקיימה במינסק ועידה ציונית. מדו"ח הועד המחוזי בועידה אנו למדים, כי במשך חָדשיים נתארגנו 189 ארגונים ציוניים, מספר השוקלים הגיע ל־75 אלף, ובו־25 מקומות נתארגנו קבוצות של "החלוץ".[2]

1. דן פינס, החלוץ בכוּר המהפכה (קורות הסתדרות "החלוץ" ברוסיה), תל־אביב, תרצ"ח, עמ' 5 (להלן — דן פינס).
2. אריה רפאלי (צנציפר), במאבק לגאולה, תל־אביב, תשט"ז, עמ' 42.

ועידת ציוני רוסיה־הלבנה במינסק בשנת 1917

1. בנימין טיומקין, 6. מיכאל רובינשטיין, 8. חיים קוגל, 11. בֶּרנהולץ, 12. מלכה סולובייצ'יק, 15. חוה גורדון, 28. יהודה לייב צ'אֶרנֶס, 29. יהושע חפץ, 31. אליעזר קפלן, 32. יוסף דובקין, 33. יהודה זאב נופך, 34. אברהם קפלן, 35. משה כהן, 36. מיכל רבינוביץ, 37. חיים תנעזור, 38. גב' ד"ר רוזנפלד, 39. הרב מנשה אברמוביץ, 40. ח. סגל, 46. שמואל מייזל, 50. מרדכי רודנסקי, 51. מיכאל הורביץ, 53. בן־ציון לייקין, 60. לייב פרלמן, 62. יצחק רטנר, 66. יוסף זרובבל, 70. דוד הֶלפאנד, 75. לוין (רוקח), 77. גב' דלוגין, 79. נח טיומקין, 80. חיה שטוטלאנד, 81. אֶנגל, 82. חיה קויפמן, 83. יוליוס (רוקח), 84. אלטה תנעזור, 85. גב' מאשה מילר, 86. לאה רובין־פלדמן, 94. פלוטקין, 98. עו"ד חיים לייב כצנלסון, 99. כשדן, 100. פרופ' שמואל הורוביץ, 109. חנה מהרשק, 111. יהודית הֶלר, 115. ספקטור, 120. ג'ניה פרלמן.

הועד פיתח גם פעילות צבאית נמרצת. היו מגעים עם החיילים היהודים ב־103 יחידות צבאיות.
הועידה נתנה דחיפה להמשך התפתחותה של התנועה הציונית במינסק ובבאֶלורוסיה כולה. הוקם ועד מרכזי זמני של המפלגה הציונית בבאֶלורוסיה, שהיה פעיל בתקופת הכיבוש הגרמני והפולני של החבל. הועד המרכזי הזמני עמד בקשר הדוק עם ההנהגה הציונית העולמית בלונדון, שממנה קיבל הוראות ומידע ישירים.
בדצמבר 1917 נתקיימה במינסק ועידה של חיילים־ציונים מחזית־המערב, שבה השתתפו 60 צירים מיחידות צבא שונות. בועידה נדונו: שאלת הועידה היהודית הכל־רוסית; שחרור החיילים ועזרה כלכלית למשתתפי המלחמה (בין שאר הבחינות נדונה גם השאלה של ארגון הגירת חיילים יהודים לארץ־ישראל); ארגון הגנה עצמית, ועוד.[3]
בראשית יאנואר 1918 נתקיימה במינסק ועידה כללית של חיילים יהודים מחזית המערב שבה השתתפו 41 צירים, מהם: ציונים — 21; פועלי־ציון — 10; "המאוחדים" — 4; "בונד" — 5, ובולשאֶביק — 1. בועידה זו נדונו אותן השאלות שבועידת החיילים־הציונים. נבחר ועד־חזית בהרכב של 4 ציונים, 2 — פועלי־ציון, 1 — המאוחדים ו־1 — בונדאי.[4] מספרים אלה מעידים על גודל ההשפעה של התנועה הציונית בקרב החיילים היהודים.
ביוני 1917 נתארגנה במינסק הסתדרות־נוער ציונית "החבר",[5] ובראשית יאנואר 1918 נתקיימה בעיר ועידת הנוער הלומד הציוני של מחוז מינסק, שנקראה ע"י ועד "החבר".[6] אגב, אחד ממייסדי הסניף המינסקאי של "החבר" היה אברהם בריינין (בראגין) שהיה לימים מחבר התכנית הנודעת של התישבות יהודית בברית־המועצות.[7] צריך לומר, שהיתה אז תסיסה ציבורית־פוליטית גדולה בקרב הנוער היהודי. מלבד הסתדרות "החבר" היו פעילים במינסק הרבה חוגים וקבוצות של נוער ציוני, שעדיין לא נשתבצו סופית במסגרות של הסתדרויות פוליטיות מוגדרות. היו למשל חוגים "פרחי־ציון", "ביכורים" ואחרים שמספר חבריהם היה ניכר למדי (30-50 איש בכל חוג). החוג "ביכורים" הוציא אפילו עתון בשם "ביכורים".[8] כן היו קבוצות צופים, שלָמים נשתבצו במסגרת ההסתדרות "השומר הצעיר".
הפעילות התוססת של התנועה הציונית בעיר מצאה את ביטויה גם בפעילות שבדפוס, שנתפתחה בקנה־מידה רחב.[9]
באפריל 1917 התחיל להופיע "דאָס יידישע וואָרט" — שבועון ציוני בעריכת נ. גאָרבוּבסקי.

3. ארכיון ציוני, תיק מס׳ 127/66. פרוטוקול ועידת חיילים־ציוניים מהחזית המערבית ב־17 — 21 בדצמבר 1917, מינסק. (רוסית).
4. "דער וועקער" מיום 8.1.1918, מינסק. (יידיש).
5. בעתון היידי המינסקאי "פארן פאָלק" מיום 29.6.1920 מוצאים אנו ידיעה על אסיפה חגיגית של "החבר" שהוקדשה למלאת שלוש שנים לקיום ההסתדרות.
6. העתון "דער יוד" מיום 1.1.1918. מינסק. (יידיש).
7. האוניברסיטה העברית, המכון ליהדות זמננו, המדור לתיעוד בע"פ. הנושא — התנועה הציונית בבריה"מ 1917-1935, ל. לויטה.
8. כנ"ל, תיעוד בע"פ, דב ליפוב.
9. הידיעות על העתונות היהודית במינסק ניתנות לפי הספר "פרסומים יהודיים בברית־המועצות 1917-1960, רשימות ביבליוגרפיות, ערך ח. שמרוק, החברה ההיסטורית הישראלית, ירושלים תשכ"א.

בדצמבר 1917 התחיל להופיע עתון יומי ביידיש, "דער יוד" — בטאון ההסתדרות הציונית המינסקאית. העורך — מיכל רבינוביץ.
בו בחודש התחיל להופיע ברוסית דו־שבועון "החבר" — בטאון הסניף המינסקאי של "החבר". העורך — יוסי טשארני.
בינואר 1918 התחיל להופיע ביידיש בטאון ההסתדרות הציונית־הצבאית של חזית המערב — "דער יידישער סאָלדאט". העורך — קרופקין.

בינואר 1918 נתארגן במינסק ועד המפלגה הראדיקאל־סוציאליסטית "פועלי־ציון".[10] צריך לומר, שנתחולל מאבק חריף מאד בין גוונים שונים בתנועת "פועלי־ציון", מאבק שלבש תכופות צורות של שערוריות ואפילו התכתשויות.[11]
אין לנו די נתונים שיאירו מכל צדדיה את הפעילות הציונית בעיר בימי הכיבוש הגרמני (סוף פברואר — ראשית דצמבר 1918). אך יש יסוד להניח שהיא היתה נמרצת למדי. בכתבה ממינסק אנו קוראים:[12] "משכבשו הגרמנים את מינסק, וחברינו נשארו בחו"ל, הורגשה בשורות הציונים בזמן הראשון מעין מבוכה. אך זו חלפה חיש־מהר. ציוני מינסק התנערו ופתחו בעבודה נמרצת... מברלין נתקבל מכתב ובו הודעה כי מכאן ואילך תשתייך ההסתדרות הציונית במינסק ללשכה הציונית המרכזית בברלין. התחילו מבקרים במינסק ציונים ברלינאים המסייעים בעבודה. באמצעותם מקבלים אנו את העתונות הציונית מברלין, וינה, וארשה. משום שעד כה לא הוסדרו קשרי־דואר. באסיפה הציונית האחרונה הוחלט לערוך בל"ג בעומר תהלוכה ציונית... הציונים אירגנו במינסק שורת קואופרטיבים שתועלתם מרובה ביחוד לאוכלוסיה היהודית העניה. הקואופרטיבים הוציאו לאור שטרות מיוחדים ביידיש, שהגרמנים מכנים אותם בשם 'כסף יהודי' או 'הרובל העברי'. הכסף הזה הוכר על־ידי השלטונות הגרמניים והם נותנים תמורתו ברצון כסף גרמני. הציונים פתחו מועדונים אחדים: 'בית־עם', 'ציון', 'הרצליה' וע"ש צ'לינוב... הציונים אירגנו ליד מינסק מושבת־ילדים מצוינת לילדי עוני יהודים לתקופת הקיץ..."
במאי 1918 נערכו הבחירות לועד הקהילה היהודית במינסק, והציונים זכו לנצחון גדול. ענין מיוחד יש בישיבה החגיגית הראשונה של הנהלת הקהילה המינסקאית שנתקיימה ב־19 במאי. נכחו למעלה מאלף איש. את הישיבה פתח הציוני יצחק ברגר. כבר בתחילת הישיבה התלקח פולמוס בשאלת־השפה. יצחק ברגר נשא את נאום־הפתיחה שלו ביידיש. ההצהרה הראשונה נקראה מטעם אגודת־ישראל, תחילה בעברית ואחר־כך ביידיש. היידישיסטים מחו נמרצות נגד תרגום ההצהרה ביידיש ותבעו שלא יורשה שום תרגום. נתקבלה החלטה שנאומי הציונים וצעירי־ציון יושמעו רק בעברית, ושאר הנאומים — רק ביידיש.[13]

10. "דער יוד" מיום 14.1.1918. (יידיש).
11. בעתון היידי "דער יוד" מיום 23.1.1918 מוציאים אנו מכתב למערכת בנוסח דלקמן: "בשבת ב־20 בינואר עמדה להתקיים בבית־העם ברחוב ראקובסקאיה עצרת מטעם הסתדרות "ראדיקאל־פ"צ" בענין הבחירות לועידה היהודית. אך בו ברגע שהעצרת עמדה להיפתח, התפרצו פנימה חברי פ"צ (ס.ד.) בהדרכת נציגיהם בועד צבי (פרידלאנד) ובליאכער וחוללו שערוריה ברעש ובחרפות. הם השתערו באגרופים על חברינו והצליחו לפוצץ את האסיפה".
12. "יאָוורייסקאיה מיסל" מס' 24 מיום 7 ביוני 1918, עמ' 28. אודיסה. (רוסית). הכתבה נמצאת בארכיון הציונות הרוסית, מיסודו של אריה רפאלי (צנציפר), תל־אביב. (להלן בקיצור — ארכיון צנציפר).
13. "היינט" מיום 5.6.1918, וארשה. (יידיש).

שאלת־השפה נידונה אחר־כך במיוחד בהנהלת הקהילה. "בונד", פועלי־ציון ו"פאָלקס־פארטיי" דרשו שיידיש תהיה השפה הרשמית ובה יתנהלו הפרוטוקולים. הציונים, פועלי־ציון הראדיקאליים ואגודת־ישראל תמכו בניהול הפרוטוקולים בעברית. הועלו גם הצעות לנהל את הפרוטוקולים בשתי הלשונות. הרוב החליט שהפרוטוקולים ינוהלו בעברית.[14]

בתקופה שמן ה־10 בדצמבר 1918 (סוף הכיבוש הגרמני) ועד ה־8 באוגוסט 1919 (תחילת הכיבוש הפולני) היתה מינסק שוב, כידוע, בידי השלטון הסוביטי. והיתה זו תקופה של ירידה תלולה בפעילות הציונית בעיר. דבר זה מתאשר מכמה מסמכים שנמצאו. כך במכתב אל יצחק גרינבוים בווארשה כותב הועד הציוני המינסקאי:[15]

"היום כתבנו לך ע"י חברנו ל. יפה מווילנה. הנני משתמש במקרה הטוב הזה לכתוב לך שנית, לאמור:

1. בשם כל חברינו הנני מבקשך, כי אם אך אפשר הוא, אזי תבוא אלינו למינסק לשם העניָנים הלאומיים הכלליים בכלל והעניָנים הציוניים בפרט. דבר זה נחוץ הוא מאוד.
2. להמציא לנו את כל הידיעות הציוניות והכלליות, כי זה שלושה חודשים שלא קיבלנו כל ידיעה שהיא מהעולם הציוני...
3. שלח לנו את ה'יודישע פאָלק' במאות אחדות אכסמפלרים למכרם בקהל...

דרוש מחברנו יפה את מכתבנו הראשון, ושם תמצא את הכל..."

כפי הנראה, קשה היה אפילו לנהל תכתובת תקינה, והיה הכרח להתקשר עם מנהיגים ציוניים על־ידי הזדמנויות.

ולאחר מכן, כבר בימי הכיבוש הפולני, במכתב אינפורמציוני של הועד המרכזי הזמני של ההסתדרות הציונית בבאֶלורוסיה אל הועד הציוני בקוֹפֶּנהאגן, אנו קוראים:[16] "השנה האחרונה, שנַת מַעבר משלטון לשלטון, ושנת ממשלת הבולשאֶביקים בגלילנו. הפריעה הרבה בעד מַהלך העבודה בארצנו, וכל ההסתדרות כולה רָפתה מאוד, ובמקומות רבים בָּטלה העבודה כולה..."

ב־18 בינואר נתקיימה במינסק הועידה הכל־הרוסית השניָה, המיוחדת, של מפלגת הפועלים היהודית הסוציאל־דימוקראטית "פועלי־ציון".[17] הועידה דנה בבעיות תנועת פועלי־ציון, הנחות־היסוד העיוניות והקו הטאקטי של המפלגה בתקופה החדשה, זו הקרויה תקופת הדיקטאטורה של הפרוליטאריון והמהפכה הסוציאלית.

כל ההחלטות בבעיות יהודיות לאומיות נתקבלו בועידה פה אחד. הועידה הדגישה שבתקופת התנגשויות סוציאליות גדולות מוחרפת עוד יותר בעיית־ההגירה ונעשה חיוני יותר ואפשרי יותר המרכז הטריטוריאלי בארץ־ישראל. הועידה החליטה שהפעילות הארצישראלית היא אקטואלית ביותר והכרחי לנהל בתחום זה עבודה מעשית. כן החליטה הועידה לכנס ועידת

14. א. שולמן, פעילות תרבותית יהודית במינסק, 1917-1941 (מאמר ביידיש שטרם ראה אור).
15. ארכיון ציוני, תיק מס' 127/79, אין תאריך ומספר על המכתב. ההערכה היא כי הוא נכתב במחצית הראשונה של 1919.
16. ארכיון ציוני, תיק מס' 24/238. מכתב מס' 4976 מיום ד' חשון תר"פ.
17. המידע על הועידה ניתן לפי החוברת "הועידה המיוחדת השניה של מפלגת־הפועלים היהודית ס"ד פועלי־ציון בברית־המועצות, מינסק, 18 בינואר 1919", מינסק, 1919 (יידיש).

פועלים יהודית כל־עולמית וליצור ברית פועלים יהודית כל־עולמית שתיאבק על הזכויות הפרוליטאריות של היהודים בכל הארצות, על הסדרת הנדידה היהודית ועל יצירת מרכז טריטוריאלי בארץ־ישראל. הועידה ניסחה את בעיית האוטונומיה הלאומית של העם היהודי ברוסיה.

חילוקי־הדעות בועידה היו בשאלת הקו הפוליטי הכללי של המפלגה. אף שהכל היו מאוחדים בחיוב המהפכה הסוציאלית, הדיקטאטורה הפרוליטארית והשלטון הסוביטי, הנה בשאלה של הערכת המומנט הפוליטי במדינה והתוויית הקו המדיני של המפלגה בלטו שתי דעות מנוגדות. נוצרו שתי סיעות ונתקבלו שתי החלטות. "הסיעה המפלגתית" הימנית דרשה שברוסיה יונהג במלואו חופש הדיבור, העתונות וההתארגנות של כל המפלגות הסוציאליסטיות, ואילו "הסיעה הקומוניסטית" השמאלית קיבלה במלואה את מדיניות המפלגה הקומוניסטית הרוסית.

מכלל 115 צירים הצביעו בעד החלטת "הסיעה המפלגתית" 42 איש ובעד החלטת הסיעה הקומוניסטית — 43 איש.

הועידה המינסקאית של מפלגת פועלי־ציון נודע לה ערך מיוחד בכך שבה נתבלטו היסודות החסלניים שבתנועת פועלי־ציון. הקבוצה הקרויה הסיעה הקומוניסטית, בכסות הפראזיאולוגיה המהפכנית, בגדה חיש־מהרה בעקרונות־היסוד של התנועה ונתמזגה לתוך שורות המפלגה הקומוניסטית. ואילו הקבוצה הקרויה הסיעה המפלגתית היתה לגרעין שסביבו התרכזה תנועת פועלי־ציון שמאל ברוסיה, שהמשיכה בקיומה הליגאלי עד שנת 1928.

בראשית שנת 1919, לפי החלטת הועידה הראשונה של "החלוץ" הרוסי, שנתקיימה בפטרוגראד ביאנואר אותה שנה, עובר למינסק הועד המרכזי של "החלוץ". מגיעים למינסק יוסף טרומפלדור, יהודה קופלוביץ (אלמוג) וי. רושצ'וק.[18] זה סייע, כמובן, להתפתחותו המוגברת של "החלוץ" במינסק ובבאֶלורוסיה כולה.

בפברואר 1919 נתקיימה ועידה של כל הקבוצות וההסתדרויות של "החלוץ" בפלכי ויטאֶבסק ומוהילוב של באֶלורוסיה. את ההרצאות הראשיות — על מהות "החלוץ" ותפקידיו, ועל ההכשרה ושיטת־ההתישבות — נשא יוסף טרומפלדור.[19]

יש ענין לציין, כי בהרצאתו בועידת ויטאֶבסק, בדברו על החיוניות שבהכשרה החקלאית, הביע טרומפלדור את דעתו, כי השלטון הסוביטי יעזור בעבודה, וכי הקומונות החקלאיות הסוביטיות והמשקים הממלכתיים (הסובחוזים) עשויים לשמש כמקומות נאותים להכשרה חלוצית. טרומפלדור אף הביא את הרעיון כי יש להשתמש בשיטה הסוביטית של הכשרה צבאית כללית של האוכלוסיה כב"מקום להכשרה צבאית לחלוצים, אשר עליהם למלא בארץ־ישראל תפקידי הגנה ושמירה".[20]

טרומפלדור אירגן במינסק קבוצת־הכשרה במשק "אורט". הוא השמיע בעיר שורה של הרצאות פומביות על "החלוץ" וארץ־ישראל, ואירגן שורה של קורסים לידיעת הארץ. הועד המרכזי של "החלוץ" עסק במינסק גם בהשגת נשק לגדוד־הגנה שאורגן על־ידי

18. דן פינס, עמ' 37.
19. ארכיון העבודה, תיק "החלוץ", מסמך מס' 2158/8. חוזר מס' 2 של ההסתדרות העמלנית "החלוץ". רספס"ר, הלשכה המחוזית בוויטאֶבסק (רוסית).
20. דן פינס, עמ' 35.

"החלוץ" ו"מכבי" לרגל השמועות על פרעות ביהודים שיפרצו בימי הפסח.[21]
הועד המרכזי של "החלוץ" יָשב במינסק עד לכיבוש העיר בידי הפולנים. טרומפלדור עזב את מינסק דרך אוקראינה וקרים בדרכו לארץ־ישראל.

במחצית השניה של שנת 1919 ניתכו רדיפות חמורות על התנועה הציונית ברוסיה. בתחילת יולי 1919 יצאה פקודה באוקראינה "להפסיק מיד את פעולותיהם של הועד המרכזי ושל הועדים המקומיים של המפלגה הציונית, ושל הפראקציות 'מזרחי', 'צעירי־ציון', 'דרור', של המפלגה הקלריקאלית 'אחדות' ושל מה שקרוי 'המזכירות הלאומית היהודית'".[22]
בסוף יולי 1919 דנה נשיאות הועד־הפועל המרכזי הכל־רוסי בקובלנת המפלגות הציוניות וקבעה כי "היות שה'וצי"ק' וה'סובנארקום' לא הכריזו בשום פקודה על המפלגה הציונית שהיא קונטר־ריבולוציונית, ובמידה שעבודתן התרבותית־החינוכית של ההסתדרויות הציוניות אינה עומדת בניגוד לפקודות השלטון הסוביטי, מציעה נשיאות ה'וצי"ק' לכל ההסתדרויות הסוביטיות שלא לשים מעצורים למפלגה זו בעבודתה הנ"ל".[23]
עם זאת, למרות הקביעה המפורשת של המוסד העליון של השלטון הסוביטי, לא הופסקו הרדיפות נגד התנועה הציונית. בתחילת ספטמבר 1919 מתחוללים במוסקבה, פטרוגראד, ויטאֶבסק, סאראטוב וערים אחרות ברוסיה מאסרי עסקנים בולטים של התנועה הציונית. בפטרוגראד סגרו את הועד המרכזי, החרימו כסף ותעודות ואסרו את העסקנים הציונים י. ד. ברוצקוס, ש. גאֶפשטיין, ר. רובינשטיין, שאכנוביץ', י. בוראק ואחרים. סגרו את השבועון "כרוניקה" במוסקבה, אסרו את העסקנים הראשיים של המפלגה הציונית ו"החלוץ" וחיתמו את משרדי ההסתדרויות הציוניות במוסקבה. הנאסרים ישבו מ־3 עד 7 שבועות ואחרי־כן שוחררו.[24]
באפריל 1920 אסרו את הועידה הכל־רוסית במוסקבה — 109 צירים ואורחים.[25]
ברוסיה כולה התחילה ההתקפה על התנועה הציונית, שהביאה אחרי־כן לחיסול קיומה הליגאלי.
אך במינסק בתקופה המוזכרת לעיל (המחצית השניה של שנת 1919 — המחצית הראשונה של 1920), כלומר בתקופת הכיבוש הפולני, נתגברה דווקא פעילות התנועה הציונית. בספטמבר 1919 מתחיל להופיע בעיר עתון יומי "פארן פאָלק" (בעריכת ח"ד הורביץ) — בטאון הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בבאֶלורוסיה. ההסתדרות הציונית מפתחת עבודת־הכנה נמרצת לקראת הבחירות לקהילות; מנהלים פעולה תרבותית מגוונת: ארגון קורסי־ערב שונים, ספריות וכד'; מטפלים בהכשרת אנשים לעליה ארצה.
ועם זאת, היתה הפעילות הציונית במינסק מוגבלת, בעיקר מחמת המצב הכספי החמור של ההסתדרות. במכתב הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית בבאֶלורוסיה אל הועד הציוני בקופנהאגן אנו קוראים:[26]

21. דן פינס, עמ' 38.
22. ל. צנציפר, עשר שנות רדיפות, תל־אביב, 1930, עמ' 40.
23. שם, עמ' 51.
24. ארכיון ציוני, תיק מס' 4/438. מכתב לחברים בלונדון ובפאריס על מצב ההסתדרות הציונית ברוסיה הסוביטית למן אוגוסט 1919 עד פברואר 1920. (רוסית).
25. ל. צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ' 58.
26. ארכיון ציוני, תיק מס' 4/438, מכתב 4976 מיום ד' חשון תר"פ.

ועד קהילת מינסק בשנת 1920 (בימי השלטון הפולני)

"אין לנו האמצעים הנחוצים כדי לנהל עבודה זו. אין לנו האמצעים הדרושים כדי משלוח אינסטרוקטורים ואגיטאטורים. אין לנו האמצעים להחזיק את עתוננו "פארן פאָלק". אין לנו האמצעים כדי להדפיס את הספרות הדרושה וכו'. כל זמן שהיינו מחוברים עם פטרוגראד, היינו מקבלים משם את כל האמצעים הדרושים וניהלנו עבודה פוריה ורבת־התוצאות. עכשיו אין לנו מאין לקבל אמצעים, ובעמל רב הרינו עובדים עבודה קטנה, שאינה מתאימה לזמן ולצרכיו. ולפיכך אנו פונים על־ידיכם ללונדון ולאמריקה בבקשה לקצוב לנו סכומים ידועים לצרכי עבודתנו, למען נוכל להעמיד את הסתדרותנו על גובהה הראוי לה".

בסוף דצמבר 1919 נתקיימה במינסק ועידה כל־באֶלורוסית של המפלגה הציונית, שבה נדונו שאלות הפוליטיקה והטאקטיקה של התנועה באותה תקופה; שאלת הקמתן של חוות חקלאיות לשם הכשרת עולים לארץ־ישראל; בעיית ההכשרה התרבותית; הפעולה הקהילות וכד'.[27]

ביאנואר 1920 נערכו במינסק בחירות לקהילה היהודית, שהציונים זכו בהן לנצחון מסוים. בכלל 71 צירי הקהילה היו 29 נציגים ציוניים.[28]

בו בחודש נתקיימה במינסק ועידה של כל הקהילות היהודיות בבאֶלורוסיה. בועידה היו 97 צירים, מהם 34 ציונים, 11 צעירי־ציון, 11 — המזרחי, 1 ראדיקאל פועלי־ציון, 17 בלתי־

27. שם, מכתב 5101 מיום ט"ז כסלו תר"פ.

28. "פארן פאָלק" מיום 28.1.1920, מינסק.

מפלגתיים, 4 ממפלגת "פאָלקס־פארטיי" ו־19 אגודת־ישראל. בועידה נבחרה מועצה לאומית — המוסד המרכזי של כל הקהילות היהודיות בבאָלורוסיה, לנשיא־כבוד של המועצה נבחר הציוני חיים חורגין, ליו"ר — הציוני יצחק ברגר, ולמזכיר — הציוני מיכל רבינוביץ.[29]

בעיר היו פעילים כמה מועדונים ציוניים. המרכזיים שבהם היו: בית־העם "ציון" ברחוב ראקובסקאיה ומועדון צעירי־ציון ברחוב קוידאנובסקאיה, 30.

עבודה ניכרת נעשתה בתחום איסוף כסף ל"קרן הגאולה". ביחוד התגברה העבודה בקשר עם החלטות הועידה הבינלאומית בסאן־רימו, שאישרה את הצהרת בלפור. באינפורמציה של הועד הציוני המינסקאי אל הועד־הפועל הציוני בלונדון נאמר:[30]

> "רוצים אנו למסור לכם בקצרה על עבודתנו למן התקבל הבשורה הטובה על דבר סאן־רימו. בשורה זו הגיעה אלינו ביום ה־6 למאי. תיכף קרא המרכז לאסיפה חגיגית, שבה השתתפו באי־כוח כל הזרמים שבציונות, באי־כוח המועצה הלאומית והקהילה וגם בא־כוח השלטון... נערכו חגיגות ואסיפות כספים... המועצה הקטנה הגלילית שהיתה לנו החליטה להשתדל לאסוף לעת־עתה בגלילנו סכום של 10 מיליון מארק והטילה חובה על כל ציוני להכניס לקרן־הגאולה דמי קיוּמוֹ לחדש אחד".

אופיָנית היא החלטת הקהילה המינסקאית, שנתקבלה בישיבה חגיגית ב־13.5.1920 בקשר עם החלטות ועידת סאן־רימו. לפי הצעת הועדה הארץ־ישראלית, הקציבה הקהילה 10 אלפים מארק כדי לארגן במינסק בית־עליה לחלוצים שיעלו לארץ־ישראל ויתעכבו כמה ימים במינסק.[31]

הפעילות הציונית המוגבלת ועם זאת הנמרצת יחסית, בתקופת הכיבוש הפולני בעיר, נחלשה בהרבה בסופה של תקופה זו. נמצאה תעודה המתארת אפילו אבדן־עצות וחוסר־תקוה בקרב מנהיגי ההסתדרות הציונית במינסק. במכתב מהועד הציוני הבאֶלורוסי אל הועד־הפועל הציוני בלונדון, אנו קוראים.[32]

> "את הטלגרמה שלכם בדבר משלוח הצירים להקונפֶרנציה השנתית בלונדון קיבלנו. להמציא אותה לידי ברוצקוס אין אנו יכולים בכלל בימים האחרונים, ומה גם עכשיו כשהתנאים נשתנו בגלילנו תכלית שינוי ואין איש ממנו יודע מה יֵלד יום... היום כתבנו לכם בפרוטרוט על־דבר השקלים של שנת תרע"ט ושנת תר"פ. כאמור שם, אין אנו יכולים בשעה זו לקבוע אפילו בקירוב את מספר השקלים שיימכרו בעירנו... הכל תלוי במצב שמסביב! בכל זאת החליט המרכז הזמני בישיבתו האחרונה לבחור בשישה צירים להקונפרנציה השנתית ומהם שנַיִם צעירי־ציון. על־פי בחירה חשאית נבחרו מטעם המרכז: יצחק ברגר, משה כהן, חיים חורגין, מיכל רבינוביץ. צעירי־ציון בחרו בהחברים חיים פייגין ונחום קנטורוביטש. טילגרפנו לכם היום וביקשנו להכין את הרשיונות הדרושים. הלואי ויכולנו להשתתף בישיבה זו!"

29. ארכיון ציוני, תיק מס' 4/438, מכתב 21 מיום כ"ג טבת תר"פ.
30. שם, מכתב 466 מיום כ"ט אייר תר"פ.
31. פארן פאָלק מיום 14.5.1920, מינסק.
32. ארכיון ציוני, תיק מס' 4/438, מכתב מיום ח' סיוָן תר"פ.

בראשית שנות העשרים התחילה תקופת חיסול הקיום הליגאלי של ההסתדרות הציונית. אי אפשר לנקוב בתאריך המדויק של הטלת האיסור הרשמי על פעילות המפלגות הציוניות ברוסיה בכלל ובמינסק בפרט. מיסמכים רשמיים כאלה לא פורסמו.

כפי שצוּיַן לעיל, נתחוללו כבר ב־1919 מאסרי עסקנים ציוניים במוסקבה, בפטרוגראד ובעירים אחרות ברוסיה. בראשית שנות העשרים קיבלו הרדיפות הפיסיות כלפי הציונים (מאסר, הגלָיה) אופי המוני. ב־30 באפריל 1922 נאסרו צירי הועידה הכל־רוסית של צעירי־ציון שנתקיימה בקיוב. ב־26 באוגוסט 1922 נפתח במועדון־הסוחרים הקיובי המשפט הגלוי הראשון נגד ציונים. ב־1922 כבר הוחל בשילוח הציונים לחבלים המרוחקים של ברית־המועצות.[33]

בסוף 1920, כלומר חודשים אחדים לאחר נטישת הפולנים את מינסק וכינון השלטון הסוביטי, התחיל בעיר מאבק נגד התנועה הציונית.

במכתב מאת מיכל רבינוביץ, שהיה באותה תקופה אחד ממנהיגי התנועה הציונית במינסק, מתואר במידה מסוימת המצב בעיר. אנו קוראים שם: [34] ״אנו מאשרים בזה קבלת 20 אלף רובל ועתוני ׳הצפירה׳ ו׳העולם׳. את הכסף נחלק לפי ההוראה הכללית בין הנזקקים לעזרה סוציאלית, אנו מביעים לכם את תודתנו העמוקה בעד העתונים, משום שהם קרן־האור היחידה המגיהה אלינו מתוך החשיכה השוררת אצלנו וחונקת את רוחנו. כן, חברים יקרים, ימים קשים באו ליהודים ברוסיה התיכונית ועתה גם ליהודי בֶּאלורוסיה. דלוּת וחורבן בכל, הן בחומר והן ברוח... כל מקורות הפרנסה דללו. העשירים מאבדים את רכושם, מוכרים כל מה שאפשר, כדי לקנות פת־לחם, והעניים גוֹועים ברעב... בחיים כאלה מתקהים הרגשות כלפי בעיות ציבוריות ולאומיות... הציונים חייבים להסתפק בפעילות זעומה ביותר. אין הם יודעים לחלוטין מה מתרחש בארץ־ישראל. פעילות לאומית במקומות אי אפשר עתה לנהל. הפעולה החינוכית והתרבותית נרדפת... בימים האחרונים לקחו מאתנו את בית־הספר העממי שהתקיים שנים אחדות. המורים, ורבים מהתלמידים עזבו את בית־הספר, כי יצאה פקודה שאסור ללמד עברית. אנו נוקטים אמצעים לארגן איך שהוא את הלימודים... לתלמידי הכיתות הנמוכות נארגן קבוצות בבתים פרטיים ובעזורות־הנשים בבתי־הכנסת... חובה עלינו לציין שמורי בתי־ספרנו לא קיבלו זה כבר ארבעה חדשים שום משכורת וחיים בדחקות גדולה, וישנם כאלה שאין להם פת־לחם ובכל־זאת אינם עוזבים את בתי־הספר ואת תלמידיהם ועובדים במסירות־נפש. אך אין אנו רשאים להתעלם מעובדות אלו, ולפיכך הרינו מבקשים מכם לטלגרף ולכתוב תיכף ומיד ללונדון ולדרוש מהם תקציב מסוים לבתי־הספר שלנו וללימודי־הערב שאנו מארגנים. בכוחותינו בלבד לא נוכל לפעול דבר, וגם ממוסקבה לא נקבל דבר. קיבלנו מכתב ממוסקבה, והם כותבים לנו שגם הם כמותנו נתונים באותו מצב ביש... שמא יש אפשרות לקבל כסף מהועד האמריקני המאוחד... חברים יקרים, חובתכם היא להעביר אלינו בהתמדה ובשיטתיות באמצעות אנשים מהימנים עתונים וחומר ספרותי נחוץ...״

האיסור על לימוד עברית בבתי־הספר, על ספרות ציונית, האיסור העוּבדתי על ניהול פעילות פוליטית־תרבותית — שיתקו את הפעולה הציונית. בעצם, היא כמעט פסקה. ברור היה כי לקיומה הליגאלי של התנועה הציונית בא הקץ. כן היה ברור כי תתחיל תקופה של רדיפות

33. ל. צנציפר, עשר שנות רדיפות, עמ׳ 98-100.
34. ארכיון צנציפר, מכתב המסומן בתאריך: באחד־עשר לעשירי, תרפ״א.

ונגישות, והתחילו להתכונן לכך. העסקנים הציוניים הוציאו מדירותיהם את החומר והספרות הציוניים וחילקום בין מכריהם השונים שלא היתה להם שייכות ישירה לתנועה הציונית.
מנהיגי הציונים בעיר (אברהם קפלן, חיים חורגין, יצחק ברגר, מיכל רבינוביץ, משה כהן, ישעיהו טיקטינסקי) והאקטיבה שלהם לא היו נכונים לבנות את עבודתם מחדש על יסודות חדשים בתנאי מחתרת ונשארו משקיפים פאסיביים על המאורעות ו"נותני־עצות".
אך התנועה הציונית בעיר לא חוסלה. היא לבשה צורות חדשות. צצו כוחות חדשים צעירים, שאירגנו תנועת ילדים ונוער ציונית גדולה ומסועפת למדי. התחילו מסתגלים לתנאים של עבודת מחתרת. בשלב הראשון היה השימוש המוסווה בצורות ליגאליות של פעולה. נתארגנו חוגי ילדים ונוער שונים בני 14-15 (ספרותיים, בימתיים), שפעלו רשמית בשלט ממשלתי וקיבלו אפילו תמיכה כספית ואחרת מסוימת. חוגים אחדים נתכנו רשמית בשם "ראזוויטיאֶ" (התפתחות), וקבוצות אחרות נתיסדו בשם "חוג ספרותי אמנותי". בעובדה היו אלה חוגי־נוער ציוניים, שניהלו עבודה ציונית מסוימת.[35]
בסוף 1921 התאחדו כל החוגים והקבוצות המפוצלים להסתדרות אחת וקיבלו את השם "קדימה".[35] תפקיד נכבד בארגון ההסתדרות "קדימה" במינסק מילא הציוני באדר שבא מקאזאן ונשא הרצאה על עקרונות היסוד של "קדימה". בהנהגת הסניף המינסקאי "קדימה" היו אז ד. ליפוב, מ. טסמן, ג. פולישצ'וק (יערי), מ. ליפשיץ.[36]
הסניף המינסקאי "קדימה" מנה בשנים 1921-1922 מספר חברים ניכר למדי (60-100 איש). הפעולה התנהלה בתנאי מחתרת, תוך הקפדה על חשאיות חמורה. ערכו אפילו חזרות לקראת חקירות, למקרה שייתפסו בידי השלטונות וייאסרו. כך הדריכו את החברים כיצד להתנהג בחקירות.[37]
במינסק היה המרכז שהנהיג למעלה מעשרים סניפים של "קדימה" בבאֶלורוסיה (סלוצק, אורשה, סטארודורוגה, אוסיפוביץ', קאפוליה, אוזדה ועוד). התנועה מנתה אלפי חברים; בעיירות היתה "קדימה" בת־תחרות רצינית לקומסומול במאבק להשפעה על הנוער היהודי.
הסתדרות־הנוער "קדימה" ראתה עצמה כהסתדרות עמלנית, ציונית־סוציאליסטית, בניגוד ל"החבר" שהיה הסתדרות ציונית של הנוער היהודי הלומד. חובה לציין כי בתנועת "קדימה" לא בלט קו פוליטי ברור. זו היתה הסתדרות חינוכית ששָׂמה לה למטרה להכשיר נוער יהודי לעליה לארץ־ישראל ולשם כך חיפשה דרכי הכשרה.
בסוף 1923 התחילה הסתדרות "קדימה" להתפורר. חלק גדול עבר ל"החלוץ", חלק — לנוער צ"ס וחלק לאסי"פ (אידישער סאָציאליסטישער יוגנט־פארבאנד — ברית הנוער היהודי הסוציאליסטי).[36]
במינסק היתה גם הסתדרות־נוער ציונית "השומר הצעיר". כידוע, קם "השומר הצעיר" בברית־המועצות כהסתדרות עצמאית בשנת 1922. כגרעין־היסוד ל"השומר הצעיר" שימשה ההסתדרות לתרבות הגוף "מכבי". ב"השומר הצעיר" היו שלוש שכבות לפי גיל החברים: זאבונים — מ־8 עד 12; צופים — מ־12 עד 16; שומרים — מ־16 עד 20.
הפרוגראמה הרעיונית של "השומר הצעיר" היוותה מעין סינתיזה של ציונות וסוציאליזם,

35. תיעוד בע"פ, דוב ליפוב, דוד כהן.
36. תיעוד בע"פ, דוב ליפוב.
37. תיעוד בע"פ, דוד כהן.

התפקיד העיקרי היה להכשיר את הנוער היהודי לחיים בארץ־ישראל, לבנות שם מדינה יהודית ריבונית, שתהא בה חברה עם שיווי־זכויות סוציאלי, ולשם כך צריך לחנך את הילדים והנוער היהודים שיהיו בריאים בגוף ונפש, בנים ובנות גאים וזקופי־קומה של העם היהודי, אנשים בעלי רצון ומשמעת, נכונים למלא בכל התנאים את חובם הלאומי.

צורות הפעולה היו: תרגילי התעמלות, צעדות, שירות עצמי, לימוד תולדות העם היהודי, התנועה הציונית וידיעת ארץ־ישראל.[38]

הסניף המינסקאי של "השומר הצעיר" נתגבש ארגונית ב־1925 ובתנאי פעילות אי־ליגאלית, מחתרתית, היה יחסית גדול למדי. קבוצת הצופים מנתה כ־20 איש, וקבוצת השומרים כ־15. מדריך הצופים היה סאשה,[39] שנמנה בעצמו עם שכבת השומרים. שכבת זאבונים לא היתה במינסק.

לא פחות מאשר אחת לשבוע היו מתכנסים אי־שם מחוץ לעיר; לעתים נדירות, במזג־אויר גרוע ביותר — אצל אחד החברים. לבעיית החשאיות הוקדשה תשומת־לב מרובה. כל החברים קראו במתכוון ספרות רבה שבה הוארו שיטות החשאיות בתנאי מחתרת ברוסיה הצארית. אף הילכה קסם הרומאנטיקה שבעבודה הבלתי־ליגאלית.

תכופות היו עורכים צעדות של 20-15 קלומטר. בקיץ 1924 צעדו ממינסק ה"שומרים" ללוהויסק וחזרה, כלומר מהלך של 80 קילומטר, שארך 3 ימים.

הסניף הוציא לאור חוברת ברוסית, "דרך הצופה". תוך שנים אחדות הופיעו כ־10 חוברות. פעמים אחדות הוכנו כרוזים ופוזרו בבתי־הכנסת המרכזיים שהיו ב"שול־הויף". שום אמצעי שכפול לא היו לחברים, והעלונים במאות עותקים "הודפסו" בדרך פרימיטיבית ביותר — נכתבו ביד בנייר העתקה.

כל פגישה שבועית היתה מסתיימת בשיר: "הֱיֵה נכון למעשים טובים, שומר צעיר!..." והפזמון החוזר היה: היה נכון, תמיד נכון; היה נכון, תמיד נכון; הֱיֵה נכון, הֱיֵה תמיד נכון".

קבוצת "השומר הצעיר" היתה קבוצה חזקה, מגובשת של נוער ציוני נלהב.

בשנת 1925 הבשילו בסניף חילוקי־דעות חריפים. חלק טען שהכרחי לשנות את אופי העבודה מעיקרה הן רעיונית והן ארגונית. חלק זה דרש להסתלק החלטית מהצופיות.

בסתיו 1925 יצאו 9 חברים (ובכללם כותב הטורים האלה) מהסניף המינסקאי "השומר הצעיר" והניחו את היסוד לסניף המינסקאי של נוער פועלי־ציון.

אך הסתדרות "השומר הצעיר" המשיכה בעבודתה. קשה לומר בבירור עד מתי היתה פעילה. יש יסוד להניח כי בתחילת שנות השלושים עדיין היה הסניף קיים במינסק.[40]

בשנת 1924 התחילו מתפרסמים בעתון היידי המינסקאי "אָקטיאבר" מכתבים למערכת שהכילו הודעות של חברים מ"השומר הצעיר" על יציאתם מההסתדרות.[41]

38. המידע על הסניף המינסקאי של "השומר הצעיר" ניתן לפי זכרונותיו האישיים של כותב הטורים האלה.
39. סאשה עודנו חי במוסקבה ולכן נמנענו ממתן שמו המלא.
40. בשנת 1938, במחנה הסוביטי לעבודת־כפיָה "באָלומור", נפגש כותב הטורים האלה עם חבר הסניף המינסקאי "השומר הצעיר" שסיפר לו, כי הוא אישית היה פעיל עד קיץ 1930.
41. כך, למשל, ב"אָקטיאבר" מיום 30.3.1927 נדפס מכתב כזה: "בשנת 1923 נכנסתי ל"השומר הצעיר" השמאלי... עד נובמבר 1926 עבדתי שם בפעילות מרובה... לפתור את השאלה הלאומית יכול רק השלטון הסוביטי ולא הציונות. לפיכך הריני מצהירה, שאני יוצאת מ"השומר הצעיר" השמאלי והריני מקוָה כי שאר החברים יעשו כדוגמתי, ל. רימארובה". באותו גליון של העתון מובאת עוד שורה של הודעות דומות.

היה ידוע שהמכתבים נכתבו ונחתמו תחת לחץ מוראלי ותכופות גם פיסי גדול מצד הגפא״ו. ברם העובדה שגפא״ו נסתייע בשיטה כזו של מאבק עם המחתרת הציונית, כאינוס אנשים לכתוב ״מכתבים למערכת״ כאלה, מוכיחה כי ההסתדרות המינסקאית של ״השומר הצעיר״ היתה גורם בר־השפעה על הנוער היהודי בעיר.

מקום בולט בהתפתחות התנועה הציונית במינסק תפס ״החלוץ״. כפי שצוין לעיל, נוסד הסניף המינסקאי של ״החלוץ״ בשנת 1919.

בשנת 1921, כשהתחילו במינסק הרדיפות נגד הציונים, נאסרו במינסק חברים רבים של ״החלוץ״ שהיו כבר מוכנים לעלות לארץ.[42] באפריל 1922 כתב הועד המרכזי של ״החלוץ״, בסקירתו הכללית על מצב ״החלוץ״ בברית־המועצות, אל המרכז העולמי של ״החלוץ״:[43]

> ״ברוסיה הלבנה נרדף ״החלוץ״ על צואר עד שאי אפשר כלל לנקוף אצבע אף במקצוע ההכשרה והעבודה הכלכלית... ואי אפשר לברר, ולוּ גם לעצמנו, מה אנו: הסתדרות גלויה או חשאית, אסורה או מותרת? ועוד זאת: גדודי השודדים הפושטים על פלכי הומל ומינסק אינם נותנים לצאת לעבוד בשדה, עד אשר אין לחלום על עבודה חקלאית במקומות אלה״.

עבודת הסניף המינסקאי של ״החלוץ״ היתה תחילה חלשה. היו קיימות קבוצות מפוצלות ללא מרכז ארגוני איתן. חברים קשישים אחדים נסעו לארץ־ישראל, אחדים נסעו למקומות אחרים בברית־המועצות, אחדים נאסרו ובסניף הורגשה זמן־מה עייפות ואדישות.

בשנת 1923 נשתנה המצב באופן ראדיקאלי. ל״החלוץ״ נוצקו כוחות צעירים; פרצה וצמחה תנועת־נוער חלוצית חדשה, שנקראה ״החלוץ הצעיר״. בהסתדרות־הנוער היו צעירים בגיל 16-17, והיו מקרים ששם נתקבלו נערים בני 14-15. בסתיו 1923 ביקר במינסק אחד ממנהיגי ״החלוץ״ הכל־רוסי, דן פינס, שהתמסר במיוחד לליכוד כל הכוחות המפוצלים של סניף ״החלוץ״ המינסקאי. פינס ניצל את עוּבדת התפזורותה של ״קדימה״ ומשך חלק גדול מחבריה לשורות ״החלוץ״.

אחד ממארגני ״החלוץ״ במינסק בזמן ההוא היה גדליה פולישצ׳וק (יערי), שעבר ל״החלוץ״ מ״קדימה״.

דוב ליפוב מספר:[44] ״באתי לישיבה שפינס השתתף בה והפלתי לפניו תחנוני שלא ימשוך החוּצה את מיטב הכוחות של ׳קדימה׳, ושאנשי ׳החלוץ׳ לא יַטיפו לעזיבת ׳קדימה׳. אך שום דבר לא הועיל. וזה היה תהליך טבעי. בהתמודדות בין ׳קדימה׳ ו׳החלוץ׳, חייב היה לנצח וניצח ׳החלוץ׳״.

״החלוץ״ במינסק היה לגורם ציוני חשוּב. אף נתגבש ארגונית מרכז עירוני ובאֶלורוסִי של ״החלוץ״ שניהל את העבודה המסועפת למדי.

מדובר כאן ב״החלוץ״ הקרוי הליגאלי או השמאלי.

מן הראוי להבהיר את פרשת הסטאטוס הרשמי של הסניף המינסקאי של ״החלוץ״. כידוע, היו ב״החלוץ״ הרוסי שני זרמים, שנתגבשו סופית, להסתדרויות נפרדות, בספטמבר

42. דן פינס, עמ׳ 87.
43. דן פינס, עמ׳ 155.
44. תיעוד בעל־פה.

1923; הסתדרות "החלוץ" העמלנית הכל־רוסית (מה שקרוי "החלוץ" הליגאלי), והסתדרות "החלוץ" הלאומית־העמלנית (מה שקרוי "החלוץ" הבלתי־ליגאלי). "החלוץ" הליגאלי נרשם כהסתדרות רשמית, בקומיסאריון לענייני פנים של הפדראציה הרוסית, ב־22 באוגוסט 1923. צריך להדגיש, כי ההסתדרות היתה מוּכּרת רק בתחומי הפדראציה הרוסית. מארגני "החלוץ" הליגאלי הקדישו הרבה כוחות ומאמצים כדי להשיג את הליגאליזציה בתחומי ברית־המועצות כולה, אך באוקראינה ובבֶּלורוסיה, וכן בפלכי הומֶל, סמולֶנסק ובריאַנסק של הפדראציה הרוסית, כלומר במקומות ששם התרכזה בעיקר האוכלוסיה היהודית, והיו רוב חברי התנועה החלוצית, לא הוּתר רשמית קיומו הליגאלי של "החלוץ". דן פינס מסַפר, כי הוא ביקר במיוחד את מינסק, והשיג אפילו איזה נייר מקריניצקי, שהיה אז המזכיר הראשון של הועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בבֶּלורוסיה, כי אין הוא מתנגד להרשאת קיומו של "החלוץ" במינסק, אם מועצת העיר המקומית תסכים לכך. אך המועצה העירונית דחתה החלטית את הבקשה, ו"החלוץ" במינסק לא זכה בליגאליזציה רשמית.[45]

באופן כזה מעולם לא היה "החלוץ" השמאלי במינסק ליגאלי רשמית ולא היו לו מסגרוֹת לפעולה ליגאלית. אך יש להעיר ש"החלוץ" השמאלי במינסק לא היה בכל־זאת במחתרת מלאה, לא הקפיד על חשאיות כ"החלוץ" הימני, שאף לו היה סניף במינסק. "החלוץ" השמאלי פעל בתנאים ליגאליים־למחצה.

בדצמבר 1923 נתקיימה במינסק התיעצות של "החלוץ" השמאלי בבֶּלורוסיה. יש לשעֵר כי בסדר־יומה של התיעצות זו עמדו בעיקר שאלות ארגוניות.

במסמך המצוי בארכיון־העבודה, מכתב מיום 26 בדצמבר 1923, אנו קוראים:[46] "אל הועד המחוזי של 'החלוץ' במינסק. ברצוני להבהיר כיצד נסענו להתיעצות במינסק. לפני חודש בערך בא אלינו החבר גדעוני, כבא־כוח המרכז במחוז מינסק. הוא כבר מצא אצלנו סניף ורק סיפר לנו מעט על מצב 'החלוץ' וכן קבע את הקשרים הארגוניים. לפני נסיעתו אמר לנו, שאחד מאִתנו צריך להיות מוכן לנסוע למינסק, משום שייתכן כי הועד המחוזי יזמין אותנו, או שתתקיים אולי במינסק ועידה מחוזית של 'החלוץ'... מקץ שבוע לנסיעתו קיבלנו מברק ממינסק שקרא לאחד מאתנו לבוא... למחרת קיבלנו מברק שני: בוא היום... קראנו באופן דחוף לאסיפה כללית שבה נקבע לשלוח אותי למינסק... ציר המועצה. (חתימה)".

בשנים 1926-1924 היו בסניף המינסקאי של "החלוץ" השמאלי למעלה מ־100 חברים.[47] "החלוץ" השמאלי המינסקאי היה לו צֶוות (אַרטאֶל) אלקטרו־טכני, שהעסיק 5 אנשים ושימש כבסיס־הכשרה.[48] אך בזה לא היה כדי לספק את צרכי ההכשרה. לפי החלטת הועד נכנסו הרבה חברים של "החלוץ" לבתי־ספר מקצועיים־טכניים כלליים בעיר ורכשו שם מקצועות מסוימים (נגרוּת, בנאוּת, צבעוּת וכו').[47]

"החלוץ" ניהל גם את פעולת העליה לארץ־ישראל. בשנים 1925-1924 עלתה לארץ־ישראל שורת חברים של "החלוץ".

45. דן פינס, עמ' 200.
46. ארכיון העבודה, תל־אביב, תיק "החלוץ", המכתב כתוב עברית, לא ידוע מי מחברו ומאיזו עיר או עיירה הוא בא כציר למועצה. המכתב כאן אינו מובא כלשונו.
47. לפי זכרונותיו של יעקב רוזין (אחיו של כותב־הטורים), שהיה אחד מפעילי "החלוץ" ומראשי הסניף במינסק.
48. ארכיון העבודה, תל־אביב, תיק "החלוץ", פירוט מַשלים של מפעלי "החלוץ". (רוסית).

הסניף המינסקאי של "החלוץ" הימני (הבלתי־ליגאלי) ניהל אף הוא פעולה נמרצת למדי. אחד מחברי התנועה מספר: [49]

"בתחילת 1924 שהיתי במינסק כמורשה מטעם הועד המרכזי של "החלוץ" ("הבלתי־ליגאלי" ברוסיה הלבנה... המאורגן והגדול בסניפי החבל היה הסניף של מינסק עצמה. כאן הוקמה מסגריה קטנה להכשרת חברים מהמקום והסביבה. העבודה התרבותית במינסק התנהלה בהתמדה, ותנאי המחתרת לא מנעו מהעסקנים הציונים הותיקים לתת לנו יד. פטרונה של הציונות במינסק הוסיף להיות מיכל רבינוביץ, שעל אף עינה החדה של גפא"ו לא פסקה דאגתו לכל גילוי של ציונות בעירו, וביחוד היה עֵר לתנועת־הנוער החלוצית ועמד לימינה כמיטב יכולתו. התנועה החלוצית ברוסיה הלבנה, כבשאָר חלקי המדינה, באו לה אז ימי התעוררות גדולה. הציונות הבלתי־ליגאלית לבשה צורה של תנועת המונים".

עיקרה של העבודה התרבותית היה ברכישת העברית ודעת ארץ־ישראל. הפעולה בעיקרה התרכזה בבעיות ההכשרה.

בשנת 1925 אירגן הועד המחוזי של "החלוץ" הימני במינסק צֶוות חקלאי בשם "ביל"ו", שתוך שנים אחדות הפך להיות משק חלוצי מרכזי בברית־המועצות.[50] תחילה הוקם המשק בסמוך לעיירה סאמוחוואלוביצ'י, לא הרחק ממינסק. הם קיבלו שטח קרקע בן 400 דונם בקירוב. עבדה עליו קבוצת חלוצים בת 21 איש. באופן רשמי נתכַּנה המשק בשם "המשק הקולקטיבי היהודי פיונאֶר". קבוצה זו היתה לה הצלחה גדולה, ומנהיגי היאֶווסאֶקציה של באֶלורוסיה, שלא ידעו מה צביונו האמיתי של המשק הזה, היללו אותה מאוד והציגוה כמופת להתאחזות יהודית על הקרקע.

לְיָמים, מטעמים שונים — יחס רע מאוד מצד אוכלוסיית הסביבה השכנה, ומאסר המדריך של המשק — נאלצו החברים לעזוב את המקום, ובראשית 1926 קיבלה הקבוצה משק חדש ליד העיירה וידגושץ', שהשתרע על 2000 דונם ומעלה. במשק עבדו 48 חלוצים. קבוצה זו נתייחדה משאָר הקולקטיבים החקלאיים היהודיים והלא־יהודיים של באֶלורוסיה ברמתה התרבותית הגבוהה, ביחסה המצוין לעבודה, בפריון־העבודה הגבוה, בליכוד החברי המגובש של הקולקטיב. כל זה עורר חשדות והשלטונות התחילו לעקוב אחריו.

באפריל 1927 אסר גפא"ו המינסקאי שלושה חברים מהנהלת הקולקטיב, כעבור חודש נאסר היו"ר החדש של המשק ועוד שני חברים נאסרו ונידונו לגירוש לסיביר לשלוש שנים. ב־1928 נאסרה גם ההנהלה השלישית של המשק, אך העבודה הומשכה.

בראשית 1929 פקדו לקבל למשק 30 קומסומולאים, וזמן־מה לאחר מכן הורו לחסל את המשק ולהקים קומונה בשם "קומסומוליאֶץ". שורת חברים מביל"ו הושׂמה במאסר. הקומונה החדשה, "קומסומוליאֶץ", לא הוציאה שנתה ונתפזרה.

השנים 1926-1923 היו שנות התפתחות וגידול של "החלוץ" בברית־המועצות בכלל ובעיר

49. א. בן־מנחם, העפלה חלוצית דרך לטביה, בקובץ "נפתולי דור" — קורות תנועת העבודה הציונית צעירי־ציון — התאחדות ברוסיה הסוביטית". סדר ונערך ע"י ב. וסט, תל־אביב, תש"ז, עמ' 116. (להלן בקיצור — נפתולי דור).

50. המידע על קבוצת ביל"ו ניתן לפי הספר ""החלוץ' ברוסיה. לתולדות 'החלוץ' הבלתי ליגאלי. הוצאת משלחת חו"ל של 'החלוץ' הבלתי־ליגאלי ברוסיה". תל־אביב תרצ"ב, עמ' 87-100. (להלן בקיצור — "החלוץ" ברוסיה).

מינסק בפרט. אך ראוי להדגיש שהמאבק הרעיוני והארגוני בין "החלוץ" השמאלי ובין "החלוץ" הימני החליש את ההתפתחות של שתי ההסתדרויות. דן פינס כותב:[51] "החיים הארגוניים של "החלוץ" היו דרוכים מאוד. המלחמה וההתחרות של שתי ההסתדרויות נמשכו בכל תוקף. סניפים אחדים (בפרט, בגליל מינסק ובפודוליה) דרשו מהמרכזים של שתי ההסתדרויות להתאחד, ואם לא — יקימו ועד בלתי־תלוי להבראת התנועה החלוצית ברוסיה. יוזמי הדרישה הזאת היו ארבעה סניפים בגליל מינסק, אשר לא יכלו להחליט אל איזה מרכז להצטרף: כוחות הימין והשמאל היו שקולים בהם, וההצבעות והמשאָלים התכופים לא הכריעו לשום צד".
למרבית הצער, "נפתרה" הבעיה החשובה של התנועה החלוצית בברית־המועצות על־ידי השלטון הסוביטי: הופעלה מערכת רדיפות קשות ומאסרים לא רק לגבי "החלוץ" הבלתי־ליגאלי (הימני), אלא גם לגבי "החלוץ" השמאלי, אפילו במקומות ששם הותר קיומו. נחשול מאסרים שטף בימים 15-11 במארס 1926 את מוסקבה וערים אחרות בברית־המועצות. במוסקבה אסרו את חברי הועד זלמן גולדברגר, זרובבל־יֶבזוריכין, יהושע אלטשולר, יצחק סימנובסקי ואשת המזכיר פינס. באותם ימים עצמם היו גם מאסרים של חברי "החלוץ" במינסק.[52] גם ב־1 באפריל 1927 נתקיימו מאסרים המוניים של חלוצים במינסק.[53]
בשנת 1927 התחילו להביא חברים של "החלוץ" לגפא"ו ולכפות עליהם באיומים שונים ובעינויים ל"התנער" מהרעיון הציוני ולנטוש את שורות "החלוץ".
בעתון המינסקאי "אָקטיאבר" נדפסו "מכתבים למערכת" בזה הנוסח:[54] "השתכנעתי ש'החלוץ השמאלי' הוא ארגון אנטי־סוביטי נטול־קרקע הגורם נזק להמוני העמלים היהודים. אני יוצאת מהסתדרות זו וקוראת לחברים ללכת בעקבותי — לנתק כל קשר עם התנועה הציונית האנטי־סוביטית. לאה קפלן". במשך חודש מארס 1927 בלבד נדפסו ב"אקטיאבר" המינסקאי 19 "מכתבים למערכת" כאלה.
כידוע, הוטל איסור רשמי על "החלוץ" השמאלי בשנת 1928, הסניף המינסקאי של "החלוץ" השמאלי, שגם עד אז לא פעל במסגרת קיום ליגאלי, המשיך בפעולתו בתנאי מחתרת בלתי־ליגאליים מוחלטים עד סוף שנת 1932. הוא מנה אז 15 איש.[47]

בשנות העשרים ובראשית שנות השלושים היתה במינסק הסתדרות פועלי־ציון. כידוע, היו לתנועת פועלי־ציון ברוסיה עד שנת 1928 כל סימני־ההיכר הרשמיים של קיום ליגאלי: ועד מרכזי במוסקבה וועדים מקומיים בכל הערים עם ישוב יהודי ניכר; מועדון במוסקבה ומעונות במקומות; בית־הוצאה ובית־דפוס במוסקבה; ירחון ברוסית "יאֶווריסקאיה פרוליטארסקאיה מיסל" (הרעיון הפרוליטארי היהודי, לאחר מכן הוא הופיע ביידיש בשם "יידישער פראָלעטארישער געדאנק"). אך בעובדה היתה הפעילות הליגאלית־כביכול יחסית מאוד ומוגבלת מאוד. כתב־העת המפלגתי היה לעתים מונח 4-3 חודשים בצנזורה והיה מופיע אחת ל־3-2 חודשים. ואין צריך לומר שמאמרים שונים לא הותרו לדפוס או שנקטעו במידה ניכרת על־ידי הצנזורה.

51. דן פינס, עמ' 260.
52. "היינט", וארשה, גליון 80 מיום 8.4.1926 (יידיש).
53. החלוץ ברוסיה, עמ' 174.
54. "אָקטיאבר" מיום 4.3.1927, מינסק. (יידיש).

את המעונות בערים השונות היו סוגרים תכופות, ולאחר מכן צריך היה לטרוח חודשים על חודשים כדי למצוא איזה שהוא חדר שישמש כמעון מפלגתי. אף היו מקרים של מאסר פעילים מהתנועה.

מפלגת פועלי־ציון בברית־המועצות (השם הרשמי: מפלגת הפועלים הקומוניסטית היהודית "פועלי־ציון"), בשאיפתה לקיים בכל תנאי את קיומה הליגאלי, הקפידה מאוד על "כשרות" סוביטית־קומוניסטית, נמנעה מכל ביקורת שהיא על המפלגה הקומוניסטית והשלטון הסוביטי אפילו לגבי בעיות יהודיות ספֶציפיות, הפגינה נאמנות לאינטרנאציונל הקומוניסטי ולרעיון המהפכה הסוציאליסטית העולמית וכד'.

על עובדה מעניינת, המאפיינת את הקו המתואר לעיל של מפלגת פועלי־ציון בברית־המועצות, מספר דוד בן־גוריון: [55] בשנת 1923 בא בן־גוריון למוסקבה, כנציג ההסתדרות, כדי לארגן ביתן ארץ־ישראלי בתערוכה החקלאית הבינלאומית במוסקבה. הוא עמד במגע במוסקבה עם הועד המרכזי של מפלגת פועלי־ציון וביקש ממנו עזרה ארגונית בסידור הביתן. בביתן הארץ־ישראלי תלו שני דגלים: אדום, עם הכתובת "הסתדרות העובדים העברים הכללית בארץ־ישראל", וכחול־לבן, עם הכתובת "ארץ־ישראל". נציגי הועד המרכזי של מפלגת פועלי־ציון תבעו להסיר את הדגל הכחול־לבן, בנימוק שזה עלול להזיק לביתן גופו וכן לתנועת פועלי־ציון בברית־המועצות. הם טענו שזה ירגיז מאוד את היֶאווסֶקציה, שלא תעבור בשתיקה על התנהגות מחוצפת כזו של ההסתדרות. וכשדעתם לא נתקבלה, והדגל הכחול־לבן נשאר תלוי, הודיעו נציגי פועלי־ציון שהם לא יטלו חלק בעבודת הביתן הארץ־ישראלי.

הסניף המינסקאי של מפלגת פועלי־ציון והסניף של ברית־הנוער פועלי־ציון[56] היו דלים מבחינת חבריהם — כ־20 איש. היה גם מספר קטן של אוהדים, שהיו מבקרים במעון המפלגה, בכנסים פתוחים שונים של הסניף. המעון היה תחילה ברחוב פריאוֹבראז'אֶנסקאיה (אינטרנאציונלנאיה), בדירתו של רופא־העיניים קאמינסקי, שהיה מאוהדי התנועה. בקיץ 1925 סילק קאמינסקי את המעון מדירתו, ושכרו חדר גדול ברחוב פודגורנאיה (קארל מארכס).

מזכיר הסניף המינסקאי של פועלי־ציון היה נחום פישר. בסוף 1925 הוא נאסר ושולח באורח אדמיניסטראטיבי לקאזאכסטאן. משם הוא חצליח לעלות לארץ־ישראל. כעבור זמן קצר חזר פישר למינסק ונעשה לאחד היֶאווסֶקים הקיצוניים ביותר.[57]

55. דוד בן־גוריון, זכרונות, כרך א', תל־אביב, 1971, עמ' 240-239.
56. המידע על הסניף המינסקאי של פועלי־ציון ושל נוער פועלי־ציון ניתן על־פי זכרונותיו האישיים של כותב הטורים האלה.
57. יואל בּוּקוֹביצקי, מותיקי תנועת פועלי־ציון ברוסיה ובארץ־ישראל, מספר במכתב אל כותב הטורים האלה, כי נחום פישר, בעלותו ארצה, התגורר 8 חודשים בדירתו, ברחוב פינסקר 25, בתל־אביב. בארץ פישר לא עבד, אך חי חיים טובים, היו לו מקורות־פרנסה סמויים. פישר שקע בפעילות פוליטית אקטיבית והופיע כמגין נלהב על האינטרסים של הפלחים הערבים המדוכאים שהם, לדעתו, הכוח המהפכני היחיד בארץ ובכל המזרח הקרוב. פישר לימד זכות על התנפלויות הערבים על ישובים יהודיים וראה בכך ביטוי פרוגרסיבי של מאבק עם האימפריאליזם. פישר הוּצא ממפלגת פועלי־ציון. זמן־מה היה מוציא כתב־עת משלו, ולא נודע מי מממן את כתב־העת. אחרי־כן חזר פישר לרוסיה.
ניתוח מדוקדק של כל השתשלות האירועים: מאסר פישר במינסק, שילוחו לקאזאכסטאן והעברתו ארצה, אורח חייו והתנהגותו בארץ, חזירתו לברית־המועצות והתנהגותו בה — מוליך לקראת המסקנה שפישר היה סוכן גפא"ו.

לאחר פישר היה מזכיר סניף פועלי־ציון במינסק הירש טיטאֶנסקי. מזכיר נוער פועלי־ציון היה כותב הטורים האלה. במרכז הפעילות היתה עבודה הסברתית. על היקף הפעולה ניתן ללמוד ממידע על הפעילות בדצמבר 1925: [58] "הועד אירגן בית־ספר ערב פוליטי, שמבקרים בו 20 איש. הלימודים מתקיימים 4 פעמים בחודש... ביקרו במינסק החברים רוזנברג וציבולניק... בהצלחה נערך ערב שהוקדש ליום־השנה לפטירת ברוכוב. רושם עז עשו 4 הרצאות של החבר ציבולניק: פועלי־ציון והיאֶווסאֶקציה; הסכנה שלפני הנוער העובד היהודי; מועצות פועלים יהודיות; פלשתיניזם והמעמד העובד היהודי... כן קוים משפט ציבורי על נוער פועלי־ציון".

עבודת פועלי־ציון במינסק היתה מוגבלת מאוד, ועם זאת נהיתה התנועה לגורם מסוים בחיים הציבוריים היהודיים. ולא בכדי יצאה היאֶווסאֶקציה מעוֹרה כדי להוכיח את הנזק הכרוך בתנועת פועלי־ציון. ה"אָקטיאבר" המינסקאי היה מפרסם תכופות מאמרי התקפה על פועלי־ציון.

ב־28 ביוני 1928 הטילה הממשלה הסוביטית איסור על פעילות תנועת פועלי־ציון בברית־המועצות. שום צווים ממשלתיים בנידון זה לא פורסמו. תוך לילה אחד בוצעה הפעולה בכל המדינה: נסגרו ונחתמו בנין הועד המרכזי, המועדון, בית־הדפוס ובית־ההוצאה במוסקבה, וכן הועדים והמעונות בכל שאר הערים; נערך חיפוש אצל כל חברי המפלגה והסתדרות־הנוער, הוחרמו מסמכים וחומר אחר והכריזו כי למן רגע זה חוסלה תנועת פועלי־ציון ואסורה, וכל פעילות שהיא תיחשב לאנטי־סוביטית ותוענש כחוק.

במינסק, כבשורת ערים אחרות בברית־המועצות, אורגנה פעולה בלתי־ליגאלית, מחתרתית, של פועלי־ציון. לקחו בה חלק חברים במספר זעום ביותר — 6-5 אנשים. התפקיד העיקרי היה לקיים צוותים של פעילים מפלגתיים. היו נפגשים פעם־פעמיים בחודש. הופעל צופן שלפיו היו מתכתבים עם נציג במוסקבה.

כעבור זמן רב נודע, שבסניף המינסקאי המחתרתי הקטן של פועלי־ציון היה פרובוקטור.[59] בשנת 1932 התפוררה קבוצת פועלי־ציון במינסק ופסקה מלפעול. תהליך החיסול העצמי התרחש, כנראה, כמעט בעת ובעונה אחת בכל הסתדרויות פועלי־ציון בברית־המועצות. ואפשר לקבוע כי בשנת 1933 פסקה כל פעילות של תנועת פועלי־ציון בברית־המועצות. סבורים, כי בשנת 1934 חדלה כבר לחלוטין להתקיים ברוסיה תנועה ציונית מאורגנת. אחד מחוקרי התנועה כותב: [60] "בספטמבר 1934 נאסר במוסקבה המרכז האחרון של המפלגה ו"החלוץ" הבלתי־ליגאלי. בימים ההם ניתנה מכה ניצחת לציונות המאורגנת במדינה כולה... בזמן ההוא נפסק גם קיומה של ההנהגה הראשית של "השומר־הצעיר העמלני".

כשאנו עורכים סיכום קצר על התנועה הציונית במינסק בשנים 1940-1917, עלינו לציין כמה תקופות בהתפתחותה:

1. שנת 1917 (למן חיסול משטר הצאר ועד מהפכת אוקטובר) — תקופה של תסיסה והתפתחות רבה של התנועה.

58. "המחשבה היהודית הפרוליטארית" (רוסית), מס' 42-40, יולי 1920, מוסקבה.
59. הפרובוקטור היה אחד פורמאן, פועל־עוֹר שהיה הרבה שנים חבר המפלגה. בשנת 1935 היה פורמאן העֵד הראשי נגד כותב הטורים האלה ואשתו בשעת מאסרם וחקירתם ע"י נקו"ד המינסקאי.
60. ב. וסט, נפתולי דור, עמ' 85.

2. 1920-1918 (תקופות־מעבר של שלטונות שונים בעיר: סוביטי, גרמני, פולני) — שנות פעילות נמרצת יחסית.
3. 1922-1921 (השנים הראשונות לאחר הנצחון הסופי של המשטר הסוביטי) — תקופת הסתגלות וגיבוש ארגוני של העבודה בתנאים בלתי־ליגאליים ומחתרתיים.
4. 1926-1923 — שנות גידול התנועה על חשבון עליית כוחות־נוער רעננים. תקופת פעילות נמרצת
5. 1933-1927 — שקיעה הדרגתית, גסיסה וחיסול התנועה המאורגנת.

כשאנו מבקשים לעמוד על סיבות הגסיסה והחיסול של התנועה הציונית המאורגנת בברית־המועצות במחצית הראשונה של שנות השלושים, חובה עלינו להיזקק להערכת התפקידים ודרכי הפעולה של התנועה הציונית ברוסיה בתנאי המשטר הסוביטי.

רבים ממנהיגיה ומעסקניה של התנועה הציונית (ביחוד מאגפיה הימניים) היו סבורים כי אי אפשר יהיה לנהל ברוסיה פעילות פוריה כלשהי בתנאים בלתי־ליגאליים, מחתרתיים. לפיכך לא התמסרו לארגונה של המחתרת. חסידיה של נקודת־ראות זו הפסיקו בעצם את פעילותם והפכו להיות משקיפים פאסיביים. הם השקיעו כל מרצם במאמץ לצאת את רוסיה, ולכל המוטב — להגיע לארץ־ישראל.

כך יצאו ממינסק במחצית הראשונה של שנות העשרים עסקנים בולטים כגון יצחק ברגר (ב־1921 הוא עבר לווילנה ואחרי־כן לפולין, ובשנת 1935 עלה לארץ־ישראל), מיכל רבינוביץ, משה כהן, אברהם קפלן, טיטאֶנסקי ואחרים. גם רבים מן הפעילים הצעירים — גדליה פולישצ׳וק (יערי), דוב ליפוב, אברהם רוזנשטיין (אבן־שושן) ואחרים — עלו באפשרות ראשונה לארץ־ישראל.

ולעומתם, רבים ממנהיגיה ומעסקניה של התנועה הציונית (ביחוד מאגפיה השמאליים) היו סבורים שהמחתרת תזיק לתנועה, ולתועלת עשויה להיות רק ליגאליות. הנחה כזו נבעה אל־נכון מהערכה מוטעית של טבע המשטר הסוביטי בכלל, ושל יחסו אל שאלת היהודים והתנועה הציונית בפרט. מנהיגים ופעילים אלה סברו כי רדיפות הציונים וההסתדרויות הציוניות אינן אלא פרי מדיניות היאֶווסאֶקציה, שאיננה מבטאת את מדיניותו של השלטון הסוביטי. הם סברו שהמשטר הסוביטי ביסודו אי אפשר לו להיות שולל התנועה הציונית, ולכן חיו באשליות שאפשר בתנאים ליגאליים, באמצעים ליגאליים חוקיים לפַתֵּח עבודה ציונית רצינית ולהשיג תוצאות פוריות.

אופייני הדבר שדעה כזו היתה גם לשורת מנהיגים של התנועה הציונית העולמית. כך, למשל, כתב ד. בן־גוריון בשנת 1923:[61] ״ההתנגדות לעבודתנו ולתנועתנו מצד רוסיה הסוביטית אינה כרוכה בעצם השיטה הסוביטית, ואינה נובעת מתוך האינטרסים הממלכתיים של רוסיה הסוביטית... היאֶווסאֶקציה אינה רוסיה. עם היאֶווסאֶקציה אין לנו שפה משותפת. ואין גם צורך... רוסיה הצעירה אינה זו... ואם הציונות אינה יכולה לוַתר ביאוש על היהדות הרוסית... אין היא יכולה ורשאית להזניח את ההסברה בחוגי השלטון הרוסי... לא קל יהיה לשנות את יחס רוסיה לעבודה הציונית — אבל הדבר אינו מן הנמנעות, ומוכרחים לעשותו, בכל האמצעים...״.

ולהלן מדגיש בן־גוריון:[62] ב״החלוץ״ ברוסיה ״חל פילוג: חברי ההתאחדות הנוטים

61. דוד בן־גוריון, זכרונות, עמ׳ 245-246.
62. שם, עמ׳ 294-298.

ל'הפועל הצעיר' לא הצטרפו ל'החלוץ' שקיבל אישור מהממשלה הרוסית, אלא פעלו לחוד. בישיבה שבה השתתפו ארונוב, הפטר, ויסבאן, ורלינסקי, פרידלאנד, שוואבה, שקולניק ואנוכי החלטנו שעל 'החלוץ' ברוסיה להיות מאוחד, וכולם צריכים לפעול בתוך 'החלוץ' הליגאלי".

ההערכה הבלתי־נכונה של המשטר הסוביטי, וכתוצאה מכך, האשליות על תנועה ציונית ליגאלית ברוסיה הביאו לידי כך ש"החלוץ" ופועלי־ציון עברו ב־1928, לאחר שנאסרה פעילותם, לעבודת מחתרת כשאינם מוכנים לכך מבחינה ארגונית.

הסיבות העיקריות לגסיסתה ולהתחסלותה של התנועה הציונית ברוסיה, וכמובן גם במינסק הן לדעתי:

א. חוסר הכנה לעבודת המחתרת המורכבת;
ב. נסיעת חלקה הגדול של האקטיבה התנועתית לארץ־ישראל;
ג. הרדיפות האכזריות והמאסרים ההמוניים של חברי התנועה ואוהדיה והשמדתם הפיסית של המנהיגים והעסקנים הבולטים.

אפשר לומר בוַדאוּת, שרוב הציונים מכל הזרמים והגוונים היו רשומים ברשימות השחורות של גפא"ו — נקו"ד, וכמעט כולם באו, במוקדם או במאוחר, "על גמולם". הרדיפות נגד הציונים התחוללו כל העת ולבשו בתקופות שונות ממדים שונים. במחצית השניה של שנות השלושים, כלומר, לאחר שהתנועה הציונית בברית־המועצות כבר נתחסלה, למעשה, כתנועה מאורגנת, נתחוללו שני נחשולים של מאסרים המוניים. הנחשול הראשון פרץ בשנת 1935, בתקופת הטירור ההמוני במדינה שהתחיל לאחר הרצח הפרובוקטיבי של קירוב ב־1 בדצמבר 1934. הציונים נכללו אז ברשימת הטרוצקיסטים, החבלנים, המרגלים ושאר הפושעים.

בתחילת שנת 1935 נאסרו במינסק כ־15 חברים־לשעבר של "החלוץ", השומר־הצעיר וקבוצות ציוניות אחרות. באפריל 1935 אסרו 5 חברים־לשעבר של פועלי־ציון, וכעבור חודשים מספר — עוד 10 חברים־לשעבר של הסתדרויות ציוניות אחרות.[63]

בשנים 1937-1938 בא הגל השני של מאסרים המוניים, נאסרו לא רק חברים־לשעבר של מפלגות והסתדרויות ציוניות, אלא גם אוהדים־לשעבר של התנועה הציונית. במינסק נאסרו באותה תקופה למעלה מ־100 איש.[64] בשנים אלה הושלם חיסולם הגמור של כל מה וכל מי שהיתה לו שייכות כלשהי לציונות.

התנועה הציונית ברוסיה הוחנקה, אך שרשיה לא נעקרו עד תום.

אנו עדים חיים לכך שבמחצית השניה של שנות השישים התחילה להתפתח ונעשתה בזמננו תוססת ומשגשגת תנועה ציונית אדירה בברית־המועצות.

63. לפי זכרונות אישיים של כותב הטורים האלה, שבאותה תקופה נאסר גם הוא במינסק.
64. לפי שיחותיו של המחבר עם שורת עדים חיים לאירועים, שעמהם נפגש במינסק בשנות החמישים והשישים.

לובה לֶויטה

פרקי מינסק

המחבר, לובה לֶויטה (1976-1904), מאישיה הבולטים של תנועת־הפועלים הארצישראלית, היה במייסדי אסי"פ בברית־המועצות. עלה ארצה ב־1924 והצטרף לקיבוץ עין־חרוד. השתתף בפעולה המרכזית של הקיבוץ המאוחד, בשליחות ל"החלוץ" ולשארית־הפליטה ובזירה התנועתית־הפוליטית. ערך מבחר כתבי לֶנין בשלושה כרכים בתרגום עברי ואת כתבי ב. ברוכוב בשלושה כרכים.
פרקי מינסק המובאים בזה לוקטו מתוך ספרו "בראשית וסער", הוצאת הקיבוץ המאוחד ו"יד טבנקין", תשל"ח.

לובה לֶויטה

הביו־גיאוגראפיה שלי לפני העליה לארץ־ישראל התמקדה בשתי ערים, שהיו לנו, כיהודים ובני־דורם, בבחינת "עולם ומלואו" — מינסק ומוסקבה.
מינסק — עיר ואם בישראל. נבכי הוויית־חיים יהודית מושרשת, מסועפת, מפוצלת. פיצול במשמעו הרחב של המושג — "דיפרנציאציה שיש עמה גיוון וייחוד והעמקה" — ריבוד סוציאלי ומעמדי, גיוון תרבותי, הווי עממי רב־פנים ומשופע פערים וניגודים, ציבוריות עניפה ודיפרנציאציה מפלגתית, מאבק כוחות ודיעות, נוף־אדם מגוון — המונים־המונים — פשוטי־עם, אינטליגנציה, נוער. מינסק — עריסתה של ציבוריות יהודית מודרנית, בית־גידולה ואחד ממרכזיה הראשיים (רק וילנה, ירושלים־דליטא, התחרתה עמה על הבכורה). כאן נרשמו דפי ראשית של תנועות מחוללות־תמורה בישראל — "האסיפה הגדולה" של ציוני רוסיה, צמיחתה של תנועת הפועלים היהודית, "פועלי־ציון" הראשונים... בזכות ראשונותה של תנועת הפועלים־היהודית המאורגנת ובחסותה נתכנסה כאן ועידת־היסוד למפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית של רוסיה. העיר התברכה בייחוסה, רקמה את אגדותיה, זכרה את מופתי־הדור שהתהלכו ברחובותיה. מכל אלה נמשכו חוטים, נעלמים וגלויים, אל מינסק של ילדותי ונעורי. הם נתנו אותותיהם בציבור היהודי בעיר, שגדל ונתעצם במשך השנים, והתקופה הדינאמית עוד הוסיפה לו תנופה ואינטנסיביות. לימים נועד לה למינסק היהודית תפקיד ציבורי מרכזי, בשנים הראשונות שלאחר המהפכה. תהפוכות העתים השתקפו בה בכל גלגוליהם, והיא היתה בבחינת בארומטר חי להתרחשויות ולזעזועים שהתחוללו בקרב היהדות הרוסית בתוך המערבולת הגדולה.
ציונות ינקתי עם חלב אם. מבחינת התפקיד המחנך והמַנחה של הבית, שומה עלי לדבר על בית אמי, מבלי לקפח זכותו וחלקו של אבי. ממה שנחרת בזכרוני מחוויות ילדותי ונעורי, וממה שנתגבש תוך ההתבוננות בדרך־חיים ארוכה (אמי עתה, 1975, בשנתה ה־94, חיה במוסקבה — זקופת־קומה, צלולת־דעת, ערה ונאמנת־ציון), נקבעה בהכרתי דמותה של אמי — אשה יהודיה נבונה ורבת־תושיה, רכת־יחס ודבקה בתקיפות־דעת בעקרונות־חיים

שאימצה לעצמה, לפיהם עיצבה את ביתה וביקשה להנחילם לילדיה. מעיירתה הקטנה בפלך מינסק הביאה לבית משפחתה בעיר את משאת־נפשה, שהייתי מגדירה בשילוש: "יידישקייט", עברית, ציונות. היא לא היתה אדוקה בדת, וטיפחה את מה שנראה לה כאורח־חיים יהודי וכמסורת יהודית־לאומית. היא ביקשה להחדיר בנו את הזיקה לעם, לגורלו, לתרבותו ולתקוות עתידו. במרוצת השנים (לאחר המהפכה) היתה אמי בין פעילי סניף "תרבות" במינסק (נוסד בעקבות ביקורו של נתן ביסטריצקי). ציונותה היתה רוויה יחס רגשי חם לארץ־ישראל ולכל הקשור בה.

לשון הבית, במגע עם הילדים, היתה רוסית. ההורים בינם לבין עצמם הירבו לדבר יידיש, שהיתה שגורה בפיהם מילדותם. גם עסקי הפרנסה התנהלו בעיקר ביידיש, שכן רובם של הלקוחות בבית־המסחר של הורי היו בעלי־מלאכה יהודיים דוברי יידיש. במגע־ומשא החברתי של ההורים שימשו בערבוביה יידיש ורוסית. עברית התחילו להקנות לי בעודני ילד רך בשנים. בעצם, זה היה לימודי הראשון, כשהרוסית היתה לי "לשון אֵם". מורי הראשון לעברית, שהעניק לי שיעורים פרטיים, היה הרצל רודנסקי. הוא ואחיו מרדכי נטשו את עיירתם (בֶּרֶזין, עיירתה של חנה רובינה), באו למינסק והתגוררו בביתנו. היו אלה נציגים מובהקים של אינטליגנציה עממית יהודית שביקשו "לפרוש כנפיים". הם התערו בחוגים של ציונות דימוקראטית וחילונית נוסח "צעירי־ציון" דאז (מרדכי רודנסקי היה מן הנואמים הציוניים הפופולאריים בעיר, מעורכי העתון הציוני, לימים — מראשי "צעירי־ציון" בארה"ב ומפעילי הקק"ל שם; הרצל רודנסקי, מורי ורבי, נתגלגל למוסקבה ושקע שם בפקידות במפעל תעשייתי סוביטי, מדי פעם היינו נפגשים בביתה העברי של "הבימה" במוסקבה). המשכתי בלימודי העברית עם מורים פרטיים במשך שנים רבות. את היידיש שלי רכשתי בעצמי, "במור־ידי", קודם־כל ממה שקלטה אזני ברחוב — בעיר כמינסק היתה יידיש לשון דיבורם ותרבותם של שכבות רחבות ביותר ברחוב היהודי. אולם ענייני ביידיש ובספרותה בא לי בעיקר בהשראתה של הציבוריות היהודית הערה שאפפה את נעורי — לשון אסיפות־העם, הויכוחים הסוערים ועתונות־היום המפלגתית, לשונה של תנועת הפועלים היהודית ושל תרבות־המונים יהודית. נהְיָתִי אחרי מגמות עממיות, חילוניות וסוציאליסטיות בציונות הוסיפה משמעות ערכית ליחסי ליידיש. בביתנו, בהתכנס אורחים, היו עורכים כעין ערבי־קריאה מן הספרות ביידיש, בעיקר משלום־עליכם וי"ל פרץ. באותם ערבים היו מרבים לשיר שירי־עם יהודיים. הימים היו ימי רנסאנס לטיפוח הפולקלור היהודי והשירה העממית בקרב האינטליגנציה היהודית. זה דר בשלום בכפיפה אחת עם ההֶבּראיזם העקרוני של אמי.

בן תשע התחלתי ללמוד בבית־ספר תיכון ריאלי (7 כיתות ו־3 מכינות). בשל "מיכסת־האחוזים" ליהודים בבתי־הספר התיכוניים והגבוהים, הוקמו בכמה ערים בעלי אוכלוסיה יהודית גדולה בתי־ספר תיכוניים פרטיים של יהודים; הנודעים שבהם היו הגימנסיה של כהן בווילנה ובית־הספר הריאלי של עמנואל חייקין במינסק, שבו התחלתי את לימודי. בית־ספר זה הוכר ע"י המדינה והעניק לתלמידיו את הזכויות של בתי־הספר הריאליים הממשלתיים. גם תכנית הלימודים לא היתה שונה מזו שבבית־הספר הממשלתי הרוסי; גם פה וגם שם לא היו כל לימודים יהודיים, פרט ללימודי דת ("חוקי האלוהים") מיוחדים לילדי ישראל. בראשית המלחמה, עם האֶוואקואציה של מוסדות ומפעלים לפנים רוסיה, הועתק גַם בית־הספר הריאלי של חייקין ממינסק לפֶּנזה. בני הכיתות הנמוכות שנשארו עם הוריהם בעיר נתקבלו עתה כולם לבית־הספר הריאלי הממשלתי; הכיתות המקבילות שנוספו היו

מאוכלסות ברובן בילדים יהודים. האדמיניסטרציה של בית־הספר לא גילתה חיבה מיוחדת ליהודים ולבניהם. במסגרת זאת קיבלתי את השכלתי התיכונית, עד לגלגוליה בתהפוכות הריאורגניזציה של החינוך התיכוני בשנים הראשונות של השלטון הסוביטי.
המחנך בכיתות־המכינות בבית־הספר הריאלי של עמנואל חייקין, אחיו מירון — אדם סולידי והגון, נראָה לנו כמחמיר וקפדן. איני יודע מה היו השקפותיהם וזיקותיהם הציבוריות של האחים חייקין, אולם הייתי מסווגם כנציגים של אינטליגנציה יהודית רוסיפיקאטורית, מעין "משכילים" מאוחרים. זכורה לי הדמות האצילית, המעוררת כבוד וסימפאטיה, של פלורה חייקין, רעייתו של עמנואל חייקין, המורה לצרפתית. אולם היא זכורה לי לא כמורה אלא כאמא של בנה הצעיר, שהיה לי חבר לכיתה (הוא בוריס חייקין, המוסיקאי הסוביטי הנודע, "אמן־העם", מנצח התזמורת הסימפונית של ה"בולשוי"). בין המורים בבית־הספר של חייקין היה גרינברג (זאכארי גריגורייביץ' גרינברג), מורה לגיאוגרפיה והיסטוריה, שלאחר מהפכת־אוקטובר נודע ברוסיה כאחד מראשי הקומיסאריון העממי להשכלה, סגנו וממלא־מקומו של לוּנאצ'ארסקי. הוא זכור גם לשמצה באנטי־ציונותו הלוחמת, בחתירתו נגד קיומה של "הבימה" וכו'. זכור לטובה המורה לטבע בבית־הספר הריאלי הממשלתי, איגנאטובסקי, שהקרין אצילות־רוח וקסם אישי. רק לאחר־מכן נודע לנו על זיקתו לתנועה המהפכנית במחתרת. לימים היה הוא מראשי הקומוניסטים הבֶּאלורוסיים (בעלי מגמה בֶּאלורוסית־לאומית), כיהן בנשיאותה של הריפובליקה הסוביטית הבֶּאלורוסית, נשיא האקדימיה למדעים בבֶּאלורוסיה; ב־1931 איבד עצמו לדעת.

את סיום תור הילדות סימנה מלחמת־העולם הראשונה. זו פרצה לחיינו כרוח סועה מיומה הראשון, עוד בטרם הגיעו לאזנינו רעמי התותחים והפצצות־האויר. אני רואה לעיני אותו יום ראשון של "הגיוס הכללי" ברוסיה — 18 ביולי 1914 (לפי הלוח היוליאני שהיה נהוג אז ברוסיה; 31 ביולי לפי הלוח הגרגוריאני המקובל בעולם). הרחוב בו עמד ביתנו היה מקביל לרחוב שברובו היה תפוס על־ידי מיבנים וחצרות־רחבי־ידים של המשרד הצבאי" (Воинский призыв) — הרשות האזורית לגיוס חיילים. חומת־אבן ארוכה חצתה בין מיבנים אלה ובין הרחוב שלנו. בשל סמיכות־מקום זאת יוּעדוּ הסימטה הקצרה והמדרונות שלנו להתכנסותם של מגויסי־המילואים ביום ש"נקראו אל הדגל". אנחנו, חבורת ילדים ונערים, לא משנו כל אותו יום מעל גדר־העץ של חצר ביתנו הצופה לרחוב, מתוחים ותוהים על המתרחש לעינינו. הסימטה משני קצותיה נחסמה בגדר־תיל ניידת, ועל שעריה הופקדו מפקחי־צבא. לכאן נהרו אנשי־המילואים, כשהם מתרכזים קבוצות־קבוצות לפי חטיבותיהם. הנכנסים אל בין הגדרות אינם שבים עוד לבתיהם. לכאורה היתה האוירה כאן קלילה, "חברה־מאנית". מכל עֵבר נישאו ברמה קולות ברכה וחילופי דברים, מילות דבדיחותא וטפיחות על השכם. מפינות שונות נשמעו קטעי שירי־צבא ופזמוני חיילים. ערבוביה של העמדת־פנים גברית בוטחת, נסיון להרגיע — תוך לגלוג קל — את הנשים רכות־הלב המזילות דמעה, אמונה תמימה שכל זה אינו אלא ענין לימים ספורים. כדיסונאנס צורם ובלתי־מובן הגיעו לאזנינו התייפחויות הנשים ובכי הילדים הצובאים על הגדרות מלמעלה ולמטה, והם נישאים כזעקת־שבר ומעוררים חרדה בלבבות רכים. לימים, בארבע השנים של אותה מלחמה, היסכַּנוּ לאותה זעקת־שבר נשנית ועולה וממלאה חללו של עולם. בערוב היום השתררה כאן דומיית רגיעה, הנשים והטף פוזרו לבתיהם, עוצר של מצב־חירום הוטל על העיר — אין איש יוצא מפתח ביתו.

כמעט כל שנות המלחמה היתה עירנו שרויה במה שכּוּנה Прифронтовая полоса,כלומר, איזור־הסמוך־לחזית. כבר בימים הראשונים של המלחמה עברו את מינסק מחנות עצומים של צבא. בו בזמן התחילו להגיע לכאן משדות־הקרב במערב פצועי־המלחמה הקשים שהועברו לעורף הקרוב. תבוסות הצבא הרוסי בשנת 1915, הנסיגה משטחי פולניה וליטא, קירבו את החזית כמעט עד אל מבואות מינסק, והיא היתה לעיר הגדולה במערבה של רוסיה הסמוכה ביותר לחזית. נגזרה עליה אֶוואקואציה חלקית — מפעלי־תעשיה, בתי־ספר וכו׳ פונו והועברו לפנים רוסיה (בכללם גם בית־הספר התיכון שבו למדתי). מיבנים שפונו הפכו לבתי־חולים צבאיים (בית־הספר הריאלי הממשלתי שעברתי אליו למד במשמרת שניה בבית של הגימנסיה לבנות). פצועי־מלחמה ונכים רבים רוכזו כאן.
ההפצצות מן האויר של מטוסי האויב ויריות תותחי־הנ״מ הפכו לשיגרה. גם זכינו בביקור־לילה של ה״צֶפֶּלִין״ — שיא ההישגים של הטכניקה הצבאית הגרמנית — ספינת־אויר דמויית סיגרה (כלי־הקיבול ממולאים בגאז קל מן האויר), שהיתה מסוגלת לשאת משא רב של פצצות, אבל היתה כבדת־תנועה ונוחה להיפגע. ספינת־פלאים זאת, דגם ראשון למפציצי ההשמדה הכבדים בעתיד, הטילו בליל־סתיו אחד 43 פצצות־אש על העיר הנמה את שנתה, בחלקן הגדול על איזור־מגורים של דלת־העם היהודית.
תנועת צבא בלתי־פוסקת — אל החזית וממנה. החנויות ובתי־המלאכה מוצפים חיילים, קצינים וספקי־צבא הבאים לערוך קניות בעיר. הותרה גם פתיחת־חנויות חלקית בשבתות ובמועדים, שהרי ״הגנת־המולדת״ כמוה כפיקוח־נפש הדוחה שבת. העסקים פורחים, כשהם מושתתים על שיטה מיוחדת של מקח־וממכר לטובת שני הצדדים — הקונים (ספקי הצבא) והמוכרים (רובם ככולם מאחינו בני־ישראל). הראשונים אינם עומדים על המקח, הם באים על סיפוקם בכך שהמוכרים מציידים אותם בחשבון מנופח בהרבה ממה שהם קיבלו למעשה — ההפרש הוא גמולו של עורך־הקניה. שני הצדדים נשׂכּרים על חשבונה של ״החזית״.
חיילים רבים מוּצבים בעיר ובסביבתה. ביניהם לא מעט יהודים מכל קצווי רוסיה. בערבי־שבת היינו פושטים על סביבת הקסרקטינים ועל טיילות הרחובות ו״עורכים מצוד״ על חיילים יהודים להזמינם לליל־שבת לשולחנוֹ של בית יהודי חם. היינו מקשיבים לסיפוריהם ומשתתפים אתם בגעגועיהם אל ביתם הרחוק. האוירה היתה רוויה אחוות־יהודים כּנה ומרגשת. נרקמו יחסים שהאריכו ימים. גלרייה מגוונת של טיפוסים יהודיים — בני גילים שונים, יוצאי אזורים שונים, מייצגי רבדים סוציאליים ותרבותיים שונים — עברה לפנינו.
בשנה הראשונה למלחמה זכיתי ב״זכות גדולה, שלאו כל אחד זוכה בה בחייו״ (כדברי מנהל בית־ספרנו שהביא לנו את ה״בשורה״) — לראות את פניו של המלך ניקולאי השני ״ירום הודו״, אחרון מלכי רוסיה. הוא־עצמו מוּנה ב־1915 למפקד עליון של צבאות רוסיה, ובסיורו בחזיתות ביקר במינסק. תלמידי בתי־הספר נערכו במסדר לקבלת פניו. לא היה זה ענין פשוט כלל וכלל. כך, למשל, הותרה ההשתתפות רק במדי־התלמידים החרפיים; אלה שטרם היו להם המדים היקרים, ואני בכללם, פשטו הם והוריהם על חנויות־ההלבשה להשיגם בהשאלה. יום תמים של חורף קשה קופאים מקור, וכפי שנתברר לנו בסופו של אותו יום היתה זאת רק חזרה כללית, שהגוברנאטור סקר אותה. למחרת היום ניצבנו שוב בשורות ארוכות, ועל פנינו חלף במכונית פתוחה ״השליט־היחיד הכל־רוסי״, והכול צוֹוחים: ״הוּרא״. ישוב במכוניתו הנעה לאט בין שורות בני־הנעורים, לבוש בסגין־חיילים צנוע, נבוך קמעא וארשת־עצבנות על פניו — הוא נראה ״אנושי״ יותר מכפי שהכרנוהו מתמונות־הפאר המלכותיות הנפוצות. ״המלך היה עירוֹם״, ללא הוד והדר ומבלי שיותיר

אחריו כל זיק של יראת־כבוד. לימים הייתי נזכר במראהו זה, כאשר הירבו לתהות על מהותו של מלך מתוסכל זה, שחָברו בו יחד חוסר־אונים וחולשת אופי עם טמטום ואכזריות, והוא היה סמלה וקרבנה של מלכות הרִשעה והשחיתות, ולמיגור כסאו נודעה משמעות רבה יותר מאשר לסמכותו האישית.

לאותו ״אירוע״ נתלוה קוריוז מאותות־הזמן, והוא נתגלה לי רק לאחר־מכן. מפקדנו ב״מסדר פאטריוטי״ זה של בית־ספרנו היה אחד עלם־חמד, מחבורת הבוגרים־המסיימים של בית־הספר הריאלי של חייקין, שהיה לנו מופת בחריצותו, בנועם הליכותיו וברצינותו. שמו היה יצחק ריינגולד, בן למשפחה יהודית עמלה. נראה, שכבר אז נמנה על חוגי הנוער המהפכני במחתרת. מקץ שנים מעטות — וכבר הוא אחד מפעילי הבולשביקים, חבר ל״סובנארקום״ (הממשלה) של באֶלורוסיה הסוביטית, שר־הכספים, נושא במִשרות גבוהות בממשל הסוביטי המרכזי; באוגוסט 1936 — בין השפוטים והנידונים במשפט הגדול של ״המרכז הטרוצקיסטי־הזינובייבי״ (הוא משפטם של זינובייב וקאמנייב).

עוד בראשיתה של המלחמה, בחודשה השלישי, כאשר נאלצו היהודים בגזירת השלטונות הרוסיים לעזוב את מקומותיהם באזורים המערביים של פולניה, התרכזו בווארשה 80 אלף פליטים יהודים. עתה, עם התקדמותם של הגרמנים ובעטיים של צווי־הגירוש החדשים, זעו בן־לילה כמאתיים אלף פליטים יהודים. הגל הגואה של פליטי־החרב־והרשע היהודים הגיע לשיאו. הפליטים (בֶּזֶ׳נצי) הבורחים והנמלטים הפכו לתופעה מרכזית בחיי היהדות הרוסית והטביעו את חותמם על חייה ועל נופה של עירנו.

אני זוכר אותו יום שבועות תרע״ה, 19 (6) במאי 1915, עת הגיעו למינסק האֶשֶלונים (רכבות־תובלה ארוכות) של המגורשים (הם גורשו בערבו של החג) — קרונות־משא לאין־סוף הגדושים רבבות פליטים, ברובם הגדול זקנים, נשים וטף. עדיין לא היה ברור לאן יופנו — כאן היתה תחנתם הראשונה. רק לחלקם הותר לנטוש את הקרונות. כל העיר היהודית היתה כמרקחה, מוכת הלם, מוצפת רגשי סולידאריות יהודית בצרה, אחוזת רצון לוהט להושיט עזרה וסעד, נבוכה מממדי הצרה ומכובד המשימה. כל בתי־הכנסת שבעיר ובפרווריה, וכל מקום אחר שניתן לדחוס בו המוני בני־אדם, הפכו לבתי־מחסה. ריצְפת בית־הכנסת כולה (וכך גם בעזרת־הנשים שביציע) כוסתה בני־אדם יגעים ורצוצים, עקורים. באורח ספונטאני נערך מבצע־העזרה הדחוף — הלנת האנשים והזנתם. מבתי היהודים נאספו, מן השולחנות ומן המַזוה, המזונות והמאכלים שהוכנו לחג ונועדו עתה לחלוקה בין בתי־המחסה של הפליטים. סדרנים מקרב עסקני העיר ומבין הדור הצעיר פיקדו על המִבצע וניסו לנווט אותו במבוכי הבלבול והאנדרולומוסיה. ילדים ונערים נרתמו לעבודת איסוף המזונות והארוחות מהבתים ולהעברתם ליעדם. הם התרוצצו ברחובות עמוסי צלחות, קערות וסירים, כאילו מביאים משלוח־מנות ב״פורים״ משונה ועצוב זה. ואף אני הייתי עם כל הנערים, מבוקר עד לילה, בכל מאודי. ניתן אולי להגיד, שזה היה לי היום הראשון לפעילות ציבורית ״לעזרת העם״.

במינסק רבתה התכונה בשל היותה החנת־ביניים מרכזית בדרכו של זרם הפליטים הנוהר. חלק מהפליטים, כשתי רבבות, נשתקע בעיר והשתלב בתוך הווייתו הציבורית של ישוב יהודי גדול וער, והיה לו שדה־פעולה ומנוף. מוקד הפעילות הזאת — ביחוד לגבי הנוער — היה במה שכּוּנה ״ביסטרוחוד״ והפך לשם־דבר בחיי היהודים בעיר. ״ביסטרוחוד״ (מהיר־הליכה) — היה שמו של בית־חרושת לנעליים, אשר פוּנה ממינסק בראשית המלחמה. הבנין רחב־המידות, על קומותיו (שתים או שלוש), חולק לחדרים רבים והותאם

לתכליתו החדשה — בית־אולפנא לילדי הפליטים ולנוער. מהבוקר פעל שם בית־ספר עברי, בערב — קורסים לנוער. במשך הזמן קוים שם גם קורס להכשרת מורים צעירים. לפי מה שזכור לאחד מפעילי הבית, למדו שם 1640 תלמידים (בכל הדרגים) והורו בו מאה מורים. ברם, ערכו המכריע של אותו "ביסטרוחוד" — נוסף על הפונקציה הלימודית שלו ועל מה שנעשה בו להקניית הלשון העברית וספרותה — היה בכך, שהוא ריכז בתוכו וסביבו מיטב נעורים עבריים, יצר אפשרות של היוועדות חפשית ושל בירור רעיוני וחיי תנועה. הרצאות, מסיבות וחגיגות שנערכו כאן כינסו את הנוער הציוני בעיר. רובם של המורים היו מעורים בפעילות ציונית וראו בעבודתם שליחות לאומית, ציבורית וחינוכית. הבית הזה הפך להיות חממה לציונות צעירה וחלוצית. מבין בני הפליטים ב"ביסטרוחוד" צמחה חבורה של בחורים מחוננים וברוכי ביטוי, שנמנו לאחר־מכן עם הפעילים והדברים הציוניים בעיר (אחד הבולטים שבהם היה דוב־בר מלכין הצעיר, לימים ממנהיגי פועלי־ציון־צ"ס בפולניה, נואם ומרצה נודע בפולניה ובארץ־ישראל). מחוץ למסגרות הלימודיות התארגנו ב"ביסטרוחוד" אגודות נוער ציוניות, משותפות לחניכי המוסד ולבני העיר. לאחת מהן, שנשאה את השם "בני פינסקר",. הצטרפתי גם אני, בטרם מלאו לי 12 שנים (חברי האגודה, בדרך כלל היו בני 15-17). מהמורים הבכירים של "ביסטרוחוד" בא גם מורי ורבי לעברית בשנות הנעורים — משה כהן, אשר שיעוריו והרצאותיו בהיסטוריה ובספרות עברית בכיתות הגבוהות של "ביסטרוחוד" היו מקהילים קהל צעיר רב.
בדרכי המלחמה התחילו מזדמנים למקומותינו פעילים ציוניים במדים, ממקומות שונים ברוסיה — חיילי־מילואים, רופאים צבאיים, סטודנטים מחוילים, פעילי־סעד. הם חיפשו סביבה יהודית, ביקשו מגע ושדה־פעולה. זמן ממושך למדי שהה בעיר כרופא צבאי שאול טשרניחובסקי. מקרב הרופאים הצבאיים האחרים זכורים לי הד"ר שמעון איינהורן השופע חכמה וטוב־לב (לימים — בארץ, רופא־עצבים נודע, חוקר פולקלור), הרופאה הצעירה והערה מרים הלפרין (בארץ — ד"ר הלפרין־פרוז'ינין) ואחרים. ביחוד שבו את לבנו הצעירים שבהם (וביניהם רבים חובבי הזמר היהודי העממי) שהיו מופיעים לכל מסיבה וחג ובכל הזדמנות של שעה פנויה. המדים לא כבלו אותם, ולא עוד אלא נטעו בהם יתר בטחון וחפשיות, והם הביאו אתם מן החן והאידיאליזם של האינטליגנציה היהודית העממית הצעירה. אף זה השתלב באוירה של "ביסטרוחוד". היה זה בית־ספר ציוני טוב, וממנו נכנסו לעידן־המהפכה אלפי נערים וצעירים נאמנים לעמם ולתנועת תקומתו.

לאורך כל שנת 1917 היתה מינסק בבחינת בירתה של חזית־המערב. "החזית" — משמע המוני חיילים בשנה הרביעית למלחמה, שבעי תבוסות ואכזבות, למודי סבל, מדולדלים ומרי־נפש, כמהים לשלום ולקרקע, נתונים לתסיסה פוליטית וסוציאלית. העם במדי־צבא, עקור מביתו ושדותיו, מרוכז בגושי־ענק של חילות — היו בין הגורמים המכריעים במהפכה ובכל גלגוליה.
התקהלויות אנשי־הצבא בכל פינות־רחוב ובאסיפות־עם, גון החאקי האפור של הסגינים המרופטים, הלהג הקולני של שיח חיילים וריבם — טבעו חותמם בנופה של העיר וברקעם של הימים. "חברים! אני בא זה עתה מהחזית" — היתה אמירת־הקסם־הפותחת בפי מרביתם של הנואמים והמוכיחים בשער.
ימים אחדים בלבד לאחר כינון הממשל החדש בפטרוגראד חש למינסק שר־המלחמה של הממשלה הזמנית, אלכסנדר גוצ'קוב, "האיש החזק" של הימין הריאקציוני — להרגיע את

הרוחות ולהשליט סדר בקרב חילות החזית. האחד־במאי הראשון ברוסיה החפשית — האחד־במאי הראשון שלי — חָברו בו יחד החג והמתח. אני רואה לעיני גדודי־צבא ערוכים בסדר צבאי, כשדגלי־סער אדומים מתנוססים מעליהם, חוגגים וכאילו דרוכים לקרב. באחת הפינות של הכיכר הגדולה, לָחוּץ בין המוני־אדם נדחקים, נסער מהתכונה הכללית — אני "תופס עמדה", צופה במתרחש בדריכות ובמתיחות, מקשיב לנואמים ועוקב אחר התגובות של העם הרב. ראשי־מדינה נזעקו לכאן לקדם התסיסה ורוח ההתמרדות בשורות הצבא (למחרת היום מתכנסת כאן ועידה ראשונה של צירי הפועלים והחיילים, בצבא ובעורף, של חזית־המערב). הם נושאים את דברם הנרגש, דַבָּריה של קואליציה רחבה מגוונת ביותר ובלתי־אחידה, מסלתה ומשמנה של בירת מהפכת־פברואר — מיכאיל רודזיאנקוֹ (אף הוא בדוברים באחד במאי!), בעל־האחוזה האמיד, נשיאה של הדומה הממלכתית, מראשי "האוקטיאבריסטים" (אלה שהפרוגרמה שלהם מתמצית בקונסטיטוציה שהעניק הצאר באוקטובר 1905); רודיצֶ'ב, מראשי הקאדֶטים, מפלגתם של הבורגנות הליבראלית הרוסית; סקוֹבּלֶב, סוציאל־דימוקראט רוסי, מנשביק, בעוד ימים לא רבים הוא יכהן כשר־העבודה בממשלת הקואליציה; צ'חֶאידזה, סוציאל־דימוקראט גרוזיני, יושב־ראש מועצת־הפועלים־והחיילים בפטרוגראד והועד־הפועל של הסוביטים; איראקלי צֶרֶטֶלי, מראשי המנשביקים, משרי ממשלת־הקואליציה, שהרבינו לשמוע עליו בחודשים הקריטיים שבין פברואר לאוקטובר... האידיליה לא שרתה כאן, לא בדבריהם של הנואמים ולא ברחשי ההמונים ובתגובותיהם. גם נער תוהה ובוהה, שטרם מסוגל היה לרדת לעומקם של המאורעות ומניעיהם הפנימיים ולהבין למה שרוחש בנבכי עם מתנער — לא יכול שלא לחוש בקורטוב של דאגה ואי־שקט שנתלווה להתרוממות־הרוח של השעות הגדולות. ואף־על־פי־כן כן היו אלה ירחי־הדבש של המהפכה.

בולמוס ההתבטאות והדַבּרת שאחז ברוסיה כולה הציף גם את הרחוב היהודי בשפע של אסיפות־עם, כינוסים, הרצאות ונאומים, שהיו "האוניברסיטאות שלי" להכרת הציבוריות היהודית והדיעות המתרוצצות בתוכה. כל מפלגה ביקשה להציג את עצמה ואת מצעיה לפני הציבור הרחב. לכך נוספו מערכות הבחירות הדימוקראטיות, ששיתפו המונים ונתלוו בתעמולה נרחבת ובפולמוס ער. תוך פחות משנה נקרא הציבור לארבע מערכות־בחירות — לאסיפה המכוננת הרוסית, לועידה היהודית הכל־רוסית (שנועדה להיות "הכנסת היהודית" ברוסיה), לעיריה המקומית ולקהילה היהודית. על אף הרעש וההמולה ושלהוּב היצרים שנתלווּ לבחירות נחשפו והועלו למשפט ציבורי בעיותיה הפוליטיות והסוציאליות של רוסיה ובעיותיו של העם היהודי, תוך התמודדות של מגמות וזרמים. מן המחתרת עלו אל הבמות כל פלגיה של הציבוריות היהודית ואישיה. נדמה, שלא היתה ביניהם "אישיות חשובה" שפסחה על מינסק, ולא החמצנו שום הזדמנות לראותם ולהקשיב לדברם — קרובים ורחוקים, מרתקים ודוחים.

באחת מאסיפות־העם הראשונות שמעתי נאום־בכורה, הראשון בחיי, של דובר פועלי־ציוני. אני מציין זאת כחוויה מיוחדת, אולי משום שפועלי־ציון כמפלגה היו מחוץ למעגל סביבתי האישית והתנועתית, ואף הם ראו עצמם אז כעומדים מחוץ לכלל התנועה הציונית. אותו נואם היה מבני־עירנו, אז עוד סטודנט, אחד הדבּרים הראשיים של "פועלי־ציון" ברוסיה ומהדמויות הצעירות הבולטות בתוכם — צבי פרידלאנד, המכונה: חבר צבי. כבר במרוצת 1917 הוא הפך להיות דבּרוֹ של השמאל הפרו־קומוניסטי בתוך "פועלי־ציון"; בסיעת

"פועלי־ציון" בועידת הסוביטים השניה הוא תבע הישארות ללא־תנאי בועידה; ולאחר־מכן, ב־1921 נטש את מפלגתו ועבר לקומוניסטים, סיים את "המכון לפרופיסורה אדומה", כיהן כפרופיסור וכדיקאן של הפאקולטה להיסטוריה באוניברסיטת מוסקבה, מחברם של ספרים בתולדות המהפכה הצרפתית ואישיה; נידון למוות באחד המשפטים של האופוזיציה. הנואם הפועלי־ציוני מלפני 58 שנים זכור לי היטב — גבוה וצוארו ארוך, דמוי גמל, אף נשרי ממושקף, זָ'סטיקולציה עירנית. בלהט נאומו, בפאתוס השוצף שלו, בסארקאזם הפולמוסי נראה כדמות טיפוסית של תועמלן מהפכני רוסי־יהודי. מכלל הנואמים האחרים באותה אסיפה הוא נתבלט בחריפות ניסוחיו ובתוקפנותו הראדיקאליסטית. סגנון־דיבור זה צרם קמעא את אָזני, ואולם בערה בעצמותיו אש מהפכנית ציונית וסוציאליסטית. חשתי כעין סיפוק מעצם עובדת קיומה של ציונות בנוסח זה, עדכנית לאוירת זמנה. לאחר נאום ראשון זה שמעתי נואמים רבים של אנשי "פועלי־ציון". זרובבל שהה אצלנו ארוכות, והוא הביא יחד עם כושר־נאומו המטופח גם משהו מהווייתו הפועלי־ציונית בארץ־ישראל. והיו עוד, שונים בדמותם ובאורח דיבורם — ניר־ראפאלקס, קיווין, בּארוּ, אברמוביץ ואחרים. יש דברים שנקלטו ויש שנשתכחו, אבל צבאות־הימים לא יוכלו למחות מלבי את רושם הנאום הפועלי־ציוני הראשון של החבר צבי, ולימים נתלווה לזכרו גם הטראגיזם של גלגוליו וסופו.

מינסק היתה עתה למוקד ויעודיו של ה"בונד", ועברה לנגד עיני הפמליה המזהירה של אישיו ופעיליו. חרף היריבות האידיאולוגית והמפלגתיות הקיצונית שדבקה בהם, ובמיוחד לגבי כל דבר שהוא ציוני, היתה זאת גאלריה של דמויות שלא יכלה לא לעורר ענין וגם השתאות.

אזכיר מאישי־ה"בונד", שפגשתים לראשונה ב־1917 ושהשאירו בי רושם בל־יימחה למן הימים הראשונים שראיתים בעיני נער בוחן ובמשך כל השנים שהמשכתי לעקוב אחריהם, רק אחדים שהיו פעילים במישרין בחיים הציבוריים שמסביבי והיו בולטים על במותינו. דמות מופלאה ביותר, אֶקסטראואַגאנטית, היתה "חבר'טע אסתר" — היא מאריה יעקובליבנה לבית ליפשיץ, פרומקין־ויכמאן לאחר נישואיה. "אסתר" היה כינויה בתנועה. בת מינסק, מקבוצת הצעירים שהתרכזו עוד בטרם־"בונד" סביב ואלט־ליאָסין (הוא כתב עליה בזכרונותיו: "ידעתי במינסק הרבה נערות מוכשרות, היא היתה מן המוכשרות והמחוננות ביותר בשאר־רוח"), מהפעילות והנמרצות ב"בונד", מנואמיו ומסופריו; חָברו בה יחד אינטלקטואליות גבוהה ורגישות מופרזת (עד להיסטריה); הרצאותיה המבריקות, גם אם לא תמיד מעמיקות, בשאלות מדיניות וסוציאליסטיות עוררו ענין וסקרנות והרחיבו אופקים גם כשלא נתקבלו על הדעת. הייתי משתדל שלא להחסיר שום הופעה פומבית שלה, שמעתי אותה בכל גלגוליה הדראמתיים בתהפוכות העתים ומבוכתם, ב־1917-1922. דביקה בלב ונפש ב"בונד" — היא שעמדה בראש מחסליו.

בראש עיריית מינסק הנבחרת ב־1917 עמד הבונדאי אהרון ויינשטיין (ירחמיאל), יושב־ראש הועד־המרכזי של ה"בונד" ברוסיה; מתוך־הליכות ושקול־דעת, איש־המעשה־והארגון ואיש הטאקטיקה המדינית, ממייצגיו של ה"בונד" במוסדות הציבור ובסוציאל־דימוקראטיה הרוסית; באוקטובר היה בין השוללים את המהפכה הבולשביקית, וכראש־העיר סירב להעביר את השלטון לידי הסוביט; ב־1919 התחילה התזוזה שמאלה, וכעבור שנה היה יחד עם אסתר מן המובילים את ה"בונד" להתחסלותו בתוך המפלגה הקומוניסטית

של רוסיה, כשהוא פונה אליה: "אנו מבקשים מכם שתכבדו בנו את הכבוד שאנו רוחשים לעברנו הטהור"...[1]

כן זכיתי להכיר את א. ליטוואק (ח"י הֶלפאנד) — מן המחוננים ו"היהודיים" ביותר שבין מנהיגי ה"בונד". לכאורה, הכול עשוי היה להרחיק לבו של נער ציוני מאחד "שועל" שכזה השוחר לטרף. הוא בא למינסק כאיש־מפלגה שהעמיד עצמו בראש מערכותיו של ה"בונד" כנגד יריביו, בקהילה ועל הבמות הציבוריות האחרות, ושפך אש וגפרית על ראשם של הציונים. מראהו החיצוני — לא תואר לו ולא הדר — פיסח, קצר־ראי, כעסן, מרושל בלבושו ובהליכותיו. והוא היה סופר מחונן ונואם שנון, איש תרבות ואיש־העם, ספוג למדנות עברית ובפיו יידיש עסיסית, וכולו שופע חכמה. לא במקרה דבק בו התואר: "דער תלמיד־חכם פון בּונד". במגע בלתי־אמצעי הוא נתגלה כאוהב שיחה, בעל רוח הומור וחובב בדיחה. במחיצתו כאילו היית טובל במעיין נובע של עממיות מפכה...

ועוד דמות בונדאית אחרת לגמרי, תושבת מינסק — זֶ'ניה (יאֶוגֶניה) הורוויץ — דמות מובהקת של אינטליגנטית רוסית, קטנה ושברירית, כסופת־שֵׂיער (מן הותיקות שבחבורה, כשראיתיה לראשונה כבר היתה כבת שישים), למדנית, דיבורה, גם כשהיא נואמת, כשל מורה־מרצה. והיא מן המתרגמים הראשונים של ה"קאפיטאל" לרוסית. ספוגת תרבות רוסית, אמונה על ברכי הסוציאל־דימוקראטיה המערבית — דבקה משחר נעוריה בתנועת־הפועלים היהודית, מראשוני ה"בונד" ונאמניו.[2] ובצידם של אנשי־האינטליגנציה ב"בונד" היו פעילים שצמחו מקרב העם ועמלי־הכפיים, שהתנועה הרימה אותם מאשפתות. העם־הארצוּת עדיין טבעה חותמה בהם והם נתפסו לשחצנות מפלגתית ואף לדימגוגיה שטחית, ועם זאת גילו מסירות והתמכרות לאין־שיעור לענייניהם של הפועלים היהודים ולתנועתם.

"הפאראייניקטע" (ס"ס וי"ס) — הוגי־הדעות שלהם וסופריהם השאירו רישומיהם בראשית צמיחתה של המחשבה הציונית־הסוציאליסטית וספרותה, אולם לא נזדמן לי לפגוש בהם בשנות נעורי במינסק — שדה־פעולתם העיקרי היה באוקראינה. מאלה שהיו פעילים על במותינו זכורים לי מ. גוטמאן ומאריאסין, אולם כושר השראתם היה מוגבל למדי. אישים רבי־השראה מבין הטריטוריאליסטים והסיימיסטים לשעבר, כיעקב לשצ'ינסקי ובן־אדיר, הכרתי רק לאחר שיצאתי מרוסיה.

ל"פאָלקס־פארטיי" הזעירה (מפלגתו של שמעון דובנוב) היה במינסק דבּר נמרץ — יוסף גולדברג. בנעוריו נמנה עם ראשוני פועלי־ציון המינסקאיים, מורה וסופר, אדם ער מאד וישר. מכלל ה"פולקיסטים", שהתיימרו לסנתז ערכים לאומיים, הוא התגלה בחד־צדדיותו — בנטייתו ליידישיזם לוחם ובהסתייגותו מן הציונות. עמדת־הפשרה הפולקיסטית בשאלות־היסוד של המציאות היהודית ובפרובלימתיקה הסוציאלית — נראתה כפושרת ותלושה ולא היוותה לגבינו כל אתגר מחשבתי.

1. שניהם, ויינשטיין ופרומקינה, הגיעו לזמן־מה למישרות רמות בברית־המועצות, אולם תנועת־הפועלים היהודית רוסקה והוּבסה והוּכפשה בעפר, עולמם של אסתר ורחמיאל חרב עליהם. מספרים שבסוף 1937, בישיבת "געזערד", השמיע ויינשטיין דברי מחאה מרים, לאחר שהגיעה אליו הידיעה על כליאתה של אסתר (והיא אז הרקטור־בפועל של "האוניברסיטה הקומוניסטית למיעוטים הלאומיים של המערב"); הוא נאסר, ולפי אחת הגירסאות, איבד עצמו לדעת. אחד מחבריו־וקרוביו לשעבר כינה אותו (איני בטוח אם בצדק): "הבונדאי שלא פרק את נשקו"...

2. ב־1930 נתפרסמו בקובץ "התנועה המהפכנית בקרב היהודים", שראה אור במוסקבה ברוסית, זכרונותיה על "תנועת־הפועלים היהודית במינסק בשנות ה־80". תורגמו לעברית והובאו בקובץ "מינסק עיר ואם", כרך א', 1975.

ציוני עירי — הותיקים, העסקנים, הנואמים, פרנסי העדה ומנהיגי התנועה — היו ידועים לי ברובם כמעט מילדותי. כנער ער ופעיל, כבר היה לי עמם מגע, ואף זכיתי מצדם ליחס של חיבה ותשומת־לב. הבדלי הגיל היו כאלי שבין אבות ובנים, ובחלקם כשל סבים ונכדים, וגם מעמדם הציבורי חייץ בינינו. הם היו לנו לפה ולמופת, מחינו כף לנאומיהם, עמדנו מאחריהם כחומה בצורה כשהשיבו מלחמה שערה ליריבים ולמשטינים, ניהלנו תעמולה לבחירתם (בטרם היתה לי עצמי זכות־בחירה). תמכנו בהם וכיבדנו אותם, גם כאשר לא שבענו נחת מהופעתם או כאשר חלקנו על דעתם ומגמתם. בדרך כלל, הם זכורים לי לטובה. אבל הם לא היו לי מורי־הוראה ומורי־דרך. שניים היו הראשונים בסמכותם הציבורית, וגם הראשונים תמיד ברשימות המועמדים לבחירה. אברהם קפלן היה מנהיגם המוּכּר של ציוני מינסק, גבה־קומה ורחב־כתפיים, תקיף ונאמן, היה בו משהו "אוסישקיני"; וגם אגדה ליוותה אותו מנעוריו, עת גילה גבורה ואומץ־לב מול פורעים ושוטרים בהגנה על חיי יהודים. בן־זוגו, משלימו מבחינה מסוימת גם מתחרהו — יצחק ברגר (אביו של חברי הרצל ברגר), חריף־מוחין ובר־אוריָן, איש ההגיון והניתוח, פולמוסן מחונן ופוליטיקאי. הוא עמד בראש המועצה הלאומית היהודית בבֶּלורוסיה. עמדה לו גם זכות נעוריו, כשנמנה על מדריכיהם של פועלי־ציון־המינסקאים — פועלי־ציון הראשונים ברוסיה ובעולם; בימַי הוא היה כבר ציוני־כללי לכל דבר. ראש הקהילה היהודית הדימוקראטית היה חיים חורגין, מותיקי הציונים במינסק, רופא־שיניים במקצועו, איש ישר־דרך, קפדן וכעסן. היינו מחקים את גערתו "רדוּ מהספסלים!", שהיה חוזר עליה ברוגזה כלפי הצעירים התופסים את הספסלים האחוריים בישיבות הפומביות של מועצת הקהילה, ונזקפים עליהם ככל שהיו סוערות הרוחות, לראות במתרחש ולהוסיף את "תרומתם"־הם. בעצם ידענו כי האיש אין תוכו כקליפתו הנוקשה; מה שלא ידענו אז, והוא לא דאג להזכיר זאת, כי היה בנעוריו מאנשי ה"נארודנאיא ווליא" ומארגנם של חוגי־הפועלים־היהודים הראשונים עוד בראשית שנות ה־80, שנקראו על שמו "יאֶפימובצי". ההיסטוריוגראפיה של תנועת־הפועלים היהודית ושל התנועה המהפכנית ברוסיה יודעת להעריך את פעלו החלוצי של חיים (יאֶפים) חורגין. הזקן בין ותיקי הציונים, יהודה זאב נופך, היה מן הצעירים ביותר בנשמתו והנלבב באדם; כל חייו היה הוא התגלמות מיטב התכונות האנושיות של מהפכן רוסי מ"ההולכים לעם"; יעוד חייו היה הטיפול בילדי־עמל יהודים, בדאגה להשכלתם ולהכשרתם לעבוד. האוירה החמימה ששרתה בביתו ובמחיצתו לא הבדילה בין מבוגר ונער, הוא האציל מרוחו המיטיבה לכל אדם. הוא היה בעיני הציוני הסימפאטי ביותר של נעורי.

בין עמודי התווך של הפעילות הציונית היה גם מורי לעברית, משה כהן, שנקלע לעירנו בראשית המלחמה ונגלה ב"ביסטרוחוד" כמורה ומרצה ברוך־כשרון ואיש תרבות עברית רחבה. הוא נמנה על המנהיגים הציונים בעיר, מטובי הנואמים והמרצים, היה פעיל בחיי הציבור היהודי ובמיוחד בשדה התרבות. לאחר שיצא מרוסיה, לועידה הציונית בלונדון 1920, השתקע בליטא והיה מִמנהיגי הציונות שם; בארץ — עורכו של "העולם", בטאונה של ההסתדרות הציונית העולמית (נפטר ב־1952). אינני בטוח אם גיליתי חריצות מספקת בלימודי אצלו, שכן כבר הייתי עסוק בעניינים אחרים, אולם הייתי גא במורי ורחשתי לו יחס של כבוד והערכה. הוא הרחיב והעמיק את ידיעותי בלשון העברית ובספרותה והעניק לי שפע של תודעה ציונית. הוא שעזר לי בהכנת דרשת בר־מצוה שלי, נאומי הראשון בעברית. ביקשתי שלא לערבב בדברים כל הקשרים דתיים־מסורתיים, והם נסבּוּ על נושא "העם, הארץ והלשון", ולמורי לא היה קשה להיענות לכך. בעודי תלמידו, כבר נזדמן לנו להיפגש

על "במות" הפעילות הציונית, והוא התייחס אלי כאל חבר צעיר, ואף גילה סובלנות אצילה לגבי האינטרסים הרוחניים שלי, גם כשהם חרגו אל מֵעֶבר לעולמה הרוחני של הציונות הכללית, שהוא היה נאמנה ודברה.

יש לציין כי בפעולה הציונית ניכר היה חלקם של סופרים ומורים עבריים. מאנשי־מינסק, שנמנו על המנהיגות של הציונות ברוסיה ופעלו על במותיה המרכזיות, שניים לא ניתקו קשריהם עם מינסק, וביקוריהם בעיר היו משאירים תמיד את רישומם בחייה הציבוריים. הראשון — הד"ר יוליוס ברוצקוס, מחבורת "בני־ציון" במוסקבה עוד בשנות ה־80, עשה כרופא במינסק, דמות מוכרת בציבוריות היהודית ברוסיה, נבחר כציר לאסיפה המכוננת הרוסית כמועמד הרשימה הלאומית היהודית בפלך מינסק. לימים שר לענייני היהודים בליטא. והשני, אלכסנדר גולדשטיין — הנואם המפורסם של הציונות הרוסית, אף הוא נבחר לאסיפה המכוננת בפלך פודוליה. שניהם מעורכי ה"ראזסוואֶט" וחברים לועד־המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה. לימים, כאשר נפגשנו עם אלכסנדר גולדשטיין בעין־חרוד, כשסיפר על מסעותיו בעולם בשליחות קרן־היסוד, והוא נאמן מסורתה של הציונות המתקדמת וידיד לתנועת־הפועלים בארץ, חשתי בטראגיזם האישי והציבורי של החבורה המפוארת שכוכבה דרך בשמי הציונות הרוסית בשיאי זוהרה, ועם ניתוקה מיהדות רוסיה כאילו נשמטה הקרקע מתחת רגליה ותש כוחה.

משב־רוח רענן היו מביאים אלינו דבריה של הציונות הצעירה, מבני מינסק באוניברסיטאות. הם היו פעילים במקומות־לימודם בתנועות הצעירות (בעיקר ב"צעירי־ציון" וב"החבר") וגם קלטו מאוירתם של מרכזי רוסיה התוססים. בבואם לפגרת־לימודם הביתה, הם היו משתלבים מיד בחיי הציבור והתנועה, נואמים באסיפות־עם ובכינוסים, מרצים בחוגי־נוער, משתתפים בבירורים אידיאולוגיים ופוליטיים, מביאים אתם רעיונות צעירים ואופקים חדשים. ראינו בהם את "השכבה הבוגרת" שלנו, אחים בכירים ונערצים, דוגמה ומופת. המגע אתם היה חברי ובלתי־אמצעי, הרבינו לשאול ולשוחח, דבריהם פרצו את שערי השיגרה ועוררו מחשבה וחיפושים. אליעזר קפלן כבר היה מן הקשישים ו"המכובדים" שבהם. האחרים הזכורים היטב — מהם שפגשנום לאחר־מכן בפעילות ציונית במקומות שונים ומהם שאבדו בגלגולי העתים. ביניהם — שמואל מייזל ולייב פרלמן, מן הרפרזנטאטיביים ביותר, נשארו ברוסיה ופרשו לחיים אקדימיים (האחרון, פרופיסור למדיצינה במוסקבה — מנכדיו של "הגדול ממינסק", ולו אח ואחיות בארץ); פייבל גאבזה הערני ומהיר־התפיסה, מן האופוזיציונרים ב"צעירי־ציון" ומדברי האגף הסוביטית; צבי רוזנשטיין (אבן־שושן) ישר־הלב, ממטפחיה של המחשבה הציונית־הסוציאליסטית ב"צעירי־ציון", הכרנוהו בארץ כחבר לקבוצת מרחביה, בועד־הפועל של ההסתדרות, שליח ל"החלוץ", מחברם של ספרים לתולדות תנועת־הפועלים הארצישראלית; בנימין כהן החביב והחכם, מפעילי "צעירי־ציון" וממייסדי צ"ס, שנותיו האחרונות עשה כמהנדס ואיש־תנועה בצ׳כוסלובקיה; אוסיה (יוסף) צ׳ורני, אינטליגנט ומבריק, מאנשי "החבר", עורך כתב־העת "החבר" ברוסית במינסק, לימים סופר סוביטי, מחברם של רומאנים נפוצים; נחום קנטורוביץ׳, ב־1917 הירצה לפנינו כשהוא במדי חניך של קורס לקציני־צבא (קצין־מתנדב), לימים הוא נמנה עם האישים המרכזיים של פועלי־ציון (צ"ס) בפולניה ועורך עתונותם, עתה בארה"ב. הרשימה אינה מלאה.

מן האורחים שנזדמנו למקומותינו (מדובר בשנות 1917-1918) והביאו עמם משהו מקורי וגם ארצישראלי אזכיר את נתן ביסטריצקי (אגמון). הוא עדיין לא היה שליח מארץ־

ישראל, בעודו צעיר מאד שהה זמן־מה בארץ, ביוני 1914 חזר לרוסיה לביקור־הורים ונשאר שם עד לעלייתו השניה. אם כי ביקורו במינסק היה קשור בהקמת סניף ל״תרבות״ (גלגולם החדש של ״חובבי שפת עבר״), היו הרצאותיו ברוסית צחה שהיתה נאה מאד בפיו. בכל הופעתו ובאורח־דיבורו, כמו בנועם־לשונו, היה משהו תיאטרלי ומסוגנן. אחת מהרצאותיו היתה על שירתו של שאול טשרניחובסקי, והשניה — נושאה היה מפתיע בחידושו האסתיטי, כמעט גנדרני: ״הציונות בתורת יופי״. איני זוכר את תכנה של ההרצאה, אם כי רשמתי את הדברים ופירסמתי תמציתם בכתב־העת ״החבר״ ברוסית, שהופיע במינסק. רק נשאר בזכרוני שאכן היה זה ״יופי של הרצאה״ והיה משהו מפתה בעצם ראייתה של הציונות באספקטים אנושיים־פילוסופיים ואמנותיים. במסיבות מצומצמות שהיו כרוכות בייסודה של ״תרבות״ (ואמי היתה פעילה בכך) הוא שר מזמרת הארץ. אז שמעתי לראשונה ״ילל תנים סביב... האָח, מולדת, מולדתי״...

באחד הימים בקיץ 1917 ראיתי מודעה הקוראת לאסיפה של הנוער הלומד הציוני. אף שהיה ברור לי, כי הכוונה היא לבני הכיתות הגבוהות של בתי־הספר התיכוניים ולא לאחד צעיר־לימים כמוני — לא היססתי ללכת לאותה אסיפה ולהשתתף בה. באסיפה הזאת הוחלט לייסד סניף להסתדרות הנוער הציוני הלומד ״החבר״. אמנם, ״החבר״ נודע ברוסיה כהסתדרות של סטודנטים ציונים, אך עתה באו כאן להרחיב את בְסיסו, שיהא מקיף בתוכו גם נוער לומד מבתי־הספר התיכוניים. נדמה ש״החבר״ במינסק היה הנסיון הראשון במגמה זאת. בכל־אופן היה זה אחד הסניפים הראשונים והגדולים מסוג זה. מהותו של ״החבר״, תולדותיו ויסודותיו הוסברו באסיפה זאת בהרחבה על־ידי שניים מוותיקיו (סבורני ששניהם כבר היו אז בוגרי אוניברסיטאות ועסקנים ציוניים פעילים). במקרה הם היו מוכרים לי מלפני כן — האחד כבר נודע, בזמן הקצר של שהותו בעיר, בהופעותיו הסוערות על במות ציוניות, והשני פגשתיו בביתו הפתוח של יהודה נופך, ושמעתי אותו מספר על הועידה הציונית הגדולה בפטרוגראד, שנמנה עם ציריה. הראשון היה מאיר אַמדורסקי, רופא צעיר, איש ״החבר״ בטוֹמסק, מפעיליה של התנועה הציונית בסיביר; אדם בעל טמפרמנט גועש שאינו יודע מנוחה, תעמלן העובר ברחבי רוסיה ועושה נפשות לציונות, מעורר המונים ומפעיל נוער; ב־1922 נפגשנו שוב, במוסקבה, הוא בא מסיביר ועמד לקבל תפקיד בלשכה הציונית המרכזית (הבלתי־ליגאלית); לאחר זמן־מה יצא את רוסיה, היה פעיל בתנועה הציונית בארה״ב. השני — אברשה (אברהם) בריינין, נודע כעבור שנים מועטות בשם א. בראגין ועלה לגדולה כאחד מראשי משרד החקלאות בברית־המועצות, היוזם והמנהל של התערוכה החקלאית הגדולה במוסקבה 1923. הצלחתה של התערוכה הוסיפה לפרסומו ולמעמדו של בראגין בברית־המועצות. הוא היה פעיל מאד למען התישבות חקלאית יהודית ברוסיה, והוא שהעלה את הפרויאֶקט להתישבות יהודית מרוכזת בקרים ונאבק למימושו. זכרנו להם לשניים אלה זכות־מייסדים של ״החבר״ במינסק. בניינה של התנועה היה בידי חבורה צעירה וערה, מגוּונת בהרכבה האישי ומלוכדת במסירותה ובחברוּתה, והיא רשמה דפים חשובים בקורותיו של הנוער היהודי ברוסיה ובחייו של כל אחד מפעיליה. באותה אסיפה הצטרפתי אף אני ל״החבר״. במשך למעלה מחמש שנים הייתי פעיל בו — במינסק, במוסקבה ובמרכז התנועה.

אוקטובר 1917. אותו פרק־זמן מרוכז של ראשית נובמבר 1917, הקשור בתאריכי הכרזתה של מהפכת־הפועלים־האיכרים־והחיילים — לא היה כשהוא לעצמו גדוש חוויות

דראמתיות מסעירות, כפי שנראה הדבר בפרספקטיבה או ברֶטרוספקציה היסטורית. התרחשויות רבות־מתח ותהליכי תמורה ציבורית עמוקים התחוללו בחודשים שקדמו לו, ומאורעות דראמתיים־גורליים באו בעקבותיו, בשנות מלחמת־האזרחים. מאורעות אלה הגיעו לשיאיהם לא בדרך לכיבוש השלטון אלא בהגנה עליו. מינסק, בירת חזית־המערב, היתה אמנם בחודשים שקדמו לאוקטובר אחד המרכזים האופראטיביים התוססים של התמורות המתרחשות. מראשיתה של מהפכת־אוקטובר היה כאן בסיס בולשביקי, במיוחד בצבא. עם פעיליו נמנו שמות שליָמים יצאו להם מוניטין במערכותיה של רוסיה הסוביטית — פרוּנזה, מיאסניקוב, קנוֹרין ואחרים. בהמשך הזמן הלכו החטיבות הצבאיות ברובן אחר הבולשביקים. בבחירות חדשות למועצת־הפועלים־והחיילים, שנערכו בספטמבר, זכו הבולשביקים ב־55% וברוב מכריע עוד יותר בועד־הפועל של הסוביט המ נסקאי. הם כוננו ועד מהפכני־צבאי לבאֶלורוסיה ולחזית־המערב. לעומת זה, המשיכה לפעול במינסק העיריה בהנהגה סוציאל־דימוקראטית. מפלגות הפועלים היהודיות, עם ה״בונד״ בראש, שמשקלן היה רב בעיר, עמדו אז בהתנגדותן לבולשביקים, ובימי מהפכת־אוקטובר התייחסו אליה בשלילה או בהסתייגות. באותם ימים הכריז א. ויינשטיין (ראש־העיר הבונדאי) בכנס האגודות המקצועיות: ״הבולשביקים הם מיעוט״. גם לאחר שהסוביט המינסקאי הכריז על העברת השלטון לידיו וּועידת־החזית בחרה במיאסניקוב כמפקד חזית־המערב — לא הכירה הדומה העירונית בשלטון הסוביטי והמשיכה בפעולתה, והיא פוזרה רק בינואר 1918. בדצמבר נעשה נסיון לכונן ״ראדה באֶלורוסית״ ולכנס ״קונגרס כל־באֶלורוסי״, אולם היה זה נסיון־נפל חסר בסיס, ללא משען ציבורי רחב וללא הד. כך נסתיימה בסביבתנו שנת 1917 במצב של קפאון יחסי, ללא התרחשויות דראמתיות ותמורות ראדיקליות, כשהדבר הודאי היחיד היה חוסר־הודאוּת.

משלהי 1917 ועד 1920 ועד בכלל לא היה רוב מניינה של יהדות רוסיה — יהודי אוקראינה ובאֶלורוּסיה — נתון לשלטון סוביטי רצוף. לא זו בלבד שטבעת המצור לעת מלחמת־האזרחים נתהדקה סביב רוסיה הסוביטית עד כדי התכווצותה בפלכיה המרכזיים (כשליש של הארץ הגדולה), אלא שהיהודים שנותרו בתחום שליטתה היו מיעוטם של יהודי רוסיה, ורובם המכריע (לפחות שני־שלישים) היו שרוים בשטחים שנותקו ממנה. לגבי מינסק, וזה חל על באֶלורוסיה כולה, ניתן לסמן תאריכים מדויקים. מ־20 בפברואר ועד ל־10 בדצמבר שנת 1918 היא בתחום הפלישה הגרמנית; מ־8 באוגוסט 1919 עד 11 ביולי 1920 — בכיבוש הפולני. נסיונות־הנפל של שלטון באֶלורוסי־לאומי לא השאירו כאן אותותיהם; יוצא, איפוא, שבשנים 1917-1921 נראית הסכימה של היותנו תחת שלטון סוביטי כך: כ־3 חודשים לאחר מהפכת אוקטובר עד פברואר 1918; 7 חודשים בין הכיבוש הגרמני לכיבוש הפולני — מחציתה הראשונה של שנת 1919; כשלושת־רבעי השנה שלאחר השחרור מהכיבוש הפולני הוסיפו לעמוד בסימן המלחמה הסוביטית־הפולנית — עד לאוקטובר 1920 נמשכו הקרבות, רק במארס 1921 נחתם חוזה־השלום הסוביטי־הפולני בריגה, שייצב את גבולות המדינה; היתה זאת שנה ראשונה של שלטון סוביטי מתייצב, שעדיין ניכרים בו האלמנטים של תקופת־מעבר. החשוב בהבחנות אלה לגבי תולדותיה של הציונות ברוסיה הסוביטית הוא בכך ששלוש השנים שלאחר כינון השלטון הסוביטי ברוסיה היו לנו, למעשה, שנים של פעילות ציונית ליגאלית, ומה שלא פחות חשוב — בחלק נכבד של הזמן הזה היתה לנו אפשרות של קשר הדוק עם העולם היהודי ועם ארץ־ישראל של ראשית עידן העליה השלישית. עוּבדות אלה נתנו אותותיהן לאחר־מכן בהיקפה ובדמותה של המחתרת

הציונית הצעירה ברוסיה הסוביטית, שכן היא ספגה לתוכה מורשת של רציפות ציונית חיה — המשך של השתייכות וזיקה, מסורת תנועתית וערכים אידיאיים. הללו היו אבני־יסוד של תנועה מופלאה ברוסיה הסוביטית של שנות ה־20, שהיינו מבניה ומבוניה.

הפלישה הגרמנית 1918 באה עלינו כפתע, והיא התפשטה על־פני שטחים ענקיים של רוסיה — באוקראינה, באֶלורוסיה, קרים ובחבל הדון. מה שלא עלה בידי הצבאות הגרמניים לכבוש במשך ארבע שנות המלחמה (נוסף על מה שהם נגסו בראשיתה בפולניה ליטא, בארצות הבאלטיות), הם נטלו עכשיו ללא קרב בשבועות מעטים. בעוד שברוסיה, בציבוריותה, בממשלתה ובהנהגתה נטוש היה הויכוח המר והחריף מסביב לענין חתימת החוזה או דחייתו — הפסיקו הגרמנים את שביתת־הנשק וב־18 בפברואר 1918 פתחו בפלישה. יומיים לאחר־מכן כבר נמצא הצבא הגרמני במינסק.
יותר מאשר לכיבוש צבאי דמתה פלישה זאת למסע־טיולים של מחנות עצומים. הם באו לאיטם — מי ברגל ומי ברכב. גם הציוד הכבד שבעקבותיהם נע כאילו היה זה מפגן־של־הישגים. לא נתקלו בהתנגדות כלשהי ונתקבלו בשקט, רק בתמיהה גדולה. החיילים הגרמניים נראו בפגישה הראשונה נינוחים, נבוכים קמעה ונוטים לשיחה. כל העיר היתה ברחוב, תושבי־העיר התערבו בין החיילים, תוהים על המתרחש ועל הפגישה המשונה, ילדים השתעשעו בנשקם ובציודם של החיילים. ובאותו ערב כבר טיילו ברחובות העיר חיילים גרמניים שלובי זרוע עם בנות־ישראל, הדוברות "גרמנית" בנוסח: "אבּאֶר איך האבּה פיר זי מורא"...
האכזבות ומפח־הנפש לאחר הרושם הראשון ולגבי המשוער, המדומה והצפוי — לא איחרו לבוא. התגלה פרצופם האמיתי של הכובשים "הנאורים", אורחם ורבעם. מאחרי האדיבות המהוללה — אדישות נוקשה ונוקדנות נטולת־נשמה. "הפיקחות הגרמנית" נראתה לפתע כצרוּת־מוחין ביורוקראטית־נמוגה ואת מקומה תפסה זרות והתנכרות של כובשים יהירים. מלוא השלטון היה בידי הממשל הצבאי. היה זה שלטון של קצונה פרוסית שוקעת. ההיכר הראוותני שלה היו הפרצופים המצולקים בדו־קרבות יוקרתיים של פרחי־קצונה ובני הקורפוראציות האקדימיות למיניהן. בכול ניכרו יחסי־כפיפות־הייראַרכית ממושמעים וממושטרים — קצונה מדורגת ביותר, קצינים וחיילים־משרתים הצמודים לאדוניהם ועושי דברם. האוכלוסיה הכבושה כאילו לא נחשבה בעיניהם. הם ראו עצמם פטורים מדאגה ומאחריות לה, ובו בזמן גם כבלו את ארגונה העצמי. המצב הכלכלי היה קשה, המצוקה והאבטלה גברו. נסיונה של הדומה העירונית לחדש פעולתה נבלם מלכתחילה מחשש דימוקראטיותה. גם הנסיון של ה"ראדה הבאֶלורוסית" לנצל את מצב־הביניים ו"לתפוס עמדה", הפעם גם בהשתתפות מסויגת של הסוציאליסטים והציונים (אמנם "פועלי־ציון" הקדימו לפרוש ממנה בגלל סתגלנותה לשלטון הגרמני ולבעלי־האחוזות) — לא נתרצה קרבנה. הממשל הצבאי עינו היתה צופיה שהחיים הציבוריים לא יחרגו מתחומים של פעולה כלכלית ומקצועית. הארגונים הפוליטיים של הפועלים (בראש וראשונה היו אלה כאן הארגונים הסוציאליסטיים היהודיים) נאסר קיומם. האיגודים המקצועיים והקואופרטיביים לא נסגרו, ואמנם הם שימשו כיסוי לפעילות הציבורית של המפלגות הסוציאליסטיות, גם אם נרדפו על כך. כאשר באחד־במאי התכנס ציבור גדול של פועלים ונוער בגן־העיר (וגם אני לא נעדרתי שם) הוא פוזר על־ידי מכונת־יריה שהסתובבה על צירה וירתה לכל עבר.

הפעילות הציונית לא נאסרה. בתי־העם הציוניים היו פתוחים. היִינו מתכנסים במועדון ״החבר״ והרחבנו את תחומיו. גם מועצת־הקהילה הוסיפה להתקיים ואף נבחרה מחדש בבחירות דימוקראטיות, במאי 1918, כשמיוצגים בה נבחרי כל המפלגות. העתון היומי הציוני ביידיש ״דער יוד״, בעריכתו של מיכל רבינוביץ, המשיך להופיע. על כל הפרסומים המותרים התנוססה הכתובת: ״געפּרואווט און פרייגעגעבן דורך דער קייזערליכער דייטשער קאָמענדאנטור״ — משמע: ״בּוּקר והוּתר על־ידי הקומנדאנטורה (המפקדה) הקיסרית הגרמנית״. הצנזורה ״הקיסרית״ הכבידה ידה על הוצאת העתון ועריכתו, גם אם רחוק היה מכל ראדיקאליזם פוליטי וסתגלני למדי. לסירוגין הופיע גם ״דער וועקער״ הבונדאי (בכותרות מתחלפות, כגון ״דער נייער וועקער״ וכיו״ב). גם אסיפות פומביות נזקקו להיתר של ״המפקדה הקיסרית״.
בקרב צבא הכיבוש היו גם יהודים. רבים מהם לא גילו את זהותם. אולם היו ביניהם ציונים מעטים שחיפשו קשרים, שמחו לפגישה וסיפקו מידע. בין הציונים בקרב צבא הכיבוש הגרמני במינסק היה גם מיודענו ואלטר פרויס, הסטאטיסטיקאי הראשון בועד־הפועל של ההסתדרות, שעלה לארץ עם העליה השלישית.

נובמבר 1918 הביא במפתיע את בשורת המהפכה בגרמניה. נדמה לי, שעוד בטרם הגיעו ידיעות ברורות על המאורעות בגרמניה, ראינו פתאום המוני חיילים מצבא־הכיבוש משוטטים ברחובות אובדי־עצות, שלא כתמול שלשום. כאילו אחזה בהם חלחלה, ״מהומה ומבוסה ומבוכה״. ואמנם, כפי שנודע מהר, כל הצבא הרב הזה, המפוזר על־פני שטחים נרחבים הרחק ממולדתו — מצא עצמו נעזב לנפשו, כאילו אין מאחריו לא דואג לו ולא מפקד עליו.

קצינים גרמניים יהודיים על מרפסת בית רוזנבלום במינסק

מה שהיה ודאי וברור לכול הוא, כי תם הכיבוש הגרמני. עוד לפני שמישהו הספיק לשקול בדעתו ולבחון את המצב החדש — נמוג השלטון הגרמני בעיר, היה כלא היה. העיר נשארה ללא שלטון — "עיר־פרזות", הפתוחה לרוחות־פרצים של אלתורי־ממשל ספונטאניים. נתכוננה מועצה של ארגונים דימוקראטיים ומאנשי הדומה העירונית ונציגי מפלגות סוציאליסטיות; הסוביט המינסקאי נתכנס לישיבה חגיגית שבה נשאו דברים בצד הקומוניסטים גם נציגי ה"בונד" ופועלי־ציון; קבוצה של קומוניסטים מקומיים, שיצאו מהמחתרת, ביקשה להשליט "סדר מהפכני" בעיר... רק כעבור חודש ימים, ב־10 בדצמבר 1918, שב הצבא האדום למינסק.

ביומה הראשון של שנת 1919 קמה במינסק ממשלה זמנית לבאֶלורוסיה הסוביטית. זמן קצר לאחר־מכן התכנסה ועידת־הסוביטים הכל־באֶלורוסית הראשונה (בהשתתפותו של יעקב סוֶרדלוב, נשיא הועד־הפועל הכל־רוסי של הסוביטים). הוכרז על כינונה של הריפובליקה הסוציאליסטית הסוביטית הבאֶלורוסית (בסס"ר) הקשורה קשר פדראטיבי עם רספס"ר (ברית־המועצות — ססס"ר — הוקמה רק בסוף 1922).

שבעת החודשים (1919) של השלטון הסוביטי במינסק היו חודשים של פעילות יהודית וציונית אינטנסיבית בלתי־מוגבלת. יתירה מזו, בצירופי־העתים והנסיבות היתה עתה מינסק למטרופולין של פעילות ציבורית יהודית מרכזית. טבורה של רוסיה הנתונה במצור צפוי היה לניתוק ממקומות מושבם של המוני בית־ישראל; הכול היה שם מרותק למשימה המרכזית של המלחמה ובעיותיה, וזה הערים קשיים על ההתמכרות לטיפול בדאגות היהודיות הספציפיות. מרכזי המפלגות היהודיות חשו בסכנת ההינתקות מהמוניהם וצמצום אפשרות פעולתם. ועם זאת גברה המודעות לכך, כי חובת־השעה לגביהם היא דווקא היצמדות־יתר אל הציבור שהוא כור־מחצבתם, מקור־יניקתם, תכלית־קיומם העצמאי ושדה־פעולתם החיוני. אוקראינה היתה שסוּעה ופרועה. הרשת המסתעפת של מפעלי־ציבור־ותרבות יהודיים, שמרכזה היה בקיוב, ושצמחה בסימן התקוות שתלו שם רק לפני זמן מועט ב"אוטונומיה הלאומית הפרסונאלית" שהוענקה כביכול לראשונה ובחסותם של המיניסטריונים היהודיים — עלה עליה עתה הכורת והיתה לתל־חרבות. הפרעות הילכו אימים על בתי ישראל שם. באֶלורוסיה ואוכלוסייתה היהודית היו שרויות במצב של רגיעה יחסית. יצר־החיים־והעשיה של העוסקים בצרכי הציבור היהודי היפנה אותם למינסק כאל עיר־מקלט, בסיס־פעולה ומרכז. נדמה שה"בונד" היה הראשון שהכריע להעברת מרכזו למכורתו הישנה. תוך זמן קצר הועברו למינסק (בשלימותם או בחלקם) מרכזי המפלגות היהודיות ברוסיה הסוביטית וארגונים ציבוריים הקשורים בהן. הם בנו כאן מערכת־קשר־והדרכה ארצית. הוציאו לאור בטאונים וכתבי־עת — העתון היומי "דער וועקער" מופיע עתה כ"בטאון מרכזי של ה'בונד' ברוסיה הסוביטית"; "פועלי־ציון" מוציאים דו־שבועון "דאָס פרייע וואָרט" וכן ביוליטין ביידיש של הועדה הארצישראלית המרכזית ליד מרכז פועלי־ציון ברוסיה הסוביטית; מופיע גם עתון־יומי קומוניסטי ביידיש "דער שטערן" וכו'. כאן היו מתוועדים עסקניהן ומדריכיהן של התנועות, התכנסו ועידות ומועצות לבירור ויכוח בבעיות התנועה והתקופה.

המאורעות בעולם הגדול ובעם, בראש וראשונה המהפכה בגרמניה וכן מלחמת־האזרחים הגואה ברוסיה, הפוגרומים באוקראינה, חוזה־השלום של וארסיי, הצהרת בלפור וכו' — עוררו תסיסה חדשה במחשבה הציבורית היהודית וגם ראשית תפנית רעיונית ופוליטית בתוך פלגיה של תנועת הפועלים היהודית. שני כינוסים ארציים שזומנו במינסק, בראשית

1919, נתנו ביטוי לתנודה זאת וסימנו פרשת־דרכים ופתח להתפתחויות קריטיות בעתיד הקרוב. הדי הדיונים הדראמתיים והויכוחים סביבם היכו גלים בקרב קרובים ורחוקים, ומשמעותם חרגה מעבר לתחומים המפלגתיים.
ה"בונד" ברוסיה בשנים 1918-1917 שמר, מעיקרו של דבר, על מונוליטיות רעיונית וטאקטית בעמדותיו הפוליטיות, תוך שלילת הבולשביזם והסתייגות ממהפכת־אוקטובר והשלטון הסוביטי; הוא שיתף פעולה עם המנשביקים (בין ראשי המדברים של המנשביזם במדיניות הרוסית היו אנשי־הבונד כליבאֶר, אברמוביץ' ואחרים) וזרם באפיקה של הסוציאל־דימוקראטיה הרוסית והמערב־אירופית. המועצה (הקונפרנציה) ה־11 של ה"בונד" ברוסיה הסוביטית, שהתכנסה במינסק במארס 1919, עמדה בסימן של מחלוקת ושידוד־ערכים. הפעם הופיעו בגלוי ובמאורגן ארבעה זרמים החלוקים ביניהם בשאלת היחס לשלטון הסוביטי ובבעיית האינטרנציונל. מבחינה עקרונית התמודדו כאן שלוש מגמות־יסוד, שהיה לא קל לגשר ביניהן: א. מגמה סוציאל־דימוקראטית מובהקת (בין דבריה הנמרצים היה גם א. ליטוואק); ב. מגמה פרו־סוביטית, שטרם הגדירה עצמה כקומוניסטית; ג. מגמה שביטאה את הרוב שנקט בעמדת־ביניים "צנטריסטית" ודגל ב"דימוקרטיה סוציאליסטית" תוך שיתוף־פעולה עם השלטון הסוביטי (ממנהיגיו של הרוב הזה היו ויינשטיין ואסתר). במקביל לכך נקבע גם היחס לגבי האינטרנציונל. המגמה הראשונה שללה את האינטרנציונל הקומוניסטי וחייבה את הזיקה לאינטרנציונל סוציאליסטי מחודש; המגמה השניה שללה, לעומת זה, כל משא־ומתן עם האינטרנציונל השני ונטתה לאינטרנציונל הקומוניסטי; מגמת הרוב חייבה כינונו של אינטרנציונל חדש משותף לשמאל הסוציאליסטי ולמפלגות הקומוניסטיות. כך הסתמנה הנטיה החדשה של ה"בונד" ברובו שמאלה, כשהיא עדיין מלווה בהסתייגויות מפורשות מהבולשביזם.
בסימנה של מחלוקת עמדה גם מועצה של "פועלי־ציון" ברוסיה הסוביטית, שנתכנסה אף היא במינסק, בראשית שנת 1919. גם כאן ניכרו אותות התמורות הסוציאליסטיות הכלליות בעולם וברוסיה, בלטו כאן האספקטים היהודיים והארצישראליים. צירי מועצה זו נבחרו לפי שתי רשימות מתמודדות והמועצה נתחלקה לשני חלקים שווים־כמעט: "המפלגתיים" (משמע שומרי שלימותה של המפלגה ומסורתה הפוליטית) ו"הסיעה הקומוניסטית" בראשותו של צבי פרידלאנד. הסיטואציה המיוחדת כאן היתה בכך, שגם "המפלגתיים" ברובם ראו עצמם כפרו־סוביטיים (ובחלקם גם פרו־קומוניסטיים), אולם דבקו במסגרתה הכללית של המפלגה, ביסודותיה הפועלי־ציוניים ובשמה המסורתי: "מפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית היהודית (פועלי־ציון)". האחדות לא האריכה ימים, הפילוג כבר היה בשער ובלתי־נמנע (מקץ חודשים מעטים אמנם פרשה "הסיעה הקומוניסטית" והקימה את יק"פ), אולם עמדותיהם של הסיעות והאישים עברו גלגולים ותהפוכות שהביאו חלק מחבריהם עד להתכחשות עצמית.
מעֵבר להתפתחות גורלית זאת נעשה במועצה מאמץ מחשבתי מקורי בהצגת־שאלות חדשה, בנסיון לבחון ערכיה של הפועלי־ציונוּת לאורה של התקופה החדשה. הביטוי הבולט לכך, ולא בלי שאר־רוח, ניתן בראש וראשונה בפי ליימה רוזנהויז וברוך אייזנשטאדט. האחרון — בנו של יוסף אייזנשטאדט מראשוני פועלי־ציון, אחיו של הפרופ' שמואל אייזנשטאדט (אז מפעילי "צעירי־ציון" ברוסיה), רופא במקצועו, מאנשי השמאל ב"פועלי־ציון" ברוסיה ובפולניה. לוחם בעל־טמפרמנט ואינטלקטואל חריף ומתפלפל. הם ביקשו, לאמיתו של דבר, לעשות רביזיה לאחת ההנחות המפוקפקות ביותר ב"פלאטפורמה" של ברוכוב,

ההנחה בדבר ״הבורגנות המסדירה את הגורמים היוצרים, והפרוליטאריון — את הגורמים המשחררים״ בתהליך הגשמתה של הציונות. המרצים במועצה זאת אמנם לא דיברו על ״רביזיה״, אלא על הצורך להתאים את היסודות הישנים לתקופה החדשה של המהפכה הסוציאלית. ליימה טען בהרצאתו על ״המהפכה הסוציאלית והפלשתיניזם״, כי הגיע הזמן שהפועל היהודי יטיל על עצמו את האחריות לעתיד האומה, שכן הפלשתיניזם הוא מהפכת־העבודה בחיי היהודים, והוא הסתייע ב״צוואת המורה״: ״להציל את הציונות מידי הציונים״. ברוך אייזנשטאדט, שהירצה על ״האופי הפוליטי של עבודתנו הארצישראלית״, דיבר מפורשות על כך, שלא נוכל לחכות עוד לבורגנות שתבנה את ארץ־ישראל כדי שנוכל לאחר־מכן להילחם בה... הוא קרא ל״יצירה פרוליטארית עצמאית בארץ־ישראל״ ולהנחת יסודות להתישבות פועלית שיתופית (״קואופראטיבית״).

גם הועד המרכזי של ההסתדרות הציונית הכל־רוסית העביר למינסק את ״מרכז העבודה״ שלו. כך כונתה המחלקה המיוחדת להפעלת הציבור היהודי לעבודה מעשית ארצישראלית. הימים של הפעילות הפומבית הרועשת (הפגנות, בחירות, כינוסי־עם וכו׳) עברו ללא שוב. סיכויי עבודת־ההווה הלאומית־המדינית ברוסיה נצטמצמו ביותר. דאגות הקיום, הפרנסה והעבודה העיקו בכל כובדן. ההתערערות של יסודות הכלכלה היהודית יצרה לחצים אמיגראציוניים (מבחינת הנכונות להגירה). הצהרת־באלפור והשינויים במעמדה המדיני של ארץ־ישראל בישרו אפשרויות חדשות של עבודת הגשמה בארץ. הציונות והציונים החלו שבים אל מקורם ותכליתם העיקרית — עליה ובנין בארץ־ישראל, עבודה מעשית למען ארץ־ישראל. לכאורה, חסרו כל התנאים־המוקדמים למימושה של עבודה זאת. רוסיה היתה, למעשה, מנותקת מחו״ל. פעולות כגון מגביות וקרנות, העברת כספים, קשרים כלכליים, התאגדויות להגירה ולהתישבות, לשכות מודיעין — היו נטולות בסיס ריאלי ולגיטימי. התנועה הציונית העולמית טרם גיבשה תכניותיה לבנין הארץ. העליה החדשה לארץ היתה אך בראשיתה, ממדיה היו מצומצמים ביותר, סיכוייה בלתי־ברורים. גם הידיעה על הארץ היתה מזערה (ולא ברוסיה בלבד). אמנם, לעת התנופה הגדולה של פעולת ההסברה והמו״לות הציונית ברוסיה, בשנים 1917-1918, ניתנה הדעת לכך, להגיש לציבור מידע על ארץ־ישראל ולעורר מחשבה בשאלות יישובה של הארץ. הספרות בנושאים אלה עדיין היתה מועטה מאוד גם בתנועה הציונית בעולם ואף בארץ־ישראל עצמה. שני ספרים יסודיים בידיעת־הארץ תורגמו לרוסית והופצו ברבים — ספרו הגדול של ארתור רופין ״סוריה ופלשתינה בזמננו״ וספרו של הוברט אוהאגן ״רשימות על הטבע והחקלאות של סוריה ופלשתינה״. ספרים אלה נלמדו בחוגים שלנו לידיעת־ארץ־ישראל. פורסמו ברוסית גם קונטרסים וקבצים בשאלות העליה וההתישבות, ב־1918-1919 התחילו קמים איגודים עממיים לעליה ולהתישבות בארץ־ישראל (נוסף על ״החלוץ״, שהיה תנועה עצמאית, גדולה ומסועפת ברוסיה), כגון — ״אגודת המהגרים הארצישראלית״, ״אחוזה — אגודה להתישבות קואופראטיבית״ (הכוונה למה שכּוּנה לְיָמים — התישבות המעמד הבינוני), חברה לבניית בתים קואופראטיבית (״הבונה״ וכו׳). נקבעו תקנות לכל האיגודים הקואופראטיביים הללו, נערכה פעולה להרשמת חברים, והופצו מניות וכיו״ב.

על כל הפעולה הזאת חלש ״מרכז העבודה״ שהועבר עתה למינסק. בראש ההנהגה הרוחנית וההסברתית של הפעולה הועמד ד״ר חיים־דוב הורוויץ. הוא בא לשם כך למינסק ועשה עמנו כשנתיים ימים. לשם הפעלת ״המרכז״ שוגרו למינסק שלושה אנשים צעירים ברוכי־כשרון, עתירי־השכלה ורבי מרץ ויוזמה, מן הכוכבים העולים בשמי הציונות הרוסית,

ושלושתם מותיקי "החבר" ומראשי פעיליו. היו אלה — אברהם אידלסון (אילון), מי שהיה יושב־ראש מרכז "החבר", חבר הועד־המרכזי של ההסתדרות הציונית ברוסיה וראש מחלקת הארגון שלו, לימים במדינת ישראל — המדפיס הממשלתי; יצחק וילנצ'וק, מהנדס צעיר, נעים הליכות ורב פעלים, לימים מהנדס־המים הנודע בארץ ואיש ההגנה והתעש; ואליעזר פרלסון (פרי), קואופראטור ומארגן מחונן, לימים בארץ מראשי קופת־חולים, בהנהלת "עם עובד" וכו'. בחודשים שהם שהו בתוכנו ושיקעו את מיטב אונם בפעילות רבת־תנופה של "מרכז העבודה", הם (וביחוד השניים האחרונים) ידעו גם להיפנות למגע אישי וחברי בלתי־פורמאלי עם בני־"החבר" הצעירים. חסד נעורים של אותן פגישות זכור היה לאורך עשרות בשנים בארץ, כשכל אחד שקוע בתחום עשייתו הוא. על השלושה נוסף האגרונום חיים פייגין, איש "צעירי־ציון", מנהל המחלקה החקלאית של אור"ט באיזור הצפוני־המערבי של רוסיה, הוא טיפל במיוחד באיגודים ההתישבותיים ובהכשרה החקלאית. כל הפעולה המסתעפת לוותה בעבודת הסברה נרחבת ובהתעוררות ציבורית רבה. כונסו ועידות ומועצות של הארגונים הציוניים — כינוס ציוני בּאֶלורוסיה, מועצת "צעירי־ציון" וכו', שבמרכזם עמדו שאלות הפעולה הארצישראלית, וח. ד. הורוויץ הישרה עליהם מרוחו הברוכה.

גם מרכז "החלוץ" עבר למינסק. עוד בועידה הראשונה של "החלוץ", בפטרוגראד, בינואר 1919, שבה אושרו יסודות "החלוץ" ברוח הצעותיו ומגמותיו של יוסף טרומפלדור, הוחלט בין יתר ההחלטות הארגוניות להעביר את מרכז "החלוץ" ברוסיה למינסק. הדבר בוצע בקירוב בחודש מארס, והמרכז פעל כאן עד לכיבוש העיר על־ידי הפולנים, באוגוסט אותה שנה (לאחר־מכן, לעת הכיבוש הפולני, קוים במינסק מרכז "החלוץ" בבּאֶלורוסיה). ראשון הופיע במינסק בחור אחד שחור־שיער ובעל עיניים יוקדות וגם טמפרמנט יוקד. היה משהו מחר ויוצא־דופן במראהו ה"אוריינטאלי" וגם באורח התנהגותו ודיבורו, כאילו חָברו באורח משונה בדמותו "אנארכיסט" וחלוץ עברי. כבר ידענו שהוא נושא־כלים של יוסף טרומפלדור ובא להכין את ביקורו האחרון כאן וכן את העברת מרכז "החלוץ". היה זה יהודה קופלביץ (אלמוג) מלפני עלייתו לארץ. אחריו בא מי שנועד לשמש כמזכירו של המרכז — יעקב רושצ'וק, איש "החלוץ" מניז'ני־נובגורוד, בועידה בפטרוגראד הוא נבחר כאחד מחמשת חברי המרכז; לימים בארץ היה מזכיר מערכת עתון "הארץ". הוא אירגן את המזכירות, והמרכז התחיל בפעולה של ארגון, הסברה והכשרה.

אחריהם בא יוסף טרומפלדור, ש"החלוץ" היה שדה־פעולתו העיקרי ברוסיה. שמו הלך לפניו. עוד לא היתה אגדת תל־חי, אבל התהלכו כבר אגדות עלילותיו במלחמת רוסיה־יפאן, היותו עם גדוד נוהגי־הפרדות בגאליפולי, שליחותו ב"החלוץ" ברוסיה, דמותו המופלאת. אני זוכר את הרושם הראשון, החיצוני של הופעתו. במקרה הגיע העירה בשעה שנערכה הלווייתה של אחת החברות הפעילות של "צעירי־ציון" שנפטרה בדמי ימיה. הוא בא ישר להלוויה והצטרף אל שורות המלווים. הופעתו ריתקה מיד את תשומת־הלב הכללית. בגובה קומתו הזקופה והתמירה נראה ראשו מתנוסס מעל לראשי הצועדים — משכמו ומעלה גבוה מכל העם, פשוטו כמשמעו. הוא לבש "בּאֶקשה" בצבע חאקי — אדרת ארוכה המקובצת במתניים ומתרחבת כלפי מטה, המגדילה למראית־עין מידותיו של אדם. ל"בּאֶקשה" היה כיס־עליון־גדול מלפנים, נוח לשימושו של הגידם, וכיס זה היה גדוש ניירות ופנקסים, עד כי האדם באדרת נראה כמי שכרסו מתבקעת. זה שיוה לו במבט ראשון דמות "גיגאנטית", רבת־מידות, מסורבלת. רושם ראשון ומקרי זה השתלב ודאי יפה, שלא־

מדעת, באגדות הגבורה והנוקשות שנקשרו לשמו, והתדמית היתה שלמה. אולם כעבור זמן, בנסיבות בלתי־אמצעיות יותר, כשהאיש משוחרר מסרבוליו החיצוניים ומשיח את דברו — נראתה כל הדמות אחרת, אנושית יותר בממדיה הטבעיים ובסבר פניה. רואה אני אותו לעיני בהרצאה פומבית, באולם גדול ומואר, מלא מפה אל פה — הוא לבוש בקפידה, בחליפה אֶלגאנטית, גבר נאה במראהו ובכל הופעתו, דיבורו פשוט ובהיר, ללא כל סממני נואם ופוזה, לשונו הרוסית בפיו טבעית וקולחת כשפת־אם. נושא הרצאתו — תנועת הפועלים הארצישראלית. איני זוכר את תוכנם של דבריו הקצרים, אולם אזכור את ההפתעה הנעימה לשמוע מפיו של "הקצין" המפורסם את סיפורו של פועל בארץ. וכך זכיתי שאת ההרצאה הראשונה על תנועת הפועלים בארץ־ישראל מפי איש־הארץ שמעתי מפיו של יוסף טרומפלדור דווקא.

עיקר מעשיו של טרומפלדור במינסק היו קשורים בענייני מרכז "החלוץ". אולם הוא גם נתן את הדעת על ענין ההגנה העצמית, לקראת הימים הבאים של מצבים אפשריים עם תהפוכות העתים ולמקרה של נסיגת הצבא האדום ופלישתם של הפולנים. הוא עורר לפעולה ממשית ודחופה בהתארגנות הגנתית ואימונים, וראה בכך חלק אורגאני של שליחותו החלוצית. כשקרבה האפשרות של פלישה פולנית, עזב טרומפלדור את מינסק, כדי להשלים את פעולתו ברוסיה ולעשות דרכו חזרה לארץ־ישראל. הוא לקח עמו ממינסק חבורה של בחורים לבסיס ההכשרה (והעליה) החלוצית בקרים (בסביבת העיר ג׳אנקוי, בצפונה של חצי־האי). בקורות העליה השלישית ו"גדוד־העבודה" מסופר על חבורת ה"קרימצ׳אקים" — בני־קרים החסונים וזקופי־הקומה, בחורי־טרומפלדור, כאילו היו הללו "גזע" חלוצי מיוחד שצמח בין סלעי קרים ובערבותיה. אולם "קרימצ׳אקים" אלה רובם ככולם היו חלוצים יוצאי ערים ועיירות של תחום־המושב־היהודי לשעבר, ששהו בהכשרה בקרים; בחלקם היו אלה בחורים מינסקאיים, שהועברו על־ידי טרומפלדור לקרים, ומשם עשו דרכם לארץ.

בעתון היומי הציוני במינסק "פאר׳ן פאָלק", ב־1 בינואר 1920 (כבר לעת הכיבוש הפולני) נתפרסמה ידיעה, שאיחרה קצת להגיע, בכותרת: "ד"ש מ׳החלוץ׳ בארץ־ישראל — מכתב ראשון מאת יושב־ראש המרכז הכל־רוסי של ׳החלוץ׳, קפיטאן טרומפלדור". המכתב יצא מיפו ב־27 בנובמבר 1919 ונועד למרכז "החלוץ" במינסק. הוא מוסר על מסעו לאחר שיצא את מינסק: הוא הגיע לסימפרופול (העיר המרכזית בקרים) ב־7 במאי 1919, שהה שם עד אוגוסט, לקושטא הגיע בסוף אוגוסט, הקים שם ארטל חקלאי במושבה "מסילה חדשה" ושתי סדנאות של "החלוץ", בסוף אוקטובר בא לארץ־ישראל. הוא מציין את התפקיד הגדול שנועד לחלוצים בארץ־ישראל; בעוד כשבועיים הוא עומד לצאת שוב לרוסיה ולהעלות עמו משם 700-500 חלוצים... ידיעה אחרת בעתון באותו חודש, בכותרת "גורל החלוצים המינסקאיים", מוסרת כי הועד הזמני של "החלוץ" מודיע: כמה מהחלוצים (כאן באה רשימת שמות) נמצאים בארץ־ישראל ועובדים שם. המינסקאים שנמצאים עוד בקרים — כולם בריאים. אנו משתדלים להעבירם לארץ־ישראל...

לא עבר זמן רב והמאורעות העמידונו פנים אל פנים עם עוד גילוי של לאומנות תוקפנית. על כידוני־רובים הובאה אלינו בשורתה של פולניה העצמאית בהתגשמותה. ב־8 באוגוסט 1919 נכבשה מינסק על־ידי הפולנים. קדמו לכך הרעשות וקרבות, אולם הפולשים לא נתקלו בכוחות־מגן חזקים. הצבא האדום נאלץ לנטוש את העיר.

שלושה ימים ושלושה לילות לאחר כניסתם לעיר פרעו חיילים פולנים, לבושי מדים ונשקם בידיהם, באוכלוסיה אזרחית, על לא עוול בכפה ובאין מפריע. השמועה אמרה, כי אכן היה זה נוהגה של מפקדת צבא־הכיבוש להעניק לחייליה, לאחר כל "נצחון" (ולפני כל תבוסה, כגון נטישתה של עיר כבושה), שלושה ימים של "ידים חפשיות". 31 יהודים נרצחו, רבים נפצעו וספגו מכות, נשדדו ונגזלו. היה זה לי הפוגרום הראשון שנתנסיתי בו. לא היה טעם בעמידת התגוננות פנים אל פנים מול צבא סדיר על אֻזנו, כשדמנו הוּתר. היו אמנם עומדים על המשמר מאחורי שערי־חצרות מוגפים ו"מתרס"־השהיה. הדבר היחיד שנותר — לצעוק. אין לדעת מי היה המתחיל ב"פאטנט" זה, ודאי היתה זאת זעקת־שבר שפרצה מאליה מן המיצר. אולם היא היתה מידבקת והפכה ל"שיטה". כשהפורעים היו הולמים בקתות ורוביהם בשער ומנסים להבקיעו, היו כל יושבי החדר — גברים, נשים וטף — פוצחים בצעקה גדולה ומרה. מיד מצטרפת החצר השכנה ומתפשטת תגובת־שרשרת. וכבר, רחוב שלם, שכונה, עיר שלמה — זועקים באישון־לילה. במרחק רב מרחובנו, במעלה של גבעה, שכן בית־משוגעים גדול. נפחדים מהצעקה מסביב, היו יושביו מצרפים את זעקותיהם ההיסטריות, שהיו "טבעיות" כל־כך במקהלת־הבלהות הכללית שלא תישכח. למרבה הפליאה גם הוכיחה הצעקה את "יעילותה" כאמצעי הרתעה. אמנם, הפורעים ידעו שאין להם לחשוש — איש לא יבוא לעזרת הצועקים או להשליט סדר, ואף רחמיהם לא נמכרו. אולם זעקת־האימים שפרצה מכל עבר, כ"אבן מקיר תזעק", היתה כזוועה מהממת, שבכוחה לעורר פחד אינסטינקטיבי ומבוכה, ולהבריח גם חיית־טרף.

פוגרום גנראלי שני, בדומה לזה הראשון, חזר כעבור 11 חודש כאקט של פרידה. אבל בין שני אלה לא פסק הפוגרום הזוחל והמתמשך של התעללויות יומיום, כתופעת־לוואי ל"שלטון התקין". לאנשי הצבא הפולני היתה זכות־הבכורה בתעלולים אלה שסיכנו על כל צעד ושעל את חייו, רכושו וכבודו של היהודי. במיוחד הצטיינו בכך חטיבות ה"האלרצ׳יקים" ו"הפוזנאנצ׳קים",[3] שהיהודים כינו אותם "די פירקאנטיקע היטלאך", לפי כובעי־הצבא־המרובעים שלראשם. ואנשי־צבא אלה היה להם תחביב מיוחד — מריטת זקנם של יהודים. באמצע הרחוב, לאורו של יום, היו אוחזים בזקָנו של יהודי, תולשים אותו בכוח ובזעם עם נתחי בשר או מקצצים בו בסכין ובכידון, וחותכים תוך כדי כך בסנטר ובלחי ולפעמים גם בצואר, עד זוב דם. יהודים מגדלי־זקן — מקצתם "סתגלנים" מיהרו לגלחם, מרביתם היו משתדלים שלא להיראות ברחוב, ומקצתם היו קושרים מטפחת לפניהם שלא ייראה הזקן המגרה. ראיתי יהודים זקנים ותמימי־דרך שבכו כילדים בעלבונם, ונשאו אותו בחירוק־שיניים.

כל יהודי, גם אם הוא צעיר או נער, היה צפוי לפורענויות. בדידי הוה עובדא. באחד מערבי החורף, ב"סתם יום של חול", כשרחקו הדי המלחמה ורישומו של הפוגרום הגלוי, והחיים כאילו חזרו למסלולם ולשיגרתם — יצאנו כמה חברים, כדרכנו כל הימים, מחצרו של המועדון שלנו בכיכר המרכזית של העיר. צעדנו שניים־שלושה זוגות בשורה ערפית, והיינו שקועים בשיחה. חלפנו על פני בית־מרקחת גדול שחלונותיו הגדולים מוארים באור מבהיק. לקראתנו באו לאיטם שלושה "האלרצ׳יקים" ורובים על כתפיהם. הם עברו על־פני שני

3. הללו, משום־מה, נחשבו לחטיבות יחסניות בצבא הפולני. "האלֶרצ׳יקים" — על שם מפקדם הגנרל האלֶר, שהקים את הארמיה שלו בצרפת ובא עמה לפולניה ל"מלחמה נגד הבולשיביזם". "פוזנאנצ׳יקים" — שמוצאם מפוזנאן, חבל־ארץ במערבה של פולניה, שהיה עד העצמאות בתחום שלטונה של גרמניה. אלה ואלה שטופים היו בשנאת־ישראל ברוטאלית. הגנראל האלר הכריז בשעתו: "אדם השייך למיעוט (לאומי) אינו אלא אזרח־למחצה".

הזוגות הקדמיים והתעכבו לידי, הצועד מאחור, אחד החיילים אמר משהו לא ברור. ובטרם הספקתי להבחין מה בפיו, אחז החייל בקצה הקנה של הרובה, ובתנופה חזקה הלם בקת־הרובה, בקצהָ המצופה נחושת, בכל כובדה על ראשי. נפלתי לתוך השלג שנערם בצדי המדרכה. החיילים המשיכו בדרכם כאילו לא קרה דבר — ענין של מה־בכך. כשהקימו אותי החברים, ראיתי בשלג הלבן כתם אדום גדול. הוכנסתי לבית־המרקחת, שם נבהלו מאבדן־הדם הרב וחבשו את ראשי. בסופו של דבר יצאתי מכלל סכנה, והחיים נמשכו.
לאחר הפוגרום הראשון ותוך התקריות הנמשכות ערכו המוסדות היהודיים מבצע גביית־עדויות, כדי לספק מידע מתועד לעולם היהודי ולועדות־החקירה האמריקניות. נוסח שאלון מתאים, וחבורה של רַשמים צעירים, ואני בתוכם, פשטה בעיר לגבות עדויות מאלפי הנפגעים. השלטונות הפולניים לא יכלו למנוע פעולה זאת, לעיני העולם כולו, אולם ניסו להערים קשיים וסילופים. אחת התחבולות הזדוניות והצבועות היתה הנסיון לפסול את העדויות שהצביעו במפורש על החיילים הפולנים כמבצעי הפשעים, וכאלה היו העדויות רובן ככולן, וזה בנימוק פורמאלי מעוקם, כי ייתכן שהפורעים פשוט התחזו כחיילים... אכן, הנרצחים וההרוגים לא הקדימו לשאול לתעודת־הזהות של הפורעים. טיעון זה רמז גם בעקיפין לכך, שמא כל הענין אינו אלא פרובוקאציה יהודית, בנוסח שהיה מקובל על מחוללי־הפוגרומים למיניהם: "היהודים פורעים בעצמם"... כך נאלצנו להקפיד ברישום העדות: "הפורע היה אדם שלבש מדי חייל פולני"...
עד היכן הגיעו הדברים באקלימו של שלטון־הכיבוש הפולני יעיד מעשה־התעללות מזעזע שאירע בסוף פברואר 1920. היה זה בשעת הלוָייתו של אברהם קפלן, מנהיג ציוני, מן הדמויות הבולטות בציבור היהודי בעיר, אדם נשוא־פנים, שהיה מוּכּר היטב גם לשלטונות, שכן היה מן הנציגים הלגיטימיים של היהודים. העיר היהודית היתה שרויה באבל כללי. החנויות ובתי־העסק האחרים נסגרו בשעת ההלוויה, ועם רב צעד אחר הארון. סדרי־ההלוויה תואמו עם השלטונות. והנה, לפתע, באמצע דרכה של ההלוויה, כשזו הגיעה לאחת הכיכרות המרכזיות של העיר, נקלעה לכאן יחידה צבאית פולנית עם מפקדה. הלה עיכב את ההלוויה ודרש לפתוח את הארון לבדיקה, שכן הוא חושד שהיהודים הטמינו שם מכונת־יריה. סדרני ההלוויה סירבו להיענות לדרישה זו, שנוסף לרשעוּתה והפרובוקאציה שבה, היה בכך משום התעללות בכבוד המת. החיילים החלו להרביץ בקתות־הרובים על ימין ועל שמאל ולחטוף אנשים ולאסרם. המהומה והמבוכה לא ישוערו. כפשׂע היה בינם לבין שפיכת־דמים המונית. הקהל העצום, במר נפשו, לא התפזר לבתיו, אלא נסוג ופרץ מחדש בצעקות־זעם. בסופו של דבר, לאחר פעולה קדחתנית של פרנסי העיר, המשיכה ההלוויה דרכה בשורות מלוכדות, שרויה בדכאון ומועקה, אחוזת תחושה של עלבון צורב.
המנגנון של שלטון־הכיבוש היו לו שתי זרועות. האחת היתה רשות אזרחית־אדמיניסטרטיבית בדמות "מפקד איזור מינסק של מנהלת אדמות המזרח"; בתפקיד זה כיהן ולאדיסלאב ראצ'קֶביץ', בעל־אחוזה פולני ליבראלי (לימים "נשיא פולניה" הגולה בלונדון). השניה היתה הרשות הצבאית ששלטונה היה ללא מְצָרים וללא בושת־פנים, גס וברוטאלי. "מפקדת האיזור", גם אם לא היתה כפופה, להלכה, לרשות הצבאית — היתה חסרת־אונים מול שרירותה של האחרונה. המדיניות האזרחית בשטחים הכבושים התכוונה לפולוניזציה אלימה, כשהיא מבקשת לשוות לה צורות פורמאליות פסיבדו־דימוקראטיות. הנסיונות להיבנות על־ידי משתפי־פעולה ובני־חסות מקרב הלאומנים הבאֶלורוסיים הכזיבו, שכן הרוב גם ב"מועצה הבאֶלורוסית" לא יכול היה לשים מבטחו בכובש הפולני, ורק מיעוט היה

נכון לפדראציה עם פולניה; האוכלוסיה המקומית ברובה המכריע לא נטתה כלל להשליך יהבה על "התנועה הבֶּלורוסית"; והממשל הפולני נזהר בהבטחותיו ובהתחייבויותיו, כשהוא חותר לאופציות פתוחות של סיפוח. בבֶּלורוסיה היהודית היתה נתונה בסיטואציה מורכבת, אולם היא ידעה כבר, במוּדע או באינטואיציה, שהיא לא תיוָשע על־ידי הפולנים. בנובמבר 1919 ערך הממשל "בחירות" למאגיסטראט העיריה בשיטה שחָברו בה יחד הונאה, קיפוח והפחדה, במטרה לסלף לחלוטין את המבנה הסוציאלי־הפוליטי והדימוגראפי של נציגות האוכלוסיה ולהעניק יתרונות למיעוט הפולני (הקאתולי) וגרוריו. המפלגות הסוציאליסטיות (פרט לאלה שהתחזו כפפ"ס) החרימו את הבחירות ורובן גם היו משוללות חופש קיום ופעולה. אף בקרב הציבוריות היהודית הדימוקראטית והציונית נטו רבים להחרמת הבחירות, גם אם קיבלו את דין הרוב הפשרני. בסופו של דבר קיבל המיעוט הפולני נציגות מנופחת (ברובה מחוגי הכנסיה הקאתולית ובעלי־האחוזות והפקידות), הרוסים התחלקו לשתי רשימות — אחת ריאקציונית־גלויה, שניה ליבראלית יותר. הרשימה היהודית הכללית קיבלה 17 נציגים.

המציאות — לעולם פנים רבות לה. וכך גם בסיטואציה העגומה של הכיבוש הפולני היה לדידנו צד של חיוב, מבחינת האפשרויות של הפעולה הציונית. ייתכן שמגמת־הסיפוח הפולנית, וכן משקלם של היהודים במרקם הכללי של האוכלוסיה המקומית, הדריכו את הממשל שלא למתוח יתר על המידה את קו ההפרדה בין החיים בשטחים הכבושים לבין אלה שבפולניה. כך נתאפשרו קשרים עם היהדות הפולנית, ציבוריותה, תרבותה, עתונותה. כל התכנסות ציבורית ואסיפה פומבית נזקקו לרשיון והיו מתקיימות בנוכחותו של ה"רפרנט לעניינים יהודים" שנספח לשלטון־הכיבוש. הלה היה יהודי מחמיר־פנים וממעיט בדיבורים, חבוש כובע־שרד פולני, והליכותיו כשל פקיד נוקדן, נאמן לממונים עליו, הוא היה בא לכל אסיפה והרצאה, עולה לבמה ומתיישב ליד שולחן הנשיאות, יושב ושותק. היינו מתפלאים לכוח הסבלנות שלו. מעולם לא השתנתה הבעת פניו ולא ניתן לנחש מה הוא מבין ומה הוא חושב (שמו היה שטיינבוק, תיש־אבן; לימים שמעתי עליו מפי עסקני־ציבור יהודים בפולניה שהכירוהו בשירותו בפקידות הפולנית, כי היה אדם מהוגן ובעל כוונות טובות). הפיקוח והצנזורה על העתונות היו חמורים וקנטרניים. עורכו של העתון־היומי הציוני "פארן פאָלק" (הד"ר ח"ד הורוויץ) נקרא לא אחת להתייצב בפני השלטונות ולספוג אזהרות ואיומים. מבין ששת העתונים היומיים שהופיעו אז בעיר (2 ברוסית, 2 בפולנית, 1 בבֶּלורוסית ואחד ביידיש) היה העתון הציוני ביידיש הבטאון הציבורי הבלתי־תלוי היחידי. מאמצים רבים הושקעו בבנין האורגניזציה העצמית היהודית בבֶּלורוסיה. לא היה לה כל סטאטוס מדינית־סמכותי (אגב, גם יהדות פולין לא זכתה בכך), אולם היא בנתה וטיפחה דפוסי־ארגון־ופעולה במגמה של אוטונומיה לאומית יהודית. מועצת־הקהילה היהודית במינסק הוסיפה להתקיים ולפעול. בראשית שנת 1920 נבחרה מועצת־הקהילה מחדש בבחירות כלליות. המפלגות הסוציאליסטיות ("בונד", "המאוחדים" ופועלי־ציון) לא השתתפו בבחירות. בין 11 רשימות־המועמדים היו רשימות מפלגתיות — ציונים, צעירי־ציון, ראדיקאל־פועלי־ציון, פאָלקספארטיי, אגודת־ישראל, המזרחי — ורשימות של בעלי־מלאכה, איגוד הסוחרים, עסקני־ציבור, מלמדים, נציגי־שכונה. יושב־ראש מועצת־הקהילה היה הציוני חיים חורגין. הישיבות הפומביות של מועצת הקהילה היו מרכזות קהל ער וצעיר, גם אם המתח והחריפות של הפולמוס הבין־מפלגתי פחת במקצת, הן בשל הנסיבות החיצוניות והן בשל היעדרן של המפלגות היריבות משמאל.

הנסיונות לכונן מנהל־עצמי יהודי אוטונומי בבאֶלורוסיה לא היו להם יומרות כדוגמת אלה שבראשיתה של האוטונומיה הלאומית הפרסונאלית באוקראינה. גם תחומה של באֶלורוסיה היה מצומצם יותר ואף בלתי מוגדר מבחינת עצמאותו המדינית, וברור היה שאין זה אלא בנין־ארעי, שכן הכיבוש הוא רק תקופת־מעבר בלתי־יציבה העשויה לחלוף מהר. אף־על־פי־כן, מה שנעשה בתחום זה באותו פרק־זמן קצר היתה לו חשיבות לא רק מעשית, שבאה לביטויה בסיוע לאוכלוסיה היהודית במצוקותיה הקונקרטיות, אלא גם ערך עקרוני מהותי מבחינת בעיותיו של עם מפוזר בגויים. יסודותיו של בנין זה הונחו בועידה אזורית של הקהילות היהודיות בבאֶלורוסיה. גם בנין זה נפגם על־ידי פרישתן של המפלגות הסוציאליסטיות, והן שטיפחו במיוחד את הקונצפציות השונות של האוטונומיה הלאומית היהודית. בעטיה של פרישה זאת גדל יחסית חלקם של החוגים הדתיים במוסדות הנבחרים, הציונים הכלליים נאלצו להתפשר אתם, ונוצרה כעין קואליציה בעל־ביתית רחבה. ועידת הקהילות כוננה מועצה לאומית (נאציאָנאל־ראט) זמנית וועד־פועל שלה. רוב התפקידים המכריעים היו בידי הציונים — יצחק ברגר נבחר ליושב־ראש, חיים חורגין — נשיא כבוד, ח״ד הורוויץ — ראש המחלקה הכלכלית, חיים פייגין (נציגם של ״צעירי־ציון״) — ראש המחלקה הארצישראלית של המועצה הלאומית.

ניתן להגיד כי כוחם של המוסדות הלאומיים הזמניים וההיזקקות של שכבות רחבות באוכלוסיה היהודית לשירותיהם באו להם במידה רבה בשל ריבוי הנצרכים לסעד ולסיוע. הדאגה ל״ברויט פאר יידן״ ולסידורי פרנסה ועבודה עמדו בראש דאגתם של המוסדות היהודיים. בכך מילאו תפקיד נכבד כספי הסיוע האמריקני־היהודי, אלה שסופקו על־ידי הג׳וינט ובאמצעותו ואלה שבאו ממקורות אחרים, ציבוריים ופרטיים, בארצות־הברית. הנאציאָנאל־ראט ביקש לרכז בידיו את כספי־הסיוע האלה ואת חלוקתם. הדבר היה כרוך בהתדיינות רבה, הן עם הנצרכים עצמם והן עם נציגי הג׳וינט ואחרים. זה הביא למינסק את הד״ר בוגן בכבודו ובעצמו — נציגו המרכזי של הג׳וינט במזרח־אירופה ואחד הדירקטורים הראשיים שלו.

פרשה בפני עצמה היתה העזרה הכספית הפרטית מיהודים בארצות־הברית לקרוביהם בארצות מוצאם באירופה שלאחר המלחמה. בעתון היו מתפרסמות, בצד רשימות של חיפושי־קרובים, רשימות ארוכות בכותרת: ״געלט פון אמעריקע — פון קרובים צו קרובים״. הכספים היו מועברים באמצעות הג׳וינט ובחלקם היו מופקדים, עד אשר יתגלו הנמענים, בידי המרכז הציוני ומוסדות אחרים. מסביב לפרשה זו לא נעדרו חיכוכים — גם באמריקה וגם במקומות היעד. בקשר לכך גם שוגרו למינסק ״אמעריקאנער שלוחים״ לפגישה עם הקרובים במקום.

הפעולה הציונית בעיר היתה מסועפת ורבת־תנופה. שלושה (או ארבעה) בתי־עם (״ציון״, ״הרצליה״, ״תל־אביב״) באזורי־העיר השונים הוסיפו בתי־ועד לפעילים ולפריפריה רחבה של המוני יהודים — נערכו אסיפות, הרצאות, חוגים, קורסים, הצגות ומסיבות (״נשפים״). בחדרי־הקריאה ניתן למצוא את העתונות והספרות הציונית. נוסדו קורסים פדגוגיים להכשרת מורים. היתה קיימת רשת של קואופרטיבים ציונים, בצד קואופרטיבים פועליים (האחרונים שימשו גם חיפוי לפעולת המפלגות והארגונים שהשלטון אסר על קיומם הליגאלי ורדף את אנשיהם, כגון אגודת ״ארבייטער־היים״ הבונדאית וכו׳). חלק גדול ממאמצי הארגונים הציוניים שוקע בפעולת המוסדות היהודיים הכלליים, בניהולם ובטיפוחם. שליחות חשובה מילא העתון היומי ״פאר׳ן פאָלק״, עתון לא גדול, במתכונת של

עתון פרובינציאלי, ששיקף את החיים הציבוריים היהודיים ובעיקר שקד על סיפוק אינפורמציה יהודית, ציונית, ארצישראלית וגם כרוניקה מקומית. במינסק פעלו גם כל המרכזים האזוריים לרוסיה־הלבנה.

בצד ההסתדרות הציונית ושלוחותיה פעלו ארגונים ציוניים שונים. "צעירי־ציון" — אז עדיין "הפראקציה העממית הציונית צעירי־ציון" — היוו חלק פעיל באקטיבה הציונית בעיר, היו מיוצגים בכל המוסדות הציוניים הכלליים, כשהופעתם המפלגתית־העצמאית היתה צנועה למדי. הופעתם ברשימה משלהם בבחירות לקהילה היהודית היתה חידוש לגביהם. רק בסופה של תקופת הכיבוש הפולני קם בוואורשה ה"מזרח־פארבאנד" של הסתדרויות "צעירי־ציון" בעלות מגמה סוציאליסטית, וצעירי־ציון המינסקאים ברובם נטו לברית ציונית־סוציאליסטית זאת (צ"ס).

"ראדיקאל פועלי־ציון" קיימו סניף פעיל, עממי־פרולטארי בהרכבו הסוציאלי, נישא על־ידי חבורת פעילים המסורים בלב ונפש לתעודתם, עצמאי ובלתי־תלוי בתוך התנועה הציונית בעיר. הם הסתייגו מההנהגה של ציוני העיר ואף נתנו ביטוי לעמדתם האופוזיציונית־הפרוליטארית לגביה. המגע הקרוב עם הציבוריות הציונית, ההטרוגנית כל־כך בהרכבה הסוציאלי, במגמותיה ובמנטאליות שלה, החריף והעמיק בקרבם את תודעת ייחודם הסוציאלי והוסיף להם אהדה. הם זכו בבחירות לקהילה לשישה נציגים. שלטונות־הכיבוש התייחסו אליהם בחשדנות והתנכלו להם, ניסו לסגור את מועדונם וכיו"ב. חבורה פעילה מבין אנשי ראדיקאל־פועלי־ציון התכוננה לעליה לארץ־ישראל. הם הקימו "הפועל החלוץ" משלהם, שכן "החלוץ" נראה להם כריכוז של "בעל־בית'ישע קינדער" והם חיפשו מסגרת חלוצית לפשוטי־עם ועמלי־כפיים.

"החבר" במינסק בשנת 1921

1) יעקב אלפאֶרוביץ. 2) שושנה מינקוב־פריצן, 3) חיה לושיצאֶר־רביטביץ (נתנאלי), 4)..., 5) דוב ליבנזון, 6) קלארה פיין, 7) שלמה סוסאֶנסקי (הרוסי), 8) שרה ואֶנזאֶל־צוקאֶרמן, 9)..., 10) ל.לויטה, 11)יעקב יבנה, 12) רחל לוין, 13) שלום וייסבורד (הלבני), 14) ניוטה סונקין, 15) מוגילאֶנסקי, 16) רחל ליפקין־באֶנין, 17) זאב (וליה) שוויידל, 18) ויֶרה מורוך, 19) רפאל ברנשטיין, 20) יוכבד ויינשטיין־הורביץ, 21) זהבה פינס־גאֶרשאטאֶר, 22) משה באליאר, 23) חיה ניאנקובאֶר, 24) דוד אסטראכאן, 25) סולומון אוראֶביץ', 26) יוסף אובאֶרמן, 27) בתיה ראטנר־פישמן, 28) מאיר מאֶלצאֶר, 29) חיים פראֶסמן, 30) אידל פראֶסמן, 31) סגלוביץ, 32) ליולה סולובייצ'יק, 33) שמעון האלפרין.

אותו זמן היה קיים במינסק סניף גדול של ״החלוץ״, שעסק בעיקר בפעולה תרבותית, אפשרויות ההכשרה היו מצומצמות. בראש הסניף עמד חיים קוגל, תלמיד הגימנסיה ״הרצליה״ לשעבר (מאלה שבקיץ 1914 באו לעונת הפגרה הביתה, ונבצר מהם לחזור לארץ בפרוץ המלחמה), לימים במדינת ישראל — ראש עיריית חולון. הוא שקד במיוחד על הקניית הלשון העברית וטיפח את הדיבור העברי. יעקב רושצ׳וק, מי שהיה מזכירו של מרכז ״החלוץ״ ברוסיה, במינסק, המשיך עתה בפעולתו במרכז ״החלוץ״ לרוסיה־הלבנה.

פעולתו של ״החבר״ הסתעפה והקיפה חוגים רחבים של הנוער הלומד הציוני. אותו זמן עמד לרשותו מועדון רחב־מידות במרכז העיר. הוא השתרע על פני קומה שלמה של בנין גדול, ששופצה וחולקה והותאמה ליעדיו של בית־תנועת־נוער. כאן שקקו חיים והמו נעורים תוססים. כאן נערכו הרצאות, שיחות־בירור, משפטים ציבוריים־ספרותיים, חוגי־לימוד בתחומי מדעי החברה וידע־העם, קורסים לעברית, חגיגות ונשפים. המגמה הארצישראלית הוטעמה בכל תחומי הפעולה — ידיעת־הארץ היתה בבחינת לימוד־חובה לכל חבר, ואף נערכו מבחנים. תשומת־לב מיוחדת הוקדשה למידע שוטף על המתרחש בארץ־ישראל ונסקרה ספרותה. נערכו בירורים ושיחות בשאלות ההתישבות ואָרחות־החיים בארץ. הקורסים לעברית, שנועדו לא רק לחברים, יעדם העיקרי היה הכנה לעליה ארצה. במטרה זו התקיימו גם קורסים לאנגלית. בצד הפעולה הפנימית לא פסקה פעולת ההסברה בקרב הנוער הלומד היהודי הבלתי מאורגן, לרכישת נפשות לציונות ולתנועה. כן טופחו חוגי־נוער שונים שטרם הגדירו עצמם מבחינה אידיאולוגית ותנועתית. כשצצה מתוך שכבה צעירה של נוער עממי אגודה להשכלה־עממית, שקראה לעצמה ״התפתחות״, שלימים הפכה להיות הסתדרות־הנוער ״קדימה״ (עם פעיליה נמנו דוב ליפוב, גדליה יערי, משה טסמן, יוסקה איידלמן ואחרים) — היו חברי ״החבר״ ממדריכיה וממסייעיה.

הוספתי להיות פעיל ב״החבר״ והייתי מסור בלב ונפש. אולם קירות־ביתו לא סגרו עלי, הייתי מעורה בחייה הציוניים והיהודיים של העיר בכללותם, באפיקיהם השונים, שכן היתה זאת מעיקרו של דבר מסכת אחת בשפע גילוייה ובריקמת קשרי־הגומלין בתוכה.

במשך כל זמן הכיבוש הפולני היה מתפרסם בעתונים מדי יום ביומו ״דו״ח המטה הכללי הפולני״, תחילה היו אלה הודעות שיגרתיות של מלחמת־עמדות, במצב של רגיעה יחסית בחזית הפולנית־הסוביטית. ביוני 1920 פתח הצבא האדום במתקפת־נגד. המטכ״ל הפולני מדווח: ״האויב חידש מתקפותיו... מתקפה מנצחת של הצבא הפולני... התנגדות עיקשת של הבולשביקים״... דיווח בנוסח זה נמשך עד היום האחרון, כאשר הצבא האדום כבר עמד בשערי העיר. ב־11 ביולי 1920 נאלץ הצבא הפולני לנטוש את מינסק. קדמו לכך כמה ימים של פוגרום־פרידה, הפעם — שלא כמלפני שנה — של הצבא הפולני הנסוג. העיר ציפתה לקץ הבלהות. המלחמה עוד לא תמה, אולם תם ונשלם הפרק של הכיבוש הפולני.

בטרם נקבעו סופית קווי החזיתות והגבולות, היינו נתונים במינסק למצבי־ביניים קצרים ומתחלפים, ללא שלטון יציב וללא בטחון. מצבים אלה הצמיחו ציפיות בנות־חלוף, סברות־כרס פוליטיות משונות וחרושת שמועות הנמסרות מפה לאוזן, שמועות הסותרות זו את זו, רובן קלוטות מהאויר, ובעיקרן משאלות־לב. אחת מהן — חסרת־שחר מכולן — קנתה לה שביתה בציפיותיהן של הבריות במשך כמה ימים רצופים, בבחינת ״שמועה טובה תדשן עצם״. באחד משלבי המשא־ומתן הסודי על הסכם בין פולניה ורוסיה ״עוף השמים הוליך את הקול״, כי אכן הושג הסכם, ולפיו מינסק תהיה עיר־פרזות — עומדת ברשות עצמה,

לא לאלה ולא לאלה! השמועה עשתה לה כנפיים, וליהודים היתה אורה ושמחה. לכאורה, כל בר־דעת יכול היה להבין מאליו כי אין זה אלא עורבא פרח. האפשר היה להעלות על הדעת כי עיר מרכזית במערבה של רוסיה ובירתה של בֶּאלורוסיה הסוביטית תזכה בסטאטוס כזה? הייתכן כאן סיכוי כלשהו ל״אפשרות שלישית״ בנוסף לאלטרנטיבה של ערים כבושות וערים משוחררות? שום צד לא העלה מעולם מחשבה כזאת לגבי עיר כמינסק. אולם מה שהיה ברור לנער בלתי־משוחד, היה לפתע למעלה מבינָתם של רבים נבונים וחכמים. ציבור גדול של אנשים למודי־נסיון ונאורים, ביניהם פוליטיקאים ועסקני־ציבור, כאילו איבד עשתונותיו ונתפס לסברה מופרכת מעיקרה, והתעקש להשתכנע בסבירותה. וזה רק משום שלדידו אמור היה מוצא מדומה זה להיות הנוח ביותר, שכן כל האלטרנאטיבות האחרות לא תאמו את מאווייו הכמוסים. הציבור היהודי לא יכול היה עוד לרצות בכיבוש הפולני ובו בזמן חשש ברובו ממה שהיה צפוי לו בארץ הסוביטים. נוח היה — ולוּ לימים מעטים — להיתפס לאשליה חסרת־שחר. מאז, כשאני רואה יהודים בצר להם בורחים מההתמודדות עם הנסיבות הריאליות אל חיקה של האשליה המתוקה — אני נזכר ביהודי־עירי היקרים כשהם רואים מהרהורי לבם... גם זה חלף ״מפני רוחה הקר של ודאוּת״.

מינסק חזרה להיות עיר סוביטית, בירתה של בֶּאלורוסיה הסוביטית. תהליך הסוביטיזציה חל מעתה על רובה של בֶּאלורוסיה ואוקראינה. היהדות הסוביטית התחברה שוב לכלל אחד של שותפות־גורל ברחבי ברית־המועצות.

המציאות היהודית החדשה העלתה דאגות יהודיות חדשות. בראש וראשונה היו אלה בעיות קיומיות ומבניות של ״הכלכלה היהודית בתקופת המעבר״. פרובלימתיקה זו נסתמנה בבהירות כבר בשנת 1919. עתה, בתום המלחמות ולאחר שנה של ניתוק, עלתה בכל היקפה וחריפותה פרובלימתיקת־היסוד הכאובה והדחופה של היהדות הסוביטית. אלא שבעקבות צירופי העתים והנסיבות נוצרה כאן סיטואציה יוצאת־דופן ופאראדוכסלית־קמעא. בוֹ־בזמן שרוסיה הסוביטית כולה, הפורשת מהמלחמות ועוברת לעבודת השלום, עמדה לפני תמורות מהותיות שבמעבר משלהי הקומוניזם הצבאי אל המדיניות הכלכלית החדשה — הרי כאן, בשטחים המשוחררים, הוסיף תהליך עיצוב הממשל הסוביטי להיות מבוצע לפי דגמים מימי הקומוניזם הצבאי שהופעל וגובש בזמן שרוסיה הסוביטית היתה בבחינת ״מחנה נצוּר״, והכול נגזר בהתאם לצרכי המלחמה ונסיבותיה המיוחדות. הנאטוראליזציה של יחסי־הכלכלה, ריכוז כל ההספקה והמשאבים, שיטות ההפקעה וההחרמה, החלוקה הקצובה של המצרכים, מבצעי ״משימות־מחץ״ בעבודה ובמשק, הפרעות אדמיניסטראטיביות וצבאיות בניווט הכלכלה וכיו״ב — כל אלה עירערו כליל את מערכת הסחר החפשי והשוק הפרטי. הסחר הסיטוני הולאם עוד ב־1918, לאחר־מכן הופקע גם הסחר הבינוני והועבר לידי המדינה (״הקואופרציה המאוחדת״ הריכוזית), הסחר הזעיר המפורר התמקם בעיקר בשוּקי־הרוכלות הספסריים. לעומת זה, בשטחים שבשלטון הכיבוש הזר, ובכל־אופן בבֶּאלורוסיה, נשתמרה ונתקיימה מערכת כלכלה זעיר־בורגנית מסועפת, מושתתת על המסחר החפשי, המלאכה והתעשיה הבינונית והזעירה. היהודים היוו את התשתית העיקרית של כלכלה זאת והיא היתה מקור פרנסתם ועיסוקם. הממשק הסוביטי, למחרת השחרור, ביקש לחסל כל זאת בבת־ראש. בספטמבר 1920 נערך במינסק מבצע החרמת 600 חנויות פרטיות, רובן ככולן בבעלוּת יהודית. נערך רישום המלאי, הסחורות הופקעו, החנויות נסגרו. בו בזמן, בגזירת חובת־העבודה־העצמית, נגדעה המלאכה הבינונית, האיתנה יחסית (התחזוּתה, בחלקה, כ״קואופרטיבים״ לא הוסיפה לה חיוּת). חיסול בתי־העסק הפרטיים,

נוסף על כך שהבעלים נשארו ללא פרנסה ועבודה, פגע גם בהמוני יהודים פרוליטאריים, שהיו עסוקים במסחר ובמלאכה. כוח הקליטה של התעשיה המקומית היה מצומצם ומזערי. סיסמת "המעבר לתעשיה הכבדה" היתה ללא כיסוי. התעשיה טרם התאוששה מחורבנה, בסיסי הפיתוח שלה, כגון מכרות המחצבים, היו מרוחקים ממקום מושבם של המוני היהודים. נוסף על כך, כושר־הניידות של הפועלים היהודים, לא כל שכן של מחפשי־עבודה שלא היו פועלים, היה נמוך מאוד, הרגליהם וארחות־חייהם קשרו אותם למקומם. רובם המכריע שרוי היה מדורי־דורות בענפי־עבודה־ומקצוע "יהודיים" — "הסבה מקצועית" שלהם דרשה אורך־רוח והיתה זקוקה לתנאים מסייעים — סידוריים, פסיכולוגיים וציבוריים — שנעדרו לחלוטין.

אחת התגובות הסימפטומאטיות למצוקתם של המוני היהודים היה הנסיון של ה"סאטמאס" — ר"ת ברוסית של "איגוד המוני העמלים היהודיים". עד היום מתקשה אני לקבוע בודאות מי היו יוזמיו האמיתיים של "איגוד" זה ומי עמד מאחוריו, גם אם ברור שהוא פעל בפיקוחו של הקומיסאריון לענייני הלאומים וקיבל הקצבות מהממשלה. דברו המפורסם היה "הרב האדום" אברהם־יעקב ז'יטניק. הוא פירסם ב־1919 קונטרס בשם "מכתב אל העמלים היהודים", עבר בערים ובעיירות ונשא את נאומיו הנלהבים בפני המוני יהודים. שמעתי אותו ואף יצא לי להחליף דברים עמו לאחר אחד מנאומיו במינסק. היחס־המוקדם אליו היה כאל משתף־פעולה עם השלטונות ועושה דברם, כעין "רב־מטעם" העושה רבנותו קרדום לחפור בה. האמת ניתנת להיאמר, לפי התרשמותי אני, כי גם כאשר נשא דרשותיו בבתי־כנסת, לא ניסה להעמיד פנים לא של רב ולא של כופר־בעיקר, אלא ביקש ליצור לעצמו תדמית של מי־שהיה־רב וכואב את כאבם של ישראל. בדמותו נראה לי משהו מנחם־מנדלי — בלבושו, בזריזות תנועותיו, באורח דיבורו המשולהב. היו לו כל הסממנים של נואם עממי, פולמוסן, בוטח בעצמו. רעיונו המרכזי היה — פעולה דחופה להעברת המוני יהודים לעבודה. יתר על כן, בהקמתו של ה"סאטמאס" הוא חתר להשגת שני יעדים נכבדים נוספים: ראשית, לעורר את המוני היהודים לפעילות־עצמית בתהליך חדירתם לעבודה, ושנית — לצקת בתוך המערכת הסוביטית, שבה המעמדות־הלא־עובדים הם נטולי זכויות, דפוסים לאורגניזציה לגיטימית של המוני יהודים עמלים־פוטנציאליים הנתונים בתהליך של פרוליטאריזציה. יש להניח, שרובו של קציבור היהודי התייחס למאמצים ולרעיונות אלה כאל "תעמולה בולשביקית". כך או אחרת, ה"סאטמאס" לא נשא פירות רבים והוא שבק חיים. הבעיות נשארו בעינן ובכל חומרתן.

בצד ההתמוטטות של יסודי ההוויה הכלכלית־הסוציאלית של המוני יהודים, התחולל זעזוע עמוק בציבוריות היהודית. לא זו בלבד שנכרתו התקוות והתכניות שנרקמו לפיתוח רשת ענפה של אוטונומיה לאומית יהודית דימוקראטית, ואף התחילה לתת אותותיה ההתנכלות למוסדות ולארגונים שונים של פעילות עצמית יהודית, אלא שתהליכים עמוקים מבית ומחוץ מוטטו את אונה הפנימי של הציבוריות היהודית. עם ההתערערות של המעמד הבינוני היהודי, המבוכה שהשתררה בתוכו, סתימת אופקיו וצמצום זכויותיו, נעקר אחד מעמודי־התווך המסורתיים של הציבוריות היהודית שהיה בין המרכיבים הבולטים של בסיסה העממי, והיא יוצגה במידה רבה על־ידי דבריו וארגוניו. מרכיב אחר שחלקו היה רב בציבור היהודי לזרמיו השונים — האינטליגנציה העממית — לא היוותה גורם מלוכד בפני עצמה. עתה היא התפזרה לכל עבר. ניתן היה לסווגה לשלוש קבוצות כוללות (מבלי לקבוע

פרופורציות סטאטיסטיות). האחת, מנת־חלקה היתה דומה לזו של רבים מקרב האינטליגנציה הרוסית באותן שנים — מנוסה, הסתגרות, פרישה מחיי הציבור ומלחמת־קיום קארייריסטית; השניה — אלה שנטו אוהליהם מחוץ לחיים היהודיים, מהם ששיקעו עצמם בלב ונפש בשדות הפעולה הכלליים של רוסיה; הקבוצה השלישית — זו צמודה ודבֵקה בתנועת הפועלים היהודית על פלגיה השונים וקשרה בה את גורלה. המחנה שהתמיד בפעולתו הציונית והחלוצית והמשיך בה במחתרת היה בעיקרו נוער (סטודנטים בכללו), ונלווּ אליו לא רבים מהאינטליגנציה הציונית הותיקה.

הציבוריות הפועלית היהודית — ה"בונד", "המאוחדים" (ס"ד וי"ס), פועלי־ציון וכל אשר אתם וסביבם — תרמה תרומה מיוחדת למודרניזציה ולדימוקראטיזציה של הציבוריות היהודית, טיפחה ופיתחה את המחשבה הציבורית היהודית החדשה, אירגנה המוני עובדים והעלתה אותם למעלת גורם מארגן, מחנך ולוחם. תנועת הפועלים היהודית אמורה היתה למלא את יעודה המיוחד בימים של תמורות מהפכניות גדולות, כשכל עברה, מטענה הרוחני והפוליטי, נסיונה וקשריה הכינו אותם לקראתם. בנסיבות החדשות היא היתה תקוותה האחרונה של ציבוריות יהודית עצמאית ברוסיה הסוביטית, חומתה האחרונה. עדיין היה לפניה מרחב־פעולה וסיכויי מאבק. אלא שלא ארכו הימים והדליקה שנפלה בתוך ביתה התפשטה ושרפה כמעט את הכול. רק שנים מעטות הפרידו בין שיאה לקיצה הנחרץ, שכמוהו כרעידת־אדמה קטלנית. ההתמוטטות הרוחנית והציבורית שבסופה התחסלות חשפה את הטראגיזם העמוק של תנועת־הפועלים היהודית. כשם שמקורותיו עגנו בחולשתה ההיסטורית של הגלות היהודית, כך תוצאותיו ורישומיו היו מאותות חורבנה ותבוסתה. בכל חומר הדין המוחש עתה הסמל שהועלה על־ידי ברוכוב, כאשר ביקש לבטא את "צרת הפרוליטאריון היהודי, מקור יסוריו": "פרומיתיאוס הכבול, המוכן בכל להט זעמו חסר־האונים למרוט בשיניו את נוצות העיט המנקר את לבו — כך הוא סמל הפרוליטאריון היהודי".

הייתי עֵד לימיו האחרונים של ה"בונד". צרנו על הבית בו ישבה ועידתו האחרונה — הקונפרנציה שלא־מן־המנין של ה"בונד" ברוסיה הסוביטית, שהתכנסה במינסק ב־5-11 במארס 1921, והחליטה על התחסלותו. בלשנו אחר המתרחש שם, עקבנו אחר באי הועידה, מהם פנים מוּכּרות וידועות בציבור ומהם צירים מהפרובינציה. על פני כולם צלה של דאגה כבדה. התערבנו בקהלם של המונים אשר נצבאו ובאו לכאן ולכאן והביעו בקול רם ובלהט את מעורבותם, הטינו אוזן לתגובותיהם הנרגשות ולרחשי לבם. בלענו את כל הדיווּחים ממהלכה של הועידה ודיוניה, וקלטלנו שמועות והדים מאחורי הקלעים. סקרנות ערה וקורטוב של התגרות־יריבים (הפעם ללא שמץ של שמחה לאיד) נתערבו במועקה כבדה, כמי שמתו מוטל לפניו והוא יודע מה אבד לנו ללא תקנה ומה מבשר לנו המוות הזה.

במקום אחר סיפרתי על ועידה אחרת של ה"בונד", אף היא במינסק, שנתיים לפני כן (במארס 1919) — בראשיתו של המיפנה. באמצע הדרך בין אז ועתה, באפריל 1920, חל פילוג ב"בונד" הכל־רוסי בקונפֶרנציה ה־12 במוסקבה. המיעוט המנשביקי, בראשותו של אברמוביץ', פרש מהועידה לאחר שזו קיבלה מצע פוליטי פרו־קומוניסטי, הרוב המכריע נהה אחרי הקו שהותוָה על־ידי אסתר (פרומקין) וויינשטיין, להזדהות עם הקומוניזם והשלטון הסוביטי. בהכרזתה הפוליטית הכללית הכריזה הועידה כי קבלת אחריות למדיניותו של השלטון הסוביטי אינה מונעת בשום פנים ואופן את האפשרות והחובה של הפרוליטאריון היהודי לצרף לעבודת הבניה הסוציאליסטית אותו גוון מיוחד, שהוא תוצאה

של דרך־ההתפתחות המיוחדת של הפרולטאריון היהודי, נסיון־חייו המיוחד, הרגלו רב־הימים בפעילות־עצמית רבה... ככוח מאורגן, איתן בליכודו, תחת דגלו של הקומוניזם. בהחלטותיה בשאלה הלאומית הכריזה הועידה של ה״בונד״ הקומוניסטי, שאם כי התביעה הישנה של אוטונומיה לאומית־תרבותית איבדה את טעמה בתנאי המהפכה הסוציאלית, נוקט ה״בונד״, כמקודם, בכלל ש״פעולת־התרבות צריכה להיות עניינם של המוני העובדים של האומה המסוימת בלבד, מושתתת על פעילותם־העצמית הרחבה ביותר, על אחריותם של המוסדות המוציאים־לפועל של המונים אלה, בפיקוחם ובהנהלתם״... אי־לכך ״הפרוגראמה של ה׳בונד׳ בשאלה הלאומית אינה סותרת את הפרוגראמה הכללית של רק״פ (המפלגה הקומוניסטית של רוסיה) והיא תואמת את רוחה״... דברים מפורשים נאמרו על־ידי ועידת ה״בונד״ הקומוניסטי בשאלה המרכזית של ארגונו של הפועל היהודי: ״המסקנה ההגיונית מכל העמדה הפוליטית הנקוטה על־ידי ה׳בונד׳ היא כניסת ה׳בונד׳ לרק״פ, על אותן האָשיוֹת לפיהן הוא נכנס לרסדר״פ (מפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית של רוסיה). עם זאת מדגישה הועידה בכל ההחלטיות, כי ההכרה בעקרון־הארגון של ה׳בונד׳ כהסתדרות אוטונומית של הפרוליטאריון היהודי המגשימה באורח עצמאי את משימתה של המהפכה הסוציאלית ברחוב היהודי — זה תנאי בל־יעבור כדי שהפרוליטאריון היהודי יוכל למלא כראוי את תפקידו המהפכני, וכי האוואנגארד של מעמד־הפועלים היהודי רוצה להשתתף ביצירה הכללית כקולקטיב, כנושא של נסיון מהפכני רב־תהילה, כמבטא הצרכים המיוחדים של הפרוליטריון היהודי, כהתגלמות של הלכי־רוחו ורצונו... הועידה נותנת לעצמה דין־וחשבון כי הגיעה העת שעיקרון זה יוכר על־ידי רק״פ ושה׳בונד׳ יוכל להיכנס לתוכה כהסתדרות אוטונומית של הפרוליטאריון היהודי. הועידה מטילה על הועד־המרכזי בביצוע החלטה זאת להיצמד באיתנות לתנאי־בל־יעבור זה, והיא מביעה את תודעתה העמוקה שבסופו של דבר ייוָצרו התנאים הנחוצים לכניסתנו לרק״פ״... דברי ביקורת קטלניים נשמעו בועידה ובהחלטותיה כלפי היאֶווסקציה התלושה מהפרוליטאריון היהודי והסביבה היהודית.

ועדה משותפת של רק״פ והועד־הפועל של הקומאינטרן (עם נציגי ה״בונד״), שנועדה לדון בהצטרפותו של ה״בונד״ לרק״פ, דחתה את תנאיו. בתגובה לכך כתב עתון ה״בונד״: ״החלטת הועדה של הקומאינטרן שמה קץ ל׳בונד׳ כהסתדרות עצמאית של הפרוליטאריון היהודי, ועל־ידי כך ניתק חוט־הזהב של תנועת הפועלים היהודית שנטוָה במשך 25 שנים והוא שזור בתרבותנו החדשה״. אסתר (פרומקין) עצמה כתבה ב״וועקער״, לקראת ועידת־ההכרעה: ״ייאמר הדבר עתה, ברגע האחרון, בכל הבהירות ובמפורש — מה שלא יקרה לשם ׳בונד׳, לתבניתו של ה׳בונד׳, תהיה אשר תהיה החלטתה של הועידה — הבונדיזם יחיה כל עוד תחיה תנועת הפועלים היהודית, כל עוד חי הפרוליטאריון היהודי. הבונדיזם יחיה וינצח!...״

בועידה שלא־מן־המנין של ה״בונד״ ברוסיה, זו שהתכנסה במינסק, להכריע סופית בענין הכניסה לרק״פ, התלקח מאבק דראמתי — לחיים או למוות. בלב שבור, בנפש חצויה ובמצפון לא שקט עמד הרוב בועידה להוליך לעקידה את ילד־טיפוחיו, מפעל חייו וחזונו של דור. לאחר שנפלה ההכרעה, הידהדה זעקת־השבר של המיעוט הסרבני והיא ביטאה גם מה שחשו בעמקי לבם רבים מהרוב שנכנע: ״גורלו של ה׳בונד׳ הוכרע. ה׳בונד׳ מקפל דגל־הקרב שלו מאז... בשעה זו, כשמתגשמים האידיאלים הנעלים וחזונו של מעמד־הפועלים

העולמי, אשר למענם חי, סבל ונפל במערכה הפועל היהודי — גוזרת ההיסטוריה את פסק־דינה החמור על ה׳בונד׳, הסמל של תנועת־הפועלים היהודית״... קבלת ההחלטות והשמעת ההצהרות לוותה בהתפרצויות של בכי והיסטריה. לפי השמועה — אחת מותיקות ה״בונד״, שעשתה 6 שנים בגלות הצארית בסיביר, חברה למרכז ה״בונד״ הקומוניסטי, נואמת עממית רבת־טמפרמנט, מדברי הבלתי־נכנעים, הניה גורליק ממחיר, שלחה יד בנפשה מתוך יאוש ומחאה...
הצהרת הרוב מילמלה באין־אונים ובחוסר־בטחון: ״פועלים יהודים! ה׳בונד׳ יודע שאתם מסכימים לעקרון־הארגון שלו, כי אכן אתם רוצים שתהיה לכם בתוך המפלגה הקומוניסטית של רוסיה הסתדרות משלכם... אם תרצו, אם תפעלו, יצמח בתוך שורות רק״פ מה שהיה עד עתה ה׳בונד׳... ה׳בונד׳ אינו נוטש אתכם, הוא נשאר אתכם... שאו את אהבתכם, אמונכם, נאמנותכם לברית־הפועלים (ארבייטער־בונד) היהודית, אל אותה ברית גדולה אשר ממנה תצמח עם הזמן הסתדרותו של הפרוליטאריון היהודי בתוך הברית הגדולה של פועלי כל הלאומים״...
ועוד פרט מאפיין מעוללות הועידה. זמן לא רב לפני שזו נתכנסה, הצטרפה ל״בונד״ מפלגת ה״פאראייניקטע״ (״המאוחדים״ — ס״ס וי״ס). עתה, בועידת־ההתחסלות של ה״בונד״, היו כאן חברים לשעבר למפלגת ״המאוחדים״, ובראשם משה ליטוואקוב, מהחסידים הנלהבים ביותר של הכניסה לרק״פ ומדוחקי־הקץ של ההתחסלות. בקשר לכך שמעתי בשעתו סיפור מפי מיכל רבינוביץ׳, מותיקי הציונים במינסק, תלמיד־חכם וסופר עברי, שהיה מעורב עם הבריות בקרב חוגים שונים של עסקנים ומושכים־בעט בציבוריות היהודית. הוא נכח בתור עתונאי בחלק מהדיונים בועידת ה״בונד״. בונדאים ותיקים שהשיחו עמו בידידות מאחורי הקלעים של הועידה באו אליו ב״טענה״: ראה זה פלא, בעוד אנו מתלבטים פה קשות ומתקשים בהכרעה, חבריך הציונים־לשעבר (הכוונה לליטוואקוב ושות׳) הם הדוהרים ראשונה, ללא מעצור, לקראת חיסול עצמאותה של תנועת הפועלים היהודית. על כך השיב להם מיכל רבינוביץ׳, כיד ההומור הטובה עליו: מה פלא בדבר, שנים רבות היתה זאת משאת־נפשם של יהודים כליטוואקוב וחבריו (בעודם ציונים־סוציאליסטים וטריטוריאליסטים) — לקבור את ה״בונד״ גדול־יריביהם ולא יכלו לו; עתה, כשסוף־סוף, ניתנה להם הזדמנות לכך, האם יחמיצוה?... וד״ל. אירוניה מרה של הגורל המעוות. אכן, גם בשחוק יכאב לב...
ועוד אפיזודה באותו ענין, והיא אולי חד־פעמית במסורת היחסים הבין־מפלגתיים ברחוב היהודי. היה בה משהו מסמליות היסטורית טראגית, והיא שמורה בזכרוני כחוויה מרטיטה מאותם ימים. לרגל ההכרעות הקרובות ב״בונד״ על קיומו ועתידו החליטו פועלי־ציון, יריביו ההיסטוריים של ה״בונד״, והפעם היו אלה דווקא מהפלג היק״פיסטי (הקומוניסטי) שלהם, על ״שבוע למען עצמאותה של תנועת־הפועלים היהודית״, שייערך בעת קיומה של ועידת־החירום של ה״בונד״. עתה קראו להפגין לא נגדו אלא למען המשך קיומו, ״להגן מפניו על שלו״. הוא אשר אמרתי — דבר כזה טרם קרה ברחוב הפועלים היהודים, שיריבים ובני־פלוגתא יבקשו על נפשו של יריבם. לא היה זה תכסיס או תמרון מפלגתי. היתה כאן חריגה מעבר לחשבון המפלגתי הצר, התעוררות של אחריות וערבות הדדית, מתוך תחושה עמוקה של שותפות־גורל פועלית יהודית בעת צרה. נאמניה של תנועת־הפועלים היהודית לא יכלו שלא לחוש מה משמעותה של הכרעה זאת לגורלה של הציבוריות היהודית ולעתידה.

"השבוע" כלל אסיפות־עם, משפט ציבורי על ה"בונד" והיאֶווסקציה, אסיפות־הסברה בבתי־החרושת ובסדנאות, אבל עיקרו היתה הפגנת פועלים יהודים לפני ועידת ה"בונד", למחרת פתיחתה — הפגנה שתכליתה תביעה שה"בונד" לא יחסל את עצמו...
המוני פועלים יהודים נענו לקריאה להפגין, מהם רבים שלא נמנו מעולם על פועלי־ציון, בלתי־מפלגתיים וגם מהפריפריה של ה"בונד" עצמו. רובם ככולם הפסיקו את עבודתם ובאו לתהלוכה בבגדי־העבודה הבלים. זכור אזכור — גוש־אדם של עמלים וקשי־יום יהודים, שמעליו מתנוססים דגלים אדומים, ספק דגלי סער ספק דגלי אבל, וכרזות ביידיש. המסלול של התהלוכה אף הוא היה בו מהסמלי, היא עברה ברחובות ובסימטאות של דלת־העם, על פני מעונות חלכאים וסדנאות מלאכה, התעכבה ליד בית גדול בו דר פעם אחד יהודי עשיר מופלג שיצא לו שם של "מוצץ דמם" של עמלים יהודים, והיא עלתה במעלה הרחוב של בתי־הכנסת — אל הכיכר המרכזית של העיר, "דער הויכער מארק" ("השוק העילי"), אל אחד מבתי־הועד הגדולים שברשות שלטון־הפועלים, שם ישבה ועידת ה"בונד". כאן, אל מול פתחה של הועידה, נשמעו נאומים וקריאות. אלה שנזעקו לכאן השמיעו זעקתם. אבל הועידה לא שעתה לקולו של ההמון המוּכּה. הגורל נחרץ ולא ניתן עוד לעצור בעד ההידרדרות במדרון התלול ולהשיב אחורה את גלגל ההתרחשויות.
למרבה הטראגיזם, בין הצועדים באותה הפגנה, נושאי הדגלים, הכרוזות ואף בין ההולכים בראשה היו לא מעטים מאלה שתוך השנה־שנתיים הבאות הלכו הם עצמם בעקבות ה"בונד" המתחסל. כזה היה גם גורלה של המפלגה שיזמה את "השבוע למען עצמאותה של תנועת הפועלים היהודית". בראש ההפגנה צעד מי שהיה הרוח החיה במבצע זה — הח' דניאל, הוא וולף (זאב) אוורבוך, אחיו של אלכסנדר חאשין. בהשפעת אחיו הצטרף דניאל בנעוריו אל פועלי־ציון. שירת כחייל במלחמת־העולם הראשונה ונפל בשבי האוסטרים. בשובו היה מפעילי פועלי־ציון באוקראינה, באגפם השמאלי הפרו־קומוניסטי; הצטרף ליק"פ ועשה עמה את הדרך לקראת התחסלות; בסוף 1922 נשלח על־ידי יק"פ לארץ־ישראל והיה מראשי מפ"ס ופק"פ, השתתף בועידה השניה של ההסתדרות ונשא בה את דברו כנציג "הפראקציה של הפועלים". המשטרה הבריטית בארץ הוציאה נגדו פקודת מאסר וגירוש, והוא ירד למחתרת (כינויו: דניאל, אבוזיים, חיידר). ניתק את כל הקשרים עם פועלי־ציון (הקומוניסטים). משנת 1923 — חבר מרכז פק"פ, מנהיגם בשנות ה־20. מטעמם יצא כמה פעמים למוסקבה, עשה לסינופה של פק"פ לקומאינטרן וייצג בו את מפלגתו. לאחר תמורות ה"קו" של פק"פ, בעקבות מאורעות 1929, נפסל על־ידי הקומאינטרן והוּדח מהנהגת המפלגה, נקרא לשוב לברית־המועצות, חזר לשם ב־1930, לאחר־מכן (כנראה ב־1936) נאסר ומת בכלאו.
אני רואה אותו לנגד עיני בראש אותה הפגנה במינסק 1921 — חיוור־פנים, נרגש, משהו סגפני במראהו, חולצתו פרומה, כאילו ירד מאחת התמונות של מהפכנים אחרונים על הבאריקאדות. ככל שאני זוכרו באותם הימים, היה ניכר בדביקותו במפלגתו, בהתמסרותו לה ולמאבקיה, בכנוּת אמונתו. לא הצטיין בכושר אנאליטי ובכוח־שכנוּע הגותי. למרות הפאתוס הריטורי שלו, הוא לא נראָה כמי שנתיבו בטוח לפניו. הוא לא היה מנהיג מָתוה דרכים ומגבש מחשבה. רבים מחבריו ב"פועלי־ציון" התריעו כבר אז על סכנת סטיותיו האידיאולוגיות החסלניות. אף־על־פי־כן, לא קל היה לשער אז שגלגוליו בעתיד הקרוב יהיו כפי שהיו, והם יביאו אותו אל ההתנכרות וההתכחשות. בראיה היסטורית — עוד אחת מהדמויות של הטראגדיה הגדולה שהתחוללה לעינינו.

מפלגתו, יק״פ (פועלי־ציון), הוסיפה עד לימים האחרונים של קיומה לגנות את הסתגלנות של ה״בונד״ ו״המאוחדים״ ואת התחסלותם. היא תבעה אוטונומיה פרוליטארית יהודית (סוביטים יהודיים!) וביקשה לבחון מחדש, באספקטים של פועלי־ציונות קומוניסטית, את ״בעיות החיים הכלכליים היהודיים בתקופת־המעבר״. היא אף ניסתה לחדש הלכות לגבי תפקידיו היוצרניים של הפועל היהודי בבניינה של ארץ־ישראל לעתיד לבוא. עוד בסוף 1920 הכריזו ברוב פאתוס על עצמם: ״הבולשביקים הראשונים ברחוב היהודי לא ייכנעו לעולם״. ולא עמד בהם הרוח.[4]

היינו מזדמנים לעתים קרובות למועדונים של פועלי־ציון, משני הפלגים — הסוציאל־דימוקראטי והיק״פיסטי, לשמוע מה בפיהם. חרף כל מה שהפריד בינם ובין הנוער הציוני הפעיל, היה חוג העניינים והנושאים שבתחום עיסוקם קרוב להתעניינותנו. הם היו אז הדברים הליגאליים של הציונות הפועלית, אף כי בנוסח המיוחד להם. במועדוניהם נערכו אסיפות פומביות, הרצאות וויכוחים שבהם השמיעו את דברם מנהיגי פועלי־ציון, מאנשי המרכז ומאנשי המקום. לכאן היו מתגלגלים גם הדים וקטעי מידע מארץ־ישראל העובדת ומהמתרחש בציבוריות היהודית בתפוצות ובתנועת הפועלים היהודית מעבר לגבול. וגם הויכוחים הפנימיים בינם לבין עצמם ובינם לבין יריביהם עוררו את תשומת־לבנו ואת עניינו.

בין אנשי פועלי־ציון, שהיו מרבים להופיע על במותיהם במינסק, היה אחד שריתק את שומעיו. הוא השאיר בי רושם בל־יימחה, ודווקא בשל מה שהיה שונה מאחרים. הוא בלט בקווי ייחודו האישי והמחשבתי, והקשבנו תמיד בעניין לדברו וללקחו. נוסף לכך זוכר אני לו חסד־נעורים על מה ששמעתי ממנו לראשונה על ״אחדות העבודה״. האיש היה הח׳ ליימע (רוזנהויז). אכן, הוא היה יוצא־דופן, חורג משיגרת העסקנים והנואמים שהרבינו לשמוע אותם, גם מבין אנשי בריתו וחבורתו. במחשבתו ובאורח ביטויו היה משהו מקורי, גם אם לא תמיד מעמיק, שהיה טבוע בחותם אישיותו הפעילה וההוגה. במזגו הסוער היה מגלגולו של להט חסידי ומחריפותו של עילוי. נאומו היה כמעיין המתגבר העובר על גדותיו. היה דולה פנינים מעמקי הגותו ותחושתו, שופע הברקות ואלתורים, מוצף אסוציאציות הרודפות בזו אחר זו, וכושרו האנאליטי והאֶמוציונליות הספונטאנית שלו כרוכים יחד (לימים מצאתי מקצת דמיון בין אורח־נאומו ובין זה של יצחק טבנקין). בד בבד עם שאיבתו מאוצר המחשבה הסוציאליסטית והמארכסיסטית, ספוג היה למדנות עברית ובקי במקורות מחשבת ישראל לדורותיו. השראתם של מקורות אלה, מובאות ואסוציאציות משם (שניטעו ודאי בחדרים ובישיבות) היו טבועים במחשבתו ובביטויו. מפיו אפשר היה לשמוע הרצאה אקטואלית ופולמוסית שהנושא שלה הוגדר באורח מקורי: ״משומדים, אנוסים וקנאים בתנועת הפועלים היהודית״; סוציאליסטים יהודים שנטשו את עמם והלכו ״לרעות בשדות זרים״ הוצגו כגלגולם של משומדים, הבונדאים — כאנוסים המתקפלים בתוך אוטונומיה־תרבותית־בלבד, כדוגמת רבי יוחנן בן זכאי, ופועלי־ציון הם יורשיהם וממשיכיהם של

4. התאריכים הפורמאליים — ציוני־הדרך של ההתחסלות לפי פלגיה: באוגוסט 1919 מתחסל ה״קאַמפערבאנד״ באוקראינה ועמו ולפניו ה״קומבונד״ הראשון; ביוני 1920 בא הקץ על הקיום העצמאי של ״המאוחדים״ (ס״ס וי״ס) המתמזגים ב״בונד״ הקומוניסטי הצועד לקראת התחסלותו ומגיע לכך לאחר מארס 1921. בקרב פועלי־ציון מתחולל תהליך ההתחסלות בעיקר באפיק הארגוני של יק״פ — הוא מתמשך קצת יותר, נפתל ורב־יסורים; ב־1921 הוא מגיע למתח הגבוה שלו, ובסוף 1922 הוא מסתיים בדעיכה והתחסלות למעשה.

הקנאים בישראל. והדברים לא נאמרו לתפארת המליצה הדרשנית, הם ביטאו נאמנה, לדידו, תודעה עמוקה של רציפות מגמות ומאבקים סוציאליים ולאומיים בעם היהודי. דביקות זו בקדמוניות ישראל ובקורותיו היתה אורגאנית למחשבתו הראדיקלית המודרנית של מהפכן יהודי זה. כשם שבכל רמ״ח איבריו היו כרוכים יחד זיקתו לאידיאלים סוציאליסטיים ומהפכניים עם יהודיותו העממית רבת השרשים, כך גם התמזגו אצלו לאחד להט אמונתו בקומוניזם הגואל עם דביקותו בעם ישראל ובארץ־ישראל.

הוא הירצה במועצת פועלי־ציון במינסק, בראשית 1919, את ההרצאה על ״המהפכה הסוציאלית והפלשתיניזם״ וקרא ״להדליק את כוכב־השחר האדום של הסוציאליזם בשמיים האפלים של הגלות היהודית... תחי ארץ־ישראל הסוציאליסטית!״ במאמר שנשא את הכותרת ״הקומוניזם היהודי״, שנתפרסם כמאמר־ויכוח ב״דער אידישער ארבייטער״, בטאונה של המפלגה הס״ד פועלי־ציון, בוויטֶבסק במאי 1920, כתב ליימע בין היתר: ״רק כאשר תבוא על פתרונה בעיית התלישות־מן־הקרקע (באָדענלאָזיקייט) היהודית, תושלם המהפכה הסוציאלית בחיים היהודיים ותקוּם אומת־עבודה יהודית חדשה... הפועלי־ציונות תהא הסלע שעליו ינופצו גלי־הכליה בחיי־הפועלים היהודיים, וסביבה יתרכזו האנרגיה של ההיסטוריה שלנו וכושר־היצירה שלנו״... כיצד עשה ליימע, בסופו של דבר, את דרך הכלָיה יחד עם יק״פ, אין לנו ידיעות על כך (ויש ידיעות סותרות ומשונות) וזה למעלה מבינתנו.

ליימע לא מיהר לנטוש את תנועת־האם של מפלגת הפועלים הסוציאל־דימוקראטית היהודית (פועלי־ציון); גם כשהפלג הקומוניסטי המובהק פרש ממנה וכונן את יק״פ, הוסיף ליימע להיות באגפה הקומוניסטי של המפלגה ההיסטורית וביקש לקיים את אחדותה ורציפותה. במשלחת התנועה ברוסיה הסוביטית לועידה העולמית של פועלי־ציון בווינה, ביולי־אוגוסט 1920, ייצגו שלוש חברים (קיווין, קנדז׳ארסקי וברלינרוויט) את ס״ד־פוע״צ, אלכסנדר חאשין ייצג את יק״פ וליימע רוזנהויז היה מייצגה של הסיעה הקומוניסטית בתוך ס״ד־פוע״צ.[5]

כשחזר ליימע מועידת־וינה, שמעתי את רשמיו מהועידה. הוא הירבה, כצפוי, לגנות ולתקוף את פועלי־ציון־ימין, כביכול הם־הם שפילגו את הברית העולמית ברתיעתם מהמהפכה הסוציאלית ובהעדפתם את שיתוף־הפעולה עם הציונות הבורגנית וכו׳. הוא לא ניקה

5. בועידת מפלגת־הפועלים הסוציאל־דימוקראטית היהודית ״פועלי־ציון״ ברוסיה הסוביטית, בספטמבר 1920, בה דיווחו קיווין וליימע על ועידת־וינה, פרשו 22 צירי הסיעה הקומוניסטית, בראשותם של ליימע, ארוצקר ופאלאטניק, והצטרפו ליק״פ. המפלגה ברובה הוסיפה לשאת את שמה ונמנתה על הברית העולמית של פועלי־ציון־שמאל.

ב״פאָלקס־שטימע״ הווארשאי, ״בטאון האיגוד לתרבות וחברה של היהודים בפולין״, ב־20 ביוני 1964, מצאתי בעמודה הראשון את הרשימה כדלהלן: ״ממינסק הגיעתנו הידיעה המעציבה, כי ביום ו׳, 10 ביוני ש.ז. נפטר לאחר מחלה קצרה וקשה המדען היהודי והסופר, העסקן הציבורי היהודי במשך שנים רבות, ליימע רוזנהויז. עם מותו הלך לעולמו אחרון החברים של מערכת כתב־העת הספרותי הנודע ״שטערן״. ליימע רוזנהויז נמנה עד לשנת 1922 על מנהיגי פועלי־ציון־שמאל ברוסיה, היה חבר הועד־המרכזי של מה שכּוּנה ״המפלגה הקומוניסטית היהודית״ (הכוונה ליק״פ (פ״צ). ב־1922 הוא עבר יחד עם יק״פ לשורות המפלגה הקומוניסטית של רוסיה (הבולשביקים). במשך שנים ארוכות שימש ליימע רוזנהויז בשורה של עמדות־ממשלה מרכזיות בריפובליקה הסוביטית הבאֶלורוסית. המנוח יצא לו שם של למדן בעל אֶרודיציה רחבה. את בקיאותו היסודית העמיד תמיד לרשות הדור הצעיר של סופרים ופעילי־תרבות יהודיים. כבוד לזכרו!״.

מאשמה זו גם את "אחדות העבודה" בארץ־ישראל, שהיתה הרוח החיה באגף "הימני" של הועידה. הוא האריך את הדיבור לתיאור מהותה של "אחדות העבודה". הוא לא חסך ממנה את שבט ביקורתו ומנה בה חטאים שונים. ועם זאת הזהיר את חבריו לבל יהיו מזלזלים בייחודה של "אחדות העבודה", בפעלה ובערכיה, ושלא ייגררו אחר פסילה שטחית ושיגרתית. שכן, לא זו בלבד שמפלגה זו היא גורם מכריע בתנועת הפועלים בארץ, אלא גם תופעה מקורית רבת־ענין, שצמחה על קרקעה של ארץ־ישראל העובדת, ויש לדעת להעריך את הפוטנציאל היצירתי הגדול שלה.

אם לחזור, ברצף סיפורנו, אל השנה הראשונה של ייצוב השלטון הסוביטי בעיר ואם בישראל, לאחר גירוש הפולשים הזרים ובהתקרב מלחמת־האזרחים לקיצה — יש לציין שהפעילות של הציונות הצעירה לא נפסקה ולא נבלמה. אומר אני "הציונות הצעירה", שכן ותיקי הציונים ויקירי העדה "התנדפו" כמעט ברובם — מהם שמילטו נפשם אל מֵעבר לגבול, מהם שהמציאות החדשה הלמה על ראשם ועירערה את מעמדם הכלכלי, ומהם שלא היו מסוגלים עוד להיערך לפעולת מחתרת ולהפקיר עצמם לכל סיכוניה. נותרו בשטח הצעירים ואיגודיהם. עוד בטרם רדיפות חשנו בטבעת המצור המתהדקת סביבנו. כי חָיינו בסיטואציית־מַעבר מיוחדת במינה, שניתן להגדירה כליגאליות־לחצאין או שמא כאי־ליגאליות בלתי־עקיבה (מצד השלטונות). לא התקפלנו, היינו מוסיפים להתכנס בחוגים ואף באסיפות כלליות בבתים פרטיים, מבלי להחליפם לעתים תכופות ומבלי להקפיד ביותר בכללי הקונספירציה. אחד מבתי־הועד שלנו הקבועים היה בית הורי. ההתכנסות היתה גלויה לעיני השכנים ודרי הרחוב, וּודאי שלא נעלמה גם מעינם ומידיעתם של השלטונות.

עשינו גם נסיון של בקשת ליגאליזציה כחוק, בהסוואה קלה. פנינו ל"נאראוֹבראז" — הקומיסריון להשכלת־העם — לקבל אישור וסיוע (חוצפת־נערים שכזאת!) בתור איגוד להשכלה־עצמית של נוער לומד יהודי. ניסחנו תקנון שהבטיח בנוסחאות סתמיות (בפירוט המטרות הכלליות) וקונקרטיות את כל הנחוץ לפעולתנו והמעניק לנו זכויות לסיוע חמרי מצד קומיסאריון ההשכלה, שקיים מדור מיוחד להשכלה־מחוץ־לבית־הספר. בעלי־דברנו ידעו עם מי יש להם עסק ומהי מטרתנו, וביחוד כשהענין נמסר לטיפולה של המחלקה היהודית. הם ניהלו אתנו משא־ומתן ממושך ומפורט ולא מיהרו להשיב פנינו ריקם. לעתים אף נדמה היה לנו (ולא מתוך תמימות נערית), כי יש שם מישהו המוכן לבוא לקראתנו. האיש שעל המדור היהודי בקומיסאריון להשכלת־העם, על אף היותו מראשוני הפעילים הקומוניסטיים ברחוב היהודי ומ"השרופים" שבהם, היה ביסודו בחור בעל לב יהודי חם, כבן 25, סופר צעיר, עורך וכתבא־רבא — אורי פינקל. רק בארץ, כעבור שנים רבות, נודע לי שהוא קרוב־משפחה לחברינו האחים רוזנשטיין־אבן־שושן (צבי ז"ל, אברהם ושלמה); יליד עיירה יהודית בבאֶלורוסיה, למד בישיבות; ב־1917 פירסם מסה על "הספרות היהודית והמהפכה"; ערך עתון ביידיש לצבא־האדום וליקט קובץ שירה יהודית מהפכנית; פירסם מחקרים וערך ספרים בחקר הספרות היהודית; לימים היה בין עובדי המחלקה היהודית באקדימיה למדעים הבאֶלורוסית. היינו באים אליו למשׂרד, מגלגלים שיחה, וההכרעה נשתהתה.

כקוריוז אזכיר, כי באחד הביקורים אצלו הפתענו אותו כשהוא שקוע בקריאה בספר, שהיה מונח בין דפי פנקס־חשבונות גדול. הוא סגר אותו מיד והתפנה לשיחה אתנו. כשיצא לכמה דקות מהחדר, מיהרנו להציץ מה הספר שה"נאצ'שלניק" שלנו קורא

אורי פינקל בצעירותו

בזמן העבודה ומסתירו בפנקס־החשבונות המשרדי — היה זה ספר השירים לחיים־נחמן ביאליק, במקורו העברי כמובן. כך נתפס בקלקלתו ה״יאָווסק״ הצעיר... את הליגאליזציה לא קיבלנו. אמנם לא נענינו בסירוב, העניין נסחב עד אשר דעך, והרפינו ממנו. המשכנו בפעולתנו.

אותו זמן נתקלנו לראשונה בתופעה שנתאפשרה על־ידי הנסיבות של הליגאליות־לחצאין והיה בה משום אות־אזהרה לפגיעות אפשריות, שלאו־דווקא בדרך של התנכלות אדמיניסטרטיבית או רפרסיווית. הזכרתי במקום אחר, שאנשי ״החבר״ היו מטפלים באגודות שונות של נוער יהודי לומד ועובד, ובעת הכיבוש הפולני פעלנו כמדריכים באגודת ״התפתחות״ שלימים הפכה ל״קדימה״. באחד הימים השתררה שם מבוכה בעטיה של ״פריצה״ קומסומולית. אחד הנערים הפעילים באגודה, חם־מזג וצעקן, עז פנים ומתפרחח, עבר לקומסומול וביקש להוליך אחריו עוד נערים, נזעקנו לעזרת החברים הצעירים, ערכנו שיחות־הסברה; שוחחתי גם עם הנער שהרקיח את כל המרקחה הזאת, אבל ללא הועיל. השיטה שהוא נקט בה, גם אם ראשיתה היתה חתירה בסתר, התכוונה בפירוש ליציאה בטריקת־דלת מופגנת שתזעזע את הבית. אמנם, לא ארבה כאן סכנת הלשנה, שכן הכול היה כמעט גלוי, והפומביות גם סייעה לחיסול הפרשה ללא ספיחים. אבל לעומת זה, כורח ההתמודדות הגלויה עם הקומסומול עלול היה להביך נערים, ולא רק אותם. אם גם לא עלה בידי יוזם הפרישה להוליך אחריו רבים (אם בכלל), היתה זאת אזהרה לבאות. אותו נער מתפרחח התגלה כעבור זמן לא רב כמשורר הקומסומול ביידיש, ולימים נמנה על המשמרת הצעירה של השירה היהודית הסוביטית — היה זה משה טייף.[6]

ואם במשוררים עסקינן, אזכיר פגישות, באותו זמן בקירוב, עם עוד שני נציגים של השירה היהודית הצעירה ברוסיה הסוביטית. אחד מהם היה איזי כאריק, ששמו התפרסם לאחר־מכן כאחד מאבירי השירה הסוביטית היהודית. כשפגשתי בו, שמו עדיין לא הלך לפניו (רק מקץ כשנה ראה אור ספר שיריו הראשון). נפגשנו במינסק בביתו של חברי המשורר העברי אידל פרֶסמן. זכור לי היטב (מה שנעלם מידיעתם של רושמי הביוגרפיה של איזי כאריק), שבצעירותו בעיר־מושבו הוא נמנה על ״צעירי־ציון״. בשיאי התגלותו השירית הוא נחשב לקומוניסט. הוא שכתב את אסופת השירים שהנציחה את פרברי דלת־העם היהודית של מינסק — ״מינסקער בלאָטעס״. השני היה זליג אכסלרוד, אף הוא היה אז בראשית דרכו כמשורר. לימים תפס אכסלרוד מקום מכובד בין משוררי המשמרת הצעירה של השירה הסוביטית היהודית. אז הוא היה קרוב מאוד לחוגי הנוער הציוני שלנו. הרבינו להיפגש עמו, היה משורר בעל קול משלו ובחור חביב ביותר. סופו היה כזה של איזי כאריק לפניו ושל מיטב הסופרים והמשוררים היהודים בברית־המועצות לאחר מכן.

6. בביקורי במוסקבה ב־1963 פגשתי בו במערכת ״סאָוועטיש היימלאנד״, שם ערך את מדור השירה. מלחמת־העולם השניה, שידעה כחייל בשורות הצבא האדום, והשואה חרצו חריצים עמוקים בנפשו ובשירתו. גם הקורות את בריה״מ והנסיונות שבהם התנסה זיעזעו את עולמו. שירתו בגרה והצטללה, והעמיקה תודעת זיקתו היהודית. בשנותיו האחרונות תירגם ליידיש את ״שיר השירים״. הוא הקביל את פני בהתרגשות רבה, זכר אותה פרשת־נעורים ואותי, סיפר את קורותיו וגלגוליו וגילה התעניינות ערה וכנה במתרחש במדינת ישראל. נפטר ב־1966.

פעולתנו ב״החבר״ לא נשארה רק בתחומי הסניף המינסקאי. נראה היה לנו, כי עת לעשות לחידוש האורגניזציה הארצית של התנועה, שנתרופפה ושותקה בשנות ריסוקה של רוסיה ומלחמת־האזרחים. שוב ניסה ״הועד הגלילי של ׳החבר׳ במינסק״ לקשור קשרים שנותקו — עם נקודות אחרות, עם אלה שהמשיכו בהן להתקיים סניפי התנועה ועם אלה שצריך היה בהן להקימם מחדש. מבלי משים חרגנו מהתחומים המוגדרים (נכון יותר — הבלתי־מוגדרים) של הסביבה הקרובה ו״גליל מינסק״, ואף מֵעֵבר לגבולותיה של הריפובליקה הבֶּלורוסית בראשיתה. ניתן להגיד שאנו הקדמנו להרחיב את גבולותיה של זו וכללנו טריטוריה נרחבת שהתפשטה גם על פני מה שהיו קודם פלכי מוהילוב, ויטבסק וכו׳ — וכמעט כל תחום־המושב היהודי המערבי (פרט לאוקראינה ופלכי פולניה והבאלטיקה). תוך השנה קמה רשת מסועפת של הסתדרויות ״החבר״ שעמדנו אתן בקשרים. נוסף על אלה שנענו ליוזמתנו, הגיעו אלינו הדים ושליחים בלתי־צפויים ממרחקים, שם צצו מאליהם, תוך תהליך של התעוררות והתאזרות, הסתדרויות שביקשו קשר אל רשת תנועתית רחבה יותר. וגם הגיעו אלינו מתחומה של אוקראינה (שם פעלו הסתדרויות־נוער ציוניות אחרות). כך, באחד הימים הופיע אצלי בחור מסנובסק, רחב־מידות וגם רחב־לב, כובע גימנזיסטי לראשו ושינל צבאי לגופו. שמחנו להופעתו וביחוד שהוא היה בחור חביב ואיש־שיחה מלבב. שמו היה איליושה אפשטיין, הוא מיודענו אליהו אֵילת, שגרירה הנודע של מדינת ישראל ומי שכיהן כנשיאה של האוניברסיטה העברית בירושלים.

הראשונים מאנשי־״החבר״ המינסקאיים שהגיעו למוסקבה כבר בשלהי 1920 או בראשית 1921 (כמו חברנו הטוב והמסור, כאָב לנו, יעקב יבנה) ובשותפות עם חברים מוסקבאיים־ותיקים (אלכסנדר זלקינד ואחרים)[7] התחילו לכונן לשכה מרכזית ל״החבר״ ברוסיה, כשהועד הגלילי במינסק חלש למעשה על הקשרים עם מרבית הסניפים והחברים ברחבי המדינה. כל אלה היו בחזקת מאמצים ראשונים ללקט את המחנה המפוּזר וללכדו, להרחיבו ולבצרו לקראת העידן של המחתרת הציונית הצעירה ברוסיה הסוביטית.

אותו זמן לא נחה ערוּתנו המחשבתית, הרבה שאלות נוקבות תבעו תשובות. מצוּוים היינו לרכוש דעת וכושר התמצאוּת, שלא לפי גילנו, בסבכי מציאות דינאמית ועולם נסער. הכול מסביבנו זירז והמריץ את התבגרותנו האינטלקטואלית ואת התגבשותנו האידיאולוגית. התקופה החדשה דרשה לא רק היערכות ארגונית חדשה, אלא גם היערכות רעיונית חדשה, בחינת ערכים ודרכים לקראת הבאות. בתחום התוויית דרכה של התנועה (הרבינו לשבת על מדוכה זו של ״מהות החבר״) מצא הדבר את ביטויו בְתוכנו במה שהתגבש במגמה רעיונית וחינוכית שכונתה ״מינסקער טאָלק״ (נוסח־מינסק) ב״החבר״ — לשון אחרת: ״זרם־העבודה״ (על משקל תנועת־העבודה), שאני והרצל ברגר היינו ממנסחיו ומבטאיו. עוד נשוב לכך בפרק אחר בהמשך סיפורנו.

שדה־פעולה חדש עלה על הפרק בשל קירבתה היחסית של מינסק לגבולה המערבי של רוסיה, בנוסף לבסיסה הציבורי היהודי הרחב — חיפושי דרכים לעבור בם גולים ועולים.

7. יעקב יבנה נשאר פעיל ב״החבר״ גם כשאני ועוד חברים פרשנו ממנו; עלינו יחד לארץ; עבד במוסדות משקיים של ההסתדרות; איש מפא״י. אליעזר שוב — איש ״החבר״ וחבר צ״ס, עשינו עמו יחד את חברותנו באסי״פ; עלינו יחד, היה חבר בקיבוץ ושליחו, לימים כיהן כסגן ראש עיריית חיפה; איש התנועה לאחדות־העבודה. בנימין (וניה) וייץ — נשאר ברוסיה, עלה שם לגדולה כאחד האנרגטיקאים הדגולים, חתן פרס־סטאלין על תכנון העברת התעשיה מזרחה לעת מלחמת־העולם השניה. נפטר ב־1961. אלכסנדר (סניה) זאלקינד — מצעירי ותיקי ״החבר״, מהנדס, אביו המהנדס זאלקינד היה ציוני נודע ברוסיה; בארץ היה מנהלם של מפעלי תעשיות־חשמל גדולים.

הלחצים האמיגרציוניים גברו בקרב חלקים של הציבור היהודי ועמם נסיונות, ליגאליים ובלתי־ליגאליים, ליציאה מרוסיה. אחת האפשרויות הליגאליות שנזדמנה אז היתה, למשל, זו של "הרֶפאטריאנטים הליטאים". ביולי 1920 נחתם חוזה־השלום בין רוסיה הסוביטית וליטא העצמאית. היה זה אותו חוזה־שלום שעורר בעקבותיו הרבה בדיחות, שכן החותמים עליו, משני הצדדים, היו אחינו בני ישראל, ויש אומרים (ייתכן שזוהי אחת הבדיחות) שמשפחותיהם של השניים היו מיודדות ביניהן משכבר הימים — הדיפלומאט הסוביטי והקומוניסט א. יפה ייצג את רוסיה הסוביטית, והמישנה לשר־החוץ הליטאי והציוני הותיק שמשון רוזנבוים ייצג את הרפובליקה הליטאית. החוזה קבע הסדר המעניק זכות של ריפאטריאציה מרוסיה לכל הליטאים שיצליחו "להוכיח" כי נולדו בליטא או ישבו בה. כציר ליטא במוסקבה נתמנה יורגיס באלטרושייטיס, משורר ליטאי ורוסי (הוא שתירגם לרוסית משיריו של ח. נ. ביאליק), מחסידי אומות העולם; כיועץ משפטי של הצירות נקבע ראובן רובינשטיין (כרמי), העתונאי הציוני הנודע, מותיקי "החבר". שניהם, הציר הליטאי ויועצו היהודי, היו אז תושבי מוסקבה ופטרוגראד. הודות לטיפולו המיוחד של ראובן רובינשטיין, תוך הסתייעות בסובלנות הליבראליסטית וההומאניסטית של הציר, הוכנסו לא מעט יהודים לתוך רשימות הרפאטריאנטים, גם כאלה ש"ליטאיותם" היחתה מפוקפקת. כך יצאו מרוסיה ההיסטוריון שמעון דובנוב ושורה של סופרים ועסקני־ציבור יהודים. בסוף 1920, למשל, ישבה במינסק קבוצה של סופרים שציפתה להכללתה ברשימת ה"רפאטריאנטים הליטאים", על מנת שתוכל להצטרף לרכבות העוברות את מינסק בדרכן לליטא. ביניהם היו — יעקב לשצ׳ינסקי, הסופר דויד ברגלסון, הוגה־הדעות והפובליציסט נ. שטיף (בעל־דמיון), המשורר לייב קוויטקו ועוד. לעת שהייתם במינסק הם היו פעילים בחיי התרבות היהודיים בעיר, השתתפו בקורסים הפדגוגיים למורי יידיש (כאן שמעתי את הרצאותיו של יעקב לשצ׳ינסקי על השתקפות חיי־הכלכלה בספרות היהודית), השמיעו הרצאות וערכו הקראות. אולם הסיבה העיקרית של שהייתם אצלנו היתה ציפייתם המתוחה ליציאה מרוסיה הסוביטית והכוונה למלט נפשם מכאן.[8]

זה היה אחד האפיקים של היציאה הליגאלית. זו יכלה אך במעט מזעיר לענות על צרכיה של העליה החלוצית. הילכך לא פסקו הנסיונות הבלתי־ליגאליים של הברחת גבולות. אמנם, גם זו לא יכלה להיות דרך לרבים, שכן הגבול המערבי נשמר היטב, וסכנת־חיים ארבה למנסים לחצותו. ואין אנו מתייחסים כלל לקשיים בהמשך הדרך, עקב גזירות־העליה של השלטון הבריטי. לעומת הקשיים והסכנות שבהברחת הגבול, הרי מֵעֵבר לו, בכל המדינות שחצוּ בין רוסיה והמערב — פולניה, ליטא, לטביה, רומניה — היו ישובי־יהודים עֵרים, ובהם תנועות ציוניות וחלוציות ואף משרדים ארצישראליים, והם שימשו ערי מקלט לבאים וסייעו להם בהמשך דרכם לארץ. אחד מחברינו שיצא את מוסקבה בשלהי 1922, בדרך ביסאראביה לארץ־ישראל, שומר בסאלון שבביתו בתל־אביב, תחת זכוכית, תעודה מיוחדת במינה רשומה בעפרון כימי על־גבי חתיכת בד לבן, שהיתה תפורה בתחתוניו — פנִיָה אל מרכז "החבר" ברוסיה, בכתב ידי ובחתימתי, הפונה למשרדים הארצישראליים ולמרכזי "החלוץ" באשר הם שם, בבקשה ובהמלצה להושיט כל עזרה אפשרית לחברנו בדרכו לארץ.

8. דויד ברגלסון, נחום שטיף, לייב קוויטקו ואחרים היו כעבור כמה שנים בין השבים לרוסיה הסוביטית. ההסבר לכך הוא באכזבותיהם במערב ובתקוות שהם תלו בסיכוייה הרבים של התרבות והספרות היידישית ברוסיה הסוביטית.

במינסק פעל ועד־עליה במחתרת, שהיה מטפל בעולים העוברים בעיר, מסייע להם בקיומם הארעי ובהמשך דרכם. היו באים חלוצים, קבוצות ויחידים, מהם שהצליחו להמשיך מכאן דרכם אל מעבר לגבול ומהם שחזרו כלעומת שבאו, וחיפשו דרכי עליה אחרות (כמו, למשל, דרך הרי הקאווקאז). הפגישה והמגע עם הקבוצות החלוציות הנועזות הללו היתה לנו חוויה חשובה. הבחורים והבחורות אוכסנו ובילו בבתינו וכן היינו עורכים אתם פגישות משותפות במסגרות חברתיות ותנועתיות, ונרקמו יחסי חברות ואחוה.

אחת החבורות הגדולות והמרשימות שהגיעה אלינו בדרכה לארץ היתה זו של הייקטארינוסלאבאים (יקאטרינוסלאב, היא דניאֶפרופטרובסק, מערי־התעשיה הגדולות באוקראינה). שם היה סניף גדול של "החלוץ", שמנהיגו והרוח החיה בו היה דן פינס (לפני שהגיע למוסקבה, למרכז "החלוץ"). החבורה הרעשנית שהפתיעה אותנו מנתה כ־40 חברים, בחורים ובחורות, רובם סטודנטים. בלטו בתוכם השלונסקים — אברהם, אחיו הבכור בוריה (דוב), אחיותיו פאניה ואידה, רעייתו ליוּסיה (מאוחר יותר הגיעו למינסק גם האם והאב שלונסקי והאחות הקטנה ורדינה). היתה זאת משפחה מופלאה, ברוכת כשרונות, שופעת חיים וקונדסוּת. אברהם שלונסקי הצעיר ניגלה לנו מיד כמשורר. מראהו, תלבשתו והליכותיו הסגירוהו כאחד פייטן צעיר. קווּצותיו תלתלים שחורים ארוכים, מהלך גלוי־ראש, כתפיה בוהֶמית עליו, מכנסיים רחבים ("שארוּבארי") מקופלים מעל מגפיים נמוכים מתחת לברכיים... אז הוא נראה כעלם ענוג, ולפניו הבעה של תום־נעורים (כשפגשתיו לאחר שלוש וחצי שנים בארץ, כבר נעלמה ארשת־פנים זאת, רק הבריק כאז המצח הגדול עטור הבלורית השחורה). הוא, הקונדס, נראה אז כ"ביישן" כלשהו, בכל אופן ביישן יותר מבני־משפחתו האחרים ואנשי חבורתו. כידוע, הוא הספיק בעדו נער לעשות כשנה בארץ כתלמיד הגימנסיה "הרצליה". שיריו הראשונים כבר נתפרסמו ב"השילוח", אולם אנו לא קראנו אותם. הוא היה מקריא לפנינו משיריו החדשים. מאז אני זוכר (גם ויזוּאָלית) את צרור הניירות עם כתב־היד של מחרוזות השירים "סתם" — "הה, הפלָג, הפלָג צי מעוּמס מני יָמים, והימים — ימים סתם"... (לימים שמעתי מפי אברהם שלונסקי, כי אותו כתב־יד אבד לו בדרכי־הנדודים לארץ, והוא שיחזר אותו מחדש). אז גם סיפר לי שביאֶקאטרינוֹסלאב יושב עוד משורר יהודי צעיר ומחונן, הכותב יידיש, וגם לו אסופת שירים הנקראת "סתם"; שמו היה פרץ מארקיש. אברהם היה מקריא לנו ברצון משיריו, ביחוד כשהיינו נפגשים בביתו של משוררנו אידל פרֶסמן, ששלונסקי התידד עמו במיוחד והעריך את שירתו.

אחיו הבכור של אברהם שלונסקי, בוריה, היה מתימטיקאי מחונן, חריף־מוחין ופיקח; איש־תחבולות, הוא היה מראשי החבורה הסעורה ומעצב ה"טאקטיקה" שלה, כ"קבוצת לחץ", כלפי הגורמים השונים שהם נסתייעו בהם, הוא לא היה בורר באמצעים, ועל הכול חיפתה לשונו השנונה והומור עוקצני. פניה, האחות הבכירה (אמו של יהלי ואגמן) והנבונה — היתה פסנתרנית מחוננת. אידה הצעירה, בעלת טמפראמנט בלי מצרים, היתה מרתקת בשירה העזה (לימים היתה מחלוצות השירה האופראית בארץ־ישראל; השתקעה בפאריס). ליוּסיה הבלונדית הבהירה, רעייתו של אברהם, היתה יוצאת־דופן בגוּיוּתה וב"חתיכיוּתה" (בארץ — מהשחקניות הראשונות של תיאטרון "האוהל"). שלונסקי ואחיותיו בבואם לארץ עשו כשנתיים בעין־חרוד (לפני שאני הגעתי לארץ). אברהם שלונסקי הנציח את פרק־הזמן הזה באוהלי יזרעאל ב"בגלגל", ממיטב שירתו. האחיות השתלבו בהוויה הגדודאית של ימי־בראשית בעין־חרוד, הן היו כאן מן הסוערות ב"כוהנות הבאכחוּס"

למרגלות הגלבוע; ימים רבים הן היו זכורות כאן עם "מזבחות לילינו שעלו באש הניגונים". האחים שלונסקי, בפגישתנו בשכבר הימים, היו מתגנדרים באווירה החסידית והאחד־העמית של בית אביהם והיו מלגלגים קמעא על חשבון הסוציאליזם שלנו. אולם תסס בהם משהו מרדני וחלוצי שחיפש לעצמו פורקן. החבורה היאֶקאטרינוסלאבית כולה היתה ססגונית בדמויותיה וססקולית. נזכיר עוד מתוכה בחור בשינל־של־סטודנטים וקלסתר־פנים אינטליגנטאי־לעילא, שמו היה אז לובה שאפוטינובסקי, הוא א. אלמי — משורר־חוצב של העליה השלישית, לימים ירד מן הארץ, עבר גלגולים שונים, שב לארץ בערוב יומו, שבע מרורים ותלאות. והיו אלונים צעירים, גבוהי־קומה וחסונים, עוּלי־ימים ויפי־תואר. עוד מעט יהיו הם גדודניקים "קלאסיים", "פרומי חולצה כשערי היכל פתוחים", בעלי שמות־חיבה רוסיים וניב רוסי, חוצבי אבנים ושוברי לבבות, חובקים זרועות עולם ולבם "קרוע ויחף... פרוע ורעב". מהם גם אחדים שלא האריכו ימים בארץ — מי שנקטע בעצם לבלוב אביבו ומי שירד אל עיר־האורות הבוֹהמית והשמאלנית. והיו גם בתוך החבורה הרעשנית בודדים מבוגרים יותר, שקולי־דעת, "צנועי הגות ועלילה", שמתינותם ונועם־הליכותיהם רק הבליטו את געש־הנעורים של הכלל.

חבריה משוּנה זו לא היתה אלא רסיס של סופה גדולה, דם־התמצית של שבט בודד מבני העליה השלישית החלוצית בארץ המהפכה, שככל שהוא נישא על גלי זרמים עזים, הרי בו־בזמן גם שׂחה נגד הזרם. בני־טובים העוקרים עצמם מעבָרם ומביתם, ואף מימים מרתקים סביבם, משליכים נפשם מנגד, סעוּרי מאוויים, יוצאים לדרך ארוכה רבת־חתחתים. מאחריהם ימי מסה והווי "הפוּך בסערה", ולפניהם — הבלתי־נודע. קומץ חלוצי של דור "בחפזו" ובבדידותו; אם כן, "אם תבל שיכּור וקרוּע, אני הוא שירו הפרוע". בכל הופעתם, באורחם ורבעם, בנוסח לבושם ודיבורם, בהמיית לבבם וביחסם לסביבתם, היתה זאת "אָ הפקר־כאליאסטרע" (חבריית־הפקר). מעצורים חיצוניים לא הרתיעו אותם, ממעצורים פנימיים הם שיחררו את עצמם, בועטים במוסכמות. ביחסיהם עם הסובבים אותם וביחסים בינם לבין עצמם הם לא היו כפויים עוד לנורמות כלשהן. הכול היה רווי מתח גבוה — אצלם וסבִיבם. גם בתביעותיהם מן ה"מוסדות" (כגון ועד־העליה הבלתי־ליגאלי והמשרדים הארצישראליים מעבר לגבול וכו') הם לא ידעו מידה ואבחנה, ולעתים גילו תוקפנות בלתי מרוסנת. כל המסע שלהם, מרוסיה דרך פולניה, היה רצוף שערוריות והתפרצויות. לא הכול בדרישותיהם ובטענותיהם היה מוצדק והביא בחשבון את יכולתם הריאלית של הנתבעים. כך היה הדבר גם בהסתכסכות שלהם עם ועד־העליה במינסק, כשהם "עלו על העצבים" של עסקנים תמימי־לב, כשצדקו וגם כשלא צדקו. הצידוק העצמי והמוֹטיבציה נמצאו בעימות בין חלוציות מרדנית וציונות בעל־ביתית.

גם כאשר אפשרויות המעבר בגבולות המערביים הלכו והתאפסו, הוסיפו עוד להגיע למינסק קבוצות ויחידים מ"החלוץ" לנסות מזלם ולגלות פרצות בגבול הנחסם. בין הבאים היתה גם קבוצת חלוצים מבני המושבות החקלאיות היהודיות בדרום־רוסיה (בפלך חרסון). בשהותם במינסק, כבר הייתי אני במוסקבה. אחדים מהם מצאו אכסניה חמה בבית הורי. ביניהם היתה גם רבקה ווֹרוביוב, שלימים הגיעה לעין־חרוד יחד עם ישראליק בן־אליהו (בעין־חרוד התרכזה קבוצה מבני־המושבות ומשפחותיהם). היו אלה פרקי "בריחה" שהקדימו ב־25 שנים את התנועה הגדולה שאימצה לעצמה כינוי זה בשלהי מלחמת־העולם השניה.

סיבות שונות, בעיקרן חיצוניות אבל בחלקן גם פנימיות, מנעו מגישושי "הבריחה" ומהקילוחים הדקים של העליה מלהפוך לאפיקים רחבים למעבר עולים. אותו זמן התחוללה

תנועה רחבת־ממדים של הגירה פנימית בתוך יהדות רוסיה. מגמתה היתה מן ההיקף אל המרכזים. ראשית לכול זזה העיירה היהודית, המונים זרמו מהעיירות אל הערים ומהם אל המרכזים הגדולים. ההתערערות הכללית הקלה על העקירה במקומות מושבם ההיסטוריים המסורתיים של היהודים. ההגבלות הפורמליות הישנות, המשפטיות והחברתיות, בטלו. קשיים חדשים, כלכליים וסוציאליים, לא יכלו לעצור בעד התנועה הספונטאנית הזאת. בתוך כל זה גאתה התזוזה ההמונית של הנוער היהודי. הללו, ברובם המכריע, אבד להם טעם ישיבתם בבתי־הוריהם ובמקומות מושבם. האפשרויות האחרות, ביחוד אלה הקשורות בהמשך הלימודים נראו כבלתי מוגבלות (על אף כל המגבלות) ופותחות אופקים. היתה זאת שנה ראשונה ברוסיה הסוביטית ללימודים סדירים באוניברסיטאות, באולפני תורה ורכישת מקצוע. הכול זזו, גם אלה שסיכויי היקלטותם במקומות החדשים היו מפוקפקים ולא ברורים. בהמשך למגמות האימאננטיות של הגולה היהודית, ההתרכזות החדשה היתה כרוכה גם בפיזור חדש, שרסיסיו נפוצו לכל עבר על פני ארץ רבה. מינסק בעלת הישוב היהודי המרוכז, שקלטה רבים מבני הסביבה, היא עצמה לא היתה יוצאת־דופן ושלחה רבים מבניה למרחקים. גם החבורה שלנו נפוצה, ונתפרדה החבילה. בחלקם הם נפגשו מחדש ונתלקטו במרכזי קיבוצי־הגלויות החדשים של הנוער היהודי ברוסיה הסוביטית. רבים מהם נשאו בעמקי לבבם את הפרספקטיבה של העליה לארץ־ישראל, אשר גם אם תתמהמה בוא תבוא.

היינו, בשנה אחרונה זו, שלישיית חברים הקשורים בריעות אישית עמוקה, בקירבה רעיונית ובשותפות של פעילות ציבורית־תנועתית. תוך חודשים מעטים נשאה אותנו הרוח אל קצווי עולם שונים. אחד טולטל עד לארצות־הברית, שני — דרך פולניה לאוניברסיטאות בגרמניה, ואני — שמתי פני למוסקבה.

כנוהגם של צעירים תמימי־נפש (לאחר־הכול היינו רק בני 16-18) הצטלמנו לפני הפרידה, החלפנו בינינו תמונות למזכרת ורשמנו עליהן מרחשי־הלב איש לחברו. 55 השנים שעברו בינתיים, מאז ועד עתה, יש בהן כדי להתיר את נדר הצינעה לגבי שורות אישיות, והבאת דברים של תום־נעורים אין בה כדי להביך עוד, גם אם הם מעוררים חיוכם של עמוסי־נסיון־החיים. יתר על כן, ייתכן שעתה יש בדברים רגשניים אלה קורטוב של תיעוד היסטורי על רחשי לבם של בני־הדור בשחר ימיהם, רמזים שאינם נטולי ענין על מאווייהם, זיקותיהם הציבוריות ואף על תום־הריעות. אביא איפוא את הדברים כלשונם (הכול כתוב עברית).

ברל מרגולין, זה שיצא לארה״ב, כתב בנימה אישית: ״שנת תר״פ-תרפ״א — שנה מפורסמת בתולדותי אני! בה נתהוו מאורעות גדולים: באתי אל שדה־העבודה החברותית ונתוודעתי אליך, יקירי, מאורע שכבר הספיק למלא את הדפים היותר מזהירים בתולדות חיי... זכור את עבודתנו המשותפת ב׳החבר׳, שהיתה בתנאים קשים. אקווה שעוד ניפגש בשדה־העבודה החברותית במצב יותר טוב״...

הרצל ברגר, שנסע לגרמניה, רשם: ״תשעת־עשרת החודשים שעבדתי אתך ב׳החבר׳ המינסקאי היה להם החלק הכי גדול בכל התפתחותי. תפקידך בזה גדול מאוד. ב׳החבר׳ למדתי להיות ציוני וסוציאלי, החושב ציונית וסוציאלית והיכול להתמכר לשני הרעיונות ולהתאחדותם — רעיון הציונות הסוציאלית. ניפגש בארץ־ישראל שנינו במחנה הלוחמים בעד נצחון הסוציאליות בארצנו ונצחון רעיוננו במציאות. זכור את ׳החבר׳ ואת עבודתנו המשותפת בו. — הרצל. כ״ו אדר ב׳, ה׳ תרפ״א, בגולה במינסק״. חבל שאיני יכול לצרף גם מה שרשמתי אני לחברי — האחד רחוק מעבר לימים, השני כבר בעולם־האמת...

ועד "החבר" במינסק בשנת 1921

1. ל. לֶויטה, 2. הרצל ברגר, 3. דוב קפלן, 4. אורי **אסטראַכאַן**, 5. שרה ואַנזאַל־צוקרמן, 6. בוריס מרגולין

הרצל ברגר עברו עליו 13 שנים של לימודים אוניברסיטאיים בגרמניה ושל פעילות עתונאית ופועלי־ציונית בפולניה ובגרמניה, למן פרידתנו אז ועד עלייתו לארץ בספטמבר 1934. כאן ערך את "דבר", היה הפובליציסט שלו במשך 28 שנים ומן המדינאים והפארלמנטרים מעמיקי־ההגות של מפלגת פועלי א"י. זלמן שזר כתב עליו שהיה "פועלי־ציון בנו של פועלי־ציון... דור שלישי לעדית הציבורית של יהודי מינסק... מן העדינים שבאחים"... נפגשנו בארץ בחמימות רבה, אלא מישורי־החיים השונים שבהם היינו שרויים ושוני של מגמות בדרכה של "הציונות הסוציאלית" — לא החזירו לנו עוד את שותפות־הנעורים. הוא נפטר באוגוסט 1962.

את ברל (עתה בוריס) מרגולין פגשתי לאחר 18 שנות פרידה, בקונגרס הציוני הכ"א בז'נבה 1939, ערב מלחמת־העולם השניה, בין צירי "הדסה" מאמריקה. הוא הפך לתעשיין מצליח בארה"ב, עשיר מופלג, ובו בזמן עסקן ציוני ומראשי ההסתדרות העברית באמריקה. לאחר הקמתה של מדינת ישראל ביקר לא פעם בארץ כאחד מנציגיה של החברה הכלכלית לישראל. לאחר שפגישתנו בקונגרס בז'נבה נפסקה לפתע, עקב יציאתי הדחופה בשליחות לפולניה על סף המלחמה והשואה, סבור היה (כך סח לי לאחר־מכן) כי אני כאילו "ניתקתי מגע עם הבורגנות". זו היתה הגזמה מופלגת מצידו, ואולי היתה בכך תגובה של מצפונו־הלא־שקט (ואף בכך אין להגזים) בעימות עם זכרונות נעורינו. הוספנו להיפגש בידידות בביקוריו בארץ, במלונות המפוארים של תל־אביב ובעין־חרוד, התרפקנו על העבר הרחוק. דרכי־החיים נפרדו.

אני רושם דברים אלה לאחר 51 שנים בארץ, בנתיב החיים של פועל בארץ ואיש־קיבוץ. וכל שעבר בחיים, במעלה ההר ועל פני תהומות, לא השכיח מלב את נעורי ונעורי דורי, וזכרם הרחוק "כמימי המבוע המרווים־צוננים בשרב"...

חיים לבשאי

מינסק — ירושלים של רייסן

המחבר, חיים לבשאי (ליפשיץ), נולד במינסק בשנת 1917. עלה ארצה ב־1937. עובד מדינה. ערך חוברות, תירגם ופירסם שירים ומאמרים בעברית וביידיש.

שלא כקהילות ישראל אחרות שנחרבו בשואה — חורבנה של קהילת־מינסק. מינסק, עיר־הבירה של רוסיה־הלבנה, ובשנים שלפני מלחמת־העולם הראשונה — עיר המחוז והעיר הראשית של ערי־הפלך לרייסן וגלילותיה — לקתה ונחרבה כפליים. חורבנה על־ידי קלגסי היטלר, בנוכחות הצורר אייכמן ימ״ש, בפורים תשי״ב (1942), ביום הרג רב, למעלה מחמשת אלפים איש, מנער ועד זקן, אשה וטף, — היה כבר חורבנה השני. הראשון קדם לו בכעשרים וחמש שנה, עת קם השלטון הבולשביסטי להכחיד ולכלות את היהדות ואת כל אשר בשמה ייקרא.

מינסק, העיר הגדולה לאלוהים ולאנשים, רבתי ביהודים ושָׂרתי בערים, מהפכת זרים חלה בה — המהפכה האדומה, שהפכה אותה, ואת רוסיה הרחבה כולה, הפיכת סדום ועמורה. כחֲברתה וילנה, זכתה אף מינסק לכינוי רב המשמעות: ירושלים של רייסן. ועד לאותה מהפכה — רכבות מהירות יוצאות היו מבית־הנתיבות הוילנאי המפואר שלה, ויוצרות גשר־וקשר של מסחר ותרבות ביניהן.

רבניה וגדוליה

מינסק מאוכלסת היתה ברוב יהודים גדול, ובמחצית שנות העשרים הגיע מספר תושביה היהודים עד למעלה מחמישים אלף איש.

במוקד יהודי גדול זה עמדו — עוד מהמאות הקודמות — אישים גדולים ורבנים מפורסמים, שהיו לתהילה. הגאון יחיאל הלפרין, הידוע בספרו ההיסטורי: ״סדר הדורות״, כיהן כ״רבה של מינסק״ במאה הי״ח ועמד בראש ישיבה מפורסמת. אליה הגיע באותו זמן גדול הגאונים בדורו ובדורות שלאחריו: ר׳ אריה ליב, בעל ״שאגת אריה״, שייסד אף הוא ישיבה רבתי. אך בין שני גדולים אלה נפל דבר ונעשו צהובים זה לזה, ובני מינסק תבעו את עלבונו של בעל ״סדר הדורות״ ושילחו, ביום שישי בשבת, את בעל ״שאגת אריה״ מעירם. ציון קברו של בעל ״סדר הדורות״ עומד עד היום, שלם וגדור, בבית־הקברות העתיק, שכולו נחרש ונסלל, וכל מצבותיו וקבריו חוללו בזדון.

במאה הי״ט חיו ופעלו במינסק הגאונים ר׳ דוד טבלי, בעל ״נחלת דוד״, ר׳ גרשון־תנחום, ר׳ יעקב־מאיר ו״הגדול״, הרב יהודה ליב פרלמן, בעל ״אור גדול״ על המשנה, שכיהן בה כמרא דאתרא. השפעתם של גאונים ואישים אלה רבה היתה על חייה של מינסק היהודית, והם שהוציאו לה מוניטין ברחבי הפזורה היהודית.

בראשית המאה ה־כ׳ כיהן כרבה הראשי של מינסק הגאון אליעזר רבינוביץ, חתנו של ה״גדול״. מותו, שנים מספר לאחר המהפכה, עורר זעזוע עמוק בין יהודי מינסק, המונים השתתפו בהלווייתו, אפילו קומוניסטים ולא יהודים.

לאחר פטירתו של הרב רבינוביץ, המשיך ברבנות, בשנות השלושים, חתנו, הרב מנחם־מנדל גלוסקין, אדם יקר ואציל־נפש, נפטר בלנינגראד, לשם הוגלה עם משפחתו, לאחר שהשלטון

הַיֶווּסֶאְקִי במינסק התעלל בו והחרים כל רכושו. בשנות כהונתו של הרב גלוסקין ובשנים שלאחריו, חָיוּ ופעלו במינסק עוד רבנים נודעים, שמסרו נפשם לשימור הגחלת היהודית: יהושע צימבליסט, אייזיק רבינוביץ, משה גורדון, המגיד בנימין שקוביצקי, הרב אשר קרשטיין ועוד. תחת משטר עריץ, מאסרים ועינויים, פעלו אלה וסיכנו חייהם למען היהדות, ומכוחם ומכוח־כוחם — היבהבה היהדות וליחשה ושמרה על גחלתה שלא תעומם כליל . . .

עיר־מקלָט

בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, באביב שנת 1915, נטלה על ראשה קהילת מינסק את הכתר הראשי של יהדות אירופה, שעד אז נשאה אותה בכבוד קהילת וילנה, וקהילת מינסק היתה שניה לה ("הגאון" בוילנה ו"הגדול" במינסק). גרמה לכך העובדה שניקולאי ניקולאייביץ', המפקד העליון של צבא רוסיה, גירש אז את יהודי פולין וליטא, ועקר אותם באכזריות רבה מתחום־מושבם. העילה לגירוש היתה קירבתם של היהודים, החשודים כבלתי נאמנים לרוסיה, לאזורי הגבול עם ארץ־האויב גרמניה.

יהודי וילנה, ראדין, קובנה, בריסק, וילקומיר ועוד ערים מאזורי פולין וליטא, שישבו בערים אלו באלפיהם, על ראשיהם ורבניהם, עקרו ובאו בחלקם הגדול ל"ירושלים של רייסן", למינסק. מינסק היתה עיר גדולה לאלוהים, מאוכלסת ברבבות יהודים ומשופעת במוסדות יהודיים גדולים ומפוארים. ואכן, יהודי מינסק פתחו דלתי ביתם וצרורי כספם בפני פליטי מלחמה אלה, שיכנו אותם ותרמו מהונם ומאונם לקליטתם. כך התרכזו גדולי הדור ההוא בתוככֵי המרכז היהודי במינסק — בסביבות "השוק הישן" המזוגג והמקורה בעץ וברזל; בסימטאות הסמוכות לרחבת החצר הגדולה של בתי־הכנסת המרכזיים; בסביבות "שוק הדגים" הסמוך לנהר סביסלוך', שמימיו זורמים בקיץ ובחורף.

בבתי־הכנסת הגדולים והקטנים שהיו מרוכזים ברחובות גֶמיגה, זָמקוֹבה, הקַדָרים, בסימטאות ה"בַּצה", "בין החנויות" וברחוב־"האטליז" הארוך והמפותל — ישבו, למדו והתפלפלו ר' ישראל־מאיר כהן בעל ה"חפץ חיים", ר' חיים סולובייצ'יק מבריסק, ר' לייב מוילקומיר, ר' ישעיהו קרֶליץ שלָמִים נודע כבעל ה"חזון איש", ועוד ועוד. בתי־כנסת אלה פתוחים היו יומם ולילה, ועל אצטבותיהם ומדפיהם נערמו ספרי־קודש לאלפים, כדרך בתי־כנסת שבתחום־המושב היהודי.

עם פרוץ המהפכה הקומוניסטית והקמת השלטון הסוביטי, שוב הוגלו אישים ורבנים אלה, ובחלקם אף ברחו בסכנת־נפשות ועברו בחזרה את הגבול לפולין ולליטא, שאחרי המלחמה הפכו להיות מדינות עצמאיות והופקעו משלטון הקומוניסטים, לפי "הסכם בְרֶסט־ליטובסק".

תורה ולימודה

מינסק נודעה לשם בתורתה, בלימודה ובבתי־הכנסת שבה. אגודות וחבורות־לימוד, שיעורים לתורה ולמשנה, להלכה ולאגדה, רבו בה בבתי־הכנסת ובבתי־המדרש, שלא היו נסגרים ביום ואף לא בלילה, והרבה בתי־כנסת נקראו על שם החבורה הלומדת בהם, או השיעור הנלמד בהם: ביכ"נ "חיי אדם", חברת "תפארת־בחורים" וכדומה.

מפורסם ביותר היה ביהכ"נ "החדר", על שום שאנשי בית־כנסת זה היו מתכנסים בו באמצע היום, ביחוד בשבתות, ורבם הגדול, ר' איסר, ולאחר מותו, חתנו ר' אריה, יושב היה על כסא רם ונישא, לא ליד שולחן, כי אם באמצעיתו של בית־הכנסת, על הבימה, ומסביבו

ישובים ומקיפים אותו שומעיו המרובים ומקשיבים לקולו, הנישא בחלל ברמה, כשדממה רבתי שוררת, ואפילו רחש של זבוב לא נשמע בדברו.
סמוך לכיכר המרכזית של העיר, "סובור" (שלאחר המהפכה הוסב שמה **לסבובודה=חֵרות**), קיימת היתה חצר רבת־מרחב ורחבת־היקף — חצר בתי־הכנסת. עשרות בתי־כנסת, ובהם הגדולים והמרכזיים של העיר, שכנו בה. בית־הכנסת הגדול והמרכזי נקרא "הקר", מכיון שבתחילתו, מחמת גודלו, לא היה בו תנור, ובימות החורף קשה היה להתפלל בו, והיו שוכרים אז בכסף מנין אנשים, שלא תיעקר התפילה בו גם בחורף. בית־הכנסת "החברה", בית־המדרש הגדול, בית־המדרש הקטן, ועוד רבים אחרים — כל בית־כנסת וסיפורו, כל בית־מדרש ולומדיו. ושערים שלושה היו לה לחצר בית־הכנסת מכל שלושת רוחותיה ומכל רחובותיה הסמוכים. (סיפור ייסודם ותולדותיהם של בתי־כנסת אלה ותפיסתם, סגירתם והריסתם על־ידי השלטונות הקומוניסטיים, הוא ארוך ביותר, וראוי לספר בו לחוד). נוסף לאלה פזורים היו בכל העיר בתי־כנסת יפים ומהודרים. כל חֶבֶר בעלי־מלאכה או בני־אומנות היה להם בית־כנסת משלהם ועל שמם: בית־כנסת הקצבים, הנגרים, הטייחים — ברובע העיר של בעלי־המלאכה, שאף הרחובות בו נקראו על־שם האומנים.
אף היו בה בעיר, ששלט בהם נוסח ליטא המתנגדית, שלושה בתי־כנסת חסידיים, מן הגדולים וההומים ביותר: ליובאביץ, קוידאנוב וסלונים.

מרכז לציונות ולחלוציות

מינסק היתה אחד המרכזים הגדולים לציונות. התנועה הציונית, על כל זרמיה, למן "פועלי ציון", "השומר הצעיר" ועד ה"מזרחי", מצאה במינסק כר נרחב לפעולתה הענִיפה ותקעה יתד נאמן בין שכבות העם. פרסום רב לתנועה הציונית ולמינסק גם יחד הביאה הועידה הכללית של ציוני רוסיה, שנערכה ברוב פאר, בשנת 1902, במלון "פאריז". הימים היו אז ימים מדכאים ברוסיה הצארית, יד הצאר תקיפה היתה כלפי היהודים. ברחוב היהודי נשבו רוחות זרות, שמקורן היה בתנועות שמאליות וניהיליסטיות: מפלגת ה"בונד", האנארכיסטים, המפלגות הסוציאל־ריבולוציונרית והסוציאל־דימוקראטית וכדומה. ועִידת ציוני רוסיה הפכה איפוא תל תלפיות לכל יהודי שדרש לציון ושאף לגאולה. היא זקפה את גבו והרימה את קרנו ונסכה בלבו טל של תחיה. יהודי מינסק התהלכו לאורה בחוצות עירם, חלוּמים וּמלאי תקוָה לגאולה קרֵבה ולבנין הארץ. שנים חלפו, וסבים לנכדים שנולדו כבר לאחר המהפכה סיפרו בגאוָה ובגעגועים על ועידה גדולה זו.
חלק גדוֹל וניכר ממעצבי התנועה הציונית חיו ופעלו במינסק ובסביבתה. די אם נזכיר את נחמן סירקין, יהושע סירקין, מַניה שוחט, אליעזר קפלן, שר־האוצר הראשון, הרצל ברגר, ד"ר אלכסנדר גולדשטין, ורבים אחרים. וראשון במעלה, הנשיא שז"ר, אף הוא מגידולי מינסק וסביבתה.
מינסק היתה עריסתם של מפעלים ציוניים, כספיים וישוביים, בשנים שלפני המהפכה, ואפילו בשנים שלאחריה. "אגודת־האלף", שהקימה את הישוב היהודי בארץ "עין־זיתים", "קדימה", "השומר־הצעיר", "צעירי ציון", ועוד. גם בקרב מייסדי "דגניה" ואנשי ביל"ו היו מבני מינסק וסביבתה, וכן בקרב ראשוני תלמידי הגימנסיה "הרצליה" בתל־אביב.
יש לציין במיוחד את הועידה של "אנשי החיל הציונים בחזית המינסקאית", שנערכה במינסק בסוף ימי מלחמת־העולם הראשונה בשנת 1918, תחת דגל עברי, שעליו התנוסס הסמל "מגן־דוד".

משוררים וסופרים

מינסק הצטיינה לא רק בתחום התורה והציונות. גם בתחום התרבות, השירה והספרות — חלקה היה רב ובולט. משוררים ואישים נדעים בתחומים אלה, כגון ה. ליוויק, ב. ולאדק וא. ליסין, אברהם רייזין, משה קולבאק, זליק אכסלרוד, איזי כאריק, משה טייף ורבים אחרים, חיו, שרו, התלבטו בחוצותיה. **הסופרים העבריים דניאל פרסקי, יכנה"ז, מיכל רבינוביץ, ח. ד. רוזנשטיין, דוד זכאי, אידל פרֶסמן — אנשי מינסק היו.**

בשנות השלושים ולאחריהן קמה ספרות ועיתונות עניפה ביידיש. פעלו בעיר תיאטרון מרכזי, מועדון לסופרי יידיש, אנסאמבל ולהקות, מועדוני־פועלים וספריות יהודיות. גם היו מבקרים בעיר תכופות תיאטרונים ואמנים יהודיים ממוסקבה ומקיוב ומערים אחרות. הצופים הרבים ליבם היהודי היה נפעם לשמע לשון יהודית — לשון שאותיות האלף־בית העברי וניבים עבריים שזורים בה.

סמוך לשנות השלושים נערך במינסק, במלון המרכזי "אירופה", כנס כללי של הסופרים היהודיים, שבו בלטו המשוררים איציק פֶפֶר, פרץ מרקיש ואיזי כאריק.

היאֶווסקציה

פרשה מבישה היתה היאֶווסקציה במינסק, ומלחמתה בדת ובמסורת היהודית. מרבה היתה לסרס עובדות ולסלף דמות היהדות ונושאי־כליה, במטרה לבזותה. היאֶווסקציה לא נרתעה מלהעליל עלילות־שקר ומלביים משפטי ראוה, נגד המשמשים־בקודש ואנשי הדת. הצטיינו ברשעותם המשפטים שנערכו לראוה בשנות 1925-1929: משפט ארגון השוחטים, ומשפט השוחט רפופורט.

אך גם סופה של הייאֶווסקציה בא, וראשי דובריה לא נוקו, ושלטון סטאלין חיסל גם אותם. מינסק, עיר ואם בישראל, רבת השראה ומרכז רבתי ליהודים וליהדות — עתה בדד תשב. האלם בפיה ושממה יהודית מהלכת בה.

מארק ז'יטניצקי — וְאֵלֶּה הַצֹּאן מֶה חָטְאוּ?

הרב אשר קֶרשטיין

עם גדולי התורה במינסק

המרואיֵן, הרב אָשר קֶרשטין (1975-1886), עלה ארצה ב־1936. כיהן כרב העיר עפולה והעמקים.

נולדתי בעיר מינסק בשנת 1886 להורים סוחרים ותלמידי־חכמים, שומרי תורה ומצוות. אמי היתה בתו של הרב יצחק דורסקי מקומארובקה, שבנה בית־כנסת על שמו בפרבר זה. **לא למדתי ב״חדר״ כי אם בבית. רבי היה יהודי מנובאהרודוק שגר בביתנו. לאחר מכן למדתי** בישיבה בבית־המדרש הקטן. רבותי בישיבה היו ר׳ יודל ור׳ שמואל. אחר־כך נסעתי לישיבת מיר ומשם לישיבת ראדין, ל״חפץ חיים״. הייתי סופרו של ה״חפץ חיים״ שנתיים. הוא חידש חידושי תורה שקיבצם לאחר מכן ב״משנה־ברורה״ שלו, ואני העליתים על הכתב. לאחר שנתיים עברתי לישיבת סלובודקה, כנסת ישראל, ולמדתי שם עד יום חתונתי, שבע שנים. נשאתי לאשה את בתו של ר׳ יהושע צימבליסט, הוא ר׳ יהושע הורודנר, שהיה גאון וצדיק ואיש־חסד שמעטים דוגמתו. כל הנזקקים, בין אנשי־תורה ובין פשוטי־עם, היו פונים אליו והוא היה נענה ועוזר. הוא היה הרב של בית־הכנסת ״שואבי־מים״. בזמן **מלחמת־העולם הראשונה השתכנה שם ישיבת סלובודקה, שפונתה בגלל קירבת החזית, לפי פניית הרב הגאון ר׳ משה מרדכי אפשטיין ז״ל, שהיה אחר־כך בארץ ראש ישיבת חברון, ונפטר בארץ.**

כידוע, התקיימו הישיבות בחוץ־לארץ מתרומות שאספו משולחים. בתקופת המלחמה, כשהדרכים היו משובשות בגייסות, היו הישיבות שרויות במצוקה גדולה. נמצאו אנשי־חסד שהתאזרו בזמן המלחמה לעזור לישיבות, נתנו לתלמידי הישיבות דירות לשיכון ומזון בכבוד רב. היהודים במינסק בזמן ההוא תמכו בכל בן־ישראל שנמצא במצוקה.

בישיבה היו קרוב למאתיים בחורים לומדים. בראש הישיבה עמדו ר׳ משה מרדכי אפשטיין ז״ל, ״הזקן״ ר׳ נתן־נטע פינקל, מייסד ה״מוסר״ בישיבה, וּבר הירש המשגיח. והיו ראשי־ישיבות נוספים שמחמת המצוקה ברחו ממקומותיהם ובאו למינסק ותמכנו בהם.

גם ישיבת ראדין הגיעה לסביבתנו והשתכנה בסמילוביץ. ישיבת מיר עברה דרך מינסק לפולטאבה, ובראשה עמד אז ר׳ לייזר יודל פינקל, שהיה לאחר־מכן ראש ישיבת מִיר בארץ ונפטר כאן.

חותני, ר׳ יהושע הורודנר, היה קרובו של ה״מגיד״ הזקן במינסק ר׳ ישראל הורודנר. הרבנים הראשיים בעיר פרנסתם היתה על המשכורת שקיבלו מהקהילה. בימי הצאר, כשלא היתה קהילה מאורגנת, היתה קיימת ״קורובקה״, כלומר, מס מיוחד על בשר כשר.

מ"קורובקה" זו התפרנסו השוחטים, הרבנים הראשיים וכמה דיינים. פרנסת יתר הרבנים היתה על בתי־הכנסת. כל בית־כנסת החזיק רב משלו ופירנס אותו. נוסף לכך, בימים ההם, לפני פרוץ מלחמת־העולם הראשונה — לא נזדקקו יהודי העיר לערכאות, אלא היו מתדיינים בפני הרבנים ושילמו להם שכר גם על כך. היו רבנים שבנוסף למשכורתם כרבני בתי־כנסת היו גם ראשי־ישיבות.

במינסק היו ישיבות רבות. ישיבה קטנה היתה ב"בית־הכנסת הקטן". בבית־הכנסת על שם זוול היה קיבוץ של בחורים גדולים. הקצבים החזיקו בבית־הכנסת שלהם ישיבה גדולה של בחורים לומדים, וכדומה.

פרנסת בחורי־הישיבה היתה על הישיבה. קיבלו שכר מאת הישיבה, ובעלות־הבית של דירותיהם היו מבשלות להם. רק בשבתות ובחגים היו סועדים על שולחן בעלי־בתים חשובים. היו תלמידים, בני עשירים, שהתקיימו על חשבון הוריהם.

מקור ההכנסות של הישיבות היו תרומות שאספו המשולחים בכל העולם. בקיבוצים היו יושבים בחורים מצוינים בהלכה שהיו עוסקים בתורה ללא עזרת ראש־הישיבה. לפרקים היו מזמינים רב מפורסם אליהם והיו מתווכחים אתו בהלכות. הם עסקו בתורה עד בוא יום חתונתם. ובני העיר החזיקו בהם. רק בישיבות קטנות שימשו ראשי־ישיבות שהיו שונים פרקם לתלמידיהם מדי יום ביומו.

בכלל, לא היה בית־כנסת בעיר שלא בקע ממנו קול תורה. בין מנחה למעריב, ולאחר מעריב התקיימו בכל בתי־הכנסת שיעורים בתלמוד ובמשנה, שרב בית־הכנסת או למדן אחר בעיר התנדב לעמוד בראשם.

מכיוָן שעל בית־הכנסת ועל דיני־תורה היתה פרנסת הרבנים, היה שׂכרו של הרב נקבע לפי גודלו של בית־הכנסת ואמידותם של מתפלליו. היהודי נמדד אז לפי גדולתו בתורה. הוד־קדומים חָפף את בית־הכנסת "חדר־שול", שבראשו עמד ר' איסר הזקן, תלמיד־חכם מופלג. מקומו היה ברחוב הביצות, משכן דלת־העם. ור' איסר קבע שם שיעורים בתלמוד ובמשנה ובעין־יעקב לכל המתפללים, איש־איש לפי השגותיו בתורה. ודווקא דלת־העם קבעה עתים לתורה. לאחר פטירתו עמד בראש "חדרו של ר' איסר" חתנו ר' אריה.

כלל קבעו חכמינו ז"ל: היזהרו בבני עניים כי מהם תצא תורה. ואמנם בני דלת־העם חינכו את ילדיהם לתורה. לומדים היו עד גיל הנישואין. לאחר מכן נעשו לראשי־ישיבות או לרבנים או עסקו במסחר בעסקי חותניהם, שלקחו חתנים לומדים לבנותיהם.

בתוך חצר בתי־הכנסת, "דער שוּל הויף", שהיה גדוש בתי־תפילה, נמצא ה"קלויז של בלומקה". בלומקה היתה אשה עשירה ובנתה בית־כנסת מפואר בכספה, ושם ישבו ולמדו תורה בחורים גדולים בקיבוץ. בית־כנסת זה היה בקומה השניה, ולמטה היה ה"תלמוד־תורה" לילדים קטנים.

המשכילים והעשירים שבעיר הקימו להם, בסוף המאה התשע־עשרה, בית־כנסת מפואר, "די כאַר־שוּל". היה שם חזן עם מקהלה. בין גבאיו היו ד"ר חיים חורגין, יצחק ברגר ומבני משפחת פולאק.

בבתי־הכנסת היו מתפללים בעיקר בשבתות ובחגים. ואילו בימות החול היו מתפללים בחדרים, ב"קלויזים", שהיו צמודים לבתי־הכנסת.

לקצבים היה בית־כנסת משלהם. את הבשר היו מוכרים באיטליזים שהיו מרוכזים ברחוב אחד, למען הקל על שמירת הכשרות. רב מיוחד היה משגיח על הכשרות. השחיטה היתה בבית־מטבחיים גדול. היה גם בית־מטבחיים מיוחד לעופות, ושם ישבו נשים שמרטו את

הנוצות, ועל עבודה זו היתה פרנסתן. אם היה חשש טריפה בבית־המטבחיים, היה השוחט פוסק בעצמו, ואילו שאלות מסובכות היו מביאים לפני רבנים שישבו בחדר מיוחד בביתו של רב העיר ר׳ אליעזר רבינוביץ ז״ל. לפעמים, כשהחלק הנגוע בפרה, שלגביו נתעורר חשש טריפה, היה גדול מאוד ואי־אפשר היה להביאו לפני הרבנים, היו לוקחים את הרבנים לחדר מיוחד על־יד בית־המטבחיים ושם בדקו ודנו על הענין שלא בנוכחות הקצבים. לקצבים לא היתה דריסת־רגל בחדר זה. גם אני עסקתי בכך, כששימשתי כרב במינסק. כשנטרפה פרה, היו מוכרים אותה לגויים בעיר, כמובן — לאחר בדיקת רופא וטרינרי שהיה פוסק אם הבשר בכלל ראוי לאכילה. הפרש המחירים בין בשר כשר לבין בשר־טריפה לא היה גדול, כך שהקצבים לא הפסידו ממון רב גם כשנטרפה הפרה. יהודים לא קנו במינסק בשר־טריפה.

לאחר נישואי התמניתי כרב בית־הכנסת ברחוב אלכסנדרובסקאיה על ההר התורכי. מאחר שהתפנה שם מקום, דרשתי בפני המתפללים, וקיבלוני כרב עליהם. הייתי דורש ברבים עוד בהיותי בחור. כן לימדתי בישיבה של ״שואבי־מים שוּל״. בשעתי לא התפללו כבר שואבי־מים בבית־כנסת זה. בכלל בטל המנהג של מכירת מים, לאחר שסידרו בעיר משאבות על בארות המים שבעיר. לפנים היו שואבי־המים מובילים את המים מנהר סביסלוץ׳. הייתי ראש־ישיבה שם.

ברחוב אלכסנדרובסקאיה היו כמה בתי־כנסת. האחד, בית־הכנסת של אלטשולר, השני הקלויז של חסידי קוידאנוב, והשלישי של החיילים. חיילים פירושו — מי ששירתו בצבא ניקולאי הראשון עשרים וחמש שנה ולאחר שיחרורם הקימו להם בית־כנסת משלהם. קראו לבית־כנסת זה גם ״בית־הכנסת שעל החוף״, מכיוָן שהיה סמוך לחוף הנהר. על ההר התורכי היה בית־כנסת נוסף של קנטורוביץ, יהודי עשיר, קבלן לבנינים, שהקים לו בית־כנסת משלו. הוסמכתי לרבנות על־ידי הרב הגאון ר׳ ישראל מוולוז׳ין ועל ידי רב העיר מינסק, ר׳ אליעזר רבינוביץ. כן קיבלתי סמיכות לרבנות מאת ראש־הישיבה שלי ר׳ משה מרדכי אפשטיין ז״ל. בשנת 1924 שלח לי ר׳ משה מרדכי אפשטיין רשיון־עליה ושלוש מאות דולר, על־מנת שאהיה ראש־ישיבה בישיבת־מיר בארץ. אבל מכיוָן שהשלטונות לא הרשו לאשתי ולילדי להילָווֹת אלי, ויתרתי אז על העליה.

כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, נתמלאה העיר פליטים, שברחו ממקומות הסמוכים לחזית. בשנת 1916 התיצבה החזית במרחק של כארבעים קילומטר ממינסק. כל העסקים פסקו, ופרץ משבר גדול. הקימונו במינסק ועד־עזרה לפליטים. לאחר מכן התחילו העסקים לפרוח, סיפקו לצבא שהיה בסביבות העיר לחם, וכדומה.

לאחר מהפכת קרנסקי, בפברואר 1917, נערכו בחירות לקהילה. חותני וכן אני נבחרנו לועד הקהילה. היו בועד נציגים מכל הזרמים ומכל המפלגות. נציגת ה״בונד״ היתה אסתר פרומקין. באחד הויכוחים שפרצו בינה לביני אמרה: ״אתם הרבנים עוסקים בדברים שלא מהעולם הזה, בדברים מתים, של בית־קברות״. עניתי לה: ״זו לי פעם ראשונה שאני שומע מפיה של אסתר דברי אמת. אכן, עוסקים אנו בקבורה, מבקשים אנו לקבור את תורתכם״. נציגי הציונים בועד הקהילה היו וילבושביץ, י. ברגר, ד״ר ח. חורגין וכן המורים חיים תנעזר ומנחם איצקוביץ.

בסוף 1917 נכנסו הבולשביקים לעיר. הכל כשהיה, החנויות היו פתוחות, לא היו החרמות ורדיפות כבערים הגדולות. ועדיין לא שהו הרבה הבולשביקים בעיר — ונכנסו הגרמנים, ביאנואר 1918. בימי שלטון הגרמנים היה סדר מופתי בעיר והעסקים פרחו. כשהסתלקו

הגרמנים, חזרו הבולשביקים, ולאחר זמן קצר באו הפולנים הפורעים. עם בוא הפולנים, התחילה להגיע עזרה מיהודי אמריקה. בימים ההם לא היה קיטוב מפלגתי קיצוני כמו בימינו. הכול עבדו שכם אחד לטובת הכלל: המזרחי, אגודת־ישראל והציונים לפלגיהם. רק השמאל התבדל.

הקהילה היתה מוּכּרת בימי הפולנים כבימי קֶרֶנסקי, וקיבלה תמיכה ממשלתית. אבל היינו כבולים. בכל הישיבות של הקהילה היה משתתף משגיח מטעם השלטונות. כשהפליגו לעניינים כלליים, היה המשגיח נועל את הישיבה וטוען כי זה לטובתנו, שכן עלולים אנו להיאסר. בכלל, רב היה הפחד בימי השלטון הצבאי הפולני.

לאחר־מכן חזרו הבולשביקים. הם הכריזו בפומבי על עיקרי אמונתם. ראשית־כל, מלחמה בדת. הדת היא אנטי־מהפכנית, שוללת את הקומוניזם ואת אהבת האדם, שהיא, כידוע, מעיקרי הקומוניזם.

נפתחה תעמולה גדולה נגד סוחרים וחנוונים. הוחל בהחרמות. החרימו את דירתי היפה ונאלצתי לעבור לצריף, שלא היו עליו קופצים. אסור היה להשכיר דירה לרב.

איך החרימו אצלי את הדירה? בראשונה הכניסו לי דייר סטודנט. כשיצא הסטודנט ללמוד בעיר אחרת, הביא במקומו סטודנט נשוי. אשתו רצתה להשתמש במטבח ולהטריף לנו הכל. התנגדתי. פנתה בתלונה למחלקת הדיור שאנו יורדים לחייה. באו וחקרו וגירשו אותנו מדירתנו. לא יכולנו למצוא דירה. את הבתים הגדולים החרימו השלטונות, ובעלי־בתים שהיו להם דירות־להשכרה פחדו להשכירן לרב. עד שנמצא לנו גואל יהודי זקן אחד, שבנו בנה לו צריף בחצר ולא הספיק להשתמש בו, כי נסע להתישבות לבירובידז׳אן. הסתכן הזקן והשכיר לנו את הצריף. הבן היה נגר וחזר אחר־כך משם עם אשה ושני ילדים. רבים היו אנשי מינסק שנסעו לבירובידז׳אן וחזרו כלעומת שבאו. שילמנו שכר גבוה והתקיימנו בקושי מתמיכת הורי ומתמיכת אנשים טובים.

השלטונות פתחו בתעמולה נגד הדת וברדיפות. בלשים היו עוקבים אחרי באי בית־הכנסת, ולאלה קשה היה לקבל עבודה או משׂרה בפקידוּת ממשלתית. נמצאו אנוסים רבים שהכריזו על נאמנותם הבלתי־מסויגת לקומוניזם. ״קומוניסטים״ כאלה היו פונים בחשאי לרב שיגיד ״קדיש״ לזכר הוריהם שמתו, או שהיו מבקשים לסדר בחשאי חופה וקידושין לבתם שנתארסה. הייתי מסדר חופה וקידושין לזוגות, לאחר שנרשמו בזאג״ס (המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין). הייתי מזמין מנין יהודים מבאי בית־הכנסת, סוגרים את הדלתות, מגיפים את התריסים ומסדרים בחשאי את החופה. מהתשלומים תמורת כל אלה התקיימנו, נוסף לתמיכה שתמכו בנו.

מספר המתפללים הלך והתמעט. לא נותרו בבתי־הכנסת אלא זקנים ומעט בעלי־מלאכה וכיו״ב.

השלטונות החלו לסגור בתי־כנסת. ראשית־כל, סגרו את ה״כאָר שוּל״ והפכוהו לתיאטרון. לא היה אז צורך ברשיון מיוחד לקיום בית־כנסת, אף לא הטילו מסים על בתי־הכנסת, אבל כולנו פחדנו פחד־מוות, משום שבית־הכנסת הוכרז בפי השלטונות כקן הקונטר־ריבולוציה. בלשי הגפ״או לבושי אזרחית הסתובבו באורח־קבע במקום. ב״אלטשולר־שוּל״ דרש פעם ה״מגיד״ דרשה, למחרת אסרוהו ואתו עוד שני אנשים, בעוון הסתה נגד המשטר. שלחוהו לסיביר לשנה ללא משפט.

השחיטה התמעטה בגלל המצב הכלכלי הקשה. צרכו בעיקר בשר־עופות, שהשוחטים היו שוחטים בבתיהם, לא בבית־המטבחיים. אפילו ״קומוניסטים״ היו מביאים עופות לשחיטה.

בערבי יום־הכיפור היה נפוץ עדיין המנהג של "כפרות".
ממה התקיימו השוחטים? היו משפחות שבניהן ובנותיהן עבדו בבתי־חרושת וקיבלו מנות־מזון, ועל זה התקיימו. היו כאלה שהיו מוכרים בגניבה את המנות המוגדלות שלהם. החיים היו קשים מאוד.
גם לי היתה הכנסה משחיטה חשאית. נמצאו עוד יהודים לאלפים שרצו לאכול רק בשר כשר. קצב היה שוחט בחשאי, והיה בא אלי לשאול שאלות כשרות. לפעמים היו קונים פרה בכפר ושם היו שוחטים אותה.
לרב היו פונים בענייני נישואין, ברית־מילה, קבורה. בזמן הראשון עדיין התקיימו ה"מקוות" ליד בתי־המרחץ ברחוב סטארו־וילֶנסקאיה, לאחר מכן סגרו את כל המקוות ורק מקוֶה אחת נשארה בבית־המדרש של חסידי ליבּאוויטש. בית־המדרש שלהם נשאר אף הוא פתוח.
בזמן הנאֶ"פּ היו פונים לרב להידיין בעסקי ממון. היו סכסוכים בין יהודים והיו באים לרב עם עורכי־דין שטענו את טענות הצדדים לפי הסברא, ואני כרב הייתי פוסק לפי ההלכה היהודית. בדרך־כלל חיו הרבנים חיים קשים מאוד, אף־על־פי שנמצאו תומכים בהם תמיכה חומרית, אפילו מקרב עניים ופֶנסיונרים.
אחר כך היה משפט השוחטים. פרץ הגיבן העליל על השוחטים כי הם רצו להרוג שוחט שלא מהחבורה שלהם. הכוונה היתה להבאיש את השוחטים בעיני הציבור.
המילה היתה אסורה. אם נתפס אדם שמל את בנו — נענש, פוטר מעבודתו. פעם נתפס הישיש "משה דער קאליקער" בעשיית ברית־מילה לנכדו, העמידוהו למשפט פומבי ואסרוהו. לאחר מכן שיחררו אותו, כי היה זקן מאוד.
פעם אחת ערכנו חתונה חשאית של סטודנטים מלנינגראד. הוריהם רצו שיתחתנו כדת וכדין. באו אלינו, הביאו כיבוד, וסידרנו את החתונה כדת משה וישראל, ובערב ערכנו בביתנו גם סעודה יפה. למחרת הלשין מישהו על הזוג, אסרו את כל המשפחה וגירשו את הסטודנטים מהאוניברסיטה.
היו גם מאסרים שרירותיים. בלילות היו באים אנשי גֶפֶּ"אוּ ואוסרים את הגברים. כשבאו לתובע ושאלו: על מה ולמה נאסרו האנשים? היה משיב: יהיה משפט, נראה ונברר. כך היה דוחה מיום ליום עד שהאנשים נשלחו לסיביר, ללא שום משפט.
כשנאסרתי, נפוצה שמועה כי מגרשים אותי לסיביר. ילדי הצטופפו על־יד בית־הסוהר, אולי יזכו לראותי בצאתי לגירוש. להתקרב אל האסיר, לדבר עמו — היה אסור בתכלית האיסור. מובילים היו את האסירים בליווי משמרות מזוינים, וכלבים על־ידם, ואי אפשר היה למסור למגורשים אפילו חבילת־מזון.
נאסרתי כמה פעמים. בפעם הראשונה אסרו אותי בלילה. הביאוני לגפ"או והושיבוני בחדר בודד, "אוֹדינוֹצ׳קה" בלע"ז. בשנת 1930 אסרוני בפעם האחרונה. אבי עבר אז ניתוח, ישבתי על־ידו שעה שבאו לאַסרני. אסרו גם את אשתי, חקרו אותה ושיחררוה כעבור שעות מספר. בה בשנה נפטרה בתי טובה, כבת י"ט, שהיתה רתוקה למיטת־חוליה ולא יכלה לקום. כשבאו לערוך חיפוש אצלי, לא התחשבו בחולה. הרימו את מיטתה כשהיא שכובה עליה וחיפשו דולרים או מכתבים מחוץ־לארץ.
את ספרַי מסרתי לשוחט אחד, כי לא היה מקום לספריה בצריף־מגורי. בסופו של דבר נשרף ביתו של השוחט ובאש עלו השוחט, אשתו וגם ספרַי. סיפרו שהיתה זאת הצתה בזדון. צרות צרורות תכפו עלינו. רציתי שילדי ילמדו בבית־ספר, אבל מאחר שבשבתות ובחגים,

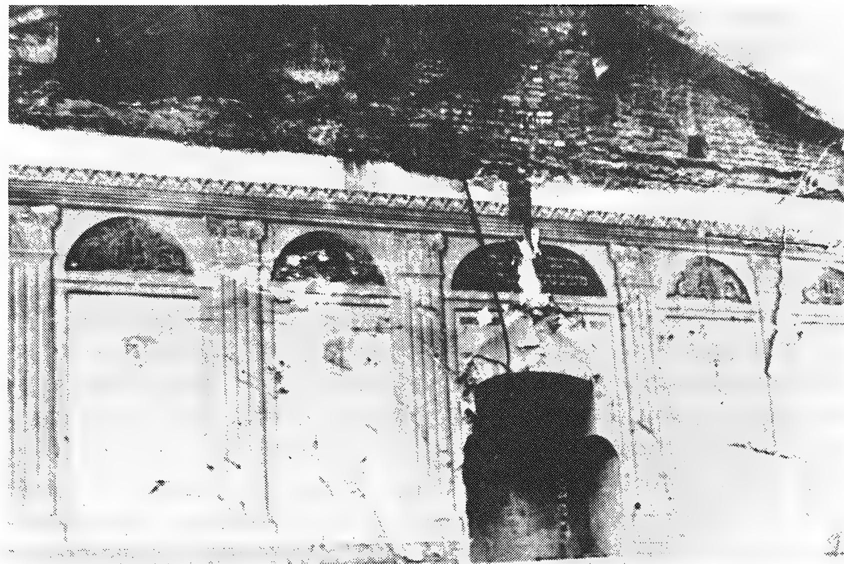
שגם אז חלה עליהם חובת־הלימוד, הם נעדרו מבית־הספר, הם גורשו ממנו בעבור כך. שכרנו מורה פרטי לילדים וגם מלמד. לומדים היו בהסתר. משהיו רואים אנשי גפ״או מסתובבים בקירבת־מקום, היו נחבאים.
המלחמה בדת החריפה והלכה, ולמרות זאת נמצאו רבים שעמדו על שלהם ולא רצו לעבור על דתם. ביחוד החמירו הרדיפות לאחר תקופת הנאֶ״פ. יהודים נאלצו ברובם לעבוד בשבתות ובחגים, כי היעדרות מעבודה נחשבה כחבלה פושעת שעליה נענשים חמורות. בכל זאת היו בתי־הכנסת בראש־השנה וביום־הכיפורים מלאים מתפללים.
בשנת 1927 החלו לאסור את הרבנים בערים הגדולות. את הרב מֶדַליה ממוסקבה האשימו ב״קונטר־ריבולוציה״, וגירשו אותו לסיביר ואין יודעים מה עלה בגורלו. הרב מנדל גלוסקין נעדר אז ממינסק, שהה במוסקבה. בערים הגדולות המעורבות, בהן גרו גויים רבים, היה קל יותר להתחבא מעין רואים. והעיקר, הקומוניסטים ידעו כי רוב האוכלוסיה היהודית מרוכזת בבאֶלורוסיה, באוקראינה ובמחוזות הפולניים. לשם הפנו את כל מרצם במלחמתם בדת.
האמתלה למאסרים היתה חיפוש אחרי זהב ומטבע זר. היו מקרקרים את הבתים בחיפושים אלה. בכל בית ובכל חצר נמצא מלשין של הגפ״או. היו אנשים ששילמו שוחד למלשינים, והיתה להם הרווחה לזמן מה, אך לבסוף אסרו גם אותם. הבילוש היה בלתי־פוסק. כשיצא מישהו לשוק לקנות דבר־מה, בלשו אחריו. כל איש חשד ברעהו שמא הוא מלשין.
בשנות השלושים פוצצו את כל ה״שול־הויף״ בטענה כי צריך להרחיב את הרחוב. נשאר שם רק בית־כנסת אחד, ״בית־הכנסת הקר״. לאט־לאט סגרו את כל בתי־הכנסת, ובכללם גם את בית־הכנסת של חותני ר׳ יהושע הורודנר, לאחר עלייתו ארצה. החרימו אותם והפכום למוסדות ילדים, לפנימיות, וכדומה.
מאסרי הראשון היה בשנת 1927. האשמה הרגילה — ״קונטר־ריבולוציה״. אשתי הלכה לתובע לברר למה אסרוני, והוא דחה אותה בקש. את חותני ר׳ יהושע הורודנר לא אסרו, כי היה מכובד גם על הקומוניסטים.
במאסרי האחרון, בשנת 1930, ישבתי בבית־הסוהר 11 חודש ועשרים יום. חליתי שם. אכלתי מה שהביאה לי הרבנית. לא תמיד הרשו לה להכניס אוכל בשבילי, אבל לא נגעתי במאכלים אסורים. לא גירשוני לסיביר, אולי בזכות חותני, ר׳ יהושע הורודנר, שהיה מכובד על הקומוניסטים בעיר. הם נאנחו ממש כששמעו שהגֶפֶּ״או אסרה את חתנו של ר׳ יהושע. וייתכן גם כי חברי בארצות־הברית, שלמדו יחד אתי בישיבת סלובודקה, אנשים בעלי־השפעה, הרימו צעקה בחוץ־לארץ וזה עזר. בעיני נראה הדבר כמעשה נסים ממש. דרשו ממני שאכתוב הצהרה נגד הדת היהודית. ולא כתבתי, בעוד שרבנים רבים, שגם הם לא חתמו, הוגלו לסיביר. לבסוף שיחררו אותי ושכבתי חולה בבית חצי־שנה. ד״ר גראנאט, רופא בית־הסוהר, שהיה ידידי, היה מדווח לגפ״או כל יום כי אני חולה מסוכן. ובאמת הייתי חולה. אולי הגזים הרופא במקצת באבחנה שלו. הייתי יוצא החוצה לטייל קצת. לבסוף ברחתי למוסקבה. שם התקשרתי עם יוסף בוריסוביץ׳ רוזין, בא־כוח הג׳וינט ברוסיה.
במוסקבה חייתי במחתרת. הייתי מתפלל פעם בבית־כנסת זה ופעם בבית־כנסת אחר. היו לי מכרים רבים במוסקבה מלפני המלחמה. כשבאתי לשם, אספתי כסף בשביל ישיבת ״שואבי־מים״ במינסק והם תמכו בי. מנהל הג׳וינט רוזין, שהיה יליד קאזאן ומוצאו ממשפחת חסידי חב״ד, תמך בחסידי חב״ד רבות.
היה במוסקבה יהודי אחד ולוין שמו, ובהמלצתו נתקבלתי אצל קאלינין. הוא שאלני: ״לאן אתה רוצה לנסוע?״ עניתי לו: ״לארץ־ישראל״. הוסיף לשאול: ״למה לך לנסוע לארץ־

ישראל? היש לך ילדים?" ולאחר שהשבתי בחיוב, אמר: "השאֵר את הילדים כאן וסע, כי אתה רב". אמרתי לו: "הן גם לך יש ילדים, ואם ילדיך יסבלו, כלום אתה לא תסבול?" הוא ענה לי כי הוא מבין לרוחי, ולכן עלי להישאר ברוסיה. אמרתי לו, כי כרב אין לי עתיד ברוסיה, ואני מבקש שיינתן לי רשיון לעלות ארצה. הוא לא השיב, וכך נפרדנו.

איך הגעתי ללוין זה? בבית־הכנסת קבעתי לי עתים לתורה עם הגאון ר' יוסף רוזין מרוגאצ'וב. ושם הכירני לוין זה. עברו כמה שבועות והודיעני לוין זה כי קיבלתי רשיון לצאת את רוסיה עם משפחתי. סידרתי את הניירות במוסקבה וחזרתי למינסק למשפחתי. היה זה בשנת 1935.

בהיעדרי מהבית, לא הטרידו את משפחתי. אמנם בן בעל־ביתי היה קומוניסט, אבל האב היה יהודי דתי, ובזכות האב לא הטריד הבן את משפחתי. לקחתי את משפחתי, ארזתי את חפצי המעטים, ובתוכם חלק מספרי ונסעתי לאודיסה. כסף להוצאות־הדרך נתן לי רוזין מהג'וינט. באודיסה בדקו היטב את כל חפצי, הרבנית עמדה על יד החפצים ואני על־יד הספרים. הבודקים שאלוני: "למה אינך משגיח על חפציך ושׂם לב רק לספריך?" עניתי להם: "אני רב, והספרים הם נשמת־חיי!"

הספקתי אפילו לקנות במאה רובל ש"ס חדש, של הוצאת ראם בווילנה, מידי יהודי שקיבל אותו כמתנת בר־מצוה. הלה היה פקיד ממשלתי ושם את הש"ס למשמרת בארגז בעליית ביתו. היתה לו אחות שרצה להשיאה, ולכן מכר את הש"ס. למעשה, אסור היה להוציא ספרים מרוסיה. השלטונות היו מחרימים את ספרי־הקודש ומוכרים אותם בחוץ־לארץ, והכסף היה נכנס לאוצר המדינה. בנס הצלחתי להעביר את הספרים. הכרתי בבודקים שהם אינם קומוניסטים נלהבים, וכשראו מה רבה חרדתי לספרים הללו, העלימו עין ונתנו לי להוציא אותם מרוסיה.

קיר של בית־הכנסת האחרון במינסק שצוּלם לפני הריסתו

הרב משה צבי נריה

על הישיבה במינסק ומשהו על החיים הדתיים

הרב משה צבי נריה

הרב משה צבי נריה נולד ב־1913, עלה ארצה ב־1930, ראש־ישיבה בכפר הרא"ה ומראשי הפעילים בציבוריות הדתית. פירסם ספרים הרבה בתחום ההלכה והחיים הדתיים.

אני בן הרב ר' פתחיה מֶנקין ז"ל, רַבָּהּ של העיירה קרוצ'ה. הגיעה אלינו שמועה, כי בעיר מינסק קיימת ישיבה קטנה לצעירים. החלטתי איפוא לנסוע למינסק. הגעתי לעיר אחרי פסח תרפ"ו, 1926, ולמדתי בישיבה במינסק עד קיץ תרפ"ח, 1928, ועד בכלל. הישיבה שכנה בבית־הכנסת של "שואבי המים". ברחוב צדדי, רחוב זאמקובאיה, שהתאים מאוד לפעולה בלתי־ליגאלית. גם החזרנו שנלך בצוותא זוגות־זוגות ולא בקבוצות, מחמת עינא בישא של השלטונות. בראש הישיבה עמד ר' יהושע צימבליסט (הורודנֶר). הוא היה מייסדה ומנהלה והאציל עליה מרוחו. לפעמים היה מגיד "שיעור". אבל השיעור הקבוע ניתן יום־יום על־ידי הרב יִשראל יהושע לייבוביץ ז"ל מראגולי, תלמיד־חכם מובהק ומסביר מצוין. המשגיח בישיבה היה רבי יצחק־טוביה גולדין מקומארובקה.

צעיר מאוד הייתי אז, זמן־מה לאחר "בר־המצוָה" שלי, וכשעמדתי בפני ר' יהושע הורודנר, התרשמתי שהוא כבן שבעים שנה. זקן לבן יורד על פי מידותיו, פניו רעננות וסמוקות וכולו שופע אצילות. יחסו החם והאבהי אלי, לנער שגלה למקום תורה, שמור בזכרוני עד היום. [תיארתי את אישיותו בקובץ־זכרון שיצא לכבודו בירושלים, אחרי פטירתו.]

בישיבה זו למדו כשבעים תלמיד בגילים 13 — 17 שנה. רובם היו יוצאי העיירות שבסביבה: **דוקור, איהוּמֶן**, קוידאנוב, זאסלאב, אחדה ובוברויסק, ומיעוטם בני העיר מינסק גופא. רובם היו בני בעלי־בתים ומיעוטם בני בעלי־מלאכה, קוסטארניקים בלע"ז, שרצו להקנות תורה לבניהם.

היינו מתכנסים למעלה בעזרת הנשים ונועלים את הדלתות מבפנים בעת השיעור, שהתקיים משעה 8.30 עד 10.30 לפני הצהרים. תלמיד אחד היה צופה מבעד החלון ומזהיר אם היה

מגיע לסביבה אדם זר חשוד. אזי היה ראש־הישיבה יורד בסולם מעזרת־הנשים לבית־הכנסת למטה, ואנו היינו נשארים למעלה. גם לוּ היה מוצא אותנו יושבים ולומדים, לא היינו צפויים למאסר. כי מה אפשר לעשות לנערים צעירים העוסקים לבדם בתורה.
סיפרו לי שלאחר מכן היו נוהגים לקשור תפילין וללבוש טלית, כי התפילה לא היתה אסורה. אבל בשעתי לא נהגו כן.
לילה אחד בחורף הפתיע אותנו קצין־משטרה יהודי, סוקניק שמו, והתחיל לערוך רשימה מלאה של הנמצאים. חלק מהתלמידים הצליח להתחמק, והשאר נרשמו כבני העיר מינסק. הנהלת הישיבה החליטה לפזר את התלמידים בבתי־הכנסת השונים עד יעבור זעם. לאחר שבוע־שבועיים חזרנו לתלמודנו. מספרים היו בישיבה, כי מפקד המשטרה, קרול, הוא ממעריצי רבי יהושע הורודנר, שיצאו לו מוניטין במינסק כאיש צדיק, גומל־חסד, שכל מר־נפש היה מסתייע על־ידיו, ומשום כך מעלים קרול עין מן הישיבה.
והנה דוגמא אחת מני רבות: פעם, כשעברתי על יד בית־הכנסת, היה זה ביום קיץ, ורבי יהושע ישב ולמד תורה, קרא לי ואמר: ״עובדים אצלנו שני שרברבים, לך והגד להם שלאחר גמר עבודתם יבואו אלי״. והוסיף בחיוך: ״הנשים יעמדו אתם על המקח ויקפחו את שכר עבודתם. ואני רוצה להשלים להם את שכרם״. זכיתי והייתי מסועדי סעודת־שבת בביתו, ובכלל הייתי מבאי־ביתו, ויכולתי לראות משהו ממעשיו.
מעשי־החסד של ר׳ יהושע היו לשם־דבר במינסק. היו באים אליו אנשים ותורמים לצדקה, והוא היה מחלק צדקה בסתר. אישיותו, טוב־לבו ופיקחותו היקנו לו מעמד מיוחד בעיר. באותן שנים עדיין היו קיימות חנויות פרטיות בעיר. בערבי־שבתות היה עובר ר׳ יהושע באזורו, אזור נאֶמיגה, מקום המסחר המרוכז, והיה מכריז: ״יהודים, שבת, שבת!״. ועם עוברו התחילו כל החנויות להיסגר.
סניף לישיבה שלנו היה בבית־הכנסת הסמוך, שקראוהו בשם ״ר׳ איסר׳ס חדר״, ושם לימד תלמיד־חכם צנוע, הרב ר׳ שלום הורוביץ. זכה והגיע לישראל, והעמיד בנים תלמידי־חכמים.
נתקיימה ישיבה לצעירים גם ב״ברעג־שול״, וראש־הישיבה היה הרב אברהם גולדברג. כמו כן שימש שם ר׳ איזיק רבינוביץ, תלמיד ישיבת נובאהרודוק, כמשגיח ומשוחח בדברי מוסר. הוא היה ירא־שמים וכל דבריו מלאי התלהבות. לבית־כנסת זה קראו ״ברעג־שול״, באשר היה על חוף הנהר. שם פעל גם הרב מקרֶמֶנצוּג, ר׳ אברהם יצחק ברמן, שבסוף ימיו עלה לירושלים. [שר החינוך והתרבות לשעבר זלמן ארן ז״ל שמע תורה מפיו בילדותו, והעריץ אותו מאוד.]

בשנת תרפ״ז התלקטו במינסק בחורים מבני העיר והסביבה שלמדו בעצמם, ״פאַר זיך״ — ללא הדרכת ראש־ישיבה. הם התרכזו בבית־הכנסת על שם ״משכיל־לאיתן״. מהם עלו לארץ, לאחר הברחת הגבול לפולין, בשנת 1933: הרב שאול ישראלי, חבר בית־הדין הגדול בירושלים, הרב אברהם פשאֶדמייסקי (שדמי) ז״ל, חתנו של הרב חרל״פ זצ״ל, מראשי ישיבת ״בית־זבול״ בירושלים, תלמיד־חכם ומחבר ספרים בהלכה, והרב דוד סולומון ז״ל החרקובי, שייסד בפתח־תקוה את ״ישיבת תורה־ומלאכה״. שלושתם נתפסו על־ידי שומרי הגבול הפולניים, שרצו להחזירם לרוסיה. אך הם הצליחו להתקשר עם רב הקהילה שבסביבה, וההוא התקשר עם הרב קוק זצ״ל שהשיג עבורם מיד סרטיפיקטים לעליה. כן עלו ארצה הרב שמעיה שאנן (סונין), הרב אורי פרלמן והרב אלתר הילביץ בן הרב מז׳אָבין שנתגלגל לאחר מכן לדרום־אפריקה. יתרָם אבדו עקבותיהם ברוסיה הסוביטית. לפרקים נתן

שם שיעורים הרב ר' שמעון ירחי, רב בית־הכנסת ברחוב פודגורנאיה. נדמה לי כי הוא היה אחי הרב מנדל ירחי מבית־הכנסת שברחוב הטאטארים.

לעסוק בתורה במחתרת ברוסיה בשנים 1927-8 — הרי זה פלא על כל פלא. צפויים לרדיפות ולמאסרים, ישבו בחורים ועסקו בתורה, בידעם מראש, כי על־ידי דבקותם בתורה הם גוזרים על עצמם כליה כלכלית, לפחות. כי איך ישתלבו בעבודה הכרוכה בחילול שבת? מה הם המעינות שמהם שאבו עוז לעמוד בנסיון זה? שאלני פעם נשיא המדינה מר זלמן שזר: "איך החזקת מעמד כילד קטן ברוסיה הסוביטית עד שהגעת ל"שואבי־מים שול" ?".

אכן, כבן רב בעיירה קטנה, הייתי באמת יוצא־דופן. הילד היחידי הייתי בעיירה שלא ביקר בבית־ספר ממשלתי, שהרי זה היה כרוך בחילול שבת. למדתי אצל מורה פרטית. נוסף לכך פיעמה בי התקוה כי אגיע לישראל. ותשובתי לנשיא היתה: הערצתי העמוקה לאבא ולאמא, לאישיותם ולהשכלתם, היא שעיצבה את האופי ואת החינוך, והיא שהעניקה לי כוח להחזיק מעמד.

סיפרו במינסק, כי כאשר החליטו שואבי־המים להקים בית־כנסת לעצמם, הירשו להם רבני הקהילה להעלות את מחיר המים בחצי פרוטה. הם אף תרמו משלהם בהתמסרות רבה ולכן זכו שקול תורה יישמע בבית מדרשם לאחר שנדם הקול ברוב בתי־הכנסת שבעיר.

למדנים בודדים מבוגרים היו באים לבית־הכנסת על שם אֶטינגר (עטינגער־שול) ללמוד תורה. **אחד מהם היה ר' יעקב מראדושקבי׳ץ, בן הרב מאיר רבינזון, אדם חריף־מוח ומקורי** מאוד. הוא זכה להגיע לישראל ובני־הישיבה היו לומדים מפיו חידושים מבריקים ומלאי ענין, לפעמים גם פאראדוכסליים. שמעתי מפיו הגדרה על אדם אחד: "זהו אדם בעל חיצוניות עמוקה" ופעם אמר: "הנסתר האמיתי, ככל שהוא חושף את עצמו, הוא נשאר נסתר, ואילו הנגלה יכול להתכסות ולהתכסות — והוא יישאר נגלה".

כן היה בא לשם ר' משה קנטור, בחור מבוגר, שהרב משה גורדון ז"ל דאג לכלכלתו. חלוש היה במקצת, אבל עילוי גדול, וכן ר' מנדיל סלונימר, משיירי תלמידי־סלובודקה שנשארו במינסק. הוא סיפר לי פעם כי חזר על מסכת "חולין" 42 פעם.

למה קראו לבית־כנסת אחד "ר' איסר'ס חדר"? כשהגעתי למינסק נפטר כבר ר' איסר מזמן. ממלא־מקומו היה חתנו ר' אריה דרדק, יליד ראקוב, גברא רבא, בקי נפלא בש"ס ובפוסקים, איש אציל־רוח, בעל עיניים פיקחיות. רעיונו של ר' איסר היה, שלא רק ילדים צריכים ללמוד ב"חדר", כי אם גם אנשים מבוגרים. הוא כינס בבית־כנסת זה אנשים מבוגרים ולימדם כמו שלימדו ב"חדר". הרבי מסביר ענין, והתלמידים חוזרים אחריו בקול. פעם נזדמנתי לבית־כנסת זה בשבת בצהרים. בית־הכנסת היה מלא מפה אל פה. ישבו יהודים וספרי משניות פתוחים בידיהם, ור' אריה עומד על הבימה ומסביר משנה אחת. לאחר גומרו דבריו, דפק בבימה וכולם חזרו על המשנה עם דברי־ההסבר שלו. וחוזר חלילה. כך למדו משנה וגמרא, "חיי אדם" וחומש בקבוצות קטנות וגדולות, לפנות בוקר ולפנות ערב וגם בצהרי היום.

בימים ההם לא היתה הצנזורה על מכתבים מחו"ל חמורה כל־כך. להיפך, השלטון הסוביטי עודד חילופי מכתבים עם בני חוץ־לארץ, מתוך תקוה שהקרובים בחוץ־לארץ ישלחו לרוסיה דולרים, והממשלה תספוג אותם. והם היו נצרכים גדולים לדולרים. בעת ההיא פתחו גם חנויות מיוחדות, "טורגסין", בהן יכול היה כל אדם לקנות בדולרים מצרכים שונים. נזכר אני בפיסקה אחת מתוך מכתב שכתבתי לחוץ־לארץ בשמו של ר' יהושע הורודנר: "ובמסתרים תבכה נפשנו על אשר עלינו לבכות במסתרים".

באותו זמן פיתח הרבי מלובאביץ׳, ר׳ יוסף־יצחק שניאורסון, פעולה עֲנֵפה מאוד. הוא פתח ישיבה בְּנֶווֹאֶל ובמקומות אחרים ועמד בקשרים עם ד״ר יוסף רוזין, בא כוח ה״ג׳וינט״ ברוסיה. בימים ההם היה ה״ג׳וינט״ כשר בתכלית ברוסיה הסוביטית, באשר הוא הזרים מיליוני דולרים לשם התישבות יהודית בבירוביג׳אן. ולכן העלימו השלטונות עין מקשרי ה״ג׳וינט״ עם יהודים אזרחי רוסיה. כנראה, קיבל הרבי מלובאביץ׳ כספים מד״ר רוזין. הרבי ראה את עצמו כפטרונם של כל יהודי רוסיה, בין חסידים ובין מתנגדים. הוא היה אומר: ״בימינו קיימים יהודים כשֵרים ויהודים שאינם כשֵרים. וכל העוסק בתורה צריך לעזור לו.״ ואמנם נסע אליו פעם ר׳ יהושע הורודנר, לפטרוגראד, להשיג דרכו כספים כלשהם להחזקת הישיבה שלו, אף על פי שמינסק היתה עיר של מתנגדים ברובה. גם רבה של מוסקבה, הרב יעקב קלֶמֶס ז״ל, היה כנראה מקבל כספים מאת ה״ג׳וינט״, ותומך ברבנים שנאלצו להתפטר ממשרתם ולעזוב את קהילותיהם, וחיו חיי־דחק במוסקבה, (הרב קלֶמֶס עלה לארץ והיה חבר בית־הדין הגדול של הרבנות הראשית.)

במינסק היו מתכנסים עוד אברכים — פועלים ופקידים, משיירי חברת ״תפארת בחורים״, בבית־הכנסת על שם בלומקה, ״בלומקעס קלויז״. נקלעתי לשם פעם למסיבת סעודה שלישית בשבת. הרשים אותי מאוד הענין, שבזמננו עוד מתכנסים אברכים לסעודה שלישית ושומעים דברי תורה. חברה זו, ״תפארת בחורים״, נרדפה על־ידי השלטונות, כי חשדו בהם שהם מאנשי המחתרת הציונית. זכורני, אחד הפעילים ביניהם, דוד אלקין שמו, נאלץ לפרסם מכתב גלוי בעתון ״אוקטובר״, על ניתוק קשריו עם החבורה הקלריקלית, הבוגדנית והקונטר־ריבולוציונית הזאת. ואמנם, בסוף ימי שהותי במינסק התפוררה לגמרי חבורת ״תפארת בחורים״ תחת לחץ השלטון.

באותה תקופה היתה עוד קיימת מחתרת ציונית במינסק. כמה מתלמידי ה״ישיבה״ הצטרפו אליה. לפרקים היו תלמידי־ישיבה אלה נעדרים יום־יומיים, כי יצאו, כנראה, ליערות לכינוס. ואמנם אחד מהם, בנימין קרומר, בנו של הרב מֶבֶּלִיניץ, נאלץ לברוח ממינסק לאחר שחבריו נתפסו. (הוא עלה לארץ ובמשך שנים כיהן כמנהל בנק־הפועלים בגדרה.)

הייתה קיימת עוד ספריה ביידיש על שם י״ל פרץ. תלמידי־ישיבה בודדים היו סרים לספריה זו לקרוא את ה״ליטעראַרישע בלעטער״ היוצא בוארשה. אמנם לשבועון זה היה גוון פרו־קומוניסטי, אבל מתוך דברי הביקורת שלהם על הציונות אפשר היה ללקט פירורי ידיעות על המתרחש בעולם היהודי, והצמאון לכל ידיעה היה גדול מאוד.

כן היתה קיימת ספריה גדולה לאומית, ובה גם ספרי קודש מרובים. משה אברמסקי, בן הרב יחזקאל אברמסקי מסלוצק, שהיה אחר־כך ראש בית־הדין הרבני בלונדון, גילה בספריה זו את כרכי ״התקופה״ עד האחרון שבהם, וכן קובץ בשם ״מדעי היהדות״, בהוצאת האוניברסיטה העברית בירושלים. באותה ספריה פגשתי פעם את הרב מאנעס מביחוב־החדשה, זה הרב שבגד ועזב את קהל עדתו ופירסם מאמר שבו הסביר למה פנה עורף ליהדות ולדת. לפני כל חג ומועד היה מפרסם דברי כפירה ב״אוקטובר״.

על מה התקיימנו? בשעתו כבר בטל היה המנהג של אכילת ״ימים״ אצל בעלי־בתים, פרט לחגים ולשבתות, כאשר כל בעל־בית התכבד בכבוד בן־ישיבה הסמוך על שולחנו. התקינו לנו מסעדה ברחוב טורגובאיה בביתו של ר׳ פנחס רזניק, אביו של ר׳ משה רזניק, בעל חנות־רהיטים, שהיה אחד הפעילים למען הישיבה במינסק. אכלנו שם צהרים, התלמידים שמחוץ לעיר, בשתי משמרות. ילידי העיר מינסק אכלו בבתיהם־הם. ארוחת־בוקר היו מכינים לנו בבית־הכנסת של ר׳ איסר, והיא כללה: תה, לחם, חמאה וריבה. והיה זה דבר נכבד בתנאי

הימים ההם. פרובלימתית היתה ארוחת־הערב, כשכל אחד נאלץ לטפל בה בעצמו. שאלת הדיור נפתרה בקלות. בימים ההם פורסם החוק על מיכסה של מטרים מעוקבים לכל נפש בדירה. האנשים חששו שיכניסו להם לדירותיהם שכנים בלתי רצויים, רשמו איפוא בחורי־ישיבה כדיירים בבתיהם ושיכנו אותם, ועל־ידי כך נפטרו מהפקעת דירותיהם. אני מצאתי לי דירה אצל משפחת קליבנסקי, שותף לבית־מסחר לסיגריות, שעדיין פעל באותו זמן, שהרי היה זה בתקופת הנאֶ״פ. קיבלתי חדר יפה מרוהט. כשהייתי חוזר מהישיבה, היתה סבתא מכינה לי כוס תה ופרוסת לחם, לבל אלך לישון רעב חלילה.
כספים מצומצמים להחזקת המסעדה נתקבלו מתרומות של בני העיר, וכנראה היתה מגיעה עזרה מרבנים או בעלי־בתים מחוץ לעיר. זכורני, כי פעם בא לבקר במסעדה שלנו הרב מנובוזיבקוב, ר׳ שלמה יוסף זֶווין ז״ל. ואמרו שהוא שליחו של הרבי מלובאביץ׳. נתקבלו, כנראה, כספים גם מהרבי מלובאביץ׳.
ראוי לציין כי יחסם של יהודי מינסק ללומדי תורה היה לבבי וחם. נזדמנתי פעם לבית־הכנסת על שם אטינגר ושמעתי חידושי־תורה של ר׳ יעקב מראדושקביץ. על ידי עמדו עוד שני בחורים קשישים יותר. פתאום נכנסה אשה, אמא יהודית לכל דבר והכריזה: ״הכינותי מרק טוב בבית. חכו כאן, מיד אביא גם׳לכם.״ ואמנם הביאה לנו מרק תפוחי־אדמה חם להשיב את נפשנו. תמיכה בבני תורה היה ענין של מסורת בעיר ואם בישראל כמינסק. דוגמה לכך היחס המיוחד אל זָקן תלמיד־חכם ששמו היה ר׳ פַּייבֶּה. ר׳ פייבה ישַב ולמד ביום ובלילה — במשך שנים — מסכתא אחת, בבא קמא. הוא לא הלך לאכול לשום מקום. ונמצאו נשים צדקניות שהעריצו את היהודי הזה, העוסק יום ולילה בתורה, והיו מביאות לו את אוכלו מדי יום ביומו לבית הכנסת של ״שואבי המים״, ששם ישב ולמד.

טבעי הדבר כי נוער, גם בתנאי מחסור, ובעולם סגור, מפתח לעצמו הווי של חיים חברתיים. ואמנם היינו מתכנסים בשבתות אחרי הצהרים או בערבים לאחר הלימודים ופותחים בשירה. כשהגיע פעם הרב מקוידאנוב ל״קוידאנאָוער שטיבל״, נהרנו אליו כולנו, אפילו בני המתנגדים. היה זה חתנו של הרבי ר׳ יוסלי — הרב ר׳ נחום רבינוביץ ז״ל, שעלה אחר־כך ארצה והיה רב ודיין בחיפה. הגענו למסיבת סעודה שלישית והקשבנו לניגונים חסידיים ולדברי התורה של הרבי.
היה במינסק חסיד קוידאנובי אחד, ר׳ מיכֶל׳ה שמו. הוא היה עני מרוד, ובכל־זאת עליז ושמח תמיד. היינו מזמינים אתו למסיבות החנוכה שלנו. הוא חיבר פזמונים ביידיש ושר אותם בפנינו, ואנו היינו חוזרים על החרוז החוזר יחד אתו.
פעם נזדמן למסיבת חנוכה שלנו ה״מגיד״ ממינסק, ר׳ בנימין שָקוביצקי, אחד האנשים הנערצים ביותר על־פני אנשי מינסק. נוכחותו היתה לכבוד לנו. הוא נאם בפנינו ושילב בנאומו דברי שירה ביידיש: ״אָ, איר קליינע ליכטעלעך, איר דערציילט אונז געשיכטעלעך, מעשה׳לעך פון אמאָל, מעשה׳לעך אָן א צאָל״ [1] וכו׳. היה לו קול עָרֵב ושירתו הנעימה לנו. אני הייתי נוסע לחגים הביתה, פרט לחג השבועות, שאז הייתי נשאר בישיבה. היו ממעטים בחגיגות פומביות, באשר הנהלת הישיבה חששה מפני עינא בישא של השלטונות. ר׳ מיכל׳ה היה שר לנו פזמון לפי סדר ה״אלף בית״, והנה חלקים מן הפזמון לפי זכרוני:

1. בתרגום מילולי: הי אתם, נרות קטנים, / סחים לנו סיפורים, / סיפורים מני אז, / סיפורים אין־סוף.

אז מיר אלע, מיר יידן, וועלן פון גלות גיין,
אז מיר אלע, מיר יידן, וועלן אין ציון שטיין,
אלע אינגאנצן
וועלן זינגן און טאנצן,
פון גרויס ביז קליין.[2]

ועוד בית המתחיל באות ח׳:

חן איז פארגאָסן אויף די גדולי התורה,
זיי האלטן ניט קיין ביקסן און מ׳האָט פאר זיי מורא.
אַז ווייל איז צו זיי,
אַז אָך און אַז ווי,
די וואָס ווילן זיי אנטקעגן גיין.
ביז וואנען וואָס וועט דאָס וועט זיין,
דערווייילע זיינען מיר אין גרויס פּיין.
דו, תורה, דו מַיין.
דו ביסט דאך שיין און פַיין,
טו אָן דיין הייליגע קרוין![3]

והבית המתחיל באות י׳:

יום הכיפורים, דער הייליגער טאָג,
ליגן זיי שיכורים, פאר איין וואָרט, מ׳מאָג!
שבת פאפּיראָסן,
אומזיסטע בלוט פארגאָסן,
וואָס מיאוס — איז בַיי זיי שיין![4]

כן שהה באותה תקופה במינסק המגיד ממוזיר, ר׳ רפאל רבינוביץ. הוא היה דרשן נפלא, בעל קול רענן והומוריסטן בחסד עליון. רעמי צחוק היו פורצים מפי שומעי דברו. הוא התמסר למעשי חסד: הקמת חברות ״לינת הצדק״ לעזרת חולים וקופות ״גמילות חסדים״ על־יד בתי־הכנסת, וכן ״משכיל אל דל״, צדקה לאנשים שירדו מנכסיהם. זכורני דרשה אחת משלו על הפסוק: ״פתחת שקי ותאזרני שמחה״ (תהלים פרק ל׳, פסוק י״ב). וזהו פירושו: ״העני הלוקח שק על כתפיו ומחזר על הפתחים כבר יכול לשמוח. אבל עני חשוב — כמת. עני חשוב המתבייש לגלות ברבים את עוניו והוא סובל במסתרים — הריהו כמת. בימים ההם התחילו נוהגים להינשא ולהתגרש בלשכה הממשלתית זאג״ס, נרשמים בקלות לחיתון ונרשמים לגירושין בקלות, והתלוצץ המגיד ממוזיר ואמר ״הולכים ונרשמים היום עם זאת ומחר עם אחרת, ומגיעים במהירות ל׳כל מקדש שביעי׳, אשה שביעית״. כן היה מזהיר ומתריע מפני ספקי־הבשר לבתים שכשרותם היא בספק. והוא היה מסביר

2. בתרגום מילולי: כשכולנו, היהודים, ניטוש את הגלות, / כשכולנו, היהודים, נהיה בציון, / כולנו ביחד, / נשיר ונרקוד, / מגדול ועד קטון.

3. חן שפוך על גדולי התורה, / לא רובה בידם — ומורָאָם על הכל. / מה שֶפר חלקם, / ואוי ואבוי / למי שיתיַצב כנגדם. / עד מתי זה יארך? / לעת עתה אנו ביסורים גדולים / אַת, התורה, את שלי, / מה יָפה אַת, ונאה, / ענדי את כתרך הקדוש!

4. יום הכיפורים, היום הקדוש, / הם רובצים שיכורים, בשל מלה אחת — מותר! / לעשן בשבת סיגריות, / לשפוך דם חינם. / המכוער — בעיניהם הוא היפה.

במשחק־מלים ביידיש, שהמלה ״טראָגט״ משמעותה נושאה־מביאה וגם הרה: ״שמעתי יהודיה אחת אומרת לחברתה: בביתנו יש בשר כשר, אשה אחת מביאה לנו, ׳טראָגט׳ ביידיש, זה 4 חודשים. והריני שואל: כשאשה ׳טראָגט׳ — מביאה — 4 חודשים, האם זה סימן לכשרות? יודע אנוכי על מקרים שאשה אחת ׳טראגט׳ — הרה — כבר כמעט 9 חודשים ובכל־זאת הילד הוא ממזר גמור״.

זכורני על הרעש שנתחולל בעיר בקשר עם חתימת הרבנים. כנראה התפרסמו בעתוני חוץ־לארץ ידיעות על רדיפות היהודים ברוסיה, והשלטון היה מעוניין בהכחשה, לכן אסרו אז את רבני העיר ואיימו עליהם באיומים שונים ואילצו אותם לחתום על מכתב גלוי בעתון ״אָקטיאבר״ כי אין רדיפות על הדת ברוסיה. המכתב נסתיים בפסוק מירמיהו: ״ודרשו את שלום העיר, כי בשלומה יהיה לכם שלום״. חתמו הרב מנדל גלוסקין, ר׳ יהושע הורודנר, הרב יחזקאל אברמסקי, הרב ר׳ אייזיק מקרמנצ׳וג וכו׳. טענו בבית־הכנסת: ״הייתכן שרבנים יחתמו על מכתב כזה? הרי ידוע ברבים, כי אסרו על קיום ׳חדרים׳, ביטלו את השחיטה הכשרה, אי אפשר ללמוד תורה וכו׳״. אכן, יש להניח שעוד היה במה לאַיים. ואם למשל איימו על ר׳ יהושע שיסגרו את הישיבה כליל, ודאי שאיום כזה פעל עליו, והיה מוכן לחתום על מה שחתם, ובלבד שהישיבה תוסיף להתקיים.

לאט־לאט החלו לחסל את הדת היהודית ברוסיה. החלו להפקיע את בתי־הכנסת לצרכי תרבות, היו ״מביימים״ פניָה של אזרחים המבקשים להפקיע את בית־הכנסת מידי מתפלליו לצורך זה או אחר. והשלטון ״נענה לבקשת הרבים״. אסרו על ״חדרים״. מי שרצה ללמד את בנו תורה, יכול היה לעשות זאת רק באופן פרטי. כנראה, לא היה סעיף כזה בחוק הפלילי האוסר לימוד תורה ביחידות. לאחר מכן החלו להיפטר מהרבנים. הוטלו עליהם מסים כה גדולים, עד שהקהילה לא יכלה לעמוד בהם, וכך חיסלו את הרבנות בקהילות קטנות. הרבנים היו עוברים לקהילות גדולות ומסתדרים כשומרי־לילה, כדי להימנע מחילול שבת. וכבר היה ידוע במוסקבה: יהודי הרוצה להיות דווקא שומר־לילה — הריהו ודאי רב־לשעבר.

ואשר לקיום מצוות הדת, יהודי שלא היה חבר המפלגה הקומוניסטית יכול היה להתחתן כדת ולָמוּל את בניו. ואילו לחבר־המפלגה היה זה אסור באיסור חמור. זכורני שלפעמים היו מגיעים זוגות־זוגות בשעות הלילה אל ר׳ יהושע הורודנר להינשא בחשאי כדת משה וישראל. היה קורא ״מנין״ של בחורי־ישיבה, שנים מהם היו משמשים כעדים, ומשיא את הזוג, והם היו הולכים בחשאי לדרכם. קשה יותר היתה בעיית ברית־המילה. במקרים אלה היה אבי הילד, חבר־המפלגה, משתדל לצאת לכמה ימים לאיזו ״שליחות״ רשמית, וסבא וסבתא היו דואגים למילת הילד בהיעדר האב, וכאילו נעשה הדבר שלא בידיעת האב.

נישואי־תערובת היו עדיין נדירים מאוד במינסק, העיר היהודית. היה קיים רגש טבעי של סלידה גמורה מנישואי תערובת. רק כשהגעתי לאחר זמן למוסקבה, שמעתי על בחורים יהודים היוצאים עם ״גויות״.

חגיגות בר־מצוה לא נחוגו בטקסים פומביים, אולי מחמת המצב הכלכלי הירוד, ואולי מחמת הפחד מפני השלטון. לי לא ערכו חגיגת ״בר־מצוה״ וכן לאחי הבכור. בשבת ״בר־מצוה״ שלי הזמין אבי הרב לביתו כמה ידידים לטעימת עוגה, ״לעקאך״ בלע״ז, וזה הכל.

ועל השחיטה. עד כמה שאני זוכר, לא היה קיים איסור גמור על השחיטה. אלא אילצו את השוחט להתפטר מתפקידו. כשלמדתי בשקלוב, הלכתי בלילה לאיזה מקום לקבל בחשאי בשר כשר, משום שפשטה שמועה כי במקום אחד שחטו ומחלקים בשר ליחידי־סגולה.

באתי לרפת אחת וקיבלתי תמורת תשלום ק״ג בשר. נזכר אני בבעלת־ביתי בשקלוב, איך נאלצה בדאבון־נפש לבשל בשר־טריפה לבנה שעבד כחייט בקואופרטיב וטען כי בלי בשר אין לו כוח לעבודה.

על מאסר של רבנים איני זוכר בתקופתי. ידוע לי רק על מאסרו של הרב יחזקאל אברמסקי מסלוצק וגירושו לקוסטרומה. ואחר־כך, כנראה, בלחץ שבא מחוץ־לארץ, ״גירשו״ אותו לחוץ־לארץ.

מלים מספר על היחס בין המתנגדים לחסידים. ההבדלים ביניהם טושטשו וברור היה לנו, כי עלינו לעזור איש לרעהו. בישיבה שלנו במינסק היה בחור אחד, ליפא מבוברויסק, שאביו היה הדיין החסידי בעירו. והוא אירגן קבוצת בחורים להליכה אל ליובאוויטשער שטיבל, שהיה למעשה ״בית־כנסת גדול של חסידי לובאביץ׳״, כמה פעמים בשבוע, ורבי אברהם ברוך פבזנר ה״משפיע״ לימד אותנו פרק ב״תניא״. למדנו את פרקי שער היחוד והאמונה״, ובחודש אלול את ״שער התשובה״. כמו כן קיימנו התוַעדות חסידית בביתו הפרטי של ״המשפיע״, היינו שרים ניגונים חסידיים, וה״משפיע״ חזר בפנינו על דברי חסידות. כשסיפרתי על כך לאבא, שהיה ממשפחת מתנגד, הוא סיפר לי כי בימי בחרותו נסע ללובאביץ׳ ושהה שם בימים הנוראים, שכן רצה לעמוד על טיבה של חסידות חב״ד. ומסר לי כי שיחותיו בחסידות של הרשב״ץ, מורו של הרבי הקודם מלובאביץ׳, עוד טעמם בפיו כנתינתם בשעתם. הרשב״ץ היה אחד המסבירים הטובים ביותר של חסידות חב״ד.

ועוד יש לציין מקרים לא מעטים של תמיכת אנשי השלטון באנשי הדת. כבר הזכרתי לעיל את פרשת קרול. כן סיפר לי הרב אשר קרשטין שבשבתו במאסר קיבל עזרה מרופא בית־הסוהר, והוא גם ציידו בתעודות לשחרורו. וכן משה דולצ׳ין אביו של ה׳ אריה דולצ׳ין, שהיה איש דתי, היה מוציא מן הקואופרטיבים סוכר ומצרכים שונים לתמיכה באנשי דת, שהיו כבר משוללי זכויות. היו גילויים מופלאים של מתן בסתר. אבי ז״ל, שנאלץ לעזוב את עיירתו והגיע למוסקבה, קיבל שם עזרה מבעלי־בתים שונים שראו חובה לעצמם לעזור לרבנים שגלו.

לאט־לאט החמיר המצב. תקופת הנאֶ״פ פסקה. כל המסחר עבר לידי הממשלה והאנשים נושלו מעמדותיהם הכלכליות והפכו למשוללי־זכויות. איך התקיימו? ודאי עזרו בנים שעבדו, קרובים מחו״ל.

יחסנו לספרות יידיש היה שלילי, באשר ספרות זאת היתה קשורה בקומוניזם וביאֶווסקציה. אם התעניַנו בספרות, היינו קוראים את מאיאקובסקי או יֶסֶנין. ה״אָקטיאבר״ של א. אשרוביץ וה״עמעס״ של מ. ליטוואקוב היו בעינינו מוקצים מחמת מיאוס. היינו מעיינים בהם לפעמים, כדי לעמוד מתוך דברי שטנתם על המתרחש בארץ־ישראל.

לאט־לאט הלכה היהדות והתחסלה. הנערים נעשו ״פיונרים״ והנוער הבוגר הצטרף ל״קומסומול״. בתי־הכנסת הופקעו. הרבנים נאלצו לעזוב מקומותיהם. המבוגרים הפכו למשוללי־זכויות.

ומלים מספר על המשך לימודי בשקלוב. בשקלוב היה רב גדול בתורה, ר׳ מרדכי פינשטיין, אחיו הצעיר ר׳ משה פינשטיין הוא כיום אחד מגדולי רבני אמריקה. נתלכדה מסביבו חבורה קטנה. מקודם היינו רק שלושה ולאחר מכן שבעה בחורים. בין הלומדים היה ר׳ הלל מֶדליה, שהיה אחר־כך רבה של אנטוֶרפן. אביו, הרב מדליה מויטבסק, היה הרב האחרון של מוסקבה. יום־יום היינו לומדים שיעור עם הרב פינשטיין. זה נמשך עד חורף תר״ץ, 1930. בליל כ״ג שבט תר״ץ התפרץ שוטר לבית־הכנסת הקטן על שם ״טרֵיבֶס״ שבו למדנו

והודיע: "אתם אסורים!". הביאו אותנו למשטרה וחקרו אותנו. למחרת שיחררונו בהוראה חמורה שנחזור כל אחד לביתו. וכך נתחסל קיבוץ הבחורים בשקלוב.
בתקופת לימודי במינסק היה קיים עוד קיבוץ בחורים בחרקוב. למדו אצל הרב ישראל משה סולומון, הרב מוואלצ׳אנסק. וכן היתה ישיבה זמן־מה בויטבסק וישיבת לובאביץ׳ בנאֶוואֶל. אלה היו הקיבוצים של לומדי־תורה בזמני. בודאי נמצאו בודדים שלמדו אצל רבנים או אצל תלמידי־חכמים. כשגלו אנשי חב"ד לגרוזיה, ניסו גם שם להקים מרכזי־תורה.
לא נזדמן לי לבוא במגע עם תנועת "החלוץ" הליגאלית בבילורוסיה. בעיירה שלי קרוצ׳ה היה בחור אחד, מרדכי אוקון שמו, שהיה מקבל חומר בלתי־ליגאלי על "החלוץ". היינו מתכנסים בביתו בחשאי והוא היה קורא בפנינו קטעים מ"החלוץ". וכך נודע לנו במקצת על המתרחש בארץ. כל הדברים האלה נסתיימו חיש. כי הגפ"או, הבולשת הרוסית, נכנסה בעובי־הקורה, והאנשים פחדו להרים ראש.
קשרים עם ארץ־ישראל לא היו קיימים. רק קשרי מכתבים פרטיים התירו. פעם קיבלנו מכתב מדודי אברהם־אבא אורי, שהיה מנהל בית־ספר ביבנאל, ובו סיפר כי הרב צבי יהודה קוק עוסק בהשגת סרטיפיקטים לבני־ישיבה מרוסיה. מיד כתבתי מכתב והוספתי חידושי־תורה משלי וביקשתי שיואיל לשלוח לי סרטיפיקט. הרוסים דרשו שגם את כרטיס־האניה לאניה הסוביטית יקנו אצל הסוכן שלהם בחו"ל בדולרים. וישיבת "מרכז הרב" קנתה בשבילי אצל יצחק הוז בתל־אביב, סוכן ה"סובטורגפלוט", כרטיס־אניה. כשבאתי ל"אינטוריסט" לטפל בענין נסיעתי לארץ, הודיעו לי על גזירה חדשה, כי גם תמורת הדרכון צריך לשלם בדולרים. הייתי אובד־עצות. מניין לי דולרים? פניתי במכתבים לכמה עסקנים בחו"ל, ובכלל להרב מאיר הילדסהימר בברלין (הסתננה אלי ידיעה כי הוא עוסק בעניני־ציבור), וכן לרבי מלובאביץ׳ שהיה אז כבר בברוקלין. לא קיבלתי תשובה למכתבי, רק הרב מלובאביץ׳ שלח לי 30 דולר. המירותי את הדולרים בכסף רוסי וקיבלתי אישור על כך. כשהגשתי את הבקשה לדרכון, הוספתי את האישור על הדולרים שהיו בידי. כשהגעתי למשרד הדרכונים עמד תור גדול של אנשים ולכולם ניתנה התשובה: נדחתה הבקשה. כשהגיע תורי, זכיתי לשמוע את המלים הגואלות: אתה מקבל דרכון. זה עשה רושם רב על האנשים. אם מישהו מקבל דרכון, יש תקוה שביום מן הימים יקבלו גם הם. וכך זכיתי לצאת מרוסיה ועליתי לארץ באמצע הקיץ 1930. עד היום איני יודע למה הירשו לי לצאת. נס מן השמים ממש!

השל פרומקין

עם חברים ואישים

המרואיין, השל פרומקין (1974-1897), היה מפעילי "החלוץ ו"צעירי־ציון" ברוסיה. עלה ארצה ב־1920. ממיסדי המשרד הקבלני לעבודות ציבוריות. מחשובי ההגות בבעיות הכלכליות של תנועת־הפועלים ומשק־העובדים. ערך את "הרבעון לכלכלה" בהוצאת "עם עובד". מבחר מאמריו כונס בספרו "עליה ופיתוח בדרך למדינה".

אני עצמי יליד בוברויסק, אבל הכרתי אישים הקשורים במינסק, ועליהם רוצה אני להעלות זכרונות.

ראשית, על אליעזר קפלן. היה זה בועידה השניה של צעירי־ציון ברוסיה, לאחר מהפכת פברואר 1917. התקוות פרחו אז וגם תקוות הציונות. בועידה היו שלושה זרמים: האחד, זרם סוציאליסטי, לא מארכסיסטי, קרוב להשקפת העולם של ס"ר. השני, זרם עמלני, "טרודובוי" בלע"ז, שהשקפת־עולמו לא היתה מגובשת ביותר. השלישי, זרם ציוני־כללי, שטען כי אין אנו נבדלים במאומה מהציונים הכלליים, ורק צעירים אנו, ולכן שׂוּמה עלינו לקיים פגישות של צעירים.

אליעזר קפלן, אחד האנשים המרכזיים בועידה זו, היה סוציאליסט, לא בולשביק ולא מנשביק, אלא סוציאליסט הומאני, והוא הגן על השקפה זו בועידה. בכלל לא היו ההשקפות מגובשות עד כדי מצע מפלגתי. שני דברים בלבד היו ברורים ומוחלטים בעינינו: ארץ־ישראל ו"החלוץ".

מה שהבדיל את צעירי־ציון, על כל גוניהם, מהציונים הכלליים, היתה שאלת השפה. סיסמתו של מנחם אוסישקין היתה: "או עברית או רוסית". ואנחנו גרסנו: עברית או יידיש, אבל לא רוסית. יידיש — כשפת המוני־העם העמלים, שאנו מחויבים לטפל בהם. לאחר ויכוחים מרובים, נתקבלה החלטה משותפת ושמחנו מאוד.

אנחנו, צירי בוברויסק: אליהו דובקין, יצחק שמעוני, אב"א אחימאיר ואני, כל מַעינינו היו מרוכזים בעליה לארץ. הקשבנו לויכוחים בועידה ולא השתתפנו בהם.

לקראת הבחירות לאסיפה המכוננת, התארגן בלוק של כל המפלגות היהודיות פרט ל"בונד", פועלי ציון וס"ס. אליעזר קפלן בא לבוברויסק לאספת־בחירות מטעם הבלוק. הוא השאיר רושם עז גם על מתנגדיו — ביושרו האינטלקטואלי, בדיבורו ישר־לענין ללא שום פולמוס אישי.

פגישותי אלה עם קפלן בגולה קירבונו והפכנו לידידים ממש. עליתי לארץ בשנת 1920, ועבדתי בכבישים בקרית־ענבים. גייסו אותי למשרד לעבודות ציבוריות ולסולל־בונה. קפלן הגיע לארץ בשנת 1923, ונפגשנו תיכף ומיד תוך אֵמון הדדי ואהדה. לפי השכלתו היה קפלן מהנדס. הצעתי לו תפקיד מרכזי בסולל־בונה. כל שבוע היינו נפגשים. הוא היה אחראי לענינים הטכנולוגיים של סניף תל־אביב, ואני הייתי מפעילי המשרד לעבודות ציבוריות של סולל־בונה. עבודתנו המשותפת קירבה אותנו עוד יותר.

כשקפלן נבחר למזכירות הועד הפועל של ההסתדרות, כיהנתי אני כמזכיר המרכז־לעבודה. היתה זאת תקופת משבר וחוסר־עבודה בארץ, עיבדנו תכניות משותפות להקלת המצוקה. קפלן היה מטבעו שמרני וזהיר, כך בועד־הפועל וכך היה בהנהלת הסוכנות. לפעמים היו

דעותינו מנוגדות. אני הייתי מכין תכניות נועזות יותר, ואילו הוא צינן את התלהבותי, אבל היתה בינינו חברות אמת. הוא היה אחד האנשים שאזכרו עד סוף ימי כידיד אמיתי שרחשתי אליו אֵמוּן ללא מצרים.
כיהנתי כחבר מזכירות הועד־הפועל בשנות מלחמת־העולם השניה ומלחמת־השחרור, והוא — גזבר הסוכנות. תיכנַנוּ במשותף כיצד להבטיח אספקה לירושלים אם תהיה נצורה. הוא עזר לנו רבות גם במגביות "כופר־הישוב", שהייתי מיוזמיו, ועוד ועוד.
אליעזר קפלן היה, ראשית־כל, ציוני בכל רמ"ח ושס"ה, אחראי ומסור לאין־קץ וישר. מעולם לא נרתע מלומר במישרין, בגלוי וללא שום תכססנות את אשר עם לבו. כשקמה הכנסת הראשונה ואני חבר־הכנסת, והוא שר־האוצר, נפגשנו בועדת־הכספים של הכנסת. שם היו ישראל רוקח מימין ואהרן ציזלינג משמאל, וכולם האמינו בו ובטחו בו, והוקירוהו על נאמנותו ועל התמסרותו לתפקידו יומם וליל.

ומן הדין להזכיר גם את משה כהן, מי שהיה מזכיר ההסתדרות הציונית של רוסיה־הלבנה. בשנים הסוערות ההן של חילופי שלטון: בולשביקים, גרמנים, פולנים ושוב בולשביקים, כשרוסיה הלבנה היתה תדירות מנותקת מהמרכזים במוסקבה ובאוקראינה, הוקמה בה הסתדרות ציונית. שותפים לה היו הציונים הכלליים, צעירי־ציון — צ"ס ופועלי־ציון ראדיקאליים. משה כהן, המזכיר, ביקר פעמים אחדות בבוברויסק. היו, כמובן, התנגשויות ויכוחים בין הציונים הכלליים ובינינו, והוא ידע ליַשֵר את ההדורים ולמצוא פשרה. היה בו איזה כוח מושך, ואנשים הקשיבו לדבריו הנאמרים בנחת, גם אם התנגדו לדעתו.

ושוב פרשה הקשורה במינסק. בזמן הכיבוש הפולני כיהנתי כחבר ועד הקהילה בבוברויסק. היה חשש לפרעות, וסגרנו את כל השערים והחנויות. קלגסי הגנראל האלר, הפוזנאנצ'יקים, היו מתעללים ביהודים, גוזזים זקָנים, מכים. חששנו לפוגרום. לפתע באו חיילים פולניים ודפקו על שער ביתנו. הם הביאו מכתב מראש־הקהילה, אייזיק קסטרין, אחד מעשירי העיר וראש הציונים הכלליים, שהנה הוא מכנס ישיבה של ועד הקהילה לדיון בענינים סוציאליים. אותה שעה התאכסן בביתו הגנראל שהיה המפקד הצבאי במקום ולבקשתו הוזמנה ישיבת הקהילה. לאמיתו של דבר, לא הטרידו אותנו כל־כך הבעיות הסוציאליות, אלא ביקשנו לטכס עצה — איך להגיע למינסק, שבה שהה אותה עת הנרי מורגנטאו שהגיע לפולין מטעם שלטונות ארצות־הברית, לברר מה מידת אמת יש בשמועות על פוגרומים שעושים הפולנים ביהודים. בסיכומה של אותה ישיבה, נקבעו שני חברים שהוטל עליהם לנסוע למורגנטאו ולספר לו על אימת הפוגרום בבוברויסק: הלל אלכסנדר מטעם ה"פאָלקס־פארטיי" ואני. הגנראל צייד אותנו בתעודות שבהן נאמר כי נסיעתנו למינסק קשורה בענינים אזרחיים חשובים.
יום לפני מועד הנסיעה למינסק, חלה אלכסנדר ונבצר ממנו לצאת לדרך. הוחלט שאסע לבדי. הגעתי עד תחנת־הרכבת, ומשמרות הצבא הפולני לא עצרוני. ברכבת הייתי האזרח היחידי מלבדי כולם — קצינים וחיילים. בדרך החלו אנשי־הצבא להתאנות לי, כמנהג הימים ההם, כל יהודי שנסע אז ברכבת — היתה צפויה לו סכנה שיטלו ממנו את נעליו, או אף ישליכוהו מהרכבת החוצה בשעת מהלכה. למזלי, נסע ברכבת זו קצין פולני מווארשה. הוא התערב בדבר ואמר: "חרפה אתם ממיטים על הצבא הפולני. אדם זה יש לו תעודה מהגנראל שלנו — ואין אתם מכבדים אותה?".

הגעתי למינסק. שם שרר שקט יחסי. מורגנטאו נעדר ממינסק, יעצו לי להיפגש עם ד״ר חיים חורגין, יושב־ראש ועד הקהילה. הוא היה אדם צנוע, תקיף ואמיץ־לב, אדם שלא ידע פחד מהו, ציוני מסור בלב ונפש. הוא היה מדבר עם הפולנים קשות, ואף מאיים עליהם שיודיע על תעלוליהם ללונדון ולוושינגטון. הפולנים היו מעונינים אז שתדמיתם בארצות המערב תהיה כשל אנשים נאורים הראויים לעצמאות. חורגין מסר לפולנים את תלונותי, והפולנים הבטיחו לשלוח קצין מיוחד עם הוראות חמורות על מניעת התעללויות בתושבי בוברויסק.

נפגשתי שנית עם חורגין במינסק בכנס הקהילות. בכנס זה היו 28 צירים ציונים כלליים, 10 צעירי־ציון, 24 בלתי־מפלגתיים, 7 המזרחי, 12 אגודת־ישראל (אגודת־ישראל לא התנגדה לציונות, אך גם לא היתה ציונית), 4 פאָלקס־פארטיי, 1 פועלי־ציון, 1 פועלי־ציון ראדיקאליים. ה״בונד״ וס״ס לא השתתפו בכנס, כי הם כבר התחילו לפזול לעֵבר הקומוניסטים. חורגין היה יושב־ראש הכנס, ניהל אותו בבטחה ובתקיפות. בכנס נתקבלו כל ההצעות הציוניות.

שם נפגשתי עם אנשים מעניינים מאוד. ראש ״המזרחי״ בבוברויסק היה שמואל שפירא, אדם שהיה בו ניצוץ משל הרב קוק. ״החלוץ״ היה בעיניו דבר שבקדושה. מצאנו אצלו אוזן קשבת לתביעותינו, יותר מאשר אצל הציונים הכלליים.

כן פגשתי שם את מיכל רבינוביץ, חתנו של מאיר הלפרין, שהיה לו בית־מסחר־ספרים במינסק, ששימש בית־ועד לכל אנשי הרוח הציוניים בעיר. מיכל רבינוביץ היה אוצר של הומור ורוח טובה, איש משכיל ויודע תורה, וריכז מסביבו קבוצה גדולה של אנשי רוח. הכרתי גם את המורה חיים תנעזר, וכן את מיכל קפלן , איש עשיר וציוני מסור. נפגשתי שם עם ח. ד. הורביץ, כלכלן מארכסיסט, שקדם לברוכוב בביסוס מארכסיסטי של הצורך בריכוז טריטוריאלי של העם היהודי בארץ־ישראל.

אחד מחברי ״החלוץ״ בבוברויסק היה שבתאי לוזינסקי, לימים איש־המושב בארץ. הוא נהרג אחר־כך בשליחות בגולה וקראו לאניית מעפילים על שמו. היו ויכוחים רבים בינינו. אנו היינו קרובים ברוח ל״הפועל־הצעיר״, אבל שמענו גם על אחדות־העבודה. לבסוף החלטנו שכאשר נבוא לארץ נקבע לנו עמדה: כן סוציאליזם, לא סוציאליזם, כן חקלאות או לא חקלאות.

לאחר מכן התקיימה ועידה ציונית במינסק ובה ישב ראש יצחק ברגר. הוא הירצה הרצאות רבות־ענין ומשה כהן עמד על המבנה הארגוני. היה אז ענין של אחוזות. ציונים רכשו להם בכספם אחוזות בארץ־ישראל. אנו, ״צעירי ציון״ טענו: אחוזות — אדרבה, אבל אין פעולה זו צריכה להפריע לעבודה למען הקק״ל.

שם קיבלנו את העתונות היהודית מוארשה ״מאמענט״ ו״היינט״ וכן את ״דער יודע״ שהופיע בברלין בעריכתו של מרטין בובר. שבתאי לוזינסקי, שידע יפה גרמנית, תירגם לנו את תוכן המאמרים לעברית. היה שם מאמר של ב. כצנלסון על תפקיד החלוץ. היה זה חידוש בשבילנו. אנו ידענו מה אנו רוצים כחלוצים, אבל לא ידענו מה הארץ דורשת מאתנו.

שלום בהט

עיר־נעורי

המחבר, שלום בהט (פרלמן), נולד במינסק ב־1904. אסיר־ציון, עלה בשנת 1925. פעיל בעסקי ציבור־הפועלים, כיהן כמזכיר מועצת פועלי חיפה.

מינסק — עיר־הבירה הבילורוסית, שם המעורר חוויות, אסוציאציות וזכרונות על חיים יהודיים במלוא מובן המלה.

היתה זאת יהדות שרשית, תוססת ותרבותית, שפרשה כנפיה על כל גוני הקשת של האוכלוסיה — החל מסוחרי־היערות, קבלני־הבנין, סוחרי־האריג ובעלי טחנות־הקמח ומשרפות־היי״ש וגמור ב״עמך״, כגון נפחים, בנאים, זגגים, סנדלרים, חייטים, פחחים ובורסקאים, רצענים ועגלונים, ״כלי קודש״ ושענים, כובענים ו״קאטֶרינשצ׳יקים״. ועיר זו גם היתה מהזירות הראשונות ברוסיה למלחמת־מעמדות, למאבק הפועלים השכירים, בראשות ה״בונד״, על תנאי־חייהם.

עולה בזכרוני בית אבא, האמיד למדי, שבו גדלנו, שלושה הילדים, ולא ידענו מחסור. אבי סוחר־עצים, בעל מנסרה וגם בעל חנות לבדים בעיר, והבית בית ציוני חם.

אזכור גם את ראשי התנועה הציונית במינסק, את יצחק ברגר, מיכל רבינוביץ ואת משפחת לוֹשיצֶר שעמהם עמדתי בקשרים.

במועקה שבלב מנסה אני לשרטט כמה קוים של העיר הזאת, שבה נולדתי וגדלתי, שבה שתיתי בכל פה מבאר התרבות, ורכשתי תודעה יהודית, לאומית ומעמדית, ובה שכולתי מכל משפחתי הענפה שנרצחה בידי חיות־הטרף הנאציות.

את ההיסטוריה היהודית של העיר המופלאה הזאת, על מפלגותיה הציוניות, על תנועת ״החלוץ״ רבת־הפעלים, ההכשרה החלוצית והמחתרת הציונית־סוציאליסטית שלחמה בציפרניה ממש על קיומה, בתוך משטר חדש ועוין, כל זאת אשאיר להיסטוריונים. זאת היתה אפופיאה של גבורה שבו צריכות היו להתמודד המפלגות הציוניות־החלוציות, בחתירתן לעליה ולהגשמה, לא רק עם משטר חדש וקנאי, אלא לעתים גם עם אח או חבר, ועם יֶאֶווסקים שקנאותם לרעיון הקומוניסטי עלתה בהרבה על זו של חבריהם הגויים.

נזכר אני בביתנו הגדול והמרוּוָח ששכן בפינת הרחובות זאכארייבסקאיה ובוריסובסקאיה. מעבר לבית התמשכו שלושה רחובות מרכזיים שהובילו לערים בוריסוב, לוֹהוֹיסק, צְנא. מעבר לזה — שדות תפוחי־אדמה, הדגנים למיניהם, הפשתן ואדמות־הבור שמהן היו כורים את הכבול, ששימש כזבל מַפרה וכחומר־הסקה. מצד שני השתרעו יערות עבותים.

רואה אני את רחוב זאכארייבסקאיה ההולך ונמשך עד לתחנות־הרכבת, זו לצד מוסקבה וזו לצד וילנה. הרחוב הָמה תמיד בני־נוער הדנים בנושאים העומדים ברומו של עולם.

מגיע אני עד הגשר מעל לסביסלוץ׳, תחנת־החשמל הגדולה, הגן העירוני, הכיכר עם התיאטרון העירוני ובתי־הראינוע, עם ״הגיגאנט״ בראש, ורחוב גוברנטורסקאיה — משכן עשירי העיר, והכיכר הקטנה הפונה לעבר נאֶמיגה, שוק־הדגים הידוע. במעלה רחוב זה השתכן משרד הגֶפֶּ״או, שבמרתפיו נתכבדתי ב״ישיבת״ מאסר.

רוב הבתים בשכונות ובפרוורים קומארובקה, לאכובקה ופֶּרֶספה בנויים היו מעץ, בני קומה אחת. בקיץ היו פורצות שריפות. האנשים היו עוזבים בבהלה את בתיהם שבערו כגפרורים, גדוד הכבאים היה עושה את עבודתו בחירוף־נפש — ואנו, הילדים, היינו זנים עינינו בחזיון מרהיב ומחריד גם יחד.

רחובות העיר היו מרוצפים באבנים עגלגלות, ובכל פעם שהעגלות היו עוברות עליהן, נדמה היה שגדוד חיילים יורה במכונות־יריה.
מקום הקיט של תושבי העיר התרכז בקומארובקה. גם להורי היה שם "נוה־קיץ". את החופשות שם היינו מבלים בחיק הטבע, התפריט היה משופע במאכלי חלב רבגוניים ובגרגרי־יער אדומים ושחורים, שבתוספת שמנת וסוכר היה טעמם כצפיחית בדבש.
נזכר אני באוניברסיטה של מינסק, בה למדתי שנה עד למאסרי. האוניברסיטה שכנה מול בית־הקברות העירוני. בתוך הבנין נמצא גם המכון לניתוחי־מתים שליד הפאקולטה לרפואה, ואפשר שמטעם המכון הוצאו גופות טריים מקברותיהם לצרכי ניתוח ולימוד. וזהו פשר מטר־האבנים שניתך עלינו לא פעם בצאתנו מן המכון. בני משפחות הנפטרים היו מגיבים בדרך זו על נטילת הגופות לצרכי מחקר.
ומלים מספר על עגלוני מינסק. היה זה שבט יהודי מיוחד במינו, כל אחד מהם היה גיבור־חיל, ענק שהטיל חיתיתו ומוראו על גויי העיר. אם פגע אחד הגויים ביהודי — היו הם מתייצבים במערכה, ופעמים עם יצול ביד, ואוי היה לאותו גוי שנפל בידיהם.
ועוד — על הכלי־זמר היהודיים וגדוד הכבאים של העיר. הראשונים היו משמחים את לבבות הקרואים ומרקידים אותם בחתונות בנגינתם הערֵבה, מתוך רפרטואר עשיר של זמירות ומנגינות יהודיות. "התזמורת" לא היתה משופעת בהרבה כלים, אך במעט שהיו ברשותה היתה מחוללת נפלאות ממש. גם מקומו של הבדחן המסורתי לא נפקד משמחות הכלולות. וייזכרו לטוב גם השדכנים שעמלו לקרב בנים ובנות ולזווג זיווגים.
כבוד רב רחשו לכל יהודי שהשתייך לגדוד הכבאים. כל אחד היה מסור לתפקידו בלב ונפש, ובכל רגע היה מוכן לקפוץ לתוך האש ולהציל כל שניתן מתוך הלהבות.
מינסק היהודית היתה משופעת ב"ישיבות" ולימוד התורה היה ברמה. כן לא חסרו מוסדות חסד וצדקה, מושבי־זקנים, בתי־חולים, חדרים למיניהם, ה"חדר המתוקן", הפרוגימנזיום של פלדשטיין, ספריית־נופך והספריה על שמו של פושקין. לנגד עיני עומדת דמותו של סבי, חיים־בר, שהיה יהודי תקיף. הוא שקבע את בחירת כלי־הקודש, הרב והגבאי בבית־הכנסת והיה "היהודי המלומד" שייצג את היהודים כלפי השלטונות. רואה אני אותו גומל חסדים, מחלק הלבשה ונעלים לילדי התלמוד־תורה לקראת החורף הקרב ובא.
בתי־הכנסת והשטיבלאך השונים, שרובם סמוכים היו זה לזה, התחלקו לפי מקצועות המתפללים — הקצבים, הסבלים, בעלי־העגלות וכמובן שבפסיפס זה לא נפקד מקומם של החסידים והמתנגדים, בעלי־המלאכה והחברה־קדישא.
השבת במינסק — היתה שבת של ממש. בהתקדש השבת, היו היהודים נוהרים לבתי־המרחץ להזעה ולטבילה במקוה. ב"שוויצבאָד", שהחום והאדים העולים בה, בפרט על המדרגה השלישית, היו עוצרים את הנשימה ממש — היו הרוחצים מסתייעים בכל האביזרים, כגון "הבעזימלאך" (חבילי זרדים) שבהצלפתם היו הופכים את הגוף לעיסה אדומה אחת, ולבסוף היו שוטפים עצמם במים קרים מתוך "שעפעלאך" (ספלים). מהמרחץ היו היהודים יוצאים ממורקים וסחוטים, פה ושם עוד נושרת טיפה מהזקן והפיאות, העינים מזהירות, והם מתקדשים לקבל פני שבת המלכה.
בשבת היו בתי־המלאכה, הסדנאות והחנויות סגורים על מסגר ובריח. המונים נוהרים לבתי־הכנסת, לשטיבלאך ול"מניָנים" הפרטיים. לפני גמר התפילה מוציאות עקרות־הבית מהתנורים את הטשולנט, האויר מתמלא ריחות גן־עדן של קוגעלאך (פשטידות), געפילטע קישקע (מעי ממולא), געפילטע פיש (דגים ממולאים) וצימעסים (פרפראות) למיניהם.

אחרי הארוחה היו הקשישים ״תופסים שלוָה״ עד לתפילת־מנחה והצעירים היו נפגשים בצוותא, מטיילים ברחוב זאכארייבסקאיה, ממשיכים בויכוחיהם, ומתעסקים ב״פלירט״.
בהתקרב חג־הפסח היו ידיהם של החייטים והסנדלרים מלאות עבודה בהכנת מלבושיהם ומנעליהם החדשים של בני העיר. עקרות־הבית והבנות היו מנקות וממרקות את הבית אחרי ימי החורף הארוכים. האויר היה מתמלא נוצות מרחפות, ופחי־האשפה היו מתמלאים נייר צבעוני דהוי, צמר־גפן, שבבי־עץ ופחמים שהוצאו מתוך החלונות הכפולים ששמרו על הבית מגלי הכפור לבל יחדרו פנימה. ברחובות היהודים מגעילים את הכלים לקראת הפסח ובערב החג אוספים את פירורי החמץ, קושרים אותם יחד עם כף־העץ ושורפים את החמץ יחד עם הכף. הכל מוכן להתקדשות החג.
יהודים היו אוספים ״מעות חטים״ לנצרכים, אופים מצות ב״פודריאדים״ (קבלנויות) פרטיים, ומצוה גדולה היתה להשתתף בעשיית המצות ממש, כגון הבחורים שהיו מנקבים את המצות בגלגלי שיניים חדות והנשים טורחות בלישת העיסה, וצעקות ״מוירע, מוירע!״ (עיסת הקמח) היו ממלאות את חלל המאפיות.
הילדים היו משחקים בכפתורים, באגוזים, במחבואים, מתחלקים ביניהם במטעמים ומתגנדרים במלבושיהם החדשים.
אני נזכר במרתף הגפ״או ובית־הסוהר עם הקומנדנט כץ והחוקר אנדרייב. אני נזכר בבאֶזבוז׳ניקים, האפיקורסים הלוחמים. כאשר גוי היה אפיקורס, לא הלך לכנסיה, לא האמין באלוהים ותו לא. יהודי, כשהיה אפיקורס, היה מרוב קנאות אוכל חזיר בפרהסיה דוקא ביום הכיפורים. והקומוניסטים, מרוב קנאות לאידיאה, היו מלשינים בפני השלטונות אפילו על אחיהם והוריהם, ששׂו להפוך בתי־כנסת למועדונים של התנועה הקומוניסטית.
אני נזכר בלוחמים לזכויות הנשים — ושוב בולטת כאן הקיצוניות של היהודי. לפי המנהג ברוסיה נקרא אדם בשמו ושם אביו. היהודי הקנאי לזכויות נשים היה מפגין קנאותו על־ידי כך שקרא לעצמו מויסיי יאֶנטוביץ׳ על שם אמו יאֶנטה, במקום מויסיי אברמוביץ׳, על שם אביו אברהם. קנאות זו, ודבקות זו ברעיון היתה גם נחלתם של הציונים החלוצים הצעירים.
הצהרת בלפור שימשה מנוף עצום להגברת השאיפות הציוניות ומשכה אחריה חוגים שעד כה רחוקים היו מכל זיקה לציון. החלו להתארגן אגודות־נוער ציוניות ותנועת ״החלוץ״ שעשתה רבות כדי להכשיר את חברי התנועה לקראת עלייתם המקוּוָה לארץ־ישראל.
הכיבוש הסוביטי והתבצרות השלטון הבולשביסטי הביאו לשינוי מעמדה של התנועה. יד הרדיפות הקשה של המשטר, בעזרתם הפעילה של הקומוניסטים היהודים, לא הניחה שום פתח למחשבה חפשית ולפעולה ציבורית. התנועה הציונית ברוסיה הלבנה ובמינסק נאלצה איפוא, כמו ברוסיה כולה, לרדת למחתרת ולפעול תוך סיכון יום־יומי של חקירות ומאסרים.
נזכר אני בתקופה שבה עבדנו בתנועה עם אליהו אפשטיין, הוא אליהו אילת, שנשלח אלינו מטעם המרכז. בתקופה השניה עבדתי כיו״ר הסניף עם מָניה שטארקמן, שליחת מרכז צעירי־ציון ו״החלוץ״ הבלתי־ליגאלי. לאחר בריחתי בלילה מביתי, כמסופר להלן, באו להורי המפקחים הראשיים של גפ״או בטרוניה על החינוך שנתנו לילדיהם, שהרי גם אחי אליעזר ציוני וכבר נאסר. הקונספירציה היתה חמורה עד כדי כך, שלא ידעתי כי גם אחי היה פעיל בתנועה הציונית. היתה זו גם הפתעה להורי. נתברר שאחי נאסר בבתי־הנופש שלנו. תנועת ״ציונים־סוציאליסטים צעירים״, שעמה נמנה, ערכה אסיפה מחתרתית בבתי־הנופש שלנו, בתוך היער, ואז נתפסו. מהם נמצאים עתה בארץ משה טסמן בחיפה וראש הקבוצה שלום הקטין ביגור.

לפני גמר שנת־לימודי הראשונה באוניברסיטה, בפאקולטה לכלכלה, הייתי חבר בלהקה דראמתית. יום אחד ערכנו חזרה לקראת הצגת "סיפור שבעת התלויים" לליאוניד אנדרייב. שם נאסרנו ואני הייתי בין האסירים. ישבתי במאסר חודשים מספר בעוון "ציונות". דרשו מאתנו התחייבות בכתב לא לעסוק עוד בפעולות מחתרתיות. בתחילה לא רצינו להתחייב, אך לאחר מכן, לפי הוראת "המרכז" שלנו, התחייבנו. ואז שיחררו אותנו. נזרקתי מהאוניברסיטה בגלל פעילותי הציונית. לילה אחד, לאחר חודשים מספר, נשמעה דפיקה בדלת בשעה אחת לאחר חצות. אמא העירה אותי, והבנתי שעומדים לערוך שוב מאסרים. מזג־האויר היה חרפי, קפצתי מהחלון, ברחתי למנסרה ענקית והתחבאתי שם. לפנות בוקר הלכתי לקרובי ובלילה התחבאתי אצל חבר קומוניסט. שם שהיתי כארבעה ימים. מחשש להיתפס, וכדי לא לגרום לצרות לחברי הקומוניסט, עזבתי את מינסק. לשם זהירות לא עליתי על הרכבת בבית־הנתיבות שבמינסק, אלא נסעתי בעגלה כ־60 ק"מ בכיוון בוריסוב, ועליתי על הרכבת למוסקבה, ומשם הברקתי למוסקבה שיבואו לפגשני בתחנה.
בתחנה פגשוני שני חברים, אחד מהם קומוניסט. דאגו לי לחדר ולעבודה, והסתדרתי בעבודה במשרד צבאי. לימים נזדמנתי בחדרו של החבר הקומוניסט, עם אשה קומוניסטית ידועה בשם, ועם עורך העתון "זוואָזדא". שתינו תה בצוותא ושוחחנו. והם לא ידעו שעמהם יושב ציוני צעיר. שהרי גם שם הייתי קשור עם התנועה והמרכזים של "צעירי־ציון" ושל "החלוץ" הבלתי ליגאלי.
במוסקבה היה לנו מעין בית־ועד במקום הקרוי "יאקימנקה". במחתרת שלנו היה מקובל: אם תלויה מגבת בחלון — הרי זה סימן שהכל בסדר ואפשר להיכנס. אם המגבת איננה, הרי זה סימן לחיפושים ואסור להיכנס. למקום זה באו בחורים מכל רוסיה, מועמדים לעליה לארץ־ישראל, והבעיה היתה, איך לפרנסם.
התחלתי לדאוג לעבודה לאנשי "יאקימנקה". ביום בהיר אחד הבאתי את החברים לעבודה במשרד הצבאי שבו הועסקתי. דווקא באותו יום בא ראש המשרד, ובראותו אותם שאל אותי, מאין לקחתי את העובדים? אמרתי, שהזמנתי אותם מהראבפאק — הפאקולטה לפועלים, בלימודי־ערב. כעבור זמן־מה נתחוור לי ששהותי במוסקבה כרוכה בסכנת מאסר. ושמואל שניאורסון שעמד אז בראש "החלוץ" הבלתי־ליגאלי טיפל בהשגת ויזה בשבילי ויצאתי לארץ דרך אודיסה.

יהדות מינסק, בתקופה שבין שתי מלחמות־העולם, חיתה באשליה. היהודים רצו בכנות לבנות חיים יהודים לאומיים במסגרת השלטון הסוביטי, ועיניהם סונוורו כאשר בראשית השלטון הסוביטי ניתן לידיש מעמד ממלכתי. בתחנת־הרכבת היה שלט שנשא את שם התחנה באותיות עבריות. קמו בתי־ספר ששפת־הלימוד בהם יידיש, מכון פדגוגי ופאקולטה לידיש באוניברסיטה, הופיעו עתונים, ירחונים, ספרותיים ומאסף פאֶרידי למחקר בשם "צייטשריפט" שערכו לתולדות יהודי רוסיה הלבנה וספרות־יידיש רב עד היום הזה. גאוותם של יהודי מינסק היתה על התיאטרון היהודי בהנהלת משה רפאלסקי. היה זה תיאטרון בעל רמה גבוהה שהציג בבית־התרבות, לפנים בית־הכנסת הכוראלי המפואר. כל זה נגדע ונהרס ביד אכזרית ללא רחמים.
ואף על פי כן לא פסקה הכמיהה לחיים לאומיים עצמאיים, ועם תקומת מדינת ישראל — גם השאיפה לבנות ולהיבנות כעם בארץ־ישראל. אותם השרשים היהודיים הלאומיים שהעמיקו חְדור ללבותיהם של האבות והסבים, השאירו אותותיהם גם בבנים ובנכדים.

יצחק ברודנר

עם טרומפלדור ויצחק שדה

המרואיָן, יצחק ברודנר, נולד במינסק ב־1901. עלה עם קבוצת "בחורי טרומפלדור" ב־1920. איש־עסקים בירושלים.

כשפרצה המהפכה הרוסית, בפברואר 1917, הייתי כבן 16 ולמדתי בכיתה השביעית של הגימנסיה. משפחתי במינסק לא היתה ציונית וכן אני, אבל בבית־הספר היו לי כמה חברים, שהשתייכו ל"מכבי", וגם אני הצטרפתי אליהם. בראש ה"מכבי" במקום עמד המורה־להתעמלות דנציגר, בן 25 בקירוב.

יוֹם אחד, בזמן שיעור ההתעמלות, היה זה בספטמבר 1917, הופיע אדם לא מוּכּר לנו, עמד בצד והסתכל איך אנו מתעמלים. בגמר השיעור ביקש מאתנו מדריכנו דנציגר להישאר לשיחה. הוא הציג לפנינו את האיש, יוסף טרומפלדור, סיפר עליו כי היה קצין בצבא הצאר, ועכשיו הגיע לכאן כדי לארגן את "החלוץ". כשקיבל טרומפלדור את רשות־הדיבור, הצהיר, כי מטרת בואו היא, בראש וראשונה, הגנה עצמית. הזמן הוא זמן־חירום, ורצוי שנוער יהודי ילמד להשתמש בנשק להגנתו בשעת הצורך. טרומפלדור לא האיץ בנו להשיב מיד אם מצטרפים אנו לשורות ההגנה העצמית, אבל אנחנו התלהבנו מדבריו, ובו־במקום הודענו על הצטרפותנו. טרומפלדור החל לחקור אותנו, אם יש לנו נשק ואם נוכל להחביאו. לחלק מאתנו היה נשק וחלק הבטיח לרכוש נשק. בימים ההם היה קל מאוד לקנות נשק. ואמנם, כל אחד מאתנו הביא כלי־נשק ומסרנו הכל לדנציגר לשמירה. הוא היה מזמין כל אחד מאִתנו לחוד ומלמדו לפרק ולשמן את הנשק.

פרצה מהפכת אוקטובר ורובנו התגייסנו לצבא האדום. מכיתה של 40 איש התגייסו כ־35 איש. אימנו אותנו ושלחו אותנו לחזית המערבית. היה חשש שהפולנים יתקיפו את באֶלורוסיה. בדצמבר 1918 הוחלט לפרק אותנו. חזרנו ללימודים ול"מכבי".

לפתע הופיע אצלנו שוב טרומפלדור וסיפר לנו על קומונות בארץ־ישראל, על דגניה. כולנו הערצנו אותו. הוא אמר לנו כי הוא מארגן קבוצות ללימוד החקלאות, כהכשרה לעליה לארץ־ישראל. מקום ההכשרה יהיה בקרים, על שפת הים השחור, ושם כבר תימצא גם אפשרות להגיע לארץ. הבענו נכונות לצאת להכשרה.

בקבוצה שלנו היו איסר קוסובסקי, מרים מיכלסון, יהושע חפץ וקלמן מירסקי. טרומפלדור יעץ לנו לבוא לחארקוב, שם תהיה תחנת־איסוף של הקבוצות ומשם יישלחו לקרים.

יצאנו ממינסק באחד במאי 1919. ליווּנו לתחנת־הרכבת רק בני־המשפחה. הם ידעו רק זאת שאנו נוסעים לקרים. על מגמת פנינו הסופית לארץ־ישראל — לא ידעו.

הגענו לקרים וסודרנו בסובחוזים. עבדנו יחד עם גויים. היינו בחורים צעירים וחסונים, אבל לא מאומנים בעבודה חקלאית. בראשונה לעגו לנו, אבל כשלמדנו לעבוד כהלכה, התיחסו אלינו יפה. גרנו בצריפים, בכל צריף כ־40 איש. עבדנו מזריחת השמש עד שקיעתה. לאחר ארוחת־הערב היינו שרים שעה קלה ופורשים לשינה, כי היינו עייפים מאוד. בימי המנוחה לא היינו נוסעים לעיר הרחוקה אלא מטיילים בסביבה ומחכים לידיעות ממרכז "החלוץ". הקשר אתנו היה אישי. מישהו מהמרכז היה מופיע ומתעניין בטיב עבודתנו. פעמים היה אחד מאתנו מקבל חופשה ובא בדברים עם המרכז.

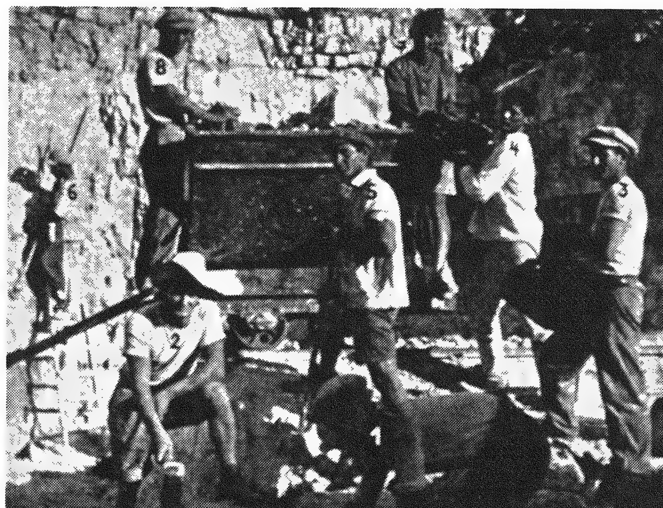
התחילה התקפת הגנראל לאבר קורנילוב על קרים. הבולשביקים התכוננו לנסיגה.

הקומיסארים בקומונות רשמו את האנשים, התוו את הדרך לנסיגה לדרום־רוסיה, והורו לקחת אתנו את כל המכונות ובעלי־החיים שבחוות, ולהשאירן ריקות מכול. לא היה לנו רצון לסגת לדרום־רוסיה. נדברנו איפוא בינינו לסגת לסימפרופול, בה היה אז מרכז "החלוץ". מתוך חשש מאסר, התחלקנו לקבוצות של שניים־שלושה והלכנו ברגל בלילות. הימים היו ימי קציר התבואות, והקמה הגבוהה עמדה בשדה. בימים התחבאנו בתוך הקמה והיינו ניזונים על גרעינים. פחדנו להתקרב לכפרים. אתי יחד היו קלמן מירסקי ואורוחוב. הגענו לסימפרופול והתקשרנו עם מרכז "החלוץ" ששכן בבית־ספר יהודי. מאחר שחששנו להישאר במרוכז, סידרו אותנו במשפחות יהודיות שבמקום.

הבולשביקים נסוגו והקוזקים הגיעו. פרעות מאורגנות לא היו, אבל כמה יהודים נהרגו או הוכו. נודע לנו שנאסרו כמה אנשים שבאו מהצפון, כלומר, חלוצים, ונשקף להם משפט־מוות. התחלנו לחפש את טרומפלדור ולבקש את עזרתו. הוא נתגלה באחת הערים על חוף הים השחור, ובאותו יום הגיע לסימפרופול. הוא התלבש יפה, ותלה על חזהו את צלב־גיאורגי שקיבל בשעתו בצבא הצאר, הצטייד בתעודותיו כקאפיטאן בצבא האנגלי, ובלוויית בחורה מקומית אחת הלך לתחנת־רכבת, שם היו אסורים הבחורים שלנו. לפנות־ערב חזר טרומפלדור ואתו ארבעת החברים שלנו ששוחררו בזכותו מן המאסר. החברה, ילידת קרים, סיפרה לנו לאחר מכן כי קשה היה להם להשיג את טרומפלדור בלכתו.

טרומפלדור סידר אותנו לעבוד באחוזות, כי עם הקוזקים הלבנים חזרו בעלי־האחוזות. עבדתי בקבוצה אחת עם יצחק שדה אצל איכר גרמני שחזר עם הצבא הלבן. וחיכינו לידיעות איך להמשיך דרכנו לארץ.

מקץ זמן מועט עזב טרומפלדור את קרים ועלה לארץ. הוא הבטיח לנו לשלוח מהארץ תעודות, שיאפשרו לנו לעזוב את קרים. בינתיים החלו "הלבנים" לגייס את הצעירים. רבים מהמגויסים נפלו בקרבות. חלק מאתנו השתמט בצורות שונות. בינתיים הגיעו התעודות ששלח טרומפלדור מהארץ, ובהן נאמר כי בזמן המלחמה גירשונו התורכים מיפו ועכשיו אנו חוזרים. בקבוצה הראשונה ארצה יצא יצחק שדה ואתו כארבעים איש.

חלוצים מרוסיה ("בחורי טרומפלדור") בעבודות בנין במוצא, 1925

מהם מינסקאים 2. יצחק יהלום (רטנר), 4. יצחק ברודנר, 5. חיים רטנר, 7. יוסף רטנר, 8. דוד קוסובסקי

איסר קוסובסקי

עם טרומפלדור במינסק

המחבר, איסר קוסובסקי (1900—1967), עלה ארצה עם החלוצים־הקרימצ׳אקים, ״בחורי־טרומפלדור״, בשנת 1920. ישב רוב ימיו בעין־גנים. בעזבונו — חוברת על דרכם של החלוצים־הקרימצ׳קים ארצה.

הופעת טרומפלדור במינסק היתה מאורע כביר לכל חברינו שלא יכלו להעלות על דעתם אפשרות של הגשמה מחוץ לארץ ישראל. הוזמנתי אז אל טרומפלדור כדי לתרגם מכתבים מרוסית לעברית. היו אלה תשובות למכתבים רבים שנתקבלו מהעיירות הסמוכות מארגוני ״החלוץ״ שהתארגנו חיש מהר בכל הסביבה. במכתבים האלה היו הרבה קוריוזים, אולם כולם הצטיינו בהערצה חמה לגיבור, לטרומפלדור. היו בין הכותבים שהתנדבו במכתביהם למסור את גופם ואת נפשם ככל אשר יְצַוה אותם ״יהודה המכבי השני״. אחד אפילו פנה אליו בתואר: גיבורנו הגידם. הדבר הרגיז את טרומפלדור מאוד, ורק כעבור ימים אחדים הבנתי לרוגזו. ומעשה שהיה כך היה.
בזמן הכתיבה היינו יושבים שנינו אל שולחן אחד. טרומפלדור היה נעזר בזמן הכתיבה באבן פשוטה וחלקה, אותה שם בקצה הגליון, על מנת שלא יזוז ממקומו. לפעמים, כשצריך היה להזיז את האבן, או להעבירה בידו האחת המחזיקה בעט, הייתי מזדרז לעזור לו. בפעם הראשונה הודה לי ואמר שלא אפריע לעצמי בדברים אלה. קיבלתי את דבריו כביטוי לאדיבות רגילה, או אולי גם בלתי־רגילה, שכן ראיתי כי עזרתי דרושה לו באמת. הוספתי איפוא לעשות כדבר הזה. אז פנה אלי בחימה גלויה ופקד עלי שלא אוסיף לעשות כזאת, כי ״כוחי רב לי בידי האחת ואין אני זקוק לעזרת מישהו״. דבריו הקשים פגעו בי מאוד, לא הרגשתי בי כל חטא, והייתי כאחד שספג סטירת־לחי. המשכתי את עבודתי במבוכה רבה. לשמחתי קם טרומפלדור והודיע לי, שעבודת היום נגמרה. דבריו נאמרו בטון רך ומלטף. הייתי מאושר בשמעי את קולו. הוא ניגש לחלון, הוריד את מעילו שהיה תלוי על ידית החלון והתחיל לובשו. עז היה רצוני לגשת ולעזור לו ללבוש את המעיל, אך לא העזתי. טרומפלדור היה מכניס את ידו התותבת לתוך השרוול האחד, אחר־כך מרים בידו הבריאה את הצווארון עם השרוול השני. השפלתי עינַי, כי לא העזתי לגשת אליו לעזור לו אחרי המקלחת הקרה שקבלתי ממנו. לאחר שלבש את מעילו סמך את ידו הבריאה על כתפי ואמר אלי: ״ובכן, באשי בוזוק*, נלך״. ברחוב נפרדנו.
בדרך לביתי בירַרתי לעצמי היטב את התנהגותו. הבנתי לרוחו. אין הוא רוצה להשלים עם כך שבעל־מום הוא. אותה שעה עלה בלבי זֵכר המכתב עם הפניה ״גיבורנו הגידם״, שכל־כך

* בתורכית: ראש שודדים, כינוי שכיח מתוך לצון או חיבה.

הרגיז אותו. הערצתי אליו גברה שבעתיים, ומעומק לבי סלחתי לו את עלבוני הצורב מאותו יום. למחרת באתי בשעה הקבועה להמשיך בקריאת מכתבים ובתרגום. במכתב אחד מבוֹברויסק שאל מזכיר "החלוץ" שם, אם מותר לו לקבל כחבר ל"החלוץ" בחור בן עשרים, מצוין בכל המעלות, יודע היטב עברית, אלא שחיגר הוא. מקצועו — הנהלת־חשבונות. התמהמהתי בקריאה, שכן לא רציתי לפגוע ברגשותיו, אבל טרומפלדור זירזני ועל כרחי המשכתי בקריאה. הוא הקשיב ברצינות ומניה־וביה הכתיב לי תשובתו: אנו זקוקים קודם כל לחיילים בלי שום מום ופסול, שיוכלו לעמוד בכל קשיי החיים הצבאיים, חיילים שימלאו בעיקר תפקיד של עובדים בכל העבודות הקשות — עבודת אֵת, מעדר ומכוש, תחת קרני שמש לוהטת ביום, ועבודת שמירה על הרכוש ועל הנפש בלילות. יידרשו, אמנם, גם מנהלי־חשבונות, אולם עבודות אלו נשאיר לחיילים שיֵצאו מתוך השורות אחרי היותם אינואלידים. החיילים יתמסרו לעבודת העם למשך שנים רבות, אסור יהיה עליהם לשאת אשה במשך זמן־מה. רק אחרי הרבה שנות־עבודה לטובת העם, יהיו חפשים לבנות את ביתם בקבוצות קואופרטיביות.

באחת הפגישות אמר לי לבוא בערב למקום מסוים לאסיפה שתדון על ייסוד הגנה עצמית. כנופיות משתוללות שוטטו בסביבה, והיה חשש גם להתפרצויות בתוך העיר. רוב הנאספים, כעשרים איש, היו מבין חברי "החלוץ".

לבסוף נתארגנה פלוגת הגנה עצמית בחסותו של טרומפלדור. כעבור יומים קיבלתי אקדח מידי אברהם גוריצקי, שלפלוגתו השתייכתי. באותו זמן חזר למינסק מנסיעותיו חבר המרכז הפטרוגראדי של "החלוץ", יעקב רושצ'וק, ופיטרוני מחובתי הנעימה במזכירות על־יד טרומפלדור.

בארגון שלנו התחילו אז להכין רשימה של שנים־עשר איש אשר יסעו לקרים לעבוד זמן־מה בחוה חקלאית, ובהזדמנות הראשונה, בהיותם קרובים לערי החוף סֶבסטוֹפוֹל, קֶאֶרץ', פיאודוסיה וֶיבפטוריה, יסעו לקושטא, ומשם לארץ־ישראל. בבחירת האנשים השתתף טרומפלדור, ולא היה גבול לאשרי כשנכללתי בין השנים־עשר. באחד במאי 1919 יצאנו כולנו, בינינו מרים מיכלסון, לתחנת הרכבת. טרומפלדור יצא את מינסק ימים מספר לפנינו, שכן היה עליו לסדר עוד יציאת חלוצים כמונו ממרכזים אחרים.

מחארקוב ואילך שימשה הרכבת רק לצרכי הצבא שנשלח אז להגנת קרים. כל רכבת היתה מלאה אנשי־צבא, רגלים ומלחי הצי, ופניהם דרומה. טרומפלדור הודיענו שיימסר לרשותנו קרון־משא אחד ברכבת ההולכת דרומה. ואמנם, כך היה. בעוד הרכבת עומדת ניגשו אלינו חיילים אחדים, בחנו את פנים הקרון ומצאוהו מרוּוָח מדי בשביל מספרנו המועט. טרומפלדור הציע להם תיכף מחצית הקרון. הם נדחקו לקרון והתחילו לרטון: "יהודים, בכל אשר תפנה — הם כבר תפסו את המקומות; אך תזוז הרכבת נַראה לכם". טרומפלדור ענה להם קשות וקם נגדם בנאום חריף. כפסל נהדר עמד בנשאו את דבריו, בהרימו את ידו הגרומה. וראה זה פלא, החיילים התחילו לשאול שאלות שונות, והוא ענה לכל אחד בדברים שנונים וקולעים. כעבור שעה היינו ידידים, והחיילים לא פסקו מלהלל את "חסר־היד".

חנן גולדברג

עם התנועה

המרואיין, חנן גולדברג, נולד במינסק ב־1901.
עלה ארצה ב־1921. בתל־אביב.

אבי היה מלמד. היו לו כעשרים תלמיד. החדר היה בביתנו. וחיינו בדחקות רבה. אמא היתה המפרנסת. היא היתה מוכרת שמרים, ולכבוד החגים היתה מוכרת יין ועוגות. היתה מחלקת לבתים את סחורתה וכן היו באות אלינו הביתה נשים לקנות שמרים. ומזה עיקר פרנסת המשפחה.

בשנים 1912-1909 למדתי בבוקר בבית־ספר למלאכה ואחר־הצהרים לימדני אבי לימודי יהדות. גמרתי את חוק־לימודי בבית־הספר בשנת 1912, וקיבלתי תעודת־גמר עם תמונת הפילדמרשל מיכאיל קוטוזוב, למלאת מאה שנים למלחמת־המולדת נגד נאפוליאון. המנהל שלנו היה יהודי ושמו זופוביץ. בבית־ספר זה למדו גם נוצרים, הבוחנים היו גויים, פקידי הממשלה הרוסית.

הנוער היהודי מהשכבות העניות והבינוניות היה נוטה אחרי ה"בּוּנד". השמועות אמרו כי ה"בונד" הוא ארגון מהפכני השואף להוריד את הצאר מכסאו. גם הזבנים בחנויות היו חברי ה"בונד". עם העילית שלהם נמנו הזבנים בחנויות האריגים, בחורים חסונים שהיו מגלגלים חבילות־אריג.

אחי אליהו היה זבן בחנות גלנטריה. נדמה לי כי להיות זבן בחנות — זה עתיד מזהיר לאנשים מסוגי. כרגיל, היו הזבנים מתחילים לעבוד בחנויות של זרים, ולאחר נישואיהם היו פותחים חנות משלהם. החלטתי להיות זבן. סבבתי בחנויות והצעתי עצמי לעבודה, אך לא רצו לקבלני, כי הייתי קטן. לא היו אז איגודים מקצועיים ולא לשכות־עבודה. לרוב היתה האם מביאה את ה"תכשיט" שלה לחנות ומציעה ל"עשותו לבן־אדם". השָׂכר לזבנים בחנויות־האריגים היה אז 100 רובל לשלוש שנים. היתה זאת עבודת־פרך. עובדים היו בחנות, בשירות הקונים, עד שעה 7 בערב, ולאחר מכן נשארים לאחר הסגירה ומסדרים את החבילות ללקוחות. הלָקוחות היו סוכנים מערים שונות, והזבנים הצעירים היו חייבים להביא להם את ההזמנות לאכסניות שלהם. הסוכנים היו באים, כרגיל, מהעיירות הקטנות שבסביבה, עוברים במשך היום בחנויות ומזמינים מה שמזמינים, ולאחר שקיבלו את ההזמנות באכסניות שלהם, היו שותים בקבוק וודקה ויוצאים חזרה לעיירותיהם. וכך נמשכה עבודת הזבנים עד 11 בלילה ולפעמים עד חצות.

בגמרי את בית־הספר, נבחנתי להמשך הלימודים בבית־ספר גבוה. הבוחן המליץ עלי ונתקבלתי, כי ידעתי לדקלם יפה את שירי פושקין. אבל לבי נמשך אחרי העבודה בחנות, כפי שעבד אליהו אחי. החלטתי להפסיק את לימודי. באתי למנהל וטענתי לפניו כי אני בן־אדוקים ואין מרשים לי לכתוב בשבת. המנהל, שהיה גוי, ציווני לבוא ללימודים, אך פטרני מהחובה לכתוב בשבת. ברם, אני החלטתי לא ללכת עוד לבית־הספר ויהי מה. נעדרתי מהלימודים, שוטטתי ברחוב. כשנודע הדבר בבית, התעקשתי כי לא אמשיך בלימודים, רוצה אני להיות זבן. התהלכתי בטל, כי לא מצאו לי מקום עבודה. והנה נתמזל מזלי ואחד הזבנים של החנות הסיטונאית לצרכי־כתיבה של טורקלטויב נשא אשה ופתח לו חנות משלו. הוא היה קרוב־משפחה של אמי וקיבלני לעבודה לאחר הפצרות מרובות. היה זה בשנת 1913. שכרי נקבע רק שבעים רובל לשלוש שנים. העבודה התחילה בשעה 7 בבוקר ונמשכה עד

האחר בנשף. הפסקת־צהרים לארוחה לא היתה, אשה היתה מחזרת על החנויות והיינו קונים מִדָּה לחם, כעכים, דג־מלוח, גבינה וסועדים אגב השירות. בעונת הפירות היינו קונים תפוחים או אגסים. וכך היינו מסתפקים באוכל יבש עד גמר יום־העבודה. רק בבואנו הביתה היינו אוכלים אוכל חם.

לאחר שנה פרצה המלחמה. בעל־הבית נלקח לצבא ונפל בשבי הגרמני. נשארתי לעבוד בחנות כמנהל והתחלתי לקבל משכורת נאותה.

בימי מלחמת־העולם הראשונה, עם התקרב החזית למינסק, פקד שגשוג את עסקי הנייר. צבא רב התרכז בעיר ובסביבה, ואפסנאי הפלוגות והגדודים היו קונים נייר לצרכי הצבא בחנות שלנו. הללו לא עמדו על המקח, אלא היו מבקשים שיפרישו להם סכום מסוים מכל קניה, למען יוכלו לקנות מתנה לנשותיהם ולילדיהם עם צאתם לחופשה. וכך נהגנו. אני הייתי הנושא־והנותן עם האפסנאים. סידור זה היה נוח לבעלת־הבית, כי במקרה שהדבר היה מתגלה, אפשר היה לטעון כי עסק בכך נער צעיר.

החלו להגיע למינסק מאות פליטים יהודים מהחזית. הללו שוכנו באשר שוכנו, ואחת מנקודות־הריכוז שלהם היתה ב״ביסטרוחוד״, בנין נטוש של בית־חרושת לנעליים. חיים תנעזר מקובנה נתן שם שיעורי־ערב לעברית. גם אני למדתי עברית בערבים. אחד המורים שלי היה יהודי מבריסק ושמו ניימארק. והודות להן וללימודי העברית רבתה התמצאותי גם בשאלות הציוניות והבעיה היהודית. שמענו שם גם הרצאות שונות, לפרקים היה מופיע שם גם שאול צ׳רניחובסקי, ששירת אז כרופא צבאי בסביבות מינסק. היה שם גם דב־בר מלכין, פליט מסביבות מינסק, שהיה מתהלך תמיד עמוס ספרים בשלוש שפות: יידיש, עברית ורוסית. והוא שקירבני לציונות.

אליעזר קפלן, סטודנט בעת ההיא, שהיה מגיע למינסק לפגרת־לימודים, היה מופיע אצלנו ב״ביסטרוחוד״. בסימטת ״בין החנויות״ היתה להוריו חנות לדברי־צמר. בכל העיר היתה מפורסמת סבתו ״רחל הצמרית״. לדודו של אליעזר, אברהם קפלן, היתה החנות הגדולה ביותר לאריגים בעיר, והוא היה עסקן ציוני נודע. אליעזר קפלן היה מכנס אותנו בשבתות ומַרצה לנו ביידיש על הציונות. כן היה בא אלינו מֶרליס, אדם שהיה בשעתו בארץ. הוא לימד אותנו עברית בהברה ספרדית ואף הרחיב את אופקינו בשאלות כלליות. לאחר המהפכה, כשהתבסס השלטון הסוביטי בעיר, היה מרצה באוניברסיטה בחוג ללימודים עבריים. בשנת 1925 באו אנשי הגפ״או לאסור אותו, אך מצאוהו מת, נפטר משבץ הלב.

זוכר אני את הדי המהפכה הראשונה בפברואר 1917. המוני פועלים התאספו ליד שער בית־החרושת לטפיטין של קנטורוביץ וסיפרו על המאורעות בפטרוגראד. אך רושם עז ביותר עשתה בי חגיגת האחד־במאי בשנת 1917. אביב, ריח לילך, והמוני־המונים עם דגלים ותזמורות. הכל גלוי לעין השמש.

היתה זו תקופה של פעילות ציבורית תוססת. בתהלוכה השתתפו גם אנשי ה״בונד״, ונאמה אסתר פרומקין־ויכמן, מראשי המפלגה. צצו שרידי ס״ס וכן ה״מפלגה העממית״. קמו בעיר סניפי המוסדות אור״ט ואָז״ע, שהנהלתם היתה בידי הטריטוריאליסטים. פועלי־ציון החלו להופיע בפומבי. מכנסים היינו אסיפות תחת כיפת־השמים ומתווכחים. היינו תוקפים בדברי פולמוס את ה״בונד״. זכורני, לימים, כשרוב חברי ה״בונד״ כבר נעשו קומוניסטים, נערכה אסיפה של נוער בגן־העיר הגדול. הבונדאים־לשעבר טענו: מה אתם מחפשים בארץ זרה במרחקים? מה ההבדל בארצנו החפשית בין יהודי לגוי. ואני טענתי כי גם לאחר המהפכה לא תיפסק האנטישמיות, ואין פתרון ליהודים אלא בעליה לארץ.

למדנו מברוכוב כי העליה לארץ לא תשנה את מצב היהודים בעולם, כל זמן שלא ישתנה המבנה של פרנסות היהודים. וידענו כי בהגיענו לארץ עלינו לשנות מעיקרו את המבנה הכלכלי של העם היהודי ורק כך נוכל לבנות את הסוציאליזם בארצנו. והנה נודע לנו מעתון אודיסאי על קיומה של מפלגת "פועלי־ציון ראדיקאלים" ומצעה הולם את שאיפותינו: ארץ־ישראל, עברית וחלוציות. לא מצאנו שפה משותפת עם "צעירי־ציון", שראינו בהם פלג המרכז בעיקר את בני האמידים.

באותם הימים הקימונו את סניף "החלוץ" הנתון להשפעת פוע"צ־ראדיקאלים. מראשי מייסדיו היו במינסק חיים קוגל, תלמיד הגימנסיה "הרצליה" בארץ שנשאר במינסק בזמן המלחמה, לְיָמים ראש עירית חולון, ולוינסון. באו לביקור גם יוסף טרומפלדור ויהודה קופילביץ (אלמוג). ערב־ערב היינו מתכנסים ומתווכחים. הבונדאים היו תוקפים אותנו: "מה לכם, פועלים חבנים, בני שכבות העמלים, ולבורגנים של צעירי־ציון?". היינו עונים להם: "גם אנו בעד מהפכה, בעד סוציאליזם, אבל בארצנו , בארץ־ישראל".

ב"החלוץ" הכללי היו מאות חברים, ואילו אנחנו, "החלוץ" של "פועלי־ציון הראדיקאליים", היינו מתי־מעט.

אחי אליהו נסע לאודיסה הביא משם ספרות והחל לסובב בעיירות ולייסד סניפי "החלוץ הפועלי" ואני נשארתי בעיר כמזכיר המפלגה. מנינו בסך־הכל כשלוש־מאות איש.

פועלי־ציון במינסק בראשיתם היו סוציאל־דימוקראטים ולא קומוניסטים. שני חברים, צבי פרידלאנד ועוד סטודנט אחד נשאו את המפלגה על גבם. הם קיבלו מועדון מהממשלה, כי בימים ההם טרם רדפו את הציונות, וסידרו שם מסעדה. השלטונות התיחסו אליהם כאל מועמדים למפלגה הקומוניסטית. ואמנם, ברובם עברו במרוצת הזמן למפלגה הקומוניסטית.

בשנת 1917 נערכו בחירות לעיריה, וכל המפלגות השתתפו בהן. ראש העיר היה ז'נטובסקי, פולני יליד מינסק, ואתו עוד נציג פולני, אמרושקביץ. נציגי היהודים היו אברהם קפלן, יהודה ברגר ויצחק ברגר מהציונים וכן נציגים מה"בונד", ס"ר, מנשביקים וקומוניסטים. השתתפנו גם בבחירות לועד הקהילה ולמועצת הפועלים בעיר. אחי אליהו נבחר למועצת־הפועלים והוא היה נואם שם נאומים ציוניים חוצבי להבות־אש.

הבולשביקים היו בעיר מנובמבר 1917 עד ינואר 1918. זכורה לי חגיגת הצהרת בלפור בעיר, בימי השלטון הסוביטי, הציבור התכנס בבית־הכנסת המפואר "כאָר־שול". הסתדרה מאליה כעֵין הפגנה של אלפי יהודים. נאמו ד"ר ברוצקוס, ד"ר גפשטין ועוד.

אחרי הסוביטים נכנסו הגרמנים לעיר. בימי הגרמנים התרכזו החיים הציבוריים בעיר בועד הקהילה, שהשתתפו בו נציגי כל המפלגות, ובכללם: מאגודת־ישראל — הרבנים דוד זלדוביץ ואשר קרשטין, מה"בונד" — אסתר פרומקין, מפועלי־ציון — יעקב זרובבל. עד מהרה חזרו הבולשביקים לעיר. ראשוני פועלי־ציון שעברו לקומוניסטים היו צבי פרידלנד ולייזמה רוזנהאוז, למינסק באו אז לביקור אנשי מרכז פועלי־ציון — זאב אברמוביץ ואלכסנדר חשין.

הויכוח בינינו, פועלי־ציון ראדיקאליים, לבין פועלי־ציון סוציאל־דימוקראטים היה בזה שהם דגלו בפרוצס סטיכי היסטורי, כלומר: כל יהודי שיכול להישאר בגולה ילחם שם בעד הסוציאליזם, ואילו מי שנדחק מעמדתו ואין לו מקום בארצו, צריך לעלות לארץ־ישראל. ואילו אנחנו טענו, כי חובה על כל יהודי לעלות לארץ.

היינו יוצאי־דופן גם לגבי היחס לעברית. כל מפלגות־השמאל היהודיות צידדו ביידיש כשפה הלאומית, ואילו אנחנו אמרנו: יבואו לארץ גם יהודים אשר יידיש אינם יודעים ולכן שפתנו

היא עברית. ואכן קראו לנו מתנגדינו בשם ״הקוזאקים של אוסישקין״.
מועדון המפלגה שלנו היה ברחוב בוגאדילנאיה. ביום שימש הבית כמטבח, ובערב היינו מתכנסים שם. ערב־ערב היו לנו אסיפות והרצאות על נושאים שונים. הפותחים היו תמיד חברים מהשורה שקיבלו עליהם להכין הרצאה. הקימונו שם גם ספריה גדולה.
משנכנסו הפולנים לעיר, החלה ההתעללות באוכלוסיה היהודית. היו הרוגים רבים ויהודים רבים הוכו. היהודים הסתגרו בבתים. הפולנים היו תופסים יהודים ברחובות לעבודות־כבישים וכדומה. זכורני שנתפסתי ברחוב, והחייל שתפסני העמיד אותי על־יד הקיר וטען כי אני קומוניסט. לפתע נפתח השער של הבית ויהודים הכניסוני פנימה וסגרו חזרה את השער. החייל לא הבחין כמה אנשים הספיק כבר לעצור. פעם אחרת נתפסתי ועוד יהודים רבים. הובילונו לתחנת־הרכבת, להעמסת קרונות־משא. עבדנו עד האחר בנשף, לאור חשמל. כששיחררונו, בקשנו אישור על כך שעבדנו, לבל יתפסונו שוב לעבודה, ולא נתנו.
ה״הַלֶרצ׳יקים״ היו מתעללים ביהודים להנאתם, גוזזים את זקנם וכו׳, עד שהגיע מורגנטאו מארצות־הברית לחקירה, וההתעללויות פסקו.
התחילה להגיע עזרה מאמריקה. נפתחו מטבחים, חילקו עזרה לנצרכים, בועד הקהילה השתתפו נציגים מכל המפלגות. את פועלי־ציון הראדיקאליים ייצג אחי אליהו, את פועלי־ציון הסוציאל־דימוקראטים — יעקב זרובבל. נציגת ה״בונד״ היתה אסתר פרומקין. באחת הישיבות טען אחי אליהו כנגד ה״בונד״: הרי אתם טוענים כי אין לאום יהודי עולמי, אם כן, מה לכם ולעזרה מיהודי אמריקה? ואסתר פרומקין אמרה: אכן, אסור לנו לקחת כסף מיהודי אמריקה, משום שהכסף בא מניצול פועלים באמריקה.
באותו זמן הגיעה גם משלחת מטעם האינטרנציונל השני לחקור בדבר הפוגרומים במזרח־אירופה. עמה נמנו רֶנודל מצרפת, אוסקר כהן מגרמניה ותומס שאו מאנגליה. הם השתכנו במלון ״אודיסה״, והיה זה סוד גלוי כי הסביבה רוחשת שוטרי־חרש העוקבים אחרי כל המנסה לגשת למלון. השלטונות הפולניים ביקשו למנוע את מסירת החומר שנאסף על התעללות הפולנים. עלי ועל חברה אחת הוטל התפקיד להופיע בשם פועלי־ציון ראדיקאליים לפני הועדה. החברה החביאה את החומר בתיקה, וכך עברנו את שרשרת שוטרי־החרש. המשלחת קיבלה אותנו יפה. מסרנו להם את החומר.
זכורה לי בריחת הפולנים מהעיר. ראשונים נכנסו פרשים קוזקים, ״קונארמיה״ בלע״ז. הייתי ער כל הלילה. כשראינו את הבולשביקים, יצאנו לרחובות וחיפשנו פולנים. הצבא האדום היה עסוק בשלו, וכשנתפס פולני, מסרו אותו לידינו, כדי שאנחנו נעביר אותו למקום־הריכוז. התנקמנו ככל יכולתנו בפולנים על כל הסבל שגרמו לנו. השמחה היתה רבה. גם הרב הראשי של מינסק, ר׳ לייזר רבינוביץ, יצא לקדם את פני הבולשביקים המשחררים.
הגדלנו את ספריית הסניף שלנו בבוגאדילנאיה. קנינו ספרים אצל מיכל רבינוביץ ובחנויות. בסופו של דבר, כשהתבססו הבולשביקים במקום, החרימו הכל.
בימי הבולשביקים גויסתי לעבוד ב״צנטרוֹ־פֶּצ׳אט״. הופיעו שני עתונים, ברוסית וביידיש. לא היינו מוציאים אותם למכירה, מספר העותקים היה מצומצם ביותר, אלא מדביקים על הקירות במקומות פומביים. כן היינו שולחים חבילות עתונים לערים הסמוכות. בעיר ביקרו אז כמה אישים, כגון יעקב לשצ׳ינסקי והסופר בעל־מחשבות, שרצו להשיג עתון. מה עשינו? נודע לנו כי חבילות העתונים שנשלחו לערי־השדה נפתחות בדרך והחיילים הנוסעים ברכבת מגוללים מקרעי עתונים סיגריות. בכן הפחתנו את המספר הנשלח לערי־השדה וסיפקנו עתונים לאישים שונים.

בעל־מחשבות נסע ממינסק לקובנה ולשצ׳ינסקי -- לברלין. היה עליו להשתתף שם בישיבת איזה ועד. שאלני: במה אוכל לגמול לך על העתונים שנתת לי. שמא תצטרף אלי לברלין? עניתי לו: איני מבקש אלא לעלות לארץ.

בהמשך הזמן באנו לידי מסקנה כי אין לנו דרך לעלות לארץ אלא על־ידי הברחת הגבול לפולניה. מצאנו גוי אחד שהיה מעביר את הגבול תמורת תשלום. היתה לו עגלת־חורף, ונוסע היה דרך ראדושקוביץ, ומשם לקראסנה ולמולודצ׳נו בדרך לווילנה. סופות־החורף היו מטשטשות את עקבות הצועדים בשלג.

ראשוני היוצאים היו אחי אליהו ושני חבריו. הם הגיעו לווילנה, ואחריהם עוד כמה זוגות. אני הייתי צריך לצאת במשלוח השלישי. היה זה בינואר 1921. שכבנו בעגלת־החורף ונסענו כל הלילה. כשהאיר הבוקר, הגענו לאחוזה אחת. שם היה עלינו לחכות עד שיחשיך. בעלת האחוזה ציוותה עלינו להסתלק או שתמסור אותנו בידי השלטונות, ואז הכניסנו הגוי חזרה לעגלת־החורף והחל לדפוק בסוסים לאור היום. הגענו עד גשר קטן והוא אמר לנו: עברו את הגשר ואתם בפולניה.

עברנו. כשהתרחקנו צעדים מספר מהגשר, נתקלנו במשמר פולני. התחילו לחקור אותנו, מנין אנו והגוי אמר לנו: צריך להתפשר אתם. מסרנו להם את שארית כספנו, עברנו עוד כברת־דרך — ושוב משמר. כסף כבר לא היה לנו. חיטטו בחפצים שלנו, והחרימו את המזון ועזבונו לנפשנו. המשכנו בדרכנו ושוב פגשנו חייל פולני, לא היה לנו במה לשחד אותו, ועל־כן איים להחזירנו לרוסיה. התחלתי להיאבק אתו, מרוב כעס דקר באולרו את ידי והסתלק. הגענו לקראסנה ושם מצאנו מינסקאים, בני־דודים שלי. הם הביאוני לרופא, והוא אמר כי רק למחרת בבוקר יוכל לתפור לי את הפצע. יצאנו מהרופא ונתקלנו במפקד המשטרה במקום שנטרד מחמת עקבות הדם שהוליכו לגבול. סיפרנו לו כי באנו זה עתה ממינסק, אך הוא אסר אותנו, וישבנו כל הלילה בבית־הסוהר, רק למחרת בבוקר עלה בידי קרובי לשחרר אותנו.

קבוצת חברי "הפועל החלוץ" ממינסק
(הצילום נעשה בתל־אביב בשנת 1921)
יושבים (מימין לשמאל): 1) חנן הוכפֶלד, 2) אליהו גולדברג, 3) ..., 4) חנן גולדברג, 5) מנחם גורפינקל
עומדים: 1) פסח דולינקה, 2) חיים קוגל

יצחק זבירין

עם "החלוץ"

המרואיַן, יצחק זבירין (1983-1904), אסיר ציון. עלה ב־1927. מפעילי ארגון יוצאי מינסק. ישב בתל־אביב.

מוצאי מבית דתי, ואבא התנגד לעלייתנו ארצה. הוא היה טוען בפני ובפני אחי: "למה לכם להיות מן הראשונים? חכו קצת, יבנו את הארץ, ואז תצטרפו". אחי לא שמעו בקולו וב־1919, בזמן השלטון הפולני, עברו לווילנה, ומשם עלו לארץ בשנת 1921, אני נשארתי במינסק.

הצטרפתי כחבר ל"החלוץ" הליגאלי, השמאלי. פעולתנו ב"החלוץ" התבטאה בלימוד ידיעת־הארץ, תולדות התנועה הציונית, וכן שמענו הרצאות בנושאים שונים הקשורים בארץ. כשירדנו למחתרת, היינו מקיימים את אסיפותינו בבתים פרטיים ואפילו בבתי־הקברות.

במינסק הכשרנו את עצמנו בפחחות. כן היינו שולחים אנשים לקרים, להכשרה במשקים החקלאיים של "החלוץ". הייתי ציר בועידת "החלוץ" במוסקבה, בסוף שנת 1923. לאחר הועידה בוטלה הליגאליות וירדנו למחתרת.

פעם ביקר במינסק התיאטרון המוסקבאי היהודי עם שלמה מיכאלס, הוא היה השחקן הראשי. הוא אף הירצה על התיאטרון ביידיש. אנו, הצעירים, היינו באים לכל הרצאה. העברנו לו בפתק שאלה: מה יחסך לעברית? והוא ענה: ביאליק היה הפרפור האחרון של השפה העברית בגסיסתה.

באים היו אלינו אנשים מהמרכז ממוסקבה. זוכר אני את אליהו אילת (אפשטין), שהיה פעיל אז במינסק, וכן את מניה שטרקמן־ורלינסקי, לימים — שופטת בחיפה, שהיתה ב"החלוץ" הימני.

חברי "ברית הנוער הציוני־הסוציאליסטי" במינסק בשנת 1924
2. מאטליה טייף, 3. חנהַ גורביץ, 4. אֶמה כץ־יבנה, 5. צבי בּוטבּיניק, 6. יצחק (מנדל) זבירין, 8. שרה באּרישאנסקי, 9. צ'אֶרטוב, 10. יוכה פינחסיק.

הקונסיפרציה לא היתה חמורה, ואולי בשל כך צצו פרובוקטורים. עובדה היא, כי בשעת המעצרים היו באים אנשי הגפ"או עם רשימות וכתובות מוכנות. כל כמה חודשים נערכו מאסרים. אך המאסרים לא הועילו. צעירים אחרים, חניכינו, המשיכו בפעולה הציונית, הכול רצו להיפטר מגן־העדן הקומוניסטי ולעלות לארץ.

בתקופת שבתנו במאסר, היו מובילים אותנו כל יום שבת לבית־המרחץ. אגב הליכה, היינו רואים את חברי התנועות הציוניות עוקבים אחרינו במבטיהם, היתה זאת תנועה המונית. החוקר שלנו היה אנדרייב. הוא הכיר יפה את כל התנועות הציוניות. הוא נמנע מלחקור אותנו על חברינו בחוץ; אם שידע כי לא נגלה לו, או שמא היה בטוח כי גם הם יפלו לידיו.

בחקירה הודיתי שאני חבר "החלוץ". מקובל היה אז שלאחר חריצת פסק־הדין היו משחררים את הנידונים על־מנת שיתכוננו לגירוש. אתנו לא נהגו כך. הודיעו לנו כי נישלח בליווי משמר למקום־הגירוש. אירגנו שביתת־רעב — סולומון אורֶביץ, מניה שטרקמן־ורלינסקי, אלי שפירא, יצחק יבנה ועוד, אך לא הועלנו ולא כלום.

כשהגענו לגירוש בחבל קוֹמי, חָיינו במרוכז. כל פעם הגיעו משלוחים חדשים של מגורשים, ציונים וגם פוליטיים אחרים. בגירוש התקיימנו מעבודה. חברנו יצחק וילנצ'וק, לְיָמים — מהנדס ב"מקורות", עבד כמהנדס בעיריה. כן היינו מקבלים עזרה מהבית. אותו וילנצ'וק ברח מהגירוש. הוא עבר במזחלת את הנהר והסתלק. לאחר בריחתו היינו חייבים להופיע יום־יום בגפ"או, בוקר וערב. שנתיים ימים ישבתי במחנה, ובשנת 1927 עליתי, הודות לטיפולה של פֶשקובה, ארצה.

בגירוש באוסט־סיסולסק בשנת 1925
1. שלמה אורֶביץ', 2. מרים שטרקמן־וֶרלינסקי,
3. שלמה אייזנברג, 4. יוסף גֶרצמן, 5. יצחק זבירין

צפורה צ׳רניאק

נשמנו אויר הארץ מילדות

המרואיינת, צפורה צ׳רניאק, נולדה במינסק ב־1901. עלתה ארצה ב־1921. בוגרת הטכניון בחיפה, אדריכלית בירושלים.

נולדתי במינסק ואת הציונות ינקתי עם חלב אמי. אמי היתה ציונית, ושירי־הערש שהיא שרה לנו היו שירי־ציון. כשהגעתי לגיל הגן, נפתחו במינסק חדרים ללימוד עברית בעברית. נפתח ״חדר מתוקן״ וכן חדר לילדים ולילדות בשם ״תושיה״. נכנסתי ל״תושיה״, ולמדנו שם עברית בעברית, והכל היה ספוג ציונות. לא דיברו אז על עליה לארץ ממש, אבל ארץ־ישראל היתה הארץ הנכספת.

בשנת 1913 עברה המשפחה לבאראנוביץ׳. אבי, שהיו לו בתי־חרושת ללבֵנים, עבר לעבוד במלבנה בבאראנוביץ׳. שם נפגשתי עם משפחת גינזבורג, המשפחה הציונית בעיר. בנות המשפחה הזאת הן: יהודית גינזבורג, לימים — חברת עיריית ירושלים, אחותה רוחמה, וז׳ניה טברסקי.

בבאראנוביץ׳ המשכתי ללמוד עברית. כשפרצה המלחמה, בשנת 1914, נכבשה העיר על־ידי הגרמנים ושם התיצבה החזית. כשלוש שנים בערך היה שם הגבול בין שטח הכיבוש הגרמני לבין רוסיה. ז׳ניה טברסקי נכנסה ללמוד בגימנסיה רוסית, ובעקבותיה נכנסתי גם אני לאותה כיתה בגימנסיה הרוסית.

ילדים היינו, בשטח־כיבוש גרמני, מנותקים כביכול מן העולם, אך הגיע אלינו שמע תנועת ״החבר״ הציונית והתארגנו גם אנו בתנועת ״החבר״. היה אתנו בתנועה גם מורה לעברית. את הפעולות התחלנו לנהל ביידיש, כי עברית לא הכול ידעו. הפעולה ב״החבר״ היתה בעיקרה פעולה תרבותית — לימוד עברית, שירים עבריים, שיחות בעברית על הארץ והציונות. ניתן לומר כי נשמנו את אויר הארץ עוד בגולה.

בשנת 1918, כשהגרמנים התקדמו וכבשו את מינסק, שלחה אותי המשפחה באופן בלתי־ליגאלי למינסק, למען אוכל להמשיך בלימודי. התחלתי להתכונן לכניסה לגימנסיה מרינסקאיה. אך סבתא שלי, ממשפחת נופך הנודעת, אמרה לי: למה לך גימנסיה של גויים? היכנסי לגימנסיה שלנו, של דאריה לֶוידובה־נופך, הגימנסיה לבנות. כן עשיתי, ושם נפגשתי שוב עם ז׳ניה גינזבורג (טברסקי). משפחתה ביקשה לחזור לעירם, באראנוביץ׳, ובדרככם התעכבו במינסק.

בהשפעת ז׳ניה הצטרפתי להסתדרות ״החבר״ במינסק. מדריכנו היה לובה לויטה, שהיה בן־גילנו בערך, אבל הערצנו אותו על־שום רוחב־ידיעותיו.

כשגמרתי את הגימנסיה, בשנת 1920, התכוננתי לעליה לארץ. היינו קבוצה שלֵמה של אנשי באראנוביץ׳, שניצלנו את זכות הריפאטריאציה של אזרחים פולניים ועברנו לבאראנוביץ׳, על־מנת לעלות משם לארץ. בעזרת הועד הציוני עזבתי במוצאי יום־כיפור תרפ״א את באראנוביץ׳ ונסעתי לווארשה ומשם דרך וינה לארץ־ישראל.

שמואל הורביץ

דרכי לארץ

המחבר, שמואל הורביץ, נולד ב־1901. עלה ארצה ב־1924. פרופסור למדעי החקלאות ודיקאן הפאקולטה לחקלאות בתחנה לחקר החקלאות ברחובות. פירסם ספרי־יסוד בתורת החקלאות.

ילדותי, עד גיל תשע, עברה עלי בעיירה קטנה בליטא, מאלאטי, פלך וילנה, שמנתה כשלוש מאות משפחות יהודיות. היתה זו עיירה יהודית טיפוסית בתחום־המושב בראשית המאה: רחוב אחד ויחידי, ארוך וצר; סימטאות פתלתלות מרובות; כיכר־השוק עם חנויות ובתי־עץ מסביבה; שני בתי־כנסת והרבה לומדי תורה; "חדרים" מספר ובית־ספר עממי רוסי בן ד' כיתות; תחנת־משטרה עם 3-4 שוטרים וכנסיה אחת בקצה־הרחוב, עטופת מסתורין, שהרי לנו, לילדים, לא הותר להיכנס פנימה ולהציץ בה.

אבא — למדן ובעל בעמיו, מתיַחס על צאצאי הגאון מוילנה, מחנך את ילדיו ברוח המסורת, אך מתיחס בסובלנות לדעותיהם של הצעירים המרדניים. אמא, בת עיירה קטנה שעל הגבול הגרמני (איידקוּנֶן) — משכילה מאוד, דוברת רוסית, גרמנית וצרפתית, פורטת על פסנתר, טובת לב ורכת־מזג.

אבא, היה בעליו של בית־מרקחת, היחידי בעיירה ובכל הסביבה הקרובה. הוא היה גבאי בית־הכנסת ומראשי המדברים בעיירה. דעתו היתה נשמעת בעת מינוי רב חדש בעיירה וכיו"ב. רבנים גדולים שביקרו בעיירה, כגון ה"חפץ חיים", ר' איצלה מפוניבז', ר' שמחה מדוינסק — התארחו בביתנו. אבא היה גם מקובל מאוד על הכפריים בסביבה ואליו היו מביאים סכסוכיהם בענינים שבינם לבין עצמם, או שבינו לבינה, בינם לבין היהודים, וכדומה. ואין עוררין על פסק דינו.

הדאגה למתן חינוך טוב לילדים (היינו שלושה: האחות הבכירה חיה, אחי מאיר ואנוכי הצעיר; חיה נרצחה בתקופת לימודיה בקייב על־ידי אנשי פֶטליוּרה, ואחי מאיר ומשפחתו ניספו במינסק בתקופת השואה) הניעה את ההורים לעבור למינסק, בה התגוררו רבים מבני משפחת אבא, וביניהם אחות שנתאלמנה וזקוקה היתה לסיועו של אבא.

לגבינו, הילדים, היה המעבר ממאלאטי, עיירה שכוחת־אל, לעיר מינסק הגדולה שבערי רוסיה־הלבנה, חריף מאוד: רחובות רבים ורחבים, כיכרות נאות, בתי־קומות, בתי־מסחר עם חלונות־ראוָה מפוארים, בתי־כנסת מרובים והדורים, תחנת־רכבת גדולה, תחבורה ציבורית עירונית, ה"קונקה" המפורסמת המובלת על ידי סוסים, תאורה חשמלית בבית וברחובות, המוני־עם — כל אלו היו לנו חדשים ומרשימים.

שני בתי־ספר תיכוניים ממשלתיים היו מצויים במינסק — גימנסיה קלאסית ובית־ספר ריאלי. אולם הכניסה אליהם ליהודים היתה מוגבלת באחוזים מועטים בלבד. לעומתם היו כמה גימנסיות יהודיות נפרדות לבנים ולבנות. תכנית הלימודים וסדרי ההוראה בהם היו זהים לאלה של בתי־הספר הממשלתיים. לאחר תקופת הכנה מסוימת נכנסתי ללימודים לאחד מבתי־ספר אלה, הגימנסיה "חייקין". בתקופת המלחמה, עם התקרבות הגרמנים למינסק, עברה גימנסיית חייקין לעיר סאמארה במרכז רוסיה, ואתה תלמידים רבים. אני נשארתי בבית עם ההורים.

נוסף ללימודים בגימנסיה, היה לי מורה פרטי ללימודי היהדות — לשון, תנ"ך, היסטוריה,

ספרות וכו׳. שלוש פעמים בשבוע היה המורה מגיע אלינו הביתה לשעות מספר, ומלמד אותי ואת אחי. ועם נדידת גימנסיית חייקין, קיבלתי גם שיעורים במקצועות כלליים, במיוחד במתימטיקה, מפי מורה נוסף. מאוחר יותר, עת החלו לנשוב רוחות ליבראליים בחברה ובממשל הרוסי, עם התרופפות המשטר הצארי, הוסרו החסימות בקבלת התלמידים בבתי־הספר הממשלתיים, והורשינו ללמוד גם בבית־הספר הריאלי, ובבית־ספר זה סיימתי את לימודי ונבחנתי בחינות־בגרות.

אבא היה ציוני, ועוד בתקופת היותנו במאלאטי היה מנוי על ״הצפירה״. בעידודו של אבא הייתי פעיל באיסוף כספים לקופסה הכחולה של הקרן הקיימת ובמכירת בולים של הקרן. בשלב מאוחר יותר, עם ההתלהבות שגאתה בימי הכרזת בלפור, התפרקה משפחתי מתכשיטיה ותרמה אותם ל״גאולת הארץ״.

והנה פורצת מלחמת־העולם. הצבא הגרמני, לאחר מפלות ראשונות, חודר לגבולות רוסיה. מתחילה נהירת פליטים יהודים מאזורי הגבול של פולין וליטא למינסק, כמעט כולם חסרי־כול וזקוקים לעזרה רבתי. מגיעים גם חיילים יהודים פצועים מן הצבא האוסטרי. הנוער היהודי במינסק מתגייס למשימות סיוע. מינסק הופכת למרכז חשוב של תנועה לאומית יהודית. מוקם בית־ספר־ערב ללימודי היהדות, ״ביסטרוֹחוֹד״. טובי המורים בעיר מגויסים להוראה — גם שאול טשרניחובסקי מגיע להרצאות בהזדמנות שירותו במינסק כרופא צבאי. מתארגנות קבוצות תלמידים בבתי־הספר השונים, נערים ונערות, וכך נוסד סניף ״החבר״ — ארגון נוער ציוני לומד. שני שלבים בארגון זה: הראשון — של תלמידי בתי־ספר תיכוניים, והשני — של תלמידי אוניברסיטאות. במינסק דאז טרם היו אוניברסיטאות. מטרת ״החבר״ היתה הקניית חינוך ציוני לחבריו. נוסדו חוגים ללימוד שפה עברית, היסטוריה, ספרות וכו׳. הסניף שלנו מנה הרבה עשרות חברים. באותה עת הוקמו גם ארגונים ציונים אחרים, כגון ״החלוץ״, צעירי־ציון, פועלי־ציון ועוד, ובשלב מסוים הוקם ועד משותף לארגונים אלה (״ועד מאוחד״). אני שימשתי כנציג ״החבר״ בועד זה.

פורצת מהפכת פברואר (1917). השמחה ברחוב היהודי עצומה, לראשונה הרגשנו חופש מהו. הארגונים הציוניים עלו מהמחתרת, אורגנה מחדש ההסתדרות הציונית ב״גליל מינסק״, בראשותו של אברהם קפלן, ופותחה פעילות נמרצת בתחומים שונים: ארגון, מדיניות, תרבות. בפעלותיה נעזרה ההסתדרות הציונית על־ידי ארגוני־הנוער. במרכז פעילותנו המידית והבלתי אמצעית היה הסיוע בתעמולת הבחירות לאסיפה המכוננת הכל־רוסית לנציגים הציונים מגליל מינסק, ד״ר יוליוס ברוצקוס ואלכסנדר גולדשטיין, וכן לנציגות הציונית בועד הקהילה העירונית. התרחבה בהרבה פעולת ״החבר״, הצטרפו אלינו חברים רבים נוספים, גברה פעילות החוגים. הייתי פעיל מאוד בחוגים אלה. הייתי מרצה בעיקר על ספרות והיסטוריה. מַרצים היינו לרוב בשפה הרוסית (כולנו ידענו כמובן יידיש, ובבית אף דיברנו בשפה זו, אולם היינו מתקשים להרצות ביידיש, ולא כל שכן בעברית). עד למהפכה היינו מתכנסים בבתים פרטיים, אולם לאחר מכן הקימונו מועדון משלנו. זכורני פגישת חוג בביתי. הרציתי אז על אחד־העם ודיברתי על כך ש״התורה מגילות־מגילות ניתנה״. אבא ז״ל, שהקשיב לדברי מתוך חדר סמוך, שהנה התורה לא במעמד סיני ניתנה, הזדעזע כמובן, אולם היתה לו הבנה לרוח הזמן, והוא לא מנע בעדי מלהשתתף בחוג.

הצורך במורים לעברית הניע את ההסתדרות הציונית להקים במינסק קורס למורים בעברית בהנהלת חיים תנעזר ומנחם איצקוביץ. אותה שעה הייתי פנוי מלימודים בבית־הספר, ומתוך כוונה לשפר את לשוני בעברית נרשמתי אף אני ללימודים והוכשרתי להוראה.

חילופי השלטון התכופים בעיר — מהפכת פברואר, מהפכת אוקטובר, כיבוש גרמני, רוסי, פולני ושוב רוסי עוברים יחסית ללא שפיכות־דמים. עם שוב הרוסים למינסק גויסתי לצבא האדום, אולם תקופת שירותי היתה קצרה מאוד. החזית נרגעה, ביקשתי שחרור למטרת לימודים, ואמנם בקשתי נענתה, ואני עזבתי את מינסק בדרכי למוסקבה.

היה זה בקיץ של שנת 1920. השלטון הקומוניסטי התיצב פחות או יותר, ולמוסקבה נוהרים עשרות אלפי בני־נוער מכל קצוי המדינה ללימודים גבוהים, וגם אני ביניהם, ההתחרות על קבלה למוסדות ההשכלה הגבוהה היתה קשה מאוד. הצלחתי לעמוד בבחינות־הכניסה. ברצוני ללמוד כימיה, במיוחד כימיה תעשייתית, אולם בפאקולטות לכימיה אין כבר מקום. מעבירים אותי לפי הוראה אדמיניסטרטיבית, מבלי לשאול פי הנוגעים בדבר, לפאקולטה־לבנין של הטכניון. אולם בכל־זאת, לקראת השנה הבאה, עלה בידי לעבור לפאקולטה לכימיה של המכון על שם קארל מארכס.

מוסקבה היתה אז לא רק המרכז המדיני של העולם הקומוניסטי ומרכז העצבים של המעצמה הגדולה, אלא מרכז פעיל ותוסס של עולם הרוח — ספרות, תיאטרון, מוסיקה, האמנויות הפלאסטיות ועוד. החיים במוסקבה בראשית שנות ה־20 לא היו קלים כלל ועיקר. היה מחסור בכול, אף במזונות הבסיסיים ביותר, בביגוד, מצרכי־כתיבה, ספרי־לימוד. למעשה, ניתן להשיג הכל בשוק השחור, כמובן במחירים מפולפלים. כסטודנטים היינו אמנם מעמד מועדף, היו מקציבים לנו מנות לחם או קמח, סוכר, שמן, דגים, אולם המנות היו זעומות. בתקופת חופשותי מהלימודים, פעמיים בשנה — בראש השנה האזרחית ובתקופת הקיץ — הייתי מזדמן הביתה, ואמא ז״ל היתה מכינה לי מזוודה מלאה צנימים מלחם שחור. נעזרתי רבות על־ידי מתן עזרה בלימודים לסטודנטים אחרים ובעיקר מתן שיעורים במשפחות יהודיות במקצועות כלליים ויהודיים. תיזכר לטובה משפחת ליפשיץ הענפה, אשר בדירתו של אחד מהם התגוררתי, וכן משפחת ליפשיץ האחרת, הרי הם הוריו של ליובה אליאב. זכורני את הויכוחים שהיו לי אתם לעתים בדבר התשלומים המגיעים לי כשכר הוראה. הם טענו שמגיע לי יותר מכפי שביקשתי. הבעיה הקשה מכול היתה ההסקה בחורף. יש שהטמפרטורה בחדר היתה יורדת הרבה מתחת לאפס. ולא פעם מצאתי בבוקר שהמים בכוס הפכו לקרח. פעמים הייתי הולך לקושש עצים בבנינים עזובים, גדרות פרוצות, ומצליח לפעמים לרכוש פחמים. אולם מי שם לב לקטנות אלו! היינו צעירים!

החיים במוסקבה היו תוססים מאוד: הצגות תיאטרון, קונצרטים, הרצאות, ערבי קריאה, ויכוחים ציבוריים, והכל ברוח של שבירת ישנות, מוסכמות ונסיון של בניה מחדש, כמובן שהושפענו מכל אלה. התלהבנו מהאידיאלים של מהפכה עולמית, אולם לא שכחנו גם את עולמנו־אנו, הקטן, חיפשנו סינתיזה בין הציונות והסוציאליזם.

נוער יהודי רב התרכז אז במוסקבה. הקמנו סניף ״החבר״, ולו חברים רבים. אנחנו, קבוצה קטנה של חברי ״החבר״, חמישה במספר, אנשי האגף ״השמאלי״ ב״החבר״, סיכמנו להקים ארגון חדש השואף לסינתיזה בין התנועה הלאומית שלנו לבין הסוציאליזם הבינלאומי, וקראנו לו אסי״פ, ר״ת של ״אידישער סאָציאליסטישער יוגענד פערבאנד״ כלומר ״התאחדות הנוער היהודי הסוציאליסטי״. הסוציאליזם היהודי הובן בינינו כסוציאליזם ציוני. עם קבוצת המיסדים נמנו לובה לויטה, האחים אליעזר וישעיהו שוב, אברהם צ׳רניאק ואני — ברובנו סטודנטים מינסקאיים. היינו תנועת־נוער מתלבטת ומחפשת דרך. לא אוכל להגיד שכולנו, חברי אסי״פ, היינו תמימי־דעים בכל פרט לאורך כל הקו. רצינו בהתאגדות חפשית יותר, פתוחה יותר, ואנחנו, חברי אסי״פ במוסקבה אף

המשכנו בחברותנו ב״החבר״ ובפעילותנו בו. היו לאסי״פ הרבה סניפים בערי־השדה ברוסיה הלבנה, בליטא, באוקראינה, ולמעשה בכל ריכוזי הישובים היהודיים בברית־המועצות, אולם הסניף הגדול ביותר היה במינסק, שמנה הרבה עשרות חברים. את הקשרים בין המרכז והסניפים היינו מקיימים באמצעות שליחים, לרוב סטודנטים החוזרים הביתה בחופשות הלימודים. כמובן, כל זה בתנאי מחתרת.

לא היה לנו מועדון משלנו, את ההתכנסויות היינו מקיימים בבתים פרטים של חברינו במוסקבה. פעילותנו התבטאה בקיום הרצאות, דיונים, וכן הוצאנו גם פרסום פֶּריודי בשפה הרוסית ״יאֶווריסקי סטודנט״ (הסטודנט היהודי), ולרוע המזל — ברשיון הרשות. אחד החטאים שייחסו לי לאחר מכן במאסר היתה עובדת השתתפותי הפעילה בעתון. משום מה, ושלא בצדק, סברו שאני האיש המרכזי בהוצאת העתון ובתנועה. לפעילותנו היה אופי אקדימי. ל. לויטה הירצה סדרת הרצאות על גיאוגרפיה של ארץ־ישראל, אני על תורת בוכארין, ממנהיגי הקומוניסטים אז ואחד התיאוריטיקנים. התקיימו הרצאות ודיונים על חוזה סן־רימו, הכרזת בלפור ומשמעותה, כלכלת ארץ־ישראל וכו׳. ההרצאות היו ניתנות בדרך־כלל על־ידי החברים עצמם. היתה זאת קבוצה טובה למדי של צעירים בעלי כושר אינטלקטואלי רב. הויכוחים היו לעתים סוערים מאוד, כדרך תנועות־נוער. היה זה יותר מועדון לויכוחים חפשיים מאשר דיון של תנועה מגובשת אידיאולוגית. אולם עובדה היא שברובנו בחרנו במקצועות־לימוד כאלה, שעשויים, לפי סברתנו, להיות שימושיים בארץ. יש שדיונינו חרגו מעבר לגבולות הנושאים היהודיים. היו גם הרצאות על הספרות הרוסית המודרנית, על התיאטרון ועוד. ערכנו קבלת־פנים לביאליק כשעבר את מוסקבה בדרכו מברית־המועצות לארץ־ישראל. כן נפגשנו תכופות עם חבר מרכז ״החבר״ ראובן רובינשטיין, שעבר לאחר מכן לליטא והיה לאחד האישים המרכזיים ביהדות ארץ זו. כשהופיע בן־גוריון במוסקבה בתערוכה החקלאית, היתה התעוררות מרובה בתוכנו, אף שמטעמים מובנים לא בא בקשר אתנו.

פעולתנו התנהלה כאמור במחתרת ללא הטרדות המשטרה. אולם באחת ההתכנסויות שלנו, בחורף 1922, בדירתם של חנה ואברהם ארסט, הופתענו מביקור בלתי־צפוי של חוקרי גְּפֶּ״אוּ. ערכו חיפוש ומצאו כמובן חומר ״מאשים״. בכיסי למשל, מצאו ראשי־פרקים מהרצאותי על תורת בוכארין. כולנו הובאנו לחקירה, ומאז הפכנו להיות חשודים בעיני הבולשת ולא הפסיקו להטרידנו בחקירות. כפעם בפעם חקרו אף את משפחתי במינסק.

המשכנו בפעילותנו, אם כי בזהירות מרובה יותר. באחד מלילות החורף הקרים, בדצמבר 1923, חזרתי מאוחר הביתה. מתוך רצון שלא להעיר את בני־הבית, היינו נוהגים, שכני מהחדר הסמוך ואני, להזעיק איש את רעהו בזריקות כדורי שלג בחלון החדר. אולם הפעם לא פתח לי חברי את הדלת, ואותת לי מבעד החלון סימנים שאת משמעותם לא תפסתי. דפקתי בדלת ולתדהמתי יצא לקראתי שוטר במדים. נעצרתי והובאתי במכונית פתוחה ללוביַאנקה, לבית־המעצר המרכזי של גפ״או במוסקבה. בפרוזדור צר וארוך נפגשתי עם קבוצה גדולה של כ־40 איש, חברי ״החבר״, ״החלוץ״ וארגונים ציוניים אחרים. לאחר לילה של נדודים בתנאי מעצר בלתי־אנושיים, הפרידו בינינו. יחד עם עוד אחד מקבוצת העצורים הציונים הוכנסתי לתא שבו כבר היו משוכנים כ־12 איש — ערב רב של אסירים. את העצור הציוני שהוכנס לתא יחד אתי לא הכרתי קודם לכן. היה זה אדם מבוגר יחסית, סעדיה גולדברג, לימים מורה לעברית בטכניון, בלשן ואיש־אשכולות. שאר האסירים כולם רוסים, רובם פוליטיים — חברי ס״ר, מנשביקים, אחד מבני האצולה, ואחדים פליליים.

האסירים הפוליטיים, כאמור, רוסים כולם, הופתעו מאוד מבואם של אסירים פוליטיים יהודים. הם היו סבורים לתומם כי הקומוניזם נישא על כתפיהם של היהודים, שהרי היהודים הם שסבלו ביותר מהמשטר הצארי, והקומוניזם הוא תגובתם לדיכוים האכזרי. והנה נתגלה לפניהם עולם אחר, שהיה כה שונה מהדימוי הקודם שלהם. הם הירבו לחקור ולשאול אותנו, ונדמה לי שהפכנו אותם ל"ציונים". הויכוחים הפוליטיים בתא־המעצר שלנו לא התרכזו בין ציונים ולא־ציונים, אלא בעיקר בין תנועת ס"ר לבין המנשביקים. על כל פנים, השבועות הארוכים שבילינו בלוביאנקה הוסיפו אז לא מעט להשכלתי הכללית הפוליטית, ובעקיפין גם סייעו לי באימוני במשחק השחמט.

שנים היו החוקרים שלנו. האחד אדם משכיל, לדבריו בוגר או תלמיד גימנסיה "הרצליה" שבתל־אביב הקטנה, ידע יפה עברית, בעל כושר ביטוי, השני עוזרו, כנראה שוליה לשעבר של בעל־מלאכה, חסר כל השכלה, לא ידע רוסית כהלכה, וגם שפת היידיש שלו היתה מגומגמת מאוד. יש שהדברים הגיעו ממש לכדי גיחוך. לפי הסדר הנהוג, היה עליו לנהל את החקירה ותוך כך לרשום את הדברים ולהחתים אותנו על הפרוטוקול, אולם הוא לא היה מסוגל לרשום את הדברים וביקש מאתנו לעשות זאת. כך גם עשינו, וכמובן שרשמנו את הדברים הרצויים לנו בלבד. והשאלות בחקירות היו רבות ושונות — מה זה ציונות, "החבר", אסי"פ, מה יחסנו לקומוניזם, לארצות האימפריאליסטיות, הקשרים בינינו לבין הציונות הבין־לאומית, מה הם ההבדלים בין הפלגים בציונות. על שולחנו של החוקר הראשי ראינו מונחת עתונות ציונית מחוץ־לארץ. הפעילויות התנהלו בעיקר בלילות, ובתוך זה גם החקירות. מעוררים אותך מהשינה זמן קצר לאחר שנרדמת, מזרזים להתלבש, מובילים אותך דרך פרוזדורים ארוכים חשוכים למחצה, מכניסים אותך לחדר מואר אור בהיר מלא, ומושיבים מול החוקר, לידו עוזר אחד או שנים. זורקים עליך אלומות אור חזק, וכך מתנהלת החקירה, שעות על שעות. אמנם יש שגם מכבדים אותך בכוס תה. אנחנו הודינו שהננו ציונים, לא רצינו וגם לא יכולנו להתכחש לכך, אולם ניהלנו ויכוחים ארוכים, טענו שאין כלל ניגוד בין ציונות לסוציאליזם וקומוניזם.

זכורני, באחת הפגישות הליליות האלו אמר לי אותו חוקר בזה הלשון בערך: "אני מכיר אותך היטב. חקרתי על משפחתך, יש לך הורים זקנים, ראיתי אותם, חבל לי עליך, אתה בחור מוכשר וטוב, והרי יודע אתה מה צפוי לך, נשלח אותך לסיביר, ומשם מי יודע אם תצא ומתי תצא. טוען אתה שאינך אנטי־קומוניסט, ומאמין אני לך, אולם עליך להביא הוכחות. גלה לי מי עוד בחבורה שלכם, ומי מחבריך באמת אנטי־קומוניסט..." הייתי עייף, לאחר שעות חקירה ארוכות, מעוצבן מחוסר שינה ומהאור החזק בעינים. לא שלטתי ברוחי לשמע הצעתו המעליבה. תפסתי את קסת הדיו שעל השולחן וזרקתיה עליו. מעשה נערות, נכון! תדהמה בחדר. ניתנה הוראה לשוטר שעמד בדלת להוציא אותי מהחדר ולהורידני לצינוק, חור קר ועלוב במרתף. יומיים ישבתי בו, שוב קרא לי החוקר ואמר: "הבינותי לרוחך וסלחתי לך, כי הנך צעיר לימים עדיין, שאלמלא כן לא היית יוצא חי מכאן...". התנצלתי על מה שעשיתי.

לא רק החקירות התנהלו בלילות, גם הרחיצה בבית־המרחץ, חלוקת החבילות מהבית, הכל נעשה בלילה. במשך שבועות לא ראינו אור־שמש, הקירות גבוהים, החלונות אטומים, ורק מבעד לאשנבים צרים מלמעלה חודר אור קלוש מבחוץ.

לאחר ישיבה של למעלה מחדשיים הועברנו מכלא לוביאנקה לבוטירקי — בית־הסוהר המרכזי במוסקבה, בשולי הכרך, הרחק מעין רואים מבחוץ. בוטירקי זהו שם־דבר, למעשה

זוהי עיירה, סגורה ומסוגרת, אין יוצא ואין בא, מוקפת חומות גבוהות עם מערכת צפופה של מְצפים, גדרות־תיל מסביב. תחילה החזיקו אותנו בקרנטינה, מעין פרוזדור לבית־הסוהר הפנימי, בה ישבנו כשבועיים ימים. ריכזו אותנו קבוצות־קבוצות. בקבוצה שלנו היו כ־20 איש וצירפו אלינו אסירים נוספים באותו מספר לערך, ברובם הגדול שפוטים פליליים (רועי־זונות, כייסים, שודדים, רוצחים וכו'). היו גם בודדים פוליטיים, במיוחד ייזכר כוהן־דת פּרַבוֹסלַבי בעל מעמד רם בהייראַרכיה הדתית.

כיוָן שאנו כבר היינו אסורים קודם לכן, המשכנו לקבל חבילות־מזון מהבית, בעוד שאסירים אחרים, שהובאו ישירות הנה, עדיין לא קיבלו מקרוביהם שום חבילה. ערכנו איפוא "קומונה" יחד עם האסירים האחרים, שיתפנו אותם בהנאה מהחבילות שקיבלנו. בשלב מאוחר יותר, כשפוזרנו כבודדים בין בתי־הכלא, זה הקל עלינו מאוד את שהותנו שם. שמְנו כ"קומונרים" טובים הלך לפנינו ברחבי הכלא, ולכן לא התעללו בנו כנהוג לגבי אסירים חדשים, וזכינו להימצא בחסותם של זקני תאי־המעצר.

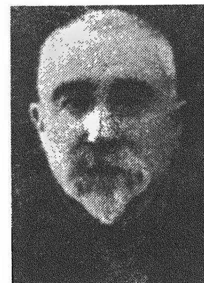
הגענו לבוטירקי סמוך לחג הפסח (1924). החלטנו לערוך סדר־פסח. הצלב־האדום בראשות פֶּשקובה (אשתו של הסופר גורקי), דאג לנו למצות, ומזונות־חג אחרים קיבלנו חבילות מהבית. ציחצחנו את החדר, כיסינו את שולחן־העץ הארוך בעתונים במקום מפות שלא היו לנו, הזמנו כאורחים את כל יושבי החדר האחרים להסב אתנו לסדר. בראש השולחן ישבו סעדיה גולדברג ז"ל וכוהן־הדת. הפתיעו אותנו דברי פתיחתו של הכומר, על חג־הפסח בחג־החירות. איחל לנו כי נבלה את הסדר הבא תוך חירות בארצנו. ואמנם דבריו נתקיימו.

החקירות בבוטירקי התנהלו על־ידי אותו הצוות שבכלא לוביאנקה, אולם בתנאים קשים פחות. יום־יום היו מוציאים אותנו לטייל בחצר המרוּוַחת, וכך הצלחנו לקשור קשרים עם חברים ששכנו בבנינים אחרים. הקשר היה באמצעות פתקים בין גזרי־עץ שנערמו בצדי הדרך. מקומות הסתר סומנו בעיפרון על גבי בולי העץ. חברינו בקבוצות האחרות לא היו מתקשים לגלות את מקומות המסתור. דרך אחרת לקיום קשרים היתה באמצעות ביקורים במרפאות. מדי פעם היה אחד מאתנו מתחַלֶה, מגיע למרפאה ונפגש עם "חולה" אחר. כשנתמשכה הישיבה בכלא, החלטנו על הכרזת שביתת־רעב. דרשנו משפט פתוח. ידענו שהמשטרה אינה רוצה בכך, משפט פתוח פירושו פומביות על כל הכרוך בכך. כל אסירי קבוצתנו רוכזו בתא גדול אחד. מנעו מאתנו אוכל ושתיה וכן טיולים וכל מגע עם החוץ. ואמנם, לאחר 3-2 ימים הודיע לנו החוקר שענינינו הסתיים ולפנינו הברירה בין מאסר וגירוש להרי אוּרַאל או לסיביר לתקופה של שלוש שנים או גירוש נצחי מברית־המועצות לארץ־ישראל, כלומר ללא רשות לבקר ביום מן הימים בברית־המועצות. כמובן שכולנו העדפנו, ובשמחה רבה, את הגירוש לארץ־ישראל. העניקו לנו חופשה של ימים מספר, תוך התחייבות לא לעזוב את העיר מוסקבה,לשם סידור ענינינו ופרידה מהמשפחה, הביאו אותנו לרכבת בדרך לאודיסה, הושיבו אותנו על האניה "צ'יצ'רין" שהביאתנו ביוני 1924 ישר ליפו.

הברירה בין סיביר לארץ־ישראל הוענקה לנו בהשפעת פעילותו של פורפיסור דוד שור המנוח, מוסיקאי דגול, חבר הטְרִיאוֹ המוסיקלי המפורסם במוסקבה. הוא היה אדם ליבראלי, מדור הליבראלים של המאה התשע־עשרה, והיו לו קשרים טובים עם לונצ'רסקי, שר החינוך והתרבות, ועם קַאמֶנֶיב, יו"ר מועצת הפועלים במוסקבה ואחד האישים המרכזיים ורבי ההשפעה בשלטון. הוא ששיכנע את שני האישים בהסדר המוצע לנו, הסדר שפעל לתקופת־מה גם לגבי אסירי־ציון אחרים.

שמואל שפירא

הנוער הציוני־סוציאליסטי במינסק

שמואל שפירא

המחבר, שמואל שפירא (1962-1883), היה מפעילי צ״ס ונוער צ״ס במינסק וברוסיה־הלבנה. אסיר־ציון. עלה ב־1927. בשנות חייו האחרונות עבד כספרן הספריה החקלאית המרכזית. חיבר ילקוט רב־מידות על ״החקלאות בספרות התלמוד״ וכן ילקוטים על תעשיית שמן הזית, על תעשיית יין ועל ים וספנות בספרות התלמודית. הרשימה דלקמן לקוחה מ״ספר צ״ס״, בעריכת יהודה ארז, הוצאת ״עם עובד״, 1963.

עריסת ארגון הנוער הציוני־סוציאליסטי בבילורוסיה היא אגודת־הנוער הציונית ״קדימה״ ו״נוער־קדימה״.

״קדימה״ נוסדה בשנת 1922-1921. מקורה באגודות הציוניות הרבות של בני־תשחורת שצצו ועלו אחרי מהפכת פברואר 1917. מלבד הסעיף השיגרתי בדבר חובת לימוד השפה העברית, ההיסטוריה היהודית, הגיאוגרפיה של ארץ־ישראל, הספרות העברית והיהודית, הכילה תכניתה של ״קדימה״ גם סעיף על הכשרה גופנית למען ארץ־ישראל. לגבי ענינים לא־יהודיים ורוסיים כלליים היתה ״קדימה״ אדישה.

הארגון הראשון של ״קדימה״ נוסד במינסק, ולא בלי מאבק. לייסודה של ״קדימה״ בעיר קדם פילוג בהסתדרויות הנוער הציוני המקומיות: חלקם הצטרף לארגון־נוער, משהו מעין פועלי־ציון שמאל, שלא האריך ימים, ורוב חבריו עברו לקומסומול. היו גם שניערו את חצנם מכל פעילות פוליטית. נשארו רק בודדים — ובראשם אחד ושמו פישר. עם מאסרו נעלמו בכלל ״פועלי־ציון״ מהאופק ברוסיה הלבנה.

ראשי ״קדימה״ במינסק היו ד. ליפוב (התיאוריטיקן של הארגון), משה טסמן, משה ליפשיץ וגדליהו פולישצ׳וק. חברי הארגון לא הסתפקו בעבודה המקומית והרחיבו את חוג פעולתם גם בערי־השדה, עד שבשלהי 1923 לא היתה כמעט נקודת־ישוב יהודית אחת ברוסיה הלבנה שלא היה קיים בה סניף ״קדימה״.

״קדימה״ היתה מוציאה לאור בטאון בכתב־יד. העורך היה ד. ליפוב. השלטונות רדפו את ״קדימה״ מהתחלה. אחדים מחבריה הועמדו לדין ונידונו למאסר לתקופות של כמה חודשים. אך ההשפעה המוסרית של הרדיפות על הנוער היתה הפוכה ממה שציפו אנשי היאֶווסאֶקציה... הם העבירו על כן את המשפטים ממינסק, בירת רוסיה הלבנה, לסלוצק. על אף כל הרדיפות נמשכה פעילות ״קדימה״ במרץ רב. נערכו גם תכניות־עבודה מחוץ לגבולות רוסיה הלבנה — באוקראינה וברוסיה הגדולה — אך כאן נתקלה ״קדימה״ בשני זרמים שכיוונם היה הפוך: באותו זמן התאחדו ״החבר״ ויתר ארגוני־הנוער הציוניים באוקראינה וברוסיה הגדולה לארגון אחיד בשם ״ההסתדרות המאוחדת של הנוער הציוני ברוסיה״ (יֶוֶאוֹס״מ). הארגון הזה התכוון לפעול גם ברוסיה־הלבנה, אך גם הארגון של נוער צ״ס לטש עין לרוסיה הלבנה.

ברוסיה הלבנה לא היה קיים ארגון של מפלגת צ״ס. רק חברים בודדים, שנער יספרם, נמצאו בערים ובעיירות של רוסיה הלבנה. בתחילת 1926 נתגלו סימני התעוררות ונטיה להתארגנות בחוגי צ״ס. הצלחנו אפילו להוציא בהקטוגראף את הגליון הראשון של ״דאָס וואָרט״. אך התחלה זו נשאה בחובה גם את קיצה: ב־20 באפריל 1926 הנחיתה גֶפֶּ״או מכה

קשה על תנועת צ״ס ברוסיה הסוביטית. לעומת זאת היתה פעילה הסתדרות נוער־צ״ס. לא מן הדברים הקלים היה להקים ארגון נוער ציוני בעל צביון פוליטי מסוים, ולא כל שכן ארגון ציוני־סוציאליסטי, שהכיל בפרוגרמה שלו סעיף על התנגדות לדיקטטורה של המפלגה הקומוניסטית... אמנם, קיבלנו עלינו את מרותה של הקונסטיטוציה הסוביטית, אבל התנגדנו ״רק״ למונופולין של המפלגה הקמוניסטית (כמה תמימים היינו אז!). אמנם, צעירי־ציון ברוסיה הלבנה — וביחוד המינסקאים שביניהם — היו קיצוניים. תכניתם, שקיבלוה עוד לפני ועידת חרקוב, הרחיקה לכת בשמאליותה מזו של צ״ס. אבל היה בכך יותר משום תחבולת־הסתגלות מאשר ענין שבהשקפה. כשהוברר להם שהתכנית מחייבת מלחמה נגד הבולשביקים, התפורר ארגון ״צעירי־ציון״ ברוסיה הלבנה. רובם לא רצו להסתכן!...

בכלל, בימים ההם — וגם זמן מה לאחר־מכן — שרר ברחוב היהודי הלך־רוח של סתגלנות. הארגון היחידי, שההורים לא גילו לו התנגדות, היה ״החלוץ״, וטעמם ונימוקם עמם: ממה נפשך — או שיוצא־חלציהם ילמד מקצוע ב״הכשרה״, או שיעלה ארצה. אך מספרם של הורים כאלה היה קטן. על שאר הארגונים הציוניים סירבו ההורים לשמוע: לא רק משום שלא היתה בהם שום ״תכלית״, אלא מחמת סכנת המאסרים וההגליה... היו מקרים שההורים סירבו לתמוך בילדיהם הגולים, הרעיבו אותם בכַוָנה תחילה, כדי ללחוץ עליהם שיתנכרו לתנועה הציונית, הַיינו שיפרסמו בפומבי הצהרה על ניתוק כל קשר עם התנועה הציונית האנטי־מהפכנית. שכרה של הצהרה זו היה שחרור ממאסר. לא נדירים היו גם מקרים שלחצו על ״המצהירים״ כי יתגייסו כסוכנים בשירות הגפא״ו. אך למרות הכל ועל אף ההפרעות מצד ההורים, גדל מספרם של ארגוני הנוער הציוני, ולא אחת הועמדו ההורים לפני עובדה קיימת, כלומר, מאסרם של ילדיהם.

מינסק, הקרובה אל הגבול הפולני, שימשה תחנת־מעבר להרבה מפליטי רוסיה, ורבים מהם דעתם לא היתה נוחה מצ״ס והיו מעלילים עליהם שיצאו מכלל ישראל ושהם גרועים מהבולשביקים. כזה היה הלך־הרוחות ברוסיה הלבנה לאחר ועידת חרקוב, בשלהי 1923. הויכוח על מיזוג ״קדימה״ עם יֶוְאוֹס״מ הגיע לשיאו. חברי ״קדימה״ בעלי תפיסה מדינית (וביניהם גם משה טסמן) התנגדו לאיחוד אַפּוליטי. במינסק נוסד ארגון נוער־צ״ס, שחבריו באו משורות ״קדימה״ ו״נוער־קדימה״ ובתוכם כמה מחברי ״החבר״. ראה אור הגליון הראשון של ״פאָרויס״ (בהקטוגראף), שהפך לבטאונו הרשמי של הועד הארצי של צ״ס ברוסיה הלבנה.

במאי 1924 בא למינסק החבר שלום הקטין. כעבור ימים מועטים נאסר עם עוד חברי נוער צ״ס ובלתי־מפלגתיים בהיותם באסיפה חשאית. הם נאסרו במקרה: הבלשים חיפשו סחורות מוברחות ומצאו ״אויבי־המהפכה״... כל הנאסרים שוחררו, פרט לשלום הקטין ומשה טסמן. בסופו של דבר התירו להם לעלות ארצה.

במשך שבועות ספורים החלה תנועת צ״ס להתפתח, ופעולתה ניכרת היתה בחיים הציבוריים: בקואופרטיבים ובאיגודים. אך פעילות זאת עלתה לנו ביוקר: הרבה חברים נאסרו, אך הנוער לא נבהל! בעיירות הנידחות גילו יותר אומץ־לב מאשר בערים. התקיימו כינוסים מחוזיים, נבחרו ועדים מחוזיים וועד מרכזי לרוסיה הלבנה.

בקיץ 1924 בא אלינו שליחו של הועד המרכזי הכל־רוסי — ווליא ברומברג. הוא הגיע אלינו בנעלים קרועות, קשורות בחבלים במקום שרוכים, ללא כותונת לעורו — הוא מכר אותה להוצאות־הדרך.

במשך שהותו ברוסיה הלבנה הסתעפה רשת סניפי נוער צ״ס. נתגלו עסקנים צעירים נלהבים שעשו עבודה רבה, והם תפסו אחר־כך מקום חשוב בתנועת צ״ס ברוסיה המרכזית; הוסיפו להוציא את ״פארויס״; כונסה במינסק, בנובמבר 1924, ועידת נוער־צ״ס של רוסיה הלבנה, שנמשכה 36 שעה ללא כל הפרעות או תקלות. רק כעבור זמן נאסרו, בקשר לועידה, חבר הועד המרכזי שמחה סברדלוב בפולוצק, וחברי נוער־צ״ס ש. יגדלוב וב. בדריסה.

לפני יציאתו ממינסק למוסקבה ערך ווליא ברומברג מסיבה לרגל הצטרפותם של חברים מהסביבה. הלשנתו של איש הקומסומול, שחדר לתוך שורות הנוער, הכשילה את המסיבה, וכל הנוכחים נאסרו. ווליא ברומברג נמלט ממינסק, לאחר שנודעה זהותו לגפ״או. הדבר אירע בסוף נובמבר או בתחילת דצמבר 1924. מאסר זה שימש רק התחלה לרדיפות נגד חברי נוער־צ״ס ברוסיה הלבנה. מכאן ואילך הלכו ותכפו המאסרים והנגישות מצד הגפ״או, עד ה־26 באפריל 1926, בו בוצעה ה״פעולה״ שהוכתרה על־ידי גפ״או בשם ״החיטוי הכללי של הקונטר־ריבולוציה הצ״סית״.

לאחר שנאסרו כמעט כל החברים של ועדי נוער־צ״ס ברוסיה הלבנה, ריכזה את העבודה בידיה החברה ב. רבינוביץ מתנועת ״השומר הצעיר״ (היחסים בין ״השומר הצעיר״ וצ״ס ברוסיה הלבנה היו טובים).

בשלהי החורף הגיעה למינסק מטעם הועד המרכזי של נוער צ״ס החברה שיינדל בילאבסקה. בסיורה השלישי ברחבי רוסיה הלבנה נאסרה, בסטאראיא־דורוגא.

בפסח 1925 נשלח למינסק מטעם הועד המרכזי של הנוער חיים א. והביא אתו כרוזים בשם מרכז צ״ס, בענין מותה הטראגי של ברטה לוין. הכרוזים, שהודבקו ברחובות מינסק ונפוצו על־ידי הדואר במינסק ובעיירי־השדה, עשו רושם גדול, והתוצאה לא איחרה לבוא: מאסרים המוניים. חיים א. ניהל את העבודה במינסק (העסקנים המקומיים הושלכו כבר למרתף הגפ״או) והמקשרים היו שני חברי הנוער. שניהם נאסרו. בשלהי הקיץ חידשנו והגברנו את הפעולה ברוסיה הלבנה. והתקיימו ועידות מחוזיות וועידה כללית אחת.

בספטמבר 1925 התקיימה במינסק אסיפה פומבית של ״געזערד״. חילקנו שם כרוזים. ברחוב היהודי החל בפעולותיו ארגון בשם ״אידישער סאָציאַליסטישער יוגנד־פארבאנד״ — ברית הנוער היהודי הסוציאליסטי, בראשי־תיבות: א.ס.י.פ. חבריה הצהירו, כי את התורה על האוטונומיה התרבותית ירשו מה״בונד״, ומאת ״פועלי־ציון״ — את עקרון הטריטוריאליות. מאפיין אותם שמם: סוציאליסטים יהודיים ולא ציונים־סוציאליסטים, שכן היסוד הטריטוריאלי לא היה חלק עקרוני בתכניתם. בשאלת השפות היו ״אידישיסטים״. אם כי מספר חברי הארגון הזה היה קטן, הרי יומרתו היתה גדולה ולא עמדה בשום יחס לכמותו. אחד ממייסדי הארגון הוא ל. לויטה, חבר עין־חרוד.

״החלוץ״ נוסד ברוסיה הלבנה בשנת 1918. טרומפלדור שהה אז במינסק והיה פעיל מאוד בארגונו. הסניף הראשון של ״החלוץ״, דומני, קם בבוברויסק. הותוותה תכנית עבודה בממדים גדולים. הכלכלן הידוע ד״ר חיים דוב הורביץ עיבד תקנון לארגון ״החלוץ״. אבל מלחמת האזרחים שהיתה נטושה אז ברוסיה וכיבושי גרמניה ופולין עמדו למכשול להתפתחותו של ״החלוץ״. חלק מהחלוצים, עם יהודה קופילוביץ (אלמוג) בראשם, עברו לקרים, כדי להיות במחיצתו של טרומפלדור, ומשם עלו ארצה, וחלק הגיע לארץ־ישראל בדרכים אחרות.

בקיץ 1923 בערך אירגנה ״קדימה״ במשותף עם כמה חברים מ״החבר״ קבוצת ״החלוץ״, שנתמכה על־ידי ההסתדרות הציונית. מאוחר יותר הגיע למינסק הח׳ דן פינס ודרש את

הצטרפותו של "החלוץ" הבילורוסי אל מה שכינה בשם "החלוץ הליגאלי". נתפצלו הדעות: חלק נשמע לדרישה זו ("החלוץ" הליגאלי היה ידוע גם כשמאלי) וחלק נשאר בשורות החלוץ הבלתי־ליגאלי (או הימני). "החלוץ" הבלתי־ליגאלי נתמך על־ידי הציונים הכלליים. אנחנו, אנשי "החלוץ" השמאלי (הליגאלי), נתמכנו על־ידי מרכז "החלוץ", מפלגת צ"ס. בסתיו 1925 נאסר ועד "החלוץ" ברוסיה הלבנה על הארכיון שלו. הם הוסגרו על־ידי מרגלים שהוחדרו ל"החלוץ".

מידת ליגאליותו של "החלוץ" הליגאלי היתה פחותה מזו של "החלוץ" ברוסיה הגדולה, שלא היתה בה אוכלוסיה יהודית מרובה. באוקראינה וברוסיה הלבנה היה "החלוץ" מחוץ לחוק. אך גם ברוסיה הגדולה לא התחשבו אנשי גפ"או בחוקיותו הרשמית של "החלוץ". המאסרים והרדיפות לא פסקו. מלבד זה ניצלה גפ"או את חוקיותו של "החלוץ", כדי להחדיר לתוכו את סוכניה. החלו להסתנן לתוכו, במסוה של בלתי־מפלגתיים, אנשים שלא היתה להם אפשרות ללמוד מקצוע וקיוו להיבנות מ"החלוץ". גפ"או לא היססה לאסור גם בלתי־מפלגתיים מסוג זה. שם, בין כתלי גפ"או, היו לוחשים: "אסרנוך מפני שאנו חושדים בך שאתה משתייך לצ"ס... ובכלל אין אנו רואים בעין טובה את "החלוץ", הואיל וחדרו לתוכו רבים מחברי צ"ס. מסיבה זו אין אנו מכירים בחוקיות "החלוץ" ברוסיה הלבנה או באוקראינה. תנתק עצמך מהם — ואז תוכל לעבוד באופן חפשי".

תופעה מיוחדת במינה נתגלתה במינסק ב־1923-1924 — ק.צ.פ.צ., ראשי־תיבות של:

מועצת "צעירי־ציון" ברוסיה הלבנה, מינסק, יולי 1919

1. שמואל בן אברהם שפירא, 5. לייב שאץ, 6. משה לובאָצקי, 8. לאה רובין־פאָלדמן, 11. מלכה סולובייצ'יק, 12. חנה פאָרלוב, 13. סוניה ואַלק, 14. יוסף קוסובסקי, 18. פרופ' צבי רַזראַן, 19. דוב־בר מלכין, 20. ישעיהו טיקטינסקי, 21. צבי לוין, 22. ד"ר חיים־דוב הורביץ, 23. מרדכי רודאָנסקי, 24. יהושע חפץ, 25. חיים פייגין, אגרונום, 26. נחום קאנטורוביץ (נ. קאהן), 27. ד"ר פייבל מאָלצאָר, 28. אברהם שאַץ, 33. משה בן הרב אברהם־יצחק כהן, 39. רבקה זאקהיים־אהרונוביץ (אורן), 41. צבי גורדון, 46. יעקב דוידון, 47. נחום־לייב ליפשיץ, 49. לובאָצקי, 53. שרה קפלן־קוקסו (כפרי), 54. שושנה גאָרצ'יקוב, 55. פוליה ליבקוביץ, 56. חיה קויפמן.

״קבוצת ציונים פועלים צעירים״. קבוצה זו התפוררה אחר־כך: חלק עבר לצ״ס, חלק — לאסי״פ.

קצפ״צ הוציאה לאור בטאון כתוב ביד, בשם ״השופר״, שהמוטו שלו היה: ״וקול השופר הולך וחזק״. המאמרים בו היו כתובים עברית, ידיש ורוסית.

ולבסוף על פרשת בֶּרטה לוין. בפברואר 1925 נאסרה ברטה לוין בת ה־16, חברת ארגון הנוער צ״ס, בפעם השלישית באחת מפעולות הגפ״או במינסק. חיפשו ומצאו אצלה את דף השער של הבטאון המרכזי של הארגון. בגפ״או ניסו להציל מפיה מנין לה השער והבטיחו לשחררה תמורת גילוי הסוד. ברטה סירבה לענות. אנשי הגפ״או נקטו באמצעים המנוסים שבידיהם: חקרוה במשך לילות ארוכים, איימו עליה שלא רק אותה בלבד ישלחו לארץ גזירה או אפילו יירו בה, אלא שהיא מסכנת גם את חיי אמה וקרוביה. לעומת זאת, אם תיענה לדרישתם, הרי תשוחרר ואף יעזרו לה לעלות ארצה. כן הבטיחו לה שלא יגעו לרעה בחבריה שאת שמותיהם תגלה. חודש ימים החזיקה מעמד ולא נכנעה. היא דרשה בתוקף לשחררה והסתמכה על גילה הצעיר. לבסוף הכריזה שביתת־רעב — ארבעה ימים לא בא אוכל לפיה. אך הרעב החליש את כוח רצונה, וביום החמישי נשברה רוחה וענתה על השאלות שהוצגו לה (היא ידעה מעט מאוד על הנעשה בתנועה ולתשובותיה לא נודע ערך למעֲניה). אז שיחררוה. היא דרשה מאת הגפ״או, שזו תעמוד בהבטחתה לעזור לה לעלות ארצה. התשובה היתה: לעג וגירוש. אחרי השחרור חל שינוי בברטה: היא לקתה בעצבנות, בכתה תכופות וצעקה ללא כל סיבה. ימים שלמים לא פסקה מלטעון שהחיים נמאסו עליה. בוקר אחד קמה, לשה את הבצק (אמה היתה אופה, אביה מת עליה), סידרה את הבית, התרחצה, הסתרקה, לבשה בגדי שבת ויצאה. היא לא חזרה. את גופתה, שנפלטה מן הנהר סוויסלוץ׳, מצאו בפרבר ליאכובקה.

Товарищ! прочитай – передай другому
Сионистско-социалистический Союз молодежи

Ко всей евр. трудовой молодежи г. Минска.

Товарищи!

Из рядов освободительного движения евр. трудовой молодежи смерть вырвала свою жертву. Утопилась Берта Левин! член Минской орг-ции К-С Ю.Ф. Во время двукратного ареста т. Левиной следователь Г.П.У. - Андреев выпытал имена некоторых работников К-С Партии и Югенда. Мы не знаем какими способами палач добился своей цели. Т. Левина унесла эту тайну в могилу. Выйдя на волю тов. Левина поставила т.т. в известность о своей вынужденной измене. Двукратное тюремное заключение, голодовка, [illegible], посредством которого были вырваны у честной работницы провокационные сведения; терзающая тяжесть сознания даже невольно вынужденного предательства. Страшная тяжесть даже невольной измены великому делу освобождения евр. трудящ[illegible] Всего этого не могла вынести 16ти-летняя девушка – и тов. Левина прервала жизнь самоубийством.

קטע מתוך כרוז שהוציא נוער צ״ס לרגל מותה הטראגי של ברטה לוין

דוד כהן

נעורים בפעילות ציונית

המחבר, דוד כהן (1973-1906), אסיר־ציון, עלה ב־1924. כינס את רובו של החומר לספרנו זה.

הבית בו גדלתי היה שונה מרוב בתי היהודים במינסק. אבי היה בחור־ישיבה שהתפקר והתמשכל ושמר על מנהגי הדת רק כלפי חוץ. סבלתי בילדותי מהעמדת־פנים זו. הייתי אדוק, והקרע הנפשי שבין אמונתי לבין הנוהג בבית הכאיב לנפשי הצעירה.
אבי השתקע לשנים מספר בעיירה סמילוביצ׳י והיה שם קבלן לבנין. בנה על־פי רוב בנינים ממשלתיים. רווחיו היו תלויים באישורי המהנדס הרוסי שהיה מקבל את הבנינים מטעם הממשלה. זכורני, מה רבה היתה המהומה בבית לפני בוא המהנדס לאשר בנין. סעודות־מלכים היו עורכים לו להפיס דעתו. חשיבותו של המהנדס היתה כה גדולה בעינינו, הילדים, עד שאחי הצעיר היה מתרברב, כי כשיגדל יהיה מהנדס. אני, כאדוק, רציתי להיות רב. רמת־חיינו היתה מעל לממוצע, ובערבים היו מתכנסים בביתנו צעירי העיירה, סטודנטים וגימנזיסטים, לבילוי תרבותי. כשפרצה מלחמת־העולם הראשונה, היינו, אבא ואני, בנסיעה עסקית. גויסו אז אנשים רבים, ופועלינו הגויים באו בבת אחת לדרוש את המגיע להם. כל העסקים פסקו, וביחוד הבניָה הממשלתית. חזרנו למינסק, כשאימת גיוסו של אבא תלויה על ראשינו. בן־דודתי נקט בכל האמצעים כדי להשתחרר מגיוס, לבסוף לא עמד במתיחות התמידית והתגייס. כעבור זמן קצר נתקבלה הידיעה כי נפל בנופלים.
הפחד מפני הגיוס נבע לא רק מאימת המוות הצפוי, כי אם גם מתוך הדאגה למשפחה. נשוי שהתגייס — משפחתו לא קיבלה שום תמיכה ממשלתית והופקרה לסבל ולמחסור. על־כן חיפשו יהודים דרכים להשתמט מהשירות הצבאי. פשטה שמועה כי העובדים בסניטאריות, בניקוי מחראות וכד׳ פטורים מגיוס. שילם יהודי שוחד, שיסדרוהו בעבודה בניקוי מחראות. כשנודע כי פועלי מאפיות צבאיות פטורים מגיוס — שילמו יהודים סכומים גדולים לבעלי המאפיות הצבאיות שירשמום כפועלים אצלם. כמובן, ש״פועלים״ אלה מחויבים היו להימצא במאפיות בלילות, מחשש בדיקת־פתאום.
חיי הכלכלה נהרסו כליל, וגם לאחר שהתיצבה החזית בסביבות מינסק, לא חזרו החיים לתיקנם. למרות קירבת החזית, לא גורשו יהודי מינסק מהעיר, כפי שאירע במקומות אחרים. ולא עוד אלא עשרות אלפי פליטים יהודיים מקווי החזית עברו דרך מינסק ובחלקם השתקעו בה. עקב זרם הפליטים, קמו בתי־ספר לעברית, תוך כדי פולמוס עם ה״בונד״, שתבע בתי־ספר ברוסית לילדי הפליטים. כן הוקמו קורסים לעברית בערבים ובהם השתתפו אלפים. המורים מנחם איצקוביץ (הלוי) וחיים תנעזר נרתמו לפעולה זו וממנה נודעו תוצאות להגברת השפעתה של הציונות בעיר גם לאחר שנים. הפעולה להקניית העברית קשרה את ההמונים קשר ממשי לארץ־ישראל. היתה בעיר ספריה עברית לילדים, ספריית י״ל נופך (בנו יצחק היה בתקופת המנדט השופט היהודי הראשון בארץ), וילדים היו נוהרים

בהמוניהם ממרחקים לשאול ספרים בספריָה זו. תוך כדי שאילת ספרים, היו הילדים מחליפים ביניהם דיעות על הכל, והיה זה בבחינת אי עברי בים הגלות.
לאחר הכיבוש הגרמני, בינואר 1918, נזדמן למינסק וַלטר פרויס, ששירת אז כקצין יהודי בצבא הגרמני, ובמכתביו להוריו כתב על רשמיו העזים מהדיבור הנפוץ בעיר. בנשף פתיחת בית־העם, שנכח בו, השתתף קהל של אלף איש, וכל הנשף התנהל בעברית.
בפרוץ מהפכת פברואר 1917, הייתי כבן י״א. בביתנו, ששימש מעין מועדון לצעירי העיר, שמעתי אז שירים חדשים, קראו קטעי עתונות על המהפכה שהתחוללה, וסיפרו על מעשים שלא חלמנו עליהם מעודנו: צעירים יהודיים פורקים נשקו של שוטר, ״גורודובוי״ בלע״ז, וכדומה. והיו הרבה תהלוכות עם דגלים ונאומים, ובחירות ללא סוף. והחלו שוב גיוסים לצבא, ותורים ללחם, לנפט, לסוכר וכו׳. כמובן, העומדים בתורים היינו אנחנו, הילדים, ושם ספגנו את ההתלהבות המהפכנית. חָיינו בכעין ערפל של חלומות ממריאים.
והנה פרצה מהפכת־אוקטובר שמרכזה היה בפטרוגראד, ועד־מהרה הגיעה גם למינסק. התברר, כי במינסק היה מאז ומתמיד מרכז חשוב של התנועה הקומוניסטית, ומיד החלה להידרדר הכלכלה. התעשיה והמלאכה שבתו כליל. השתוללו כנופיות של שודדים־חיילים. פחד ואימה השתלטו על העיר. כך נמשך הדבר חודשים אחדים, עד שהגרמנים כבשו את העיר ללא קרב כמעט, והיתה כאילו הרווחה. האיכר הבילורוסי לא הבין גרמנית, והיהודים היו המתווכים והמתורגמנים בין השלטונות לבֵין האוכלוסיה המקומית. התחילה להתפתח מחדש פעילות ציונית, שסייעו לה חיילים יהודיים מהצבא הגרמני שהיו ציוניים. ה״בונד״ ירד למחתרת כחשוד בקומוניזם. אנשי הלגיון הפולני של פילסודסקי, שנלחם לצידם של הגרמנים, היו הבולשים אחרי קומוניסטים ובונדאים.
בשנת 1919 חזרו הבולשביקים לעיר. היתה זאת תקופת הקומוניזם הצבאי. ושוב באה תקופה של תורים ומחסור ושיתוק הכלכלה. יהודיים עירוניים חיפשו להם מפלט מרעב אצל קרובים בכפר ובעיירה. כך הגעתי גם אני לכפר קטן על־יד ראקוב, אל דודי שם. אך אז פרצה המלחמה הרוסית-פולנית. הפולנים כבשו את הכפר, ואני נמצאתי מנותק ממשפחתי במינסק. רק כשנכבשה מינסק על־ידי הפולנים באביב 1920, חזרתי הביתה.
כשהגעתי לבית, חשכו עיני. ביתנו נהרס בהפצצות. נודע לי על מקום מגוריהם החדש של הורי. אבי סיפר כיצד נחלץ הוא, עם עוד כמה יהודים, ניסה לגנוב את הגבול לוילנה, נתפס על־ידי חיילים פולניים, ששדדו אותם ורצו להורגם. רק הודות למתן דמי שוחד נוספים, שאבא השיגם בעיירה סמוכה, שוחררו וחזרו למינסק.
השלטון הפולני היה אנטישמי, ואיש לא מנע מהחיילים הפולניים, ה״האלֶרצ׳יקים״, מלהתעולל באוכלוסיה היהודית, לגזוז חצאי זקנים, לתלוש פיאות וכו׳. אז החלה להגיע מארצות־הברית, באמצעות התנועה הציונית, עזרה לוַעד הקהילה, שבראשו עמדו הציונים: יצחק ברגר וחיים חורגין. חולקו מצרכי מזון במחירים מוזלים, קמו צרכניות ציוניות וקואופרטיבים יצרניים ציוניים.
בקהילה היה יושב מפקח מטעם השלטונות הפולניים, שהיה משגיח לבל ייאמרו בישיבות דברים בגנות האנטישמיות של הממשל הפולני. באותם הימים נפטר אברהם קפלן (דודו של אליעזר קפלן, שר־האוצר הראשון של מדינת ישראל), אחד העסקנים הציונים החשובים שבעיר. בהלוָייתו השתתף קהל אלפים. פתאום עצרו חיילים פולנים את ההלוָיה בתואנה שעליהם לערוך חיפוש בארון המת, אם אין בו זהב. השפלה זאת היתה כבדה מנשוא. שמע השערוריה נפוץ ברחבי העולם, ואף היתה שאילתא בנושא זה בפרלמנט הצרפתי. הגיעה

ועדת־חקירה מטעם האינטרנאציונאל השני, בהשתתפות פייר רינודל מצרפת, וגבתה עדויות. המקשרת עם הועדה היתה נינה מֶדם, אשת המנהיג הנודע של ה"בונד". הפולנים היו מעוניינים אז בדעת־קהל אוהדת בעולם. אחד העדים סיפר לי, כי בצאתו מאת הועדה, נעצר ונחקר על־ידי השלטון הפולני.

היתה אז התעוררות ציונית בעיר. זכורני, כי אנו, קבוצת ילדים ונערים, החלטנו לדבר רק עברית. החלטה זו היתה פרי יוזמה עצמית שלנו. למדתי בגימנסיה היהודית של פלדשטין, וגרנו על־יד בנין ה"ביסטרוחוד", מרכז הפעילות הציונית אז בעיר. נפגשתי עם נערים בני־גילי, גילאי י"ג-י"ד, וקשרתי קשרים עם הקבוצה שקראה לעצמה: "התפתחות". בראש קבוצה זו עמדו: משה טסמן, דב ליפוב וגדליהו פולישצ'וק (יערי). היינו מתכנסים ומשוחחים בעברית על תולדות ישראל ועל ספרים שקראנו.

והיתה אז גם עליה חלוצית, ומאות עלו בדרך לא־דרך, כי חששו שעם שוב הבולשביקים לשלטון, ייסגרו הגבולות. גם אני נרשמתי לעליה, אך אבא נזף בי קשות: מה תעשה, נער בן 14 בארץ? ומאין תקח כסף לעליה? הלא התקיימנו אז על תמיכה שקיבלנו מקרובינו בארצות־הברית.

ואמנם, הבולשביקים חזרו ואתם חזר המחסור. אף שהסביבה שלנו משופעת ביערות, היה מחסור בעצים להסקה בחורף, כי לא נמצאו עגלות להובלה. והתחיל פורח מסחר־חליפין. יהודים היו נוסעים לכפרים, ותמורת סבון או מלח, מצרכים נדרשים על־ידי האיכרים, היו מקבלים מהם ומביאים למשפחותיהם מצרכי־מזון לקיומן. משפחתנו התפרנסה חודשים מרובים הודות לשק מלח אחד שהיה לנו.

השלטון הסובייטי הטיל איסור על לימוד העברית ופתח ברדיפות על התנועה הציונית. היוזמים היו יוצאי "בונד" שהפכו לקומוניסטים, ובידיהם מסורת משָׁנים של מלחמה קנאית בציונות. עסקנים ציונים, שבבתיהם היו ספרים ציוניים, החלו לפזרם בין השכנים, מחשש מאסר. הפעילות הציונית של המבוגרים פסקה כמעט כליל, אך הצעירים החלו לפעול בתנאי מחתרת. משפחות אחדות מפעילי הציונות הצליחו לגנוב את הגבול ולעבור לפולין ומשם עלו לארץ. לנו, הצעירים, היה איזה מגע עם הציונים הקשישים, כגון ח. תנעזר, מ. איצקוביץ. ניצלנו את יוזמת משרד החינוך, שבראשו עמדה הבונדאית הנודעת לשעבר, אסתר פרומקין, להקמת חוגי־נוער להתפתחות עצמית, ובמסוה של חוג זה ניהלנו פעולה ציונית. ניתן לנו חופש מלא בניהול החוג ולא היה שום פיקוח ממשלתי עליו. כלפי חוץ היה זה חוג דראמתי וחוג לספורט וכיו"ב.

בסוף שנת 1921 התארגנו תחת השם "קדימה". בהיותנו עוד ב"התפתחות", התחילו מתעניינים בנו אנשי "החבר", ארגון סטודנטים ולאחר מכן גם גימנזיסטים יהודים. באו אלינו מרצים מ"החבר": הרצל ברגר, מרדכי ברגר ול. לויטה. הם ביקשו להפוך אותנו לעתודה צעירה של "החבר". אולם באותו זמן נקלעה לעירנו קבוצת חברי "קדימה" מקאזאן בדרכם לארץ. התכנסנו לאסיפה משותפת, והם שיכנעו אותנו, כי עליה לארץ מחייבת גם הכשרה גופנית, ולא רוחנית בלבד. אם נישאר אינטליגנטים, בעלי "ידים לבנות", לא נצליח להיקלט בארץ. כיוָן שכך, עשינו אילו נסיונות להיקלט בעבודה גופנית. ראינו עצמנו פרוליטארים, והסתייגנו מ"האינטליגנטים" של "החבר". הקימונו ועדה מיוחדת לחיפוש מקומות־עבודה לחברינו. שימשתי כמזכיר ועדה זאת. אבל גם אחרי־כן היתה פעולתנו חינוכית בעיקרה. בתנאים הסוביטיים לא יכולנו לחלום על הרחבת התנועה, שכן הקומסומול היה פעיל מאוד בעירנו. אבל רצינו להגיע לשכבות העמלים, וראינו הישג

גדול לעצמנו אם הצלחנו לספח לארגוננו בני בעלי־מלאכה, שעבדו עם הוריהם בסדנאות. קמו אז קבוצות "קדימה" בעיירות רבות, וזה חייב התיעצויות מחוזיות. הסניף הפעיל ביותר, פרט למינסק, היה בסלוצק. אנשי מינסק פעלו בארגון סניפים בעיירות שבסביבה.
הרגשנו מחסור חמור בספרות מתאימה לנו. דחינו את כל הספרות הציונית המצויה, שכן לא היתה חדורה רוח מארכסיסטית. בעת ההיא היה כל נוסח דיבור שלא ברוח המטריאליזם ההיסטורי פסול בעינינו. לכן שמחנו כשמצאנו את ספרו של א. רופין על הסוציולוגיה של היהודים בתרגום רוסי. קוראים היינו ערב־ערב עמוד או שניים מספר זה ומתווכחים עליו. אני הייתי מרצה לפני חברַי הצעירים ממני על תולדות ישראל לפי דובנוב ועוד אילו מקורות. משהופקע ה"מועדון" של החוג להתפתחות מרשותנו, נעשינו בלתי־ליגאליים לחלוטין והיינו מתכנסים בבתים פרטיים.
מזמן לזמן היינו מוציאים עלון ברוסית. זכורני כי באחד מהם פירסמתי מאמר בשם: לאומיות ובינלאומיות.
מה היו כללי הקונספירציה שלנו? ראשית־כל, לא לדבר בחוץ בענייני התנועה. ההתכנסויות היו חשאיות להלכה. נאלצנו למצוא מקומות לפגישותינו בבתים פרטיים. והדבר היה קשה. ההורים חששו מהשלטונות, ורק מעטים ניאותו לאָרח את התכנסויותינו בבתיהם. לפי הכלל, היה עלינו להיכנס לבית אחד־אחד וכן גם ביציאה. למעשה היינו יוצאים קבוצות־קבוצות וממשיכים ברחוב את ויכוחנו בקולי־קולות. וכמובן, היו מאסרים. לפי כללי המחתרת, אדם שנאסר ושוחרר לאחר חקירה צריך להימנע מפגישות עם חבריו. למעשה, היה החבר המשוחרר חוזר לאחר כמה ימים לפעילות, ואף היינו מתאמנים ב"חקירה". החבר המנוסה, מי שכבר נאסר ושוחרר, משמש היה כחוקר, וכל השאר היו מתאמנים במתן תשובות לחוקר, מעין חזרות לקראת מה שצפוי.
בדרך־כלל היתה הקונספירציה אצלנו לקויה ביותר. היו מקרים כאשר אחד האחים במשפחה היה ציוני, והאח האחר — קומסומולאי, וקשה היה להעלים מהאחד את פעילותו האסורה של האחר. גם החוקר הראשי בבולשת, אנדרייב, היה סטודנט לשעבר והכיר אישית את כל פעילי תנועתנו.
זמן־מה לפני התפרקותה של "קדימה" חל גידול בתנועה. אורגנו חוגים נוספים לעבודה תרבותית, וקיווינו שאלה יהוו את הפֶריפֶריה שלנו ויצטרפו לתנועה. אחד מפעילי הפריפריה נחשד לימים בבגידה. היה זה חברי, בנו של מורה לעברית, שמואל מילוקובסקי. טרומפלדור היה לו למופת, והיה מדבר עליו בלהט ובהתלהבות. כשנודע לו על מותו של טרומפלדור, היה מזועזע. לאחר זמן, בהיותנו יחד חברים ב"קדימה", התאהב בקומסומולאית אחת, ובהשפעתה החל להרהר בקול רם על התערערות אמונתו הציונית. ריננו אחריו שהיה מוסר אנשים לבולשת. מאחר שהיטבתי להכירו, סבור אני שלרינונים אלה לא היה שום יסוד.
בשנת 1923-1922 חלו תמורות בארגון החינוך בברית־המועצות. נקבע כי בית־ספר תיכון יהיה רק בן שבע שנות לימוד. אלה שלא הספיקו עדיין לעבור על תכנית הלימודים, כלומר, בוגרי המחלקה החמישית של בתי־הספר התיכוניים, יקבלו השתלמות בקורסים מיוחדים דו־שנתיים, בית־ספר ערב. קראו להם "קורסים להשכלה כללית". הנוהל בקורסים היה דומה בהרבה לזה של בתי־ספר גבוהים. אנחנו, בני 15-16, למדנו בקורסים אלה כפרוזדור לאוניברסיטה. בקורסים אלה היו נבחרים ועדי־תלמידים בעלי סמכות רבה, עד כדי פיטורי מורים. תא הקומסומול היה מעונין כמובן, כי בראש הועד יעמוד איש משלו, והציע את שמואל מילוקובסקי, אף שעדיין לא היה אז חבר הקומסומול. הקשרים בינינו כבר נפסקו

אז. אך מרבית התלמידים התמרדו נגד המינוי הזה, טענו שהם רשאים לבחור לועד את המועמדים הנראים להם. ואף שפעילי התנועה הציונית לא אירגנו במישרין את המרד הזה, שימש הדבר עילה בידי המפלגה הקומוניסטית להרחקת רבים מחברינו מהלימודים. כמובן המרד דוכא.

לרשות היאֶווסאֶקציה עמדו אולמות מפוארים גדושים עתונות, חוברות וספרים. אנשיה היו מסדרים חגיגות והצגות־ראוָה, עורכים הרצאות. לעתים היינו גם אנחנו מזדמנים לשם. פעולת היֶווסאֶקציה היתה מכוונת בעיקרה נגד הדת. בית־הכנסת המפואר "כּוֹר שול" הוחרם ונהפך לתיאטרון. השלטונות רצו שיוזמת ההחרמה תצא מאת פועלי העיר ולא כפקודה מטעם השלטונות. ניסו לשכנע את פועלי הדפוס ופועלי המברשות, האגודות המקצועיות הותיקות עוד מתקופת הצאר, שידרשו את החרמת בית־הכנסת. תחילה התנגדו הפועלים לכך, אבל לאחר לחץ נשתכנעו ויצאו בהפגנה ותבעו את החרמת בית־הכנסת. כמובן, ההחרמה בוצעה מיד.

ביום הכיפורים בזמן הנעילה היתה מופיעה בחצר בתי־הכנסת שבעיר תזמורת הקומסומול ופוצחת במנגינה "לא אל, לא מלך, לא גיבור". אך יהודים רבים המשיכו לשמור על המסורת. זכורני, שאגודות מקצועיות יהודיות היו דואגות במרוכז למצות של פסח ומחלקות בין חבריהן.

למרות הכוח המושך של הקומסומול והתנאים המסייעים לפעולתו, הצלחנו בכל־זאת למצוא אוהדים לתנועתנו בקרב הנוער. היינו מוכיחים לו שהשאלה היהודית תיפתר רק על־ידי הגירה לארץ־ישראל. ומצאנו אָזניים קשובות.

בשנת 1923, בזמן התרחבות תנועת "קדימה", קמה תסיסה בתוכנו, שהביאה אחר־כך לידי פילוג. הגיעונו שמועות שבמרכזים במוסקבה רוצים לאחד את תנועות־הנוער הציוני, שמענו על משא־ומתן להקמת תנועת נוער ציונית אחידה (יֶוֶאוֹס"מ). לעומתה קמה תנועת־הנוער של צ"ס. במוסקבה ובלנינגרד קם גם הארגון של אָסי"פ, שדגל בביסוס מארכסיסטי לציונות. יום אחד בא ממוסקבה לימי הפגרה למינסק שמואל הורביץ (אז סטודנט, כיום — פרופיסור לחקלאות בארץ), וסיפר לנו על אסי"פ, תנועת־נוער יהודית סוציאליסטית, שאף כי בשמה אין זכר לציונות, איננה מתכחשת לציונות, כי הסוציאליזם היהודי — הוא־הוא הציונות. זה קסם לנו, ואנו, קבוצת חברים מ"קדימה", הצטרפנו לאסי"פ. נסתייענו בספרות סוביטית ולמדנו על תנועות־הפועלים בעולם, על האנארכיזם בצרפת, על הטרייד־יוניונים באנגליה. למדנו את תולדות ה"בונד" לפי ספרו של ראפאָס, ממנהיגי ה"בונד" שעבר לקומוניזם. אחת ידענו, כי אנו ציונים בעלי תפיסה מארכסיסטית.

לימים, בגירוש, בשנת 1925, הוטל עלי להרצות על התנועה הציונית בפני המגורשים. היו שם אנארכיסטים, מנשביקים, אנשי ס"ר וכו'. דיברתי על התנועה הציונית מתוך גישה מארכסיסטית והתעלמתי מקיומה של הקבוצה בארץ, כי זה לא תאם את המארכסיזם שלי. חברת צ"ס אחת התערבה בויכוח ודיברה בהתלהבות על הקבוצה בארץ. אחד המנשביקים הותיקים הגיב על כך: אוטופיזם בחֶזקה שלישית!

אף שהיינו נרדפים על־ידי השלטון הסוביטי כציונים, האשמנו בזאת את היאֶווסאֶקציה והיינו שלמים עם השלטון הסוביטי, עם הדיקטאטורה הפרוליטארית. ראינו בשלטון הסוביטי שלטון רצוי ומתקדם.

ביקשנו, קבוצה של כמה חברים מ"קדימה": מרדכי חיימובסקי, יוסף איידלמן, אביגדור קאופמן ואחרים, את שמואל הורביץ לקשרנו עם אסי"פ. באמצעות הוריו של ל. לויטה

במינסק הגיעה לידינו חבילה של ספרות בלתי־ליגאלית שנסתייענו בה הרבה. במשך הזמן הצטרפו אלינו עשרים וכמה אנשים מ"קדימה". אף הנוער בעיירות עבר לאסי"פ, והועד שלנו במינסק הפך להיות ועד מחוזי. אנשי "קדימה" אחרים שללו את הפוליטיזציה של התנועה והצטרפו לְיֶואוס"מ, ואחרים, ובראשם משה טסמן ויצחק זבירין, קשרו קשרים עם תנועת־הנוער צ"ס.

יום אחד התכוננתי, בביתו של חבר, להרצאה על מארכסיזם ומטריאליזם היסטורי (על־פי ספרו של נ. בוכארין), ועל הסוציאליזם היהודי. לפתע הוקף הבית בולשת. נכנסו שוטרים והתחילו לערוך חיפוש. חששתי שימצאו בידי את ראשי־הפרקים להרצאה שהכינותי. לקחתי עתון ותוך כדי קריאה השמטתי על הרצפה את ראשי־הפרקים. כשאספו הבלשים את הניירות והחלו למיין אותם, נתקלו בראשי־הפרקים על מארכסיזם. קראו קצת וזה נמאס עליהם, והפסיקו לקרוא בטרם הגיעו למסקנות הציוניות. כך יצאתי בשלום.

הצטרפנו גם ל"החלוץ" הליגאלי. גם העבודה ב"החלוץ" היתה עיונית בעיקרה. התחלנו לטפל בשליחת אנשים להכשרה למוסקבה, שם היו בתי־מלאכה של "החלוץ", ועד קרים הגענו. היתה גם חווה בסביבות מינסק, וחברינו נסעו לשם בימי הפגרה מלימודיהם לקבל הכשרה חקלאית.

החלו מאסרים. יום אחד הגיע אלינו מהמרכז חבר אחד, נפתלי אובסייביץ, איש רוגאצ׳וב. היה עליו לבקר בסניפים. ממינסק יצא לסלוצק, אך לסלוצק לא הגיע, נאסר. הבינונו כי יד פרובוקטור בדבר. מהמרכז, מלנינגראד, נשלח אלינו החבר פייבל עפרון, איש סלוצק. היינו מתאספים בביתה של בחורה אחת. פ. עפרון האשים אותה כי היא הפרובוקטור. היא היתה בת עיירה וגרה במינסק, אחיה היה קומוניסט, והוא שהביא אותה, לדבריו, אל החוקר אנדרייב. היא נאסרה יחד אתנו, אך כעבור זמן קצר שוחררה. היא הכחישה את ההאשמות נגדה, המשיכה בקשרים עם חברינו ונשלחה למרכז, ללנינגראד. עם הופעתה שם, נאסרו חברי המרכז בלנינגראד.

ועוד מקרה של פרובוקציה. היה לנו חבר שהסתכסך עם הוריו ועבר לגור בקצה העיר עם בן רב אחד, שהיה חבר הקומסומול. פעם התפאר בן הרב לפני חברנו שיש בידו חומר חסוי של גפ"או על תנועות־הנוער הציוניות. החבר מסר לנו חומר זה ואנו ניצלנו אותו בעלון הבלתי־ליגאלי שהיינו משכפלים בבית החבר. כשראה בן־הרב את העלון, רץ לגפ"או והלשין עלינו, מסר את שמות כולנו. נקראנו כולנו לחקירה ונאסרנו. היה זה בזמן הכנות לועידה מחוזית, שבה עמדו להשתתף 12-10 חברים. בליל־שבת, 10.1.1925, יום לפני הועידה המחוזית, הייתי אצל עפרון ושם נאסרתי. הבולשת הקיפה את בית הורי, אך לא מצאוני. נאסרו אז מלבדי: מרדכי חיימובסקי, יוסף איידלמן, מרדכי קאופמן, אברהם צ׳רניאק, פייבל עפרון וראובן גולדברג. ידענו כי בגפ"או קיימים שני מרתפים. במרתף הראשון ישבו נאשמים בהאשמות קלות, ובמרתף השני ישבו אסירים "חשובים" חשודים בריגול, מבריחי־סחורות ופוליטיים. הביאונו לכניסה הראשית ושם ישב מפקד הגפ"או והורה לאן להכניס את האסירים. אני נשלחתי למרתף השני, לתא בודד. כך ידעתי שאני אסיר חשוב. למעשה היו בתא הבודד למעלה מעשרה אסירים. הייתי מבולבל לגמרי, ולא ידעתי איך יגיבו הורי על מאסרי. שכבתי, נים ולא נים, על מיטת־קרשים.

בבוקר הודיעו: התא שלנו יוצא לטיול. ראיתי כי אחד האסירים מתלבש במַדי־שרד של קצין גפ"או. ידענו כי בתא האסירים נמצאים אנשי גפ"או מחופשים. הסתכלתי בקצין ותהיתי: מה לו כאן? עד מהרה עמדתי על טיבו. היה זה גוי רוסי, קומוניסט נאמן, פועל־

דפוס שעלה בדרגה והיה ממונה על קטע של הגבול הפולני. אך היה לו סגן שחתר תחתיו, והאשימו כי מסר סודות לידידתו. מצבו היה מעורפל. אם יש לגפ״או הוכחות נגדו, גורלו חרוץ. קצין זה סיפר לנו על נוהלי הגפ״או.

הנוהג היה: החוקר במקום שולח חוות־דעתו למרכז, ומשם מתקבל גזר־הדין. אתה מוזמן ונוטל חפציך, ואינך יודע אם זה לשחרור, או להוצאה להורג, או לגירוש. תא־המוות היה קרוב לתאנו, וממנו היה יוצא אוטו סגור שכונה בשם ״העורב השחור״ ומוציא את הנידונים למוות. מכניסים לתוך המכונית, מוציאים אל מחוץ לעיר ליער ושם מוצא גזר־הדין לפועל. מבצעי ההריגה הם הקומנדאנטים של גפ״או בדרגת פולקובניק. אם ראית קומנדאנט משתכר — תוכל להיות בטוח כי הלילה עליו לבצע גזר־דין מוות.

פעם בחצות־לילה קראוני לחקירה. הייתי מנומנם. יצאתי לפרוזדור ואיש משמר העלה אותי כמה קומות. הכניסוני לחדר גדול, והושיבוני על כיסא, כשהאור מכוּוָן אל פני. סונוורתי ולא יכולתי לראות את החוקר. החוקר הודיע: אתה נאשם בקונטר־ריבולוציה לפי סעיף זה וזה. הכחשתי הכל, והחזירוני לתאי במרתף. כעבור כמה ימים העלו אותי שוב לחדר זה, בפרוזדור ראיתי את בן־דודי, שעל שמו עמדתי לקבל חבילה מלנינגראד. ראיתי בחדר חבילה עם דברי־דפוס מפוזרת על השולחן. בן־דודי הכחיש כל שייכות לחבילה וטען שהיא היתה מיועדת לי. לא היה צורך בחקירות נוספות והחזירוני לתאי. היה זה נסיון לשלוח ספרות בלתי־ליגאלית באמצעות הדואר הסוביטי הרשמי.

לאחר כמה שבועות העבירו אותי, את צ׳רניאק ועוד כמה חברים למרתף הראשון. האסירים במרתף הראשון היו יוצאים לעבודה. כשיצאנו יום אחד לעבודה בליווי שומר מזוין, הוכנסנו לחדר אחד כדי לנקותו. לשם הבריחו לנו חברים חומר אינפורמטיבי בדפוס.

בזמן החקירות לא השתמשו אז בעינויים. היו מקרים שדרשו מהאנשים כי יצהירו על נטישת הציונות, משום שהגיעו לכלל הכרה כי הציונות היא לאומנית ואימפריאליסטית וכו׳. אך מקרי ההיענות היו נדירים מאוד. נערה אחת מנוער צ״ס, בֶרטה לוין, איימו עליה בגפ״או שמשפחתה תסבול קשות. לא עמדה בלחץ והצהירה כרצונם, וכנראה, מסרה כמה שמות של חברי התנועה. משֶשוחררה, תבעו ממנה אנשי־גפ״או להמשיך בשיתוף־הפעולה. סיפרה על כך לאחד מחבריה. ההוא גינה אותה קשות. מחמת יסורי מצפון הלכה והטביעה עצמה בנהר.

נהוג היה אז שלאחר גמר החקירה בגפ״או היו מעבירים את האיש לבית־הסוהר הכללי, ומחכים לגזר־הדין. נתקבל גזר־הדין, שהיה על־פי־רוב גירוש, היו משחררים את האיש לזמן מועט, על־מנת שיתקין עצמו לגירוש. בינתיים היו חברינו משתדלים אצל פֶשקובה, אשתו של גורקי, ובהמלצתה היו מחליפים את הגירוש לסיביר לגירוש מתחום רוסיה, כלומר, לנסיעה לארץ־ישראל.

אנחנו, אסירי אסי״פ, ישבנו בבית־הסוהר בתא אחד, היינו חפשים יחסית, יכולנו לקרוא עתונים בחדר סמוך, מעין אולם־קריאה. קיבלנו את גזר־הדין לגירוש למקומות שונים, זה לקירגיזיה וזה לסיביר וכו׳, ושוחררנו זמנית. היה זה באפריל 1925. חגגנו את הפסח בבית. לפי ההוראות, היינו צריכים להגיע בעצמנו אל עיר־הבירה של המחוז שאליו נשלחנו לגירוש, ומשם היו צריכים להעביר אותנו למקומות־הגירוש. אחד מאתנו נסע למוסקבה אל פשקובה, להשתדל בדבר החלפת הגירוש ליציאה מרוסיה. הדבר נודע לגפ״או במוסקבה, והם נזפו בגפ״או במינסק. לפתע באו ואסרו את כולנו מחדש. אחד החוקרים הודיע לנו, כי לא ניסע איש־איש ביחידות למקום הגירוש, אלא נישלח בשיירה, אֶטאפּ בלע״ז, בליווי

משמר. וכן היה. ריכזו אנשים לפי יעדי הגירוש. הובילונו ממינסק לבריאנסק, סאמארה, סאראטוב ואורנבורג. באורנבורג חילקו אותנו לאזורים שונים בתוך קירגיזיה. הנסיעה נמשכה כמה שבועות. בוויאזומה עדיין היינו כולנו יחד ובילינו שעותינו בויכוחים פוליטיים. ראמזיי מאקדונאלד, מראשי הלייבור, עמד אז לעלות לשלטון באנגליה, וה"לייבור" היה בעינינו סמל הסוציאליזם הקונסטרוקטיבי, ולכן פסול. סוציאליזם ללא מהפכה, ללא מלחמת־מעמדות חריפה, לא נחשב בעינינו לסוציאליזם. בסאראטוב נשאלתי על־ידי מנהל בית־הסוהר והרופא במקום, שניהם גויים, על מה נאסרתי. מאחר שאי־אפשר היה להסביר להם מהי ציונות, הם לא תפסו כלל מושג זה, אמרתי, כדי לשבר את האוזן, כי אני מנשביק.
באוּראלסק, עיר־המחוז, פגשתי קבוצות ציוניות. לפני כן היו קבוצות ציוניות שנשלחו ל"אָאוּלים", כפרי הקירגיזים, וחיו שם בתוך אוהלים. בתוך אוּראלסק פגשתי כמה ציונים ובכללם את ויטיה ירחו, אשתו של עפרון, וכן את ברוך קיטייביץ ז"ל, שניהם מסביבת סלוצק מאסי"פ. היו אתנו גם מנוער־צ"ס ומהנוער הציוני הכללי. כן היו באוּראלסק כמה אנארכסיסטים, ס"ר ומנשביקים.
לקיומנו קיבלנו סכום־כסף מגפ"או והתקיימנו בדוחק. היו ימים שמאכלנו לא היה אלא לחם ואבטיח. קיבלנו גם קצת כסף מהבית וכן מיֶקאטרינה פשקובה. לא הורשינו לעבוד. כל אחד מצא לו חדר למגורים. אני מצאתי לי חדר בדירתה של קוזאקית זקנה.
עמדנו בקשר עם מרכז "החלוץ" במוסקבה. מקץ זמן־מה קיבלתי ידיעה, כי החליפו לי את הגירוש באפשרות יציאה מרוסיה, כלומר, עליה לארץ־ישראל, וכבר נשלחה דרישה בשבילי. את הדרכון חייב הייתי לסדר במקום, באוּראלסק. משום מה עיכבה הגפ"או את ההודעה על כך. סוף־סוף, לאחר שהות של יותר מחודש, נמסר לי המכתב עם הדרישה. הגעתי לאודיסה. הכסף שבידי לא הספיק לקניית כרטיס־אניה, ולכן לא עליתי על האניה הראשונה שהפליגה לארץ. מגפ"או באודיסה הודיעו לי, שאם לא אעלה על האניה השניה, יחזירוני לגירוש. במאמצים מרובים השגתי הלוואה פרטית, בהבטחה להחזיר בארץ, ועליתי ארצה בשלהי 1925.

בגירוש באוראלסק בשנת 1925
עומדים: ראשון משמאל — דוד כהן, רביעית — ויטיה ירחו־עפרון

דב ליפוב

קטעי זכרונות

המרואיין, דב ליפוב, נולד ב־1905 בעיירה הורודוק. מ־1915 — במינסק. אסיר־ציון. עלה ב־1925. כיהן כמזכיר מועצת פועלי ים־המלח, מזכיר מפא״י בירושלים, מזכיר מועצת פועלי ירושלים. פירסם ספר על ״נחמן סירקין ומשנתו״, הוצאת מרכז מפא״י 1950.

בסוף שנת 1915 התחלתי ללמוד ב״ביסטרוחוד״, בשיעורי־ערב לעברית. ״ביסטרוחוד״ נוסד להלכה בשביל ילדי הפליטים שנהרו למינסק בזמן המלחמה. לאחר ויכוחים רבים עם ה״בונד״, על לשון ההוראה לילדי הפליטים, ניצחו הציונים, ועברית נקבעה כשפת הלימוד שם. למעשה, למדו שם גם ילדים שאינם פליטים, ממינסק גופה. מורי היו: מנחם איצקוביץ׳, מנדלסון, שעלה אחר־כך לארץ והיה מורה בכפר־סבא, וכן אחד אברמוביץ׳, שהיה רב־מטעם ונקלע למינסק עם זרם הפליטים. המורה הראשי שלי היה קדושין. כן לימד שם המורה משה כהן, שבא כפליט מקובנה, והיה חתנו של הרב ר׳ אברהם טיקסטינסקי, ראש ישיבת מיר. משה כהן חזר לְיָמים לקובנה והיה מעורכי ״העולם״, וגם כשעלה לארץ, המשיך בעריכת ״העולם״. למדנו עברית ותנ״ך עם הפירוש ״מקרא מפורש״, הפירוש המודרני אז של לוין, נוטיק וטריווש.
בשנת 1917 עברתי ללמוד ב״חדר המתוקן״ של חיים דוד רוזנשטיין, אביו של אברהם אבן־שושן. אברהם, שהיה בן־גילנו, כבן 12-13, היה ידען גדול, וכבר אז עזר בהוראה על־יד אביו. בכיתה היתה תלויה תמונה מצוירת של הרצל, מעשה ידיו של הבן הבכור, צבי רוזנשטיין, שהיה אז סטודנט בחארקוב. למדנו שם רק לימודים עבריים: תנ״ך, לשון ודקדוק.
זכורה לי מהפכת פברואר 1917. באתי הביתה ואמא לחשה לי: ״הורידו את ניקולאי מכסאו!״ ״האם זה טוב או רע?״ — שאלתי. ״זה טוב מאוד, — ענתה אמא, — כי ניקולאי היה שיכור ושונא־יהודים״.
המונים שכורי שמחת הדרור פרצו לרחובות, פירקו את הנשק מעל השוטרים, נערכו אסיפות המוניות של המפלגות השונות: ס״ר, סוציאל־דימוקראטים, וכן ציונים, פועלי־ציון, ס״ס, ה״בונד״. כילד, הייתי נדחק לכל האסיפות ומקשיב לנאומים המשלהבים.
וזכורה לי תהלוכת ״השומר־הצעיר״, הסתדרות הצופים אז, שבראשה עמדו הנער המינסקאי הרצל ברגר והנער־הפליט: דב־בר מלכין.
השתייכתי אז לאגודה בשם ״פרחי־ציון״ ולאחר מכן לאגודה עברית בשם ״ביכורים״. עם חברי ״ביכורים״ נמנו אז גם מרדכי חיימובסקי, לאה פרלמן ורחל רבינוביץ, בתו של מיכל רבינוביץ. היינו מתכנסים ושומעים הרצאות, שהכינונו כל אחד בתורו. מנינו כחמישים איש. על־פי רוב היינו מתכנסים בביתו של חיימובסקי בלאחובקה.
מהציונים המבוגרים אני זוכר את אברהם קפלן, היושב־ראש הקבוע של כל אסיפות־העם של הציונים בעיר. הוא היה בבחינת אבי הציונות בעיר. בזמן איסוף כספים בשביל הקהק״ל, רצה כל זוג־מתרימים להגיע אליו, כי ידעו שהוא יתרום תרומה יפה. יצחק ברגר, אביו של הרצל, היה נואם מצוין על נושאים פוליטיים. גם משה כהן היה מרצה. כולם נאמו ביידיש.

זכורני כי באחת השבתות הירצה משה כהן בביתן "ציון", בקֶרן הרחובות קוידנובסקאיה ובוגאדילנאיה, על התנ"ך, ורישומה של הרצאה זו עודנו שמור בזכרוני.
המורה מנחם איצקוביץ היה עסקן ציוני חשוב מאוד בעיר. לבוש שכמיה, מטפח בלורית, ומדבר רק עברית. גם אשתו ידעה יפה עברית. איצקוביץ היה מלמד תנ"ך בביסטרוחוד בגילוי־ראש!
את ד"ר חיים חורגין הזקן זוכר אני מראיָה בלבד — אדם בעל סבר פנים חמורות. ואילו את י"ל נופך הזקן לא הכרתי מקרוב. כשבאתי בשנת 1921 לביתו של יהודה נופך, ראיתיו מוטל על הרצפה, מכוסה סדין לבן. השתתפתי בהלוָייתו והספדתי אותו בשם הסתדרות הנוער "קדימה". מטעם "החבר" הספיד אותו שלמה סוסנסקי ז"ל, שבארץ כינה עצמו בשם שלמה הרוסי.
הספריה של נופך היתה הספריה הגדולה בעיר, לאחר הספריה ע"ש פושקין. ספרי יידיש ועברית היו בה יותר מאשר בספריה העירונית.
נחרת בזכרוני מיטינג אחד, שהתקיים באחת השבתות בתיאטרון העירוני. הנואמים היו: ירחמיאל וינשטין ואסתר פרומקין המפורסמת. אסתר היתה מינסקאית ממשפחת ליפשיץ, משפחה עשירה למדי. אסתר היתה מקובלת על המוני העם, על הפועלים ובעלי־המלאכה, אישיות כריזמאתית מאוד. בעיני ההמונים נצטיירה כאישיות הנכונה למסירות־נפש על האידיאלים שלה. בעתון "דער וועקער" היה נטוש אז ויכוח על פירוק ה"בונד". וינשטין היה בעד פירוקו של ה"בונד", ואסתר, שהתנגדה לכך, פירסמה שורה של מאמרים בשם "מכתבים לידידי". לבסוף נכנעה אף היא והצטרפה למפלגה הקומוניסטית.
צבי פרידלאנד, נואם עממי טוב, היה מראשוני פועלי־ציון שעברו לקומוניסטים. בתקופה ההיא בוצעה החרמת זהב ותכשיטים של הכנסיות הנוצריות, והוא השתתף בכך. היהודים טענו אז, כי אַל לו ליהודי להתערב בהחרמות בכנסיות נוצריות. זכורה לי הופעתו במינסק, באולם "אסיפות האצילים" לשעבר, שהיה לאחר־מכן האולם המרכזי של המפלגה הקומוניסטית בעיר. בהופעה זו דיבר צבי פרידלנד על טעמי עזיבתו את פועלי־ציון. נגדו הופיע ליימה רוזנהאוז וטען: "כל מה שאתה טוען, צבי, זה קמח טחון, דברים ששיננו לך ואתה חוזר עליהם כתוכי".
אותו ליימה היה שנון מאוד. פעם אמר באסיפה במועדון פועלי־ציון: אנו קוראים לעצמנו: "די ידישע קאָמוניסטישע פארטיי" ובסוגריים פ"צ. מָשָל למה הדבר דומה? לאשה שברשותה פמוטי־נחושת שיָרשה מאמה. היא חדלה זה מכבר לברך על הנרות. להשאירם בבית לא נאה, שהרי באים שכנים ורואים לפתע פמוטי־נחושת. להטמינם אינה רוצה, לבל ייאמר שמתביישת היא בירושת אמה. ימשיכו אם־כן לעמוד על השולחן. וכך גם אנו, נמשיך להתכנות בשם פ"צ בסוגריים, לא לכאן ולא לשם.
וזכורים לי ביקורי עסקנים מבחוץ. קיווין ממרכז פ"צ במוסקבה היה נואם מזהיר, ואני אהבתי להקשיב לנאומים. ביקר במינסק גם זרובבל ובמודעות נאמר: היום ינאם יעקב ויתקין ובמרכאות "זרובבל". לבוש היה חליפה שחורה מהודרת, לרגליו נעליים שחורות בערדליים ועל כתפיו מעיל שחור. וזקן שחור היה לו, בנוסח זקן הרצל. הוא נאם באולם "בית־הספר למסחר" בימי הבולשביקים, בדצמבר 1917. אימרה אחת של זרובבל נחקקה בזכרוני, ואני אז ילד בן 12 שנה: "הצאר ניקולאי היה רע, אבל הבולשביקים גרועים פי כמה".
באחד הימים נאם יוסף טרומפלדור בעירנו. נאם רוסית נאום ענייני.

את מיכל רבינוביץ זוכר אני מפגישה אישית. כשנתקבלתי כתלמיד לגימנסיה של ד"ר צמח פלדשטין, נזקקתי לספרים. הלכתי עם אמי לחנותו של מאיר הלפרין, חותנו של מיכל רבינוביץ. הלפרין היה כבר זקן מופלג בעת ההיא, והוא, מיכל, טיפל בקונים. אחד הספרים לא מצא חן בעיני ואמרתי לאמי: נלך לקנות בחנות אחרת. ומיכל השיב: ילדי זמננו! אינם חסים על רגלי אמא שלהם.

שמעתי נאום מזהיר של אלכסנדר גולדשטין בתיאטרון העירוני. הוא היה מועמד ל"אסיפה המכוננת". היו אז ארבעה מועמדים: אלכסנדר גולדשטין, הרב מזא"ה, י. ברוצקוס. ברוצקוס התגורר אז במינסק.

כן שמעתי יום אחד נאום של הרב נ. צ. ברלין במינסק, היה זה בימי הכיבוש הפולני. הוא נאם ב"כור־שול". נואם חוצב להבות היה.

הצ׳אֶקא היתה פעילה ביותר במינסק. בוקר־בוקר היו מתפרסמות מודעות על הוצאה להורג של אנשים בעוון קונטר־ריבולוציה, ועל החתום: היו"ר רוטנברג, והמזכיר אופנסקי.

כשהקימונו את החוג "ביכורים", בשנת 1917, היינו זקוקים לרשיון. הלכנו ל"נארקומפרוס", שהתמקם בבית הארכיבישוף הפראבוסלבי, ושם קיבלנו רשיון מידי הקומיסאר או סגנו.

מועטים זכרונותי על הכיבוש הגרמני. ביום בהיר אחד נכנסו לעיר חיילים גרמנים בשורות מלוכדות והשתלטו על העיר ללא קרב. בתקופת הגרמנים נפתחו מועדונים ציוניים רבים. המועדון המרכזי היה בבית־העם "ציון" בקרן קוידאנובסקאיה ובוגאדילנאיה.

בין בריחת הפולנים וכניסת הבולשביקים, היתה השתוללות של כנופיות שודדים. התושבים ישבו סגורים ומסוגרים בבתיהם, ונשמעו צעקות בלילות. סיפרו כי הפולנים עוסקים בשוד ובביזה לפני הסתלקותם. כשנכנסו לעיר ראשוני הרוכבים הבולשביסטיים, היתה השמחה רבה, כאילו נגאלנו מידי הכובשים. עכשיו שולטים בעיר שוב "שלנו", "הגדולים" — כך קראנו אז לבולשביקים.

היתה בעיר קבוצה בשם "התפתחות", עם חבריה נמנו השחקנים בחוג הדראמתי: משה טסמן, גדליהו יערי, עקיבא גורדון, אחיו יהודה גורדון, שרה מולוצ׳ניקוב. היה זה חוג־נוער לאמנות ולספרות.

אני לא נמניתי עם חברי חוג "התפתחות", אך הייתי עם מקימי תנועת־הנוער "קדימה". היה לנו חוג ספרותי, הסוואה לחוג ציוני, באחד הימים הופיע בעיר בחור אחד מקאזאן, יוסף באדר שמו. הוא סיפר לנו כי הוא וחבריו הקימו בקאזאן הסתדרות בשם "קדימה" שמטרתה להכשיר את האנשים לעבודת־כפיים ממש, בניגוד ל"החבר" שהיתה הסתדרות של נוער לומד, גימנזיסטים וסטודנטים. מחובתנו, אמר, להקים "הסתדרות של עמלים". הוא היה נואם מזהיר ושיכנע אותנו. לאחר מכן עלה באדר לארץ, ונשארנו כצאן בלי רועה. שני חבריו של באדר, שראינו בהם את נציגי התנועה בקאזאן: גפנוביץ, כעת גפני, תושב נהלל, ומרדכי נימצבסקי, הוא נמצא־בי, שניספה כעבור שנים בתאונת־דרכים בארץ, שתקו. אנו הקמנו תנועה גדולה במינסק ובסביבה, ומ"מרכזנו" בקאזאן אין קול ואין עונה.

יום אחד, בישיבה שבה השתתפו גדליה פולשצ׳וק (יערי), משה ליפשיץ, משה הודסמן ואני, הגיעה בדואר חבילה גדולה מאוד מקאזאן. פתחנו אותה ואורו עינינו: חומר רב, חוזרים, תיזיסים ועוד. זה היה הקשר האחרון שלנו עם קאזאן.

פתחנו סניפים בכל הסביבה. מרכז מחוזי הוקם בסלוצק. מנינו אלפים. בעיירות הסביבה, במקום שהיה בו סניף "קדימה" — לא היתה בו דריסת־רגל לקומסומול, עד כדי כך רבתה

השפעתנו בקרב הנוער. היו לנו סניפים בסלוצק ובסביבה, בסטארו־דורוגה, אוסיפוביץ׳, מארינוגורקה, פּוּחוֹביץ׳ ועוד. זכורני כי בשם הועד המחוזי של סטארו־דורוגה, ובשם הסניפים של סטארו־דורוגה ונובו־דורוגה, היה מופיע תמיד אחד בשם לייבוביץ.
חיפשנו מקומות להכשרה. במינסק עבדנו אצל הנפח קראביץ, מתוך מאמצים להסתגל לעבודה פיסית ממש. כל מגמתנו היתה להדגיש את הקו העמלני שבתנועתנו, בניגוד ל״החבר״, אך מקומות־עבודה כמעט שאין. עקב כך החלה התפוררות ב״קדימה״. אז הוקם בעיר סניף של ״החלוץ״ על־ידי גדליה יערי. ל״החלוץ״ היו אפשרויות גדולות יותר של השגת מקומות־הכשרה. דן פינס, שליח מרכז ״החלוץ״ במוסקבה, הופיע במינסק. התחננו לפניו לבל יתן יד להריסת ״קדימה״, אך לא נענינו.
בויכוחים שלנו עם צ״ס ועם נוער־צ״ס טענו תמיד, כי עלינו לקיים תנועת־נוער כללית, לא מפלגתית. ההגדרה המפלגתית תבוא בבוא הזמן, עם עלייתנו לארץ. אהדתנו היתה נתונה לקומוניזם, לרומנטיקה של המהפכה, והיינו בדעה כי כשנעלה לארץ, עלינו להמשיך במהפכה. כולנו הערצנו את ל. טרוצקי, קומיסאר הצבא האדום.
בפעם הראשונה נאסרנו, לא רק חברי ״קדימה״, כי אם כל מי שהיה חשוד בציונות, בשנת 1922. ישבנו כחודש ימים, כל חודש תשרי, במרתף הגפ״או. לבסוף חתמנו שנפסיק את פעילותנו הציונית ושוחררנו. החוקר היה אחד אהרנוביץ, איש היֶאווסֶקציה, לשעבר איש תנועת־הפועלים היהודית במחתרת.
בינואר 1925 אסרו שוב את הקבוצה שלנו, ישבנו כחודשיים במרתפי הגפ״או, אחר־כך העבירו אותנו לבית־הסוהר. ישבנו עם פושעים פליליים יחד, עד שהחלטנו להכריז על שביתת־רעב, ואז הודיעו לנו על פסק־הדין. על רוּבנו נגזר גירוש לשלוש שנים, אם לסיביר ואם לאורל.
מאנשי השלטון הסוביטי אני זוכר את צ׳ֶרביאקוב, ראש־הממשלה, אוהד יהודים, וכן את ו. קנורין, מזכיר המפלגה הקומוניסטית. קנורין, רוסי, היה קומוניסט ותיק, עוד מלפני המהפכה. והיה נואם נפלא. כן זוכר אני את קרול, יושב־ראש ה״טריבונל המהפכני״, שהיה דן את הבאנדיטים. ישיבות בית־הדין היו נערכות בפומבי, כעֵין הצגה להמונים. יום אחד ביקר אצלנו קרול בבית־הסוהר. הראינו לו סיסמה כתובה על הקיר: ״מוות למלשינים!״.
הוא פרץ בצחוק. סיפרו, שאהד רבנים והעלים עין ממעשיהם.
כן זוכר אני את מאריאסין, איש ס״ס לשעבר, שהפך לקומוניסט. הוא השתתף ביום־כיפורים אחד בהפגנה אנטי־דתית במינסק. לאחר ההפגנה ניספה בתאונה בנו הקטן ואמרו: אצבע אלוהים!
המפקדים בגפ״או בעת שבתנו בבית־הסוהר היו מתחלפים חדשים לבקרים. בזמננו היו באראנוב, קאראקולוב ואחר־כך כץ, יהודי.
לבסוף הומר לנו פסק־דין הגירוש לגירוש מרוסיה, ועלינו לארץ. היה זה ב־1925.

ראובן גולדברג

לא אחתום!

המרואיָן, ראובן גולדברג (1979-1908), אסיר־ציון. עלה ארצה ב־1929. עבד כרואה־חשבון בתל־אביב.

מוצאי מבית דתי. אבי היה חבר "אגודת־ישראל". הציונות היתה פסולה בעיניו. למדתי בגימנסיה דתית, חצי־יום לימודים כלליים ברוסית וחצי־יום לימודי־קודש ביידיש. היה זה בזמן שלטון הפולנים במינסק, וזה נמשך עוד שנה גם בזמן השלטון הסוביטי. הגימנסיה שכנה ברחוב קוידאנובסקאיה, ובאותה חצר היה גם גן־ילדים עברי של המורה הציוני הנודע מנחם איצקוביץ (הלוי). כילדים, קלטנו את צלילי השירים העבריים שבקעו מגן־הילדים ונמשכנו אחריהם.

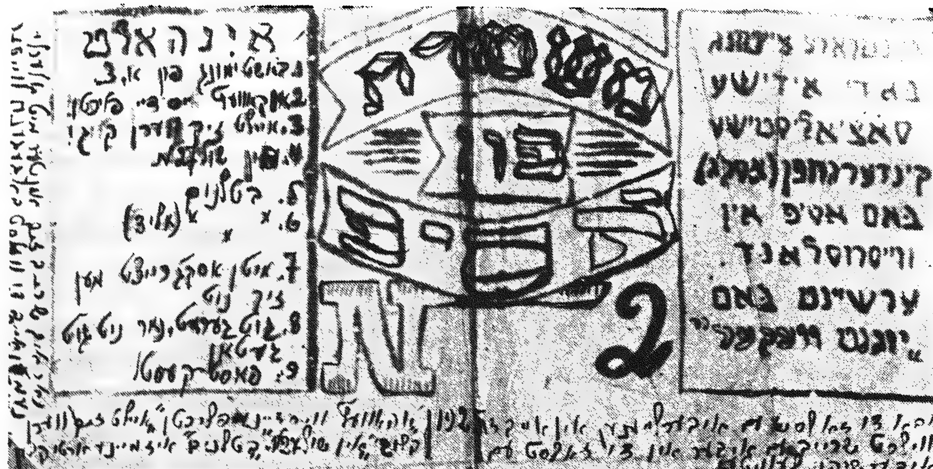
עד־מהרה סגרו את הגימנסיה של אגודת־ישראל, סגרו את גן־הילדים העברי. המורה איצקוביץ פתח בחשאי קורסים ללימוד תנ"ך וספרות עברית. נרשמתי לקורסים האלה, וכך הגעתי, בהשפעת חברי־ללימודים, להסתדרות "קדימה הצעיר".

אנשי בתי־הכנסת במינסק, הרבנים ואנשי אגודת־ישראל, הסתייגו מהתנועה הציונית, גם מטעמים עקרוניים וגם מפחד השלטונות.

לא היו לנו מקומות לקיים בהם את אסיפותינו, שהרי הורינו הדתיים התנגדו לפעילות זו. תופסים היינו איפוא בתי־כנסת, פורצים לעזרת הנשים ומקיימים שם את האסיפות. הגבאים והרבנים איימו עלינו, שיסגירו אותנו לידי הגפ"או. אי לזאת, נודדים היינו מבית־כנסת לבית־כנסת, עד שעברנו להתכנסויות בדירות פרטיות. כך המשכנו עד שנאסרו המורה איצקוביץ ותלמידים רבים של הקורסים שלו. הסתדרות "קדימה הצעיר" התחסלה ומרבית חבריה עברו ל"קדימה". אני המשכתי להיות איש "החלוץ הצעיר", ארגון־נוער שהכשיר אנשים לעלות לארץ.

רבים היו היהודים במינסק מבני המעמד הבינוני: חנוונים, עובדי שירותים ובעלי־מלאכה עצמאיים. עם התבססות השלטון הסוביטי בעיר הפכו אלה להיות משוללי־זכויות. הם נחשבו כאלמנט לא־רצוי ונרדפו על צואר. מצוקתם הכלכלית והתרבותית היתה גדולה מאוד. ביחוד היֶאווסֶאקים היו מתעללים בהם, מחרימים בתי־כנסת, עורכים הילולות וחינגות פומביות בליל יום־כיפור. גם בקרב בניהם של ה"זעיר־בורגנים" רבתה המבוכה. ללמוד לא נתנו להם, לעבוד לא נתנו להם. אבותיהם הוצגו כפושעים. ואילו ההגירה לארץ־ישראל היתה באותו זמן בגדר האפשרות. מי שקיבל סרטיפיקט יכול היה לעלות לארץ. מהארץ התקבלו מכתבים מעודדים. היה זה בשנת הגיאות בארץ, בטרם־משבר, ב־1924. הייפלא איפוא שהכול שאפו לעלות לארץ? והיהודים ידעו כי העליה לארץ כרוּכה בהשתייכות ל"החלוץ". ומכאן ההשפעה הרבה של "החלוץ" על הנוער היהודי במינסק. כל המפלגות הציוניות אירגנו חוגים לעברית. החוגים היו מצומצמים, 5-4 אנשים. היו לומדים היסטוריה ישראלית, ידיעת־הארץ, הקיבוץ, הקבוצה, ההסתדרות וכו'. "החלוץ" הליגאלי במוסקבה היה מקבל את העתון "דבר", ובדרכים נפתלות היה העתון מגיע גם אלינו. כן היינו משיגים עתונים יהודיים מפולניה. הללו היו מתקבלים במערכת העתון הקומוניסטי, ומשם היו חברים שלנו מבריחים אותם אלינו. מהמרכזים במוסקבה

ובלנינגראד היינו מקבלים חוזרים וקונספקטים וספרות. כשהיינו מקבלים דבר־דפוס מארץ־ישראל, או את "דבר", היה זה יום חג לנו, היינו קוראים אפילו את המודעות, וכל מודעה היתה בעינינו כפרישת־שלום מארץ־ישראל הנכספת.
מתכנסים היינו בחוגים פעמיים־שלוש בשבוע, פרט לאסיפות. וגם אנו הוצאנו חוברות פולמוסיות בשלוש שפות: עברית, רוסית ויידיש.
בשנתיים האחרונות לפני מאסרי עמדתי בקשר הדוק עם שֶפטל באסקין (כיום — שבתאי בית־צבי), הייתי בחינת נושא־כליו. הוא הצטיין בתעמולה בכתב ובעל־פה. הוא אירגן את כל הפעילות הסקטוריאלית. סטודנטים פעלו בין סטודנטים, תלמידי תיכון — בין תלמידים, פועלים — בין פועלים. יוצאים היינו ליערות ושומעים שם את הרצאותיו של שפטל על נושאים אידיאולוגיים: המארכסיזם והמציאות היהודית, תורת ברוכוב וכו'. כשנאסר, היה מעביר אלי בין הלבנים לכיבוס, שכן אני הייתי הדואג לסיפוק צרכיו בשבתו בבית־הסוהר, כתבי־יד של מאמרים וחוברות שלמות. את מאמריו היינו מדפיסים בשאפירוגרף בדירתה של בחורה שנתגלתה לאחר־מכן כפרובוקטורית. מדפיסים היינו עד 30 עותקים, מקריאים באסיפות, ומעבירים לסניפים בסביבה: סלוצק, קאפולה, גרוזוב ועוד.
באסקין אירגן גם את אסק"ג, "אידישע סאָציאַליסטישע קינדער־גרופן", כלומר: קבוצות־ילדים יהודיות סוציאליסטיות. הוצאנו עתון כתוב בשפה קלה והפיצונו אותו בין תלמידי בתי־הספר העממיים. והיה הד לפעולתנו, כי הנטיה לארץ־ישראל היתה רבה וגדולה. כך זה נמשך עד שהחלו להגיע הידיעות על משבר בארץ, והגפ"או החלה במאסרים.
וכך נהגה הגפ"או: נאסר מישהו, היו מבטיחים לו לימודים וסידור בעבודה משתלמת, בתנאי שימסור הצהרה לפרסום ב"דער וועקער", שהוא נוכח לדעת כי הציונות היא סוכנת הבורגנות והאימפריאליזם. רוב האסירים לא נתפתו ולא מסרו הצהרות.
כל המאסרים היו פרי הלשנות. אני הגעתי במרוצת הזמן לחברות באסי"פ, תנועה שמאלית יחסית בין הקבוצות הציוניות, שמיזגה את התפיסה המארכסיסטית עם הציונות. והיתה

שער גליון 2 של עתון אסק"ג, "משמרת פון אסי"פ"

אצלנו באסי״פ (או לפי ראשי־התיבות ברוסית: יֶסס״מ) בחורה אחת שאחיה היה קומוניסט ונשוי לגויה. היא היתה משופעת בכספים והיתה לה דירה גדולה, ובביתה היה המרכז המינסקאי של תנועתנו. שליחים שבאו ממוסקבה, מהמרכז, אנשים שבאו מעיירות־הסביבה לקבל חומר, כולם עברו את הבית הזה של הפרובוקטורית. הגפ״או ידעה מפיה על כל אנשינו, והיתה מחליטה לפי שיקוליה את מי ומתי לאסור.

בחקירות היה לנו קו־התנהגות אחד. לא היינו מכריזים הכרזות ציוניות, ולא טענות נגד הציונות. היינו אומרים: אין אנחנו יודעים ולא כלום. החוקר היה צריך לקבל חתימה שלנו, ומכיוָן שלא חתמנו — היה נשאר בידיים ריקות.

כשנאסרתי בשנת 1927, האשימו אותי, כי אנחנו, חבורה בת שמונה אנשים, ובכללה בונדאי, יאֶווסאֶק, טרוצקיסט, עתונאי לא קומוניסט, בשם פרסון, ושלושה מחברי יסס״מ — קשרנו קשר נגד השלטון הסוביטי. לא הכרתי כלל את הנאשמים, פרט לפרובוקטורית, ולצבי פרידלאנד, בוגר האוניברסיטה, חבר תנועתנו. כשקראו לפנַי את רשימת שותפי־לפשע, פרצתי בצחוק. לא הבנתי כלל מה רוצים ממני.

מובן מאליו, שלא יכולנו להודות בדבר שלא היה קיים. ואז הציעו לנו להצהיר את ההצהרה הידועה. חמישה מאתנו חתמו, ובכללם הבונדאי והטרוצקיסט. מכל החבורה נשארנו שלושה סרבנים: צבי פרידלאנד, העתונאי פרסון ואני. דיננו נגזר לגירוש לטורט־קול.

כשהיינו עצורים בגפ״או, היו חוקרים אותנו בלילות. היינו כלואים למטה במרתף, ופתאום מזעיקים אותנו לחקירה. פעם אחת פגשתי באולם־ההמתנה כמעט את כל רבני מינסק והסביבה, הם חיכו לחקירה. כעבור יומיים קיבלנו את ״דער וועקער״ ואת ״זוואֶזדא״, ושם פורסמה הצהרה חתומה בידי 40 רבנים בזו הלשון בקירוב: מאחר שבעתונות בפולין פורסם על כנס יהודים שבו הוטחו עלילות־שוא על השלטונות בברית־המועצות שהם רודפים יהודים על דתם, הרינו מצהירים כי אין הדברים נכונים! היהודים הפולנים אינם אלא משרתי האימפריאליזם, והיהודים בברית־המועצות נהנים מכל הזכויות...

טענתי במר־נפשי בפני העצורים: הנה אני, נער עברי, הולך לגירוש ומסרב לחתום, ואילו 40 רבנים, המנהיגים הרוחניים של הקהילה, חותמים על דבר־שקר!!!

חצי שנה נדדנו ועברנו 10 בתי־סוהר עד שהגענו למקום־הגירוש. בבתי־הסוהר נפגשנו עם יהודים שהואשמו כפושעים כלכליים. קנה מישהו לחם או סוכר — נאשם כפושע. יהודים אלה היו חרדים לדתם והסתייגו מאתנו, הציונים.

בנדודינו למקום הגירוש הגענו לעיר טולה, עיר המיחמים המופרסמת. סבורים היינו שזוהי עיר שכולה גויים. היה זה בערב פסח. רק היהודים הדתיים שבתוכנו הצטיידו במצות לצרכי החג עוד לפני צאתם לגירוש. אך לנו, החפשים בדעות, לא היו מצות. והנה אחרי־הצהרים נפתחו הדלתות וקול קרא: מי כאן יהודים? הקשיש שבכם יֵלך אחרי! נתברר כי בטולה קיימת קהילה יהודית, והיא דאגה לסיפוק צרכי האסירים היהודים בחג הפסח. ואמנם ערכנו סדר כהלכתו בבית־הסוהר בטולה.

בגירוש חיינו בקומונות, לפי ההשתייכות המפלגתית. לנו, לציונים, היתה קופה משותפת. הקומונה קיבלה תמיכה מיֶקאטרינה פֶּשקובה, אשתו של גורקי, וממקורות אחרים. אך בדרך־כלל, חיינו חיי־רעב. היו בטורט־קול איכרים ולהם שדות וצאן. היטל המס על האיכרים היה לפי כמות השטח ומספר ראשי הצאן שברשותם. אנשי משרד האוצר, קומוניסטים שסרחו ונשלחו למילוי תפקידים במנגנון המנהלי של מקום־הגירוש, היו שיכורים והתרשלו בעבודתם. על־כן מסרו את עבודת השומה לקומונה של האסירים

הרוסים, ומהם קיבלנו אנו חלקית את העבודה. עבדנו גם בעבודות גופניות שונות: בקטיף כותנה, בהשקיה ובעבודות סבלות. האזור היה שחון וההשקיה פרימיטיבית. אנטיליה מונעת על־ידי חמור היתה מעלה דליי מים, ואנו סחבנו את הדליים לשדות והשקינו. היתה זו עבודה מפרכת. נוסף לכך קיבלנו משכורת חודשית מאת הממשלה בסכום 6.25 רובל. מחיר ארוחת־צהרים אחת במסעדה היה 5 רובל.

בקומונות חיו יוצאי תנועות שונות ולא היה קץ לויכוחים. אני ואשתי עזבנו את הקומונה ויצאנו לגור לחוד. רחוקים היינו ממקום־ישוב, ולא ידענו מתי חל חג יהודי. לפי חישובנו הגיע זמן חג פורים. החלטנו איפוא לערוך מסיבת־פורים בביתנו.

גם בגירוש היו פרובוקטורים. היו אצלנו שני אחים. תבעו מהם שיחתמו על הצהרה, והם סירבו. הפרידו ביניהם ואת הצעיר, שורה, שלחו למקום נידח ונורא. כל גופו העלה שם פצעים מוגלתיים. הבחור נשבר והודיע כי יחתום. ואז החזירוהו אלינו לטורט־קול. אנחנו לא החרמנו אותו, להיפך, קירבנו אותו והסברנו לו מה פשר חתימתו. ואז חזר בו והודיע לגפ"או: לא אחתום, ואפילו תשלחו אותי חזרה למקום שממנו באתי. בא פרובקטור אחד, מן המגורשים, ואמר: יש לי כסף ואני אקנה יין למסיבה, אבל בתנאי שתזמינו אליה גם את "שורה". התאספנו כולנו בביתי ואני סיפרתי על חג הפורים. הפרובוקטור השקה את כולנו והמתין לבוא השוטרים. ואמנם, נשמעו דפיקות, ופלוגת שוטרים פרצה את הדלת. הפרובוקטור הראה לשוטרים כי גם שורה במסיבה. כולנו נלקחנו לבית־הסוהר והאשימו אותנו כי התכוננו לברוח מהגירוש, וחיבלנו ברכוש סוביטי. לא הודינו. החזיקו אותנו חודשיים בבית־הסוהר. משנתגלה פרצופו האמיתי של הפרובוקטור, הודעתי לשלטונות כי היָזמה לחגיגה באה מאתו. הוציאוהו מבית־הסוהר, ומאז לא ראינו עוד את פניו.

במקרה שוחרר אז מהגירוש בונדאי אחד שהיה בקומונה הרוסית. בהגיעו למוסקבה, סיפר לפשקובה כי בטורט־קול נאסרו בחורים צעירים ומתעללים בהם על לא עוול בכפם.

לא ידענו על כך ולא כלום. באחד הימים קראו לי למשרד והודיעו לי: נודע לנו כי אתה סוכן אימפריאליסטי, ושלחו לך כסף, אבל לא תקבל אותו. נחרים אותו. לא ידעתי מה החוקר סח. והוא הוסיף: אנו נותנים לך ארכה של חצי־שעה שתבוא ותחתום. אחרת גורלך יהיה רע ומר! החזירוני לבית־הסוהר. כעבור חצי שעה נפתחה דלת תאי. פקדו עלי לקחת את כל חפצי. נתברר, כי בדואר הגיעה המחאה על מאתיים רובל ששלחה פשקובה בשבילנו להוצאות־הדרך, וכן שלחו טלגרפית ויזות. נסענו למוסקבה ובאנו אל פֶּשקובה, להודות לה על־כל מה שעשתה עבורנו. משם עלינו ארצה, בשנת 1929.

בגירוש בטאשקאֶנט בשנת 1929
15. ראובן גולדברג, 7. רעייתו שרה גולדברג

מרדכי חיימובסקי

מ"ביכורים" עד "החלוץ"

המרואָן, מרדכי חיימובסקי, נולד במינסק בשנת 1907. אסיר־ציון. עלה בשנת 1925. רואה־חשבון מוסמך בתל־אביב.

הצטרפותי לתנועה הציונית היתה המשך ישיר לחינוכי בבית. אבי היה איש משכיל, יודע עברית, לא אדוק בדתו אבל גם לא אנטי־דתי. היה מתפלל מדי יום ביומו. בשבת היה הולך לבית־הכנסת. התחלתי את לימודי בחדר, ולאחר מכן עברתי ללמוד בגימנסיה יהודית, לא עברית, של ד"ר צמח פלדשטיין, ציוני שעבר לאחר מכן לקובנה. אבל ידעתי עברית מהבית, שכן דיברנו בבית עברית.

בעיר היו מורים בעלי־שם לעברית, ובינהם הסופר יכנה"ז. אנו, קבוצת תלמידים, פנינו ביוזמתנו אל המורה הנודע לעברית, חיים־דוד רוזנשטיין (אביו של אברהם אבן־שושן) ולמדנו בביתו עברית.

היה זה כבר אחרי המהפכה. אבי עבד כמנהל־חשבונות במדור החינוך של הקומיסאריון להשכלה, שבראשו עמדה אסתר פרומקין הנודעת, הבונדאית לשעבר. והיתה לנו החוצפה, לדוב ליפוב ולי, להגיש בקשה לנארקומפרוס בדבר קבלת רשיון לאגודה עברית בשם "ביכורים", שמטרתה היא — לימוד הלשון העברית. האגודה הוקמה ופעלה עד שהתפרקה מאליה. בראשית המהפכה עדיין לא רדפו השלטונות את הלשון העברית.

לאחר ש"ביכורים" התפרקה, עברתי ל"קדימה". היתה זאת אגודת־נוער ציונית המונית ורחבה. פיתחנו אידיאולוגיה משלנו והיא: המוניזם. פירושו של דבר היה, כי אנו מחייבים את המטריאליזם ההיסטורי ואת האידיאולוגיה הקומוניסטית, ומכאן אנו מגיעים לחיוב הציונות, מכיוָן שהסוציאליזם שלנו אינו תלוש מהמציאות, ופתרון השאלה היהודית הוא — הציונות.

פיתחנו פעולה תרבותית ענפה מאוד. היינו יוצאים לטיולים וקיימנו, כמובן, במחתרת שיעורים לעברית. המחתרת שלנו לא שללה אמנם את המשטר הקומוניסטי, אבל מאחר שנרדפנו, ירדנו למחתרת ונזהרנו שלא ליפול לידי הגפ"או.

היינו נפגשים עם חברי מפלגות ציוניות אחרות ומתווכחים אתם. זכורני שאנשי צ"ס הוציאו איזו חוברת פולמוסית ובה הוכחות מהוכחות שונות כי אנו "תועי־דרך". לעומת זאת, היינו אנו מלגלגים על תנועת צ"ס שהיתה תולה כרוזים בבתי־כנסת. היינו אומרים: יש ללכת להמוני העם ולא לבית־הכנסת.

למרות הניגודים וחילוקי־הדעות בין חברי התנועה הציונית במינסק, הרי כלפי השלטונות היינו כולנו מאוחדים. כל אחד היה עוזר לריבו בכל יכולתו. מעולם לא הגענו למצב של איבה ניצחת, שחבר תנועת מחתרת אחת הסגיר לשלטונות חברי תנועת מחתרת אחרת.

כבר בזמן היות התנועה הציונית במחתרת, נתקיימה אזכרה רבת־משתתפים לד"ר הרצל, בכ' בתמוז, בבית־הכנסת הגדול, המפואר ביותר שבעיר. הודיעו לאנשי כל התנועות. באו גם המבוגרים, מיכל רבינוביץ, המורה חיים תנעזר ועוד. והנה הגיעה הבולשת, נעלה את הדלתות, ערכה רשימת הנוכחים ועזבה אותנו לנפשנו.

אברהם צֶ'רניאק, חבר אסי"פ (ברית־הנוער הסוציאליסטית היהודית), בגירוש בחבל הזיריאנים בשנת 1925.

היינו נלהבים, והיו בינינו אנשי־תיאוריה חריפים. אירע שחבר שלי, טוליה אובסייביץ, נבחן במוסקבה, אצל פרופיסור אחד, והשתהה אצלו זמן רב. הכול היו בטוחים שהפרופיסור הכשילו בבחינות. נתברר לאחר מכן, שהבחינה נגמרה מזמן, אלא שניהם, הפרופיסור והנבחן, ישבו והתווכחו על המאטריאליזם ההיסטורי ומסקנותיו.
מרכזנו היה במוסקבה, אך היו לנו במינסק בחורים שאינם קוטלי־קנים מבחינה אידיאולוגית: אותו טוליה אובסייביץ שנשאר בגירוש, ל. לויטה ואברהם צ'רניאק שעלו ארצה ועוד.
הוצאנו עתון במינסק בהקטוגרף ושלחנו למוסקבה. במוסקבה הדפיסו עתון בכתב־יד ושלחו אלינו. מאחר שהיינו דחוקים בכסף, היינו שולחים את פרסומינו בדואר. כמובן, שהגפ"או עקבה אחרי מקבלי החבילות בדואר וכך גילתה את כל חברינו.
היינו פעילים גם בקרב הנוער הלומד. יום אחד החליטו השלטונות לבטל את הגימנסיות, ולהעמיד את בית־הספר על שבע שנות לימוד. כן קבעו כי לשם כניסה לאוניברסיטה מספיקים לימודים של תשע שנים. לשם השלמת הידיעות פתחו קורסים להשכלה כללית, תחילה — רק לצעירים ממוצא פרוליטארי, ולאחר מכן גם לצעירים ממוצא לא מיוחס, ואפילו בורגני.
בקורסים להשכלה כללית היינו נפגשים, כל הצעירים, הציונים והקומסומולאים. מעולם לא היו ויכוחים פומביים בינינו לבין אנשי הקומסומול. רק בסלוצק נאסרה קבוצת חברים מ"קדימה", ונערך להם משפט פומבי. אנו מצדנו פירסמנו את החוזרים הסודיים של היאֶווסאֶקציה על מהלך המשפט, ונתברר לכול שהבחורים שלנו שם עמדו על הגובה. מאז נפסקו המשפטים הפומביים. בצנעה, באישון לילה היו מבצעים את המאסרים, ולא נתנו להם עוד פומביות.
עד השלטון הסוביטי לא היתה אוניברסיטה במינסק. הסוביטים פתחו אוניברסיטה, ובין שאר המחלקות היתה בה גם מחלקה למדעי־המזרח. בראש המחלקה עמד הפרופיסור ניקולאי ניקולסקי, גוי שידע עברית. הוא פירסם, בין היתר, ספר על ישו הנוצרי ובו הוכיח, בהתאם לאידיאולוגיה הסוביטית, כי ישו לא היה ולא נברא. והנה פרופיסור זה יזם סמינריון

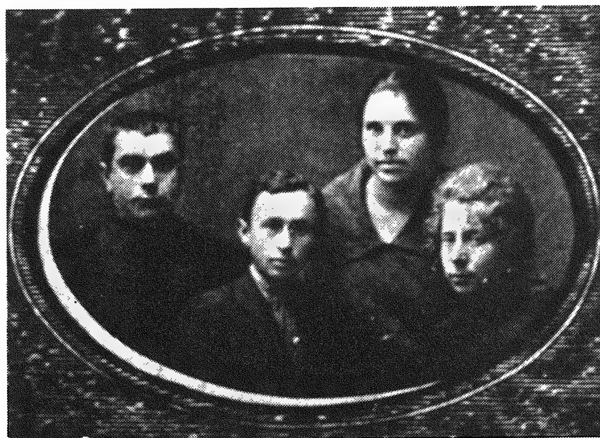
ללימוד התנ"ך, דוקא בהברה ספרדית. המרצה היה מֶרליס, נרשמו סטודנטים ואף לא סטודנטים ולמדו עברית. כשהחלו המאסרים, באו לביתו של המרצה ובדקו את רשימת התלמידים הלומדים עברית. הוא היה איש לא צעיר וחולני, ובאותו לילה אחזו השבץ ומת. נאסרתי כפי הנראה, בעטיָה של פרובוקטורית שנמנתה עם חברי תנועתנו.

בשנת 1924 נערכה אצלנו במינסק ועידה של אסי"פ, ואליה באו גם חברים ממוסקבה. חזרתי בשעה מאוחרת הביתה. לא הספקתי להתפשט, והנה דפיקה בדלת. נכנסו אנשי גפ"או, ערכו חיפוש, בטענה כי אני חבר תנועה מחתרתית. לא מצאו דבר, מלבד גליון עברי של "החלוץ" הליגאלי. למרות זאת, אסרו אותי.

ישבנו כולנו כמה חודשים במאסר והודיעו לנו את פסק דיננו: גירוש. ואז שיחררו אותנו זמנית מבית־הסוהר, כדי להתכונן לדרך ולהגיע בעצמנו למקומות־הגירוש. זה היה בליל־הסֵדר. אך ממחרת הסדר, אסרונו שוב. הגיעה פקודה ממוסקבה, כי למקומות־הגירוש מסיעים את המגורשים בליווי משמר, "אֶטאפּ" בלע"ז. מובילים אותך בקרון סגור. בהפסקות שבמסע מכניסים אותך לבית־הסוהר שבדרך. כך עברתי כעשרה בתי־סוהר עד שהגעתי למקום־הגירוש המיועד לי בסיביר.

ראש הגפ"או במקום היה גוי. הייתי הציוני הראשון שהגיע לפטרופאבלובסק. הוא קרא לי ושאלני: בגלל מה נשלחת הנה? הרוצה אתה לנהל כאן תעמולה? מאיזו תנועה אתה? אמרתי לו כי אני מ"החלוץ", ולוּ באתי לנהל כאן תעמולה, הייתי קונה כרטיס־נסיעה, ולא נזקק למאסר כדי להגיע לפטרופאבלובסק.

נשארתי בעיר ולא נשלחתי לכפר נידח, כפי שהיה נהוג באותם הימים. ידעתי כי אם אשיג סרטיפיקט, יוחלף לי הגירוש לסיביר בגירוש לארץ־ישראל. ואכן התנועה פעלה והשיגה לאחר מאמצים סרטיפיקט, היה זה בשנת 1925. ראש הגפ"או ניסה להשפיע עלי שלא אסע לארץ־ישראל. אמר לי: הנה כאן בחור שחזר מארץ־ישראל וכשתשמע מה בפיו תיוָכח כי לא כדאי לנסוע לשם. הבחור בא וסיפר כי בארץ מתגוררים אנשים בצריפים, וכי אין אספקת מים לבית והאדם נאלץ לסחוב מים בפחים לביתו, ועוד כיו"ב. מאחר שלא נשתכנעתי, סידרו לי במשך שלושה ימים דרכון ואיפשרו לי לנסוע. ואז עליתי ארצה.

בגירוש בפֶטרופאבלובסק
בשנת 1925
שלישי מימין
מרדכי חיימובסקי

אריה רם

נעורים במינסק

המרואיין, אריה רם (לייבוש רוזנבאום), נולד בשנת 1905 במינסק, אסיר־ציון. עלה ב־1924. חבר בקבוצת גבע בעמק־יזרעאל.

זכרונותי הראשונים מבית־הספר כרוכים בימי מלחמת־העולם הראשונה. נתקבלתי לגימנסיה הריאלית הממשלתית בגיל מבוגר יותר משאר התלמידים, כי למדתי לפני כן בחדר ובישיבה. בימים ההם כבר הוקלה הגזירה של ״נומרוס קלאוזוס״. בכיתתי היו 15 תלמידים יהודים מתוך ארבעים תלמיד, אחוז גבוה מאוד. בגימנסיה זאת לא היו, כבשאר הגימנסיות, כיתות מכינות, אלא כיתות א׳-ח׳.

לשיעורי־הדת היה לנו, לתלמידים היהודים, מורה לדת יהודי, כמו לקתולים ולאורתודוכסים. התיחסנו לשיעורי הדת בשויון־נפש, באשר רובנו היינו יוצאי חדרים וישיבות, ומה כבר עשוי לחַדש לנו המורה לדת? אבל מכיןָן שלנוצרים היה שיעור בדת, הרי גם ליהודים צריך להיות שיעור בדת. בשיעור זה יכלו לשבת תלמידים מכיתות שונות, בהתאם לידיעותיהם המוצהרות. קוראים היו פרק בתנ״ך ומתרגמים אותו לרוסית. המורה לדת היה הרב־מטעם. בבחינות המעבר מכיתה לכיתה היינו נבחנים גם בדת. התשובות שניתנו לשאלות היו ברמה כה גבוהה, שכמעט הכל קיבלו את הציון הגבוה ביותר: 5.

המורים היו כולם גויים, ועד מהפכת פברואר 1917 הורגשה אנטישמיות מצד המורים והתלמידים כאחד. אנו, הילדים היהודים, היינו מעין חטיבה נבדלת בתוך כלל הילדים. נחרת בזכרוני מקרה אחד. לומדים היינו את השפה הרוסית על־פי מקראה רוסית. המורה נוהג היה לצוות על התלמיד לקרוא בקול רם קטעים מתוך הסיפור המיועד לשיעור. הגיעה שעתי לקרוא בקול — סיפור על כבאי־אש הבאים למקום־שריפה ומצילים מן השריפה במסירות־נפש חתולה מיַבבת. מבטאי, כמובן, היה יהודי טיפוסי, שהרי היה זה בכיתה א׳. ה״שקצים״ היו לועגים למבטאנו היהודי, והמורים לא הגנו עלינו ולא לימדונו את ההיגוי הנכון. כשהגעתי למלים ״קורות בוערות״, ביטאתי אותן לא כראוי. המורה ציוה עלי לקרוא שנית. חזרתי שוב ושוב על הקריאה המוטעית, וכל התלמידים הגויים פרצו בצחוק. אחד אפילו העז לנפנף בכנפות בגדו בצורת אוזן־חזיר, והמורה אינו מהסה את הכיתה אלא חוזר ומצווה עלי לקרוא שוב ושוב, בלא שהורני את ההיגוי הנכון. פרצתי בבכי וברחתי מהכיתה. לא נענשתי על בריחתי מהכיתה, אך גם המורה לא נענש על קשיחותי כלפי.

בשבת היו לומדים כרגיל. בגימנסיות אחרות, שמענו, היו המורים פוטרים את תלמידיהם היהודים מחובת כתיבה בשבת. ולא עוד אלא אף הרשו להם להשאיר ילקוטיהם ביום שישי בבית־הספר, למען לא ייאלצו לשאתם בפומבי בשבת. לא כן היה בגימנסיה הריאלית.

ועוד מקרה קרני אז, היה זה כבר בכיתה ג׳. ואנו גדלנו והתחסנו. בהפסקות היו פורצות התכתשויות בין התלמידים, שלפרקים הפכו להתכתשות בין יהודים לנוצרים. היינו עומדים בכבוד בהתכתשויות אלו, כי מספרנו היה ניכר, אבל המורים התעלמו מכך. יום־יום, בשיעור הראשון, פותח המורה כנהוג את ספר־הכיתה וקורא בשם כל תלמיד ותלמיד. התלמיד חייב להשיב: ״כן!״, משמע — הוא נוכח בכיתה. משום־מה שיבשו המורים את שמי לֵייב

ללאֶב. כשקרא המורה באחד הימים בשמי לאֶב, למרות תביעותי החוזרות ונשנות לקראני לֵייב, לא הגבתי. המורה הישיר מבטו אל עיני ושאל: "מדוע אינך עונה? נחרשת?". "לא קראת בשמי ולמה לי לענות?" — הגבתי ברוגזה. היה זה המורה למתימטיקה, גרמני לפי מוצאו, קריגר שמו, שהיה סגן המנהל של בית־הספר.

"כלום יש, לדעתך, טעות ברשימה של ביח־הספר?" — שאלני המורה, ופניו אדומות מזעם.

"בוַדאי! שמי לֵייב ולא לאֶב".

והמורה בשלו: "שמך לאֶב ולא לֵייב, כך רשום ביומן הכיתה".

ואני בשלי: "טעות כאן! אפשר לבדוק בתעודת־הלידה שלי, ולהיוָכח כי רשום שם לֵייב ולא לאֶב".

המורה גירשני מבית־הספר. כשבאתי הביתה וסיפרתי להורי בשל מה גורשתי מבית־הספר פרצה מחלוקת בין הורי. אבא טען שיעבירני לגימנסיה יהודית, אין אני חייב לספוג עלבונות בבית־הספר. ואמא טענה כי צריך להבליג. לא זו הדרך למלחמה על זכויותינו. בסופו של דבר קבל אבא על כך בהנהלת בית־הספר, והרישום ביומן־הכיתה שונה, בהתאם לתעודת־הלידה שלי, ללייב. היה זה אחד הנצחונות של ילד יהודי בשבי הנוצרי.

התלמידים היהודים בבית־הספר היו משני סוגים: האחד רצה להידמות לגויים, הנערים דיברו ביניהם לבין עצמם רק רוסית ואף קראו לעצמם בשמות רוסיים — סאַשה, יאַשה, אלכסנדר וכדומה: והשני — ברובו יוצאי משפחות עניות עממיות, שדיבר בזמן ההפסקות יידיש והפגין לעיני כול את מוצאו היהודי.

ועוד אפיזודה של שנאת־יהודים. היה זה בשנת 1922, בימי השלטון הסוביטי, בתקופת ה"קורסים להשכלה". נערות ונערים כבר למדו יחד. עמדנו בהכנות לבחינות־כניסה לאוניברסיטה. נערה אחת, בת הכומר הפראבוסלאבי של עובדי־הרכבת, ביקשה ממני שנכין יחד את השיעורים. דירתנו היתה צרה, כי השלטונות החרימו אצלנו כמה חדרים. הלכתי אם כן לביתה. לה היה חדר מיוחד להכנת שיעורים. נכנס אביה לחדר ושאל: "מה עושה בחדרך בחור יהודי?". "אנו מכינים שיעורים ביחד", ענתה הנערה בתמימות.

האב מצא דרך לסלק אותי מביתו. לא רצה שלבתו יהיה קשר כלשהו ליהודים. נוצרים כאלה היו רבים בעיר גם בימי השלטון הסוביטי, אף שהמדיניות המוצהרת אסרה גילויי אנטישמיות. בתי־הספר היו מוצפים יהודים, עד כדי כך שהנוצרים היוו בהם מיעוט.

ערב מהפכת פברואר 1917, כבר הורגש בכיתות הגבוהות כי משהו עומד להתרחש. הלימודים חרגו ממסלולם. לפתע היו מבטלים שיעורים, לפתע היו תלמידים נעלמים. הורגשה תסיסה בכול. ידענו, שהצבא עומד על סף המרידה. כמובן, בני־גילי לא היו אז בוגרים די צרכם להשתתף אישית בתסיסה הזאת, והיינו כמשקיפים בלבד. לפתע הציף גל של הכרזות את העיר. החלו תהלוכות והפגנות ברחובות. הלימודים נפסקו. היתה זאת תקופת סער ואנדרולומוסיה.

הלימודים נתחדשו רק בחודש מארס. אנו, היהודים הרגשנו כי רוח חדשה נושבת בכתלי בית־הספר. בוטל ה"נומרוס קלאוזוס", והנוצרים פחדו לגלות לעיני כל את שנאתם ליהודים. מנהל בית־הספר הוחלף. מורים מספר נעלמו, ביניהם אחד, ניקולסקי, שסיפרו עליו כי הוא מונארכיסט. תכנית הלימודים לא נשתנתה, אבל האוירה נשתנתה, נעשתה ליבראלית יותר. הכיתות הגבוהות כבר תבעו אז שיתוף נציגות התלמידים בהנהלת בית־הספר.

כשכבשו הגרמנים את העיר, בינואר 1918, הורגשה מיד נסיגה. המורים החלו להגיב בחריפות על כל גילוי של חופש מצד התלמידים. עוד לפני כן צופפו את הכיתות שלנו, בגלל מצב־החירום. אנו, תלמידי הריאלית, למדנו אחר־הצהרים, ואילו בשעות הבוקר למדו בבנין זה תלמידי בית־ספר אחר.

במלאת שנה להצהרת בלפור, שכרו הציונים אולם קולנוע לעריכת כנס חגיגי. אנו, התלמידים היהודים, רצינו להשתתף בחגיגה זו. אבל שעת החגיגה התנגשה בשעות הלימוד. יצאה אם כן משלחת של תלמידים, ואני בתוכה, וביקשה לשחרר את התלמידים היהודים מלימודים באותו יום. נכנסנו לחדר המנהל ושם ישבו מורים נוספים. הייתי דובר המשלחת. כשפתחתי: ״אנו מבקשים...״ — התפרץ המנהל: ״מי זה אנחנו? אין פה יותר בולשביזם. אין אנחנו!״.

עם כניסת הסוביטים לעיר, הונהגו שינויים בחינוך. הוקמו שתי מסגרות־לימוד: האחת — התואמת את מה שקרוי אצלנו בית־ספר עממי, והשניה — 4 שנות־לימוד בבית־ספר תיכון. למעשה, עד התבסס השלטון הסוביטי, שררה אנדרלמוסיה גדולה בחינוך כתוצאה מחילופי־השלטון התכופים.

בימי השלטון הפולני בעיר, לא האמין איש כי שלטון זה יאריך ימים. אז התחילה זורמת תמיכה של יהודי ארצות־הברית למינסק. הקהילה היהודית, שאזרה עוז להקמת מפעלים שונים, החלה גם בפעולות־תרבות ובראש בראשונה בהקמת בתי־ספר עבריים, וכן ביידיש, ובתי־ספר למלאכה, ואפילו בית־ספר שלימד בשפה הרוסית. הפולנים, למרות האנטישמיות המושרשת בהם, לא התערבו בענינים אלה, שהרי דגלו במתן אוטונומיה למיעוטים. כן היו הפולנים רגישים מאוד ליחס ארצות המערב אליהם. אז קם מחדש בית־הספר הריאלי והוקם גם בית־ספר ריאלי יהודי. בבית־הספר הריאלי היהודי היו כל התלמידים והמורים יהודים והוא הוחזק על־ידי הקהילה מכספי התמיכה האמריקנית.

קבוצה של תלמידי בית־הספר הריאלי הממשלתי התארגנה אז ותבעה לעבור לבית־הספר הריאלי היהודי. אף שההורים ניסו להניא אותנו מצעד זה, בטענה שבית־הספר אין בו עדיין מורים, עמדנו על דעתנו, וכחמישים תלמידים יהודים עברו לבית־הספר הריאלי היהודי. האוירה בו היתה אחרת לגמרי. תכנית־הלימודים הכללית היתה זהה בשני בתי־הספר, אבל הוקדשו שעות מיוחדות לעברית ולהיסטוריה עברית. הלימודים התנהלו כמובן ברוסית. היו בין המורים ציונים, והיו גם שתי מורות: אחת לטבע והשניה לצרפתית — חזיון נדיר בזמן ההוא.

בשנת 1921, בימי השלטון הסוביטי, יצאה ההוראה על לימוד שבע שנים בבית־ספר תיכון במקום שמונה. פירושו של דבר היה — דחיסת תכנית של שמונה שנים בשבע שנים. בשבילנו, התלמידים שסבלו מחילופי השלטונות, התקינו קורסים משלימים לכניסה לאוניברסיטה. בקורסים אלה למדו גם יוצאי הצבא־האדום או אנשים מבוגרים שלימודיהם הופרעו בגלל המלחמה.

בקורסים אלה למדתי שנה אחת. הקורסים היו מעורבים, בנים ובנות. שם לא היו מקיימים בחינות כבבית־ספר תיכון, אלא היה שם מעֵין קולוקביוּם. אגב, הסוביטים ביטלו את כל הציונים המספריים והנהיגו ציון כללי: רע, מספיק, טוב, מצוין. הלימודים לא היו מסודרים, והתלמידים לא יצאו ברכוש השכלתי רב. עם הכניסה לאוניברסיטה תבעו מהתלמיד, נוסף לתעודת הקורסים, גם בחינות־כניסה, מעֵין קונקורס.

לפני תקופת הבולשביקים לא היתה אוניברסיטה במינסק. היו בתי־ספר על־תיכוניים

להכשרת טכנאי־הנדסה לרכבת וכן טכנאי־חקלאות לא אגרונומים. בראשית צעדיה היתה באוניברסיטה פאקולטה למדעי־חברה (פו"ן). לאחר מכן נפתחה פאקולטה לרפואה ומחלקה פדגוגית להכשרת מורים. בשנת 1924 נפתח הטכניקום למהנדסי־מכונות.
בחינות־הכניסה היו חמורות מאד. כשנבחנתי בשנת 1923, לכניסה לפאקולטה לרפואה, היה מספר המקומות מצומצם ביותר, בשל חוסר מקום במעבדות, ונתקבלו רק 80 מתוך 500 נבחנים. בפאקולטה למדעי־החברה, שאין לה צורך במעבדות אלא באולמי־הרצאות, לא היו הבחינות חמורות כל־כך. לפאקולטה זו היו באים מרצים ממוסקבה כגון: היהודי סוסיס, המרצה להיסטוריה עברית, ועוד יהודי, מרצה בחסד־עליון, בנושא המטריאליזם ההיסטורי.
טיפוס מיוחד במינו היה הפרופיסור ניקולאי ניקולסקי, גוי, אֶגיפטולוג. הוא הקים חוג לפולקלור יהודי והמונים היו נוהרים להרצאותיו. פגישתי הראשונה אתו חרגה ממסגרת הלימודים. היה זה בקיץ. מתרחצים היינו בנהר גם בזמן הבחינות. אף שחומר הלימודים היה מרובה: אנטומיה, ביולוגיה, וכימיה, והיינו יושבים לילות שלמים ומשננים את פרקנו, מצאנו לנו זמן בשעות הצהרים גם לקפוץ לנהר. לפתע ראינו שם אדם גבה־קומה עם זקן־שיבה, גוי אינטליגנטי, מתרחץ בנהר. היינו שלושה בחורים יהודים ודיברנו בינינו יידיש. והנה הגוי הזה פונה אלינו ביידיש עסיסית. התפלאנו. שאלנו אותו: "אתה מדבר יידיש כה יפה, האם אתה יהודי?". "לא, אינני יהודי!" ענה. הוא שאל אותנו מה מעשינו, וסיפרנו לו כי אנו סטודנטים המתכוננים לבחינות ובאנו להתאושש קצת. ראינו שהוא מכבס את כותנתו ותחתוניו ומניחם לייבוש על השיחים.
"זה בודאי גוי של שבת", אמרנו זה לזה. הוא קרב אלינו שוב ושאל: "אתם הנכם הבחורים היודעים יידיש?".
"כן! — עניתי לו. — אני למדתי אפילו בישיבה. היודע אתה מה זאת ישיבה?".
והוא עונה: "יכולני לקרוא לך בעל־פה כמה דפי גמרא".
התבלבלנו לגמרי. גוי יודע תלמוד! שאלתיו: "אולי אתה מוּמר? אל תיעלב!".
"יודעני מה זה מומר. אבל אני גוי ומורה באוניברסיטה להיסטוריה עתיקה, ותחביבי הוא פולקלור יהודי. מתכונן אני לפרסם ספר בנושא זה". והוסיף: "אולי מישהו מוכן לעזור לי? מינסק הלא היא עיר יהודית מובהקת, ובודאי היא מקור לא־אכזב לפולקלור יהודי. לא אוכל לשלם הרבה בעד עזרה זאת. אבל אגרד משהו לתשלום. זקוק אני לבחורים יודעי יידיש ועברית".
הגוי הזה מצא מאוד חן בעינינו. היה זה מאותות הימים ההם, ימי הדלוּת, שפרופיסור באוניברסיטה נאלץ לכבס במו ידיו את לבניו על שפת הנהר. התפרנסנו אז ממנות־מזון ממשלתיות, "פאיוֹק" בלע"ז, והיינו רעבים למחצה. וכן היה גם הפרופיסור ניקולסקי.
לאחר מכן נפגשתי אתו רבות באוניברסיטה. התנדבתי לעזור לו ואספתי סיפורי־מעשיות, בדיחות, הלצות עממיות. לפי הדרכתו של ניקולסקי, הייתי מתהלך בין חוגי סנדלרים וחייטים, בעלי־עגלות וסבלים וכן בין בעלי־הכרכרות. פעם נקלעתי אפילו לרחוב נובו־קראסנאיה, אזור בתי־הזונות. הגעתי לאזורי־המגורים של בעלי־מלאכה ועגלונים, עושי־מברשות, שוזרי־חבלים, רצענים, נגרים, צבעים וסיידים. הגעתי גם למנקי־ארובות ופחחים, בנאים ותנָרים, זגגים ועושי־רעפים.
בדרך־כלל קיבלו אותי הכל יפה מאוד. בראשונה, כשהייתי מתחיל לחוקרם, היו טוענים שאין הם יודעים ולא כלום. בסופו של דבר נפתחו הלבבות והפיות, ואספתי חומר רב. רשמתי גם שירים עממיים יהודיים. אבל מכינָן שאיני מסוגל לזכור ניגונים, הפסקתי. בחור

אחר התמסר לכך. ואני הסתפקתי באיסוף מעשיות, משלים, חידות והלצות. שירים קל היה לאסוף, בכל מתפרה ישבו התופרות וזימזמו בשעת עבודתן שירים שונים, וכן החייטים. מעניין, שהחייטים הטובים ביותר לבגדי־נשים היו גברים.

יום אחד הגעתי אל אשה זקנה אחת, הדודה רייזה, שהיתה ״זאָגערקע״ בבית־הכנסת, כלומר היתה קוראת בקול את התפילות לפני הנשים שהתקשו בקריאה. מלאכתה היתה התקנת כדי־חרס וסירי־חרס. כשקנה מישהו סיר־חרס, היה מביא אותו אליה, והיא היתה עוטפת אותו ברשת חוטי־ברזל לבל יתפקע. היא היתה מַעין לא־אכזב של סיפורים.

איך הגעתי לדודה רייזה? סחנו לבחורה אחת כי אני אוסף סיפורי־מעשיות בשביל המחלקה ההיסטורית של האוניברסיטה. והיא אמרה לי: ״ישנה אחת, דודה רייזע, ולה משפחה גדולה, בנות ונכדים. תבוא בליל־שבת או בשבת ותגיד לה שאתה מַכָּר שלי. תביא אתך פול ובזה תקנה את לבה״. וכך היה. צעירים רבים היו באים בקביעות להקשיב לסיפוריה. ידעו כמעט את כל סיפוריה, ובכל זאת הקשיבו להם כל פעם מחדש בענין רב.

עשיתי עבודתי בעיקר מתוך התנדבות. לאחר מכן קיבלתי שכר מועט מידי ניקולסקי. חומר זה הועבר אחר־כך למכון לתרבות יהודית במינסק. מה היה בסופו של ניקולסקי, איני ידע. עד תקופת המהפכה הוא היה כומר, ומכאן הקשר שלו לחקר היהדות, תנ״ך ותלמוד.

אני למדתי ב״ראבפאק״ (פאקולטה לפועלים). קרובי מבויבורויסק, בני עניים, למדו בו. מטרת ה״ראבפאק״ היתה להכשיר בני פועלים, בעלי השכלה עממית, ללימודים אוניברסיטאיים. למדו בו חברי הקומסומול, פועלים קשישים. הם גרו בפנימיות מיוחדות וקיבלו תמיכה מהממשלה.

מבין האישים במינסק אני זוכר יפה את חיים־דב הורביץ. הוא היה מראשוני הכלכלנים היהודים. פירסם ספר על הכלכלה היהודית ועיבד תכנית לשיפור חייהם של היהודים. היה ידוע בהקפדתו על היידיש. הוא היה אחד המרצים הטובים בכלכלה, והכל ביידיש. גם באוניברסיטה הירצה ביידיש. סבורני, שגם סוסיס הירצה ביידיש באוניברסיטה.

ח. ד. הורביץ היה דמות מוּכּרת ומרכזית בתחום הכרת העולם היהודי. ידענו גם על עברו הציוני. בזמן שהכרתיו, הוא הופיע כמרצה מטעם המדינה באוניברסיטה, אבל בכל דבריו הורגשה הנקודה היהודית. מיטב הנוער הציוני היה בא להרצאותיו. יש להניח, כי מרצים רבים לא ידעו כלל כי הם מהווים מעין גשר וקשר לתנועות־הנוער הציוניות. אני שמעתי את הרצאותיו של הורביץ רק באוניברסיטה. בזמן ההוא יכלו לבוא להרצאות גם שומעים חפשיים, שלא מתלמידי האוניברסיטה. וכשהתפרסמה רשימת המרצים, היו נוהרים רבים להרצאות של הורביץ וחבריו.

קיים היה אז חוג לעברית בראשותו של מֶרליס. אבל דוקא אנו, הציונים בסתר, נזהרנו מלהירשם בחוג הזה. כבר היה קיים מעקב שלטוני אחרי החשודים בציונות, ולא רצינו להסתבך. אבל בהרצאותיו הכלליות של הורביץ, אף כי השתמע מהן פתרון שאלת היהודים המתקרב לציונות, יכולנו להשתתף ללא כל חשד. יתר על כן, כשהעלינו בדעתנו לגייס מישהו בלתי־מוגדר לתנועה הציונית, ל״החלוץ״, ל״החבר״ או ל״קדימה״, הרי עצם השתתפותו בהרצאותיו של הורביץ שימשה לנו כסימן־היכר שאפשר לנסות לדבר אתו.

עם הסופר העברי יכנה״ז נפגשתי בבית סבו של דוד אורן, אז דוד סוֹסֶנסקי. היה זה בית ציוני מלבב, גם ההורים וגם כל ילדיהם היו ציונים, ופתוח לפנינו תמיד. יכנה״ז כבר היה בשנות העשרים זקן יחסית והוד של עבר אפף אותו. הוא כתב אז יידיש, וכמה מיצירותיו באותה תקופה שמורות בידי חבר תנועתנו, איש־מינסק, שלום ליבנה (וייסבורד) בעין־ורד.

"החבר הצעיר" במינסק בשנת 1923
1. חנה רבינוביץ־ארגמן, 2. דוד סוסנסקי, 3. ..., 4. לאה פרלמן, 5. בוריס לוין, 6. ליבוש רוזנבוים (אריה רם), 7. חיה וילקוביץ־מְנוּסִי, 8. אברהם רֶפליאנסקי, 9. מימה מירקין, 10. אליעזר גאבזֶה, 11. רחל לוּבצקי

זוכר אני יפה את ביקוריו של יכנה"ז בבית סבא סוסנסקי. היה זה בשנות 1922/3, שנות מחסור ומצוקה, וכוס חמין עם כריך בבית מוסק היה מן הדברים הנדירים. גם אנו נעזרנו בסבא סוסנסקי. כשהיינו זקוקים לכסף לטובת התנועה, לשם הוצאת עלון וכיו"ב, היינו מסדרים את ספרייתו הגדולה, מתקנים את הכריכות, וכו' — ומקבלים קצת כסף לצרכינו התנועתיים.

ביום־חורף אחד, כשעסקנו בספרייתו של סבא סוסֶנסקי, נפתחה הדלת ונכנס יכנה"ז, לבוש שכמיה, והוא מתנשף ומשפשף את ידיו. הוא בירך אותנו לשלום, והזקן סוסנסקי לא ענה. השתוממנו, כי תמיד היה מקבלו בסבר פנים יפות. ופתאום שמענו צעקה ביידיש מפי סוסנסקי: "פארקויפט די נשמה"! כלומר, מכרת את נשמתך. יכנה"ז לא השיב, אבל הרגשנו כי נתכווץ מעלבון ומכאב. והזקן הרותח מחימה המשיך לצעוק: "ארויס פון מיין שטוב!" כלומר, צא מביתי! יכנה"ז הסתובב ויצא חרישית מהחדר. לפתע פנה אלנו הזקן: "החזירוהו!" רצנו ומצאנו אותו מהלך שחוח בצידי המדרכה. תחילה סירב לחזור, ולבסוף הסכים. כשנכנס, הושיט לו הזקן יד, הושיבו ליד השולחן ושאלו: "למה עשית זאת?" נתברר כי יכנה"ז החל לכתוב בעתון היֶאווסֶקציה "דער וועקער" במינסק, ובעיני הזקן היתה זאת בגידה. אפשר שנאלץ לכתוב, כי זה היה מטה־לחמו היחיד, ואפשר שהושפע ונטה באמת אחרי הקומוניזם. רבים היו בעת ההיא שהאמינו בתום־לב כי הקומוניזם יפתור את שאלות העולם ובכללן את שאלת היהודים.

יכנה"ז השיב לו: "וכי היכן יכול אני להדפיס את יצירותי? הלא כותב אנוכי". הם נתפלמסו עוד שעה ארוכה. מאז חזר יכנה"ז לבקר בבית הזקן סוסנסקי.

מהעסקנים הציונים הכרתי בעת ההיא במינסק את אליהו אפשטיין (אילת) שאיננו מינסקאי. הוא נשלח בשנים 1922/3 לפעולה מטעם "החלוץ". בשנת 1924 הוא עבר ללאטביה. כן הכרתי את ישראל מינץ שהופיע במינסק מטעם "החלוץ" השמאלי, הליגאלי. מינץ עלה לאחר־מכן יחד אתנו ארצה, בשנת 1924 התחיל לעבוד בארץ כבנאי וטייח. לאחר זמן נכנס לעבודה במועצת פועלי תל־אביב, באיגוד הטייחים והבנאים. בשנות העשרים המאוחרות חזר לרוסיה ונשאר שם. לאחר שנים בגירוש, חזר ועלה ארצה, בשנת 1973.

כן, זוכר אני את שהותם במינסק של אברהם שלונסקי וחבריו. הם נתקעו במינסק כפליטים, וחיכו להברחת־הגבול לפולניה. היו איכרים שהתפרנסו על הברחת הגבול. נשתמר מאותו זמן שירו הסאטירי של שלונסקי על חיים תנעזר, שהיה הגזבר של הציונים במינסק ולא

סיפק להם די כסף לתשלום לאיכרים בעד הברחת הגבול. את השיר הזה השמיעו מתחת חלון דירתו, כסֶרנאדה. למחרת היום באנו, שלום וייסבורד ואני, אל תנעזר בעניני ועדת העליה של "החבר". הוא חשד בנו כי השתתפנו בזמרת הסֶרנאדה, וגירש אותנו מביתו.
בעת ההיא היתה במינסק חוה חקלאית, ואחד מראשיה היה ישראל איטקין, מהנדס לפי מקצועו. משעלה ארצה, עבד כמורה למתימטיקה בבית־הספר הריאלי בחיפה, ולאחר־מכן עבד כמהנדס וגר בכפר־אתא. הוא נרצח במאורעות 1936 בחיפה.
עם חברי "החלוץ הליגאלי" במינסק נמנה אז זמן־מה זושא זיידמן, לימים — מהנדס עיריית ירושלים. הוא היה ממקורביו של מיכל רבינוביץ.
אני הייתי חבר "החבר". איך נקלעתי לתנועה זו? סבורני כי ההשתייכות לפלג זה או אחר של התנועה הציונית היתה מקרית בהחלט, ונקבעה בעיקר לפי המכרים. אם למישהו היו חברים ב"קדימה", הצטרף גם הוא אליה. ואם היו לו חברים ב"החבר", הצטרף ל"החבר". אמנם לאחר זמן טופחו אידיאולוגיות והבדלים, לאמור: אנו, אנשי "החבר", הננו נוער לומד, ואילו "קדימה" מאגדת נוער עובד. אבל היו אלה הבדלים מלאכותיים.
הנוער בכללו היה מושפע מהאידיאולוגיה הקומוניסטית. רבים האמינו כי הקומוניזם נושא בכנפיו גאולה לאנושות כולה וליהודים בתוכה. משום־מה לא ראינו סתירה בין נטיותינו לאידיאולוגיה הקומוניסטית לבין נטיותינו לציונות. חשבנו כי הציונות שלנו, המבוססת על ניתוח מצבם של היהודים בעולם ושינוי הפירמידה ההפוכה של המבנה הכלכלי היהודי בגולה, אינה סותרת את אמונתנו בסוציאליזם, גם בנוסחו הסוביטי, הקומוניסטי.
פעילותנו בתנועה התבטאה קודם־כל בעצם ההתכנסות. קראנו בצוותא יצירות של משוררים עבריים ועסקנו בליבון שאלת היהודים. נרדפנו ופעלנו במחתרת, אבל זקפנו זאת על חשבון היאֶווסֶקציה, ולא על חשבון הקומוניזם. במבט לאחור אני מעריך כי היה זה אַקט של קיטוב בנוער היהודי: היו כאלה שרצו להשתלב בחיי הקומוניזם, ולעומתם אנו, הציונים, רצינו ליצור לנו פינה לעצמנו.
בשנת 1923 באו אלינו שליחים ממרכזי "החלוץ" הליגאלי והבלתי־ליגאלי ופתחו בדיונים על איחוד תנועות־הנוער. אך אז נאסרתי ועליתי לאחר מכן לארץ.

קבוצת חברי "החבר" במינסק לאחר שחרורם מן המאסר בשנת 1924
1. לייבוש רוזנבוים (אריה רם), 2. אברהם רֶפליאנסקי, 3. דוד אסטראחאן, 4. בתיה מולוצ'ניקוב, 5. שלמה מאירוביץ (מוריאל), 6. שלום וייסבורד (ליבנה)

משה יַוֶלוֹב

בתנועת "החבר"

המחבר, משה יַוֶלוֹב, נולד במינסק ב־1902. אסיר־ציון. עלה ארצה ב־1924. איש קיבוץ יגור.

נולדתי במינסק. מכל בני־משפחתי הייתי היחידי שהתקרב לתנועה הציונית. בהיותי בן 16, בשנת 1918, הצטרפתי לתנועת־הנוער הלומד הציונית "החבר". תנועה זו ראשיתה — באיגוד סטודנטים יהודים, ובמשך הזמן התרחבה המסגרת וכללה בתוכה גם תלמידי בתי־ספר תיכוניים. מטרת תנועתנו היתה לחנך את הנוער לאור הרעיון הציוני. התנועה ראתה את עצמה כעתודה לכל המפלגות הציוניות על כל גוניהן.
לפני המהפכה ותקופה קצרה לאחריה עדיין היתה התנועה הציונית ליגאלית. רק בשנות העשרים הראשונות החלו הלחצים השונים על התנועה מצד הבולשת, הגפ"או.
כשהחלו הרדיפות וירדנו למחתרת, היינו מתכנסים בדירות של חברים לאסיפות ולפעולות שונות. עם החמרת המצב, עברנו לשיטה של סאֶקציות, חוליות בנות כמה חברים. לכל סאֶקציה היה מדריך ועליו היה לנהל בתוכה את כל הפעולה החינוכית־האידיאולוגית וגם הארגונית. לא יכולנו לקיים עוד אסיפות כלליות, וחברי סאֶקציה אחת לא הכירו את חברי הסאֶקציה האחרת.
היו בסניף המינסקאי חברים רבים בעלי רמה, מסורים ונלהבים. ועד הסניף שימש גם כועד גלילי, ולאחר מכן כועד מרכזי לכל באֶלורוסיה. לימים היה הוא לועד המרכזי של יֶוֶאוס"מ, פיקח והדריך את הפעולה ברחבי המדינה.
אותו זמן הגבירה גם היֶאווסאֶקציה את פעולתה. היא החלה בהסברה ובתעמולה, כינסה אסיפות פועלים ונוער, הוציאה עתון יומי ביידיש ועוד.
עצם קיומה של תנועת "החבר" היתה התגובה האפקטיבית ביותר לתעמולה היֶאווסאֶקית. היינו מפרסמים כרוזים שהשפעתם היתה רבה על הקהל. הסברנו את מטרות התנועה הציונית ולחמנו בהתבוללות על כל צורותיה. הוקענו את העלילה, כי ציונות היא קונטר־ריבולוציה.
הדבר הרגיז כמובן את השלטונות. החלו במעצרים, תחילה לכמה ימים בלבד, אך כשנוכחו לדעת כי המעצרים אינם בולמים את התפשטות הציונות, נקטו בעונשים חמורים יותר: מאסר לזמן ממושך, הגלָיָה. המאסרים זיעזעו את התנועה, אבל לא השביתו אותה. במקום הנאסרים צצו אחרים. המשכנו לפעול בסאֶקציות קטנות, שהיו נפגשות בדירות פרטיות ומחוץ לעיר, היינו מפרסמים ביולטנים, ומהדקים קשר עם הנוער העתיד להצטרף לשורותינו.
כשהחמירו ותכפו המאסרים, בשנים 1923/4, ראינו צורך ללכד את שורותינו. כבמקומות אחרים ברוסיה, התאחדנו, אנשי "החבר", עם "קדימה" והקימונו את הסתדרות נוער הציונית המאוחדת, יֶוֶאוס"מ. שוב המשכנו בקו של אי־מִפלגתיות. האוריינטציה היתה על ההסתדרות הציונית העולמית, ואילו לחילוקי־הדעות המפלגתיים השארנו כר פתוח לויכוחים. באוקראינה היתה אז פעילה מאוד מפלגת צעירי־ציון, אבל הסניף המינסקאי של יואוס"מ לא טיפח זיקה לאיזו מפלגה מוגדרת. תנועתנו אף לא הצטרפה במאורגן

ל"החלוץ", כי ראינו את עצמנו כעתודה ציונית אקדמאית כללית, ורק בודדים מאתנו הצטרפו ל"החלוץ".

לא היה לנו ארגון לעליה לארץ. חברים בודדים הצליחו בדרכים משלהם לעלות לארץ. אחת הדרכים לעליה לארץ היתה להישלח לגירוש ולהחליף את הגירוש בתוך רוסיה לגירוש מרוסיה, כלומר לארץ. גם אני עליתי בדרך זו.

נאסרתי כמה פעמים בעוון השתייכות להסתדרות נוער בלתי־ליגאלית ופעילות בה. חוקרנו הראשון היה איש היאֶוּוסאֶקציה אהרונוביץ. היה לו עבר של פעילות מהפכנית במחתרת בימי הצאר, והיה בקי בכל הגוונים של התנועה הציונית. יחסו היה קורקטי למדי. לאחר מכן בא במקומו חוקר צעיר, אנדרייב. הוא היה קשוח יותר והחמיר בחקירותיו. גם אני נשלחתי על־ידיו לגירוש.

לאחר מאסרי האחרון נשפטתי לגירוש ליאֶניסייסק שבסיביר. בגלל החורף והפסקת השיט בנהר לא הגעתי ליאֶניסייסק ונשארתי בקראסנויארסק, שם החליפו לי את הגירוש בגירוש לפלשתינה, ארץ־ישראל.

ВЫХОДИТЪ
2 раза въ мѣсяцъ.

ציון

החבר

органъ сіонистской учащейся молодежи

издаваемый Минскимъ Раіоннымъ Ком. „Геховера"

Подписная цѣна:

на 6 мѣсяцевъ — 6 р.
» 3 мѣсяца — 3 »
» 1 мѣсяцъ — 1 »

№ 3. Минскъ, Понедѣльникъ 15 Января 1918 г.

שער גליון מס' 3 של הדו־שבועון "החבר", בטאון הנוער הלומד הציוני, מוצא ע"י הועד המחוזי המינסקאי של "החבר", מינסק, יום ב', 15 בינואר 1918

נחום גולדין

בזכות רוח היהדות

המרואיין, נחום גולדין, נולד במינסק בשנת 1907. אסיר־ציון. עלה ארצה ב־1925. איש ירושלים.

נולדתי במינסק. אבי היה שומר־מסורת, מניח תפילין כל יום, מתפלל בשבתות בבית־הכנסת ונחשב בסביבה ליהודי מכובד. מקצועו היה סוחר־בדים. נוסף ללימודי בבית־ספר רוסי כללי, היה לי זמן־מה מורה פרטי לתנ״ך ולתלמוד.

היו לנו בבית ספרים ציוניים והייתי מעיין בהם. בגיל 15 בערך, בשנת 1923, הצטרפתי לתנועת־הנוער הציונית המחתרתית יֶוֶאוס״מ. עם חברי התנועה נמנו בין השאר גוטמן מינקוב, יואל גוטרמן, מנחם גימפלסון, בנימין קרזון, אריה לוין ועוד. מתאספים היינו בבתים פרטיים, והיינו שומעים הרצאות על ארץ־ישראל, על הכלכלה בא״י לפי ד. פסמניק ועוד. אחד החברים היה מקבל עליו להרצות על תיזה מסוימת, ולאחר מכן היה נפתח ויכוח. כן הוצאנו עתון בעברית, בכתב־יד, בשאלות ארץ־ישראל.

הקשרים החבריים בתנועה שלנו היו הדוקים מאוד. היינו מבלים יחד גם בערבים שלא נועדו לפעולה מתוכננת. מאחר שהיינו ברובנו תלמידי בתי־ספר, ובכל בית־ספר היה גרעין של קבוצתנו, הרי הקשר היה מסתדר מאליו. היינו מודיעים זה לזה כי הערב בשעה זו וזו מתאספים בבית פלוני. פעמים היינו מטיילים ברחוב, יוצאים אל מחוץ־לעיר, ושם ממשיכים בפעולתנו.

הגפ״או היתה עוצרת תכופות את אנשינו, כי תמיד נמצא איזה מלשין שמסר לה ידיעות. יום אחד נודע לנו שצפויים מאסרים. אמי יעצה לי לנסוע לדודה בשקלוב עד יעבור זעם, וכן עשיתי. בדרך, בתחנת־מעבר מרכבת לרכבת, נכנסתי למזנון. ניגש אלי יהודי אחד והתחיל לשאול אותי, מאין אני בא ולאן אני נוסע. הוא עצמו סיפר לי שהוא נוסע משקלוב למינסק, ושמו קפלן. שיערתי שהוא מקרובי המשפחה הציונית הנודעת במינסק, ויעצתי לו לחזור לשקלוב. ואמנם כן עשה ועל־ידי כך ניצל ממאסר.

שהיתי אצל דודתי כעשרה ימים ויחזרתי למינסק. שם נודע לי כי חבריה שלנו נאסרו. לאחר פסק־הדין האדמיניסטרטיבי, שוחררו לשבוע ימים, להתכונן לגירוש — מי לסיביר, מי לקאזאכסטאן ומי לצפון הרחוק.

כששואל אני את עצמי, במרחק של שנים, מה הניע אותנו, ילדים ונערים, להתקומם נגד המקוּבל, וליַסד תנועת־נוער ציונית, ללא הדרכת מבוגרים, כי המבוגרים חדלו לפעול כמעט עם השתלטות המשטר הסוביטי, הריני מסכם לעצמי, כי רק רוח היהדות שספגנו בבית, הילת הזוהר שאפפה את דמויות האישים הציוניים והסופרים הנערצים עלינו: ביאליק, טשרניחובסקי, שניאור וכיו״ב — הם־הם שהמריצונו להיעגן לזיקה אל היקר לנו מכול. ודוקא הרדיפות השרירותיות של היֶווסֶקציה, שלא נתחייבו כל־עיקר, לדעתנו, מהשקפת־עולם מארכסיסטית, הן שעוררו בנו חרון והכבידו את לבנו לבל נשמע לעצות של מנוסים, ולא נשב באפס מעשה.

לדעתנו, דוקא המשטר הקומוניסטי, שהכריז על חופש מכל דיכוי, הן לאומי והן חברתי,

הוא־הוא שחייב היה לעודד אותנו בהיאחזותנו במסורת אבות. ראינו ברדיפות מעֵין עיוות חולני ולא תוצאה מסקנית של המשטר.
נאסרתי ב־25.2.1925, טרם מלאו לי אז 17 שנה. חזרתי הביתה במאוחר. אמא שמרה על המיחם שירתח. הספקתי לשתות כוס־תה ממותקת בסכרין והתחלתי להתפשט. והנה דפיקה בדלת: "פתחו! זה אנחנו!"
"מי זה אנחנו?"
"ג.פ.או.".
ערכו חיפוש בבית מהמסד עד הטפחות שנמשך עד חמש בבוקר. פקדו להתלבש ולקחת בגדים נוספים, והחוּצה. דמדומי בוקר החלו להפציע. עברה מכונית והביאה אותי לגפ"או, לתוך מרתף חשוך ובו גויים חסונים. הם קידמו את פני בתרועות. "מה עשית, עול־ימים?" — שאלוני. שתקתי. בבוקר הביאו מים רתוחים שכתמי שומן צפו עליהם ומנת לחם. בשמחה בלעתי את הלחם. בצהרים הביאו מרק ומנת בשר. ואני מחכה לחקירה. הגיע הלילה, התכרבלתי במעילי, ושכבתי באשר שכבתי. העירוני ומישהו אמר לי: "הסתכל, עשו לאחד 'אופניים'!".
"אופניים" — משמע, שלאחר שהאדם נרדם, תוחבים שכניו־לחדר צמר־גפן בין אצבעות רגליו ומדליקים אותו. מתוך שינה, מנסה האדם לנשל מעליו את האש המלחכת את רגליו והוא מניע רגליו למטה ולמעלה. הפעם עשו זאת ל"אבא" אחד, כומר נמוך־קומה, זוללן, שהיה מקבל חבילות־מזון מביתו ומעודו לא הפריש דבר לשכניו לחדר. אנו, כשהיינו מקבלים חבילות מהבית, היינו מתחלקים בהן עם כל יושבי התא.
פעם שניה הודיעו לנו מראש על תעלול נוסף שעוללו לאותו כומר. ספל מלא מים רותחים נקשר בחבלים למקל ונתלה בגובה, מעל משכבו של הכומר. כשהדליקו את החבל, התהפך הספל והמים נשפכו על הכומר. הכל פרצו בצחוק. נכנס השומר ושאל: "מי מתהולל כאן? הכומר מתלונן שגנבנו את מזונותיו!" שתקנו. והגויים פותחים בתלונה. הוא, כלומר הכומר, מרטיב את החדר ועודנו מעֵז להתגולל עלינו. לבסוף עוד נאלץ הכומר לנגב את הרטיבות.
היה אז גל של מעצרים. יחד אתי נעצרו: סלומון אורֶביץ, עזר שרתוק, ישראל שפירא ועוד. חוקרנו היה אנדרייב, יהודי שסיגל לעצמו להסוואה שם רוסי מובהק. החקירות היו בלילות. האשימונו בציונות ותבעו מאתנו לגלות את שמות חברינו לתנועה. הכחשנו הכל. לא עקב הוראות מראש שניתנו לנו, אלא משום שכל אחד הסיק בשכלוֹ כי מוטב לו להכחיש. תבעו מאתנו שנצהיר את ההצהרה הידועה, על התכחשות לציונות. סירבנו. חודשים אחדים ישבנו בגפ"או ונחקרנו. כשנסתיימה החקירה, העבירונו לבית־הסוהר.
שם היו תנאי המאסר יותר קלים. נפגשנו עם חברינו־לגורל שנאסרו לפנינו, ונודע לנו מה עלה בגורלו של כל אחד. על רובּנו הוטל גירוש לשלוש שנים לערים שונות. תבענו שישחררו אותנו, כדי להתכונן לגירוש, כמקובל. נתקלנו בסירוב. הכרזנו שביתה שנמשכה יומיים. נחלשנו ושכבנו. ניסו להפריד בינינו בכוח ולחלקנו לתאים שונים, כדי לשבור את שביתתנו. התנגדנו. לבסוף הופיע התובע הכללי וכמיתמם שאל: "מה רצונכם? בשל מה אתם שובתים?". סיפרנו לו. הבטיח לברר. אך לא שיחררונו, ובסוף 1925 הודיע לנו: "מחר אתם זזים".
למחרת התאספו על־יד בית־הסוהר ההורים, וכן בחורות מהתנועה שמסרו לכל אסיר ואסיר מתנה — חולצה רקומה, מעשה־ידיהן.
הוּבלנו ברגל לתחנת־הרכבת ושם הוכנסנו לקרון חם, "טאֶפלושקה" בלע"ז, כלומר קרון

ציונים בגירוש בקזיל־אורדה
1. פניה ברסלבסקי, 2. משה ברסלבסקי (בר־סלע), 3. שיינה ביליאבסקי־ערב, 4. יוסף שולמן, 5. אסתר קראסינסקי, 6. נחום גולדין

סגור ללא חלונות, ורק בסמוך לתקרה היו אשנבים קטנים. כשהגענו לסמולנסק, הוחזקנו שני לילות בבית־הסוהר שבמקום, ומשם לוויאזמה והלאה.
קבוצתנו היתה כל הזמן מלוכדת, ולא התערבנו בין שונים בקרון. השכם בבוקר עברנו את הוולגה, ומשם המשכנו לקאזאכסטאן, מקום יעדנו. בדרך, בסיזראן, נצטרפה אלינו קבוצת חברים ממוסקבה: משה בר־סלע, אחותו פניה ואסתר קראסינסקאיה. כולנו גורשנו לעיר אחת, קזיל־אורדה.
כשהגענו למקום, גרנו בדירה אחת — שלוש בחורות ושלושה בחורים. הבחורים יצאו לעבודות שונות, והבחורות היו מבשלות. היה שם שפע של דגים, שכן בעיר היה עובר הנהר סיר־דאריה. בקיץ היה שפע של אבטיחים. כך התקיימנו איכשהו.
חברים יעצו לנו לפנות לפשקובה בדבר החלפת גירושנו ליציאה מרוסיה. וכן עשינו. כעבור חודש ימים הודיעו לנו כי עלינו לצאת את הארץ תוך שבוע ימים. סירבנו לקבל את הדרכונים, כי אמרנו שלא נספיק להגיע לאודיסה. אחרי משא־ומתן מיגע, האריכו לנו את זמן צאתנו. הגענו לאודיסה. היה זה בדצמבר 1925. הים סער. התברר כי לא לכולנו יש כרטיסי־אניה. הגפ"או איימה עלינו, שאם לא ניסע, יחזירו אותנו למקומות־הגירוש. איכשהו הסתדרו הענינים. עלינו על האניה "טובולסק", בתוך ים סוער וב־27.12.1925 הגענו לחופי הארץ.

מינסקאים בחבורת "הדרום" בנס־ציונה ב־1924
11. חיה וָלקוביץ־מנוסי, 22. שלום ויסבורד (ליבנה), 25. אריה רוזנבוים (רם), 31. אברהם ויסבורד, 33. שלמה מאירוביץ (מוריאל), 36. נחשון מולוצ'ניקוב

שרה גולדברג

ארצי היא ארץ־ישראל

המרואיינת, שרה גולדברג לבית לאנדאו, נולדה במינסק בשנת 1907. עלתה ארצה עם בעלה, אסיר־ציון, ראובן גולדברג, בשנת 1929. גרה בתל־אביב.

חונכתי מילדותי על טהרת הציונות. הורינו חששו שמא ניתפס להתבוללות ואבא לימד אותנו תנ"ך וספרות עברית. היתה לנו בבית גם ספריה עברית, כל הוצאת "תושיה". ביתנו היה בית דתי, אבל ההורים השלימו באין ברירה עם משבר האמונה שפקד את הנוער, וילדיהם בכלל, בימי השלטון הבולשביסטי. כשגדלתי קצת, היו לי חברים גויים, ועם זאת הרגשתי עצמי זרה ברוסיה, ובויכוחים אתם טענתי, כי ארצנו איננה רוסיה אלא ארץ־ישראל.
כשהייתי בת 16 הצטרפתי לתנועת "החבר הצעיר". אחי הבוגר היה משגר אלי מכתבים בעברית ממוסקבה וממקומות אחרים, ואת מכתביו אלי היתה קוראת כל הקבוצה שלי. בתנועה הטילו עלי, לא פעם, להכין הרצאות בנושאים ציוניים, מכיוָן שהייתי מיודעי העברית בתנועה. כן היו מרצים בקבוצה שלנו על נושאים כלכליים ופוליטיים שונים. לאחר כל הרצאה היו שואלים שאלות והיה מתפתח ויכוח. נוסף לכך היו ע־בי הוויי ונשפים. לפעולה היינו מתכנסים לפחות פעמיים בשבוע, אבל פגישות־חברים היו לנו יום־יום. עמי בקבוצה היו: אברהם רוזנשטיין, כיום אבן־שושן, לייבוש רוזנבוים, כיום אריה רם, רחל גימפלסון, לאה פרלמן, רחל לובצקי (פטישי) ועוד.
פעלנו, כמובן, במחתרת, באורח בלתי־ליגאלי. בפעילותנו בתנועה ניסינו לארגן חברים נוספים. אף היינו נכנסים בויכוחים עם חברי הקומסומול ועם בני־נוער מבתים לא־מתבוללים ומשכנעים אותם בצדקת דרכנו. למרות חילוקי־הדעות, לא הלשינו עלינו חברי הקומסומול. קומוניסטים רבים הכירו אותי, וכשהייתי עוברת ברחוב היו מצביעים עלי: "הנה הולכת הציונית". אבל לא הלשינו. והיה לי חבר טוב, רוסי, קומוניסט נלהב, שהציע לי לעבור למוסקבה להמשיך בלימודים. התווכחנו והתווכחנו, לבסוף אמר: אני מכבד את השקפותיך. ולא הלשין.
מדריכי הקבוצה שלי היו אברהם רוזנשטיין (אבן־שושן) ולייבוש רוזנבוים (רם). הם היו מקובלים עלינו.
הוצאנו גם עתון בעברית. יודעי העברית כתבו עברית ואחרים כתבו רוסית. קראנו לו "המעורר", לפי הצעתי. עשינו כמה העתקים בכתב־יד והפצנו בין החברים.
בשנת 1927 ירד מספר החברים בתנועה בצורה דראסטית. כמה מחברינו כבר נאסרו לפני־כן, והגיעו לארץ. עתה תכפו המאסרים והגירושים. קרה שנטפלו גם לאנשים רחוקים מציונות, רק משום שנפגשו במקרה עם מישהו מ"הרשימה השחורה". היו אוסרים אותו וחוקרים קשות. כשהיה מכחיש כל שייכות לתנועה הציונית, היו תובעים שיצהיר כי אינו ציוני. רק מעטים נתפתו למתן הצהרה כזו.
אותי לא אָסרו, אבל הלכתי לגירוש מרצוני אחרי בעלי, ראובן גולדברג, שהיה פעיל בתנועה הציונית, ונישאנו לפני הגירוש. מהגירוש עלינו לארץ ב־1929.

לאה גולדין

מספסל־הלימודים למאסר

המחַברת, לאה גולדין (1905-1955), נולדה במינסק, עלתה ב־1924. היתה עד פטירתה חברה בקיבוץ אשדות־יעקב. הרשימה לקוחה מספר־צ״ס, בעריכת יהודה ארז, הוצאת עם־עובד, 1963.

בבית־הספר הריאלי במינסק שבו למדתי היו תלמידים רבים ממשפחות פרוליטאריות. התלמידים נטו לקומסומול. לא חסרו גם חוגים לריקוד, להצגות ואף ל״אהבה חפשית״. כל אלה לא משכוני, מצאתי סיפוק בביתי. חוג חברותי היו נוצריות.
באותו זמן באה לגור בשכנותנו משפחה, ולה בנות שנטו לציונות. הן התחילו מושכות אותי לחוגים ציוניים. אמנם, לא דיברו במפורש על ציונות ועל ארץ־ישראל, אלא על חוגי לימוד. הן הוכיחו לי שיש ללמוד את שאלת היהודים ואת התרבות העברית. פעם, בחזרנו מהלימודים, הכניסוני לאחד הבתים בשעת שיחה של חוג. זכורתני: חדר קטן וצר, מלא אנשים המקשיבים קשב רב לדברי אחד החברים. מנורת־פתיל זעירה הרטיטה את צלילי המשתתפים. נפעמתי לראות את פני האנשים. לא כן תיארתי לי ״חוג ללימודים״. הבינותי, ששֶבת־חברים זו היא למעלה מלימודים, אם כי לא ידעתי אותו ערב שיש קשר לחוג הזה עם ארץ־ישראל ועם ציונות.
הגיעו ימי חנוכה. בעיר הוכרז מצב־חירום. אנשי החוג התכנסו לנשף־חנוכה, ישבנו כל הלילה, כי אסור היה להתהלך בלילה ברחובות. באותו נשף ניסה אחד החברים לדבר אתי גלויות על מטרות החוג. שוב לא היה לו צורך להרבות דברים לשכנעני. השיחות בחוג והאוירה ששררה בהן כבר הכשירוני למדי לקלוט את רעיון הציונות.
ב־1923 באחד הלילות אסרו אותי, ואני אז בת 15. חיפשו ולא מצאו דבר, אם כי באחת הפינות בעליית־הבית היו שמורים אצלי חותמות וטופסי דרכונים. מינסק שוכנת על הגבול, ועל־ידה עברו חברים שהבריחו את הגבול. לא ידעתי מה טיבו של החומר שהופקד בידי להטמינו, ולא ראיתי אף פעם אחת את הבחורים שסרו אלינו בדרכם לחוץ־לארץ. הדבר נודע לי רק כעבור זמן.
ישבתי במאסר כחודשיים. לאמי נודע שאין רשות לאסור בני־נוער שלא הגיעו לבגרות. נזדרזה והלכה לבית־הספר, לקחה את תעודת־לידתי ופנתה אל החוקר. הלה ענה לה: ״אם היא עוסקת בפוליטיקה, סימן שהיא כבר מבוגרת והיא בת־עונשין״. נתברר שהחוקר ידע כל פרט ופרט על פעילות חוגנו. היה בתוכנו אחד, בחור־ישיבה, שמסר על כל הליכותינו. בתא בבית־הסוהר הושבנו יחד עם נשים פושעות וזונות. אחת מהן הציקה לי במיוחד. באותו בית־סוהר ישבו גם חברינו, ורק פרוזדור הפריד בינינו. מפעם לפעם החלפנו אתם פתקאות. באחד הימים התגרתה בי אותה אשה והודיעה לי שתגלה לממונים שאני באה בקשרים עם החברים. בשעת הביקורת הקדמתי והתאוננתי על שמושיבים אותנו — בחורות צעירות — בין זונות ופושעות. את האשה העבירו לתא אחר, ואנו נפטרנו משכנות לא־נעימה.
כשיצאנו מבית־הסוהר ניסה ל. לויטה לארגן אותנו ב״החבר הצעיר״. דבריו לא לקחו את לבנו. לא יכולנו לתפוס את הרעיון להתארגן כנוער לומד. האם רק אינטליגנטים מקצועיים יבנו את הארץ? למה, איפוא, להתבדל? באחד הימים בא אלינו שלום הקטין. הוא הציע לנו

להתארגן בנוער צ״ס. לא ידענו אל־נכון מה טיבה של תנועה זו. חינוכנו הפוליטי היה דל, אבל הצטרפנו לתנועה הזאת, הרגשנו שבה מקומנו.

לא הספקנו לפעול הרבה ונאסרנו שוב. אסרו במינסק בבת אחת כ־300 צִיונים. אלא שהפעם היינו מחוסנים יותר. החלטנו לא לצאת לעבודה. אחד הממונים הסתער עלי ודרש ממני להישמע ולצאת לעבודה, וָלא — ישלחני לצינוק. סירבתי. הפיל אותי ורמסני ברגליו, וכן פקד על המשגיח התורני להביא חבלים לאָסרני. הלה אמר לו שאין להם רשות לכך. בזמן הביקורת התאוננתי על מעשה הממונה. שאלוני אם יש לי עדים שיאשרו את דברי. למחרת ראני הממונה ובחירוק־שיניים סינן מלת־גידוף. באותו יום סולק מבית־האסורים. לחלק מהאסירים הציונים הוחלף המאסר בעליה לארץ־ישראל. בשל גילי לא ניתן לי סרטיפיקט. צירפוני כ״כלה״, בלי שידעתי מיהו ״חתני״. אנשי השלטונות העלימו עין מהזיופים הגלויים שב״שידוכים״ אלה.

יצאנו ממינסק 35 איש. ניתן לנו קרון מיוחד. בכל רחובות מינסק עמדו ציונים ובירכונו לעלייתנו.

חברי ״קדימה״ במינסק בשנת 1921, המחַברת — מס׳ 8

1. לפידות, 2. גב׳ דוּקוֹרסקי, 3. פאַניה אֶקשטיין, 4. בנימין טיומקין, 5. פירה בראוואָרמן־רוטמן, 6. בתיה מוֹלוֹצ׳ניקוב, 7. מאטליה טייף, 8. לאה גולדין־מהרשק, 9. אליהו קיסין, 10. בֶּרתה פּוּצ׳ינסקי, 11. פּוֹליה גורדון־רבינוביץ, 13. בינדלאֶר, 14. אֶמה כץ־יבנה, 15. מאניה ויינשטיין, 16. אַניה טייף, 17. יוסף גולדגוּר, 18. משה טַסמן, 19. שפירא, 20. גרישה צוֹרפאס, 21. יוסף צימרמן, 22. יואל ראקוֹבשצ׳יק, 24. קראביץ, 25. גוטליב, 27. עקִיבא גורדון, 28. כּצנלסון, 31. זאב פאָלר, 32. אליעזר מוֹרגנשטֶרן, 33. גדליה פּוֹלֶישצ׳וּק (יערי), 37. אַסטראחאן

יואל גוטרמן

ממינסק עד אשחאבאד

המחבר, יואל גוטרמן (1907-1976), אסיר־ציון, עלה ארצה ב־1927. עם סיום לימודיו בטכניון בחיפה, עבד כמהנדס. הרשימה דלקמן לקוחה מספר צ״ס, בעריכת יהודה ארז, הוצאת ״עם־עובד״, 1963.

לפני המאסר

שנת 1923 במינסק, בירת רוסיה הלבנה. בתי־הספר העבריים, החדרים והישיבות כבר היו בתקופה ההיא סגורים ומסוגרים על־פי צו השלטונות. יחד עם חברי אריה לוין ביקרנו בשיעורי הערב לתלמוד, אשר קיים רבי נחום בשביל נוער שלא על־מנת לקבל שכר. השיעורים שנקראו בשם ״שערי תורה״ התקיימו פעמיים בשבוע בבית־הכנסת של החייטים ברחוב שקולנאיא. מספר הלומדים היה כ־15 איש. עם החמרת המצב מבחוץ הועברו השיעורים לבית פרטי — לבית זבירין ברחוב קוזמו־דֶמיאנובסקאיה. עד היום יהמה בי לבי בהיזכרי בשיעורים ההם, מלפני שנים כה רבות. כמה נשמה וכשרון השקיע רבי נחום בשיעורים אלה. רובם של המבקרים בשיעוריו של רבי נחום נתפסו לציונות, אף כי הוא עצמו התנגד לה. גם לי שימשו שיעורים אלו שער לתנועה הציונית.

השתייכתי ל״החבר״ — הסתדרות ציונית של נוער לומד. אך כיוָן שטרם מלאו לי 18 שנה, הייתי לפי שעה בשורות ״החבר הצעיר״. מהתקופה ההיא זכורות לי הרצאותיו ושיחותיו המעניינות של מדריכנו לייבוש רוזנבוים — סטודנט בפקולטה המֶדיצינית של האוניברסיטה במינסק (כיום — אריה רם, חבר קבוצת גבע). הסניף הוציא עתון בשם ״בת־קול״ שעורכיו היו אריה לוין ואברהם רוזנשטיין (אבן־שושן). הצטרפנו לייֶאוֹס״מ (הסתדרות הנוער הציוני המאוחד) עם היווסדה. המאסרים התכופים גזלו מתוך התנועה את החברים המנוסים והמסורים ביותר. אנחנו, הצעירים, שטרם פגעה בנו יד המרדפים, נתבענו לעמוד בפרץ. נכנסנו ראשנו ורובנו לדאגות התנועה ומסרנו לה את כל זמננו ומחשבתנו. נוסף לחומר שקיבלנו מהמרכז, הוצאנו מזמן לזמן חומר משל עצמנו מודפס בשפירוגרף.

בשנת 1926 הוצאנו שני כרוזים על מצב היהודים ורדיפת הציונות והיהדות בססס״ר. הכנת הכרוזים, הדפסתם והפצתם עברו ללא כל תקלה. אחד הכרוזים נכתב על־ידי חברי יהודה רבינוביץ ועל־ידי. יהודה רבינוביץ כתב את הכרוז באותיות דפוס ושנינו ערכנו את ההדפסות בשפירוגרף. העיר חולקה לאזורים — חבילה חבילה לכל איזור. עד כאן לא ידע איש מלבדנו על העומד להתרחש. בליל הפצת הכרוז נקראו כמה עשרות חברים לפגישה דחופה. בפגישה הוסבר להם לשם מה נקראו ומה תפקידם בערב זה. זוגות־זוגות טיילו חברינו ברחובותיה של העיר והניחו את הכרוזים בחדרי המדרגות, בסדקי הדלתות והתריסים, בפתחי החנויות ובתוך הבנינים הציבוריים. כל חברינו חזרו בשלום מפעולה זו.

כמו כן ערכנו תכנית להוצאת ספרונים בשם ״גרינגע שמועסן אויף וויכטיגע טעמען״ (שיחות קלות על נושאים חשובים), כדי להסביר בצורה מובנת לכול את בעיות העם והתנועה. הספקנו להוציא רק חוברת אחת על הנושא: ״וואָס איז אַזוינס די אידישע פראגע?״ (מהי השאלה היהודית?). עם מאסרם של החברים שעסקו בכך נפסק מפעל הספרונים.

התחבטנו בבעיה היכן לכנס את הקבוצות לשיחות ולפעולות. זכורות האסיפות ביערות

בסביבות מינסק והישיבות תוך שיוט בסירות על נהר סויסלוץ׳. נזכר אני איך באחד מלילות־הקיץ כינסנו קבוצת חברים ב...בית־הקברות. העמקנו חדור לתוך בית־העלמין ועל־יד אחת המצבות התישבנו על האדמה והקשבנו לדברי החבר, אשר דיבר בלחש על הציונות כפתרון ריאלי לשאלת היהודים. השיחה עברה מתוך הקשבה מתוחה. לסיום היה צורך בקריאת החוזר האחרון שנתקבל מאת המרכז. אך כיצד עושים זאת בחשכת הליל בבית־הקברות? הלך חבר לבית סמוך, בו התגוררה אחת מחברותינו, והביא משם חתיכת נר וקופסת גפרורים. הנר הודלק, כיסו עליו מכל הצדדים בידים ובכובעים לבל ייראה האור מרחוק ולמען יאיר רק את החוזר. פתאום נשמע רשרוש וקול צעדים מתקרבים, הנר כובה מיד והנערים התפזרו לכל העברים. כעבור זמן־מה נפגשנו שוב והוברר כי לכל החברים שלום.

במאסר

נאסרתי בליל ה־1 בנובמבר 1926. לא מיהרתי לפתוח את דלת ביתנו לקול הדפיקות עד אשר הספקנו לשרוף את כל החומר הבלתי־ליגאלי שהיה בבית וגם להחביא את השפירוגראף שעליו הדפסנו את החומר. למרות החיפוש הממושך והמדוקדק לא נמצא בביתי דבר. במרתפי הגֶפֶ״או במינסק הייתי אסור יחד עם חברים אחדים למעלה מחודשיים. בהתאם להוראות שקיבלנו היתה טענתנו, כי לא השתייכנו לשום תנועה ציונית וכי לא ידוע לנו כלום על התנועה הזאת. ממרתפי הגפ״או העבירו אותנו לבית־הסוהר במינסק, בו היינו אסורים כחודש וחצי. למרות העדר כל הוכחות נגדנו, הוקרא לפנינו — חודשיים וחצי לאחר שנאסרנו — פסק־דין אדמיניסטרטיבי: גלות של שלוש שנים באסיה התיכונית. כאשר התאוננתי פעם בפני הרופא בגפ״או על כאבים בחזה, מרח הלה את חזי בתמיסת־יוד. ענין זה בידח את כל האסירים בתא שלנו. הוברר לנו שבידי הרופא של הגפ״או משמשת תמיסת היוד תרופת פלאים אוניברסאלית לכל המיחושים הפנימיים והחיצוניים גם יחד. חיכינו בבית־הסוהר שבמינסק עד לשילוחנו באֶטאפּ למקום גלותנו. והנה שבוע לאחר שהועברנו לבית־הסוהר, יומיים לאחר שהחוקר הודיע לנו את פסק־הדין של גירוש, נקראתי לפתע לראיון מיוחד עם אבי במשרדי הגפ״או. נעימה ומשיבת־נפש היתה ההליכה באויר הצונן של חודש ינואר, לאחר ישיבה של חודשים אחדים באויר הדחוס והמחניק של בית־הסוהר. אך מה מחכה לי בראיון המיוחד? בכל הראיונות הקודמים היתה אמא מופיעה, אבא לא בא עד כה. מה הניע אותו לבקש ראיון מיוחד? אבא ואני עומדים בפרוזדור על־יד דלת חדרו של החוקר. אנו מתוַכחים ומשוחחים בינינו, משתדלים להנמיך את קולותינו. זוכר אני את דברי אבי: ״רק התחלת ללמוד באוניברסיטה, את לימודיך לא גמרת, מקצוע אין לך, וממה תתפרנס? אני חלש ובקרוב אצטרך להפסיק את העבודה. והעיקר, העיקר — אמא, היא חלתה ומצבה קשה... למענה אתה חייב לחתום על הצהרה של הסתלקות מההסתדרות הציונית כדי לצאת לחופשי״.

״האתה, אבי, תלחץ עלי, שאחתום על הצהרה, כי הנני עוזב את התנועה הציונית ומגנה אותה כתנועה קונטר־ריבולוציונית? האתה תציע לי שאעשה צעד בלתי־ישר זה, בעוד שבעמקי לבך אתה עצמך כָּמֵהַ לציון?״ — שאלתיו.

תוך כדי שיחה עם אבא נקראתי מדי פעם לחדרו של החוקר והוא שאלני, האם מוכן אני כבר לחתום על ההצהרה הנדרשת. ״הרי לא נדרש ממך כלום — הסביר החוקר — רק חתימה על הצהרה זו ואתה יוצא לחופשי״. הוספתי להסביר לחוקר, כי לא אוכל בשום פנים לחתום על הצהרה שאני עוזב תנועה אשר מעולם לא השתייכתי אליה... שעות אחדות

ארכה ההיאבקות. לא נשארו בזכרוני פרטי הויכוחים הממושכים עם אבי, אך משפט אחד מדברי אבא בפגישה ההיא עודנו מהדהד גם כיום באזני: "עשה זאת למען אמך, כוחותיה לא יעמדו לה לשאת יסורים אלה. זכור, עוד בדרך תצטרך להגיד קדיש אחריה". דבריו אלה הלמו על ראשי כפטישים. אהבתי את אמי, אהבת־נפש אהבתיה, ואני עודני נער. מאין שאבתי את כוחות־הנפש כדי לעמוד במבחן נאמנותי הציונית ולא להיכשל? שעות הפגישה ההיא נראו לי כנצח. כאשר חזרתי לתאי נפלתי על משכבי ופרצתי בבכי.

אַייכם יקירינו, הורים, אחים ואחיות, אשר התנגדתם לדעותינו הציוניות? היכן הם כעת החברים אשר עזבונו בדרך? אילולא היד הטמאה הזידונית של הנאצים, אשר המיתה אתכם בכל מיני מיתות משונות, הן הייתם רואים במו עיניכם כי צדקנו. הציונות ראתה נכוחה את מצבו של העם היהודי והיא עשתה חיל רב. הן התגשמו מיטב שאיפותינו ואף זכינו לראות בימינו את הקמתה של מדינת ישראל. לבנו מלא גיל על גדותיו, אך שמחתנו פגומה היא, כי אתם, יקירינו, חסרים לנו כאן...

בארץ־גזירה

למעלה מחודשיים ארכה הנסיעה באֶטאפ מכלא מינסק עד כלא אשחאבאד: מינסק — סמולנסק — ויאזמא — טולא — סאמארה — טאשקנט — אשחאבאד. בכל אחת מהערים הללו הוּבלנו ברגל מרחקים של קילומטרים תחת משמר מזוין מוגבר, מתחנת הרכבת לבית־הסוהר, ואחר כך מבית־הסוהר לתחנת הרכבת, כשאנו עומסים על שכמנו ונושאים בידינו את חבילותינו ומזוודותינו. הנסיעה התנהלה בקרונות "סטוליפין" המפורסמים, הקרון מחולק לתאים סגורים ונעולים היטב. פתח הדלת מכוסה ברשת חזקה וכן מכוסים רשתות החלונות הקטנים שליד התקרה. החייל המזוין עומד בפרוזדור ליד דלת התא ואינו גורע עין מהאסירים. הוא סופר ומונה אותם בלי הרף, לעצמו לא יאמין, שמא בכל זאת התחמק וברח בינתיים אחד מהם.

בסוף אפריל 1926 הגענו — קבוצת גולים מרוסיה־הלבנה — לאשחאבאד, ומצאנו בה גולים ציונים מכל קצות ססס"ר, כשלושים וחמישה חבר וחברה. כאן רוכזו הגולים אשר לא נשלחו עדיין למקומות הנידחים באסיה התיכונה ואף אלה אשר הגישו בקשות להחלפת גירושם בעליה לארץ־ישראל. בימים ההם נהגו עוד השלטונות להיענות לבקשות מסוג זה.

ציונים בגירוש באשחאבאד בשנת 1927
עומדים מימין לשמאל: יהודה רבינוביץ, יואל גוטרמן

הגולים הציונים התרכזו ברובם בשתי קומונות גדולות, ורק אחדים מהם גרו לחוד. זכורה לי הקומונה ברחוב קרילוב מס׳ 3, בחדר אחד של בית פרטי גרו כ־15 נפש, חברים וחברות. בעברנו את סאמארה שרר בה קור צורב, ובאשחאבאד קידם אותנו חום קיץ לוהט. אשחאבאד נמצאת במרחק של 35 קילומטר בערך מהגבול הפרסי. מהעיר נראים יפה ההרים המבדילים בין ססס״ר ובין פרס. ביום היה חם, אך בלילות שרר מחנק אשר היקשָה במיוחד עלינו, כי גרנו בצפיפות גדולה מאוד. קשה היה להשיג עבודה, הגפ״או מנעה את הדבר מאתנו. סכום הכסף שהקציבה הגפ״או לכל גולה, 6 רובל ורבע לחודש, הספיק כדי לגווע ברעב. נאלצים היינו לחפש מקורות פרנסה. אחדים עבדו עבודה פשוטה בבנין ובסבלות, אחדים נתנו שיעורים פרטיים. היו גם כאלה אשר קיבלו לעתים עזרה ממשפחותיהם. הכל נכנס לקופה המשותפת ובמאמצים קולקטיביים התקיימנו איך־שהוא. עבודות הבישול ושאר עבודות משק־הבית נעשו על־ידי כולנו בתורנות.

רוב החברים בקומונה השניה היו מתל־חי אשר בקרים. אל אחד החברים באותה קומונה הגיעה אשתו והביאה אתה חומר־קריאה של ״החלוץ הליגאלי״. כולנו שמחנו לידיעות ששאבנו מן החומר על הנעשה בארץ ובתנועה. ביום בהיר אחד נערך חיפוש בדירת הקומונה ההיא והחומר נמצא. המחפשים, אנשי הגפ״או, הלכו ישר אל המקום שבו היה חבוי החומר ומצאוהו...

חברים אחדים נאסרו.

לעתים מונים אנו את תקופות חיינו השונות לפי החברים והידידים שרכשנו לנו בכל תקופה. ידידות־נפש עמוקה נקשרה בין החברים למאסר ולגירוש.

לאחר זמן קיבלתי אף אני חילופין והצלחתי להיות בין אלה אשר זכו לעלות לארץ. את הדרך מאשחאבאד עד אודיסה עברנו במשך שבעה ימים של נסיעה רצופה ברכבת. באודיסה התגורר אז אחד מאחי. על אף היותו קומוניסט, קיבל אותי בחמימות והביאני אל ביתו. תיכננתי באשחאבאד את נסיעתי לאודיסה כך, שאשהה בה מינימום של זמן, כדי לקצר עד כמה שאפשר את זמן הימצאי בחברת אחי... מאז לא ראיתי איש מבני משפחתי — הם הושמדו בגיטו מינסק.

באודיסה ירדנו אל האניה אשר הביאה אותנו בנובמבר 1927 לארץ־ישראל.

ציונים בגירוש באשחאבאד ביולי 1927

1. יואל גוטרמן, 3. יהודה רבינוביץ, 7. זרח שֶפלן

אריה לוין

מינסק — קארקאראלי — ארץ־ישראל

המחבר, אריה לוין (1977-1907), אסיר־ציון, עלה ארצה ב־1929. כיהן כמנהל בנק־הפועלים בעיר־מגוריו רחובות.

ברצוני לספר איך ״חלוץ״ ממינסק הגיע ב־1929 לארץ־ישראל דרך 12 בתי־סוהר וגירוש בקאזאכסטאן.

קארקאראלי — זהו שם העיירה הקירגיזית שאליה הגעתי אחרי שישה חודשים מיוגעים: מחצית הזמן הזה ביליתי במרתף הגפ״או במינסק ערב פסק־הדין של גירוש, ומחציתו השניה — ב״אֶטאפ״, בדרך לגירוש. ״לא המטרה בלבד חשובה, כי אם הדרך אליה״, גרסו סוכני הגפ״או, ודרך שרגילים לעָברה במשך שבוע ימים נכפה עלי להתענות בה שלושה חודשים רצופים. יום אחד היינו נוסעים ושישה-שבעה ימים היינו ״מבלים״ בבית־הסוהר ומחכים לשיירה. כך עברנו שנים־עשר בתי־סוהר בכל רחבי רוסיה.

בבתי־הסוהר של רוסיה הלבנה ובבתי־הסוהר של קירגיזיה הרחוקה, בבנינים עתיקים מימי יֶקאטרינה הגדולה ובבנינים שהוקמו זה מקרוב לפי הטכניקה החדישה של שלטון הדיקטטורה — התיחסו אלינו, הציונים בני שש־עשרה — שבע־עשרה, כאל פושעים פליליים. ״ברוסיה קיים... חופש דעות ולכן אין בה אסירים פוליטיים״ — ידעו להגיד לנו בכל מקום, ודינו של נער ציוני כדין כל פושע אחר שרצח נפש או גנב סוס. ״פושע״ אחד, נוצרי, רופא מפורסם בעירו, חטא כלפי המשטר בעריכת קונצרטים בביתו לשם הפצת מוסיקה בעם בלי רשיון לכך. הוא היה אדם חולני, וביקש אצל הפרוקורור בעת ביקורו בבית־הסוהר, שיותר לו לנסוע למקום שילוחו על חשבון עצמו למען הימנע מה״אֶטאפ״. על זה ענה לו הלה בציניות: ״אֶטאפ — זהו בית־ספר של חיים ואין לוותר עליו״.

זמן קצר אחרי שגמרתי את בית־הספר נאסרתי, וקשה מאוד היה להתרגל לחיים במרתף המינסקאי. היינו בני ט״ז-י״ז, רכים ומחוסרי נסיון־חיים, כשהכניסו אותנו בתוך קהל של פושעים פליליים. ״ירוקים״ היינו במרתף ומשמשים מטרה לכל מיני תעלולי־רשע והתעללויות של הפושעים. השלטון בתוך התא היה בידי הפושע הגדול ביותר. הוא היה שם המושל בכיפה, ואוי ואבוי היה ל״ירוק״ שהעֵז להתאונן עליו לפני המפקח של בית־הסוהר. אלה היו עינויים גופניים. אחריהם באו עינויים פסיכיים בזמן החקירות. רוב החקירות היו בשעות המאוחרות בלילה באטמוספירה מתוחה, כדי להשפיע על הנחקר הצעיר. ביחוד הצטיין בחקירותיו אנדרייב, שהביא בסאדיזם שלו את החברה ברטה לוין לידי התאבדות. ברטה, בת למשפחה עניה, מפרנסת אותה ודואגת לאחיה הקטנים, היתה מוסרת את כל זמנה הפנוי לפעולה הציונית. באחד הימים נאסרה עם קבוצת חברים. רק בת ט״ז היתה כשנאסרה. כעבור זמן קצר שוחררה. עצובה מאוד היתה ברטה ביום שחרורה; לא סיפרה דבר לאיש, התהלכה נבוכה, שקועה בהרהורים. ראינו שדבר־מה מדכא אותה. יום אחרי זה ביקרה אצל חברים אחדים וביקשה מהם שייזהרו בפעולתם, כי הגפ״או יודעת על אדותם.

לא יכלה הנערה התמימה לעמוד בפני האיומים והפיתויים ונפלטו מפיה כמה שמות של חברים. למחרת משו את גופתה מן הנהר...
נקראתי אל אנדרייב זה בחצות הלילה. על השולחן — אקדח. "תדע, הכל ידוע לנו" — פנה אלי החוקר והתחיל לפרט דברים מעבודתנו הבלתי ליגאלית. נוכחתי לדעת כי בוגד היה בקרבנו. אולם לפי ההוראות שבידינו יש לטעון — להד"ם. "המודה אתה שהיית חבר אקטיבי ב"החלוץ"? "היודע אתה שבעד קשר עם הבורגנות הבין־לאומית הנך נאשם לפי סעיף 69 ו־72 של החוק הפלילי, והעונש המגיע לך הוא מ־5 שנות מאסר ועד מיתה ביריה?" — "לא, אינני מודה" — אמרתי לו. "אשלח אותך רחוק מאוד ממשפחתך ולא תראה אותה עוד לעולם" — פנה אלי שנית. כשלא עניתי לו על כך, הצטחק ואמר: "לאמיתו של דבר אינני דורש שתמסור לי פרטים על חבריך; את זה אני יודע בעצמי. אולם אם אתה טוען שלא היית חבר באגודה ציונית, ודאי לא תסרב לפרסם בעתון שהציונות היא קונטר־ריבולוציה, ואין לך שום קשר אתה. את זה תעשה ונשחררך מיד". "לא אפרסם שום דבר" — עניתי לו. "חזור לרבצך במרתף" — קרא בזעם וציווה עלי להסתלק.
נערים ונערות היינו, אולם גאים היינו בהתנהגותנו כאסירים פוליטיים ותיקים. לא חדלנו לדרוש יחס מיוחד אלינו, כאל אסירים פוליטיים. נענשנו קשה כשלא קמנו בשעת הבקרה היום־יומית. נענשנו ולא נרתענו.
שלושה חודשים חיכינו לפסק־דין. לבסוף הגיע — גירוש לשלוש שנים לירכתי רוסיה. בגורלי נפל — קארקאראלי, שם שמיָמי לא שמעתיו. חיפשתיו במפה ולא מצאתיו. קיבלתי חבילה עם דברים הכרחיים ויצאתי לדרך בשיירה גדולה. הוכנסנו לקרונות "סטוליפין" (על־שם הצורר הצארי) והחל מסענו על־פני מרחבי רוסיה. אחרי יום־נסיעה היינו יורדים ומטלטלים עצמנו עם החבילות קילומטרים ארוכים עד לבית־הסוהר הקרוב, ושם היינו מחכים לשיירה הקרובה. השיירות האלה הלכו וגדלו מיום ליום. גילינו שאין אנו הציונים היחידים כאן; הצטרפו אלינו גם סוציאל־דימוקראטים, ס"רים ואנארכיסטים, על־פי רוב אנשים בגיל־העמידה. אחד מהם סיפר לנו שלפני עשרים שנה, בזמן הצאר, ישב כאן בתור ריבולוציונר. ראינו כי אכן ההיסטוריה חוזרת...
האסירים הציונים היו צעירים ברובם, אבל על חלק מהם עברו הרבה תלאות. נפגשנו עם חבר שהספיק להגיע כבר למקום־הגירוש, ולברוח ממנו, כדי לחזור לתנועה. הוא נתפס והועמד שנית לפני משפט גפ"או. ידענו "משפט" כזה מהו — פסק־דין אדמיניסטרטיבי לחמש שנות מאסר באחד האיזולאטורים. אולם הבחור היה מלא מרץ וחדוַת־חיים.
הנסיעה באטאפ בחברה גדולה חיזקה את רוחנו. שרנו שירים ציוניים, ורוחנו היה טוב עלינו. הדכדוך בא כשהתחילו להפריד בינינו ולשלוח איש־איש למקום גירושו. אחרי שנמצאתי במשך שלושה חודשים בתוך משפחת חברים, היה קשה ומר לשבת בודד בנקודה האחרונה של המסע — במרתף הרטוב של סאֶמיפאלאטינסק. אחרי עשרה ימים יצאתי מהמרתף למקום מגורי החדש — קארקאראלי.
סאֶמיפאלאטינסק — זוהי הנקודה האחרונה של מסילת־הברזל. 360 ק"מ ממנה שוכנת העיירה קארקאראלי. שבעה ימים נסעתי בעגלה דרך כפרים קירגיזיים. לפעמים נדמה היה שלא יבוא קץ למדבר הגדול הזה. גם לשומר שלי, טאטארי, היה כנראה עצוב, ולא פעם היה אומר: "בעצם אין אני שומר עליך, אני רק בעל־עגלה. למה אסרו אותך אינני מבין; הלא אתה בחור הגון...".
כשהגענו לקארקאראלי, הייתי בין הגולים הראשונים במקום הזה, אולם כשנפרדתי ממנה

אחרי שלוש שנים היו שם קרוב לשלושים איש. קארקאראלי כמקום גירוש התקדמה והלכה.

קארקאראלי — עינים שחורות בלשון קירגיזיה. האגדה מספרת שבמקום רומנטי זה אהב הגיבור הלאומי הקירגיזי את אהובתו וקרא לו בשמה. העיירה נמצאת בתוך בקעה וסביב לה הרים מכוסי יערות־קדם. היערות משתרעים על עשרות קילומטרים, ובתוך היערות עדיין לא דרכה רגל אדם. הנהר אירטיש מפריד בין סאֶמיפאלאטינסק לבין קארקאראלינסק; ופעמיים בשנה נפסקת התעבורה על פני הנהר — בתחילת החורף ובסופו. זה נמשך כשלושה חודשים ואז מנותקת העיירה מהעולם.
האקלים בחורף קשה מאוד; הקור מגיע ל־45 מעלות. מלבד זה הרוחות הקרים — ה"בּוּרַאנים" — מקפיאים את הדם. בימי בּוּראַנים אלה יש שיקפאו אצלך האף, האוזן, האצבע. הקירגיזים לובשים בגדים חמים גם בחורף וגם בקיץ.
התושבים הוָתיקים של המקום — הקירגיזים — עוסקים במרעה ובציד. הם עובדים מעט וחיים על בשר ו"קוּמיס" — חלֵב־סוסה. זהו המשקה הלאומי שלהם. לחם — דבר שבמותרות בשבילם.
היחס אלינו היה טוב. חלק אחר של התושבים שזה מקרוב באו — הם הטאטארים שעוסקים בעיקר במלאכה, מסחר ופקידות. הם יודעים קרוא וכתוב, והם גם נקיים יותר מהקירגיזים. איבה גלויה שוררת בין שני העמים האלה, בני הדת האחת, הדת המוסלמית. אלה ואלה היו מגלים קירבה אלינו, היהודים, בני הגזע השמי.
המקום שימש מקום־גירוש גם לפנים. עדות לכך — האוכלוסיה הרוסית הנמצאת שם. חלק מאבותיהם הוגלו הנה בזמן הצארים. הואיל והישוב מרוחק מהעולם, וכמעט שאינו בא בקשרים עם החוץ, הולכת האוכלוסיה ומתנוונת. בשנים האחרונות באו הנה כמה משפחות שראשיהן הם בעלי מקצועות חָפשיים — רופאים, מהנדסים, מורים, גיאולוגים. בשנים ההן היו משלמים ברוסיה שכר נוסף הגון לאלה שהסכימו לעבוד במקומות המרוחקים.
יחסינו עם האנשים האלה היו מצוינים. היינו נפגשים אתם יום־יום, משוחחים ומבלים יחד את הזמן החָפשי. "אנו רואים טעם בחייכם כאן. לכם יש אידיאל שלמענו אתם סובלים, אבל לנו אין" — היינו שומעים מפיהם בשעה שנפשם התעטפה עליהם. סוכני הגפ"או העירו לא פעם לידידינו אלה, שאינם רואים בעין יפה את היחסים אתנו, אולם ידידינו לא נרתעו.
מצבנו הכלכלי היה לא רע בזמן הראשון. חלק מאתנו עבד בפקידות, חלק בעבודות אחרות. אף שלחנו עזרה לקרובינו. כאשר גדל מספר הגולים, התחילו סוכני הגפ"או להפריע בדרכים שונות לעבודתנו. היו מוסרים פקודות למוסדות, שבהם עבדנו, לפטר אותנו. על־פי־רוב היו מנהלי המוסדות שבעי־רצון מעבודתנו ולא רצו לפטרנו. לא אחת פרצו סכסוכים בגלל זה. במקום־עבודה אחד הגיע הדבר לידי כך, שביום פיטורין של חברינו התפטר גם מנהל המוסד בתור מחאה. היו מקרים שהפקידים אשר נשלחו במקומנו לא רצו לקבל עליהם את התפקיד. הם טענו שלא יסיגו גבול ולא ילכו לעבוד במקום שאיש אחר מתפרנס ממנו. כשגדלה המצוקה, סידרנו מטבח משותף לכל הגולים, בלי הבדל מפלגה. המטבח שימש לנו גם מקום תרבות. שם היינו מקבלים עתונים, כתבי־עת וספרים.
במרוצת הזמן התחילו להגיע אלינו שמועות על מאסרים בקרב הגולים, על העברת גולים ממקום למקום ועל גזירות אחרות. בזמן ההוא הגיע אלינו השמועה על רצח החבר הגולה

ברונשטיין (השומר הצעיר) במקום גירושו, על־ידי שומר הגפ״או. התאספנו בלילה ודנו איך להגיב על פשע זה, כתביעת מצפוננו. נשמעה הצעה להריץ מחאה בכתב לראש הגפ״או במוסקבה בשם כל הגולים. אולם ידענו כי בזה נמיט אסון על כל חברינו במקום.

זמן קצר אחר־כך הגיעה הרעה לפינתנו, חייבו אותנו להתייצב פעמיים ביום לפני סוכני הגפ״או, עיכבו את מכתבינו, סילקו אותנו מעבודתנו. ביום אחד קיבלו שלושה חברים פקודה להיות מוכנים במשך שעה אחת לנסוע למקום בלתי־ידוע. ידענו שזוהי התחלת ההפרדה של קבוצת הגולים במקום. לזמן הקבוע התאספנו כולנו על־יד הגפ״או. שלושת החברים הועלו על מכונית. חבר אחד שנתאחר, וביקש להיפרד מהנוסעים, קפץ לאוטו. תוך כדי הושיטו ידו לברכת־שלום, התנפלו עליו סוכני הגפ״או ואסרוהו. ביקשנו לשחרר אותו, אולם הרחיקו אותנו בכוח. בלילה החלטנו לשגר משלחת של שני אנשים בדרישה לשחרר את האסיר. בבוקר התיצבנו ומיד נאסרנו. תמימים היינו ושאלנו: ״על סמך מה אוסרים אותנו? האם יש פקודה בכתב על כך?״ — ענה לנו סוכן הגפ״או בצחוק: ״סיבה לאסור אתכם נמצא תמיד, ופקודה לא קשה להמציא״. נשארנו במאסר שבועות אחדים. כמה מידידינו הנוצרים במקום המציאו לנו אז חבילות, אף כי סיכנו בזאת את חירותם!

בזמן ישיבתי בבית־הסוהר מלאו שלוש שנים למאסרי. בימים ההם קיבלתי פסק־דין חדש: איסור ישיבה לשלוש שנים נוספות בערים מאוכלסות יהודים. להלכה הרשות נתונה, כביכול, לגולה עצמו לבחור מקום־ישיבתו בעיר הרצויה לו, אולם למעשה הורשה לו לנסוע רק לאחד ממספר מקומות מצומצם. מעמד הגולה במקומות החדשים היה קשה. הביטו עלינו כעל מנודי החברה הסוביטית, כיוָן שהיינו משוללי כל זכויות, לרבות זכות־לעבודה. אמנם, גם במקומות הגירוש לא ״פינקו״ אותנו, אולם לרוב היו זקוקים שם לגולים — לכושר עבודתם ולמקצועותיהם. במקומות גלותנו החדשה היה לנו יותר חופש, אבל פחות לחם.

עברתי לקאלוגה (רוסיה המרכזית). באחד הימים קבלתי ידיעה מהגברת פֶשקובה — באת־כוחו של הצלב האדום הסוביטי במוסקבה — על רשיון־העליה שהגיע בשבילי. הופתעתי, כי לא ביקשתי כזאת ממוסדות התנועה. התברר, כי חברי שהספיקו לעלות לפני לארץ דאגו לי ולעוד חברים מספר. ולא זה בלבד: הם גם שילמו את הוצאות הנסיעה לארץ־ישראל. בספטמבר 1929 — כחודש אחרי מאורעות אב — עליתי לארץ.

בגירוש בקארקאראלי בשנת 1929. עומד שני מימין אריה לוין

אריה דולצין

מינסק — מכסיקו — ירושלים

אריה ל. דולצ׳ין

בעל הרשימה, אריה דולצין, יליד מינסק, מילא תפקידים מרכזיים בולטים בתנועה הציונית, ומ־1978 מכהן כיו״ר ההסתדרות הציונית העולמית.

נולדתי במינסק בשנת 1913, בבית יהודי מסורתי. אבי, אברהם משה דולצין, גם הוא יליד מינסק, למד בנעוריו בישיבת ליובאַוויטש וקיבל שם סמיכות לרבנות. בעודו בחור־ישיבה התחתן, נשא לאשה בת־טובים ממינסק, מרים לבית דרייצר. סבא של אמי ר׳ אשר לייב חֵפץ, בעָליה של אחוזה בסביבת מינסק, היה יחד עם דֹב בֶּר שלֶפּיאַן (דב״ש) במקימי ״אגודת־האלף״ המינסקאית — ״דורשי ציון״. אגודה זו ביקשה לארגן אלף אנשים במינסק ובנותיה, שכל אחד מהם ירכוש לו נחלה בארץ — בתשלומים במשך שנים מספר. חפץ גם היה אחד משלושת חברי המשלַחַת של האגודה, שיצאה בשנת 1891 ארצה לתור ולחפש נחלה מתאימה, ולבסוף רכשה את אדמת עין־זיתים.
אני הבן הבכור במשפחה של שלושה אחים ושתי אחיות, כולם בחיים, במֶכסיקו, חוץ מאחי שמריהו, הצעיר ממני בשנה אחת, שהיה יו״ר ארגון המהנדסים במכסיקו ונפטר בטרם עת.
כבר בגיל שלוש התחלתי ללמוד ב״חדר״. בגיל חמש הועברתי לבית־ספרו של המוֹרה נחום הלל מולוצ׳ניקוב (לימים — יָדין), ולמדתי בו שנה אחת בלבד, כי כבר בגיל שש התחלתי ללמוד בבית־ספר סוביטי. היה זה בית־הספר העמלני מס׳ 10, לשעבר — הגימנסיה של פֶּלדשטיין. כאן למדתי תשע שנים עד לסיום חוק־הלימודים ברמה תיכונית. כל הלימודים התנהלו ביידיש, שהוּכּרה כשפה רשמית, גם מתימתיקה, כימיה, זואולוגיה וכו׳. רוסית ובילורוסית נלמדו רק בתור שפות. בשנת לימודי האחרונה, 1928, כיהנתי כיו״ר ועד התלמידים בבית־הספר, והיתה לי, כנציג התלמידים בועד הפדגוגי, זכות־הצבעה.
בד־בבד עם לימודי בבית־הספר הסוביטי, המשכתי — באופן פרטי וחשאי — גם בלימודי היהדות. בוקר־בוקר בשעה שש היה בא אלינו הביתה מורה עברי ומלמדנו חומש, תנ״ך וגמרא — עד שהגיעה שעתנו לילך לבית־הספר. אך דעתי לא היתה נוחה ממורי, אייזיק מטליצקי. הוא היה מביא אתו תמיד לארוחה לחם ובצל, וזה היה כל מזונו. ריח הבצל החריף נדף מפיו כל שעת הלימוד, וזה עורר בי טינא רבה אליו. בכל־זאת החזקתי מעמד עד לבר־מצוה. לחגיגת בר־מצוה הכינותי דרשה, כמקובל. מן הקרואים לחגיגה זכורים לי המגיד ממינסק ר׳ בנימין שקוביצקי, והרב יהושע צימבליסט (הורדנר).
שני גורמים פעלו עלי את פעולתם באותן השנים. מצד אחד חָזקה עלי ההשפעה הסוביטית — של החוץ, של הרחוב הכללי והיהודי. ומצד שני היתה עזה ועמוקה זיקתי לבית,

למשפחה, לאבא שאהבתיו והוקרתיו מאוד, וכדי שלא לצערו המשכתי בלימודי היהדות עם המורה שלא יכולתי לשאתו. אך בנפשי לא היתה התרוצצות בין שני הגורמים האלה. שהרי למדתי בבית־ספר יהודי, ביידיש, בעיר היה תיאטרון יהודי, הוצגו מחזות בעלי תוכן יהודי, הופיע עתון יהודי יומי, ״אָקטיאבר״. יידיש היתה כאמור שפה רשמית, וזכורני כי מעל פֶּתח הכניסה לבית־הנתיבות העירוני התנוסס שלט גדול ביידיש, ״מינסק״. בכל זה היה ביטוי יהודי, וזה נתן סיפוק ופורקן לזיקתי היהודית הלאומית.

אבי היה בשנים ההן מנהל קואופרטיב ציוני. במינסק הוקמו ב־1918, בימי הכיבוש הגרמני, קואופרטיבים צרכניים ציוניים על־ידי הסתדרות הציונים הכלליים. אפילו שטרות של כסף פנימי הודפסו בעברית. כשנתייצב השלטון הסוביטי בעיר — הפכו הקואופרטיבים האלה להיות ממלכתיים. אבא ושאר המנהלים נתבקשו תחילה להמשיך בתפקידם. אבא היה מנהל הקואופרטיב ברחוב נֶמיגה, איזור יהודי מובהק, והקואופרטיב היה סגור בשבתות. בהדרגה סולקו המנהלים הלא־קומוניסטים. אלה שהצטרפו למפלגה הקומוניסטית — הושארו בתפקידיהם, אך השאר סולקו, ולא עוד אלא גם נשפטו ונרדפו. אבי היה למעשה המנהל הלא־קומוניסטי האחרון שהושאר בתפקידו.

ואביא כאן קטע מרשימתו של אבא ז״ל שפורסמה בכרך הראשון של הספר ״מינסק עיר ואם״:

״אף שהייתי יהודי שומר מצוות, העמידו אותי בראש קואופרטיב יהודי בקומארובקה ואחרי זה הועברתי לצרכניה גדולה יותר, ברחוב המרכזי סובאָסטקאיה (מקודם זאכארייבסקאיה) על־יד הגן העירוני. הקואופרטיב היה סגור בשבת בנימוק שהאיכרים באים העירה לקנות מצרכיהם ביום ראשון, אך נדרשנו לפתוח את החנות בימי חג יהודיים, ראש־השנה ויום הכיפורים. עבדו עד 12 בלילה בשתי משמרות. ביום הכיפורים הודעתי שאעבוד רק במשמרת השניה. באותו זמן נערך טיהור בקרב פקידי הממשלה בכלל ועובדי

כסף פנימי לקניית מצרכים בקואופרטיבים היהודיים במינסק

הצרכניות בפרט. בעתון־הקיר נתפרסמה קריקטורה איך דולצין מתפלל עטוף בטלית. הייתי מוּעד להיות קרבן הטיהור, אך רבים, וביניהם מזכיר התא הקומוניסטי — קרמר, עמדו מאחורי. קרמר אפילו התבטא שלא יחליף אותי בעשרה קומוניסטים. ובכל זאת העבירו אותי לקואופרטיב אחר, גדול יותר. שם כבר מכרו נוסף למצרכי מזון לפי תלושים, גם דברי־מותרות, כמו יינות בלי תלושים, אבל כיוָן שצריך היה לעבוד שם גם בשבתות, טרחתי וקיבלתי העברה לחנות חדשה שנפתחה ברחוב נאֶמיגה, באיזור יהודי צפוף, ובשבת היתה הצרכניה סגורה. סימוּנה של הצרכניה היה: קואופרטיב הפועלים המרכזי, חנות מס׳ 19. כאן מכרו לא רק מזון, אלא גם בגדים ונעלים. המחסור במצרכים היה אז עדיין גדול. במקום תלושים למזון, שהיינו חייבים להעבירם לביקורת המרכז, הונהגו פנקסי־מזון, ואת כל מי שקיבל מנתו החתימו בפנקסו. אז היתה לי אפשרות לעזור הרבה למשוללי־הזכויות וכרטיסי־המזון (לישאֶנצי), שהיו על־פי־רוב כל ״כלי־הקודש״. כן יכולתי לעזור במצרכים לאלמנת הרב ר׳ לייזר רבינוביץ, לר׳ יהושע הורודנר, למגיד ממינסק ר׳ בנימין שקוביצקי ועוד. הם היו שולחים ילדים לחנות, והייתי מספק להם מצרכים.
בשבתות היתה הצרכניה סגורה, אך בחגים וגם ביום הכיפורים היתה פתוחה, אלא שאני לא באתי לעבודה. עבדו בצרכניה 12 פקידים. בין מנחה למעריב מצאתי לי אפשרות לקפוץ לבית־הכנסת ובעיקר לשטיבל של החסידים מליובאוויטש שנמצא ברחוב נאֶמיגה מול הקואופרטיב. כך רכשתי לי עמדה, ומנהלי הצרכניות העריכו מאוד את עבודתי, אף כי היבסקציה השתוללה בפעולתה נגד הדת ונגד הציונות״.
גם אל אבא פנו כמה פעמים בענין הצטרפותו אל המפלגה הקומוניסטית. הוא גם חשש שיעבירו אותו לקואופרטיב אחר וינסו לכפות עליו עבודה בשבת. אך יותר מכול היה חרד לגורל ילדיו ולחינוכם ברוח היהדות והלאומיות. זכור לי כי היה אומר: ״די קינדער זיינען אַביסל צו פיל געכאַפּט אין דער מעשה״, כלומר, הילדים נתפסו קצת יתר על המידה ל״עסק״ הזה, הסוביטי. על כן החליט להגר, להוציאנו בעוד מועד מתחומי ברית־המועצות, ולהבטיח את חינוכנו היהודי והלאומי.
כיוָן שהיה לנו דוד במכסיקו, נסענו למכסיקו.
במבט לאחור יכולני להגיד שיַלדותי במינסק היתה טובה. למרות צוק העתים, המלחמות, הנאֶ״פ וכו׳, ואף שאבא מַשכורתו היתה צנועה, לא סבלנו מחסור. מדי שנה בשנה היינו נוסעים לקייטנה, כ־7-8 ק״מ ממינסק. היינו שוכרים ביקתה של איכר ומבלים בה כשלושה חודשים. ואבא היה בא לבקרנו לעתים מזומנות.
זכורני כי לפני נסיעתי, ב־1929, ערכו לי חברי בבית־הספר מסיבת־פרידה, אף שנחשבתי כ״בוגד״ בעיניהם. ואחד המורים, יהודי ששמו לייבוביץ, אמר לי: ״אתה נוסע מכאן לעולם שחור. עוד תתחָרט. רק תעבור את הגבול — תראה במו עיניך איך מַכים שוטרים באַלות את המעמד הפרוליטארי״. ואז השבתי לו: ״אם אמת הדבר — אני אחזור...״.

כשיצאתי ממינסק למכסיקו, נער בן ט״ו, לא הייתי ציוני. אמנם הבית, המשפחה, ואף לימודַי בבית־ספר יהודי טיפחו בי זיקה ליהדות, אךְ יהדותי נתמצתה בזיקה למסורת בלבד, לא נשתלבה אף כלשהו בחיים הדינָמיים, המודרניים של החוץ, של המשטר הסוביטי.
משורר־ההשכלה יהודה ליב גורדון טָבע את האימרה הנודעת: הֱיֵה יהודי באָהֳלֶךָ ואדם בצֵאתֶךָ״. אך במכסיקו גיליתי שהציונות מסַפקת אלטרנטיבה אחרת לחיים אלה של שניוּת, הציונות שיחררה אותי מלבָטי על מקומי בעולם כיהודי וכאדם. מהציונות שָאבתי כוח

אריה דולצין בנעוריו במינסק 1927

ההורים מרים ומשה דולצין במינסק

להיות יהודי לא רק באָהלי, אלא גם בצאתי. יכולתי לחוש עצמי כיהודי שלם וכאדם שלם. יכולתי להיות מעורה בחיים המודרניים בלא להיות מוגבל רק בתחום הצר של היהדות המסורתית שהבאתי מביתי. אך כדבר הזה ייתכן רק במדינות שמשטרן דימוקראטי ושמכירות בזכות היהודים לחיות בתרבותם הייחודית ובשויונם לפני החוק. אנו זקוקים לשויון כדי לתת ביטוי לייחודנו הלאומי. ומשום כך איננו נסבלים על־ידי משטרים טוטאליטאריים, בין שהם קומוניסטיים ובין שהם פאשיסטיים. רוסיה הצארית בעבר, והמשטר הסוביטי בימינו, סובלים את היהודי, מכירים בזכותו לשויון אינדיבידואלי, אבל שוללים את זכותו לזהות קולקטיבית מובהקת הזכאית לביטוי לאומי־ציבורי.

החינוך היהודי המושתת על אהבת ישראל ואהבת ארץ־ישראל — הוא המקור העשוי לפרנס את התודעה היהודית. המהפכה הציונית היא הכוח המניע לכך, משום שהיא ממזגת את ידיעת המסורת וההיסטוריה היהודית עם אהבת המולדת היהודית.

כזו היתה דרכי אל הציונות. והרי כמה תאריכים מפעילותי הציונית:

בן י״ז, ב־1930, נבחרתי למזכיר ההסתדרות הציונית במכסיקו.

בן כ״א, ב־1934, נבחרתי לנשיא־כבוד של ההסתדרות הציונית במכסיקו.

ב־1956 עליתי ארצה ונבחרתי לכהן כחבר ההנהלה הציונית העולמית. בה פעלתי בתפקידים שונים, כראש המחלקה הכלכלית, כראש המחלקת העליה והקליטה, כגזבר ועוד.

ב־1969-70 כיהנתי כשר בלי תיק בממשלת הליכוד הלאומי בראשות גולדה מאיר. מאז הקונגרס הי״ט, ב־1978, אני מכהן כיו״ר ההסתדרות הציונית העולמית.

לאה זעירא (מאלי)

ליקוטי זכרונות

המרואיינת, לאה מאלי (זעירא), נולדה במינסק ב־1911. עלתה ארצה ב־1930. חקלאית, בכפר הרא״ה.

סבא שלי היה רב בניישטאָט. היה ממונה על בית־הקברות, קובע מקום קבורתם של המתים, וכן אחראי על חמישה רבנים בסביבה. היה מקבל משכורת מהקהילה, אבל מסר את משכורתו לעניני צדקה. התקיימנו על החנות לאביזרי סנדלרות של סבתא. בימי הבולשביקים כיהן סבא כאב בית־דין יחד עם הרב ר׳ לייזר רבינוביץ.

בגיל שלוש בערך, בראשית מלחמת־העולם הראשונה, למדתי ב״חדר״, בת יחידה בין בנים. לאחר מכן למדתי ב״ביסטרוחוד״, בבית־הספר של הציונים.

אבא היה רב בבית־הכנסת של הקצבים. בבית־כנסת זה התפללו סוחרי־הבהמות והקצבים המכובדים. לפנות ערב, בין מנחה למעריב, היו מתכנסים כחמישים איש לשמוע שיעור מפי אבא. הוא היה נותן שיעור במשנה ובאגדה. ואני הייתי יושבת על־ידו ומקשיבה.

בזמן המלחמה, עם זרם הפליטים, הגיע למינסק גם הרב מווקסנה. אבא הכניס אותו לעניני הקצבים, שהוא יהיה הפוסק בעניני כַּשרוּת, והיה מוסר לו את משכורתו. בסכסוכים שבין הקצבים היו פוסקים: הרב מווקסנה, אבא וראש־הישיבה, ר׳ יהושע הורודנר. היו אלה לרוב סכסוכים כספיים. הקצבים הם חמומי־מזג. כשפורץ סכסוך, תיכף שולפים סכינים. וכדי למנוע שפיכות דמים, היו באים לאבא, והשלושה היו פוסקים. הקנסות שהוטלו על הקצבים נמסרו לישיבה בבית־הכנסת שלהם.

לפני תקופת הסוביטים היתה שם ישיבה גדולה. מטבח לא היה קיים, ותלמידי הישיבה היו אוכלים ״ימים״ אצל בעלי־הבתים. אצלנו אכלו שניים קבע. מהם — גם מי שהיה לימים הרב של כפר־אברהם, דוד סולומון, ונפטר כאן בארץ.

בזמן המלחמה הגיעו פליטים מפולניה. אמי, ילידת פולין, שיכנה בביתנו פליטים מבני־עירה. אבא מסר את הקומה הראשונה בביתנו לרב מווקסנה. לאחר מכן, כשהגיעה ישיבת סלובודקה, גרו רבים מבני־הישיבה בדירתנו, בקומה השניה. היתה לנו דירה מרווַחת, ומסרנו להם שלושה חדרים. בלילה היינו מניחים להם על הרצפה מזרונים למשכב.

פליטים רבים שוכנו בבתי־הכנסת בעיר. הם באו בעירום ובחוסר־כל. אמי היתה מבשלת בשבילם תבשיל של גריסים בחלב, ואני הייתי סוחבת סירים ומחלקת לפליטים. כן הייתי אוספת בגדים בשבילם ומחלקת להם.

כשהגיע ה״חפץ חיים״ עם הישיבה שלו, היה מבקר אצלנו. היתה לו דירה קטנה בסמוך לביתנו, וכל יום שישי הייתי מביאה לו בצנצנת שומן־אוזים ועוד מַטעמים שאבא היה משגר לו. פעם, כשהגעתי לבית ה״חפץ חיים״, נטפל אלי בן־הזקונים שלו, וגילגל אותי מהמדרגות מהקומה השניה. שובב גדול היה. הגעתי הביתה חבולה כולי ואמרתי לאבא: ״זו מצוה וזה שכרה? ראֵה, מה חבולה אני!״.

בשלהי מלחמת־העולם הראשונה, גבר המחסור. היו מבשלים דייסה מקליפות תפוחי־אדמה עם כוספה של שומשמין — מאכל פרות בימים כתיקנם.

באו ימי מהפכות, פברואר ואוקטובר 1917, וחילופי שלטון כפעם בפעם, גרמנים ובולשביקים ופולנים.

בימי הכיבוש הגרמני מצאו היהודים שפה משותפת עם הגרמנים, שהרי יידיש דומה לגרמנית. והגרמנים לא הציקו לאוכלוסיה היהודית. כשנכנסו הסוביטים, פרצו פרעות בעיר, ביזמת האוכלוסיה המקומית. ואילו כשנכנסו הפולנים לעיר, פרעו פרעות ביהודים הקלגסים הפולניים. היו גוזזים את הזקנים ליהודים. ההַלֶרצ׳יקים בזזו את כל החנויות, והיו משאירים פתקים שהממשלה הפולנית תשלם אחר־כך, אך בחנות שלנו לא הצליחו. יום אחד הגיע קצין פולני והזמין שתי עגלות עם סחורה. על ידינו עמדו עגלונים. כשאבא שאל, מי ישלם? ענה הקצין: אני! הוציא פתק ורצה לחתום על קבלה. אבא רמז לעגלונים לא להוציא את הסחורה, ובעצמו ברח דרך דלת צדדית, ואני אחריו. אבא התחמק, כי ידע את כל החצרות המפולשות בסביבה, ואני נתפשתי. הקצין העמיד אותי ליד הקיר, שלף אקדח ותבע ממני שאגלה לו איפוא אבא או אמא. שתקתי ולא עניתי. עוברים־ושבים ברחוב פחדו להתערב. עבר סנדלר פולני ואמר לקצין: "איך אינך מתבייש?! אתה, קצין פולני, רוצה ללכלך את נשקך בדם ילדים?". הקצין השיב את האקדח לנרתיקו ובכעס פנה והלך לו.

מקרי רצח ושוד היו אז מעשי יום־יום. אמנם המסחר היה חפשי, ולאחר הרעב שבימי הבולשביקים, כאילו הוטב המצב. אבל השלטונות שדדו הכל, ולולא העזרה שקיבלנו מאמריקה, רע ומר היה גורלנו.

למדתי אז בבית־הספר של אגודת־ישראל, מיסודו של הגביר פינס, שהיה סוחר בעצים וייסד בית־ספר של האגודה. בבית־הספר היו מחלקים לנו אוכל: קקאו, חלב ואורז. כן היו נותנים לנו מטעם הג׳וינט מנות, כדי שנביאן הביתה לילדים הצעירים שאינם מבקרים בבית־הספר.

Народны Камісарыят Асьветы Б. С. С. Р.

ПАСЬВЕДЧАНЬНЕ

צייגעניש

5. Геоґрафія (геоґрафія Беларусі, агульная і эканамічная).
6. Фізыка (элемэнтарны курс).
7. Матэматыка (арытмэтыка, альгебра, геомэтрыя, асновы трыгономэтрыі).
8. Грамадазнаўства (гісторыя Беларусі, агульная гісторыя, гісторыя рэволюцыйнага руху).
9. Мастацтва (графіка, музыка, сьпевы).
10. Нямецкая мова.
11. Фізычнае выхаваньне.
12. Ручная праца.

Пасьведчаньне адпаведнымі подпісамі і пячаткай сьведчыцца.

תעודת גמר בית־הספר העמלני במינסק מס׳ 8
שניתנה לתלמידה לאה מאלי ב־1929: יידיש ובילורוסית

שפת־הלימוד היתה יידיש. למדנו גם עברית בתרגום ליידיש.
אחרי נסיגת הפולנים, בשנת 1920, התייצב השלטון הסוביטי בעיר. בשנות הרעב, 1921-22, הגיעו למינסק פליטים רבים מהריפובליקה הגרמנית שעל גדות הוולגה.
המשכתי ללמוד ב״ביסטרוחוד״. המורה שלי היה מנחם איצקוביץ. המנהלת היתה אנה לבובנה מהרשק. בשנת 1923 סגרו השלטונות את בית־הספר. אנחנו, התלמידים, אירגַנו שביתה. התאספנו כחמישים ילד על מדרגות בית־הספר וישבנו. אבל לא העלינו דבר. בית־הספר ״ביסטרוחוד״ היה מיועד בעיקרו לילדי פליטים. הקומוניסטים באו, סגרו הכל במנעולים, ושמו חותמות על הכניסות. ובזה הקיץ הקץ על לימודים עבריים בבית־ספר בעיר.
שנתיים לאחר מכן עברתי לבית־ספר כללי, של שמונה שנים (ווֹסמִילֶטקה בלע״ז). גמרתי את בית־הספר ונתקבלתי לאוניברסיטה. אף שהייתי בת משוללי־זכויות, עבדתי בבנין. על־יד תחנת הרכבת הוקמה קריה אוניברסיטאית, ואני עבדתי שם בסַבָּלוּת. היינו מעמיסים על אלונקה 40 לבֵנִים שרופות, ובשניים מעלים אותן עד לקומה הרביעית. רצו למנותי כמנהלת־עבודה, אך סירבתי. כמנהלת־עבודה הייתי נאלצת לעבוד בשבתות ובחגים, ואילו כפועלת שחורה יכולתי להיעדר מהעבודה. כינוני סאבוטאג׳ית, אבל לא עבדתי בשבתות. נוסף לסחיבת לבֵנים, הייתי מעלה לקומה הרביעית בשני משפכים גדולים מים רותחים. מים רותחים למה? בחורף במינסק היה הכל קפוא, והבנאים לא יכלו לאחוז את הלבֵנים הקפואות בידיהם. על־כן שפכנו עליהן מים רותחים לחַמְמָן. גם על הטיט היינו שופכים מים חמים, שלא יקפא ואפשר יהיה למרוח אותו בין הלבֵנים. תוך כדי טִפּוּס לקומה הרביעית נשפכו מים על רגלי שנרטבו וקפאו. הצטננתי וחליתי בדלקת ריאות, וקיבלתי עזרה רפואית כפועלת הנמנית על האגודה המקצועית של פועלי הבנין.
בקיץ הייתי עובדת בחַוַּת לֶנִין. היתה זו חַוָּה ממשלתית שהוקמה על אדמות של טאטארים שהוחרמו. גידלו שם ירקות ופירות. עבדתי שם כפועלת פשוטה, יחד עם בתו של ה״מגיד״ ממינסק ועם כל בנות הטאטארים שאת אדמותיהם הפקיעו השלטונות. בחַוָּה גידלנו ירקות שונים: גזר, צנון, חסה, גם תות־גינה. בנות הטאטארים שעבדו שם התנקמו בשלטונות שהפקיעו את אדמותיהם. בזמן העישוב, למשל, היו עוקרות את שתילי הירקות ומשאירות את עשב־הבר. כן היו מלקטות ואוכלות את התות מן השיחים.
כעובדת בחקלאות ובבנין, הייתי מקבלת גם טבק לעישון, לא סיגריות, כי סיגריות היו ביוקר רב. בגיל 16-17 הייתי מעשנת, אבל כיון שהתקיימנו, שלוש נפשות, אמא, אחותי ואני, על ״פאיוק״ אחד, — פנקס לקבלת מנות־אוכל מוקצבות, שקיבלתיו כפועלת, — הפסקתי לעשן, ואמא היתה מחליפה את הטבק בלחם. פעמים אחדות גרשוני מהאוניברסיטה, כיסוד דסטרוקטיבי, וקיבלוני בחזרה, באשר היו לי תעודות מצוינות.
בשנת 1925 נאסרתי באשמת פעילות קונטר־ריבולוציונית. הייתי חברה ב״החלוץ״ הבלתי־ליגאלי. אני וחברתי, שרה פרלמן, הדרכנו ילדים קטנים, בני עשר, ולימדנו אותם עברית. כשבאו לאסור אותנו, קפצנו מהקומה השניה לתוך השלג. אך המלשין הכיר אותי, הביא את גפ״או אלינו הביתה והובאתי למאסר.
בגפ״או עינו אותי החוקרים. הכניסו עפרונות בין אצבעות היד ולחצו. חשתי שכל אצבעותי מתפרקות. תבעו ממני לגלות מי היה המדריך שלנו. כמובן שלא גיליתי שזבירין הוא המדריך שלנו.
הייתי קטינה ולא יכלו לשלחני לסיביר, כפי שנהגו במבוגרים. קיבלתי עונש של ״מינוס״.

כלומר, נאסרו עלי המגורים בערים מסוימות. גורשתי להומל ושם הייתי שלוש שנים. אבא שלי גורש גם הוא להומל, ואז גרנו יחד. מולנו התגורר חנווני אחד, זחוביץ. הוא שיגר חבילה לסוחר בעיר אחרת ואת המען החוזר רשם על שם אבי. מאחר שהיינו קרובים לגבול, עסקו רבים בהברחות לחוץ־לארץ. כשפתחו את החבילה בדואר, הזמינו את אבא. אבא הכחיש שהוא שלח את החבילה. הוזמן אֶכספֶּרט ואף הוא קבע כי כתב־היד על החבילה אינו של אבא. ואז לחצו עליו לגלות מיהו השולח. כשסירב, הוטל גם עליו עונש של "מינוס" לשלוש שנים, והוא גלה להומל, סמולנסק ווורוניז'.

העבודה היתה אסורה על אבא. הוא ישב בבית־הכנסת ולמד. התקיימנו ממכירת חפצים שהיו בידינו. לאחר מכן הייתי מבריחה חמאה למינסק מהומל. בהומל היה שוק חפשי, וחמאה היתה בשפע. הייתי מכניסה לתיקים כשל תלמידים 20 ק"ג חמאה, ונוסעת בלילה למינסק. מוכרת את החמאה וחוזרת להומל ומתיַצבת אחר־הצהרים בגפ"או. כך הייתי עושה פעמיים־שלוש בשבוע. היו אמנם חיפושים ברכבות, אבל הייתי ילדה קטנה, ובידי תיקים של תלמידת בית־ספר. וכך הייתי עוברת את הדרך בשלום.

אבא הצליח להגיע לארץ בשנת 1933. אבא היה בגירוש. אמא נסעה לקלינין, שיטחה לפניו בקשתה והוא נעתר לה והתיר להורי לצאת את רוסיה.

בזמני התקיימו במינסק משפטי עלילה על שוחטים ורבנים. זכור לי משפט אחד.

מעשה בר' שבתאי רדומסקי, שוחט מן המנין ומוהל בחסד עליון שהוזמן על ידי אב אחד לימול רך נולד. לאחר יומיים טבלו את הילד באמבטיה, והפצע נפתח. הילד קיבל שטף־דם ומת. האב האשים את המוהל במות בנו. שבתאי רדומסקי נאסר. נערך משפט־ראוה בתיאטרון המרכזי. הובאו פועלים מבתי־החרושת להיות נוכחים במשפט. הוא נידון לשמונה שנות מאסר. כאיש חרד לא רצה לאכול טריפה. אני ורינה שקוביצקי, בת ה"מגיד" ממינסק, היינו מתגנבות עד לבנין הגפ"או, שחלונותיו היו מעל המדרכה, ודרך הסורגים היינו מגניבות לו מזון תוך כדי הליכה. רדומסקי ישב בכלא ולאחר שנים קיבל חנינה ושוחרר.

היתה במינסק ישיבה גדולה בבית־הכנסת של שואבי־המים, בראשותו של הרב ר' יהושע הורדונר. בישיבה זו למדו כמה סוּבּוֹטניקים (שומרי־שבת) מהכפרים שעל־יד הוולגה. הסובוטניקים היו גויים שהתגיירו עוד בימי הצאר, נרדפו על־ידי השלטונות אבל החזיקו על אף הרדיפות באמונתם היהודית. נודע להם על קיום ישיבות במינסק וההורים הביאו לכאן את בניהם. שמות־המשפחה שלהם היו רוסיים, אבל השמות הפרטיים היו יהודיים. קשה היה להם להסתגל לחיי הישיבה, באשר לא ידעו יידיש. אבל רצונם העז הקֵל על הסתגלותם. זכורתני שבאו לבקר בביתנו, "שקצים" קומתניים היו.

ארוחות בוקר וצהריים אכלו תלמידי־הישיבה במקום לימודיהם. ארוחת־ערב לא אכלו בדרך־כלל. רק ביום השבת, כשהיו סמוכים על שולחן בעלי־בתים, היו אוכלים שלוש סעודות. הם קיבלו מקומות־מגורים חינם אצל בעלי־בתים שונים. הכספים לאספקת המזון נאספו מתרומות. אבא שלי, לפני שהלך לגירוש, מסר אובליגציות בסכום של עשרות אלפי רובל לטובת הישיבה.

לאט־לאט נתחסלו הישיבות. רבים הבריחו את הגבול לפולניה ונכנסו שם לישיבות.

על־יד הנהר סביסלוץ' היה בית־קברות עתיק יומין. גדולי הרבנים של מינסק היו קבורים שם: הרב מאיליה, ה"גדול" ממינסק ועוד. השלטונות החליטו לחסל בית־קברות זה. עלו על השטח עם טרקטורים. בקושי הושג רשיון ללַקֵט את העצמות מתחת לשני ה"אוהלים" שהיו שם. את הרשיון השיגו אבי והרב מקומרובקה. שם־משפחתנו היה מאלי. אבי טען שהוא

קרוב־משפחה של הרב מאיליה ועל סמך זה קיבל את הרשיון. כשהרסו הטרקטורים את שני ה"אוהלים", אספנו את העצמות בשני שקים נקיים שהוכנו מבעוד זמן. פעמיים סחבתי את השק על הגב, הבאתי את העצמות לבית־הקברות של ניישטאָט ושם קברו אותן.

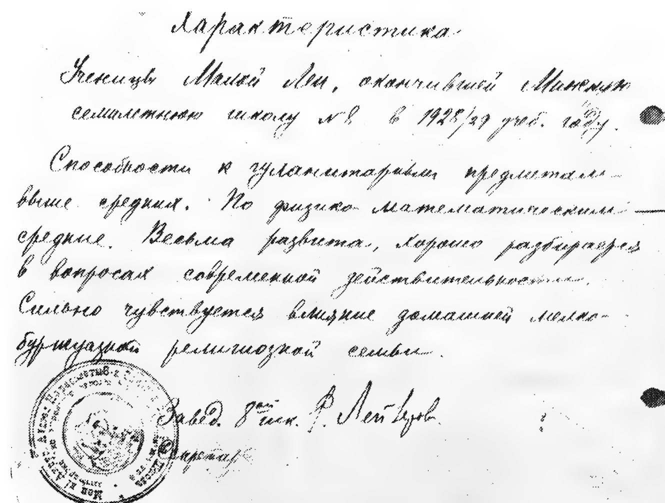
בעיר היו מספרים אגדות על גדולתו בתורה של ה"גדול" ממינסק. ר' ירוחם יהודה לייב פרלמן. את משפחת חתנו, הרב הראשי של מינסק, ר' ליזר רבינוביץ, הכרתי יפה, וכן את חתנו של ר' לייזר, מנדל גלוסקין, שהיה לאחר מותו רב העיר. נכדתו של ר' לייזר, גיטה גלוסקין, היא פרופיסור למדעי היהדות באוניברסיטת לנינגראד.

פעם ניטל עלי להעביר ספריה שלמה לבית הרב. היה במינסק יהודי עשיר בעל מכרות נפט בבאקו, ושיף שמו. בזמן המהפכה ברח לאמריקה. בתקופת ה"נאֶפּ" הורשה לבוא לרוסיה לחסל את עסקיו. אבא קיבל את דירתו לשמירה ואנו גרנו בה. בדירה היה ארון־ספרים גדוש ספרים יקרי ערך. את הארון עם הספרים נתן שיף לרב העיר. ואני העברתי בעגלת־יד ובעזרת סבל את הארון והספרים לבית הרב.

ארבע פעמים הגשתי בקשות לעלות לארץ. דודי בחיפה שלח לי דרישה. שלוש פעמים סירבו לי. בפעם הרביעית הבאתי אתי את כל תעודותי וטענתי:

"בתעודותי רשום שאני אלמנט זעיר־בורגני ומורגש אצלי מאוד החינוך הדתי שקיבלתי בנעורי. וזה נכון. איני יכולה להסתגל לחיים כאן. לכם איני נחוצה. תנו לי לצאת".

הותר לי לצאת לאחר עיסקת חילופין עם קומוניסט שנאסר בארץ־ישראל. היה זה ביוני 1930. כסף לנסיעה קיבלתי מדודתי באמריקה. כשהגענו ליפו באניה "צ'יצֶ'רין" וירדנו, הביאו שני שוטרים אנגלים את הקומוניסט שהוחזר תמורתי לברית המועצות. עדיין היה כבול, ובכל־זאת התנפל עלי ורצה לפגוע בי: איך זה בחורה צעירה עוזבת גן־עדן סוביטי, ובאה לארץ קאפיטאליסטית, לארץ־ישראל?!

Характеристика.

Ученице Малой Леи, окончившей Минскую семилетнюю школу №8 в 1928/29 уч. году.

Способности к гуманитарным предметам — выше средних. По физико-математическим — средние. Весьма развита, хорошо разбирается в вопросах современной действительности. Сильно чувствуется влияние домашней мелко-буржуазной религиозной семьи.

Завед. 8-ой шк. Р. [illegible]

Секретарь

תעודת־אופי שניתנה לתלמידה לאה מאלי, כתוספת לתעודת גמר בית־הספר. בסיומה נאמר כי מורגשת אצל התלמידה השפעתה החזקה של המשפחה הזעיר־בורגנית הדתית.

אריה חרוץ

שלוש פגישות

המחבר, אריה חרוץ, נולד במינסק
בשנת 1907. עלה ארצה ב־1926.
יושב בירושלים. עורך־דין.

היה זה במינסק בשנת 1922. היֶבסקים הרימו ראש והתנכלו לקָדשי ישראל, הפריעו ללימודי תורה ובילשו אחרי הלומדים, כדי לתפסם בקלקלתם ולהענישם כדין. הם פשטו על בתי־הכנסת והחרימו תשמישי־קדושה מוזהבים או מוכספים: קישוטי ספרי־תורה, כוסות קידוש והבדלה, חנוכיות וכדומה. הם הכריחו עוברים ושבים לעמוד דום למשמע הימנון האינטרנציונל מעל במת־עץ גבוהה בתבנית כוכב, שהוקמה בכיכר הכנסיות.

זכורני כיצד התחמקנו באותם ימים מעיני הרודפים. היינו קבוצת תלמידים, בני ט״ז-י״ז, בגימנסיה של פלדשטיין. לפי מיטב המסורת דאז לבשנו מַדים שכפתוריהם המוכספים התנוצצו בכל קיפולי הבגד, וסמל ענפים שלובים על כובענו. זה הבדיל אותנו, לומדי המגמה ההומאנית, מחברינו שלמדו בבתי־ספר ריאליים, שצבע כפתוריהם והסמל על הכובע היה מוזהב. כדי להערים על הבולשת, היינו מתכנסים כפעם בפעם במקום־ויעודֵנו, כשאנו מצוידים גם בגמרות וגם בספרי־לימוד חילוניים. אחד מאתנו היה מתייצב על המשמר בחוץ, לפעמים היה זה אפילו הרב הגאון ר׳ יהושע הורודנר זצ״ל בכבודו ובעצמו. וכאשר קיבלנו מן השומר אתראה על הסכנה המתקרבת, היינו מסתירים כהרף־עין את הגמרות ולוקחים במקומן את ספרי־הלימוד ״הכשרים״. כך ניצלנו לא פעם מאימת הדין.

משחק זה נמאס עלי והחלטתי לנטוש את הארץ הסוציאליסטית ולחפש מקלט באחת הישיבות בפולין. להשגת מטרתי נעזרתי באחותי הבכירהביילה ז״ל שביקשה לעבור לפולין כדי לפגוש שם את בעלה. ברם, הנסיעה המשותפת שלנו לא הוכתרה בהצלחה. השלטונות הפולניים כלאו אותנו כשלושה חודשים במחנות־הסגר בסטולבצי ובבאראנוביץ׳, ולאחר מכן הוחזרנו, בליווי משמר, למינסק. לאור היום, לבוש בתלבושת הגימנזיסטית שלי, צעדתי יחד עם אחותי, מלוּוָה בשוטרים חמושים. עוברים ושבים הסתכלו עלינו בתמיהה ובהשתתפות בצער.

הגענו לאחד הבנינים ברחוב זַאכַארְיֶבסקַאיָה. במרתף, שאליו הוכנסתי לאחר חקירתי, פנה אלי אסיר אחד שישב בפינה ואמר בעברית צחה: ״מה, גם צעירים כאלה אוסרים! אל דאגה, חביבי, לא יחזיקו אותך כאן זמן רב. הבעיה אתי קשה יותר, כי אותי מאשימים בציונות. אני זקוק לעזרתך במסירת מכתב למשפחתי. שמי מנחם איצקוביץ. את המכתב אכין עוד היום. התסכים לקיים עבורי שליחות זו?״ עניתי ללא היסוס בחיוב.

באותו מעמד נזכרתי כי את האיש הזה כבר פגשתי לפני כן, היה זה באחת הקייטנות בקירבת היער בפרבר קומארובקה. שם נהגו אנשי מינסק לשכור לתקופות קצובות בתי־עץ של איכרים רוסיים. בעונת פגרת הלימודים יצאתי גם אני לקייטנה כזו. כשטיילתי באחד הערבים ביער הארנים, הצביע המלווה שלי על אדם שטייל בחברת ילד בן 4 ואמר: ״זהו המורה מנחם איצקוביץ, הוא מדבר תמיד עברית, גם ילדו הקטן מדבר רק עברית. הפלא ופלא!״ זהו איפוא המורה איצקוביץ, שפגשתיו במרתף הבולשת. הסתכלתי בו ביראת כבוד וקיבלתי מידיו את המכתב. למחרת העבירו אותי מן המרתף לבית־הסוהר המרכזי. מקץ כשבוע ימים שוחררתי ומיהרתי למסור לתעודתו את המכתב שהופקד בידי.

הפגישה השניה, אחרי שחרורי מבית־הסוהר, היתה לי עם אבי, ר׳ מנדל חרוץ ז״ל, ששכב על ערש־דווי באחד מבתי־החולים בעיר. הוא היה אז רק בן 57, אולם בדידותו במשך 14 שנה, לאחר מות אמי יוכבד ע״ה, ותלאות מלחמת־העולם הראשונה, שברו אותו. בית־המסחר שלו לשעונים ולתכשיטים ברחוב קוידאנובסקאיה כבר הושבת מזמן, והוא התקשה מאד בכלכלת ילדיו.

מצאתיו בבית־החולים, משותק ומחוסר יכולת לדבר, כשעל־ידו עומדת אחותי צפורה ע״ה שהתנדבה לשרת כאחות באותו בית־החולים כדי לטפל באבינו ולדאוג לכל צרכיו.

התקרבתי אל מיטת אבי. לא יכולנו לדבר, אולם בעיניו מצאתי מבע למחשבותיו. הוא שמח לבואי והזיל דמעה של שמחה מהולה בעצב. לרגע הפלגתי בדמיוני אחורה, לאותו זמן כאשר אבי היה סוחר ידוע ומכובד בעיר. ראיתי עצמי יושב על ידו בבית־המדרש הגדול, בחצר בתי־הכנסת, ומאזין לקולותיהם הנעימים של חזן העיר שלמה קופשטיק והמקהלה שלו. נזכרתי באורחים היהודים, על פי רוב חיילים, שאבי היה נוהג להביא אִתו מבית־הכנסת לסעודות שבת וחג. זכרתי גם את עסקנותו הציבורית. כל זה לא היה קיים עוד.

אבי נפטר כעבור ימים מספר. חשבתי בלבי, כי אם הוחזרתי לברית־המועצות רק כדי שאספיק לראות את אבי לפני מותו, דייני.

פגישתי השלישית היתה עם מורי ורבי ר׳ נחום חייטמן זצ״ל, שעמד בראש הישיבה הקטנה ״שערי תורה״, שהתמקמה בבית־הכנסת של החייטים בחצר בתי־הכנסת. זו לא היתה ישיבה במובן המקובל, אלא מקום מפגש לצעירים שבאו ללמוד תורה מפי הרב בזמנם הפנוי. שם פגשתי את ידידי אברהם רוזנשטיין (אבן־שושן), שהיה אז גימנזיסט מבית־הספר הריאלי במינסק, ועוד חברים מבתי־ספר אחרים.

ר׳ נחום היה איש אציל, עטור זקן נאה, פיקח וקנאי, ופיו מפיק מרגליות. אנשי העיר האמינו כי צדיק זה הוא גם בעל־מופת, והתייחסו אליו בכבוד רב.

מאבי ז״ל שמעתי סיפור על ר׳ נחום שהיה מהלך בשבת בקירבת בית־הכנסת ופגש בבחור שעישן סיגריה. אמר לו: ״זרוק את הסיגריה! שבת היום״.

ענה לו הבחור בחוצפה: ״אל תשיא לי עצות!״

רגז ר׳ נחום ואמר: ״שטום זאָלסטו ווערן!״ (שתהיה לאילם!).

צדיק גוזר והקב״ה מקיים. איבד אותו בחור את כושר דיבורו. באה אמו של הבחור להתחנן לפני ר׳ נחום שיחוס על בנה ויבטל את הגזירה. נעתר ר׳ נחום להתפלל בעדו, בתנאי שהבחור יבטיח לשמור על קדושת השבת. גם תפילה זו של הצדיק נענתה ממרומים.

לר׳ נחום היה קול תקיף וברור. שיעוריו בתלמוד נעמו מאוד לאוזן. הוא היה מסביר את הסוגיה בגמרא בבהירות רבה וכל שומעיו הבינו אותו. אחרי שסיים את הסברו נהג לקום ממקומו ולטייל מסביב לבימת בית־הכנסת עד שתלמידיו יעכלו את אשר למדו.

נוהג היה ר׳ נחום לזרוק מרה בבעלי־הבתים מהסביבה שהיו באים לסוף שיעורו כדי להגיד קדיש דרבנן. היה מתריע נגדם בקול רם: ״למה אתם באים רק כדי לצעוק סקַנדַל, סקַנדַל (יתגדל), הלא העיקר הוא הלימוד ולא הסקַנדַל״. בדרשותיו בבית־הכנסת בלילי־שבתות היה ר׳ נחום כובש לבבות. פיו חוצב להבות אש ושופע אמרות חז״ל קולעות וחודרות ללב.

אהבתי את הצדיק הזה וחיפשתי את קירבתו. יום אחד, כאשר ליויתי אותו בלכתו לביתו, סיפר לי כיצד גדל בעוני ובחוסר־כל. עוד בילדותו אהב לשמוע דרשות של רבנים. פעם נודע לו כי בשבת פלונית ידרוש רב מפורסם בבית־הכנסת. הילד ידע כי המבוגרים לא יַרשוּ לו

להיכנס, לכן ניסה להקדים תרופה למכה. היה זה ביום חורף סגרירי. הוא הקדים לבוא לבית־הכנסת, שהיה עדיין ריק מאדם וחדר לאחד הארונות הקטנים שהיו שם מתחת לספסלי הישיבה, ושימשו כמלתחות לבגדי המתפללים. בארון צר־ממדים כזה התקפל הילד וסגר על עצמו את הדלת. והנה הופיע בעל המקום, שהוריד את מגפיו הרטובים ותחב אותם לתוך הארון. המגפיים פגעו באפו של הילד. הוא נפצע ופרץ בבכי. מיד הוציאוהו, ניגבו את הדם שזב מאפו, והירשו לו לשמוע את הדרשה.

את הצדיק הזה רציתי לפגוש כאשר שוחררתי מבית־הסוהר במינסק. מצאתיו שוכב חולה בביתו. רציתי לעשות משהו בשבילו, ולא ידעתי מה. התייעצתי עם אחותי הבכירה, ולמחרת היום הבאתי על שכמי חצי־שק קמח לביתו. הוא הודה לי בלבביות, העתיר עלי ברכות.

מקץ חודש ימים עזבתי בשנית את מינסק. הפעם עלה בידי להגיע למחוז־חפצי — לישיבת וולוז׳ין הנודעת. וכעבור שנים מספר, ב־1926 עליתי ארצה.

חלפו שנים. התכתבותי עם משפחתי במינסק התנהלה כסדרה, עד מלחמת־העולם השניה. מאז אבדו עקבות קרובי. נסיונותי להתחקות על עקבותיהם לא נשאו פרי. רק לאחרונה נודע לי מפי עולה ממינסק שנפגש עם בן־דודי יצחק חרוץ, כי אחי, אחיותי וכל משפחתי ניספו בשואה.

מראה רחוב־קוידאנוב ב־1981 הנשקף אל כיכר־הסובור
בקומה השניה של הבית הראשון משמאל התגורר המחבר בילדותו

יעקב קלֶבנוב

מינסק כתחנה בדרך העליה ארצה

המחבר, יעקב קלבנוב (1899—1982) עלה ארצה ב־1921. פועל־חלוץ. לימים — אמרכל השבועון "הפועל־הצעיר", ועם צאתו לגימלאות — מנהל הסניף התל־אביבי של אגודת שוחרי האוניברסיטה העברית.

השנים הראשונות שלאחר המהפכה ברוסיה היו ימי אנדרולומוסיה בעולם. השלטון המרכזי לא היה יציב. גנרלים של צבא הצאר לשעבר גייסו גייסות על מנת למגר את המהפכה (דֶניקין, וראנגֶל, קולצ׳אק ועוד). עמי הספָר: האוקראינים, הבילורוסים וכו׳, ניסו להקים ממשלה עצמאית ולהינתק מרוסיה (פֶטלורה, בּאַלאכוביץ׳).
צבא פולני פלש לרוסיה ועד קיוב הגיע. פרצה מלחמת אזרחים. ה"אנרכיסט" מאכנו הקים גייס והיה פורץ לערים ולעיירות בתחום־המושב היהודי, פורע פרעות באוכלוסיה, מחרים ובוזז ומסתלק. כנופיות של ליסטים, חיילים שערקו מהחזית על נשקם, היו משתלטות על עיירות, הורגות ובוזזות. תוך כדי שנה אחת היה השלטון עובר מיד ליד עשרות פעמים. בערבוביה הזאת התארגנו חבורות של נוער ציוני שחתרו לגבולות על מנת להבריחם ולעלות ארצה. אחת התחנות בדרך העליה היתה מינסק, הקרובה לגבול הפולני.
חבורה שכזאת התארגנה בעיר יֶקאטֶרינוסלאב בתוך הסניף של צעירי־ציון. סניף זה היה אחד הגדולים והפעילים ביותר ברוסיה הסוביטית. היו בו כוחות אינטלקטואליים רבים והוא פיתח פעולה תרבותית עֲנֵפה מאוד. התבלטו בפעולה זו המשורר אברהם שלונסקי ואחיו דב, הסופר פנחס שיפמן ועוד.
בפברואר 1920 התארגנה בסניף יֶקאטרינוסלאב קבוצה לעליה שבמרכזה משפחת שלונסקי: דב שלונסקי ואשתו אהובה, אברהם שלונסקי ואשתו לוסיה, אחותם פַניה שלונסקי — שנישאה לָיָמים לוַגמן, אביו של הפסנתרן יהלי וַגמן, גיסו מרדכי שולמן, אני

חברי "החלוץ" ביֶקאטרינוסלאב
2. דוב שלונסקי, 10. פַניה שלונסקי־וַגמן, 12. אברהם שלונסקי
17. יעקב קלֶבָּנוב

ועוד כמה חברים. התחלנו לטפל בהכנות ליציאה לעבר הגבול. פרט לדב שלונסקי ואשתו אהובה, שהיו בוגרי אוניברסיטה, היינו כולנו סטודנטים. כדי לנסוע ממקום למקום היינו צריכים להצטייד ברשיון מיוחד. איך להשיג רשיון שכזה?
בערבים הספרותיים־המוסיקליים שהיינו מסדרים בלילות־שבת היה בא לסניפנו המשורר פרץ מרקיש. הוא היה יידישיסט, נוטה לקומוניזם, ובבואו אלינו לסניף היה מתנַכח, ביחוד עם אברהם שלונסקי, בשאלת השפות, עברית או יידיש. פרץ מרקיש היה אז עובד ה״נארקומפרוס״ (הקומיסאריון להשכלה). אברהם שלונסקי פנה לפרץ מרקיש שיעזור לנו להגיע למינסק. על סמך מה? כיוָן שבמינסק הולך ומוקם מכון לתרבות יידיש, רוצה קבוצתנו להשתלב במכון זה. ואכן מרקיש השיג לנו, כתלמידים הנוסעים להשתלמות במכון במינסק, רשיון נסיעה עד חאַרקוב.
מכיר אחד, שעבד ברכבת, העמיד לרשותנו קרון־משא מיוחד ובו התרכזנו עם כל המיטלטלים והצידה. הנסיעה נמשכה ימים על ימים. אספקת הפחם לרכבת לא היתה תקינה. הגענו לחאַרקוב. היה זה בפברואר 1921.
אברהם שלונסקי נזכר שבחרקוב נמצא חברו ללימודים, גייסינסקי שמו. גייסינסקי היה בחור מוכשר מאוד. ידע עברית על בּוּריָהּ. עם זרם המהפכה הצטרף לתנועה הקומוניסטית והגיע עד לתפקיד של מזכיר הצ׳אֶ־קא באוקראינה. חרקוב היתה אז בירתה של אוקראינה. ולשם נסיעה למינסק היינו זקוקים לרשיון מגבוה. שלונסקי נפגש עם גייסינסקי וביקש את עזרתו להשגת רשיון הנסיעה למינסק. גייסינסקי התרגז מאוד. הבין, כנראה, לשם מה אנו רוצים להגיע למינסק, ותבע מאתנו במפגיע לחזור ליֶקאטרינוסלאב. היינו מדוכדכים מאוד. אך כעבור יומיים־שלושה הוא הופיע אצלנו, חגור אקדח, חבוש כובע מכוכב. שוחח עם אברהם שלונסקי בידידות רבה. הבינוֹנו שחל שינוי בעמדתו. הוא השיג לנו רשיון למינסק. כשנפרד מאתנו, אמר: בעוד כמה שבועות ניפגש במינסק.
חברינו במינסק מהסתדרות ״החבר״ קיבלו אותנו יפה. חברה אחת, רחל ליפקין, הציעה לנו להתרכז כולנו בכריכיה של אביה, ששבתה מעבודה. ואמנם התרכזנו כולנו בבית משפחת ליפקין.
התעוררה שאלת הקיום. ממה נתפרנס עד שנעבור את הגבול? דב שלונסקי ואשתו אהובה הסתדרו כמורים בבתי־הספר. ומרדכי שולמן, גיסו של שלונסקי, ואני נתמנינו כמנהלי־עבודה בקבוצת חופרי כבול. היה עלינו לספק לתחנת החשמל במינסק 2,000 ממ״ע כבול. את הכבול היינו חופרים באתי חפירה. מוציאים גוש כבול בעובי של 20 ס״מ, מסדרים לייבוש כמו לבֵנים ולאחר שהכול התיבש, היינו מובילים אותו העירה בעגלה. לרשותנו עמדה עגלה עם שני סוסים.
איך נתקבלתי לעבודה זו? הייתי תלמיד הפקולטה למכרות באוניברסיטה. כשפניתי למשרד הבילורוסי בדבר עבודה, שמח מנהל־המשרד כמוצא שלל רב. סבור היה שאני מהנדס־מכרות מושלם. למעשה לא ידעתי ולא כלום על חפירות כבול. אך במשרד זה עבד מומחה יהודי אחד, ליברמן שמו. סיפרו שהוא יהודי בעל לב־חם, ציוני בסתר לבו. באתי אליו הביתה ודברתי איתו גלויות: אנו קבוצת־עליה, ועליך לעזור לנו עד שנעבור את הגבול. וכך היה. אני הייתִי המנהל להלכה והוא למעשה הדריך אותי בכול. יום־יום היינו מגיעים למינסק בעגלה. מקום העבודה היה במרחק 10 ק״מ ממינסק.
באחד הימים, כשהגענו הביתה, מצאנו את גייסינסקי אצלנו. הוא הודיע לנו, שבדעתו להצטרף אלינו ולעלות ארצה. הייתכן שמזכיר הצ׳אֶ־קא באוקראינה ייעדר מעבודתו? בכן,

גייסינסקי הודיע לממונים עליו כי עליו לנסוע לחקירה מסוימת בסיביר. שם היה לו חבר. הם נדברו ביניהם כי לאחר שבוע ימים יודיע החבר הזה לשלטונות כי גייסינסקי נהרג.
באותו זמן עבדה במינסק ועדה מעורבת רוסית־פולנית לרפטריאציה — העברת פליטים פולנים מרוסיה לפולין ופליטים רוסים מפולין — לרוסיה. בראש הועדה הזאת עמד יארוסלאבסקי, ראש ועדת־הביקורת המרכזית של המפלגה הקומוניסטית ברוסיה. גייסינסקי היה ידידו האישי של יארוסלאבסקי. הוא פנה אליו וסיפר לו, כי יש לו בחורה מעבר לגבול והוא רוצה להביאה לרוסיה ולשאתה לאשה. לשם כך בא למינסק. יארוסלאבסקי האמין ונתן לו פתק למשמרות הרוסיים שלא יעכבו אותו ויאפשרו לו לעבור את הגבול.
בהיותנו במינסק טיפל בנו יפה מאוד הנוער הציוני המקומי. זוכר אני את האחים פְרֶסמן והרצל ברגר. בכל יום ששי היו באים אלינו יצחק ברגר והמורים חיים תנעזר ומנחם איצקוביץ. כולם עשו כמיטב יכולתם כדי להנעים לנו את הישיבה הארעית במינסק.
צעירים וצעירות היו באים אלינו בלילות שבת ומבלים יפה בשירה ארץ־ישראלית. אברהם שלונסקי חיבר שירים לרוב שנפוצו בכל סניפי "החלוץ" ברוסיה. לרוב כתב עברית, ולפעמים גם רוסית. פעם חיבר שיר על חיים תנעזר שהיה גזבר ועדת־העליה, ושלונסקי חשד בו שאינו מפריש די כסף להברחת הגבולות. הנוער הציוני במינסק התכנס בערב על־יד חלונו של תנעזר ושר לו סרנדה זו.
את הגבול הברחנו אחד־אחד. היו יהודים בעלי־עגלות שעשו יד אחת עם המשמרות ותמורת כסף היו מבריחים את הגבול. אני היחידי עברתי את הגבול בדרך ליגאלית. עוד בהיותנו בחרקוב הכרתי שם את צבי רוזנשטיין (אבן־שושן), איש מינסק, שהיה מפעילי צעירי־ציון בחרקוב. היה בידו דרכון של אביו, שבו היה רשום כי האב הוא יליד ליפנישקי בפלך וילנה. הוא מסר לי את הדרכון, באמצעים כימיים מחקנו את שמו של רוזנשטיין והכנסנו במקומו את שמי. המומחה לזיוף היה דב שלונסקי. הוא גם הכין חותמת של "הועד לפליטים בניקופול" והוציא תעודה כי בתאריך מסוים הגיע לניקופול כפליט יעקב קְלֶבנוב מהעיירה ליפנישקי. בדרכון ובתעודה המזויפים הגעתי לועדה כחוזר ל"מולדתי" פולניה.
עברתי את הגבול לסטולפץ ומשם לבאראנוביץ. שם טיפלה בנו משפחת גינזבורג, שאחת מבנותיה, יהודית, היתה לימים רעייתו של חוקר המקרא בן־ציון לוריא. אחרי־כן הגעתי לוילנה וחיכיתי ליתר אנשי החבורה. הם הגיעו זוגות־זוגות לוילנה ומשם לוארשה.
גם גייסינסקי הגיע לוארשה. היו קשיים בסידור עלייתו ארצה, אך בהשתדלותו הנמרצת של אברהם שלונסקי עלה גם הוא, ובא לעין־חרוד, לגדוד־העבודה. לאחר מכן התחבר עם קבוצת אלקינד, עזב את הארץ ועבר לאיטליה. משם שיגר מכתב לועד המרכזי של המפלגה הקומוניסטית במוסקבה, התוַדה, היכה על חטא, וביקש רשות לבוא לרוסיה, אך נענה שעליו להישאר באיטליה ולהיות פעיל במפלגה הקומוניסטית שם.
הוא התחיל ללמוד כימיה והיה לאחד מגדולי המדענים במקצוע זה. השתתף באחת הועידות שהתכנסו במכון וייצמן, הירצה גם באוניברסיטה העברית בירושלים. הוא חי בפאריס, ואינו פעיל עוד בתנועה הקומוניסטית — איש־מדע בלבד.

שלמה אבן־שושן

משימה שנכזבה

המחבר נולד במינסק ב־1910. עלה ארצה ב־1925. מראשוני קיבוץ שדה־נחום. מעורכי הוצאת הקיבוץ המאוחד. תירגם מרוסית ומיידיש. מספריו: "סיפורו של מסע, עשרים יום בברית־המועצות" (1964); "על האבנים, עם סופרים וספרים" (1979).

במבט לאחור של שישים שנה ומעלה קשה עלי להחיות את חוָיות ילדותי ונעורַי בעיר־הולדתי ובית־גידולי מינסק. זכרונותי בהכללתם הם יותר פרי חשיבה מסָכמת בדיעבד, מאשר חוָיה מוחשית ורוטטת כבעת היוָצרה. ואין צריך לומר כי הערכותי היום לגבי עבָרי הן פרי סיכום רטרוספקטיבי של אדם בערוב יומו.

בֵּית אבא, המורה והסופר העברי חיים־דָוד רוזנשטיין, ממיַסדי "החדר המתוקן" במינסק בראשית המאה, מסופרי "המליץ" ו"הצפירה", עורכָם של ספרי־עזר לתלמיד — בַּית שהיה שָקוי תרבות עברית שָרשית ואמונה ציונית צרופה, עיצב באורח טבעי, מיַלדותי, את פרצופי העברי והציוני המובהק. ואילו מחוץ לבית ההורים גָאה הרחוב הסוביטי, המהפכני, הקומוניסטי והיאֶוסאֶקי, העוין והרודף עד חָרמה את העברית והציונות. על השפעת הרחוב נוספה במלוא עָצמתה גם אוירת בית־הספר הסוביטי, הרוסי, "העמלני", שבו למדתי חמש שנים, מגיל י"א ועד עלייתי ארצה בטרם מלאו לי ט"ז שנה. אוירת בית־הספר היתה גם היא רוויָה כל־כולה עוֹיְנות לא רק לציונות, אלא גם לדת היהודית ולעברית כשפת "כלי־הקודש" הריאקציוניים. אף על פי כן יצרתי לי כנער, ואולי כאחד מאלפי נערים יהודיים כמוני, מעין תיאוריָה שאיפשרה לי למַזג לויאליות ואפילו אהדה למשטר הסוביטי למרות עוינותו לציונות, עם דבֵקות ללא סייג בעברית ובציונות. אמרתי לנפשי כי בעוד שהמשטר הסוביטי חותר ליתר שויון וצדק סוציאלי, ונעלֶה לאין שיעור על המשטר הצארי שקָדם לו, הרי במדיניותו הלאומית לגבי העם היהודי הוא טועה, בשוגג או במזיד, טעות שאין לה כפרה. מובן מאליו שכבר אז ידעתי שאסור לי לתת פומבי להגיגַי אלה, כדי שלא ליתן פתחון־פה למַשחית.

בראשית שנות העשרים, בד בבד עם לימודַי בבית־הספר הסוביטי־העמלני מס׳ 4, מצאתי עצמי יום אחד חבר לקבוצת נערים קטנה, 10-12 איש, שעשתה ערָבֶיה קודש לעברית ולציונות. איני זוכר איך ומתי בדיוק התלַקטה חבורה זו, ואפשר שהשפעת אחֵינו הקשישים כלשהו מאתנו, וכבר היו חברים לארגונים הציוניים השונים — "החבר" ו"החבר הצעיר" ועוד, סייעה לכך. אך ברי לי שהגורם העיקרי שאיפשר והנעים את פעילותנו היה האירוּח הנלבב והמושלם בדירת משפחת סוֹסֶנסקי. היה זה בית ציוני בלתי־רגיל, ששעריו פתוחים תמיד לפני הנוער הציוני, על אף הסכנה שבדבר, כאילו לא היה כלל בית־מגורים של משפחה, אלא מועדון ציוני מובהק, שהמשטר רוצה ביקָרו. מלבד ההורים והבת לֶנה, שנוכחותם לא הורגשה כלל בבית בעת ויעודינו, היו בבית שלושה בנים. (הבן הבכור, שלמה, סופר עברי שנודע בכינויו הספרותי "שלמה רוסי", כבר יצא אז את מינסק.) הגדול, דודקה, בחור כבן י"ז, היה חבר "החבר" ו"החלוץ", ואירח את חבריו־לתנועה בני־גילו, ועמהם גם אחי אברהם, ואילו השנַיִם האחרים, לֶויק ומֶליק, היו בני־גילנו בקירוב, ואליהם בדירת

הוריהם נָהרנו כולנו כפרפרים הנמשכים אל האור.
הבית היה בעומקה של חצר רחבה ופתוחה לרחוב, אך מאחורי הבית היה שטח צר ומחופה בחומת אילנות, ושם יכולנו להיוָעד באין רואה ובאין מפריע. היינו נערים בני י״ג בקירוב, מאזורי־מגורים שונים ומרוחקים, מבתי־ספר שונים, ולרוב לא הכרנו זה את זה לפני כן. אך זימנה אותנו וליכדה אותנו לחבורה אחת הזיקה העמוקה, הבלתי־מסויגת, לעברית ולציונות. דיברנו וכתבנו עברית, בהברה האשכנזית כמובן. הוצאנו לעתים תכופות למַדי עתון עברי, בכתב־יד, בעותק אחד בלבד, וגידשנו אותו במאמרים, שירים ורשימות וכיו״ב. מטעמי חשאיוּת היינו חותמים בכינויים שונים. אני חתמתי, בין השאר, בשם ״שַׂהרון״, מעֵין ראשי־תיבות וסוף־תיבה של שמי ושם־משפחתי בטרם עוּברַת, בתוספת התיבה ה׳ — הלֵוי, ולאחי אברהם הצעתי, וכמדומה אף עשה כן, שיחתום בעתון תנועתו, על־פי אותה מתכונת: ״אהרון״. כקוריוז שמורה בזכרוני חתימה של נער אחד בעתוננו. שמו היה מאכּס, וכנראה חָשש שמא ייַחסוּ את דבריו־שלו למנהיג הציוני הנודע, וכדי להוציאנו מכּלַל טעות חתם בכינוי ״לא נורדוי״.
ליָמים, כשנערכו חיפושים ומאסרים בקרב החברים הקשישים יותר מאתנו, נפלו גליונות של עתוננו לידי הגֶפֶּ״אוּ. אחד הנאסרים סח לי לאחר שחרורו, כי בשעת חקירתו הוּבא אליו גליון של עתוננו, והוא נתבקש לקרוא ולתרגם מעברית את מאמר־הפתיחה (שנכתב על־ידי). זכורני, כי למרות צערי על שחֵילנו היה לזרים, זחה עלי דעתי אז. ממש כך גם הגבתי על העוּבדה, שנודעה לי באקראי זמן מועט לפני עלייתי, כי למרות גילי הצעיר, כבר החלו ״שפּיקים״ (בַּלשים) במעקבֿ אחרי.

משפחת סוסנסקי
למטה — ההורים בצדדים וסבא-סוסנסקי באמצע
למעלה משמאל — הבנים: מֶליק, סוליה (שלמה), לֶנה, דוד׳קה, לֶויק.

פעלנו כקבוצה מצומצמת ונפרדת ובמשך הזמן אימצנו לנו ולעתוננו את השם ״הַתְּחִיָּה״. אך שינוי בולט במעמדנו התנועתי חל יום אחד כאשר נתבשרנו שהפכנו להיות הסניף המינסקאי של תנועת ״השומר־הצעיר״ הכל־רוסית. תנועה זו היתה מפולגת אז בקנה־מידה ארצי לשני זרמים: הלאומי־העמלני והלאומי־המעמדי. אנו שוּיַכנו לפלג הלאומי־העמלני, ואף שלא התמצאנו בדקדוקי ההבדלים שבין שני הפלגים, קיבלנו ללא עוררין את פסיקת חברינו הקשישים מאתנו, וראינו עצמנו מעתה כחלק מתנועה גדולה ארצית.

מעתה נוצק תוכן חדש, צופי לפעולתנו. והתנועה גדלה, קלטה אל שורותיה גם שכבה צעירה. קמו בוַדאי גם מרכזי־ויעוד נוספים. אך אנו, הגרעין הוָתיק, המשכנו להסתופף כמאז בין כתלי ביתה ובמסתרי חצֵרה של משפחת סוסנסקי.

בסיועו של המדריך, הקשיש קצת מאתנו, זלמן כהן (כיום פרופיסור לאמנות יהודית בקיוב), החדרנו לויעודינו את כל האֶלמנטים הצופיים על כל סממניהם. הרבינו במשחקים צופיים, בטיולים ליערות שבפרברי מינסק, המשכנו בפעולתנו התרבותית העברית בעל־פה ובכתב, שרנו שירים שומריים בעברית וברוסית, ציַינו ימי מועד חכרון. זכור לי במיוחד נשף־ביאליק ״גראנדיוזי״ שערכנו בדירת סוסנסקי בנוכחות חברים קשישים יותר ובתכניתו גם הרצאה, דקלומים, המחָזה ושירה ועוד.

זכורני שטיפחתי אז משאָלה בלבי: לחַבר בעברית פנקס־הצופה, מעֵין ה״ספוּטניק של הסקאוּט״, שיכלול את כל העיקרים, הדיברוֹת, המשחקים, השירים, התאריכים וכדומה של תנועתנו, ובו ייוּחַד מקום גם להבהרת עמדתנו הלאומית־הציונית, אך לא האנטי־סוביטית. ברם עלייתי מקץ זמן קצר ארצה מנעה ממני את העמידה במבחן מימושו של פרוֹיֶקט זה. ומלים מספר על אחדים מחברי קבוצתי. כבר הזכרתי את האחים לֶויק וּמֶלְיק סוסנסקי ומדריכנו זלמן כהן. היה עמנו גם אחיו הצעיר של זלמן, אליה כהן, נער נמוך־קומה, שחרחר, יפה־עיניים, הומוריסטן מטבע ברייתו. על הפֶלְיֶטונים שלו בעתוננו היה חותם בכינוי ״בן־נַנס״. לְיָמים עבר לכתיבה ביידיש ונהיה לאחד הסופרים הבולטים בספרות יידיש הסוביטית. במלחמת־העולם השניה נפל כלוחם בקרָב.

והיה עמנו שלום מולוצ׳ניקוב (ידין), בן למורה עברי. נער מחונן, בעל ראש פתוח. בעתוננו ״התחיה״ היה שלום חותם על פרי עטו בשם ״שַׁהַם״, ראשי תיבות של שלום הלוי מולוצ׳ניקוב. הוא היה הראשון שעלה מאתנו לארץ, ב־1925. חי כל ימיו בארץ חיי חלוץ ואיש־קיבוץ בכל נפשו ומאודו. נפטר ונטמן באדמת קבוצת גבע בעמק יזרעאל, בשנת היובל לעלייתו, ב־1975.

עם חברינו שזכו לעלות ארצה נמנה גם יהודה רבינוביץ, בנו של הרב המינסקאי הראשי ר׳ לייזר ונכדו של ״הגדול״ ממינסק. נאסר ב־1926 והוגלה לתורכמניסטאן. עלה ארצה לאחר שחרורו. בארץ כיהן, עד צאתו לגימלאות, כמהנדס עיריית תל־אביב, וכן כמהנדס הסוכנות היהודית. ובקבוצתנו במינסק — גם בן־דודו שאול רבינוביץ, שכרבים מקרב הנוער בברית־המועצות, שטוף היה בייצור מכשירי־ראדיו מתוצרת עצמית. שאול לא עלה ארצה.

והיה עמנו יוסף וֶלקוביץ, נער קטן קומה, וקולו עָרֵב כשל זמיר. היה לו כתב־פנינים, ועל רשימותיו בעתוננו חתם בשם ״בן־שלמה״. כשהוא היה שר ניגונים חסידיים או את שירו של טשרניחובסקי ״והיָה בחֶשכת הערב״ בלחן מזרחי ייחודי (שאינו מוכר בארץ), היינו כולנו מוקסמים, עוצרים נשימתנו ומבקשים ששירה זו לא תסוף לעולם. אך היא סָפה אי־שם בצינוקי ברית־המועצות ונאלמה לעד. אחיו ואחותו הקדימו לעלות לארץ. אחותו חיה וֶלקוביץ־מנוסי נפטרה בגבע בשנת 1982. אחיו שמעון ולקוביץ נפטר ב־1983.

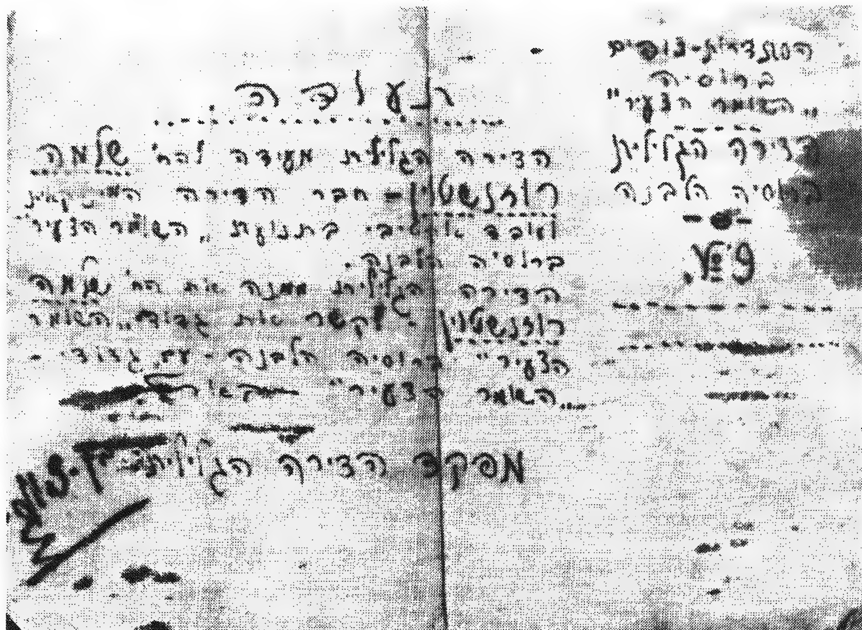
כשאני מעיין עכשיו במכתבים, הרווים געגועים וכמיהה לקשר עם הארץ — מכתביהם של מֶליק ולֶויק סוסנסקי, אֶליה כהן, יוסף ולקוביץ, גבריאל שפירא, ישעיהו לוריא, מישה בורוביק ואחרים שהגיעו אלי ממינסק למקוה־ישראל בשנתיים הראשונות לעלייתי, מתכווץ בי לבי בכאב על חברים יקרים שכָּלו להיות במחונני עפרות ארצנו — ולא זכו...

יום אחד בשלהי שנת 1925, כבר לאחר שסיימתי חוק־לימודי בבית־הספר הסוביטי־העמלני, הגיע לבית הורי מברק מאחי אברהם, שעלה ארצה כחצי־שנה לפני כן, כי שיגר לי דרישה. משרד־הפנים הסוביטי לא נמנע אז מלתת לי אשרת־יציאה, כלנער הסמוך על שולחן אחיו שבחו״ל. כך זכיתי ונחרץ עתידי כאזרח ארצנו, וארץ־ישראל נקנתה לי לא בִיסורים.

באחד הימים של הפרידה מחברים בטרם נסיעה, נתן לי מדריכנו זלמן כהן פיסַת בד לבן ועליה נרשם בדיו כי הוטל עלי מטעם ״הדירה הגלילית ברוסיה הלבנה״ של הסתדרות הצופים ברוסיה ״השומר הצעיר״ (במינוח העברי שרָווח אז תורגמה המלה הרוסית ״שטאב״, שפירושה ״המַטֶה״, במלה ״הדירה״, אולי על שום דמיונה של מלה זו השאולה מגרמנית למלה ״שטוּב״ — בית) — ״לקַשר את גדודי ׳השומר הצעיר׳ ברוסיה הלבנה עם גדודי ׳השומר הצעיר׳ בארץ״. על התעודה חתם זלמן בכינויו ״בן־ציון״.

אף שלא היה מחוּוָר לי מה וכיצד עלי להקים את הקשר האמור, נטלתי את פיסת־הבד ונתתיה לאמא, והיא תיחבלה ותפרה אותה אל הצד הפנימי של מעילי מתחת לביטנה. וכך הברחתי תעודה זו עמי לארץ בדצמבר 1925.

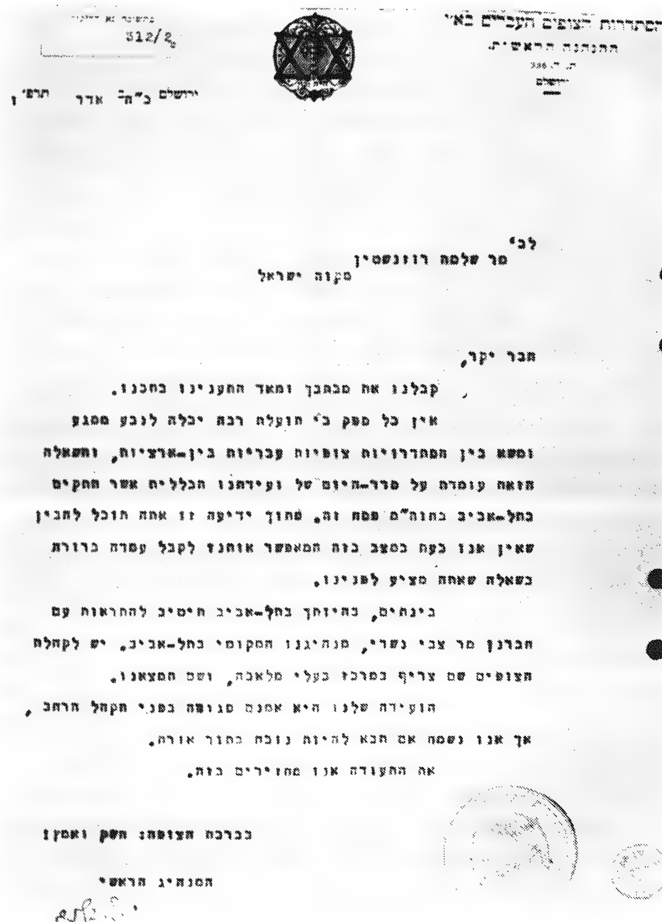
וכעבור ימים מספר, ואני תלמיד חדש בכיתה א׳ של בית־הספר החקלאי מקוה־ישראל, עוד טרם הספקתי לעכל את התמורות הגדולות שחלו בנסיבות חיי, נזכרתי ב״משימתי״. פרמתי את הביטנה והעליתי את התעודה מסֵתר מחבואה לאור עולם. תהיתי מה וכיצד למלא את השליחות שהוטלה עלי. לבסוף שיגרתי מכתב להנהגה הראשית של הסתדרות הצופים בירושלים, כתבתי בו מה שכתבתי, וליתר תוקף צירפתי את התעודה שעלֵ גבי פיסת־הבד.

הסתדרות-צופים
ברוסיה
"השומר הצעיר"
הדירה הגלילית
ברוסיה הלבנה

תעודה

הדירה הגלילית מעידה להח' שלמה רוזנשטין - חבר הדירה [illegible] [illegible] בתנועת "השומר הצעיר" ברוסיה הלבנה.
הדירה הגלילית ממנה את הח' שלמה רוזנשטין לקשר את גדודי "השומר הצעיר" ברוסיה הלבנה - את גדודי "השומר הצעיר" [illegible]...

מפקד הדירה הגלילית: [illegible]

הסתדרות הצופים העבריים בא״י
ההנהגה הראשית
ירושלם

312/2

ירושלם כ״ה׳ אדר תרפ״ו

לכ׳
מר שלמה רוזנשטין
מקוה ישראל

חבר יקר,

קבלנו את מכתבך ומאד התענינו בתכנו.

אין כל ספק כי תועלת רבה יכלה לנבע ממגע ומשא בין הסתדרויות צופיות עבריות בין-ארציות, והשאלה הזאת עומדת על סדר-היום של ועידתנו הכללית אשר תתקים בתל-אביב בחוה״מ פסח זה. מתוך ידיעה זו אתה תוכל להבין שאין אנו כעת במצב בזה המאפשר אותנו לקבל עמדה ברורת בשאלה שאתה מציע לפנינו.

בינתים, בהיותך בתל-אביב תיטיב להתראות עם חברנו מר צבי נשרי, מנהיגנו המקומי בתל-אביב. יש לקהלת הצופים שם צריך במרכז בעלי מלאכה, ושם תמצאנו.

הועידה שלנו היא אמנם סגורה בפני הקהל הרחב, אך אנו נשמח אם תבא להיות נוכח בתור אורח.

את התעודה אנו מחזירים בזה.

בברכת הצופים: חזק ואמץ!

המנהיג הראשי

קיבלתי כעבור זמן תשובה אדיבה שבה הוזמנתי לפגישה עם ״מר צבי נשרי, מנהיגנו המקומי בתל־אביב״, וכן ״להיות נוכח בתור אורח״ בועידה הכללית של הסתדרות הצופים שעל סדר־יומה גם השאלה של ״מגע־ומשא בין הסתדרויות צופיות עבריות בין־ארציות״. התלבטתי, אך לא אזרתי עוז בנפשי לְמַמֵש את ההצעות האדיבות, אף שמבחינה טכנית היה הדבר קל למדי, המרחק בין מקוה־ישראל ותל־אביב מִצְעָר הוא, ועשיתיו ברגל פעמים הרבה. אולם הייתי ״ירוק״ ונבוך, נער שאך זה יצא מתחת סינר אמו והוטל פתע לבדו אל עולם אחר, אמנם נכסף, חלום ומאוּוֶה, אך קר וזר עדיין. והעיקר, היתה עלי, הוי עד מה היתה עלי אֵימתא דציבורא...

עתה, מקץ שישים שנה כמעט, תוך כדי עשִׂיָה בכרך ב׳ של ספרנו ״מינסק עיר וָאֵם״, שַׁבתי גם אני להתרפק על זֵכר נעורַי. חיטטתי בניירותי והעליתי העתק פיסת־בד מקומטת ומנומרת בכתמי דיו, ומכתב בָּלֶה ומקורע בשוליו — עֵדוּת למשימה שנכזבה, אך גם ליָמִים שנָגֹהוּ באור־יקרות...

נחמיה מכבי

בדרך־חַתחַתים ארצה

המחבר בנעוריו

המחבר, נחמיה מכבי, נולד במינסק בשנת 1914. אסיר־ציון. עלה ארצה בשנת 1956. תושב ראשון־לציון, מורה ואיש־ציבור. פעיל בקרב עולי ברית־המועצות ומזכיר ארגון אסירי־ציון בישראל.
הפרקים המובאים להלן לקוחים מספרו האוטוביוגראפי "נצנוץ חולף בצֵל", תירגם מרוסית יוסף כרוסט, הוצאת "אור־עם", 1981, תל־אביב.

ילדות ונעורים

גדלתי במינסק, במשפחה דתית, אמנם לא עד כדי קנאות, אך שומרת מסורת. אבי, ר' משה מוקובֶצקי, אדם פיקח ומעשי, הצליח לצבּוֹר רכוש כלשהו בזמן מלחמת־העולם הראשונה והתבסס כבעל בורסקי לא גדול. עם בוא השלטון הסוביטי, בשנת 1920, נחשבנו ל"בורגנים", גורשנו מביתנו, ואילו הבורסקי, שכּוּנה מעתה בשם "בולשֶביק", הולאם. בכך נסתיים עָברנו הקאפיטאליסטי ואנו הפכנו ל"לישֶנצים", כלומר משוללי־זכויות. היינו שבעה ילדים וגדלנו בדחקות ובעוני, זו מנת־הגורל הכללית באותן השנים של חורבן ותוהו־ובוהו כלכלי. גדלנו על לחם־סובין ועל סכרין. הנעליים והבגדים הועברו מהאחים הבוגרים לצעירים מהם. אך גם לדלַת־העם היהודית היתה אופיינית השאיפה העיקשת להעניק לילדיהם השכלה, על אף המצוקה. אבי לא היה יוצא מן הכלל.

באותו זמן טרם הקיץ הקץ על החינוך היהודי המסורתי, ואני, ככל הילדים היהודיים, הוכנסתי ל"חדר". אחר־כך למדתי שנה אחת בישיבה תלמוד.

כדי להעניק לי השכלה כללית, מלבד היהודית, שכר לי אבי מורה פרטי — סטודנט של פאקולטת הרפואה, משה שוֹר. סטודנט טיפוסי זה של ימי הקומוניזם הצבאי והתחלת הנאֶ"פ היה מתהלך בסגין מרופט ובנעליים קרועות. הוא לימד אותנו, קבוצת ילדים יהודיים, חשבון, פיסיקה וספרות רוסית. הסטודנט העני הזה השתכר ביושר למחיָתו.

לבית־ספר כללי נכנסתי רק בשנת 1927 — לכיתה השביעית, ובשנת 1929 סיימתי את בית־הספר התיכון בהצטיינות.

בדומה לצעירים יהודיים רבים באותם זמנים של הרס המסורות, ניטלטלתי גם אני על גלי המבוכה הרעיונית בלי שאדע לאן פני מועדות. ואז נזדמנתי עם "יאנק", — יעקב זיסמן— צעיר טוב־לב וחברתי, בן למשפחה עניה, שהתגורר בשכנותנו. הוא שהביאני לפגישות הבלתי־ליגאליות הראשונות של תאי "השומר הצעיר".

מה ייצגה תנועת־הנוער הזאת במינסק? כאן בישראל מזוהה "השומר הצעיר" עם מפ"ם ועם תנועתה הקיבוצית. ברוסיה היו לתנועת "השומר הצעיר" שני זרמים — שמאלי וימני. הזרם הימני שָׂם דגש על המשימות הכלל־לאומיות יותר מאשר על המעמדיות. לזרם הזה השתייכתי גם אני. בועידת היסוד של תנועת "השומר הצעיר" בשנת 1923 נקבעו המטרות דלהלן: הבראת העם היהודי הן מבחינה גופנית והן מבחינה רוחנית; שינוי המיבנה הבלתי־נורמאלי; חידוש החיים היהודיים בארץ־ישראל, הקניית ערכים לאומיים לנוער היהודי.

באותו זמן נולד המושג ״הכשרה״ — חינוך מיוחד להכנה לקראת חיים בארץ־ישראל. מטרתה של התנועה היתה פעילות חינוכית. השתדלנו לחשל את כוחנו, לקבל על עצמנו משמעת מרצון, כדי שנוכל להגשים את מטרתנו הסופית — העליה לארץ־ישראל.
השתדלנו לקיים קשר עם חברינו שהצליחו לעזוב את רוסיה בראשית המהפכה והצטרפו לחיי העבודה בארץ־ישראל. למדנו עברית, צמאנו לכל ידיעה על המתרחש בארץ.
פעולותינו התנהלו בחשאיות, מחשש ״עינא בישא״. היינו עורכים ״טיולים ליער״, או מסעות־שַיט ״תמימים״ בסירות על הנהר סביסלוץ׳. בסבך הנידח של יער קומארובקה היינו מקימים אוהלים, בונים סוכות־ענפים, משחקים במשחקי־ספורט ועורכים תרגילי־סדר, כשאנו משמיעים פקודות בעברית. כל זה נראה רומנטי ומילא את לבותינו גאוָה. צעדנו לפי פקודה ״שמאל־ימין״, כשאנו מאמינים בכל לבנו שאנו משרתים את המשימה הגדולה של תחיית עמנו.
נחרתה בזכרוני התכנסותנו ביום ל״ג בעומר ביער קומארובקה. בקבוצות קטנות, במאמץ לא להתבלט, עשינו דרכנו ליער, ושם ערכנו מדורות, שרנו שירים עבריים וציוניים. קבוצתנו הוציאה אז ביוּלֶטין קטן, שעורכו היה בֶּבָּה ביחובסקי.
בשנת 1929 גברו הרדיפות של השלטונות. הם לא התחשבו בכך שהאידיאולוגיה של ארגוני הנוער הציוניים היתה עמלנית, סוציאליסטית. לשלטונות היה היינו־הך: כל מה שנודף ממנו ריח של ציונות היה מוקצה מחמת מיאוס. החלו מאסרים. נאסר גם מַדריכי יאנק זיסמן ורבים אחרים.

חיפוש ומאסר

בליל ו׳ אדר ב׳ תרצ״ח נותקתי באונס מאפיק החיים התקינים והושלכתי למערבולת האימים שבה פירכסו מאות אלפים, ואפילו מיליוני אזרחים סוביטיים רגילים כמוני.
האוירה היתה רוויה חֲידקים של פחד וחוסר בטחון. הבריות חששו אפילו להתלחש ביניהם. השלטונות לא הודיעו מאומה על הטיהורים הבלתי־פוסקים, אך מפה לאוזן נמסרו שמועות, כי בלילה נלקח פלוני או אלמוני. החיים זרמו כאילו בשני אפיקים שאינם נוגעים זה בזה: באחד, העילי, התנהלו חיי יום־יום תוססים עם תָכניות־חומש, הישגים, לימודים ועבודה ציבורית, ואילו בשני, התחתי, התחוללו דברים איומים שעליהם העדיפו לא לחשוב, כדי שלא תיטרף הדעת. וכל אחד השתדל לשכנע את עצמו כי הוא לעולם לא ייקלע לאפיק התחתי האיום, כי כל זה אינו נוגע לו, יחלוף, יעקוף אותו, שהרי הוא אינו אשם במאומה, — ובכלל, אם ישב בשקט, איש לא יגע בו. אשליה תמימה של אותן שנים, שיש צורך להיות אשם, כדי להיפגע.
כך זה התרחש גם באוניברסיטת מינסק. כלפי חוץ נראה כי חיי הסטודנטים מתנהלים כרגיל, אך בחביון לבו הסתיר כל אחד מפני חבריו את פחדו. ביחוד נגע הדבר לחברי הקבוצה הקטנה של ארגון־הנוער לשעבר ״השומר הצעיר״, שחוסל על־ידי השלטונות עוד בשנת 1929. כלפינו, שנכנסנו בשחר נעורינו לקבוצה הזאת, החל הטרור עוד אז, ורבים מחברינו הוגלו, אחרים התפזרו בקצוות שונים של הארץ, ושם אבדו עקבותיהם. כעבור שנים נדמה היה כי הכל השתתק, נשכח. המגורשים שריצו את עונשיהם חזרו הביתה, הבורחים העזו לחזור לקרוביהם, מתוך תקוה כי השלטונות הספיקו לשכוח מזמן את ״משוגות ילדותם״.
למודי נסיון מר, הקפידו החברים־לשעבר של הארגון הציוני לא להיפגש זה עם זה, ובפגישות־אקראי היו רק מברכים איש את רעהו בצורה מאופקת וממעטים בדברים. בדרך

כלל חששו הבריות באותו זמן מפני פגישות, אסיפות ונשפיות, מכיוָן שבכל קבוצה היה עלול להימצא מלשין, וכל אדם, ביחוד בגילופין, היה עלול לפלוט מלה מיותרת שלא במקומה — והכל כבר הבינו, איזו סכנה זאת...

וכל זה לא הועיל. שעתי־אני לפרוע את "החשבון הנשכח" הגיעה אור ל־9 במארס 1938. "לפתוח, מיליציה!" נשמע קול מאחורי הדלת. לאחר מכן נכנסו ארבעה צ'קיסטים, כשהם דוחפים לפניהם את החצרן וה"עדים". אנשים אלה מבצעים כרגיל את מעשיהם האפלים בלילות, לא מפני שהם מתביישים מאור היום, אלא משום שבלילה הנו האדם, שנקרע מהיצוע החם ועדיין לא התנער מחבלי השינה, חלש יותר וחסר־ישע בידיהם האכזריות, וקל יותר לבלבל אותו ולטמון לו פח.

מתחיל החיפוש. על אף בקשותי הנמרצות לא להעיר את בתי הקטנה, שחלתה לא מזמן ועדיין לא שבה לאיתנה, הם משוכנעים משום־מה כי הראיות החותכות ביותר נגדי הוסתרו במיטת הילדה. קודם כל הם מקימים את התינוקת, וגם את אשתי ההרה רבקה, הופכים את המזרונים, משליכים את השמיכות והכרים, ממששים אותם. קר בחדר באותו ליל־חורף. פוליה הקטנה עומדת יחפה בכותונת־לילה ארוכה על הרצפה הקרה ומסתכלת במהומה הזאת בעיניים עגולות, כמו אלו המצויות רק אצל ילדים נבהלים, ואילו רבקה קפאה בתדהמה, כמו אשתו של לוט שהפכה לנציב מלח. אני מיטלטל בין החפצים המפוזרים ומחפש בקדחתנות את הנעליים החמות של בתי, כאילו בהן טמונה עכשיו ההצלה...

חפצים הם שמרנים מטבעם, אינם אוהבים שעוקרים אותם מהמקומות שחיממו להם. בתגובה על מעשי האונס בהם, הם נעשים מגושמים, תופחים לעינינו, ממלאים את כל החלל. חפצים, חפצים, חפצים. ספרים, ניירות. אין מקום פָּנוי מהם. מעולם לא שיערתי כי בדירתנו הקטנה והצנועה ישנם כה הרבה חפצים. כך גם בני־האדם: הם חיים בפינותיהם כבאין רואה. אך די רק לעקור אותם מהמקום, ומיד צצים המונים־המונים, ורק אז אתה מבחין, כמה רבים הם.

עכשיו, מקץ שנים רבות, אני מוכיח לפעמים את עצמי, על שבאותה שעה גורלית, כאשר תחת המגף הגס של השלטונות נהרסו חיי וחיי קרובי, היו מחשבותי נתונות להבלים. כלום יכול אדם, שנקרע זה עתה משנתו, והרואה סביבו את הקירות הקרובים ואת הפנים היקרות לו, לתפוס מיד כי עוד מעט ייעקר מכאן, כמו מסמר חלוד, ויושלך לאשפה? לא, חושי לא לחשו לי כלל וכלל שזאת היא פרידה לעולם, משום שמוחו של האדם אינו מסוגל לקלוט דבר כזה. עניתי בהיסח־הדעת על השאלות, הסתכלתי בערימות החפצים המפוזרים וחשבתי: "איך נסדר שוב כל זה?".

אני נזכר ומתייסר: ייתכן כי אלמלא חשבתי על ההבלים האלה, הייתי מספיק לומר משהו חשוב לאשתי ולבתי, לייעץ להן איך להישמר כאשר יבואו זמנים קשים עוד יותר.

אבל קרוב לוַדאי שאני מתייסר לשוא. מה יכולתי לייעץ לה? כלום ידעתי יותר מאשתי על אותה טרגדיה שאָרבה מקרוב, כשהיא מתחבאת מאחורי המַעטֶה הבלתי־חדיר של העתיד? כלום היו מאפשרים לי לומר לה משהו? כלום הייתי יודע אז מה להגיד?

פוקדים עלי להתלבש ומובילים אותי החוצה. אשתי, שעמדה כל הזמן כהלומת רעם, פורצת בבכי מר. פוליה נצמדה אליה וגם היא בוכה בכי תמרורים. אחד הצֶ'קיסטים שהתבונן בזמן החיפוש בלי הרף בבתי, כשהוא בודק את חפצי הילדה, הרים לפתע את ראשו ואמר: "אל תקברו אותו בטרם עת. רק נברר אי אלה פרטים, ולקראת הבוקר הוא יחזור".

ויצא, כשהוא פותח לרווחה את הדלת, אחריו פסעתי אני, ואילו מאחורי צעדו שאר

הצ׳קיסטים, כשהם גוררים צרורות של ספרים, יומנים ומכתבים שהוחרמו על־ידיהם. מעבר לדלת נשארה משפחתי, שנגזר עלי לא לראותה עוד...

במה אשמנו?

יורד שלג דק. על־יד הבית עומדת מכונית. דלתותיה נטרקו אחרי — נקשו שיני זו לזו. אותו רגע פקד אותי לראשונה פחד. בראשי חלפו במהירות הבזק רסיסי סיפורים ששמעתי על מעשי אכזריות, חקירות, עינויים. בשנות ה־30 כבר היו ״עדי ראיה״ שחזרו ״משם״ וסיפרו על השיטות הגופניות והנפשיות של הפעלת לחץ, של שבירת כוח הרצון של האדם. אדם שבור כזה היה מוכן לחתום על כל מה שנדרש ממנו ובלבד שיתנו לו מנוח ויאפשרו לו להתכנס בפינתו על הדרגש. רבים לא האמינו וחשבו את הסיפורים האלה כמוגזמים. אך כבר בילדותי הייתי נחרד למראה הבנין הקודר של גֶפֶ״אוּ במינסק, שהתנוסס ברחוב סוביטסקאיה — הרחוב הראשי של העיר.

אך אין פנאי להרהורים. נכנסנו לחצר הפנימית של הכלא העירוני. ראיתי ספסל־עץ ארוך, ועליו יושבים חמישה אנשים, ארבעה מהם מכירים ותיקים שלי: בֶּבֶּה ביחובסקי ואחותו סוניה, אסתר גלוסקינה וראובן גלפאנד — כולם חברים־לשעבר ב״השומר הצעיר״. אין מרשים לנו לשוחח, אבל הם רומזים לי, שגם אותם הביאו הֵנה זמן קצר לפנַי.

לאחר דקות אחדות קוראים לי ומובילים אותי לחדר לא־גדול, שם מבצעים בי את הפעולה הראשונה בתהליך של הרס אישיותי והפיכתה ל״זֶא־קה״, יצור נטול זכויות ודמות, הנבדל מהאחר הדומה לו רק במספר. פרוצדורה מבישה וגועלית של חיפוש ובדיקה, כולל הצצה לכל הפתחים שהטבע העניק לגוף. וכל זה נעשה כדי להחדיר ללב האדם: חדלת להיות אדון לגופך שלך. אתה בכלל אפס, ועכשיו אפשר לעשות בך כל מה שרוצים. לבסוף מרשים לי להתלבש; אבל מסתבר כי גם בחפציך חלה ידם: מן הבגדים נחתכו כל הכפתורים והרכיסים. לשם מה נעשה הדבר? זאת הבנתי מהר למדי: כלום יכול אדם לעמוד בצורה מכובדת כאשר הוא חושש כל רגע שמא יאבד את מכנסיו? לאחר מכן גיליתי עוד סיבה: היו מקרים של התאבדות בכלא. לשם כך נוצל הכל: שרוכים, חגורות כל מה שהיה עשוי לסייע לאדם להימלט מעולם התופת ולעבור לעולם שכולו טוב.

כך, כשאני אוחז במכנסי, בתחתוני ובנעלי הנופלות מרגלי, דישדשתי לפני הסוהר דרך החצר הענקית של כלא מינסק. אחרי זה הובילוני במסדרונות ארוכים לקומה השניה של בנין הכלא המרכזי.

מזמן לזמן נשמע במסדרון הד צעדים: הובל, כנראה, אסיר אחר. אך לא ראיתי איש: כל־אֵימַת שנשמעו צעדים, הציב אותי הסוהר כשפנַי אל הקיר ובתנועה שגורה משך את כובעי על עיני. אחרי זה היה הכל משתתק, ומצעדנו הקודר והמייגע היה נמשך.

כאשר אתה מדשדש כך, אינך חולם אלא על כך שדרך זאת תיגמר מהר ככל האפשר. לבסוף עצרו אותי על־יד דלת התא מספר 56. נשמעה חריקת מנעולים ובריחים. כאשר נפתחה הדלת הכבדה, פרץ מהתא גל אויר מעובש, ספוג ריח של צואה. נרתעתי אחורה וכמעט שנפלתי, אך דחיפתו של הסוהר אילצה אותי לצעוד קדימה — ומצאתי עצמי בין אנשים עירומים־למחצה ומגודלי־שיער, שהיו דומים לפראים. על־יד הדלת עמד עביט מלא על גדותיו ואחד האנשים עשה בו את צרכיו הטבעיים. נתקלתי בו שלא במתכוון, דחפתי את העביט, והנוזל המצחין ניתז על־פני האנשים שהצטופפו על הרצפה. מכל עבר נשמעו גידופים, אף שהכל הבינו כי לא באשמתי הדבר.

אדם שהגיע זה עתה מִן ה״חופש״ מעורר תמיד התעניינות בתא הכלא. נשפך עלי מטר של שאלות: מדוע לקחו אותי, מתי, ההבאתי עמי אוכל — ובכלל מה נשמע ב״חופש״. מישהו זז קצת, ונמצא לי מקום בקצה הדרגש. על הדרגשים היו יושבים לפי התור, מכּינָן שבתא, שנועד לשמונה, היינו כחמישים איש.

תחילה חששתי שאיחנק — לא היה ממש במה לנשום. אבל היו אלה רק שיירי מושגֵי הקודמים על תנאים נורמליים של חיי אדם. כל מה שהיה עכשיו סביבי נמצא כה מנוגד למושגים האלה, שאפילו בלא שהבחנתי בכך השתחררתי עד־מהרה מהקריטריונים הקודמים של האפשרי והבלתי־אפשרי. נתחוור לי כי האדם מסוגל לסבול הרבה יותר מכפי שאנו משערים.

לא הספקתי להתאושש ולהבחין במה שלפנַי באפלולית התא, ושוב נפתחה הדלת ומבחוץ דחפו פנימה זקֵן, שצנח לתוך התא כשׂק. וָתיקי התא לא תמהו על כך. הם הביאו מים בכד מפח, שפכו על רקותיו והשיבו את רוחו. הסבירו לי כי הזקן הזה הוא אחד ה״מרגלים״ האנגליים החשובים. כעבור זמן, כאשר ה״מרגל״ עצמו סיפר לי את סיפורו, הבנתי איך מפברקים האשמות כאלו. לפנֵי המהפכה ביקר האיש הזה פעמים אחדות את קרוביו באנגליה, בשנת 1901 נָכח בהלווית המלכה ויקטוריה בלונדון. וזוהי הוכחה חותכת שאז גויס על־ידי המודיעין הבריטי למשימות ריגול...

איש מחברַי־לתא לא רָוָה כאן נחת, אך גורלו של הזקן היה מר יותר. היו קוראים לו כל לילה לחקירה ומפליאים בו מכותיהם כמעט עד מוות. ראשו הקרֵח היה מכוסה כולו שריטות מוכתמות בדם. היו אלה עקבות עינוי משוכלל: ״סירוק״ במברשת של חודי מסמרים.

כבר בלילה הראשון שמעתי צעקות וגניחות של נחקרים שבקעו מלמטה, מהמרתפים. ״טירוּן״ הייתי וטירונים היו ישֵׁנים בדרך־כלל על־יד הדלתות.

בתא היו שני חלונות לא גדולים, כמֶטר וָחצי בקירוב מעל התקרה. בשנת 1937 סתמו הסוהרים את החלונות בכל בתי־הכלא בקרשים כדי שלושה־רבעים, כעין ״מצחיות״, והשאירו רק פס צר שדרכו חדר בקושי אור היום.

אט־אט התרגלתי למצבי החדש. נתברר כי הפראים העבדקנים, שמראם כה הבהילני ברגע הראשון, היו כולם רופאים, מחנכים, מפקדים של הצבא האדום — בקיצור, נציגי האינטליגנציה, אותה שכבת־ביניים שעליה נשפך זעמו של הטרור הסטאליני.

חברי לתא התייחסו אלי באהדה, שכן הבאתי להם ידיעות טריות מ״שם״, ומלבד זה הייתי מספר להם משהו בשעות אחרי־הצהריים מההיסטוריה, שהרי זה היה מקצועי. מנהג היה בתא: כל אחד חייב בתורו לסַפר משהו.

הרעב החל להציק לי. כשם שהייתי אנוס ללמוד לנשום את אויר הכלא המצחין והדחוס, כך הייתי חייב ללמוד לבלוע את האוכל התפל והמגעיל של הכלא, שלא היה דומה במאומה למזון נורמאלי של אדם. אחרי כמה ימי שהוּת בכלא מתחיל האדם להרגיש תחושה כה חריפה של רעב, שאינו נותן דעתו עוד על הטעם, ובלבד שימלא במשהו את הקיבה.

בבוקר היינו מקבלים כל אחד 600 גראם לחם לחלוחי, שאינו אפוי כהלכה, מקמח גס מעורב בסובין וגבישון סוכר. מים רותחים היו מביאים לנו מאוחר יותר. בשעה 12 — ארוחת־צהריים: ״באֶלאנדה״ — בליל גריסי־דוחן במים וקצת דייסה. ובערב — מים רותחים ולפעמים דייסה.

הימים חלפו בזה אחר זה ולא נקראתי בכלל לחקירה. זה הגביר בי את התחושה של חוסר מוצא. האדם מתחיל לחשוב כי שכחו אותו, כי לעולם לא יראה עוד את אור היום. בנסיבות

כאלו אתה חולם על החקירה הראשונה כעל הצלה. כל יום גברה בי ההרגשה כי גורלי נחרץ, וכי לא אצא עוד מהכלוב, לא אראה עוד את ביתי ומשפחתי.

והנה, לבסוף, באחד הימים האחרונים של חודש מאי — החקירה הראשונה. כמקובל, נערכה החקירה בלילה ונמשכה עד הבוקר. לא בכלא, אלא בבנין נקו״ד. לשם הובילוני במכונית השחורה של הכלא, המכונה בפינו ״העורב״, שהיתה מחולקת בפנים לכלובים זעירים, ומבחוץ נשאה כתובת באותיות גדולות ״לחם״ או ״בשר״...

נתנו לי כמה דפי־נייר וציוו לפרט הכל על ״פעילותי הקונטר־ריבולוציונית״. החלטתי לא להכחיש את מה שהחוקרים ידעו כמסתבר בלאו הכי. אבל כאשר כתבתי כי הייתי חבר בקבוצת נוער של הארגון ״השומר הצעיר״ בשנות 1928/29, לעגו לי. שוב ושוב הציגו לי את השאלה: ״באילו סוגים של פעילות קונטר־ריבולוציונית עסקת עד שנת 1938 ? על כך לא היה לי, כמובן, מה להשיב.

אין בדעתי לתאר בפרוטרוט איך התנהלו החקירות; השיטות של החוקרים הסוביטיים תוארו כבר על־ידי רבים, ואין בפי מה לחדש. בהתחלה ננקטו, כמובן, דרכים ״עדינות״ — אור מסנוור, אחרי־כן הגיעו הדברים לכלל מכות נמרצות. הרגשתי, כי העניבה על צוארי מתהדקת יותר ויותר, כי החוקרים לא היו זקוקים כלל לעדויותי, כדי להיפרע ממני. ההודאות היו דרושות להם רק כדי לגרור לפרשה עוד מישהו ועוד מישהו.

בשעות האינסופיות של החקירות ואחרי־כן בתא, בלילות הנדודים, הרביתי לחשוב על עברי, לתהות על כך איך אדם רגיל, שחייו דומים לחיי אחרים, עלול להיקלע לגיהינום שכזה. חדור אמונה שטופחה בי ב״שטיפת־מוח״ בלתי־פוסקת שאין אשמים בלא אשמה, חיפשתי נואשות את ״שורש הרע״ שבי, את המקור ל״אשמתי״ ולצרות שפקדוני.

אך הרופא הטוב ביותר ל״הפגת האשליות״ היה החוקר שלי, קרוּפֶּנקוב. איזה טיפש וּבוּר היה! ניהל חקירה על ציונים, שעה שלא היה לו שום מושג ציונות מהי. הוא אף לא ביקש לרדת עד שורש־הדבר. היתה לו משימה אחת בלבד — לסחוט מאתנו הודאות בריגול, במעשי חבלה ובפעילות קונטר־ריבולוציונית. על מילוי משימתו זאת שָקד בחריצות.

סוף־סוף הועלה באחת החקירות הליליות פרט אחד מוחשי ב״פרשה״ שלי: ״התכתבות עם פלשתינה ניהלת ? מי כתב ? למי ?״ ובלי לחכות לתשובתי סטר קרופנקוב על לחיי. ״מה זה אתה כותב: בשָמינו מופיעה השמש לעתים נדירות ? לאיזה שָמיים התכוונת ?״.

בתיק אצלו היה מכתב ששיגרתי בשנת 1936 לארץ־ישראל, לחברי יאנק... וקרופנקוב הוסיף להכותני וצרח תוך כדי כך: ״על איזה שמיים כתבת ?״.

פעמים היה מביא מהמזנון מאכלים שונים, וכאשר ראה שאני בולע את רוקי, כשמֵעַי מתחתכים מרעב, היה מציע: ״חתום — ותוּכל לאכול הכל״.

תמיהני, איך החזקתי אז מעמד...

חודשי הקיִץ התמַשכו עד אין סוף. אחרי חקירות לאין ספור מלוּווֹת במכות, ואחרי העברות רבות מתא אל תא, נמצאתי לבסוף בתא אחד עם אחדים מחברַי הקודמים — בֶּבָּה, ראובן ויצחק מינץ, בעלה של אסתר גלוסקינה.

בסוף הקיץ לא נקראנו לחקירות נוספות והיינו בטוחים כי החקירה בפרשה שלנו נסתיימה. כל אחד קיוָה בעומק לבו כי יוּכר כחף מפשע וישוחרר עקב חוסר הוכחות. לפתע באו והוציאו את בֶּבָּה לחקירה. לא ישַנו כל הלילה, חיכינו. בבה חזר אובד־עצות לגמרי, שטוף דמעות. סיפר כי הפגישו אותו בתא־החקירה עם מֶליק סוֹסֶנסקי חברנו־לשעבר, שאנו לא ידענו כלל כי גם הוא נאסר. החוקר הציג למליק שאלות בעניינים שמֶליק כפי הנראה כבר

העיד עליהם בחקירות קודמות. מהשאלות והתשובות של סוסנסקי נבע שהוא, מליק, מרגל אנגלי, שהיה מעביר בחשאי את ידיעותיו לפלשתינה, ובזה עסק גם בֶּבָּה, כל חברי ארגוננו. כולנו היינו משתמשים בצופן להעברת ידיעות סודיות ולהתכתבות בינינו. בסוף החקירה לא החזיק בבּה מעמד וקרא אליו: ״איזה הבלים אתה מגבב, מליק!״ מליק התבלבל ופרץ בבכי. החקירה נפסקה, החוקר גירש את בבּה מן החדר. סיפורו של בבּה דיכדך את רוחנו לאין שיעור. סבורים היינו שהחופש קרוב, הכל יחזור למסלולו, והנה — הקערה נתהפכה על פיה. על סמך עדותו של סוסֶנסקי יפברקו השלטונות כתב־אישום שתוצאותיו מי ישוּרֶן: תקופת־מאסר לשנים רבות או אפילו הוצאה־להורג ביריה.
כולנו רעבנו מאוד. היו בקרבנו עצורים שאיבדו ממש את צֶלֶם האדם. ידענו שאדם אשר הכרתו מתערפלת מחמת רעב עלול להגיד בחקירה כל מה שיידרש, ל״הודות״ בכל פשע שלא עשה, אם החוקרים יבטיחו לו תמורת זאת פרוסת־לחם או צלחת־מרק.
מהחבילות שהקרובים העבירו לנו היו מוסרים לעצירים רק את הסיגריות, וכל השאר היתה רָשוּת־הכלא לוקחת לעצמה. העברות כספים היו מוּתָּרות בסכום שאינו עולה על 50 רובלים, אבל את הכספים לא מסרו לנו, אלא הפקידו ב״חשבונותינו האישיים״.
בתא הענקי, שאליו העבירונו בסתיו, שרר לכלוך רב, רחשו כינים, אך יותר מהכל סבלנו מהקור. איש מאתנו לא חשב עוד אותו זמן על החופש. שיא חלומותינו היה אז שילוחנו למחנה, שכן שם, כך אמרו, ״אפשר לעבוד״ ותנאי הקיום נסבלים.
בראשית אוקטובר נקראתי לחתום על ״תלוש״ שבו נמסרה לי החלטת הועדה המיוחדת של נקו״ד: נגזר עלי מאסר למשך שלוש שנים במחנה־עבודה עמלני לתיקון המידות בשל ״פעילותי הקונטר־ריבולוציונית״. בתגובה על תמיהתי נאמר לי שעלי לשמוח ולהודות לגורל על המוֹעֵד ה״ילדותי״ הזה שנפסק לי. ואכן, מכלל 800 אנשים שנידונו אז עמי, היו רק אחדים שנפסקה להם תקופת־עונשין קצרה כזו.

קבוצת חברים של השומר־הצעיר הלאומי־עמלני במינסק, אוגוסט 1925
צילום־פרידה מהח׳ שלום מולוצ׳ניקוב ערב עלייתו ארצה
מימין לשמאל, שורה עליונה: מֶליק סוסֶנסקי, אלי כהן, שלמה רוזנשטיין (אבן־שושן), משה בורוביק.
שורה תחתונה: זלמן כהן (המדריך), י. פֶּרלוב, שלום מולוצ׳ניקוב (יָדין), שאול רבינוביץ, יוסף וֶלקוביץ, גבריאל שפירא

דוד כהן

השואה, המחתרת והלחימה הפרטיזנית במינסק

המחבר, דוד כהן (1906-1973) נולד במינסק, עלה אַרצה ב־1925, היה חבר קיבוץ עין־חרוד (האיחוד). דוד כהן היה הרוח החיה במפעל מימושו של "ספר מינסק". הוא — שכינס את מרבית החומר לשני כרכיו של ספרנו, רשם מפי העדים את חלק־הארי של העדויות, ואף כתב פרק זה, על השואה והמחתרת במינסק, כסקירה כוללת המקדימה את העדויות המפורטות בנושא זה בספרנו. הדברים מובאים לדפוס כנתינתם אז, שבועות מעטים לפני מותו בלא עת בתאונת־דרכים, בעיצומה של המלאכה.

מינסק בשואה

בפרקים אלה יסופר על תקופת השואה בקהילת מינסק ובקהילות היהודיות הסמוכות לה, שהיו בתחום השלטון הסוביטי למן שנת 1920, השנה שבה נחתם השלום הרוסי־הפולני, שלאחריו נעשה השלטון הסוביטי שם קבע.

רק ספרים מספר בנושא זה ראו אור: ביידיש — ספרי הירש סמוליאר: "געטאָ מינסק" ו"יידן אָן געלע לאטעס" ובעברית — ספרו של יעקב גרינשטיין: "אוד מכיכר היובל".

לעיר מינסק נודע ערך אסטרטגי רב בימי השלטון הנאצי. חיל המצב הקבוע מנה 5000 איש. אך היו זמנים שבעיר חנו 50-60 אלף חיילים. כן שכנו בעיר יותר ממאה מחלקות וארגונים שהיו קשורים עם המחנה הצבאי. בתוכם: "צנטר", מטה של הריגול הצבאי; "אבור", מטה של ס"ד למלחמה בפרטיזנים; הנהלת החברה המסחרית הצבאית "אוסלאנד"; חלק מהנהלת הרכבת של הרייך ועוד מוסדות צבאיים שונים. במחנה השבויים לחיילי הצבא האדום שריכזו הגרמנים על־יד מינסק היו 140 אלף איש.

גיטו מינסק היה במידה מסוימת שונה משאר הגיטאות. הוא היה מהגיטאות הגדולים ביותר שהוקמו על־ידי הגרמנים בשטח הסוביטי — כמאה אלף איש רוכזו בו — והיחידי שהתקיים זמן ממושך, למעלה משנתיים. אמנם, הוקמו עוד גיטאות ברוסיה הלבנה, גם בבוברויסק ובוויטבסק, אבל משך זמן קיומם היה קצר מאוד. לאחר מכן לא הקימו עוד הגרמנים גיטאות בשטח הסוביטי, אלא נהגו להשמיד את היהודים שבערים הכבושות סמוך לפלישתם שמה. כך נהגו בקיוב, בחרקוב ועוד.

גם המשטר בגיטו מינסק היה שונה מזה שבגיטאות וילנה וביאליסטוק, שטחים שסופחו לרוסיה הסוביטית בשנת 1939, שנת חלוקת פולין בין רוסיה וגרמניה. לפי התעודות הגרמניות מסתבר, כי הם הבדילו הבדלה קפדנית בין היהודים הסוביטיים, כלומר, אלה שחיו תחת השלטון הסוביטי לפני חלוקת פולין, לבין יהודי בילורוסיה המערבית, מן השטחים שסופחו לרוסיה רק בשנת 1939.

עובדה היא, כי בגיטו מינסק התעניינו במיוחד רבי החבלה הגרמניים. תכופות ביקרו בו הימלר, היידריך וגם אייכמן. ייתכן, שגיטו מינסק שימש כמעבדה נסיונית ל"פתרון הסופי".

גיטו מינסק אף התייחד בכך שעם ראשית הקמתו קמה שם תנועת מרי והתנגדות המונית לגרמנים, שהקיפה במרוצת הזמן אלפים והאצילה מרוחה על כל התנועה המחתרתית ברוסיה הלבנה, וחלק נכבד לה בלוחמה הפרטיזנית הכללית.

הקשיים באיסוף חומר על תקופה זו הם מרובים. המקורות הם שלושה: 1. התעודות הגרמניות. 2. המקורות הסוביטיים. 3. העדויות של ניצולי השואה.

1. התיעוד הגרמני על גיטו מינסק הוא דל ביותר. כידוע, נפל חלק גדול של ארכיון הגסטאפו במינסק בידי הסוביטים. מה עלה בגורלו של ארכיון זה, אין אנו יודעים. קיוינו כי עם ביקור המשלחת מטעם הפרקליטות של מערב־גרמניה בברית־המועצות, לחקר פשעי הנאצים, יראו אור מקורות נוספים שנוכל להיעזר בהם. תקוה זו נתבדתה. נוספו אמנם ידיעות מקוטעות על האקציות וההשמדה, אבל לא נוספו ידיעות על היודנראט, על אנשי המחתרת שנאסרו, על חקירות הגסטאפו, וכו׳. ייתכן, שהחומר על כך אינו קיים עוד גם ברוסיה הסוביטית, ושתעודות נאציות רבות ״נעלמו״ שם מתוך חישובים שונים.

על דלות החומר הנמצא במערב־גרמניה ניתן אולי ללמוד מהיקש זה: בין שאר התעודות שהגיעו ל״יד ושם״ בארץ מהמשפטים נגד הנאצים במערב־גרמניה נמצאה גם מפת העיר מינסק. נתברר, כי המפה היא משנת 1918, תקופת הכיבוש הגרמני במלחמת־העולם הראשונה! רק תשעה חודשים שלטו הגרמנים במינסק בשנת 1918, ובארכיונים הגרמניים נשארה מפת העיר מתקופה זו. ואילו מתקופת השלטון הגרמני במינסק במלחמת־העולם השניה, שנמשכה למעלה משלוש שנים, 1944-1941, לא נותרה שום מפה של עיר זו.

2. אמינות המקורות הסוביטיים מפוקפקת מאוד. יש להסתייע בהם תוך הסתייגויות על גבי הסתייגויות. רווח אצל הסוביטיזם זלזול גמור בתיעוד היסטורי. כפעם בפעם חלים בו שינויים והתאמות מתוך חישובים מפלגתיים נראים לעין, לפעמים — מתוך נימוקים נעלמים מאתנו, וכן מתוך נימוקים אישיים.

אחד המומחים לחקר התנועה המחתרתית והמרי בבילורוסיה — קראבצֶ׳נקו, פירסם בהוצאת האקדמיה הבילורוסית למדעים ספר על התנועה הפרטיזנית וארגונה. בירחון ״הקומוניסט הבילורוסי״ משנת 1959 מספר 6 מופיעה רשימת ביקורת על הספר הנ״ל — דברים שנשמעו בכנס פרטיזנים. נאמר שם כי המחבר מגזים. לפי קראבצֶ׳נקו היה מספר הפרטיזנים במחוז אושאצק 47 אלף, בעוד שהיו שם רק 17 אלף פרטיזנים. כן נמתחה עליו ביקורת על שאינו מבליט די הצורך את חלקה המכריע של המפלגה הקומוניסטית בהקמת המחתרת. וכן אינו מספר על השתתפות בני לאומים אחרים מחוץ לבילורוסים: פולנים, רוסים, אוקראינים, טאטארים והולנדים. רק על העלמת חלקם של בני הלאום היהודי במחתרת אין הירחון קובל...

בכל הספרות הסוביטית בולט הקו המדריך של השלטונות הסוביטיים להעלים בספרות ובהיסטוריוגרפיה את עובדת קיומם של יהודים בבילורוסיה, וממילא את השתתפותם בתנועת המחתרת האנטי־נאצית. בספר ״התנועה הפרטיזנית העממית בבילורוסיה בשנים 1945-1941 במלחמת המולדת הגדולה״, הוצאת המכון להיסטוריה שעל־יד האקדמיה למדעים של בילורוסיה, מינסק 1967, מפורטים 2,200 שמות של פעילי המחתרת וביניהם רק כ־25 שמות בעלי צליל יהודי ברור, וכולם לא מאנשי ההנהגה של התנועה. כן יש בספר רשימה מיוחדת של קבוצות חבלני הרכבת. בכלל מאות השמות רק אחד יהודי, ס.נ. זורין, מי שהיה לאחר מכן מפקד יחידת הפרטיזנים המשפחתית מס׳ 106 (זורין עלה בשנת 1971 לארץ).

למרות האפשרויות המרובות שבידי החוקר הסוביטי לגישה אל החומר מהשואה ומהמחתרת השמור בארכיונים הסוביטיים, קיימים גם קשיים אובייקטיביים לבירור נכון של העובדות: גם משום שמועט הוא מספר המסמכים שנשארו בכתב מאותה תקופה מחמת

הקונספיראציה, וגם עקב ההשמדה הטוטאלית של קבוצות־מחתרת שנתפסו בלא שנשאר איש בחיים שיוכל להעיד על פעולותיהן.

רק בשנים 1962-1959 חל שינוי־מה לטובה לגבי ציון חלקם של היהודים בתנועת המחתרת האנטי־נאצית. בארבע שנים אלו הוזכר בספרים שראו אור בברית־המועצות חלקם של היהודים בלוחמה נגד הנאצים, ואפילו פורסמו מאמרים על סבלם המיוחד של היהודים בימי הכיבוש הגרמני. אך לא היתה זו אלא אתנחתא. עד־מהרה חזר והשתלט במדיניות הפרסומים הקו של העלמת חלקם של היהודים במחתרת.

3. עדויות ניצולי השואה הן מקור רב־ערך. לארץ הגיעו רבים מן הלוחמים והפרטיזנים מיוצאי גיטו־מינסק והסביבה, וניגבו עדויות מהם על־ידי המדור לתיעוד בעל־פה של המכון ליהדות זמננו באוניברסיטה העברית בירושלים. רוכזו למעלה מ־30 עדויות, נוסף לעדויות המצויות ב"יד־ושם" וב"מורשת".

אכן, גם כאן ישנן מגבלות מסוימות לגבי אמינותן של העדויות האלו: כל העדויות ניגבו זמן רב אחרי ההתרחשות, וממילא ניטשטשו במשך הזמן העובדות בזכרונם של העדים. כל עד מוסר על עובדות שקרו לו או בסביבתו הקרובה, ועדותו היא על־כן בהכרח מקוטעת. הוא אינו יודע את היקף ההתרחשויות ואת יחסי־הגומלין שבין אירוע לאירוע. ועוד: ההערכה הרווחת בין ניצולי השואה, ביחוד לגבי כל מה שנוגע למרי ולהתנגדות לנאצים, היא כי הכל בוצע על־ידי יהודים. סביר להניח כי יש בכך משום הפרזה. אכן, פעמים יש להערכה זו על מה שתסמוך. כך, למשל, אחד ממארגני המחתרת הראשונים בעיר מינסק — לא בגיטו — היה אדם בשם איסאי קאזינץ. כינויו במחתרת היה "סלאווה" (תהילה) ולפעמים "פובֶּדיט" (ינצח). אין בספרות הסובייטית פרטים אישיים רבים עליו, וביחוד לא היה שום רמז על היותו יהודי. הוא היה מהנדס ולפני המלחמה עבד בביאליסטוק. בילדותו נתייתם מאביו וגודל בבית־יתומים. אמו היתה בכפר או בעיירה על־יד באראנוביץ׳ בזמן הכיבוש הנאצי. קאזינץ היה הראשון שקשר קשרים עם פועלי הרכבת. הוא הוצא להורג ב־1942. כשהופיע בארץ עולה חדש ממינסק וטען כי קאזינץ היה יהודי, נתקבלו דבריו באי־אמון.

איסאי פאוולוביץ׳ קאזינץ

והנה, בחוברת "סאָוועטיש היימלאַנד" מס׳ 8 משנת 1970, עמוד 140, נאמר כי למזכיר הוַעד העירוני (גורקום) של המפלגה הקומוניסטית במינסק במחתרת, איסאי פאוולוביץ׳ קאזינץ (נולד 1910; הוצא להורג 2.5.42) הוענק, לפי פקודה מיום 8.6.1965, תואר "גיבור ברית־המועצות". כן אמור שם כי על סמך תעוּדות זאג"ס (הלשכה לרישום המצב האזרחי) ותעודת בית־הספר התיכון מס׳ 71 במינסק קאזינץ הוא יהודי. הענקת התואר "גיבור ברית־המועצות" לקאזינץ, אמנם במאוחר, מלמדת על החשיבות הרבה שמייחסים השלטונות הסובייטיים למחתרת במינסק.

קאזינץ חי בתקופת השואה מחוץ לתחום הגיטו. זהותו היהודית לא היתה ידועה, כפי

הנראה, גם במחתרת. גם סמוליאר, ממארגני המחתרת בגיטו־מינסק, לא ידע על כך. **קאזינֶץ עצמו לא ייחד תשומת־לב לבעיית היהודים בשואה, מהיותו קומוניסט־"אינטרנאציונליסט".**

הוא הדין לגבי ההתנקשות בגנרל־קומיסאר הנאצי קובֶּא. פרטיזנים־לשעבר הנמצאים בארץ טוענים כי המתנקשת היתה יהודיה.

נוסיף עוד, כי גם אנו הזנחנו הזדמנויות ללקוט חומר על השואה. הנה קיים במינסק מוזיאון על מלחמת המולדת הגדולה, ועל תנועת המרי וההתנגדות. בשעתו היה בו גם מדור יהודי. ה.סמוליאר, שגם הסוביטים מעריכים את חלקו הרב בהקמת המחתרת בגיטו מינסק ובעיר, רצה בביקורו במינסק בשנת 1962 לבדוק את החומר במדור היהודי, ולא ניתן לו.

אבל עם זאת ייתכן כי בעבר, כאשר היחסים בין ישראל וברית־המועצות היו תקינים, היו הסוביטים נאותים להעמיד לרשותנו לפחות את רשימת המוצגים במדור היהודי. בשעתו אף הקרינה השגרירות הסוביטית בישראל לפני מוזמנים ואישי־ציבור סרט על גיטו מינסק, שהיו בו תצלומים נדירים מהשואה. אף כאן לא עשינו מאמץ לקבל העתק הסרט או לפחות רשימת התצלומים שבו.

מספר היהודים בגיטו מינסק

מה היה מספר היהודים בגיטו מינסק בשנת 1941? אפשר היה להסתייע במיפקד האוכלוסין שנערך בברית־המועצות בשנת 1939, לפני סיפוח השטחים מפולין, אבל תוצאותיו לא פורסמו עד היום.

סלומון שווארץ, חוקר יהדות ברית־המועצות, הגיע בספרו על האנטישמיות בברית־המועצות בחישובי עקיפין למספר של 90 אלף יהודים במינסק לפני המלחמה. אם מספר זה נכון, הרי שמספר היהודים במינסק בשנת 1941 היה רב מזה. ניצולי השואה ממינסק מספרים כי כל בית יהודי בעיר טיפל בפליטים יהודיים בשנים 1939-1940. ד"ר קופפר, לשעבר חבר ועד הפליטים בביאליסטוק, וכעת עובד המחלקה הביבליוגראפית באוניברסיטה העברית, מספר כי בביאליסטוק הוקם ארגון פליטים, והוַעד היה מייצגו כלפי השלטונות הסוביטיים. היה זה בזמן הבריחה הגדולה משטחי הכיבוש הגרמני בפולין לעבר השטחים שבשליטה הסוביטית. מאות אלפי יהודים הגיעו לביאליסטוק. הוַעד היה נותן אישורים לפליטים שסבלו מעקת השלטון הפולני עקב חשד שהם קומוניסטים. במשך חודשים רבים היה תוקף לאישורים אלה בעיני הסוביטים והם איפשרו לנושאיהם את המעבר לשטח הסוביטי. אלפים מהם הגיעו למינסק ונשארו אחר־כך בגיטו. נוסף לכך עברו יהודים רבים ללא אישורים לשטח הרוסי, והשלטונות לא עיכבו בעדם. משנסגר הגבול בין השטח הכבוש לבין השטח הרוסי, היה קשה לעוברו, וגם לאחר מעבר הגבול קשה היה לקבל רשיון להשתקע בעיר סוביטית.

בימים הראשונים למלחמה הגרמנית־סוביטית, ביוני 1941, עדיין נשמר הגבול שמלפני 1939. רק כעבור ימים מספר בוטלה השמירה, וצעירים מספר מהעיירות הסמוכות למינסק שבשטח הפולני לשעבר הגיעו לעיר ונשארו בה. אף הם רוכזו אחר־כך בגיטו מינסק, כשאר היהודים.

כן העביר השלטון הסוביטי, עם פרוץ המלחמה הסוביטית־גרמנית, בתי־חרושת רבים על עובדיהם משטחי פולין לשעבר, אל תחומי רוסיה. מווילנה הועבר למינסק בית־חרושת למַקלטי ראדיו על עובדיו, ובהם, כמשוער, אלפיים יהודים.

החוקר ריטלינגר נוטה בספרו באנגלית "הפתרון הסופי" לראות כנכונים את המספרים המובאים ביומנו של הגנרל האלצר, כי בעיר מינסק נשארו, אחרי הפצצת העיר וכיבושה הגמור, רק 100 אלף תושבים. בימי השלטון הסוביטי, לפני פרוץ המלחמה, היו בעיר 238 אלף תושבים. מכאן הוא מסיק כי מספר היהודים שנשארו אז בעיר היה 30-35 אלף. על גירסה זאת הוא חוזר גם במהדורה השניה של ספרו, שהופיעה בשנת 1968. והדבר תמוה: אם מנין יהודי מינסק לפני המלחמה היה כמאה אלף, כלום צריך להניח, אליבא דריטלינגר, כי למעלה משישים אלף יהודים הצליחו לעבור את קוי החזית ולהגיע לשטחים שטרם נכבשו על־ידי הגרמנים? לפי התיעוד של בתי־המשפט במערב־גרמניה, במשפטים נגד הפושעים הנאצים, נרצחו בגיטו מינסק למעלה משבעים אלף יהודים. ואם לצרף לכך את המספרים שפורסמו על מספר הנרצחים ב"אקציות" השונות, הרי שמספר היהודים שנשארו בעיר לעת הכיבוש הגרמני גדול בהרבה מהמספר שנקב ריטלינגר.

בספרות הסוביטית פורסמו מספרים אחרים. בקובץ הרוסי "נספר על מינסק" שהופיע בשנת 1966, מסופר כי בגיטו מינסק רוכזו 100 אלף יהודים. גם מפקד־הפרטיזנים נאופשאסוב מדבר בספר זכרונותיו, "כרוניקה פרטיזנית", שהופיע בהוצאת האקדמיה הצבאית בשנת 1959, על מאה אלף יהודים בגיטו מינסק. העתונאי היהודי־הסוביטי שלמה רבינוביץ כותב ב"סאָוועטיש היימלאַנד", 1969, חוברת מס' 8, כי בגיטו מינסק היו 120 אלף יהודים.

אחרי שחרור העיר על־ידי הצבא האדום (4.7.44) נערך, ביום 16.7.44, מצעד גדול של פרטיזנים, שמנה עשרות אלפים. בסיומו של המצעד נוסח מכתב־תודה על שחרור העיר "למנהיג הגאוני יוסף סטאלין", ובו נאמר, בין היתר, כי בעיר מינסק נרצחו, נתלו ונשרפו 150 אלף תושבים שלווים על־ידי הנאצים, ובכללם 50 אלף איש שנכלאו בגיטו. כן הובלו ליער שעל־יד מינסק וחוסלו שם 40 אלף יהודים שהובאו למינסק מהמערב: האמבורג, ברלין, וארשה ולודז'. למספר היהודים המערביים שחוסלו במינסק נמצא אישור, לאחר 7-8 שנים, גם בתעודות המשפטיות של מערב־גרמניה.

אין המכתב מפרט, מי כלול במנין 150 אלף התושבים השלווים שנרצחו. יש לשער, כי בימי ההפצצות הכבדות על העיר והבריחה ההמונית שלאחריהן, למן ה־23.6.41 ועד כיבושה בידי הגרמנים ביום ה־28.6.41, נהרגו אלפי אנשים, ובכללם יהודים רבים. כן נתלו מאות אנשי מחתרת שנפלו בידי הגסטאפו. לאחר ההתנקשות בגנרל־קומיסאר קוּבּאֶ ערכו הנאצים טבח בעיר ורצחו מאות אנשים. אין רמז לכך, שנערכו אקציות המוניות בין תושבי העיר שמחוץ לגיטו. בספרות הסוביטית מסופר על משלחות־עונשין גרמניות אל כפרים ואזורים של בילורוסים שהיו בשליטת הפרטיזנים. האם נכללו בקטגוריה של "תושבים שלווים" גם שבויי־מלחמה של הצבא האדום שנרצחו בעיר?

יש לשער כי מספר הנרצחים בגיטו מינסק היה גדול מהמספר הנקוב על־ידי הסוביטים — 50 אלף.

הפרופסור ח. שמרוק, מהאוניברסיטה העברית בירושלים, בדק בעובדו על ספרו של פרץ מארקיש, "טראָט פון דוירעס" (מצעד הדורות), שיצא לאור בהוצאת "הסופר הסוביטי" בשנת 1966, נוסחאות של הספר הזה שנתפרסמו מחוץ לברית־המועצות והגיע למסקנה, כי ראשי המפלגה הקומוניסטית הורו לסופרים הסוביטיים להימנע מהבלטת מוצאם היהודי של חללי המלחמה והשואה בברית־המועצות, ולכלול אותם בקטגוריה של תושבים שלווים או אזרחים סוביטיים. אין דבר זה חל על יהודים לא סוביטיים, מערביים, שכאן מותר וצריך

לפרש את מוצאם היהודי של המחוסלים. טעמה של מדיניות־פרסום זו לגבי הקרבנות היהודיים במלחמה היה, בין השאר, גם זה שלאחר המלחמה החלו השלטונות בברית־המועצות להפיץ את האגדה כי כל העמים השונים המאכלסים את ברית־המועצות התנגדו לכובשים הנאצים, ו״אחוות־העמים״ הזאת היא שמנעה השמדה טוטאלית של האוכלוסיה היהודית. ועוד טענו כי הנאצים לא פגעו ביהודים באשר הם יהודים, אלא ביקשו להשמיד את האוכלוסיה הסוביטית בכללה.

עתון המהגרים ״הלבנים״ בניו־יורק, ״נוֹבוֹיאֶ רוּסקוֹיאֶ סלובו״, מוסר בגליונו מיום 10.3.1945, כי בגיטו מינסק נרצחו 100 אלף יהודים.

הירש סמוליאר מוסר בספרו ביידיש ״גיטו מינסק״, שהופיע בשנת 1946, על 80 אלף יהודים שהיו בגיטו מינסק. בביקורו בארץ בשנת 1967 אמר כי בגיטו מינסק היו 90 אלף יהודים*. ניצולי השואה הנמצאים בארץ טוענים, כי בגיטו מינסק היו 120 אלף יהודים, לפחות, ורובם ככולם הושמדו.

ממקורות שונים בכתב ומעדויות בעל־פה מצטיירת השתלשלות הדברים כך:

ביום 23.6.41 החלה הפצצת העיר על־ידי האויריה הגרמנית. העיר נכבשה כליל ביום 28.6.41, ביום השביעי לפלישה הגרמנית לרוסיה הסוביטית. ההפצצות והשריפות שפרצו עשו שַמות בעיר. החלה בריחה המונית. משפחות־משפחות יצאו לדרך ברגל. מעטים הצליחו לברוח ברכבת. לא נערך כל פינוי מאורגן על־ידי השלטונות. פקידים גבוהים של הממשלה וכן אנשי נקו״ד ברחו במכוניותיהם. המהומה היתה איומה. אפילו חייבי גיוס לא גויסו, פרט לקצינים מועטים, שיחידותיהם חנו בקירבת־מקום, שהתייצבו ביחידותיהם.

ניצולי השואה טוענים כי הפחד מפני ההפצצות הוא שגרם לבריחה ההמונית ולא האימה מפני הנאצים. היהודים אמנם שמעו מפי פליטים על התעללות הנאצים ביהודים, אבל לא רצו להאמין בכך. יהודים קשישים, שזכרון מלחמת־העולם הראשונה עדיין היה שמור אתם, סיפרו כמה יפה הסתדרו עם הגרמנים ב־1918, בימי כיבוש העיר על־ידיהם. גם העתונות הסוביטית טיפחה אשליה זאת. החל מאוגוסט 1939, יום חתימת הסכם ריבנטרופ־מולוטוב, פסקו ההתקפות על הפאשיזם הנאצי בעתונות. נאסרה הפצת ידיעות על מעללי הנאצים.

איך איפוא יכלו יהודים סוביטים לעמוד על טיבם של הנאצים?

יש לשער כי מבין הבורחים נפלו קרבנות רבים. מעטים הצליחו לעבור את קוי החזית ולהגיע לתחום הסוביטי. היו אלה הבורחים לכיוון בוברויסק־ויטבסק, שטחים שנכבשו כעבור כמה חודשים על־ידי הגרמנים. רוב הבורחים היו פניהם לכיוון בוריסוב־מוסקבה, ואלה נאלצו לחזור על עקבותיהם, כי הצנחנים הגרמניים הקדימו אותם וחסמו בפניהם את הדרך. וכך ניטלטלו בדרך־לא־דרך, שבועות על גבי שבועות, וחזרו למינסק.

על יחס השלטון הסוביטי ליהודים בימי הפלישה הגרמנית חלוקות הדעות. משה כהנוביץ, חוקר התנועה הפרטיזנית היהודית, החי בארץ, קובע בספרו על הפרטיזנים היהודיים, שיצא לאור באיטליה, ביידיש, כי עם פרוץ המלחמה הושמעה בראדיו הסוביטי פניָה של נשיא ססס״ר, מ. קאלינין, אל הציבור, להציל יהודים ולעזור להם לעבור את קוי החזית. סלומון שווארץ, חוקר יהדות ברית־המועצות, גם הוא כעת בארץ, טוען, כי אין יסוד לשמועה זו. ואמנם בתרגום ספרו לעברית השמיט מ. כהנוביץ את הפיסקה הזאת. על־כל־פנים, אין סימן זוכר לפניה זו של קאלינין בספרות הסוביטית שלאחר המלחמה. לעומת זאת טוענים ניצולי

* סמוליאר מסתמך על המספרים של מחלקת הדיור ביודנראט. לפי דברי הניצולים, רבים היהודים שלא היו רשומים ביודנראט.

השואה בארץ, כי עם פרוץ המלחמה פקד מולוטוב, אז ראש־הממשלה, על כל הפקידים להישאר במקומותיהם, לא לברוח, ולא לעורר בהלה. ואמנם, לאחר המלחמה תבעו היהודים התחשבות מיוחדת בגורלם, באשר הם צייתו לפקודת מולוטוב ונשארו במקומותיהם.
מכל האמור לעיל יוצא, איפוא, כי רוב היהודים שהיו במינסק לפני המלחמה נשארו או חזרו לעיר, והיו טרף לציפורני הנאצים.

הקמת הגיטו במינסק

כבר ביום 26.6.41 נכנס חיל־החלוץ הגרמני לעיר. ב־28.6.41 נכבשה העיר כליל. אל העיר ההרוסה נהר זרם של פליטים, שברחו לכיוון מוסקבה ונאלצו לחזור בגלל ההתקדמות המהירה של הצבא הנאצי. ביום 13.7.41 פורסמה פקודה של שלטונות הצבא הגרמני, על חובת התייצבות של כל הגברים מגיל 16 עד 50. ההתייצבות היתה חלקית. הגברים הועברו למכלאה סמוך למחנה־הריכוז לשבויי הצבא־האדום בדרוזדי. היו שם, בריחוק של 6-7 ק"מ מהעיר, 100 אלף שבויי־מלחמה, והתחיל המיון. יהודים לחוד, ולא־יהודים לחוד. לא ניתן אוכל לאנשים, וגם לא מים. יתר על כן, המחנה היה על־יד הנהר סוויסלוץ', אבל מי שניגש לשאוב מים מהנהר נורה בו במקום. בתנאים אלה החלה להתבלט השנאה החבויה ליהודים, שפשטה גם בקרב שבויי־המלחמה של הצבא האדום.
מחנה־ההסגר בדרוזדי לא נשמר בקפדנות. הנשים, גם היהודיות, הצליחו להגניב אוכל ומים למחנה. לאט־לאט החלו גברים להסתלק מהמחנה, התחפשו לנשים והסתלקו. בדרך זו הסתלקו מהמחנה אלה שהיוו אחר־כך את הגרעין הראשי של המחתרת. ביניהם סגן־משנה קאבושקין, שפעל במחתרת וכינויו שם — ז'אן.
במרוצת הזמן שוחררו התושבים הנוצרים. היהודים הועברו לבית־הסוהר. חלקם הוצאו להורג ויתרם שוחררו. לפי הודעה מס' 21 של "איינזאץ־גרופא B", שוחררו כל אלה שהוכיחו מעל לכל ספק את כשרותם מבחינה פוליטית ופלילית.
ביום 20.7.41 פורסמה הפקודה על הקמת הגיטו ליהודים ועל גבולותיו. עד יום 25.7.41 חייבים היו כל היהודים להתרכז בגיטו. הוקם יודנראט, שמשרדו היה מחוץ לגיטו. הוטל עליו לרשום את כל העוברים לגיטו ומקום מגוריהם. כן הוטלה קונטריבוציה על היהודים בסך של 300,000 רובל לשם מימון העברת היהודים לגיטו. היה זה הנסיון הנאצי הראשון של סחיטת כספים וחפצי־ערך מאת היהודים. הוחל גם ברציחת יהודים. פה ושם נהרג יהודי, נרצחה משפחה יהודית. החלו להוציא את האינטליגנציה היהודית אל מחוץ למחנה. יהודים אלה הובלו למקום אחר ונורו שם. לפי הודעה מס' 32 של האיינזאץ־גרופא חוסלו ביום 24.7.41 אלף יהודים מהאינטליגנציה. ההודעה מדגישה: אינטליגנציה, פרט לרופאים ועובדי־רפואה. אך לאחר מכן נרצחו גם רופאים ידועי־שם: פרופסור סיטרמן — מנתח נודע, פרופסור חורגין — מומחה למחלות־עינים, פרופסור דבורקין — מומחה למחלות ילדים, גורביץ — גניקולוג. הרופא קלומוב, שאפשר שאינו יהודי, נרצח על קשריו עם המחתרת. מאות רופאים נרצחו, פרט לבודדים שהצליחו להגיע ליער.
ריכוז יהודי העיר בגיטו הסתיים בסוף יולי 1941. לגיטו מינסק הוכנסה על־ידי הנאצים גם שארית הפליטה של עיירות הסביבה, כגון: אוזדה, סמילוביץ', צֶ'רוואֶן (איהוּמֶן) ועוד. כן הסתננו לתוך הגיטו לא מעטים מעיירות בילורוסיה הפולנית.
האקציות המאורגנות החלו בנובמבר 1941. בספרו של וַאוּפשאסוב, צנחן ממוסקבה, מפקד יחידת פרטיזנים בסביבות מינסק, שכינויו במחתרת "גרומוב" — "כרוניקה פרטיזנית", הוצאת האקדמיה הצבאית 1959, מובא סיפורה של אשה רוסיה ממינסק:

"הגיטו במינסק — גיהינום ממש. כל אבן רוויה דם של אנשים סוביטיים. והעילה היחידה לכך — שהם יהודים. בחלק המערבי של העיר סגרו החיות הנאציות בגיטו כמאה אלף יהודים. הגיטו הוקף משמרות עם מכונות־יריה. ב־7.11.41 הוצאו לפרבר העיר טוצ'ינקי יהודים מתוך הגיטו ונורו שם. מספרם היה כ־15 אלף. את הגוויות זרקו לתוך חפירות גדולות שהוכנו מראש.
טבח אכזרי ביותר ערכו התליינים הפאשיסטיים ביום 28.7.42. הפעם הוא הקיף את כל הגיטו. עוד ביום 27.7.42 הדביקו על קירות הבתים בגיטו הודעה מטעם השלטונות, כי על כל היהודים להתייצב ביום 28.7.42 בשעה 9.00 בבוקר בכיכר־היובל, על־יד היודנראט. מי שלא יופיע — יוצא להורג, זו הפעם הראשונה שהנאצים איימו בהוצאה להורג על אי־התייצבות. ברטט חיכו היהודים לבאות. אור ליום 28.7.42 ירד גשם שוטף, כאילו ספד הטבע לקרבנות הטרור האיום המתוכנן. כל מי שהצליח יצא לעבודה בבוקרו של יום 28.7.42 מחוץ לגיטו. החלו סריקות בגיטו. עד הצהרים רוכזו בכוח כל הנמצאים, בלי הבדל גיל. קהל אלפים הצטופף על־יד היודנראט. ברחוב על־יד המדרכה עמד שולחן גדול מקושט ועמוס מעדנים. על־ידו היו מסובים כל ראשי התליינים: הממונה על הגיטו — קוּבֶּא, הקומנדאנט — רידלר, ועחריו גוטנברג ובנצ'קו. סמוך לשולחן הקימו במה. ועל הבמה — הקומפוזיטור יפה, ראש היודנראט. התליינים הפאשיסטיים הכריחו אותו לנאום בפני קהל האלפים. הוא הרגיע את הקהל והבטיח להם, כי הגרמנים לא יעשו להם כל רע. יפה הרגיש כי הנאצים מוליכים אותו שולל, אבל עדיין היתה לו תקוה קלושה להצלה. בטוח היה, כי במקרה של אי־ציות ירצחו הגרמנים את כולם. תוך כדי נאומו ראה יפה כי בפינות הכיכר מופיעות מכוניות־החנק. יפה הרים את אגרופו וצעק: "חברים, השליתי אתכם. הם ירצחו את כולנו, התליינים הארורים". צעקה של אלפים נשמעה. ההמון התחיל לברוח לכל הצדדים. מכונות־יריה החלו להמטיר אש על הבורחים. יפה נרצח בצורה אכזרית בו־במקום. אחרי שרצחו מאות, הצליחו הפאשיסטים להנהיג "סדר". נערך תור ארוך של נשים וזקנים. את הילדים הפרידו מהמבוגרים. הורידו אותם על הברכיים וידיהם מורמות. זמן רב לא יכלו הילדים לעמוד במצב זה, והורידו את ידיהם. חיות־האדם תפסו ילדים ורוצצו את ראשיהם באבני המדרכה, או שחטו אותם בסכינים. האמהות זעקו, תלשו שערותיהן. בקור־רוח הרביצו אנשי הס"ד במקלות־גומי בראשי הנשים הזועקות עד לאיבוד ההושים. האמן העממי של בילורוסיה, זורוב, הסתער על אנשי ס"ס באגרופיו, הם התגברו עליו והכניסוהו למכונית־חנק. כל הלילה המשיכו מכוניות־החנק במסלולן. בבוקר פרצו אנשי הס"ס את הבתים בגיטו ושדדו את דברי־הערך. קבוצת ס"ס שיכורים התפרצו לבית־החולים ושחטו את כל החולים, העובדים והרופאים. ארבעה ימים נמשך הטבח. עשרים וחמישה אלף אזרחים סוביטיים נרצחו. תושבי העיר מינסק הסתכלו בפחד על מכוניות־החנק העושות דרכן לטרוסטינץ וטוצ'ינקי הלוך ושוב".

האקציה שעליה סופר בספרו של וַאופשאסוב היתה השלישית. לפניה היתה האקציה ביום 7.11.41. שוב הוצאו יהודים מתוך הגיטו ונרצחו. ואחריה ביום 2.3.42, פורים תש"ב — אקציה נוספת. שוב נרצחו 5,000 יהודים, כפי שמעידה על כך המצבה שהוקמה במקום הרצח לאחר מכן. ניצולי מינסק טוענים כי ביום זה נרצחו 7,000 יהודים: בעיקר זקנים, נשים וילדים. רב־הטבחים אייכמן נכח בעיר ביום הרצח. גם היידריך ביקר בעיר יום לאחר שחיטה זו.
בסוף יולי 1942 אקציה גדולה נוספת. להלן הדו"ח ששלח הגנרל־קומיסאר לרוסיה הלבנה, קוּבֶּא, אל הממונה עליו, הרייכסקומיסאר לוזה בריגה:

משה יפה

מינסק 31.7.42
לכבוד קומיסאר הרייך לארצות המזרח
המושל היינריך לוזה
ריגה

סודי

הגנרל־קומיסאר לרוסיה הלבנה
מחלקה המושל ננג 42/507/ג
פ.ס. 3428
בתשובה נא להזכיר...

הנידון: לוחמה בפרטיזנים ופעולות נגד היהודים במרחב רוסיה הלבנה.

בכל ההתנגשויות עם הפרטיזנים ברוסיה הלבנה נתברר כי היהודים, הן בשטח הפולני לשעבר והן בשטח הסוביטי לשעבר של המרחב, הם הנושאים העיקריים של המרי בשותפות עם תנועת ההתנגדות הפולנית ועם אנשי הצבא־האדום של מוסקבה הפועלים בשטח.

לכן הטיפול ביהדות רוסיה הלבנה, לאור הסכנה לכלל המשק, היא שאלה פוליטית ממדרגה ראשונה, שאין לפותרה מבחינה כלכלית גרידא, כי אם גם מנקודת־ראות פוליטית.

בדיונים השוטפים עם מפקד בריגדה של הס״ס צננר, המנהל הנמרץ של הס״ד ד״ר למשפטים שטראוך, קולונל הס״ס, התברר כי במשך 10 השבועות האחרונים חיסלנו 55,000 יהודים. באזור מינסק־המחוז הושמדו היהודים כליל, מבלי שזה יפגע בכוח־האדם לעבודה. באזור הפולני לידה חוסלו 16,000 יהודים, ובאזור סלונים — 8,000.

בגלל התערבות השלטונות הצבאיים הופרעו הכנותינו לחיסול היהודים במחוז גלובוקי, כפי שהודענו על כך. השלטונות הנ״ל חיסלו על דעת עצמם, בלי כל קשר אתנו, 10,000 יהודים, שאת השמדתם הסופית תיכננו מכבר. בעיר מינסק חוסלו בימים: 28-29.7.42 עשרת אלפים יהודים בערך. מהם 6,500 יהודים רוסיים, בעיקר זקנים, נשים וטף, והיתר יהודים מוינה, מברין ומבּרֶמֶן וכו׳, שנשלחו אלינו לפי פקודת ה״פיהרר״ בנובמבר אשתקד ולא היו עוד כשרים לעבודה. גם מחוז לוצק שוחרר מנטל כמה אלפי יהודים. וכן הדבר ביחס לנובוגרודק ווילייקה. לפנינו עוד נקיטת אמצעים ראדיקליים בבאראנוביץ׳ ובהאנצביץ. בבאראנוביץ׳ העיר בלבד חיים כ־10,000 יהודים, מהם נועדו לחיסול בחודש הבא 9,000 נפש.

בעיר מינסק נשארו 2,600 יהודים יוצאי גרמניה, מלבדם נשארו בחיים כ־6,000 יהודים ויהודיות רוסיים, שהיו עסוקים במקומות־העבודה שלהם בזמן ה״אקציה״.

גם להבא תשמור מינסק על ריכוז יהודים גדול, באשר ההצטברות של צרכי תעשיית החימוש ותפקידי הרכבות מחייבים זאת לעת־עתה.

ביתר ענפי הפעולה יידרשו על־ידי הס״ס ככוח־עבודה שמונה מאות יהודים בערך. ואם אפשרי יהיה, נצמצם את המספר עד כדי 500 נפש.

לפיכך יישארו לאחר גמר האקציות היזומות על־ידנו במינסק העיר: 8,600 יהודים וביתר 10 האזורים של המרחב — כולל האזור המשוחרר מיהודים מינסק־מחוז — כשבעת אלפים יהודים.

לכן חלפה הסכנה שהפרטיזאנים יוכלו בעתיד למצוא סעד אצל האוכלוסיה היהודית. לי ולס״ד היה נעים יותר, כמובן, לחסל לחלוטין את כל היהודים במרחב רוסיה הלבנה, לולא דרישותיו של הצבא, המעסיק העיקרי של היהודים. הדרישות ההכרחיות של הצבא יכובדו לעת־עתה.

נוכח עמדתנו החד־משמעית כלפי היהדות, מתווספת לס״ד ברוסיה הלבנה מעמסה נוספת והיא: הובלת משלוחי יהודים מהרייך, המתחדשים לבקרים, אל יעדם. דבר זה מותח את כוחותיהם הפיסיים והנפשיים של האנשים יתר על המידה, ומרחיק אותם מתפקידיהם הנובעים ממרחב רוסיה הלבנה.

הייתי אסיר־תודה לו היה הרייכסקומיסאר, אם הדבר בידו, מפסיק משלוחי יהודים למינסק, לכל הפחות עד שנצליח להתגבר על סכנת הפרטיזאנים. אני זקוק למלוא כוחות הס״ד ללוחמה בפרטיזאנים ובתנועת המרי הפולנית. שניהם מעסיקים עיסוק מלא את כוחות הס״ד הדלים יחסית במרחב זה.

לאחר גמר האקציה במינסק הודיע לי בכעס מוצדק קולונל הס״ס, ד״ר שטראוך, כי ללא הוראת הרייכספיהרר של הס״ס וללא הודעת הגנרל־קומיסאר, הגיע לפתע משלוח חדש של 1,000 יהודים מווארשה לצרכי חיל־האויר באזור.

אבקש את הרייכסקומיסאר — כבר נשלח מברק על כך — כנושא המשרה הגבוהה ביותר במרחב, להפסיק בעתיד משלוחים כגון אלה.

היהודי הפולני הוא בדיוק כמו היהודי הרוסי, אויבה של גרמניה. הוא מהווה סכנה פוליטית העולה לאין ערוך על ערכו כפועל מקצועי. אין להטיל, בשום פנים ואופן, על אזור שלטון אזרחי, בלי תיאום עם הרייכסקומיסאר, יהודים מפולין או ממקום אחר, בגלל עמדות שירותים של הצבא או של חיל־האויר, המסכנים את בטחון המרחב ואת העבודה הפוליטית השוטפת בו.

אני תמים־דעים עם מפקד הס״ד ברוסיה הלבנה, כי להבא יחוסל מיד כל משלוח של יהודים שיגיע אלינו, ללא פקודה מפורשת של הממונים הישירים עלינו או ללא תיאום אתנו, למען מנוע אי־שקט נוסף ברוסיה הלבנה.

הגנרל־קומיסאר לרוסיה הלבנה

קובא

(מתוך החומר של משפטי נירנברג, תעודה 328)

בירחון הרוסי ״נימאן״ משנת 1960, חוברת מס׳ 2, מספר מיכאלישוב:

״במאי 1945 הצלחנו לשים יד על אחד הרוצחים של יהודי בילורוסיה, התליין קארל פראנץ האֶס. הוא הובא למשפט צבאי בינואר 1946 ולהלן עדותו:

הגעתי למינסק בסוף חודש יולי 1942 בראש קבוצה של שישה אנשים לשם עזרה בחיסול הגיטו בעיר. השתמשנו במכוניות־חנק. הפעולה נמשכה 4 ימים. עבדו בלי הרף 70 מכוניות. כל מכונית הספיקה 5-6 נסיעות ביום. את היהודים שלא הספקנו לחסל במכוניות־החנק העמסנו על מכוניות־משא רגילות. הובלנו אותם מחוץ לעיר ושם נורו״.

בידינו דו״ח של בית־המשפט במינכן (מינכן II) על השליש הצבאי של הימלר — גנראל קארל פרידריך אוטו וולף (המשפט במינכן נמשך מ־19.4.1963 עד 30.9.1964). בעמוד 142 של כתב־האשמה (תרגום מגרמנית) נאמַר:

״הקרבנות שנבחרו ממחנה השבויים האזרחיים במינסק, שבו ביקרו הימלר והנאשם, הורחקו והוחזקו מאות מטרים ממקום ההוצאה להורג. בהגיע הימלר מסר ד״ר בראֶכפיש דו״ח ואחרי זה ניהל את ההוצאה להורג. האנשים הובאו בקבוצות של תריסר בערך. הכריחו אותם לשכב ופניהם למטה בשורות בתוך חפירה, שהוכנה בתור קבר המוני. במצב זה הם נורו, והבאים אחריהם שכבו על גופות זבות־דם ונרצחו שוב ע״י יורים שעמדו לאורך החפירה וירו לפי פקודת ״אש״.

אחרי גמר ההוצאה להורג ההמונית פנה הימלר אל אנשי ה״איינזאץ־קומאנדו״ מס׳ 8 במלים מעודדות שהוזכרו כבר ע״י ד״ר בראֶכפיש. הימלר השתדל להסביר ל״גברים״ (מענער) שאת עבודתם הקשה הוא מעריך מאוד, כי ע״י ההוצאה לפועל של פקודות ההשמדה ״הם ממלאים חובתם הקדושה לעם ולמולדת״

נביא גם קטעים מהודעות מיומן האירועים של Ud.S.S.R בתקופה שבין יולי וספטמבר 1941, כאשר ביקרו הימלר ומנהיגים נאציים אחרים בעיר מינסק.

דו"ח יומי מאירועי .Ud.S.S.R (סססייר).
הודעה מס' 17 מ־9 ביולי 1941 (מס' 1 של הודעות היומן 22.6.1941, יום ראשון של המלחמה).
איינזאץ־גרופפע "C", מקום חנייתה מינסק. דו"ח ראשון כולל של פעולות איינזאץ־גרופפע בחלקים הפולניים והרוסיים של רוסיה הלבנה.
לפי הוראות של RSHA (המשרד הראשי לבטחון הרייך) חוסלו בכל המקומות ברוסיה־הלבנה הפונקציונרים של מנגנון המדינה והמפלגה. ביחס ליהודים נהגו לפי הפקודות הנ"ל. מספר המחוסלים טרם נקבע.

הודעת UdSSR מס' 21 מ־13.7.1941
איינזאץ־גרופפע B. מקום חנייתה — מינסק. במינסק הוקם לראשונה ע"י יחידות צבא מחנה שבויים אזרחיים שבתוכו הוחזקו כמעט כל התושבים הזכרים. האיינזאץ־גרופפע יחד עם "משטרת השדה" נתבקשו לסרוק את המחנה. שוחררו עד עתה רק אנשים שהוכיחו ללא ספק שהם כשרים במובן הפוליטי והפלילי. הנשארים עוברים בדיקה קפדנית ויטפלו בהם בהתאם לתוצאות. 1050 יהודים חוסלו.
הנוספים מובאים יום־יום להוצאה להורג. הוחל בחיסול של לא־יהודים שנשארו במחנה: פליליים, פונקציונרים, אסיאנים וכו'. נוסף לכך הוקם יודנראט והוחל בסידור גיטו וסימון חיצוני של היהודים.

הודעה UdSSR מס' 27 מ־19.7.1941
איינזאץ־גרופפע B. החיסולים נמשכים יום־יום. אלה שאינם נתפסים בשעת מעשה מאותרים לפי רשימות. בכמה מקרים ראו יהודים שברחו ליערות ומנסים להסתתר שם.

הודעה UdSSR מס' 31 מ־23.7.1941
איינזאץ־גרופפע B. מקום חנייתה — בוריסוב.
הלך־הרוח והמצב בשטחים המוחזקים
היהדות נהגה עד עתה בהתאפקות. המעשים החמורים נגד היהודים — ביחוד ההוצאות להורג — הגבירו את הלך־הרוח האנטי־גרמני באופן ניכר. הם מנסים להיות אגרסיביים.

הודעת UdSSR מס' 32 מ־24.7.1941
איינזאץ־גרופפע B. המקום — אורשה.
במינסק חוסלה מעתה כל השיכבה האינטליגנטית היהודית (מורים, פרופסורים, עורכי־דין וכו', פרט לרופאים).

הודעה מס' 36 מ־28.7.1941
איינזאץ־גרופפע B. מקומה במינסק.
במינסק מחסלים לפי שעה יום־יום בערך 200 איש. אלה הם פונקציונרים בולשביסטיים, סוכנים, פליליים, אסיאנים וכו' שאותרו מתוך המחנה לשבויים אזרחיים.

הודעה מס' 50 מיום 12.8.1941
איינזאץ־גרופפע B. מקומה — סמולנסק.
במינסק ממשיכים לחסל את האנשים שסורקו בתוך המחנה לשבויים אזרחיים המואשמים במובן הפוליטי או הפלילי.

מן ההודעות הלאקוניות של הצבא הגרמני מתקבלת תמונה מוחשית למדי על גורלם של יהודים בכיבוש הנאצי.
הימלר ביקר במינסק פעמים מספר בחודשים יולי-ספטמבר. בידינו תצלום מביקורו של הימלר בגיטו ה"האמבורגי" שבמינסק מסוף 1941 או התחלת 1942. משמע, כי הימלר ידע

ביקורו של הימלר בגיטו ה״האמבורגי״ במינסק

והתעניין בתכנית של העברת יהודים מ״מערב״ למינסק. גם ביקורו של אייכמן ונוכחותו באקציה של פורים תש״ב (1942), ועוד לפני ״ועידת ואנזה״, מלמד כי גיטו מינסק שימש כעין מעבדה ללימוד דרכים של השמדת יהודים, וכי לא רק מכוניות־החנק של גאז הופעלו לראשונה ע״י הגרמנים בגיטו מינסק. מהוצאה להורג בירִיות בהתחלת הכיבוש, עברו אחרי־כן לרצח ע״י מכונות־ירִיה באקציות הגדולות.
התעניינותו האישית וביקורו במקום של הימלר בגיטו־מינסק הביאו גם לריב על סמכויות ולחיכוכים בין אנשי הימלר, אנשי ס״ד, איינזאץ־גרופפן וכו׳ (לוזה, קובֶּא ועוד) ואנשי רוזנברג הממונה על היהודים.

בדו״ח הסודי המובא לעיל של הגנראל־קומיסאר קובֶּא, על לוחמה בפארטיזאנים ופעולות נגד היהודים, מודגש כי ״היהודים, במרחב של רוסיה־הלבנה, הן בשטח הסוביטי של רוסיה הלבנה והן בשטח הפולני לשעבר, הם הנושאים העיקריים של המרי בשותפות עם תנועת ההתנגדות הפולנית ועם אנשי הצבא־האדום״.
גם לאחר יולי 1942 היו אקציות נוספות. האחרונה היתה בספטמבר 1943. לפי התיעוד הגרמני, רוכזו במינסק בסוף יוני 1944 122 יהודים ונרצחו, פרט לשניים שהצליחו לברוח ממקום־הקטל וזכו להגיע לשחרור העיר על ידי הצבא האדום ב־4.7.44.
העתונאי שלמה רבינוביץ, שנכנס למינסק עם חיל־החלוץ של הצבא־האדום, מוסר כי מצא 13 יהודים שהסתתרו בבונקר ועברו את כל ימי־האימים עד שחרור העיר.
במשפט קובלנץ (גרמניה המערבית) נגד רמרס וצננר ביום 5.12.60, עמ׳ 156-159, התברר כי לאחר ועידת ואנזה הוחל בשיגור משלוחים של יהודים מהמערב למינסק. בחדשי מאי-ספטמבר 1942 יצאו 23 משלוחים מוינה ומטרזיינשטאט — ס״ה 27,500 יהודים. לפני זה הגיעו כשמונת אלפים יהודים מהמערב לגיטו־״האמבורג״ וכמה משלוחים של יהודים מווארשה. לפי זה, התרכזו במינסק כארבעים אלף יהודים מהמערב, ושם הושמדו כמעט כולם.

З А Г А Д

НА ЎТВАРЭНЬНЕ ЖЫДОЎСКАГА ЖЫЛОГА РАЁНУ Ў г. МЕНСКУ

1.

Пачынаючы ад даты гэтага загаду, у горадзе Менску будзе выдзелена асобная частка гораду выключна на пражываньне жыдоў.

2.

Усё жыдоўскае жыхарства гораду Менску абавязана пасьля агалошаньня гэтага загаду на працягу 5-цёх дзён перабрацца у жыдоўскі раён. Калі хто з жыдоў пасьля скончэньня гэтага тэрміну будзе знойдзены не у гэтым жыдоўскім раёне, ён будзе арыштаваны і як найстражэй пакараны. Нежыдоўскае жыхарства, што жыве ў межах жыдоўскага жылога раёну, мае безадкладнейшым чынам пакінуць жыдоўскі раён. Калі вызваленых жыдамі памешканьняў не ў жыдоўскім раёне не акажацца, Аддзел Прыдзелу Памешканьняў Менскай Гарадзкой Управы адведзе іншыя вольныя памешканьні.

3.

Дапушчаецца браць з сабою хатнюю маёмасьць. Хто будзе злоўлены на забіраньні чужога дабра або рабаваньні, будзе карацца праз расстрэл.

4.

Жыдоўскі раён абмяжоўваецца наступнымі вуліцамі: Калгасны завулак з прылягаючай Калгаснай вуліцы, далей праз рэчку з прылягальнем Нямігскай вуліцы, выключаючы праваслаўную царкву, з прыляг. да Рэспубліканскай вуліцы, з прылягальнем Шорнай вул., Калектарнай вуліцы, Мэбэльнага завулку, Перакопскай вуліцы, Нізавой вуліцы, Жыдоўскіх могілак, Абутковай вуліцы, Другога Апанскага завулку, Заслаўскай вуліцы аж да Калгаснага завулка.

5.

Жыдоўскі жылы раён мае быць зараз-жа пасьля скончэньня перэбараў агароджаны каменным мурам ад рэшты гораду. Мураваньне гэтага муру мусіць быць зроблена жыхарамі жыдоўскага раёну, прычым за будаўляны матэр'ял будзе ісьці каменьне з няжылых або зруйнаваных будынкаў.

6.

Бытаваньне не ў жылым жыдоўскім раёне жыдом, зграмаджаным у рабочыя жыдоўскія дружыны, ёсьць забаронена. Гэтыя дружыны могуць выйсьці са свайго раёну толькі маючы накіраваньне на пэўныя месцы працы, выстаўленыя Менскай Гарадзкой Управай. Парушэньні гэтага загаду будуць карацца праз расстрэл.

7.

Жыдам дазволена ўваходзіць і выходзіць з жыдоўскага раёну толькі двумя вуліцамі: Апанскай і Астроўскай. Пералазіць праз мур забараняецца. Нямецкай варце і варце службы парадку загадана страляць у парушальнікаў гэтага.

8.

У жыдоўскі жылы раён могуць уваходзіць адны толькі жыхары і асобы, якія належаць да нямецкіх вайсковых фармаваньняў і да Гарадзкой Менскай Управы і толькі на выпадак справы.

9.

На жыдоўскую раду ўскладзена пазыка 30.000 чырвонцаў на ўзнаўленьне выдаткаў, зьвязаных з гэтымі перэбарамі. Гэтыя грошы, процантная аплата якіх пазьней будзе ўрэгулявана, павінны быць зложаны на працягу 12 гадзін пасьля выданьня гэтага загаду ў касу Гарадзкой Управы (вуліца Карла Маркса, 28).

10.

Жыдоўская Рада зараз-жа павінна даць Аддзелу прыдзелу памешканьняў Гарадзкой Управы заяву пра ўсе жыдамі пакінутыя памешканьні, якія знаходзяцца не ў жыдоўскім раёне і яшчэ не занятыя арыйскім (нежыдоўскім) жыхарствам.

11.

Парадак у жыдоўскім жылым раёне будуць трымаць асобныя жыдоўскія дружыны парадку (адмысловы загад на гэта будзе свайм часам).

12.

За канчатковыя перэбары жыдоўскіх жыхароў у жылы раён поўную адказнасьць мае Жыдоўская Рада гораду Менску. Усякія парушэньні гэтага загаду будуць як найстражэй пакараны.

ORDRE DU COMMANDANT MILITAIRE DE MINSK INSTITUANT UN GHETTO.

פקודת השלטון הצבאי הגרמני, בשפה הבילורוסית,
על הקמת הגיטו במינסק

החיים בגיטו

תכנית הגרמנים היתה להקיף את הגיטו בחומת אבנים מהבניינים ההרוסים. זה לא יצא לפועל. הגיטו היה מוקף גדר־תיל. את הגדר עברו בלי קושי רב, למרות השמירה. ילדים היו יוצאים בבוקר וחוזרים בערב. באחד משירי הגיטו ברוסית מסופר על ילד יהודי קטן שנורה למוות בזמן שניסה לעבור את הגדר.
בבתים בגיטו היתה צפיפות גדולה. המשפחות היו גדולות, ובתוך המשפחה הונהגה חלוקת עבודה: הבוגרים יוצאים לעבודה ומקבלים מנת האוכל, מרק. בחוזרם מהעבודה הם מביאים אתם חלק מהמרק בפחית וחלק ממנת־הלחם. הזקנים והחולים נשארים בבית. הילדים חומקים מהגיטו ועוסקים במסחר ובחליפין וגם מקבצים נדבות ב"אזור הרוסי". אולי בזכות העזרה המשפחתית ההדדית, לפי דברי הניצולים, לא היו בגיטו מקרי מוות מרעב, למרות המחסור הגדול במזון. לפעמים התחלקו יהודים במזון גם עם השכנים.
להסקה, לבישול ולחימום שימשו שברי רהיטים, גדרות שפורקו וגם חבילות עצים שהאנשים הצליחו לאסוף מבניינים הרוסים בעיר. לא פעם הגניבו בין העצים כדורים וגם חלקי רובה. גם ספרים שימשו חומר להסקה.
בית־ספר לא היה. האנשים כמעט שלא קראו דבר. מספרים כי בחורה אחת יצאה מהגיטו ובידה ספר — והיא נירתה ע"י המשמר הנאצי.
אור היו מעלים רק לזמן קצר בתחילת הערב: טבלו בשמן או בנפט פתיל קטן או צמר־גפן. מי שלא השיג זאת — השתמש בקיסמי־עץ.
לפי דברי דווידוב, בקובץ "גיבורי המחתרת" הוצאת "ספרות פוליטית", מוסקבה 1963, יצאו אנשי מחתרת מגיטו מינסק ליחידת הפרטיזנים של סרגייב ופוקרובסקי כבר בנובמבר 1941.
באמצע דצמבר 1941 יצאה ליער מכונית מבית־החרושת למַקלטי־ראדיו ובה 13 אנשים, רובם מפקדים מהצבא האדום. את הפיקוד על יחידת הפרטיזנים מס' 208 קיבל פעיל־המחתרת הפולקובניק ניצ'יפורוביץ. לפי סיפורי הניצולים החלים הוא מפצעיו בבית־החולים בגיטו.
ב־19.1.42 סיפק ה"גורקום" (הוועד העירוני של המפלגה) לפרטיזנים תרופות, תחבושות וכפפות (יש להניח שמקורם מהגיטו). אחרי זה סיפקה המחתרת לפרטיזנים גם דוודים לבישול.

על ה"יודנראט" במינסק

החומר בכתב על פרק זה בחיי הגיטו הוא דל ביותר. בספרות הסוביטית לא נכתב כמעט כלום בנושא זה. גם בין הניצולים החיים בארץ אין איש שהיה חבר ה"יודנראט" או היה מקורב אליו. באחרונה עלה ארצה זליג יפה, בנו של ראש היודנראט במינסק. כמו כן הגיע לידינו מאמר של סופיה סדובסקי שעבדה ביודנראט.
סימן ראשון לקיום היודנראט במינסק אנו מוצאים בפקודת השלטון הצבאי הנאצי מיום 19.7.1941 על הקמת הגיטו:

1. עם התפרסם פקודה זו, יקום אזור יהודי מיוחד בעיר מינסק.
8-2. (פרטים על מקום הגיטו וסעיפים טכניים שונים).
9. לשם ביצוע תקין של העברת האוכלוסיה היהודית לגיטו, מוטל על היודנראט מלווה־חובה בסך 300,000

רובל. סכום זה צריך להפקיד בקופת ה"אופראווה" העירונית (העיריה) תוך 12 שעות מפרסום פקודה זו.

10. חובה על היודנראט להודיע מיד למחלקת הדיור של ה"אופראווה" על כל הדירות המתפנות באזור שמחוץ לגיטו.

11. שמירת הסדר באזור המגורים היהודי תופקד בידי שירות יהודי.

12. האחריות המלאה על ביצוע העברת היהודים לאזור מיוחד מוטלת על היודנראט. המתעלמים מפקודה זו ייענשו בכל חומרת הדין.

אם נשווה פקודה זו לפקודות על הקמת גיטאות במקומות אחרים, נראה מה רב השוני. כך, למשל, פורטו בפקודה מיום 22.7.1941 מטעם העיריה בלבוב על הקמת היודנראט במקום, התפקידים המוטלים עליו: רישום תעודות־לידה; רישום התושבים היהודים; הנהלת בתי־חולים, מרפאות ומוסדות סניטריים; ארגון הסעד וביטוח סוציאלי: מטבחים זולים, הספקת מזון וכו׳. ד"ר פרידמן ז"ל ("ספר לבוב", עמ׳ 14־613), כותב כי "סמכויותיה של מועצת היהודים היו רחבות מאוד... היו לה מקורות כספיים עצמאיים... היא פתחה מוסדות עזרה סוציאלית: מרפאות, בתי־חולים, בתי־יתומים, מושב־זקנים וכו׳. היא ניהלה עשרות חנויות מכולת".

וכן הדבר בביאליסטוק. בישיבה הראשונה של היודנראט נקבעו 13 ועדות לפעולה; לבריאות, להשכלה, לכספים, לתברואה, להספקה ועוד (נ. בלומנטל: דרכו של יודנראט, יד־ושם, תשכ"ב).

לא כן היה המצב במינסק. לא קמו כל מוסדות סעד במקום. זמן־מה נתקיים בית־יתומים, פרי יוזמה פרטית של ד"ר צ׳רניש. הילדים לא קיבלו מזון בבית־היתומים, כי היודנראט לא חילק כרטיסי מזון ליושבי הגיטו ולא עסק מיוזמתו הוא בהספקת מזון. הגרמנים לא חילקו כלל מזון ליושבי הגיטו. באזור הרוסי חולקו לתושבים כרטיסי־מזון, לפיהם היו מקבלים, לעתים מזומנות, מאה גראם לחם ותחליפים שונים.

לאנשי המחתרת שבעיר סופקו כרטיסי־מזון על־ידי בוריס פופקו וצ׳יפצין ישר מבית־הדפוס הממשלתי הגרמני. הללו היו עובדי דפוס וגנבו משם את הטפסים.

כרטיסי־מזון אלה היו מתקבלים על־ידי המשטרה במקום תעודת־זהות בשעת בדיקה וחיפושים. לפעמים היו מתגלות כרזות המודבקות על גבי ההודעות הרשמיות הגרמניות: הבוז למאה הגראם של היטלר! יחי הקילוגראם הסוביטי!

אחדים מניצולי השואה מספרים, כי נעשו נסיונות על־ידי היודנראט להקים מאפיה בגיטו, אבל הפעולה נפסקה בראשיתה. זמן־מה היה קיים מטבח ציבורי, שהיה מספק מזון לפעילי המחתרת שלא יצאו לעבודה מחוץ לגיטו. העובדים בחוץ היו מקבלים מנות מהגרמנים. היהודים הסוביטיים נגמלו מפעילות יהודית בכלל. אמנם היהודים ה"מערביים" התייחסו ליודנראט כאל ועד קהילה יהודית, אבל לא הם קבעו את דמותו ודרכי פעולתו. אין גם הוכחות, שהנאצים שיתפו את ראשי היהודים במינסק בביצוע פעולות־ההשמדה של אוכלוסיית הגיטו, כשם שנהגו במקומות אחרים.

פרשה סתומה היא הקונטריבוציה של 300,000 רובל שהוטלה על היודנראט: איך גבו את הכספים? איך חולק ההיטל על משפחות היהודים? האם לפי מספר הנפשות שבמשפחות, או לפי מצבם הכלכלי?

לפי "נובויֶא רוסקויֶא סלובו" מ־11.3.1945 הוטל על הגיטו מס נוסף: 2 מיליון רובל ועשרה ק"ג זהב.

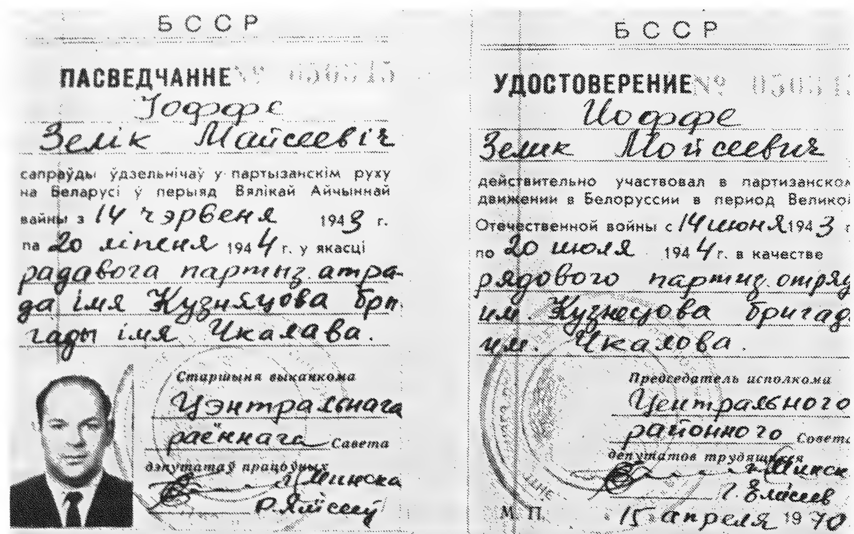
אין בידינו תעודות אוטנטיות על פעולות היודנראט במינסק, כגון אלו שמצויות לגבי ערים אחרות (ביאליסטוק, וארשה).
צ׳רניאקוב, ראש היודנראט בוארשה, היה נפגש תכופות עם אורסוואלד, הקומיסאר הגרמני הממונה על הגיטו. היחס אליו מצד השלטונות היה יחס של כבוד. ואילו במינסק, לפי עדותה של קטיה טוקרסקי, העז הפולקסדויטשאֶ גורודצקי לסטור בפניו של ראש היודנראט יפה, לעיני קהל רב, בכניסה למשרד היודנראט.
נראה, שפעולתו של היודנראט במינסק הצטמצמה באיסוף ממון וחפצי־ערך לתשלום הקונטריבוציה שהוטלה על הגיטו, ברישום התושבים ובפיקוח על הדיור.
הלשון השלטת ביודנראט במינסק היתה רוסית.
בגיטו לא היתה, בדרך־כלל, חלוקת עבודה אישית, כי אם קבוצתית. התארגנו ב״בריגדות״ (בגרמנית ״קולונות״) ובראשן עמדו אחראים, שהגרמנים הכירו בסמכותם.
בהיעדר כל גוף ציבורי עצמאי, לא יכול היה היודנראט להיבחר על־ידי היהודים. על מינויו של ראש היודנראט הראשון אליהו מושקין קיימות שתי גירסאות. האחת: הגרמנים פנו אל קבוצת אסירים יהודים משכילים בדרישה להודיעה מי מביניהם מבין גרמנית. לאחר היסוסים יצא מושקין והכריז כי הוא מבין גרמנית, וכך נתמנה לראש. והגירסה השניה: פלוני שעבד במועצת־העיר בימי השלטון הסובייטי ולאחר מכן בעיריה שהוקמה על־ידי הגרמנים המליץ על מושקין, שהכירו מאז היותו המהנדס העירוני — ועל יסוד המלצה זו נהיה לראש.
לפי המקורות הסובייטיים היה מושקין פטריוט סובייטי, שיתף פעולה עם המחתרת. לגבי יפה — הראש השני של היודנראט — ידוע כי היה אחד ממנהלי בית־חרושת בווילנה שהועבר על־ידי השלטונות הסובייטיים למינסק בשנת 1940, ולא היה קומפוזיטור, כפי שמוסר הפרטיזן וַאוּפשאסוב בספרו. הסובייטים מאשימים אותו כי הכניס רבים מבין הפליטים ה״מערביים״ לתפקידים ביודנראט, כגון: אפשטיין, וינשטיין ורוזנבלום. הללו עמדו אחרי־כן בראש המשטרה היהודית ושיתפו פעולה עם הגרמנים.
כל ניצולי השואה הנמצאים בארץ מציינים, כי יפה המשיך בקו של מושקין, שמר על הקשר עם המחתרת בגיטו ולא שיתף פעולה עם הגרמנים בזמן האקציות.
רושמי ההיסטוריה של הסובייטים על המרי, במידה שהם מזכירים פה ושם את הגיטו והיודנראט, אינם מזכירים את משה יפה (מחוץ לוַאוּפשאסוב שהכתירוֹ כקומפוזיטור, כי הוא הלא היה יהודי ״מערבי״, פולני, ונוסף לכך לא היה קומוניסט.
מפי בנו של משה יפה, זליג, שהגיע ארצה והיה נוכח באקציה של יולי 1942 על־יד אביו, וזליג אז נער בן 15, שמעתי כדברים האלה: אביו הרגיש כבר זמן רב כי האדמה בוערת תחתיו והנאצים יחסלו אותו. כראש היודנראט פנה לראשי המחתרת בגיטו כי יוציאו אותו עם בנו ל״יער״. ענו לו כי עליו להישאר על משמרתו, אך מבטיחים לדאוג להצלת בנו. ייתכן שהתשובה היתה כזאת משום שאז לא היה להם קשר עם הפרטיזאנים.
את משה יפה רצחו בזמן האקציה ואת בנו זליג שעמד על־ידו הספיק האב לדחוף הצידה, והוא נפל לתוך בור שהתכסה ע״י היהודים הנרצחים וכך ניצל ממוות. כשהאקציה נגמרה ונשתרר שקט, יצא זליג מהבור. הוא הכיר את אביו לפי נעליו. בלטה גם הטלית שבה עטפו יהודים את גופתו. העובדה שיהודי הגיטו עטפו אותו בטלית מעידה שהיהודים לא ראו בו קומוניסט או ראש יודנראט, אלא ראש קהילה לפי המושגים המקובלים. האקציה נתחוללה סמוך לבית־הקברות היהודי. כעת עובר במקום זה כביש ראשי.

זליג הסתובב בגיטו אחרי זה ימים מספר מבלי למצוא מקום להשתכן בו, ואז פגש אותו אפשטיין שעמד כבר בראש היודנראט והיה נאמן הגרמנים. זליג מספר, כי אפשטיין, שהיה קודם לכן מפקד המשטרה היהודית, היה מבצע את החרמת חפצי־הערך, הזהב וכו׳ מיהודי הגיטו למען הגרמנים. הרכוש היה מתרכז ביודנראט ומשם היה אפשטיין מפריש, בסודי־סודות כמובן, חלק לפרטיזאנים.

אפשטיין, שהכיר יפה את זליג, רצה למוסרו לגרמנים, ולבסוף החליט לשלחו למחנה־ההסגר של שבויי המלחמה ברחוב שירוקאיא, שם עבדו גם כמה יהודים מהגיטו. במשרד המחנה עבדה צעירה יהודיה מפולין — סוניה קורלאנדסקאיה. היא רכשה את אמון המפקדים הגרמנים ופעלה הרבה למען המחתרת, הוציאה אנשים ל״יער״. סופה כי הנאצים תלו אותה. סוניה קורלאנדסקאיה טיפלה בזליג, וכעבור כמה חודשים החזירה אותו לגיטו ושם הסתתר מעיני אפשטיין וחבריו זמן רב, עד שבאה הקשרית יבה (יוכבד רובנציק־איברמן, כעת בפ״ת) והוציאה מהגיטו קבוצה גדולה של אנשים.

הירש סמוליאר מספר בספרו על הגיטו, כי הציע לראש המחתרת במינסק ״סלאווה״ (קאזינץ) להוקיע את כל אנשי היודנראט בשם הועד המחתרתי, כמשתפי־פעולה עם הנאצים, וסלאווה התנגד לכך. מושקין הוצא להורג על־ידי הנאצים בעוון שיחוד קצין גסטאפו. יש להניח שלגסטאפו נודע, אחרי שאסרה רבים מבין פעילי המחתרת בעיר, על משלוחי בגדים, מזון וחומרים רפואיים על־ידי היודנראט ליחידות הפרטיזניות ביערות בסביבות מינסק. כן היו לגסטאפו מלשינים מבין יושבי הגיטו, ומכאן החילופים התדירים של אנשי היודנראט וראשיו.

לפי החומר המצוי בידינו אין לקבוע את טיב היחסים בין היודנראט לבין העיריה במינסק. ידוע, כי הכניסה לגיטו — פרט ליושביו היהודים — היתה מותרת רק לאנשי השלטון הגרמני ולעובדי העיריה בתפקיד.

БССР

ПАСВЕДЧАННЕ №

Іоффе
Зелік Майсеевіч

сапраўды ўдзельнічаў у партызанскім руху на Беларусі ў перыяд Вялікай Айчыннай вайны з 14 чэрвеня 1943 г. па 20 ліпеня 1944 г. у якасці радавога партыз. атрада імя Кузняцова брыгады імя Чкалава.

Старшыня выканкома Цэнтральнага раённага Савета дэпутатаў працоўных г. Мінска

БССР

УДОСТОВЕРЕНИЕ №

Иоффе
Зелик Мойсеевич

действительно участвовал в партизанском движении в Белоруссии в период Великой Отечественной войны с 14 июня 1943 г. по 20 июля 1944 г. в качестве рядового партиз. отряда им. Кузнецова бригад им. Чкалова.

Председатель исполкома Центрального районного Совета депутатов трудящихся г. Минска

М. П.

15 апреля 1970

אישור לזֶליג בן משה יפה על השתתפותו בתנועה הפרטיזנית

הפולקסדויטשאֶ גורודצקי, יליד רוסיה, היה מתעלל בפומבי בראשי היודנראט. האם מונה על־ידי העיריה או הממשל הגרמני? יש להניח, כי בביקוריו התכופים סחט "מתנות" מהיודנראט.
קטיה טוקרסקי מספרת, כי כשהפרידו בין הפועלים המקצועיים ובני המשפחה של אנשי היודנראט לבין שאר תושבי הגיטו — סימן לאקציה ממשמשת ובאה — ביקשה מיָפה שיצרפנה למשפחתו כבת. יפה ענה לה: הוא, "הרוצח", יודע, כי אין לי בת.
ידועים לנו מקרים של עמידה בשער מצד אנשי היודנראט והמשטרה היהודית במינסק. נהוג היה כי על הטלאי הצהוב של כל יהודי בגיטו רשום היה מספר הבית שבו התגורר. ואם נתפס בבריחה או בפשע אחר, היו מוציאים להורג את כל דיירי הבית. במקרה של בריחה ליער, היו אנשי היודנראט משנים את מספרי הנשארים בגיטו, כדי להעלים מעיני הגרמנים את עובדת הבריחה, או שהיו מודיעים על הבורח כי נהרג באחת ה"אקציות". מאלף מבחינה זו היה מקרה סמוליאר. לגרמנים נודע כי הוא מראשי המחתרת, חיפשוהו בגיטו, ומשלא מצאוהו, תבעו מהיודנראט להסגירו, שאם לא כן — יישפך דם רב. לקחו אנשי היודנראט, ביוזמתו של משה יפה, את תעודתו של סמוליאר, הטבילוה בדם יהודי הרוג והביאוה לגסטאפו כעדות, כי סמוליאר נרצח באחת האקציות, ולא הסגירוהו.
וכך מקרה דוד גרציג, קַשר ארגוני המחתרת, שנפל בידי הגסטאפו. רודיצר, איש היודנראט, שיחד את הגאסטפו במאה רובל זהב על־מנת להצילו, אך איחר את המועד.
ניצולי גיטו מינסק מספרים, כי השוטרים היהודיים התייחסו בדרך כלל בצורה אנושית ליהודים בגיטו, גם בזמן החרמת רכוש לסילוק המס לגרמנים. העובדה כי הרבה שוטרים עברו והתקבלו לפרטיזנים מעידה על טיבם ועל קשריהם עם המחתרת.
מפקד המשטרה היהודית, סֶרֶבראנסקי, חיפש מיד קשר עם המחתרת. השוטרים היהודיים ששמרו על שער הכניסה לגיטו איפשרו להכניס לא רק מזון, אלא גם הגניבו נשק. במקרה של נוכחות גרמנים על־יד השער, השתדלו להודיע על כך לחוזרים מהעבודה. אם נשווה לכך את המסופר על המשטרה היהודית ביומנו של הנער מגיטו־וילנה, יצחק רוּדַשבסקי, כי הללו ששׂו לנגוש ביהודים בשליחות הגסטאפו ונראו בעיניו כ"חוטפים ליטאיים", תשתפר עוד יותר דמותם של השוטרים היהודיים בגיטו מינסק ששמרו על צלם האדם.
פרידה סקורוחוד, כיום תושבת תל־אביב, מספרת: בליל יָרֵח אחד יצאה עם קבוצת נערים ונערות לטיול ברחובות הגיטו. פגש אותם אחד השוטרים היהודים והתחנן שיחזרו לבתיהם, פן ייראו על־ידי גרמני או אוקראיני וסופם יהיה מר.
כל ההוראות לגבי היהודים נתקבלו מהממונים הגרמניים. אבל לאנשי המקום היתה במידה מסוימת השפעה על דרכי הביצוע. יחסם קבע לעתים את גורלו של אדם לחיים או למוות. וכאמור, אנשי היודנראט והמשטרה היהודית במינסק לא שיתפו פעולה בתקופה הראשונה עם הגרמנים, אלא השתדלו כמיטב יכולתם המוגבלת לעזור ולהציל.

על המחתרת בגיטו ובעיר

אין לתאר את האנדרולומוסיה שהשתררה בצבא האדום ובהנהגת המפלגה הקומוניסטית עם הפלישה הגרמנית לרוסיה הסוביטית. קצינים וסמלים לא גויסו, לא היה מי שיגייס. מוסדות השלטון והמפלגה לא הכינו שום תכנית לפעולות מחתרתיות. הראשים ברחו ולא השאירו ממלאי־מקום". התנועה הפרטיזנית, שקמה לאחר מכן במינסק ובבילורוסיה, היתה פרי יוזמה מקומית ולא במעט אף יהודית.

על חלקם של היהודים בתנועה הפרטיזנית ובמחתרת מספר הסופר קארפוב בספרו הבלטריסטי "החופים העקובים מדם של נהר נימיגה" שהופיע בשנת 1962. הוא עצמו היה פרטיזן במינסק ובסביבה. רבים מגיבורי ספרו הם יהודים הנמנים עם התנועה הפרטיזנית. הסופר מתאר אותם בחיבה ובאהדה וכך גם את מנת סבלם של היהודים בגיטו ומחוצה לו. אף שהבלטה כזו של יהודים במלחמה האנטי־נאצית לא עָרבה לממונים על הקו המפלגתי, הרי גם בקובץ "נסָפר על מינסק", שהופיע בשנת 1965, וקאַרפוב השתתף בו וכתב את פרקי המלחמה והמחתרת במינסק, הוא מציין כי התא המחתרתי בגיטו היה מהראשונים שנתארגנו בעיר:

בגיטו אוּרגן מרכז מחתרתי משלו, שלמזכירו נבחר קונספיראטור מנוסה, שרכש נסיון מחתרתי עוד בתנאי המפלגה הקומוניסטית של בילורוסיה המערבית, ה. סמוליאר ("סקרומני" — "הצנוע"). אנשי־המחתרת של הגיטו האזינו לשידורים ממוסקבה באמצעות מַקלט־ראדיו שהוסתר בארובת־עשן, כשהמשׂושה שלו שחרה בתוך כבל לייבוש כבסים, ניהלו פעולה תעמלנית בקרב אוכלוסיית הגיטו, הכינו אנשים ליציאה אל היער. "לעקור מציפורני ההיטלראים אנשים ככל היותר ולשלבם במאבק נגד הפולשים!" — זו היתה סיסמת אנשי המחתרת של הגיטו.

ראוי לציין כי בזמן המלחמה וזמן רב אחריה כמעט שלא נזכרה לגמרי תנועת המחתרת במינסק ובסביבה בספרות ההיסטוריוגראפית הסוביטית. רק ספר אחד יצא מהכלל, ספרו של ה. סמוליאר על גיטו מינסק, שיצא בהוצאת "עמעס", הוצאה שהיתה קשורה עם הועד היהודי האנטיפאשיסטי. ופתאום בשנת 1959, בחוברת מס׳ 8 "הקומוניסט הבילורוסי", הופיעה סקירה ארוכה למדי בשם "על המחתרת המפלגתית במינסק בשנים של מלחמת המולדת הגדולה, יוני 1941 — יולי 1944".

מפקדים פרטיזנים מגיטו־מינסק
מימין לשמאל, יושבים: ה. סמוליאר, שלום זורין, בוריס חיימוביץ׳
עומדים: נחום פלדמן, ולודיה קראבצ׳ינסקי, חיים פייגלמן

מני אז ניתך מבול של ספרים המספרים על גבורות ונפלאות שפעלו אנשי המחתרת ברוסיה הלבנה. נשאלת השאלה, מה גרם לשינוי בהערכה? ייתכן שהשינוי בא עם שינוי המקום בצמרת שתפס פונומארנקו. הוא היה המזכיר הראשון של מרכז המפלגה הבילורוסית בזמן הכיבוש הגרמני. הוא שעמד בראש הכוח הפרטיזני הבילורוסי, והגיע לדרגת גנרל. למעשה נוצר הקשר המעשי בין התנועה הפרטיזנית במינסק והסביבה עם הארגון של פונומרנקו רק בתחילת 1943. ייתכן שהודות לאישיותו ולמקום שתפס בצמרת נקבע גם היחס למחתרת. רק כשנתמנה פונומארנקו לבא־כוח הריפובליקה הבילורוסית באו"ם נתגלה פתאום לציבור הסוביטי שהיה היתה מחתרת במינסק שסיכנה את חייה והביאה תועלת רבה במלחמה נגד הגרמנים.

העובדה שלאחר הכיבוש הגרמני קמו גרעיני מחתרת בגיטו ובעיר — גם הסופרים הסוביטיים מודים בפעילות המחתרתית הענפה של הגיטו — מוכיחה את חלקם היוזם של היהודים בהקמת גרעינים אלה.

כשהוקם הועד המפלגתי העירוני המחתרתי, ביום 15.12.1941, קראוהו הפעילים בשם "הועד הנוסף", כיוָן שלא יכלו להעלות על דעתם כי אין ועד קונספירטיבי שהוקם ע"י המפלגה לפני נטישת העיר על־ידי השלטון הסוביטי. סבורים היו כי רק תנאי המחתרת מונעים ממנו לעת־עתה לבוא בקשר עם אנשי העיר הפועלים במחתרת.

הקַשרים בין המחתרת בעיר לבין המחתרת בגיטו וכמו כן — עם היער היו בעיקר נשים, ובחלקן הניכר — יהודיות. בין הקשריות מופיעים השמות: מאריה גורוכובה, נאסטיה וורמיצ׳יק, אסיה פרוסלין, אמה רוגוב, אנה יזובצ׳יק ומאריה אוסיפובה, שהשתתפה גם בהתנקשות בגנרל־קומיסאר קובֶא. קַשר רב־פעָלים היה מיכאל גיבליב.

הירש סמוליאר, ממארגני המחתרת בגיטו מינסק, סיפר בביקורו בארץ ב־1967, לכותב הטורים האלה:

בפגישה הראשונה עם איסאי קאזינץ, שעמד להקים מחתרת מחוץ לגיטו, נשאל: "מי נתן לכם, אנשי הגיטו, רשות להתארגן?" לפי המושגים ששררו באותו הזמן, אין עושים צעד למטה, אלא אם כן גוזרים עליו מלמעלה.

סמוליאר הסביר לקאזינץ כי בזמן פעולתו במחתרת בפולין, במפלגה הקומוניסטית, נאסרו הוא וחבריו על־ידי המשטרה הפולנית, ואז הקימו בתוך כתלי בית־הסוהר ועד, שקשר קשרים עם האנשים בחוץ. שכן בשעת־חירום אין לחכות לקבלת רשות מלמעלה.

תשובה זו לא נתקבלה על דעתו של קאזינץ. הוא חשד בסמוליאר כי לאמיתו של דבר יש לו קשר עם המרכז, ואולי אפילו עם סטאלין בכבודו ובעצמו, ורק מטעמי קונספיראציה אינו רוצה לגלות זאת. הצלחתו של סמוליאר בארגון האנשים בעיר ומחוץ לגיטו חיזקה את דעתו של קאזינץ, כי אכן קשור סמוליאר עם סטאלין. קאזינץ כינה אותו אז בשם "סקרומני" (הצנוע).

ועוד סיפר סמוליאר: הוקם אז גם ועד נפרד של אנשי־צבא, שפעל כארגון מחתרתי להקמת יחידות פרטיזניות. מחוסר נסיון פעלו אנשי־הצבא ללא נקיטת אמצעי זהירות מינימליים. את המַטה שלהם, שמנה 30 איש, שיכנו בקירבת מקום לגסטאפו. סמוליאר התריע על כך, אך ללא הועיל. מובן שנאסרו, והיו בהם כאלה שלא יכלו לעמוד בעינויים ומסרו לגסטאפו את שמות פעילי המחתרת. גם בספרות הסוביטית מוזכרת עמדתו זו של סמוליאר.

השרידים של אנשי המחתרת בעיר נוכחו לדעת, שאין להסתפק בהדרכתו של סמוליאר ממרחקים, על־ידי שליחים, ודרשו ממנו במפגיע שיעבור לעיר. צריך היה להכין לו תעודות,

שיוכל לשהות בעיר מחוץ לגיטו. אבל סמוליאר הוא בעל פרצוף יהודי מובהק, והיה חשש כי ייאסר מיד. חיפשו ומצאו כי לפי חוקי הנאצים אין הקראים נחשבים ליהודים. בעיירה טרוקי שעל־יד וילנה היה ריכוז גדול של קראים. מצאו תעודה של קראִי שנפטר, אשר פרטי זהותו היו דומים לאלה של סמוליאר והוציאו לו תעודה על שמו. יחס מיוחד רחשו הגרמנים גם ל״מישלינגים״ (בני תערובות). ואכן כמה אנשים יצאו לעיר בתורת ״בני־תערובת״.
את התעודה הכין מי שהיה מפקד במשטרה הסובייטית. בראשית הכיבוש הגרמני עדיין שימשו כתעודות־זהות התעודות הסובייטיות. לפני מסירת התעודה דרש האיש מסמוליאר חתימה כי קיבל ממנו תעודה מזויפת על שם קראי. דרישה זו הקפיצה את סמוליאר: השתגעת? איך אחתום לך על תעודה כזאת? אם תפול התעודה לידי גרמנים, הרי לא רק אני, כי אם כולנו ניאסר! ״אין מרמים את השלטון הסובייטי״, היתה התשובה. התעודה היא סובייטית, ולכן הכל צריך להיות כשורה. אף דבר זה מוכיח על חוסר הנסיון של אנשי המחתרת בעיר.
המחתרת היתה, כמובן, קומוניסטית. ולא יכול היה להיות אחרת. כי הרי לא היה קיים שום ארגון אחר בשטח הסובייטי. וכמחתרת קומוניסטית לא ראתה עיקר לעצמה בהצלת יהודים. אין להכחיש כי גם אצל ותיקי הקומוניסטים שפעלו במחתרת בגיטו התעורר רגש לאומי. אבל דעתם היתה נתונה בעיקר להתנגדות לשלטון הגרמני.
למעשה, קמה בגיטו בהתחלה קבוצה מחתרתית שלא היה לה כל קשר עם קבוצת המחתרת הקומוניסטית של סמוליאר. בגיטו במינסק היו 2 סוגי יהודים: היהודים הסובייטיים, והם אנשי מינסק והעיירות שבסביבה; ויהודים פליטים מפולין וממערב בילורוסיה. והיתה מתיחות מסוימת ביחסים שבין אלה ואלה. ה״מערביים״ ידעו על התנועה הציונית, על ישראל, ורגשם הלאומי היה ער. הם אף ידעו מנסיונם שנאת־ישראל מהי. היהודים הסובייטיים לעומתם ראו עצמם כאזרחים סובייטיים ממוצא יהודי, ותו לא. היה זה סוג של יהודים גאים, אבל ללא זיקה לאומית יהודית. על רקע זה צמחו אי־הבנה, אי־אמון הדדי, אף על פי שאלה וגם אלה חיו בגיטו וביערות יחד, בתנאים קשים ושווים.
הפרטיזנית ניצולת השואה, קטיה טוקרסקי, מספרת על הזדמנות לברוח מהגיטו בשנת 1943, בעזרתו של קצין גרמני. הוא רצה לעבור לפרטיזנים עם צעירה יהודיה מגרמניה. הוא התקשר עם אנשי הגיטו ואורגנה בריחה. הקצין לקח מכונית צבאית עם 30 איש היוצאים, כביכול לעבודה. כשהצטרפו לבורחים כמה בחורות ״מערביות״, הקימו היהודים הסובייטיים צעקה ודרשו מהן לעזוב את המכונית, באמרם: אין לסמוך על היהודים ה״מערביים״. עד שהתערב אחד סובייטי והודיע שהוא אחראי להן וערב בעדן. הם הצליחו להגיע לפרטיזנים, אבל גם שם נמשכו היחסים המתוחים. ״אהבת־ישראל״ שגדלה בגיטו באה, בעיקר, בהשפעת ה״מערביים״.
שתי המחתרות קמו בחודש אוגוסט 1941 בערך, כחודש לאחר כינון הגיטו. לפי התעודות הגרמניות כוּנן הגיטו בימים 19/25.7.1941. בראש הקבוצה הקומוניסטית ה״מערבית״ — עמד סמוליאר, ובראש הקבוצה השניה — נחום פלדמן. הוא היה קומוניסט ותיק. השתתף במלחמת־האזרחים בשנים 1918/19, והיתה לו עמדה נכבדה בין הפרטיזנים. גם ה״גויים״ במפקדה הפרטיזנית החשיבו אותו מאוד.
כך קמו בגיטו שני תאים מחתרתיים והאחד לא ידע על קיומו של השני. כשנודע להם זה על זה — התאחדו. כל הזמן חיפשו קשר עם אנשים מחוץ לגיטו. הקשר הראשון נקשר על ידי מיכאל גיבליב או גולובוב, נגר שהיה משוטט מחוץ לגיטו בקשר לעבודות נגרות. כעבור

הפרטיזן־הקַשָר מגיטו־מינסק מיכאל גיבֶּלְיֶב

חדש נודע להם על נסיונות להקמת קבוצות־מחתרת בין פועלי הרכבת. משהופיע קאזינץ, שנעזר הרבה ע״י גיבֶּלְיֶב, קוימה אִתו פגישה ראשונה על גבול הגיטו, ולאחר מכן פגישות נוספות בתוך הגיטו, בבית־החולים למחלות מידבקות. המחתרת הכריזה על אגף אחד בבית־החולים כעל אגף מחלות מידבקות, ואז היו סמוכים ובטוחים שהגרמנים ישתדלו להתרחק משם. אגף זה שימש כמרכז מחתרתי.

בנובמבר 1941 נוצר הקשר עם הארגון המחתרתי שמחוץ לגיטו. ב־15.12.1941 הוקם ועד עירוני ״נוסף״. כאמור, לא היה לאנשים נסיון כלשהו בעבודת מחתרת. רק היהודים ה״מערביים״, הותיקים והמנוסים מהמחתרת מפולין, יכלו לכוון ולהדריך אותם. על חוסר ההרגל לקונספירציה ניתן ללמוד מתוך המסופר בספר הרוסי של א. נוביקוב, ״ההריסות קולעות למטרה״. מדובר שם בהערצה על סמוליאר, שעבד כמסיק בבית־החולים. שם היה, כאמור, מרכז המחתרת. אנשים היו באים שמה ומקבלים הוראות מטעמו של ״הצנוע״. לא פעם היו שואלים: רוצים אנו לדעת מי הוא זה ״הצנוע״? וסמוליאר היה משיב: מה יש לדעת? הוא אדם ככל האנשים, ורק פחות סקרן מכם, ואינו רוצה לדעת מה שאינו חייב לדעת.

הפעולות הראשונות בגיטו וכן במחתרת היו מכוּוָנות להרמת המוראל, לעודד את העם. התחילו לרכז ידיעות, לארגן קבלת ידיעות מ״הארץ הגדולה״, כך כונה השטח הסוביטי שלא נכבש. קיבלו גם ידיעות ממפקדת הצבא האדום. לאחר מכן התחילו לשכפל את הידיעות ולהפיצן ברבים.

נעשו גם נסיונות־חבלה. סמוליאר סיפר על נסיון להרעיל משלוחי ספירט לחזית, שנשלחו מבית־החרושת לספירט במינסק. נמסך רעל במזון שבמסעדת הקצינים הגרמניים.

אך מצב־הרוח היה ירוד מאוד. רבה היתה האכזבה מתבוסתו של הצבא האדום, שעד המלחמה האמינו כי אין דומה לו בכושר ובגבורה. לכן מצאו עידוד רב בעמידת־הגבורה בקרב על מוסקבה, שם נעצרו הגרמנים ולא יכלו לכובשה. היתה זו בשורת העידוד הראשונה לנאמני השלטון הסוביטי. המחתרת הפיצה את הידיעות על כך בציבור.

העתון הראשון של המחתרת נדפס בגיטו, בעזרת היהודים. יהודים עבדו בבית־הדפוס הגרמני הממשלתי, הוציאו משם אותיות, העבירו אותן לגיטו והדפיסו את הגליון הראשון של העתון "זוואֶזדה" בבילורוסית (הכוכב), שהופיע במאי 1942. הדבר עשה רושם עצום. האנשים היו בטוחים בתחילה שהעתון הגיע דרך האויר מעבר לחזית. הם לא תיארו לעצמם, שעשוי להופיע עתון במחתרת במינסק.

על־פי ספרו של סמוליאר וכן ממקורות אחרים מסתבר כי המחתרת הקומוניסטית לא העריכה את היודנראט ולא עמדה בקשרים אתו. לעומת זאת כותב הסופר היהודי־הסוביטי הירש דובין בספרו "כּוח החיים", כי אנשי היודנראט שמונו ע"י הגרמנים היו נאמנים לשלטון הסוביטי וליהודים.

את החבלה הראשונה ביצעו לא אנשי המחתרת כי אם שני נערים יהודיים. שני הנערים מהגיטו הציתו, על דעת עצמם, בית־מלאכה ללבד. ראש המשטרה היהודית אסר אותם וחקרם, רצה להגיע בעזרתם לקשר עם המחתרת. אבל לא היה קיים אז שום קשר. המחתרת הסתפקה אז בהפצת ידיעות בלבד, ולא ביצעה שום מעשי־חבלה.

רק הודות לצעיר יהודי, "פֶּטיה" (שדלצקי), נקשר הקשר הראשון. הוא היה הפרטיזן הראשון שהופיע בגיטו מינסק. הוא בא למושקין — ללא ידיעת המחתרת בגיטו — ודרש ממנו בתוקף שחלק מן הבגדים, חמרי־הרפואה, הכסף והזהב שנאספו בשביל הגרמנים יימסר לו בשביל הפרטיזנים. הוא קיבל את מבוקשו. זה היה הקשר הראשון בין הפרטיזנים והיודנראט. הקשר היה רופף בתחילה, אך לאחר מכן התהדק, עד כדי מתן הוראות ליודנראט ע"י המחתרת. כשפרצה מחלת הטיפוס בגיטו, דרשה המחתרת מהיודנראט לא להודיע על כך לשלטונות הגרמניים, מתוך חשש שהידיעה על כך תמריץ את הגרמנים להשמדה טוטאלית של אנשי הגיטו. ואמנם, שום ידיעה על כך לא הסתננה לשלטונות הגרמניים. לכאורה, מתו בגיטו פחות אנשים מטיפוס מאשר בעיר. על תעודות־המוות היו חותמים הרופאים שבגיטו, והם היו רושמים כי המוות בא כתוצאה ממחלות שונות, אבל לא הזכירו את מחלת הטיפוס.

כן ניצלה המחתרת את מחלקת הדיור של היודנראט: כל אדם חייב היה להירשם במחלקת הדיור, ועל הטלאי הצהוב סומן מספר הבית והרחוב. בעזרת היודנראט שוכנו אנשי מחתרת בגיטו.

יש להעלות על נס את חלקו של מיכאל גיבּליֶב בהקמת המחתרת ובקשירת קשרים בין המחתרת בגיטו ובין המחתרת בעיר. סופו שנתפס והוצא להורג. לאחר הוצאתו להורג נשארו אשתו ובתו עוד זמן רב בגיטו. רק בשנת 1943 יצאה המשפחה בכוחות עצמה מהגיטו והגיעה למחנה־הפרטיזנים של זורין.

פעולתה של המחתרת התרכזה, כאמור, בהפצת כרוזים ועתונים. מבין עובדי הדפוס בעתונות המחתרתית הוזכרו שמותיהם של צ'יפצין, פופקו וקפלן.

חוץ מאספקת חמרים, וביחוד חמרי רפואה, דאגה המחתרת בגיטו גם לזיוף תעודות בשביל אנשי המחתרת הראשונים, כדי שיוכלו לנוע באורח חפשי יחסית מחוץ לגיטו. הצטיין בכך משה לוין, סופר וצייר, שחיבר גם שירים לילדים. הוא הגיע עם אשתו לגיטו־מינסק מווילנה. על שיריו חתם: בֶּר סוֹרין. הודות לכשרונו בציור, היה מצליח בזיוף תעודות. הוא הכין גם מפות טופוגרפיות שונות של העיר והסביבה לצורך המחתרת. סופו שניספה תוך מסירות־נפש. בפורים שנת 1942 ביצעו הגרמנים אקציה בגיטו. היודנראט ידע על כך מראש והזהיר את האנשים. האקציה היתה מכוונת נגד הלא־עובדים. הודות לאזהרת

היודנראט, הספיק חלק מהמיועדים לחיסול להסתתר. כשהחלו הגרמנים בפעולה, התברר כי לא הצליחו לרכז את כל מספר האנשים הקצוב והחליטו למלא את החסר באנשים עובדים. כשהגיע לוין בראש הצוות שלו — הובלה הבריגדה שלו לחיסול. הגרמנים רצו לשחרר אותו בִלבד, כי היו מעוניינים בו כצייר וכצבע. אבל לוין תבע בתוקף את שחרור הקבוצה כולה, וכשלא נענה, הלך עם כל אנשיו למקום הקטל.

הגיטו היהודי הגיש עזרה נוספת לתנועה הפרטיזנית גם בטיפול בפצועים. קצינים סוביטיים, לאו־דוקא יהודים, הוכנסו לבית־החולים כיהודים וקיבלו שם טיפול רפואי עד להחלמה גמורה. ביחוד הצטיין בכך הרופא הראשי ד״ר קולק. הוא אף היה מוסר את לשכתו לפגישות בין סמוליאר לקאזינץ. זכור לטוב גם ד״ר פרילוצקי ועוד רופאים ואחיות, שטיפלו בחולים בגיטו.

יהודים עסקו בביצוע מעשי התנקשות מחוץ לגיטו, לפי פקודת המחתרת הכללית. יש להדגיש כי בתוך הגיטו גופו לא היו מעשי התנקשות, מתוך חשש שכל מעשה כזה יגרור אחריו עונש טוטאלי מצד הגרמנים.

פרט להתנקשות בחיי קצינים גרמניים, כוונו הפעולות נגד מנהיגים בילורוסיים ששיתפו פעולה עם הגרמנים. הללו עמדו בראש העיריה, בראש העתונות הבילורוסית הנאצית, מהם שקיבלו בשעתו הכשרה בברלין. רובם היו ממערב־בילורוסיה ועמדו בקשר עם הנאצים משנים. אבל היו גם אֲנשים מקומיים, ביניהם אשת המשורר הבילורוסי פטרוס גלֶבקו. היא היתה פעילה גם בעתונות הבילורוסית־הנאצית.

פרט ראוי לציון. בשכנותו של המשורר גלֶבקו גרה משפחת הצייר היהודי ז׳יטניצקי. אשת הצייר נרצחה בגיטו, והוא עצמו נאסר עוד לפני כן על־ידי סטאלין. בתם הקטנה שנשארה לבדה אומצה על־ידי משפחת גלֶבקו. אשת המשורר הלבישה את הילדה תלבושת לאומית בילורוסית, והילדה הגישה פרחים לקובאֶ. תמונה זאת פורסמה בעתונות הנאצית ושימשה

הירש סמוליאר וד״ר דורה אלפרוביץ׳ מבקרים בגיטו־מינסק לאחר השחרור

כ״הוכחה״ לקשר הלבבי שבין העם הבילורוסי לבין העם הגרמני. לימים, עם סיום המלחמה, כשחזר הצייר ז׳יטניצקי למינסק, ביקש להחזיר לו את בתו, אך היא, מוסתת על־ידי משפחת גלֶבקו המאמצת, התנכרה לו כליל.

אנשי המחתרת הרגו את משתפי־הפעולה עם הנאצים, ראש העיר הבילורוסי ו. איואנובסקי, ועורך העתון הבילורוסי ו. קוזלובסקי. בכלל שמות המתנקשים שפעלו במינסק ובסביבה נזכרים: יעקב שמעונוביץ, סוניה קוניצקאיה, א. קאמינסקי, י. שניגיר, פיקוס, א. מטוסביץ וב. סוסנובסקי. יש להניח, לפי השמות, כי ברובם היו אלה יהודים. רובם היו צעירים, התחזו לפעמים כקצינים גרמניים, וכמובן, בהתחזות כגרמנים הצליחו בחורים יהודים יותר מאשר רוסים או בילורוסים.

הסופר הבילורוסי א. נוביקוב, בספרו הבלטריסטי ״ההריסות קולעות למטרה״, המכיל חומר היסטורי רב על תקופה זו, מזכיר שתי בנות. פרידה ורוזה קניגובה, שהיו קשורות עם אדם רב־פעלים במחתרת, שכינויו היה ז׳אן ושם־משפחתו קאבושקין. לאחר שנאסר, כתב באחד המכתבים שהבריח מבית־הכלא: מאחורי תלויים עוד ״תלמודיים״. ניבים מעברית ומיידיש היו רווחים בז׳ארגון של האסירים. אך אין להסיק מן השימוש במלה ״תלמודיים״ כי קאבושקין עצמו היה יהודי.

הוא היה סגן בצבא האדום, נפל בשבי וברח ממחנה־השבויים. נאסר בגלל חוסר זהירות. קשרית שחזרה מהפרטיזנים העירה הביאה אתה פתק מאחד ממפקדי הפרטיזנים בדרישה: ״שלח לי אקדח״. היא נאסרה על־ידי הגרמנים, לא עמדה בעינויים של הגסטאפו וגילתה את שמו של ז׳אן קאבושקין.

פרידה ורוזה היו עובדות־נקיון בית־הסוהר. הן היו דוברות גרמנית, ויחס השלטונות אליהן היה נוח. בעזרת פרידה נקשר קשר עם החוץ ותוכננו תכניות־בריחה שלא עלו יפה. פרידה נפלה בפח, במעילה נמצא פתק של ז׳אן בכתב־סתרים. היא נחקרה ועונתה, אבל טענה כי אינה יודעת ולא כלום, ובמקרה הרימה את הפתק. היא שוחררה והמשיכה לעבוד בבית־הסוהר.

הגרמנים הרעיבו את ז׳אן והצמיאוהו. האחיות היו מבריחות לו אוכל, ובשעת הניקוי בתא היו שופכות מים רבים על הרצפה, שהיתה מלאה גומות, בהן התרכזו מים וכך ריווה ז׳אן את צמאונו. גורלן של פרידה ורוזה אינו ידוע.

למחתרת בגיטו היו כשלונות מעטים, לא כן המחתרת בעיר, שמדי פעם נאסרו כל פעיליה. סמוליאר חזר ושינן למפקדי המחתרת להימנע מ״ניירת״, כי הרישום עלול להכשיל. אחרי המלחמה נמצא בין הריסותיו של בית אחד בעיר ״סליק״ של המחתרת: תעודות בחתימת קאזינץ. יש להניח כי חלק מהתעודות נפלו לידי הגרמנים.

על היחסים המתוחים ששררו בין היהודים המערביים והיהודים הסוביטיים תעיד עובדה זו המובאת בספרו של יעקב גרינשטיין ״אוד מכיכר היובל״: שוטר יהודי מגיטו מינסק ברח לפרטיזנים עם ארוסתו. לאחר מכן נחשד, הועמד למשפט וסכנת־מוות ריחפה על ראשו. הדעות היו חלוקות. כל הצעירים הסוביטיים שבקרב הפרטיזנים תמכו בפסק־דין מוות, ורק היהודים ה״מערביים״ טענו, שהאיש כבר כיפר על חטאיו בגיטו, בסכנוֹ את חייו בפעולת הפרטיזנים. הם טענו גם למידת איפה ואיפה: אנשי ולאסוב ובונדארנקו, שבגדו בשלטון הסוביטי, נמחל להם עוונם לאחר הצטרפותם לפרטיזנים, למרות השתמטויותיהם מפעולות גם אצל הפרטיזנים. הצטרפו לדעה זו כמה יהודים מוותיקי הפרטיזנים הסוביטיים, ובהשפעתו הרבה של נחום פלדמן זוכה השוטר ושוחרר.

באחת החוברות של "ידיעות בית לוחמי הגיטאות ע"ש יצחק קצנלסון" מסופר על יהודי שברח מגיטו מינסק והגיע לגיטו ביאליסטוק. הוא ואחרים מה"מערביים" ניסו להסביר ליהודים הסוביטיים את הצפוי להם מהגרמנים. אחת הנשים איימה עליו שתסגירו לשלטונות הגרמניים על עוררו בהלת־שוא בקרב הציבור.

האיבה שבין היהודים ה"מערביים" וה"סוביטיים" גברה כאשר הגרמנים הצליחו להכניס ליודנראט כמה צעירים יהודיים מה"מערביים", והללו התעללו ביושבי הגיטו. האם היו אלה יהודים מהעולם התחתון, שהגיעו למינסק עם פליטי המלחמה?

על־כל־פנים, ראש היודנראט הראשון מה"מערביים", משה יפה, היה נאמן ליהודים ולא שיתף פעולה עם הגרמנים. לעומת זאת הצטיינה בוגדת אחת, ילידת מינסק, מירה שמה, באכזריותה כלפיה היהודים.

פרט לגיטו הכללי, שהיו בו יהודים "מערביים" סוביטיים, היה קיים גם גיטו מיוחד "האמבורגי", כלומר, של יהודים יוצאי מרכז־אירופה. המשלוח הראשון היה מהאמבורג. על הגיטו הנפרד הזה מונה כ"זקן־היהודים" אחד וולף, שהיה, כפי המסופר, אדם עדין־נפש. סופו שמת לאחר עינויים רבים על־ידי הגסטאפו.

התנכרות וחשדנות הדדיים, שנבעו מהמנטאליות השונה, שררו בין הגיטו הכללי לבין הגיטו ה"האמבורגי". הגרמנים טיפחו את ההתנכרות הזאת. גם הטלאי הצהוב היה שונה: בגיטו הכללי — פיסת בד צהוב, ואילו ב"האמבורגי" — מגן־דוד עם האות J. לפי דברי חיים ברעם מנען, אחד הניצולים הבודדים מהגיטו ה"האמבורגי", היו פגישות ושיחות ידידותיות בין היהודים לבין הקצינים הגרמניים, שאף סיפרו להם על האקציות שביצעו בגיטו הגדול. היחס אל היהודים ה"גרמניים" היה שונה מאשר לגבי יהודים אחרים.

ועוד עובדה תמוהה. בתעודות של היהודים הראשונים מברלין בשנת 1941 נטבעה חותמת "מיועד למינסק". כל אחד הורשה לקחת אתו רק מזוודה אחת עם חפצים אישיים במשקל מסוים. ואילו חפצים כבדים יותר, כגון מכונת־תפירה וכדומה, נארזו והובטח שיישלחו למינסק. ואמנם בעצם ימי הקרבות עם הצבא האדום הגיעו קרונות עם החפצים האלה. השלטונות המקומיים החרימו את החפצים החדשים, ואת המשומשים מסרו לבעליהם. ייתכן שזה נעשה כך, משום שטרם הוחלט אז במפקדה הגרמנית על דרך הביצוע של "הפתרון הסופי".

במשך הזמן השתפרו היחסים בין שני הגיטאות עד כדי שיתוף־פעולה, בעיקר במקומות־העבודה המשותפים.

בימים הראשונים לקיומו של הגיטו ה"האמבורגי" נעשה נסיון בריחה על־ידי שני צעירים יהודים מפראג. הם נתפסו כעבור ימים אחדים.

הגיטו ה"האמבורגי" מנה 8 אלפים איש.

על התנועה הפרטיזנית

מה היה מספר הפרטיזנים בבילורוסיה? ברי שאין לסמוך על המקורות הסוביטיים. וכן מפוקפקים המספרים שמוסרים ניצולי־השואה, כי הרי כמעט שלא נרשם דבר, והכל הוא בגדר השערות בעלמא.

בשנים הראשונות לכתיבת ההיסטוריה של מלחמת־העולם נוקבת העתונות הסוביטית במספר של 250-200 אלף פרטיזנים. לאחר מכן עלה המספר עד ל־360-330 אלף. בחוברת "הקומוניסט הבילורוסי" מס׳ 8, לשנת 1969, נוקבים במספר של 460 אלף פרטיזנים.

לא הוגדר בבירור פרטיזן מיהו. האם כל איכר שהחרימו אצלו צרכי־אוכל נחשב לפרטיזן? העתונאי אלכסנדר ואֶרט, אחד המומחים לענייני ברית־המועצות, מעריך כי בימי ההתקפה של הצבא האדום בבילורוסיה היו שם 143 אלף פרטיזנים. אף שאינו מוסר את מקור המספר הזה, יש להתייחס אליו ביתר אמון.

מה היה מספר היהודים ביניהם? שוב אין אנו יודעים אם אנשי המחנות המשפחתיים של זורין ובילסקי נכללים במנין הפרטיזנים היהודיים? גם המדיניות הסוביטית של העלמת המוצא היהודי של הלוחמים הפרטיזנים מקשה על קביעת המספר הנכון.

בשנת 1966 פירסם קאראקוב ב״הקומוניסט הבילורוסי״ מאמר בשם: ״האופי הבין־לאומי של התנועה הפרטיזנית בבילורוסיה״, בו הוא מפרט את ההרכב הלאומי באחוזים. ידוע כי המובא בסטאטיסטיקה הסוביטית באחוזים ובחלקי אחוזים הריהו מסולף ביודעין, וביחוד, לגבי התנועה הפרטיזנית. הלא אנשים ניספו בדרכים־לא־דרכים, אנשים נעלמו, וכדומה. פרסום מספרים מדויקים בנושא זה גובל עם זלזול במידע.

ההרכב הלאומי של הפרטיזנים לפי קאראקוב הוא: 71.2% בילורוסים, 19.3% רוסים 3.8% אוקראינים, 2.1% יהודים, ושונים 3.6%. בשונים כלולים: טאטארים, צ׳כים, הולנדים ועוד. לפי החישוב הסוביטי, נחשב לפרטיזן כל מי שנתן ביום מן הימים אוכל לפרטיזן. לפי זה היו צריכים להיכלל במנין הפרטיזנים כל יהודי הגיטו, שלחמו והתנגדו לגרמנים בעצם קיומם. אבל ״אין מחפשים צדק אצל קוזאק״. אם נתרגם ללשון המספרים את אחוז היהודים, מתקבל מספר של כ־7,000 יהודים מכלל שליש מיליון פרטיזנים. המספר של שליש מיליון היה מקובל שנים רבות.

לפי הערכת מקורות יהודיים, היה מספר הפרטיזנים היהודיים גדול יותר. שלום חולבסקי מוסר על 15 אלף יהודים בין הפרטיזנים. סמוליאר מוסר, כי 10 אלפים יהודים יצאו מגיטו מינסק ליער, ומהם נשארו בחיים 5,500 איש. עם שחרור מינסק על־ידי הצבא האדום ביולי 1944, מסרו אנשים ״יודעי־דבר״, לפי דעתם של גרינשטין, כהנוביץ ועוד, כי המספר הנקוב בידי סמוליאר מתקבל על הדעת. גם שלמה רבינוביץ מוסר ב״סאָוועטיש היימלאנד״, מס׳ 7 משנת 1969, על יציאת 10 אלפים איש מגיטו מינסק ליער. ואם ממינסק בלבד יצאו ליער 10 אלפים איש, הרי מספר היהודים בפרטיזנים בכל בילורוסיה עלה על 15 אלף.

חולבסקי מעריך כי מגיטו מינסק יצאו ליער רק כאלפיים איש.

אבל ערכם של היהודים בתנועה הפרטיזנית היה גדול לאין ערוך ממספרם באחוזים. כידוע, התחילה התנועה מלמטה, בלי כל קשר ארגוני עם המפלגה הקומוניסטית, והפרטיזנים לא קיבלו שום עזרה מהתושבים המקומיים. היחידים שעזרו לפרטיזנים היו היהודים. גיטו מינסק היה מרכז התנועה הפרטיזנית בבילורוסיה. תעודה מתוך ה״סליק״ שנמצא, בחתימת ראש המחתרת הכללית קאזינץ, מיום 19.1.1942, מאשרת קבלת חומרים מהגיטו היהודי למחתרת. החומרים הם: וזלין — בקבוק אחד, יוד — ק״ג אחד, נשדור — בקבוק אחד, ריבאנוֹל — בקבוק אחד, תחבושות — 177 יחידות, קמפור, אבקת אספירין, חבילות צמר־גפן ועוד. היו אלה חמרי־רפואה שנועדו לתנועה הפרטיזנית ביער בזמן שהיו ביניהם פצועים רבים מהקרבות, ולא היתה כל עזרה מהצבא האדום הנסוג.

ראשוני הבורחים ליערות היו שבויי־מלחמה ואסירים, שסכנת־מוות ריחפה עליהם. כידוע, היתה בצבא האדום תספורת אחידה לחיילים, וכן לאסירים הפליליים. עם התקרב הצבא הגרמני, הנאצי, למינסק, שיחררו השלטונות הסוביטיים את כל האסירים הפליליים, ואילו את הפוליטיים הוציאו להורג, ובהם — המשורר היהודי זליק אכסלרוד. הסופר אליהו כהן

ניצל בהתחזותו כפלילי. עם כניסתם לעיר אסרו הגרמנים את כל בעלי התספורת האחידה כחשודים בהשתייכות לצבא האדום. האסירים הפליליים נאלצו לברוח ליערות, כדי להיחלץ ממאסר חדש. לאחר מכן החלו הגרמנים רוצחים בראש חוצות את השבויים. גוויות השבויים התגוללו בכל הרחובות הראשיים של העיר. לאחר מכן החלו המשלוחים לעבודה בגרמניה ובעקבותיהם — הבריחה ליערות. היהודים היו הראשונים שהקנו תוכן אידיאולוגי לבריחה. טיפחו בין הבורחים את הרעיון שהם לוחמים בעד המולדת ובעד הנצחון, דבר שלא היה מחוּוָר תחילה לבורחים מבין הגויים, שנקטו צעד זה מאימת הרציחות בלבד.

גם מתוך הספרות הסוביטית מסתבר, כי הגיטו שימש כמקום־מחסה למפקדים ולפרטיזנים פצועים. הגיטו היה מובטח יותר, בטוח יותר מפני בגידה, מאשר העיר. שם קיבלו הפצועים עזרה ראשונה, וכשהחלימו צוידו בתעודות מזויפות ושבו ליער.

עזרה ממשית מ"הארץ הגדולה" — השטח הלא כבוש — החלה להגיע רק בראשית 1943. אמנם, עוד באמצע שנת 1942 הופיעו צנחנים מועטים. ברור, שרק יהודים מעטים יצאו ליער בשנת 1941 שלא בעזרת המחתרת שבגיטו. מחוץ לגיטו לא התקיימה כמעט שום מחתרת. בגיטו היו היהודים כבולים למשפחותיהם. עדיין האמינו כי יעברו איכשהו את המלחמה. הפרטיזנים לא רצו להציל יהודים סתם. הם היו מעוניינים בבעלי־מקצוע מסוימים, ביחוד ברופאים ובחובשות. רק ב־1943 החלה הנהירה הגדולה של היהודים ליער. המניעים המשפחתיים בטלו. המשפחות כמעט הושמדו, ונשארו בחיים רק בעלי־המקצוע שהיו פעילים בעבודה. מי שנשאר — נשאר לבדו, ללא משפחה, ללא נטל של מבוגרים וילדים. נוסף לכך, עקב הפצצות העיר על־ידי הרוסים והתגברות פעילות הפרטיזנים, התרופף השלטון הגרמני. בפרברי העיר מינסק נראו שלטים המזהירים את החיילים הגרמנים לא לצאת בלי נשק ורק בקבוצות מאורגנות. למעשה, היו ימים שהגיטו נשאר ללא השגחה של השלטון הגרמני, וזה הקל על הבריחה ליער.

ילדים מגיטו מינסק שימשו כַּקְשרים בין הגיטו וה"יער" וגילו אומץ רב, תושיה וכושר הנהגה. והרי עדויותיהן של שתי קשריות, דודניות שניצלו והגיעו ארצה. יוכבד איברמן (רובנצ'יק) והינדה (טסמן). יוכבד הוציאה מהגיטו לא רק אנשים, אלא גם מכונת־כתיבה ואקדח. כברת־דרך ארוכה — עד קצה העיר — לִוָּה אותה חייל גרמני. שניסה אפילו לחזר אחריה. היא חששה שמא יגלה את אוצרותיה. לעומתה היתה דודניתה הינדה מבוּהלת כשהטילו עליה תפקיד קשרית: לחזור מהכפר סטארויאֶ־סאֶלו לגיטו ולהביא אנשים. בפעם הראשונה תעתה בדרכה לעיר, אבל במשך הזמן הסתגלה ומילאה תפקידיה כהלכה.

התנועה הפרטיזנית בבילורוסיה היתה הגדולה והעיקרית בכל רוסיה. גם התנאים הטופוגראפיים סייעו להתפתחות הפעולה הפרטיזנית בבילורוסיה. היערות מתחילים ממש על־יד העיר, יערות עבותים, הנמשכים עשרות קילומטרים. הדרכים משובשות ומכבידות על פעולות צבא סדיר.

הפרטיזנים ביערות לא קיבלו ברצון יהודים בורחים ללא נשק. כל הבא ללא נשק לא נקלט בין הפרטיזנים. ידוע המקרה של פרידה סקורוחוד ואחיה שהגיעו ליער עם נשק. הפרטיזנים שדדו מהם את המקלע הגרמני שהביאו אתם ורצו לרצחם. נשארו בידיהם רימונים והם איימו על הפרטיזנים, וכך נשארו בחיים.

לאחר מכן, כשהתרחבה התנועה הפרטיזנית, והנשק שבידיהם היה רב יותר, קיבלו הפרטיזנים בורחים גם ללא נשק.

עם התרופפות השלטון הגרמני ב־1943, החלה, כאמור, בריחה המונית מתוך הגיטו. היתה עזרה של התנועה מחוץ לגיטו, והיער היה קרוב, על־יד העיר ממש. יצאו המונים לא מאורגנים. פעילי המחתרת של הגיטו היו כבר רובם ביער.

יחידת טוביה בֶּלסקי התארגנה באופן ספונטאני מתוך יוצאי עיירות סמוכות ליער. יצאו משפחות שלמות והצטרפו לגדוד. ביחידת בלסקי היו בתחילה אנשים צעירים נושאי־נשק. היה זה מחנה משפחתי קרבי, ככל יחידה פרטיזנית אחרת, אלא שהיו בו זקנים, נשים וילדים למעלה מהרגיל.

נראה, שאחד המחנות הפרטיזניים המשפחתיים היה של צוענים. היה ריכוז גדול של צוענים בכפר על־יד העיירה נאליבוקי. כל משפחות הצוענים עזבו את הכפר וברחו ליער. היו מגיחים מתוך היער, מעבדים את שדותיהם ומסתלקים. לאחר מכן היו אוספים את היבולים.

ייתכן שהדוגמאות האלו, של בלסקי ושל הצוענים, הן־הן שעוררו את זורין להקים מתוך יהודי מינסק הבורחים מחנה משפחתי פרטיזני. רעיון זה מצא הד בלב שני מפקדים של יחידות פרטיזנים: פלאטון וסגנו דוּבּוֹב, שניהם צנחנים שנשלחו ממוסקבה.

פלאטון, ששמו האמיתי היה צ׳אֶרנישֶב, היה השליט על כל התנועה הפרטיזנית ביער נאליבוקי. היה שם ריכוז גדול של פרטיזנים. הגנראל פלאטון היה מפקד־גליל ואילו סגנו דובוב היה מפקד־אזור. בתחום הפיקוד של פלאטון היה גם המחנה המשפחתי של זורין. שני המפקדים תמכו בהקמת היחידה הזאת. על פלאטון מספרים שהיה לו יחס מיוחד ליחידה זו, שהיתה מורכבת מזקנים, נשים וילדים, כמעט ללא כוח של צעירים לוחמים. בתוך היחידה הזאת, כ־800 איש, מועט היה אחוז נושאי הנשק והמסוגלים להילחם.

הנשים הפרטיזניות מספרות שהיחידה של זורין הוקמה בכפר סטארויאֶ סאֶלו לא הרחק ממינסק. רובנציק, אחת הראשונות ביחידה זו, מספרת שהיא היתה בכפר בזמן שהגיעו לשם סמוליאר ונחום פלדמן ונפגשו עם זורין. הם לא האמינו באפשרות קיומה של יחידה משפחתית. איך יארגנו אותה, איך יוכלו לשמור עליה ולהצליח לכלכל אותם בתנאי היער? אבל הם לא הפריעו לזורין מלנסות להקים את היחידה הזאת.

על זורין מספרים אגדות. אנשים שהיו ביחידה מס׳ 106 — יחידתו של זורין — מספרים, כי אף שזורין היה מחוסר־השכלה כמעט, גילה כשרונות יוצאים מן הכלל כמפקד.

זורין נשאר ערירי עם פרוץ המלחמה. אשתו מתה בגיטו ובנו נהרג. אשתו השניָה חָברה אליו ביער. וכשהוא ואשתו היו רוכבים על סוסיהם, היו הפרטיזנים נושאים עיניהם אליהם בקנאה ובגאוָה גם יחד. האנשים ביחידתו היו ברובם אנשים עירוניים, אנשי מינסק, שלא היו רגילים לעבודה פיסית קשה, ובכל אופן פחות מאנשי בלסקי שהיו ״ישובניקים״ ויוצאי עיירות קטנות. היחסים בין המפקדים לאנשי המחנה היו מיוחדים במינם. אמנם קיים היה מטבח מיוחד למפקדים, אבל לא היה הבדל כמעט בין האוכל המוגש לקצינים ובין האוכל שהוגש לטוראים ולמשפחותיהם. זורין הקפיד שכל מצרכי האוכל שאנשיו הצליחו להחרים בכפרי הסביבה יגיעו למחנה ולא יתחלקו בין המשתתפים בהחרמה בלבד. כן הקפידו במחנה על שויון בחלוקת המצרכים.

רוח דימוקראטית שררה במחנה, כפי שמספר אנאטול ורטהיים שהיה ראש־המטה במחנה המשפחתי של זורין. מה שאין כן במחנה בלסקי, ששם הורגש ביותר שלטונה של משפחת בלסקי. ייתכן שהשוני ביחסים נבע מתוך שוני ההרכב האנושי של היחידות. לעומת אנשי העיירות וה״יישובניקים״ שבמחנה בלסקי, היו במחנה זורין אנשים עירוניים שחונכו במשטר הסוביטי, עם הרגלי משמעת, ארגון וחיי חברה.

היחידה של זורין היתה בבחינת מופת של יחידה יהודית לוחמת. היה משהו בהווי של היחידה הזאת, בארגון העבודה, ביחס האנשים בינם לבין עצמם, בדאגה לדור הצעיר וכו׳ — שהזכיר את הקיבוץ הארצישראלי, אף שלאנשים לא היה כמובן שמץ של מושג על הקיבוץ בארץ.
במחנה אף הוקם בית־ספר. היה זה בית־ספר במתכונת הסוביטית. את ספרי הלימוד, המחברות ונייר־הכתיבה השיגו בכפרים שבסביבה. הלימודים — לפי תכנית בתי־הספר הסוביטיים. בהשפעת היהודים ה״מערביים״ התחילו ללמד שם גם קצת יידיש, א״ב עברי.
החגים שצוינו במיוחד היו האחד במאי ויום השנה למהפכת אוקטובר. היו מחלקים מנה גדולה של יי״ש, המפקדים היו מוסרים סקירה על הנעשה בחזית, והיו שרים, — זה היה הביטוי לחג. ייחדו גם תשומת־לב כלשהי לחגים היהודיים, פסח ויום־הכיפורים. הקשישים בעיקר שבמחנה רצו ליחד את ימי החג היהודיים משאר הימים. בחגים אלה היו מנקים ומשפשפים את אחד הדוודים ולא בישלו בו בשר־חזיר. כן היו אופים פיתות, זכר למצות של פסח.
מספר הצעירים במחנה היה מועט, כאמור. הצעירים נהגו כמו בכל יחידה קרבית אחרת. אבל גם אלה שלא נלחמו עם נשק ביד ולא השתתפו במבצעים — עסקו בעבודות שונות. ורָווחה ביניהם ההרגשה, כי הם מרויחים את לחמם ואינם חיים על חשבון אחרים. הקימו בתי־מלאכה, מאפיה גדולה שסיפקה לחם לא רק לעצמם אלא גם ליחידות פרטיזנים אחרות, וכן בית־חרושת לנקניק, סנדלריה ומתפרה שעבדו בשביל כל הפרטיזנים שבסביבה. זה העלה אותם בעיני עצמם וגם בעיני ה״גויים״.
אף־על־פי שאנשי היחידות היהודיות הלוחמות היו מקנטרים את יחידת זורין, כי היא אינה עוסקת בהורדת רכבות מהפסים וכיו״ב, חיו אנשי זורין בהרגשה כי הם מביאים תועלת לתנועת הפרטיזנים. בימים האחרונים לפני השחרור התקיף זורין יחידה גרמנית גדולה מאוד. זורין עצמו נפצע ואחד מאנשיו נהרג.
מרבים לספר נסים ונפלאות על יחסו האבהי של זורין לכל חלש, לכל אשה זקנה במחנה. בזמן המצוד הגרמני, כשאנשי זורין נאלצו לעזוב את המחנה ולסגת לביצות, היה עליהם לעבור על גשר רעוע. נשים זקנות וחלשות לא היה בכוחן לעבור, והיה חשש שיטבעו. ואז עשה זורין מאמצים להציל כל זקנה, והעבירו אותן ממש על הידיים במקומות המסוכנים. כן סיפרו כי בבהלה זאת פרץ ילד בבכי, והאנשים דרשו מהאם להחניקו, לבל יסכן את הנסיגה. זורין פקד להביא את הילד למקום־מבטחים, ואכן הילד ניצל וגדל והיה לזורין כבן.
סיפורים רבים נכתבו בברית־המועצות על יחידות פרטיזניות שונות. אבל ליחידת זורין אין כמעט זכר בספרות הסוביטית ברוסית וביידיש. בלסקי פירסם ספר על יחידתו בעלותו ארצה. זורין עלה ארצה בספטמבר 1971.
תחילה היו, כנראה, כמה וכמה יחידות פרטיזניות, שבראשן עמדו יהודים. במשך הזמן, כשהמפקדה הסוביטית נטלה על עצמה את האחריות על התנועה הפרטיזנית, סולקו לאט־לאט המפקדים היהודיים והועברו לתפקידים משניים אחרים. זורין היה תחילה סמל ראשון ביחידת פרטיזנים לוחמת, אך משנסתכסך שם, סולק, ולימים הטילו עליו את המשימה של הקמת המחנה המשפחתי.
רגש הנחיתות, שלינָה כמה מן המפקדים היהודים ביחידות הפרטיזנים, גרם לא פעם להחמרה יתרה בדין. אחד המפקדים המצטיינים, לפידות שמו, הטיל גזר־דין מוות על נער יהודי, שלא נשמע לפקודה לעזור בסחיבת דוד. קרה גם שבתנאי היער, העייפות, היו אנשים

נרדמים בעמדם על המשמר. היה זה דבר רגיל בכל המחנות שהסתיים לרוב בנזיפה חמורה. ואילו המפקדים היהודיים, שרצו להוכיח את האובייקטיביות שלהם, היו לפעמים מוציאים להורג פרטיזנים יהודים שנכשלו בכך.

האנטישמיות היתה נחלת רבים מקרב הפרטיזנים הגויים. היו מקרים שטוראים רצחו יהודים אפילו מקרב הפרטיזנים. כיתה אחת, ובה שני יהודים, יצאה לחבל ברכבת. כשחזרו, החלו להלעיג על היהודים, שאינם עוסקים בפעולות חבלה. אחד הבחורים, יהודי גאה, השיב למחרפיו בדברים בוטים. קמו עליו ורצחוהו. וכדי שלא להותיר עֵד למעשׂם, רצחו גם את היהודי השני. הדבר הגיע לידיעת קרוביהם, שעבדו במפקדה של פלאטון, בבית־הדפוס של העתון האזורי. הללו תבעו להעמיד את הרוצחים למשפט, אך העניין טושטש.

בספרו של ש. גרלינג, "קורות לוחם יהודי", וכן בספרו של יעקב גרינשטיין, "אוד מכיכר היובל", מסופר הרבה על גילויי האנטישמיות בקרב הפרטיזנים. היה מפקד פרטיזנים שהתמחה בתפיסת נשים יהודיות ששוטטו ביער, היה מתעלל בהן ואחר־כך רוצחן. בעזרת פרטיזנים יהודים נתפס, הועמד לדין והוצא להורג.

עם הבריחה ליערות ניצלו יהודים רבים, מהם שהצטרפו ליחידות פרטיזניות כלליות ומהם שנקלטו במחנות המשפחתיים. לפי המספרים הבדוקים, פחות או יותר, היו במחנה זורין כ־800 איש ובמחנה בלסקי 1,200 איש.

והיו יהודים שניצלו בדרכים אחרות, לרוב שלא במאורגן. משפחה גדולה של יהודים או כמה משפחות השיגו כמה רובים ואקדוחים וברחו ליער. היו אלה יחידות לא סדירות, שמפקדת הפרטיזנים לא הכירה בהן, ולא היה להן שום קשר עם יחידה פרטיזנית. הללו שוטטו ביער, השיגו בנשק אוכל והתקיימו איכשהו. יחידות הפרטיזנים הסדירות, שראו בהם "פרטיזנים" המחרימים אוכל אצל האיכרים, בעוד שאינם מבצעים שום פעולה נגד הגרמנים, אף ניסו לחסלם. אך היהודים האלה, רובם כפריים או בני העיירות הסמוכות, הכירו היטב את היער, ונמנעו לרוב מהתנגשויות עם הפרטיזנים הסדירים.

והיו גם לא מעטים יהודים נלוים, נגררים אחרי היחידות הפרטיזניות. לרוב היו אלה נשים, ילדים וזקנים. המפקדה לא ידעה עליהם, היחידה הפרטיזנית ששלטה בשטח לא הכירה בהם. לפעמים, מתוך רחמים, היה פרטיזן בודד מפריש להם פת לחם או בגד ישן. לפעמים היתה היחידה הפרטיזנית מטילה עליהם איזו עבודה, אפיית לחם, למשל. לא היה להם דובר שידבר בשמם. הם חיו בנפרד, כל משפחה במחפורת שלה. בעת צרה ברחו בנפרד ושוב נפגשו יחד. כך ניצלו משפחות. בין הבודדים האלה היו גם יוצאי מינסק.

ותיזכר כאן פרשת התלאות של שתי נשים יהודיות: אסיה פרוסלין וחנה יזובשצ'יק. שתיהן עובדות האקדמיה למדעים של בילורוסיה. הוטל עליהן לחדש את הקשר שנפסק עם ה"יער". הן צוידו בתעודות, לקחו אתן כמה גליונות של העתון המחתרתי "זוואְזדה" ויצאו ליער לחדש את הקשר עם ה"אובקום", הועד המפלגתי האזורי. כסימן־קשר נמסר להן השם "קצנלסון", שם מנהל מחלקת הארגון של ה"אובקום". הן נתחפשו ל"גויות" היוצאות לכפר לקנות אוכל. בדרך התנסו בנסיונות קשים, ועלולות היו ליפול בפח. באחד המקומות נתפסו על־ידי מפקד המשטרה הבילורוסית. הוא ערך חיפוש מדוקדק בכליהן ומצא כיכר לחם עטוף בעתון גרמני. למזלן לא הבחין, כי בין דפי העתון הגרמני חבויים גליונות העתון המחתרתי. כשהגיעו סוף־סוף לפרטיזנים, נחשדו והואשמו בריגול לטובת הגרמנים. נפוצו אז שמועות כי הגרמנים מגייסים נשים יהודיות לריגול, וכי ילדים מהגיטו מעבירים בשערות ראשיהם רעל להרעלת מקורות־המים. עמדו כבר להוציאן להורג, לפי הנוהג הפרטיזני:

תחילה מוציאים להורג ואחר־כך מבררים. אך ברגע האחרון הסתננה למפקדת ה״אובקום״ הידיעה על שליחת המקשרות בהעיר. הן נלקחו למפקדה ושם עמדו על זהותן.
מפקד הפרטיזנים ליבנצב מזכיר פרט זה בספרו ״ארץ הפרטיזנים״: ״הגיעו נשים מגיטו־מינסק. חשדתי בהן כי הן מרגלות. כשנוכחתי בטעותי, שיחררתי אותן״.
מי יודע כמה נשים מהגיטו הוצאו להורג מתוך חשד של ריגול.

אחרי המלחמה, פרט לפרק־זמן קצר בשנות החמישים, נמנעו השלטונות הקומוניסטיים מלהזכיר את קרבנות גיטו־מינסק והעלימו את חלקם הבולט של היהודים במלחמה הפרטיזנית.
יתר על כן, גם בתקופת המלחמה אין בהודעות הרשמיות של הסובייטים או המחתרת הקומוניסטית שום זכר וסימן ליהודים במינסק ובבילורוסיה. אין גם איזה ציון לסבל המיוחד של היהודים כיהודים. בועדות לחקר אכזריות הגרמנים, שמונו על־ידי השלטונות הסובייטיים אחרי המלחמה, שותפו כמרים פראבוסלאביים וקתולים, אבל לא יהודים. רק בועדה אחת, במקום מרוחק ממינסק, שותף יהודי אחד.
בזמן הכיבוש הגרמני בבילורוסיה פורסמו והופצו בין האוכלוסיה ה״גויית״ הרבה כרוזים. כמעט כל יחידה פרטיזנית הדפיסה והפיצה כרוזים, נוסף להסברה בעל־פה, על זוועות הנאצים, אבל לעתים רחוקות מאוד סופר בהם על זוועות הנאצים כלפי היהודים.
יש לשים לב, כי ה״פרטיזנקה״ לא ידעה ולא שמעה דבר על פעולות ״הועד היהודי האנטי־פאשיסטי״. מקרה חריג מסופר בספרו של ליבנצב ״ארץ הפרטיזנים״, שראה אור בשנת 1959. ליבנצב מספר על ״אגרת שנולדה, חוברה ונערכה בעמקי המחתרת במינסק הכבושה״. ״אגרת״ זו נועדה למרכז המפלגה הקומוניסטית במוסקבה ולמרכז המפלגה של בילורוסיה בעורף הסובייטי. ה״אגרת״ נקראה ואושרה ביחידות שונות של הפרטיזנים וכן במקומות ישוב עד אשר הגיעה ב״דרכים לא דרכים״ לתעודתה.
ליבנצב מוסיף, כי איש לא פיקפק ש״אגרת״ זו אמנם תגיע ל״ארץ הגדולה״, וקשה לתאר את כל סבכי הקשר הפרטיזני, דרך מבוך של שבילים, על אלפי קְשרים — הברגים הקטנים של המנגנון הפרטיזני. ה״אגרת״ לא יכלה ללכת לאיבוד כי ״נשא אותה כל העם״.
והרי קטעים מאגרת זו שחוברה באפריל 1942:

״מבעד לערימות הגוויות, נהרות הדם וים הדמעות, מבעד לקו־החזית המפריד בינינו ובין מרכז המולדת — מוסקבה האהובה — למרכז מפלגתנו המהולל, אנו שולחים ברכות מעומק הלב בשם כל העם הבילורוסי. קבלו דברים אלה כערובה לקשר בלתי־מנותק עם כל העם הסובייטי שלעולם לא יכרע ברך בפני אנשי היטלר המנוולים. יֵדעו־נא אחינו ואחיותינו בעורף — במוסקבה ובחאבארובסק הרחוקה ובגרוזיה הפורחת ובקאזאכסטאן שטופת־השמש, כי אנו אתכם. אנו גאים על עמלכם המפרך בעורף הסוביטי ואתם זכאים להיות גאים בנו על מלחמתנו בעורף הגרמני.
למעלה מעשרה חודשים נתון העם הבילורוסי תחת העול הנוגש של הכובשים הגרמניים הפאשיסטיים. למעלה מעשרה חודשים נמשך הלילה האפל של השוד ההיטלראי: לילה של אנחות ובכי תינוקות, נשים וזקנים ושריקות מגלבים. לילה שהחושך נהדף בו רק מחמת אור השריפות של הערים והכפרים ברוסיה הלבנה. טינפו וליכלכו את אדמותינו הכלבים הגרמנים המסריחים... נהרסו מפעלי התעשיה בביאליסטוק, מינסק, ז׳לובין, ויטבסק והומל. במקום שפרחו גני עצי־פרי, במקום שבנינו ובנותינו יצאו במחולות — מתנוססות עשרות תליות. הפאשיסטים הגרמניים שדדו את רכוש האקדמיה הבילורוסית למדעים, את האקדמיה לחקלאות, את הספריה המרכזית ע״ש פושקין, את כל מוסדות האמנות והתיאטרון.

ביום חגנו הגדול, 7 בנובמבר 1941, ערכו הרוצחים ההיטלראים בערים ובעיירות של בילורוסיה פוגרומים על היהודים. ביום אחד נרצחו עשרות אלפי יהודים. הם נורו, נקברו חיים. תינוקות נרצחו בהטחת ראשיהם אל אבני־הכביש. במקום הרצח ניגבו הפאשיסטים את ידיהם המגואלות בדם חללו בנחת את המזון אשר שדדו. בזאסלאב, סמולֶביץ, אוזדה, דזֶרז׳ינסק ועוד מרכזים אזוריים השמידו את כל היהודים. בכיכרות העיר מינסק הופיעו תליות. במשך שבועיים היו תלויות גוויות של 63 אנשים. גם כעת, בזמן כתיבת האגרת, מתנוססות עדיין בכיכרות מינסק 30 תליות. ב־18.1.1942 נתמלאו הרחובות סוביטסקאיה ופושקיגסקאיה למן גן ׳קולטורה׳ עד רחוב מיאסניקוב בפגרי אנשים. ביום זה רצחו הטורפים הנאציים עשרות אלפים שבויי־מלחמה סוביטיים. ימים קשים עוברים על העם הבילורוסי. אך שום דבר לא ישבור את רצונו העז להילחם בפולשים הזרים...״

דומה שהממשלה הסוביטית נקטה לגבי היהודים מדיניות־פרסום מסויגת, לא להדגיש יתר על המידה את רציחת היהודים בידי הנאצים, כדי שלא ייאמר שהשלטון הסוביטי לוחם רק למען הצלת יהודים.
מפקדת הפרטיזנים אירגנה הרצאות בכפרים על זוועות הנאצים. האב דניאל, הכומר־הפרטיזן היהודי, היה מדבר באזני שומעיו על התעללות הגרמנים באנשי־דת קאתוליים ופראבוסלאביים, אך נמנע מלהזכיר את השמדת היהודים.
בקרב הפרטיזנים היהודים רווחו שמועות, כאילו יצאה פקודה מיוחדת מטעם השלטון הסוביטי להציל יהודים. היחידי המאשר שמועות אלו הוא יעקב גרינשטיין. הוא מספר, כי בשנת 1943, כשהחלה הבריחה ההמונית מגיטו מינסק, שימשו ילדים רבים כקַשרים שהעבירו מהגיטו ליער נשים וזקנים. מקץ זמן־מה פנה גרינשטיין אל מפקד יחידה, לא יהודי, בבקשה לשלוח מבוגרים כקַשרים בין הגיטו והיער. מפקדו היפנה אותו לקומיסאר המטה, יהודי אוקראיני בשם זאכאר בויקו. הקומיסאר הראה לו מכתב מתוך ארכיון היחידה הקרבית ובו אמור: ״הצילו אזרחים סוביטיים וביחוד יהודים״, ועל החתום — המפקד העליון של הצבא, המארשאל סטאלין. גרינשטיין מעיר, שאולי היו מכתבים כאלה גם בגדודי פרטיזנים אחרים. אך גם ייתכן שכמה מפקדים גבוהים, אוהדי יהודים, כפלאטון ודובוב, העמידו פנים שאכן ישנה הוראה כזאת, בעוד שלמעשה לא היתה. מפרסומי התעודות על מלחמת הפרטיזנים לא נודע על קיום מכתב כזה. לשמועות בקרב ניצולי השואה, כי האוירייה הסוביטית הפציצה במתכוון את גיטו מינסק, אין אישור ממקור אחר.

ולסיום הפרק הזה — סיפורה של פרטיזנית אחת, ד״ר נ., שהצלחתי לראיינה.
אביב שנת 1943. הגיטו צומצם מאוד. מכל משפחה נשארו שיירים מדולדלים בלבד. נ. היתה אז בת 20. כל מי שנשאר בחיים חולם על בריחה לפרטיזנים. פעילות מאורגנת של המחתרת לא הורגשה כמעט. כל אחד הסתדר לבדו. דודה, שגר יחד אתה, רמז לה יום אחד שאם לא יחזור בערב מהעבודה, סימן שהלך ל״יער״. איך הסתדר — אינה יודעת.
באחד הימים נודע לה שבא קַשר מיחידת הפרטיזנים, אַלכס, נער בן 13, כדי להוציא את דודתו הצעירה לפרטיזנים. נ. נפגשה עם אַלכס וביקשה שיקח גם אותה ליער. הוא השיב לה, שאם היא רוצה להתקבל ליחידה, עליה להביא מתנה למפקד היחידה, זוג מגפיים חדשים. בגיטו שיגשגה אז תעשיית המגפיים. כל סנדלר היה גונב מבית־המלאכה הגרמני חמרים, ובלילה מתקין מגפיים. היו מחליפים את המגפיים בדברי־אוכל או בחפצים בעלי־ערך. אך הצעירה לא הסתפקה בכך והשיגה גם סבון ועשרות כדורי־רובה. נתארגנה קבוצה של שש צעירות וצעיר אחד, כולם בגיל העשרים. נ. השיגה תעודת־זהות של ״גויה״ ומי חמצן כדי לחפוף את השׂערות ולשנות צבען לבלונדיות.

בבוקר יצאו בטור לעבודה לקצה העיר. בהגיעם למקום־העבודה חמקו אחד־אחד מהטור ותוך שמירת קשר־עין הלכו בעקבות אַלכס היערה. לא הספיקו להגיע לכפר אחד, נתקלו בקבוצת פרטיזנים מיחידה אחרת, שהחרימו את כל אוצרותיהם המיועדים כמתנות למפקדים. בכפר הסתדרו ללינה באסם מוזנח. אַלכס לא הסכים להביא אותם ליחידתו, באין עמהם המתנות המיועדות למפקדיו. הם חיו בכפר, באסם, כשבוע ימים. קיבצו נדבות־אוכל מאיכרי הכפר, שהיו בעצמם עניים מרודים. כעבור שבוע ימים הגיע לאסם אחד המפקדים של יחידת פרונזאֶ, וַניה שמילב, בחר רק בשתי בחורות ליחידה, נ. ועוד אחת. השאר נשארו באסם, וכמדומה, הועברו לאחר מכן למחנה של זורין. לפי השמועה, התנפלו הגרמנים על הכפר, בתור עונש על הסתרת יהודים, ושרפוהו.
בהגיעם ליחידת פרונזאֶ, נתעורר חשד כלפי נ. שהיא מרגלת גרמנית: שׂערותיה בלונדיות, תעודת־זהות לה של נערה נוצריה, ואינה תשושה כשאר הנשים שבאו מהגיטו. אך וניה שמילב, מפקד "המחלקה המיוחדת", הבטיח כי הוא אישית יפקח עליה ואם אמנם יתאמת החשד, יעמידנה לדין בפני היחידה ובמו ידיו יהרוג אותה. כך היא חיתה בפחד, תלויה בין החיים והמוות, כשלושה חודשים, עד שהחשד נמוג.
לימים הצטרפה היחידה ע"ש פרונזאֶ לחטיבה ע"ש פרונזאֶ. הם עזבו את סביבות מינסק ועברו ליער נאליבוקי, השוכן במרחק של 120-150 ק"מ ממינסק. ביער נאליבוקי התמקמה החטיבה לא הרחק ממחנה זורין וממחנה בלסקי. ביחידת פרונזאֶ התרכז בינתיים מספר ניכר של יהודיות ניצולות מגיטו־מינסק. המפקד החליט להיפטר מהן ושלחן למחנה המשפחתי של זורין, בלי מדריך, בלי נשק, רק עם סוס ועגלה בדרך בלתי־מוכרת להן. הקצין וניה שמילב הטיח דברים כלפי מפקדו על שהוא מפקיר אנשים ושולח אותם למוות וַדאי כמעט. הנשים הסתובבו לילה שלם וחזרו ליחידת פרונזאֶ. כעבור זמן־מה הועברו למחנה זורין.

זהב בגיטו

פרשה מיוחדת במינה היא פרשת הזהב בגיטו. הכוונה היא לא לתכשיטי־זהב, כי אם למטבעות זהב מתקופת הצאר ניקולאי.
לכאורה, תמוה הדבר. הרי השלטון הסוביטי חיפש וחיטט, אסר אנשים ועשה את כל המאמצים לגלות את הזהב, ופתאום, אחרי עשרות בשנים, מתגלה זהב בגיטו. השמועה נפוצה בקרב הפרטיזנים ועוררה מתיחות וזעם על היהודים.
מספר אנאטולי רובין, שעלה לארץ בשנת 1970:
"ברחתי כנער בן 13 שנה מהגיטו במינסק והגעתי לכפר נידח. העמדתי פנים שאני נוצרי. חלמתי על פגישה עם פרטיזנים. סוף־סוף נפגשתי אתם. מראי היה מדולדל כל־כך, שנראיתי כבן עשר. האיכר שעבדתי אצלו לא ידע כי יהודי אנוכי. רק לפרטיזנים גיליתי זאת. הדבר הראשון שדרשו ממני הפרטיזנים היה — למסור את הזהב שוודאי מצוי אצל כל יהודי מהגיטו. היה זה בסוף 1943".
ולאדימיר קארפוב — איש המחתרת במינסק, פרטיזן וסופר, מתאר בספרו "חופי נאֶמיגה העקובים מדם" את הסבל של יהודי גיטו־מינסק, את חלקם במלחמה נגד הנאצים, ואת היחסים האידיאליים ששררו בין פרטיזנים יהודים ולא־יהודים. ורק דבר אחד העיב, לדבריו, על היחסים הידידותיים — הזהב. משהיה פרטיזן בילורוסי מזכיר את ענין הזהב בגיטו־מינסק, מיד היתה משתררת מתיחות, והיהודים היו חשים עצמם נעלבים.
בויכוחים בין הפרטיזנים על הזהב היהודי התפרץ פרטיזן יהודי אחד ואמר: "מה לכם

מאשימים את היהודים שמסרו זהב לגרמנים, הרי אתם הרוסים מסרתם להם את כל הטנקים ואת כל הנשק שלכם".

ה. סמוליאר מספר בספרו ביידיש על איש היודנראט רודיצר, שניסה על־ידי שוחד־זהב לשחרר איש־מחתרת שנאסר על־ידי הגרמנים. ראוי לציין כי בתרגום ספרו של סמוליאר לרוסית שונה הניסוח: במקום הפיסקה ביידיש כי רודיצר ניסה לשחד את אנשי הגסטאפו ב־100 רובל זהב, נאמר ברוסית: בסכום כסף גדול.

ומספר פרטיזן מן העולים: אחד המצרכים שמחסורו היה מורגש מאוד אצל הפרטיזנים היה המלח. במחנה המשפחתי של זורין בישלו לא פעם בלי מלח. רק את אוכל המפקדים היו ממליחים קצת. קרה גם שתיבלו פעם את האוכל בגפרת־אמון. איכרה זקנה אחת אמרה לפרטיזן: "תן לי, בני, זהב, ואשיג לך כל מה שתרצה. הגרמני אוהב מאוד זהב של ניקולאי".

פרטיזן זה היה שלישו של דובוב ביער נאליבוקי. בזמן המצוד של הגרמנים מסר דובוב לו ולעוד פרטיזן לא־יהודי שקיק זהב להסתירו ביער. בגמר המצוד דרש דובוב להחזיר לו את החוב. כשהגיעו למקום המחבוא המשוער היו הסימנים מטושטשים. לאחר כמה ימים של חיפושים גילו את האוצר, שאם לא כן, היה יוצא דינם למוות.

דובוב היה ראש המפקדה של אזור שבו היו כמה יחידות פרטיזנים. הם, כנראה, סיפקו לדובוב זהב. יש לשער, שהמחנה המשפחתי של בלסקי היה אחד הספקים הראשיים. במחנה בלסקי היו הרוב יהודים מבילורוסיה המערבית, הפולנית לשעבר, ששם שימש הזהב של ניקולאי אמצעי־חליפין מקובל עד ספטמבר 1939. לעומת זאת, היה אוצר הזהב של מחנה זורין זעום. היהודים יוצאי מינסק לא היו משופעים בזהב כמו היהודים הפולניים. הם אף הגיעו למחנה לאחר שנתיים של רעב ומצוקה בגיטו, ומלאי הזהב אזל.

מספרת רחל שמעונוביץ, ניצולת גיטו מינסק, כי בזמן האחרון לשהותה בגיטו התיידדה עם יהודיה מהגיטו ההאמבורגי. "הגרמניה" עבדה במחסנים הגדולים של הבגדים שהצטברו אצל הגרמנים אחרי רצח יהודיֵ מערב־אירופה, הוצאו להורג ביערות בסביבות מינסק, בעיקר ביער טרוסטינץ. האשה ההאמבורגית הצליחה בזמן המיון לגנוב חלק מהבגדים היקרים. רחל שימשה לה כמתווכת למכירת בגדים אלה לאיכרי הסביבה. בגדים אלה היו בעלי טיב מעולה, שעין של אדם סוביטי לא ראתה כמותם מעודה. הבגדים שימשו בדרך־כלל לחליפין במצרכי מזון, כי כאמור, לא סיפקו הגרמנים שום מזון לגיטו. אבל תמורת הבגדים של יהודי ה"מערב" קיבלו אפילו מטבעות זהב. היא עצמה מסרה ליחידת זורין מטבע של 10 רובל. חשדו בה כי יש לה עוד זהב ותבעו ממנה עוד. יהודי מהגיטו שהיה חשוד בשיתוף־פעולה עם הגרמנים פדה עצמו אצל זורין בתשלום מטבעות זהב.

ומספר אחד הפרטיזנים מיחידת בלסקי: שתי משפחות הקשורות ביניהן בקשרי־ידידות ניצלו בנס מגיטו בעיירה שבשטח הפולני והגיעו לבית איכר בילורוסי מכיר. לאיכר היה נשק, שאסף מהמחסנים העזובים של הצבא האדום. לאחת משתי המשפחות היו כמה מטבעות זהב. התנהל משא־ומתן על רכישת שני רובים, במחיר של 10 רובל הרובה. לבסוף נאלצה המשפחה לתת את כל הזהב במחיר רובה אחד בלבד. שתי המשפחות נמצאות בארץ.

מזכרונות ילדותי: אצל יהודי העיירות השתמר יותר זהב מאשר אצל יהודי מינסק. זוכר אני את ההתעללויות של אנשי הצ׳אֶקא בחיפושיהם אחרי זהב. איש צ׳אֶקא יהודי, גולובצ׳יק שמו, התמחה בחיפושי זהב. לפי הבעת־הפנים היה מכיר מי מסתיר זהב. פעם ערך חיפוש בבית חשוד בהסתרת זהב. נכנס גולובצ׳יק לבית, חיפש וחיטט ולא מצא דבר. לבסוף נכנס לחדר בו היו כלואים כל אנשי המשפחה והכריז: "סוף־סוף מצאנו". בעלת הבית פרצה

בצעקות: "הם הרסו לנו את התנור". פירקו את התנור ומצאו את הזהב.
בספר הרוסי "הפרטיזן הסוביטי", שהופיע במוסקבה בשנת 1961, כותב קראבצ'נקו, מנהל המכון להיסטוריה על־יד האקדמיה למדעים בבילורוסיה: הפרטיזנים והתושבים בגליל מינסק אספו ומסרו ל"קרן להגנת המולדת" שלושה מיליון רובל בכסף ובאגרות־חוב, 2,810 רובל במטבעות זהב, וכלי זהב וכסף.

ההתנקשות בגנרל־קומיסאר של בילורוסיה, קוּבֶּא

בספרו של נוביקוב "ההריסות קולעות למטרה", עמודים 461/62, נאמר:

"לאנשי המחתרת נודע, כי קבוצה גדולה של מפקדים נאציים גבוהים מתכוננת לנסוע במכונית לסלוצק. הקֶשרים של המחתרת מסרו על כך ליחידת הפרטיזנים 'היסעור'. הפרטיזנים ערכו מארב בין שאצק לאוזדה. על תוצאות פעולה זו התפרסמה ידיעה זו: שטוקהולם 1 ביולי 1943: העיתון ההיטלראי 'מינסקר צייטונג' מודיע, כי על־ידי הפרטיזנים הבילורוסיים נרצחו הקומיסאר האזורי לודוויג אֶרנליינטנאֶר, המפקח הממשלתי הנריך קלוזאֶ, מפקד הז'נדרמריה אובאֶרלויטנאנט קארל קאלו, אובאֶרואכט־מייסטר ואלטר פארגל, אובאֶרואכטמייסטר קארל זונדפאס ומנהלי־המשק: פראנץ טאק, פריץ שולצאֶ, גינטאֶר באֶנוביץ. העתון מודה, כי הפחד מפני הפרטיזנים גורם לבריחת רבים מאנשי היטלר מבילורוסיה".

"מינסקר צייטונג" מסוף יוני 1943 כותב, כי בבית־הקברות הצבאי במינסק נקברו יותר מ־1600 גרמנים שנפלו מידי פרטיזנים.
ב־14 בספטמבר נשמע פיצוץ איום ברחוב האקדמיה שבו שכנה המפקדה של האוירִיה הגרמנית. נהרגו קציני־אויר רבים. לפי השמות שנזכרו פה ושם היו יהודים בין מבַצעי הפעולות.
אך גולת־הכותרת של פעולות המחתרת במינסק היתה ההתנקשות בגנרל־קומיסאר קוּבֶּא. נעשו נסיונות רבים להתנקשות בחייו של הגנרל־קומיסאר, הן על־ידי קבוצות מחתרת והן על־ידי יחידות פרטיזניות.
ס. וַאוּפשאסוב מספר בספרו על מארב לקוּבֶּא בדרכים. אך קוּבֶּא לא הופיע במקום. מיקשו מקום ציבורי בעיירה סמולביצ'י, שבו עמד קוּבֶּא להופיע, אך הוא לא בא לשם.
לאחר כשלונות רבים עיבד דוד קמח תכנית שהצליחה. דויד קמח היה מפקדה של יחידה מיוחדת לריגול ולהתנקשויות, שבסיסה היה בגדוד הפרטיזנים "בולשביק". הוא עמד בקשר עם ועד המחתרת האזורי בלוגויסק. אנשיו עקבו אחרי קוּבֶּא זמן רב. דויד קמח הגיע למסקנה כי הסיכוי הרב ביותר להצלחה הוא: התנקשות בקוּבֶּא בתוך ביתו. דויד בן אליהו קמח, מהנדס ממוסקבה, שהוצנח ממוסקבה לפעולה במחתרת בסביבות מינסק, לא זכה לחזות בהצלחת תכניתו. הוא נהרג בתאונת אוירון זמן קצר לפני הצלחת המבצע.
לקוּבֶּא היה מספר רב של משרתים ובעיקר משרתות (בספרו "מבצע בארבארוסה" מספר אלן, כי בחוגים הנאציים היה ידוע כי לקוּבֶּא בביתו הרמון של צעירות בלונדיות הנראות כאֲריות): חדרניות, מבשלות, עובדי נקיון, ועוד. כל המשרתים עברו בדיקה קפדנית של הגסטאפו. בכל־זאת הסתננו לשם כמה "נשים סוביטיות". הקושי היה במציאת אנשים מהימנים. היתה סכנה להיתקל במשתף־פעולה מרצון עם הגרמנים וליפול בפח.
על מאריה בוריסובנה אוסיפובה, חברת יחידתו של קמח, הוטל התפקיד למצוא את האיש הנכון בין משרתי קוּבֶּא. במינסק נמצא אותו זמן חייל הצבא האדום ניקולאי פוֹקֶלבייב. הוא

ברח ממחנה־שבויים ואנשי המחתרת סידרו אותו בעבודה כמנהל הקולנוע בעיר. מאריה ביקשה ממנו שיקשור קשרים עם יֶלֶנה מאזאניק, החדרנית של קוּבֶּא. הוא נפגש אתה פעמים אחדות, ובהזדמנות הפליט: "הפרטיזנים מקווים שאַת תעמדי לצדם במלחמתם באויב". היא השיבה: "גם אני אדם סוביטי". לאחר תשובה זו הפגיש אותה עם מאריה. היא הציעה לה גלויות לשתף פעולה בהתנקשות בחיי קוּבֶּא. לאחר בדיקת הנוהגים של חילופי־המשמרות, סדר־יומו של קובֶּא וכו׳, הגיע דויד קמח למסקנה כי הדרך הטובה ביותר היא לשים מוקש מגנטי מתחת למזרנו של קוּבֶּא.

מאריה אוסיפובה קיבלה את המוקש ביער, שמה אותו בסל, ועליו 20 ביצים ותרנגולת. בלויית חברתה מאריה גראַיבסקה הגיעה למינסק. בכניסה לעיר מסרה את המוקש לאחד מאנשי המחתרת והוא החביא אותו במקום־סתר. ביום 20.9.1943 מסרה את המוקש ליֶלֶנה מאזאניק והסבירה לה את דרכי השימוש בו. בבוקר יום 21.9.1943 הלכה יֶלֶנה כרגיל לעבודתה לבית הגנראל־קומיסאר ובידה תרמיל ובו המוקש, תוך כדי הליכה פיזמה שיר גרמני עליז. על־יד השער עמד זקיף שהכיר אותה ופגשה בבת־צחוק: "אבקש את סליחתך, גבירתי, לפי פקודה עלי להציץ בתרמילך, מה לעשות? פקודה היא פקודה". "בבקשה, בבקשה", אמרה יֶלֶנה. "הסתכל! הנה מטפחת־משי המיועדת לאשת הגנרל, והנה גם בקבוק בושם. אני מבטיחה להביא מחר גם לך במתנה מטפחת משי־דומה לזו". היא מיהרה לסגור את התרמיל ונכנסה לבית־המגורים. המוקש היה מכוּוָן לשעה 12 בלילה, שעה שבה היה קוּבֶּא נוהג לשכב לישון. בהזדמנות הראשונה חמקה לחדר־השינה, הטמינה את המוקש מתחת למזרן וקשרה אותו לקפיצי המיטה. נרגשת ירדה לקומה התחתונה. אשת קוּבֶּא שׂמה לב להתרגשותה ושאלה אותה: "מה לך?"

"כאב־שיניים איום. הרשי לי לגשת לרופא־שיניים", אמרה ילנה.

"לכי והזדרזי לחזור, כי אני זקוקה לך", אמרה אשת הגנרל.

ידה על לחיָה, כאילו מנסה לשכך את כאב־השיניים, מיהרה ילנה לבית אחותה, שם חיכתה להן מכונית, וליער, לפרטיזנים. ומשם ישר למוסקבה. את בני משפחתה העבירו ליער קודם לכן.

בלילה עלה קובֶּא על משכבו. המוקש התפוצץ והוא התרסק. כשנפוצה השמועה על מותו, רבתה השמחה בין אנשי המחתרת והפרטיזנים. "לכלב — מות כלבים", אמרו.

בין ניצולי השואה בארץ נפוצה השמועה כי המתנקשת בקוּבֶּא, יֶלֶנה מאזאניק, היתה יהודיה. פרופיסור ח. שמרוק מסתמך על עדותו של ישראל אֶמיוֹט, סופר יהודי הגר בארצות־הברית, ומאשר את השמועה.

ישראל אֶמיוֹט מסר לו פרטים על עוד אשה יהודיה, שעמה נפגש בהיותו במחנה עבודות־פרך ברוסיה, ואף היא השתתפה באחת ההתנקשויות שתוכננו לסילוקו של קוּבֶּא. אך ההתנקשות לא יצאה לפועל.

מאריה אוסיפובה היתה עם פרוץ המלחמה מרצה או סטודנטית בפאקולטה למשפטים באוניברסיטה של מינסק. היתה מראשוני פעילי המחתרת בעיר ועסקה בהוצאת העתון המחתרתי הראשון "זוויאזדה". כינויה במחתרת — "השחורה".

על ההתנקשות המוצלחת בקוּבֶּא הוסרט סרט בברית־המועצות.

פרשת הגיבורה היהודיה מאשה ברוסקין

ליקטתי חומר על פרשה זו מתוך העתונות הסוביטית. הרשימה הראשונה בפרשה זו, בשם "בת־האלמוות", הופיעה בעתון "טרוד" מיום 24.4.1968, והרי תרגומה:

חיפושים של למעלה מ־20 שנה הגיעו לסיומם. שם "האלמונית" פוענח.

עוד בשנת 1946 הגיע לשגרירות הסוביטית בווארשה קצין פולני ובידו תצלום שעליו רשום: מינסק 1941. לפי דבריו, מצא הקצין את התצלום בבית פרטי בעיר הגרמנית זאלצינגן. בתצלום — הוצאה להורג של שלושה אנשים. בתצלום נראים האנשים המובלים לתליה, כשהם מסתכלים בבוז בתליינים. לו ראינו כזאת בקולנוע, היינו זוקפים הבעה זאת על חשבון משחקו המעולה של השחקן. ואילו כאן — צילום לקוח מהמציאות. על הנידונים שלט: "אנו פרטיזנים שירו בצבא הגרמני".

שם הגבר הקשיש מבין השלושה נודע מיד: קיריל טרוס. שם הצעיר נודע רק בשנת 1966: וולודיה שצ'רבאצביץ' (אמו אולגה הוצאה להורג באותו יום, אבל אינה בתצלום). ואילו שם הצעירה לא נודע ולכן כינוה "האלמונית".

קבוצה של 12 אנשי־מחתרת הוצאה להורג ב־26.10.1941. הקבוצה טיפלה בשבויי־מלחמה ועזרה להם לברוח ליער. שם הקימו יחידות פרטיזניות. כעת נודע שם ה"אלמונית": מאשה ברוסקין. בת 17 היתה בהירצחה. סיימה בשנה זו את בית־הספר התיכון והיתה מדריכת פיונרים מצטיינת. בעיתון "הפיונר הבילורוסי" פורסם בשעתו מאמר עליה.

פרטים נוספים מסרה סופיה דוידוביץ' — ידידת האם של מאשה: "כשסיפרתי יום אחד לילדי בית־הספר על גבורת האנשים הסוביטיים במלחמת־המולדת הגדולה, הראו לי את תצלום התליה, ומיד הכרתי את מאשה. אמה

תליית מאשה ברוסקין

של מאשה עבדה בהוצאת ספרים ממשלתית בבילורוסיה. תכופות היתה מאשה מבקרת את אמה במקום עבודתה. שמחתי יחד עם אמה כשנתקבלה לקומסומול. נזכרת אני בשמחתה של מאשה כשאמה עמדה להתקבל לחברות במפלגה. יחד תיכננו תכניות לעתיד הבת. לחגיגת סיום בית־הספר תפרו למאשה שמלה חדשה, אבל היא לא זכתה ללבוש אותה. ב־21.6.1941 פרצה המלחמה והחגיגה נתבטלה. כשהחלו להפציץ את העיר, ניסו מאשה ואמה לברוח, אך חזרו באין ברירה.

מאשה ואמה, וכן אנוכי, ביקרנו במחנה־ההסגר בדרוזדי, בו היו כלואים שבויי־מלחמה וכן הגברים מ־16-60, תושבי מינסק. חיפשנו בין הכלואים קרובים ומכרים. השגנו להם גם מים לשתיה, כי גם זה מנעו מהכלואים — ולפעמים גם אוכל.

בהתחלת אוגוסט 1941 נודע לי כי מאשה הסתדרה כמטפלת בבית־החולים לפצועי־מלחמה של הצבא האדום. דאגות רבות הטרידו את מאשה. הנה מבקש אחד הפצועים קצת מאַחורקה, ולוּ כדי סיגריה אחת, לפחות. שני מבקש לדעת את המצב בחזית וכן הלאה.

הגרמנים לא סיפקו תחבושות לפצועים, ומאשה רתמה את אמה לאיסוף לבנים בין המכרים על־מנת להתקינם כתחבושות. גם אלי פנתה בדרישה לצרכים דחופים. יום אחד ביקשה מצלמה ויום אחד — בגדי גברים. לא גילתה לאיש בשביל מי היא אוספת דברים שונים. פעם גילתה לי, כי אחד הפצועים הוא מאיור, אך יש לקרוא לו פשוט: ולאדימיר.

כשהבריא ולאדימיר, קרא למאשה ואמר לה: האחות מאשה, דעי כי התעודות והמעילים שהשגת ערכם כנשק. אל תופיעי עוד בבית־החולים, ותודה לך על הכל. אם אשאר בחיים לאחר המלחמה, אחפש אותך ואודה לך שוב.

שוב לא ביקרה מאשה בבית־החולים, אך נודע כי שוררת שם מהומה ומבוכה רבה. פצועים רבים נעלמו, 15 קצינים ברחו ובכללם ולאדימיר. מאשה ביקשה שלא לספר על כך לאמה, שלא להדאיגה.

אלה היו ימיה האחרונים של מאשה. היא ישבה על־יד החלון שקועה בקריאה. נשמע קול גבר השואל על מאשה, מבית־החולים כביכול. היו אלה אנשי הגסטאפו שאסרוה. בעזרת שוחד הכניסה לה אמה אוכל לבית־הסוהר. באחת הפתקאות שקיבלה אמה ממנה כתוב: "אמא יקרה ואהובה. מטרידה אותי המחשבה, כי גרמתי לך צער רב. סלחי לי. לא קרה לי כל רע, אני נשבעת לך. אם תוכלי, שלחי לי את תלבושת בית־הספר. תודה לך על הכל. המחבקת ומנשקת אותך, מאשה".

ב־25.10.1941 קיבלה מאשה את החבילה האחרונה. ביום 26.10.1941 יצאה יחד עם גבר קשיש ונער בן 15, כשהיא לבושה בתלבושת בית־הספר לדרכה האחרונה.

כך הלכה לדרכה לאלמוות, הגיבורה בת בילורוסיה, מאשה ברוסקין".

הרשימה השנייה ב"טרוד", בשם "המשך החיפושים", פרוסמה ביום 16.5.1967. הרי תרגומה:

לילה. חזרתי מפגישה עם אדם, שאל־נכון לא יעצום עיניו הלילה. גם אני לא אוכל להירדם עד אם אעלה על הנייר כל מה שנודע לי.

צילצלו אלי מהמערכת: אבא של מאשה ברוסקין חי במוסקבה. חצר ארוכה בשדרות סמולנסק, ועלי להגיע לדירה האחרונה. איך זה קרה, ששמה של מאשה היה עלום עשרות בשנים. הלא אביה חי, והתצלום שלה ושל חבריה לתליה פורסם עשרות פעמים. דירה מס' 103, על הדלת שלט: בוריס ד. ברוסקין. מאחורי דלת זו תשובות לשאלות רבות. את הדלת פתחו השכנים. פגשתי באדם זקן נבוך, שערות שיבה ועיניים מלאות דמעות. מנסה לקום ואינו יכול. "זה אתה כתבת על בתי?"

הוא כעת בן 70 שנה. לפני 27 שנים קיבל מכתב מחבר, מחזית הפרטיזנים:

"התחזק בוריס! אין לך עוד משפחה. ואת בתך, את מאשה, תלו הפאשיסטים".

הוא לא האמין לשמועה על מות בתו. הרי הוא בעצמו פגש לא מזמן נערה ממינסק באחת מרכבות הפליטים, והיא מסרה לו כי בתו מאשה פונתה מהעיר עם הפינוי. האדם מאמין בדבר שהוא משתוקק אליו.
בוריס עצמו עזב את העיר ביום 23.6.1941 עם יחידת הג"א. כל העת המשיך בחיפושים אחרי בתו. כתב מכתבים לערים בוגורוסלאן וקויבישב, ערים שבהן התרכזו פליטים. נסע לסאמרקאנד ולטאשקנט.
עם שחרור העיר מינסק פנה במכתב למועצת העיר. משם הגיעה תשובה המאשרת את השמועה האיומה: "שלום רב לך, חבר ברוסקין! במקרה הגיע לידי מכתבך. אני עובדת אצל יושב־ראש מועצת העיר וקראתי את מכתבך. את בתך הכרתי עוד לפני המלחמה, והנני להודיעך כי מתה כגיבורה. סמוך לחגיגות אוקטובר 1941 תלו אותה בעוון מסירת בגדים ותעודות לאנשי הצבא־האדום השבויים וכן בגלל קשריה עם ה'באנדיטים ביער'. אמה, אשתך, השתגעה ונרצחה בימי האקציה הגדולה ביום 7.11.1941 יחד עם קרובי. אני ברחתי לפרטיזנים, וכך נשארתי בחיים. יודעת אני פרטים נוספים על מותה של מאשה, אך איני מסוגלת לכתוב. בברכה, לינה לוין. 17.9.1944".
ובכל־זאת לא רצה לב האב להאמין. על פניות נוספות אל לינה לוין לא קיבל תשובה. הוא המשיך בחיפושים.
במדור המכתבים של העתון "זוואֶזדא" פורסמה תשובה למכתבו: "1.12.1944. איש לא יוכל להוסיף פרטים, חוץ מעובדת העיריה לינה לוין שהיתה עדה למות הגבורה של מאשה".
ב־20.11.1956 קיבל האיש תשובה מהמכון להיסטוריה של מרכז המפלגה בבילורוסיה: "ברוסקין מאשה בוריסובנה איננה כלולה, לפי הנתונים שבידינו, ברשימת הפרטיזנים ופעילי המחתרת במלחמת המולדת הגדולה". ואכן, שמה אינו מופיע בשום רשימה של לוחמים, רק הצלם הפאשיסטי הנציח אותה. וכן חרות שמה בזכרון מעטים שנשארו בחיים מהימים ההם.
שאלתי את האב: הייתכן שלא ראה מעודו את התצלום הנודע? הלא גם בסרט הנפוץ "פאשיזם כמו שהוא" שולב התצלום? ואולם עד הפרסום בעיתון "טרוד" לא ראה האב שום תצלום. בני־ביתו לא נתנו לו ללכת להצגת הסרט. כשראה את התצלום ב"טרוד", הכיר מיד את בתו, הרי היא דומה לו כל־כך. ואמנם, דמיון מפתיע בין תצלום האב בצעירותו לבין תצלום הבת.

רשימה נוספת באה ב"טרוד" מיום 20.7.1968 בחתימת הכתב המיוחד לייב ארקאדייב וסופר עיתון הערב של מינסק ולאדימיר פריידין, ובה פרטים נוספים על הפרשה, לפי תעודות של הארכיון לתולדות המפלגה הקומוניסטית בבילורוסיה:

הקבוצה המחתרתית של החברים טרוס ושצֶ'רבאצביץ אירגנה בריחת מפקדים של הצבא האדום מבית־החולים אשר במכון הפוליטכני. הפאטריוטים סיפקו לשבויים תעודות מזויפות וכן דירות למחבוא. בבית שצ'אֶרבצביץ' ואחותו הלבישו אותם בבגדים אזרחיים. הם היו הראשונים שסבלו מבגידת הסגן בוריס רודזיאנקו. את חברי המחתרת אסרו והוציאו להורג בתלִיָה ביום 26.7.1941. שנים־עשר אנשי־מחתרת נתלו.
בח'ניב מספר: בבית־החולים היה חובש, בשם פיסארנקו, שהתהלך חפשי. הוא הכין תעודות מזויפות לי, ללויט, לזורין, לאיסטומין ולרודזיאנקו — הוא הבוגד, הסגן בוריס, שעבד במטה החטיבה. אני הסתתרתי בביתה של אולגה פידורובנה ורודזיאנקו בביתה של ילנה אוסטרובסקה. שתיהן נאסרו והוצאו להורג.
כעת ניתן להבין את פירוש הפיסקה של מאשה במכתבה לאמה: "לי לא קרה דבר רע". פירושה: היא לא בגדה בחבריה ולא גילתה דבר לחוקריה.
פרט נוסף מוסר אלכסיי סרגייביץ קחלובסקי, כעת מרצה בפוליטכניון:
מיוני 1941 עד ראשית 1944 עבדתי בצלמניה של הפולקס־דויטשאֶ וֶרנר. בנובמבר 1941 הוא מסר לי לפיתוח תצלום של תליה, ב־8 וואריאנטים שונים. אף שהתחייבתי בפני קומנדאנט העיר מינסק לא להשאיר אצלי שום העתקים מהתצלומים, הכינותי בכל־זאת העתקים והסתרתי אותם במרתף. כך נשארו אצלי 287 תצלומים מפעילות הגסטאפו. עם שחרור העיר מסרתי אותם לשלטונות הסוביטיים.

ברשימה האחרונה, בחתימת הסופרים ארקאדייב ופריידין, ב״טרוד״ מיום 21.7.1968, מובאים פרטים נוספים על מאשה. נאמר שם שהיא היתה מבקרת במינסק בבית־המלאכה של דודה, הפסל היהודי־הסוביטי הנודע, חתן פרס לנין, פָּאיר אַזגוּר. בכלל יצירותיו של פָּסל זה מצויים גם פסלים של רבי יהודה הלוי וכן של בעל־עגלה יהודי. אשתו של הפסל אינה יהודיה. בנם בחר להירשם בתעודת־הזהות שלו כיהודי. לפי החוק הסוביטי נקבעת הלאומיות אוטומאטית לפי ההורים. רק במקרה של נישואי־תערובת קיימת אפשרות של בחירה.

ועוד נאמר שם כי לא מזמן צוין במשפט על יחידה ליטאית ממשתפי־הפעולה, שהשתתפה גם בתליית 12 אנשי־מחתרת, ובכללם מאשה ברוסקין, כי יחידה זו עסקה ברצח יהודים מרוסיה ומפולין, וביניהם גם קומוניסטים. במשך חודשים אחדים רצחה 46,000 איש. מפקד היחידה, ששמו אימפלוביציוס, לא הועמד למשפט. הוא הצליח להגיע לארצות־הברית וחי בפילאדלפיה.

כן נמסר ב״טרוד״ על כינוסים של תלמידי בתי־הספר במינסק לזכרה של מאשה ברוסקין, וביחוד תלמידי בית־הספר שבו למדה. הספסל שעליו ישבה בכיתה הושאר ריק ופרחים עליו. המורים וחברותיה של מאשה שנשארו בחיים מספרים זכרונותיהם עליה.

עד כאן העיתון ״טרוד״. מובן מאליו שהסופרים לייב ארקדייב וולאדימיר פריידין מציגים את מאשה ברוסקין כבת העם הבילורוסי ומדגישים את אהבתה לעם ולמולדתה. אין הם רומזים אף כלשהו על היותה יהודיה. ברם אין ספק שהידיעה שמסר אנאטולי רובין, כי מאשה ברוסקין היתה יהודיה, היא נכונה.

הירש סמוליאר

קומוניסט יהודי זה היה שבע נסיונות ואכזבות בימי חלדו. בימי גיאות האנטישמיות הממשלתית בפולין, בשלהי שנות השישים, התלוצץ סמוליאר על עצמו: הנני עורך עתון — בלי עתון (העתון שבעריכתו ״יידישע פאָלקסצייטונג״ נסגר), חבר מפלגה — ללא מפלגה (הוא סולק מהמפלגה), אבא — ללא בנים (שני בניו נאסרו).

בצעירותו היה חבר בארגון סוביטי של סופרים צעירים ביידיש באוקראינה. התידד עם משה טייף, שהיה גם הוא חבר ארגון זה. כעת כבר מותר לגלות כי משה טייף המשורר, חבר מערכת ״סאָוועטיש היימלאנד״, איש מינסק, היה בשעתו חבר תנועת־נוער ציונית בלתי־ליגאלית. הוא מת מיתה חטופה בשנת 1967 ועל־ידו ספר ״שיר־השירים״ שתירגמו ליידיש.

בשנות העשרים חי סמוליאר באוקראינה. בסוף שנות העשרים נשלח כשליח הקומאינטרן למפלגה הקומוניסטית של אוקראינה ובילורוסיה הפולניות. פעמיים נתקלו זה בזה הירש סמוליאר ופרופיסור ראדוסלאב אוסטרובסקי, שני אנשים משני מחנות מנוגדים, בפעולתם הפוליטית. בראשונה, בוילנה בשנת 1928, בועידת התנועה הלאומית הבילורוסית, שבראשה עמד פרופ׳ אוסטרובסקי. הסיעה המאורגנת ביותר בועידה זו היתה הסיעה הקומוניסטית. סמוליאר, כיהודי, אי־אפשר היה לו להשתתף בועידה בגלוי. הוא ישב איפוא בפינה נידחת בבנין הועידה ומשם הדריך וכיוַן את הסיעה הקומוניסטית. ההחלטות בועידה זו נתקבלו ברוח ההצעות הקומוניסטיות. עם סיום הועידה, נתקל פרופ׳ אוסטרובסקי בסמוליאר שיצא ממחבואו ואמר במרירות: זה האיש שניהל, למעשה, את הועידה של התנועה הלאומית הבילורוסית.

ובשניה — במינסק בימי שלטון הנאצים. פרופ׳ אוסטרובסקי הובהל למינסק במטרה

להקים תנועה בילורוסית לאומית המשתפת פעולה עם הנאצים. סמוליאר ביקש, מטעם המחתרת הקומוניסטית, לשבש ולסכל את פעולות התנועה הזאת. הוא נבחר על־ידי הוַעד העירוני של המחתרת לפעולה זו, באשר הכיר משנים את עסקני התנועה הבילורוסית והיה מסוגל לגלות את "פרצופם הבוגדני". משום כך אסרה המחתרת על סמוליאר תקופה מסוימת לצאת ליער.

עם "שחרור" בילורוסיה המערבית על־ידי הצבא האדום, בשנת 1939, לא ניתן לסמוליאר — אחרי שנים של ישיבה בבית־סוהר פולני — שום תפקיד חשוב. עם פרוץ המלחמה בין גרמניה לברית־המועצות, נקלע סמוליאר למינסק. נסיונותיו להקים מחתרת בגיטו נתקלו באי־אמון. רק לאחר המלצה על מהימנותו מטעם פעילי המפלגה הקומוניסטית שהכירוהו התחילו לרכוש לו אמון.

באוקטובר 1942 נאסרו כמעט כל חברי הועד העירוני המחתרתי ופעילים רבים, כמאה איש, וכולם הוצאו להורג. לאחר מכן נדרש סמוליאר לעזוב את הגיטו ולעבור למחתרת בעיר. תחילה הוסתר בבית שבמרכז העיר, סמוך לבנייני השלטון הגרמני. היה בזה משום יתרון, כי במקום זה עבדו יהודים רבים מהגיטו. סמוליאר היה מצטרף אליהם ביום, וחומק עם ערב למקום מחבואו.

כעבור כמה ימים הועבר לביתו של אחד מראשי המחתרת, מיקולה גֶראסימנקו. ביתו של גֶראסימנקו היה על גבול הגיטו, והיו בו כמה יציאות לרחובות שונים, והעיקר עליית־גג נוחה למחבוא. דרך הגגות אפשר היה להתחמק בזמן מצוד. גֶראסימנקו הכיר את כל הפרצות בגדר הגיטו. הוא גם היה המקשר בין המחתרת ל"יער". לילה אחד הופיעו לפתע אנשי הגסטאפו. אשת גראסימנקו העלתה את סמוליאר לעליה, כי הימצאות יהודי מהגיטו בבית של נוצרים בלילה, היתה גוררת אחריה הוצאה להורג של כל הנמצאים בבית. שאר בני־המשפחה לא הספיקו להסתלק. כולם נאסרו והוצאו להורג. סמוליאר ישב יומיים חבוי בעליה. מקץ שני ימים, בלילה, חמק דרך גגות ומרתפים, וניצל. השכנים, שהרגישו בנוכחותו בעליה, לא מסרו אותו למשטרה.

ומספר סמוליאר: בשנת 1962 ביקר במינסק והלך לראות את ביתו של גראסימנקו. הבית משמש עתה כאתר היסטורי. הוא פגש שם סיורים של תלמידי בתי־הספר. שמע את הסיפורים על גבורת המשפחה שהוצאה להורג. אך שמו לא הוזכר לחלוטין, כאילו לא היה קיים מעודו.

אחרי הבריחה מביתו של גראסימנקו, חזר לגיטו. נעשה נסיון, שנכשל, להבריחו ל"יער". סוף־סוף העבירו אותו, בסוף 1942, ליערות לובאן, כ־130-150 ק"מ ממינסק. ביער שכן ה"אובקום" (הועד המחתרתי האזורי של המפלגה הקומוניסטית).

כשהגיע סמוליאר ליער, הקים שם יחידת פרטיזנים על־שם לאזה. והוא שימש כפוליטרוק (קומיסאר פוליטי) של היחידה. בצבא האדום בוטל תפקיד הקומיסאר הפוליטי, אך בתנועה הפרטיזנית נשאר. לאחר מכן התאחדו היחידות על־שם לאזה, פרונזאֶ, ודזֶ'רזינסקי לחטיבה על־שם פרונזאֶ.

פרופ' נ. ניקולסקי (1877-1959), רוסי, חוקר תולדות עמי המזרח התיכון, חבר האקדמיה הבילורוסית למדעים, מקים המכון לחקר הפולקלור היהודי, בקי בתלמוד, עברית ויידיש, והוא אז כבן 65, היה אף הוא ביחידת לאזה.

בשנת 1943 נערך מצוד גרמני על הפרטיזנים ביערות לובאן. המפקדים שהיו בגילופין עזבו את הפרטיזנים לנפשם ולא דאגו לנסיגה מסודרת. סמוליאר נטל את היוזמה לידיו, אירגן את

הנסיגה, וכך ניצלו רוב האנשים. לאחר המצוד תבע סמוליאר להעמיד לדין את המפקדים בעוון מעילה בתפקיד. התהפך הגלגל ובמקומם הואשם סמוליאר בכשלון הנסיגה, ועמדו להוציאו להורג. הדבר נודע למפקדה, והגנראל פלאטון דרש להעביר את בירור המשפט אליו. פלאטון זיכה אותו מאשמה והעביר אותו לעבודה במערכת העתון האזורי של הפרטיזנים, בפיקודו של דובוב.

ועוד מקרה של היחלצות מצרה. אחרי שחרור מינסק, ביולי 1944, נפגש סמוליאר עם פונומארנקו, המזכיר הראשון של מרכז המפלגה הקומוניסטית בבילורוסיה. סמוליאר דרש ממנו יחס מיוחד לפרטיזנים היהודים ולמשפחותיהם — נשים, זקנים וילדים. הפרטיזן הלא־יהודי, טען, חוזר למשקו החקלאי, ואילו היהודים אין להם לאן לחזור. פונומארנקו התרגז מאוד, ולאחר שהות־מה נתן הוראה לאסרו. אך הודות לאנדרולומוסיה ששררה אז, לא מצאו את סמוליאר ובמרוצת הזמן נשתקע הדבר.

את ספרו על גיטו־מינסק כתב סמוליאר בתנאים איומים, בחורף 1945. הוא גר באיזו חורבה, שהקור חדר לתוכה. כדי להתחמם, היה סמוליאר מרתיח מים ושם רגליו בעביט מים חמים. הרצון להנציח את גבורת הנופלים ואנשי המחתרת המריץ אותו לכך.

במחצית 1971 עלה סמוליאר ארצה. כאן, בתנאים של חוסר פחד מצנזורה סוביטית, הוא כותב מחדש את עבודתו על גיטו מינסק ועל המחתרת, כשלנגד עיניו רק האמת ההיסטורית, כפי שהוא ראה אותה מבפנים, בפעילותו האישית.

הבילורוסים והיהודים

מה היה יחסה של האוכלוסיה הבילורוסית אל היהודים בשנות השלטון הנאצי? ודאי, גם הבילורוסים היו נגועים בשנאת־יהודים, ובכל זאת יש להבדיל מבחינה זו בין הבילורוסים לבין הפולנים, הליטאים, הלאטבים והאוקראינים. יחידה של ליטאים השתתפה כבר באוקטובר-נובמבר 1941 בהשמדת יהודים. במשפט שהתקיים בקובנה ב־1959 התברר, כי 46,000 יהודים, קומוניסטים ושבויי־מלחמה נרצחו בסיוע היחידה הליטאית הזאת תוך חודשים מספר. יחידה לאטבית שמרה בבית־הסוהר במינסק והצטיינה באכזריותה. היחידות האוקראיניות הן שם־דבר בשנאתן ליהודים. אמנם, עם התמורות בחזית והתקרבות הנצחון הסוביטי הצטרפו אוקראינים רבים לפרטיזנים, אך גם כאן לא פחתה שנאת־היהודים שלהם. והיחידות הפרטיזניות הפולניות ביער היוו את הסכנה הגדולה ביותר לכל יהודי ניצול הגיטו, הן לבודד והן לקבוצות פרטיזניות קטנות של יהודים.

הבילורוסים שעבדו בשירות הגרמני, בעיקר בני העיירות, לא גילו שנאה יתרה ליהודים. פרטים על כך מספר "האב דניאל" ששירת יחד אתם. היו במינסק העיר גם ויליקורוסים רבים ואלה לעיתים הצילו יהודים. יחידות צבאיות של בילורוסים בשירות הנאצים הוקמו רק ב־1943. חלק ממנהיגי התנועה הבילורוסית הלאומית הובאו מבילורוסיה המערבית (הפולנית) וגם מברלין, שם קיבלו הכשרתם.

אכזריותם של הבילורוסים היתה פחותה משל משתפי־פעולה מעמים אחרים. הפרטיזן ממינסק דוידוביץ' אומר כי ככל שהגוי הבילורוסי תרבותי פחות, כן יחסו ליהודים לבבי יותר. היחס משתנה לרעה עם עליית רמת ההשכלה. רושם מדכא ביותר על היהודים במינסק, עם הקמת הגיטו, עשתה הרדיפה של ה"שקצים", דור שלישי למהפכת אוקטובר, אחרי יהודים, תוך כדי זריקת אבנים וצעקות "יהודון מצורע". יהודי שחמק בין גדרות הגיטו והתהלך בעיר בלי טלאי חשש מהגויים שיכירוהו כיהודי וילשינו עליו, יותר מאשר

מהגרמנים שבקושי הבדילו בין יהודי ולא יהודי. אך בסיכומו של דבר היו הבילורוסים ביחסם ליהודים — הטובים מכל גויי הסביבה.

גם שנאתם לשלטון הסוביטי ולעם הרוסי היתה פחותה. פעלה אצלם גם "אהבת המולדת". והרי עוד בשנת 1812, בימי הכיבוש הצרפתי, עזרו לגרש בקלשונים ובחרמשים את צבא־נפוליאון, הפולש הזר.

מאוד התרגשתי מסיפורה של גניה בוימבורט, פרטיזנית שעלתה ארצה באוגוסט 1972 ממינסק. היא ניצלה בהיותה נערה צעירה, הודות לכפרית בילורוסית זקנה שנתנה במתנה חזירון לפרטיזן־גוי על מנת שיקח את גֶניה לפרטיזנים.

ומספר יעקב גרינשטיין, כי בכפרים שלא היו בהם תושבים פולניים, או מספרם היה קטן, היה היחס לפרטיזנים טוב יותר. אפשר היה לישון בשקט בלילה. אחרת היה בכפרים שבהם היו פולנים רבים.

סיפר פרטיזן אחד, שנודע לו ולחבריו כי 5-4 פרטיזנים יהודים נעצרו על־ידי יחידת פרטיזנים פולניים וצפויה להם סכנה. אף שהפולנים היו עצמאיים, שלטה המפקדה של הפרטיזנים הסוביטיים בכל יער נאליבוקי, וגם הפולנים נשמעו, אף אם בלי רצון, למפקדה הסוביטית. האיש מיהר למפקדת הגנראל פלאטון. מאחר שהגנראל לא היה במפקדה, פנה לראש־המַטה, הפולקובניק סוקולוב, בבקשה להורות לפולנים למסור לידיו את הפרטיזנים היהודים השבויים. לאחר הפצרות רבות ובהשפעת אשתו היהודיה, נתן לו סוקולוב את המכתב. האיש רכב במהירות ליחידה הפולנית, אף שחשש פן יאסרו גם אותו. המפקד הפולני הסכים למסור לו את השבויים, אך לא את הנשק שהיה אתם. כך ניצלו הפרטיזנים היהודיים.

ראוי גם להדגיש את הקשרים ההדוקים של הפרטיזנים היהודיים בינם לבין עצמם. היחידות בבילורוסיה ידעו על כל אחד ועמדו בקשר עם כל פרטיזן. זה התבטא גם בביקורים תכופים של לוחמים במחנות המשפחתיים של בלסקי וזורין, השתדלו לעזור ככל שידם השיגה.

סופר לי על מקרה אחד של עזרה ליחידת בלסקי. בזמן הראשון של היוָצרות הקשר האוירי בין "האדמה הגדולה" ויער נאליבוקי, היו מגיעים אוירונים סוביטיים לשדות־תעופה פרימיטיביים, אך עדיין לא העזו לנחות. את חבילות־הנשק היו מצניחים לאור מדורות שסימנו את שדה התעופה. היו מצניחים חבילות של תת־מקלעים ארוזים בשק. בלילה, בחושך, היו החבילות נופלות מפוזרות ביער. במשלוחים הראשונים הצליח העד להסתיר חבילה מכל משלוח, להחביא אותה, וביום היו באים אנשי בֶּלסקי בעגלה, מגלים את המחבוא ולוקחים את הנשק. וכדי שלא יתעורר חשד לגבי מקורו של הנשק החדש שהופיע אצל מפקדי יחידת בלסקי, הפיצו שמועה, כי יחידת בלסקי התקיפה משמר גרמני והצליחה לגזול מהם את הנשק הזה.

היציאה מה"יער"

עם שחרור בילורוסיה מהגרמנים היה עתיד הפרטיזנים מעורפל. אכזבה רבה היתה נחלת חלק ניכר מהם ובמיוחד הפרטיזנים היהודיים. היחס לפרטיזנים מצד השלטונות לא היה כפי שקיוו.

המפקדים — ומשנת 1943 הוקטן מאוד חלקם של היהודים בין המפקדים — סודרו בעבודה מינהלית בשטחים ששוחררו. את אנשי השורה הזדרזו לשלוח לחזית מבלי שקיבלו הכשרה מתאימה לכך. חלק ניכר מהם נפל.

היחס אל הפרטיזנים מצד מפקדי הצבא האדום היה כאל חומר אנושי פראי ובלתי ממושמע.
המודד היה ה"ודקה". בצבא קיבל חייל כמות יי"ש מוגבלת לחגים או לתפקידים מיוחדים.
הפרטיזנים היו רגילים לשתות כמויות עצומות, ולוּ גם תוצרת־בית (סאמוגון).
הזקנים והילדים קיבלו טיפול מיוחד, הטבות גדולות. עזרו להם ללמוד, אך בתנאי הרעב וההרס היה ערכם של כל התלושים הנוספים למזון מועט.
החוזרים למינסק מה"יער" קיבלו בחזרה את דירותיהם דרך בית־המשפט, אם נשארו שלמות. אחרים הסתדרו בפרברי העיר, ונוסף לעבודה גידלו ירקות להקלת המחסור. ומספר וולודיה פאטנט באיזה קשיים הוחזר לו ביתו שנתפס ע"י קצין־צבא גבוה וגם בית־המשפט לא עזר.
בכלל אלה שנשארו בתפקידים מינהליים ולא הלכו לחזית, היו גם יהודים מעטים, שמפקדיהם לקחו אותם איתם והם קיבלו "שריוּן", כלומר שחרור מהחזית.
סיפר פרטיזן אחד, כי בסיועו של מפקדו־לשעבר הצליח להקים מסעדה למופת לאנשי המינהל וגם לקצינים גבוהים הנמצאים במקום. באחד הימים בא קצין־צבא ותבע להגיש לו מחוץ לשעות העבודה. היהודי, מנהל המסעדה, סירב. אותו קצין היה אחראי על הגיוס לצבא באזור. וכמעשה־נקם שיגר למנהל־המסעדה צו על גיוסו לצבא. פרץ סכסוך בין מפקדו בפרטיזנים ובין הקצין הממונה על הגיוס. הסכסוך הסתיים אחרי מתנה הולמת לקצין הגיוס.
תיאור עגום של מינסק העלה סופר צבאי, איש מינסק, יעקב גרצוביץ, שנכנס עם ראשוני הצבא־האדום לעיר המשוחררת, זכרונות אלה פורסמו בעתון "נימאן" 1970:
העיר תל־חורבות. הנהר סביסלוץ' שחור מפיח ואפר. אנשים גרים בביקתות חפורות באדמה, כמו הפרטיזנים ב"יער". ובין הביקתות ערוגות מטופחות של ירק.

מצעד הפרטיזנים במינסק עם שחרורה, יולי 1944

את ביתו מצא שלם, אפילו את עריסת תינוקו מצא בחוץ מתחת לעץ. אבל מכל משפחתו לא נשאר איש בחיים: אשתו וילדו נרצחו "כממזרים ממוצא שמי". ובביתו מתגוררת משפחתו של פולקס־דויטשאֶ. הלה תפס את הבית בסוף יוני 1941, כבר בימים הראשונים לכיבוש העיר על־ידי הגרמנים.

ומספר הפרטיזן דוידוביץ שברח ממחנה־שבויים ל"יער": ב־16 ביולי 1944, לקראת חגיגת שחרור העיר ומצעד הפרטיזנים בבילורוסיה נהרו למינסק החרבה כל היהודים שנשארו בחיים. דוידוביץ הפרטיזן נפגש עם חבר יהודי ששירת בצבא האדום. על־ידם עבר יהודי זקן בעל זקן לבן ארוך. קפץ חברו וצעק: "זה אבי!" ובאמת זה היה אביו שנאסר 12 שנה לפני כן כקולאק ("בעל־גוף"). היתה זאת משפחה יהודית שגרה בפרבר העיר והתקיימה ממכירת חלב של פרות אחדות שהיו להם. האב הוגלה למחנה סולובקי הידוע לשימצה, ובכל־זאת הצליח להישאר בחיים...

קמה הוצאת־ספרים בבילורוסיה, "בילארוס", ותפקידה להאדיר ולפאר את העם הבילורוסי במרי נגד הנאצים, הן במחתרת והן בפרטיזנים. ומעלים על נס את חלקם של הבילורוסים בהתנגדות לגרמנים בארצות־הכיבוש האחרות, כגון צרפת, הולנד וכו'. "כל מקום שאליו נקלע 'בילורוסי' בשטח־הכיבוש הגרמני הינָה הוא גרעין למרי". ומתעלמים מכך שה"בילורוסי" הזה הוא בעצם יהודי.

שתי פעילות־המחתרת בגיטו־מינסק עבדו במכון לחקר "מלחמת המולדת" 1941-45 שעל־יד מרכז המִפלגה והאקדמיה למדעים של הריפובליקה הבילורוסית ובהנהלת המוזיאון "למלחמת המולדת", שבו היה פעם מדור יהודי, סופיה סאדובסקאיה ז"ל ושרה לוין, תיבדל לחיים. בין המוצגים במדור זה היה פאספורט (תעודת־זהות) שהוצא ע"י היודנראט. בעל הפאספורט, זליג יפה, הגיע כבר ארצה ואינו יכול אפילו לקבל העתק מתעודה היסטורית זו, שעליה חתימת אביו, משה יפה.

סופיה סאדובסקאיה כותבת בזכרונותיה על איש־המחתרת אברהם קאסטלניץ (אחיה של השחקנית דבורה קאסטלניץ).

שרה לוין הקימה זכר לבעלה, משה לוין, צייר וסופר לילדים ביידיש. היא הוציאה לאור ספר קטן לילדים של משה לוין (בכינוי בער סאָרין) בתרגום לרוסית.

ולסיכום

עם העלאת פרקים אלה ראיתי תפקידי בעיקר בריכוז חומר אינפורמטיבי, ובכל־זאת איני פטור מלציין אי־אלה מסקנות.

א. בעיר מינסק ובסביבתה פעלה מחתרת אנטי־נאצית פעילה. היא שביצעה את רציחת הגנראל־קומיסאר לרוסיה הלבנה וילהלם קובאֶ, ועוד נאצים חשובים.

נקמה רבה נקמו אנשי המחתרת בבילורוסים ששיתפו־פעולה עם גרמנים, כגון איוואנובסקי, ראש מועצת העיריה, אקינצ'יץ, מנהיג התנועה הבילורוסית הלאומית, קוזלובסקי, עורך העתון הבילורוסי, ועוד.

שיתוף פעולה הדוק היה בין המחתרת והפרטיזנים בעיקר משנת 1943. אך כבר בזמן הראשון לכיבוש העיר קמה מחתרת לא גדולה, שעסקה בעזרה לשבויים ובהברחתם ל"יער".

אכזריות הגרמנים כלפי התושבים, רציחת רבבות שבויים מהצבא האדום במרכז העיר לעיני כל העיר, גיוס־הכפיה לעבודה בגרמניה, הגבירה את ההתנגדות לנאצים. היו הרבה כשלונות

למחתרת בעיר, מחוץ לגיטו, ובכל זאת גדלה המחתרת והיתה מהפעילות ביותר בכל שטח הכיבוש בברית־המועצות. נשים רבות פעלו במחתרת, תחילה תופרות ופועלות, אחרי כן מרצות וסטודנטיות מהאוניברסיטה.
חלקם של היהודים בפעולות המחתרת הכללית היה גדול, בראשונה כמדריכים, לאחר מכן גם כמבצעים ומארגנים.
ב. המחתרת בגיטו היתה קומוניסטית, קשורה עם המפלגה ומוסדותיה, נתונה למרותה. לכן חיפשו ומצאו סמוליאר ונחום פלדמן את הקשר עם הועד של הסניף העירוני — גורקום. הגורקום היה המוסמך הבלעדי לקבל החלטות לחיים ולמוות, ואין מערער על החלטותיו. מכאן גם היחס לבילורוסים משתפי־הפעולה עם הגרמנים. הגורקום דן אותם למוות. בהוצאה להורג לקחו חלק פעיל גם יהודים. באורח דראמתי נרצח העתונאי הבילורוסי קחלובסקי על־ידי קבוצת אנשי מחתרת מחופשים כגרמנים. הם נכנסו למערכת העתון ביום, בשעות העבודה, ודרשו את תעודות כל העובדים. כשנוכחו לדעת מי עורך העתון, ירו בו והסתלקו. את ראש העיריה איואנובסקי רצחו ביום ברחוב סואן.
לעומת זאת, לא פגעה המחתרת ביהודים משתפי־פעולה עם הנאצים. סמוליאר וחבריו איימו להתנקם באפשטיין, וויינשטיין ועוד, שמסרו הרבה יהודים מהגיטו לגסטאפו. אך הסתפקו בכרוז ולא נגעו בהם לרעה.
היתה בגיטו בוגדת אחת בשם מירה, ילידת מינסק, בת למשפחה ידועה בעיר. אחרי האקציות היתה מתהלכת בין הבתים העזובים וצועקת ביידיש: "צאו, אין פה גרמנים!" — ואת כל היוצא מהמחבוא היתה מוסרת לגסטאפו. גם בוגדת זו לא נקמו בה במקום־בגידתה, אלא שלחו אליה אחת מראשי המחתרת בגיטו, שרה לוין (אלמנת הצייר משה לוין, אחרי זה אשת נחום פלדמן), וזו שיכנעה אותה לצאת ליער וללמד זכות על עצמה. רק ביער הוציאו אותה להורג.
בספרות הסוביטית אפשר למצוא הדים מהויכוח שניטש בזמנו ביחס להצלת יהודים מגיטו־מינסק. הויכוח היה בין אנשי המחתרת הכללית וגם בקרב הפרטיזנים. סמוליאר מדגיש בספרו, שהגורקום קיבל החלטה לא להתנגד לחיפוש דרך להוצאת יהודים ליער. "הידידים" הסבירו לאנשי המחתרת בגיטו, שהעיקר — המלחמה נגד הגרמנים. הוצאת יהודים רבים עלולה להפריע ולהכביד על מלחמה זו. "שונאי ישראל" בפרטיזנים האשימו את הפרטיזנים היהודים כי אין בכוונתם להילחם בגרמנים, כי אם להציל את קרוביהם היהודים. דומה, כי אפשר לקבוע שלא רבה היתה פעולת המחתרת בגיטו להצלת יהודים.
ריאיינתי עשרות ניצולי גיטו־מינסק, למעלה מ־80 איש, ומהם רק בודדים יצאו ליער בעזרת המחתרת בגיטו. כמעט כולם יצאו בדרכים אחרות: ביזמה פרטית, עזרה של גויים סתם, גויים אנשי־המחתרת בעיר, ובדרכים שונות ומשונות. אמנם, רוב העולים ארצה הם "מערביים" או שהתחתנו עם "מערביים" ובזכותם עלו ארצה דרך פולין. אבל לאחרונה הגיעו ארצה פרטיזנים ממינסק לא דרך פולין, וגם הם ברובם ניצלו לא בעזרת המחתרת בגיטו. למסקנות כאלה מגיע גם יוסף ליטבאק במאמרו: "השלטון הסוביטי והצלת יהודים פולנים ומערביים" ("בחינות" 2-3, תל־אביב 1972).
ג. הדור הצעיר בגיטו מינסק היה רחוק מישראל ומכל רגש יהודי לאומי. מספרת פרידה סקורוחוד, כעת בארץ, עד מה היה המושג "ארץ־ישראל" או "פלשתינה" לא מובן לצעירי מינסק. הנוער גדל באוירה של אינטרנציונאליזם, בעיר שרובה יהודית, מבלי לדעת על שנאת ישראל, צרות של יהודים, אך גם לא על קירבה ועזרה יהודית הדדית.

בשיחה על מינסק בשואה סיפר פרטיזן "מערבי" ניצול גיטו־מינסק ופעיל־המחתרת, כי רק הרעיון הציוני שהתעורר בו מחדש ב"יער" הציל אותו מיאוש ומאכזבה. האמונה בתקומת העם בארץ־ישראל איפשרה לו לעבור את הזמן השחור, מחוסר התקוָה.
לא כן הנוער היהודי־הסוביטי. יאוש ואכזבה היו מנת גורלם של בני הדור הצעיר במינסק, גם של אלה שניצלו והגיעו לפרטיזנים. השירים ששרו צעירי מינסק בגיטו וביער היו שירים מלאי געגועים למולדת הרוסית הדוויה ומוסקבה המעטירה...

ולסיום חובה עלי להדגיש כי למרות הזוועות שעברו על אנשי הגיטו, הם שמרו על צלם האדם בקרבם.
מספר חיים ברעם:
היה זה בשנת 1943. הגיטו כבר התרוקן מרבבות תושביו. נשארו מתי־מספר. המחיצה בין הגיטו הכללי ו"ההאמבורגי" בוטלה. הנשארים קיוו להישאר בחיים, גידלו ירקות למאכל, אבל גם... פרחים.
הצייר היהודי מארק ז'יטניצקי, שרבים מציוריו הם מחיי הגיטו, מתאר באחד מציוריו אשה מהגיטו מושיטה יד דרך גדר התיל כדי לנגוע בפרח הגדל מאחורי הגדר. פָניה קורנים ועיניה נוצצות...

מארק ז'יטניצקי — אשה בגיטו

המחבר בחיל־השריון בצבא האדום

יעקב גרינשטיין

בגיטו, במחתרת, ביער

המחבר, יעקב גרינשטיין, נולד ב־1919 בפאביאניץ שבפולין. במלחמת־העולם הוטל לגיטו־מינסק, הצטרף למחתרת, השתתף בלוחמה הפארטיזנית, ולאחר שחרור מינסק לחם בשורות הצבא האדום.
עלה ארצה ב־1948. תושב גבעתיים. מזכיר ארגון הפארטיזנים בארץ.
הפרקים המובאים להלן לקוחים מספרו "אוד מכיכר היובל". תירגם מיידיש שלמה אבן־שושן, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי־הגיטאות, תשכ"ח.

גיטו מינסק

באחד במארס 1942, בשעה ארבע לפנות בוקר, הקיפו הגֶסטאפו והמשטרה את דירותינו בעיירה. בדקות ספורות הועמדנו כולנו, 15 משפחות, בחוץ, מוקפים משטרה וגאֶסטאפו. הבדילו מאתנו את הרופאה גוראֶוויץ' ושלושה רופאי־שינַיים — סאלי יוסקוביץ', מנדל יוסקוביץ' ואשתו רעיה. כל השאר הועלו בחָפזה על מַשאית, שהפליגה בכיוון לא־ידוע. היינו בטוחים כי זוהי דרכנו האחרונה.
לאחר שלוש שעות נסיעה הגענו לגיטו־מינסק. המכוניות נעצרו לפני שער מלופף חוטי־תיל. ליד השער עמדו שוטרים יהודים. חבושים היו כובעים כחולים־כהים עם רצועה צהובה מסביב, על יד ימין סרט צהוב רחב עם מגן־דוד וטלאי צהוב עגול על החזה ועל הגב. טורים של גברים ונשים יצאו מן הגיטו, צועדים בסדר מכונס. מן הצדדים שמרו עליהם גרמנים. האנשים, בבלואים, היו מגודלי־זקן וצמוקים מרעב. כל אחד נשא עמו תרמיל מופשל על השכם. ביד החזיקו קופסת שימורים מלופפת בחוט־ברזל.
חיכינו עד בוא נציגיו של היודנראט לקבל אותנו מידי הגרמנים. הגיטו מבחוץ עשה עלינו רושם מזעזע, אך בכל זאת שמחנו שנהיה בצוותא עם הרבה יהודים. הלא רק לפני שעות מספָּר היינו משוכנעים שזה סופנו. איש לא העלה על דעתו כי נחזה עוד אור יום. מצב־רוחנו נשתפר: מה שיהא עם כל היהודים — יהא גם עמנו.
לאחר כמחצית השעה הופיעו שני יהודים, בבגדים יפים. הטלאים הצהובים היו ממֶשי. באו בלוויית שני שוטרים יהודיים וקצין הגאֶסטאפו שהביאנו הנה. ציוו עלינו לרדת מן המכוניות ולהתייצב בשורה. אחד משני היהודים חתם על איזה נייר.
השער נפתח, ונכנסנו לגיטו. הובלנו לבית היודנראט. בקומה השניה פינו חדר, ונצטווינו להישאר בו. הודיעו לנו, שיהא עלינו לשהות כאן ימים אחדים, עד שיימצא לנו מקום־

מגורים, כי הצפיפות בגיטו גדולה. ביקשנו תבשיל חם לחמשת הילדים שהיו עמנו. קיבלנו לחם שחור, רותחים ממותקים, אבקת־חלב ומרק.

לאחר שנרשמתי בלשכת היודנראט, כ״אזרח״ גיטו־מינסק, יצאתי לרחוב.

גיטו־מינסק החריד בחיצוניותו. מסביב לכיכר־היובל בחלק העיר הישן גודרו כמה רחובות בתיל. הבתים היו פרוצים ומקורעים. הגדרות וכל גזיר־עץ נעקרו ושימשו להסקה. האנשים היו חיוורים, קפואים מקור. השלג הקרוש שעָטה את פני השטח היה כבוש ומזוהם. חצרות לא היו, וצריפי־העץ הישנים עמדו בבדידותם, מיותמים ושרויים כביכול ברוגז, מופרשים זה מזה. החלונות ברובם עקורים, מכוסים בסחבות ובלוחות ישנים מזוהמים. גם חזותם של הדיירים היהודים לא היתה טובה מזו של דירותיהם. לא אנשים נשׂתרכו, כי אם צללים דועכים, עטופי־סחבות, נפוחי־רעב.

בריחוק מאה מטר מן היודנראט היה שוק, בו עסקו היהודים במקח וממכר... עמדו נשים עם פחי לביבות מקליפות תפודים, בצל או קצת תפודים קפואים. יהודים מכרו סָכָרִין, מנות לחם ומרק שקיבלו מהגרמנים. כל מצרך היה לו מחיר קבוע. פיתה מקליפות תפודים — 8 רובלים; מנת לחם — 30 רובל; שקית אבקת־חלב — 50 רובל; קופסת גפרורים עם טבק מבדלי־סיגריות — 10 רובלים וכיו״ב. כאן גם נעשו חליפין של בגדים במזונות. כל דבר היה בגדר סחורה. וכבר הופיעו כאן סוחרים בעלי עמדה איתנה ובעלי שם. פיתות מקליפות תפודים נחטפו ממש, כי טעמן היה עָרֵב.

התהלכתי בשוק והאזנתי לשׂיחם של יהודים. תמיה הייתי על מאבקם העקשני לקיים את הנפש בקליפות תפודים.

גיטו־מינסק כבר ידע ימים של פורענות. דם יהודי נשפך בחוצות. לא עבר יום בלא קרבנות בנפש.

טבח מחריד ערכו הגרמנים בשבעה בנובמבר 1941, ביום־השנה הכ״ד למהפכת־אוקטובר. שתי יממות תמימות השתוללו גרמנים ואוקראינים, ירו ורצחו. אלפי יהודים הוצאו אל מחוץ לעיר ונורו. ניספו אז כעשרים אלף יהודים. לאחר הטבח ״התנצלו״ הגרמנים באָמרם, כי לא היה זה אלא ביטוי לזעמו של העם הרוסי, ושוב לא יפגעו ביהודים, אם יעבדו היטב.

הגיטו היה מחולק לשני חלקים נפרדים: גיטו ״רוסי״ וגיטו ״גרמני״. הגיטו ה״רוסי״ השתרע סביב כיכר־היובל ותפס מצד אחד את השטח שעד קצה רחוב זאוואלנאיה, מצד שני — את השטח שמסביב לבית־העלמין היהודי והתמשך לאורך רחוב־הריפובליקה. הגיטו ה״גרמני״ השתרע לאורך רחוב הריפובליקה מצדו השני והסימטאות המקבילות לו באורך. רחוב הריפובליקה הפריד בין שני הגיטאות, ולעָברו אסור היה. דרך הביניים השתייכה לאיזור הארי ושימשה כדרך־מַעבר.

בגיטו ״הרוסי״ נמצאו יהודי מינסק ויהודים מעיירות הסביבה, וכן אחוז קטן מיהודי פולין, שבאו למינסק כפליטים בשנת 1939.

בגיטו ה״גרמני״ נמצאו יהודים שהגרמנים הביאום משלוחים־משלוחים מגרמניה, אוסטריה וצ׳אֶכוסלובאקיה. רוב שוכניו היו יהודים מהאמבורג, שהגיעו במשלוח הראשון, ולכן כונה הגיטו ה״גרמני״ בשם ״גיטו־האמבורג״.

לשני הגיטאות היו יודנראטים נפרדים, ארבייטסאמטים (לשכות־עבודה) נפרדים ומשטרה נפרדת. היהודים ה״גרמניים״ התבדלו מהיהודים ה״רוסיים״, ראו עצמם כבעלי זכויות־יתר.

אדוני הגיטו היה איש גאֶסטאפּוֹ — אובאֶרשטורמפיראֶר ריכטאֶר, גרמני בגיל העמידה עם צלקת על פניו ועינַיִם אפורות, קרות, כשל ליסטים. האקדח תלוי היה לו מלפנים, על

החגורה, ונרתיק־העור פתוח תמיד, מוכן לשליפה ולירי. הוא שניצח על טֶבח־הדמים בשבעה בנובמבר 1941.

מרבית היהודים משני הגיטאות היו מתייצבים בוקר־בוקר בטורים לפני הארבייטסאמט וצועדים בלווית משמר גרמני לעבודה אל מחוץ לתחום הגיטו. יהודים עבדו בבתי־חרושת ובמפעלי־מלאכה, בקסרקטי הצבא ובתחנת הרכבת, מפוזרים על־פני העיר כולה ומחוצה לה. עשרות מַשאיות היו מגיעות להוביל את היהודים לעבודה. כל אחד היה לו מקום־עבודה שלו, וכל עובד היה מצויד בתעודת־עבודה. בעלי־מקצוע היו מצוידים בתעודות מיוחדות, שלא ייחָטפו לעבודות אחרות, דבר שהיה מעשה יום ביומו. רבים עבדו בעבודה שחורה. אֵלה סִבלָם היה גדול ביותר. מי שלא עָבד היה צפוי למוות וַדאִי ברעב, מחוץ לשכבה דקה של ספסרים שעסקו בהברחה ובסחר־מכר.

מנתו החָדשית של היהודי בגיטו היתה $2\frac{1}{2}$ ק״ג לחם שחור, 150 גראם גריסים, קילוגראם קמח שחור ו־300 גראם נוֹפת (נוזל שחוֹר, מריר, פסולת־סוכר). זה היה כל מזונו של יהודי לחודש ימים. העובדים היו מקבלים במקומות־העבודה לצהריים מרק ופת לחם. והיו מקומות־עבודה ששם קיבלו לפעמים גם כיכר־לחם. רובם של היהודים היו רעבים וחלושים. הרדיפה אחרי פת־לחם או קצת מרק הכריעה במאבק על הקיום, וכל אחד השתדל לחדור למקום־עבודה ״טוב״. מעטים בלבד הצליחו לזכות במקומות כאלה. הללו נראו עדיין כבני אדם. אך הפועלים השחורים היו רעבים, מחטטים בארגזי האשפה ואוכלים עשב, סירפָּד וכל דבר שנמצא להם, ובלבד לשבור את הרעב. רבים היו חומקים בשעת העבודה לאיזור הארי, מסירים מעל עצמם את הטלאי הצהוב ומחַזרים על פתחי התושבים. תכופות היו נחטפים בידי המשטרה ונוֹרים.

משהגיעו היהודים הגרמניים, הוקל קצת המצב, הללו הביאו עמם הרבה בגדים ותכשיטים, כלי־בית חשמליים וצעצועים. כל זה היה עובר לסוחר. כיוָן שהיהודים האלה לא ידעו להידבר עם הגויים בשפתם לצורך המקח־וממכר, עשו זאת למענם היהודים הרוסיים. כל העסקות בוצעו בשעת העבודה, משום שבגיטו נאסר באיסור חָמוּר לבוא במגע עם היהודים הגרמניים.

רוב יהודי הגיטו הרוסי היו פועלים ובעלי־מקצוע. את הרעב והקור נשאו ביתר אומץ מאשר היהודים הגרמניים, שהיו ברוּבּם בעלי מקצועות חָפשיים — רופאים, מהנדסים, פרופיסורים באוניברסיטאות, עורכי־דין, מוסיקאים וסוחרים לשעבר. אומנים ופועלים היו נדירים בקרב היהודים הגרמניים. כל עוד היה להם מה למכור, התנהגו כאילו לא חל שינוי ניכר בחייהם. חיו כשם שחיו בארץ־מוצאם. האמינו לדברי הממוּנים הגרמנים כי הובאו הנה רק עד לאחר המלחמה, וכי אחר־כך יסעו בחזרה הביתה והכל יחזור לתיקנו. כאשר לא נשאר להם עוד מה לתת בחליפין עבור מזון, נתערערו לחלוטין. פרופיסורים בעלי שם, סוחרים־לשעבר התהלכו מלוכלכים, מגודלי־זקן, לבושי־בלואים, וחיטטו בארגזי האשפה. רבים נטרפה דעתם ורבים מתו ברעב. ככל שהורע מצבם — כן הרבו לחלום על ״מולדתם״. ועדיין הביטו אל היהודי הרוסי מגבוה. כשהיה עובר חייל גרמני, היה היהודי הגרמני, ואפילו רגליו כושלות מרעב, מתמתח לפניו ביראת־כבוד ומצדיע...

אקציה שניה בגיטו־מינסק

עם בוקר, בשנַיִם במארס 1942, קמה המולה בגיטו. בית היודנראט, שבו התגוררנו, נמלא אנשים שהתרוצצו הלוך ושוב. חרדה עמוקה שָכנה בעיניהם. הגיעו משפחותיהם של שוטרי־

הגיטו, של אנשי היודנראט ומנהלי המחלקות. התקוטטו בשל פינה בבית. גם לחדרנו נכנסו אנשים, השתרעו ודחקו אותנו, מָשָל היה בית היודנראט קרש־הצלה בים סוער.

הבקעתי לי מַעבר אל לשכת מפקד־המשטרה, בלומנשטוק. חדרו היה מלא מפה לפה. כל אחד התאמץ להתקרב אליו. מחַלק היה תעודות. מי שקיבל תעודה, היה חופז ומסתלק. השאר נמשכו אל פיסת־נייר זו, כאילו חייהם תלויים בה.

נדחקתי אל השולחן. דיברתי אל בלומנשטוק, ולא שׂם לב לדברי. אחזתי בידו:

— מר בלומנשטוק, אתמול ציוויתני לבוא.

נתן בי מבט חמור, הירהר קימעא:

— אכן, אתה מן החדשים, מאוזדה.

קם וציוַני ללכת אחריו. הכניסני לחדר שני, שלא היה בו איש. ניגש אל ארון והוציא סרט צהוב מעוטר במגן־דוד.

— ענוֹד את הסרט על ימינך! — הושיט לי את הסרט. סרטים כאלה ענדו שוטרי הגיטו. פניו היו חיוורים. בקול רועד אמר:

— היום יוצאו מן הגיטו עשרת אלפים גברים. בשעה עשר בדיוק ייכנסו לתוך הגיטו אנשי ס״ס ואוקראינים. לַנשים ולילדים לא יתאַנוּ היום. הם צריכים גברים לעבודה. בוודאי יפלו גם קרבנות. הדבר היחיד שביכולתי לעשות למענך הוא — כי תענוד סרט זה. אתן לך אישור, ותהיה לשוטר למשך היום. יהא עליך למלא את כל פקודות קציני המשטרה בגיטו. אם נעבור יום זה בשלום, אראֶה אחר־כך מה לעשות בך.

— לא אהיה בשום פנים לשוטר־גיטו, — אמרתי בפסקנות. — הבן אותי, לא אוכל לגרוֹר יהודים אל המכוניות. לא אוכל לרדוֹף אחר יהודים ולהובילם למוות. יהא גורלי אשר יהא, אך לא אהיה לשוטר בגיטו. רק בקשה אחת לי אליך, אמור לי מה אעשה עם אשתי ובתי. לי עצמי אחפש דרך להסתתר, אך ילדתי, אשתי — היכן אחביאֵן?

— נתתי לך את הסיכוי היחיד להינצל. למעלה מזה אין ביכולתי לעשות. אשתך תישאר בבית. לא יאוּנה לה כאן כל רע. אך אתה חייב להיעלם.

כשיצאתי מהחדר חשתי כי נטפי זיעה קרים ניגרים מעל פנַי.

השעה תשע. מרגע לרגע גדלה הבהלה. במהירות הבזק נפוצה בגיטו הידיעה כי בשעה עשר יצעדו לתוך הגיטו אנשי ס״ס ואוקראינים, וכי המצוד יהיה על גברים.

אנחנו, החדשים מקרוב באו, היינו חסרי־ישע לחלוטין. נשינו, שידעו כי הסכנה מאיימת על הבעלים, מיררו בבכי והתחננו לפנינו כי נלך להסתתר. ידענו את דקדקנותם של הגרמנים, שמאחר שנצטוו לחטוף גברים, לא יגעו בנשים לרעה...

לאחר התיעצות קצרה, החלטנו ללכת לרחוב זאוואלנאיה. שם היו בתים פרוצים עוד מן האקציה הקודמת ואיש לא התגורר בהם.

נשינו וילדינו נשארו בבית היודנראט עם משפחותיהם של ״בעלי זכויות־היתר״. השארנו בידיהם את תעודות בעלי־המקצוע שלנו והלכנו.

הגיטו היה סגור ומסוגר. אלפי יהודים ניצבו ערוכים בשורות ליד הארבייטסאמט למן שבע בבוקר וחיכו לפקודת המלווים הגרמניים לצאת לדרך. כל טוּר של יהודים שיצא משערי הגיטו נבדק בקפדנות. מסביב לגדר התיל שהקיפה את הגיטו ניצב צבא על זיונו המלא. בדיוק בשעה עשר נכנסו לגיטו אנשי ס״ס ואוקראינים. צעדו בסדר מכוּנס, בקצב, מזוינים כאֶל קרב, בקסדות־פלדה, רובים, תת־מקלעים ומקלעים. הגיעו עד לכיכר היודנראט, ולפי פקודה, התפזרו על־פני הגיטו כולו. בכיכר־היובל הציבו מכונות־יריה. כל הטוּרים שניצבו

ליד הארבייטסאמט הובאו הֵנה. כאן נעשתה הסֶלֶקציה. מי שלא היתה לו תעודה של מקום־עבודה הועמד בצד. בעלי התעודות נמנו עם ה"מאושרים", סודרו בשורות ונשלחו לעבודה. עם גמר הסֶלֶקציה הוחל באקציה.

מאחר שהרחובות נתרוקנו מיהודים, התחילו הגרמנים לתלֵש דלתות וחלונות, לגרור יהודים מתוך הבתים, ולהובילם לכיכר־היובל. מי שהתנגד כלשהו — נורה בו במקום.

השוטרים היהודיים סייעו בידי הרוצחים לגַלות יהודים שהסתתרו במלינות ובבונקֶרים ולהובילם למקום־הריכוז. אלפי יהודים, שכבר נמצאו בכיכר, הוצאו מן הגיטו לכיוון בלתי־ידוע.

כיוָן שעד הצהריים לא עלה בידי הגרמנים למלא את המיכסה של עשרת אלפים יהודים, משום שכל הגברים נעלמו מעל פני השטח, וגילוי הבונקֶרים עלה בקושי, התחילו הגרמנים בהשמדה המונית פרועה. כל פועלי בתי־המלאכה של הגיטו נורו. כל החולים בבתי־החולים יחד עם הסגל, הילדים בבית־היתומים, כל מי שנפל בידיהם — כולם נורו.

תוך שעה קלה מָלאו הרחובות, הבתים והחצרות גוויות נשים, ילדים וזקנים ירויים. רבים שכבו פצועים קשה, בשלוליות של דם. זעקות־אימים ואנחות, קריאות־לעזרה ופרפורי־גסיסה מילאו את החלל. איש לא הושיט עזרה לאומללים. גרמנים עם כלבי־בילוש, ועם שוטרי־הגיטו, חיטטו בכל בית, בכל עליית־גג, בכל מרתף. עירערו קירות ורצָפות ותרו אחר יהודים מסתתרים. מי שנתגלה נורה בו במקום.

טבח הדמים נמשך עד שהחשיך היום. לפנות ערב הוציאו הגרמנים את כל האנשים מבית היודנראט, העמידו אותם בשורות והתחילו בודקים את התעודות, כדי לקבוע מי התגנב שלא כדין... כל אחד ביקש להיות מן הראשונים. התחילו נדחקים קדימה עם התעודות ביד. השוטרים היהודיים הדפו את ההמון אחורנית. גרמנים ואוקראינים היכו כל מי שבא תחת ידם. הגיע שליט הגיטו, ריכטאֶר, ציוָה לקרוא למפקד משטרת הגיטו, בלומנשטוק. הלָה התייצב ודיווח. משסיים לדווח, פקד עליו ריכטאֶר לעמוד אל הקיר וירה בו. האנשים התחילו להימלט. מכונת־היריה המטירה אש על ההמון הרץ. אנשים נפלו זה על זה.

כיכר־היובל נמלאה הרוגים. רק מעטים הצליחו לברוח. פצועים שהרימו ראשם או ידם בבקשת עזרה, מיד ניתך עליהם צרור כדורים והמיתם. לאחר היריות עטפו לשונות־אש את כיכר־היובל. הגרמנים יצקו בנזין על הבתים והציתום. בשעה שש עזבו המרצחים את הגיטו השותת דם.

אחרי הסתלקות המרצחים, יצאו יהודים מן המלינות והמחבואים וראו בגודל שִברם.

התייצבנו, קבוצת בעלי־מקצוע, ליד לשכת־העבודה. המנהל, אפשטיין, יהודי פולני, ציוָה עלינו לעמוד בשורה. הסביר כי נעבוד במפעלי "האנזאֶ", מוסך גדול העובד בשביל הוואֶרמאכט. עלינו לעבוד באמונה, ראש המוסך הבטיח כי אם ניטיב לעבוד, יתן לנו מרק לצהריים ויובילנו במכונית אל העבודה וממנה.

הגיטו עודו מלא הרוגים. בכל בית מוטלים מתים. החיים משתרכים סביבם כצללים דעוכים, רעֵבים וקופאים מקוֹר. הקברנים היהודיים עובדים ללא הפוגה באיסוף המתים. מַטילים אותם, כגזירי עץ, בעגלות קטנות על שני גלגלים. האנשים מסביב מסתכלים בשוויון־נפש, כאילו מטילים אל העגלות ענפים גדועים...

הגיטו נצטמצם לאחר הטבח. הרבה רחובות נותקו מהגיטו, צורפו לצד האָרי — ואסור לנו לעבור בהם.

אחד מאתנו — אברהם הנפח, גברתן רחב־כתפיים. חיי הגיטו לא טבעו בו את חותמם. הרי זה בזכות ידי־הזהב שלו. פרנסתו היתה מצויה לו תמיד. שמו הלך לפניו כטוב שבמקצועו. בשעת רצון היה מנַגד, עם שני שוליותיו, תוך דקות ספורות פרחים יפים רקועים מִפַּח, והללו היו עוברים מיד ליד, וכל אחד היה משתאה למלאכת־מחשבת זו. עוברים־ושבים היו נעצרים על־יד המַפחה שלו ומַטים אחן להלמות פטישו של אברהם על הברזל המלובן. לא הולם פטיש על ברזל היה זה, אלא לַחַן עָרֵב של נגינה.

מיום שנכנס הצורר למינסק, אין אברהם עובד בפטישו. כיצד יכולני לשיר, מתאונן אברהם, כשהלב בוכה. עתה עובד הוא במוסך, בתיקון מכוניות.

חובק הוא בידיו הגרומות את בנו חיים׳קה, בן־השש. סח לנו אברהם על ילדו, כיצד התחבא בארובת הבית בשעת הטֶבח, ולא השמיע הגה גם כאשר נכנסו המרצחים לתוך הבית וירו באמו. חיים׳קה שמע הכל, ראה הכל ודָמם. אברהם מאַמצו אל לבו, ודמעות ניגרות מעיניו. "האֵם במתים, גם את בתי שרה׳לי רצחו. שנינו יתומים עכשיו. אני היתום הגדול, הגלמוד, ואתה, ילדי, היתום הפעוט. שוב לא אעזבך לבדך. תמיד אקח אותך אתי. שום כוח לא יפריד עוד בינינו!"... והוא עטף את הבן יפה במעיל גדול בלוי וליפף בחבל על מתניו.

— קר לך, חיים׳קה? עוד מעט ויֵחם לך, ילדי. רק נגיע לעבודה. שם יֶשנה כירה גדולה. תטיל שבבים באש ויֵחם לך.

— נחמתי האחרונה הוא, חיים׳קה שלי, — דובבות שפתיו. — אם איספה, הרי יחד עמו. שוב לא אעזבנו לבדו. אך היכן נישן הלילה? דירתי נותקה מהגיטו. כל חפצינו נשארו בדירה. במה אכסה את הילד? הוא מרעיד מקור. ובלילה עוד גובר הקור...

כך דיבר אברהם אל נפשו. לא הבחַנו כלל, איך נתעלם פתאום ונבלע בבית שבעֵבר ההוא, מקום שרק אתמול דרו בו יהודים והיום הוא מחוץ לתחום. אחר רגע יצא משם ושמיכה בידו. פניו קרנו משמחה. לחיים׳קה יֵחַם הלילה...

כמתחת לאדמה צץ לפתע האובֶּרשטורמפיראֶר ריכטאֶר, מַצריח בחמת־רצח:

— אתה, יהודון מזוהם, אינך יודע שאסור לשדוד?

— אדוני הקצין, — מתחנן אברהם וכל גופו מרעיד, — לילדי, לחיים׳קה, קר. האֵם מתה, רק אתמול נורתה. לקחתי שמיכה לכסות את ילדי. הוא נחמתי היחידה שנותרה לי. רק שמיכה. ראֵה־נא, אדוני הקצין, לא יותר מאשר שמיכה ישנה מדירתי שלי. לא בשבילי, בשביל ילדי. הרי גם לך יש ילדים. הרשה־נא לי, בשביל חיים׳קה...

יריה פילחה את לבו. לאחר שאברהם הנפח נלקח על־ידי הקברנים היהודיים, נותר כתם אדום קרוש על האדמה, והשמיכה הישנה מגואלת בדם התגוללה בצד...

אנו מצטרפים למחתרת

בגיטו פועלת תנועת־מחתרת המוליכה יהודים ליער. בכל בית מסיחים במחתרת, אך אין איש יודע כיצד לבוא עמה במגע. בייחוד קשה הדבר לנו, היהודים מפולין. מפנינו נזהרים ביותר, משום שרבים מן היהודים הפולניים משרתים במשטרת־הגיטו ומתייחסים באכזריות אל האוכלוסיה.

לאחר האקציה האחרונה החלטנו, בלה ואני, למצוא בכל מחיר מגע אל המחתרת. בשאלה זו של מציאת קשר מרוכזים כל מעיָנינו. ואפילו יעלה הדבר בחיינו — נכונים היינו לכול. ראינו בעליל כי הגיטו גוסס ואנו מתהלכים בתוכו נידונים למוות. הצלתנו היחידה היא להיחלץ מסיוט הגיטו ולהגיע אל היער. התחקינו על עקבות המחתרת, אך ללא תוצאות.

שכני דוד סיפר לי כי שכנינו שמעבר המסדרון אינם יוצאים לעבודה, אף שזה עלול להמיט עליהם עונש־מוות. כל היום כולו יושבים הם בבית נעולים, ולפנות־ערב, כשהכל חוזרים מעבודה, מתחילים לבוא אליהם אנשים. יש שבאים ומסתלקים עד־מהרה, ויש שמאחרים שֶבת עד חצות וחומקים חרש בצאתם החוצה.

ברי היה לי שהמשפחה הזאת קשורה עם המחתרת.

ואכן, לאחר ימים אחדים נתחוור לי הכל. בראש הפעולה עמדו הבת הבכירה שרה ובעלה שמעון גולאנד. שרה — אשה חיננית כבת 30, שחרחורת, נטולת־שקט, עיניים פקחיות הניבטות בבטחון מתחת לגבות שחורות. את ראשה היפה היא נושאת בזקיפות ובגאון, ורק המצח קמוט תמיד, מרוכז במחשבות. היא שופעת מרץ. דמותה היפה אינה הולמת כל־עיקר את הגיטו הסחוף, הדווי, המורעב. בעלה שמעון — אדם רציני ושקט. לעולם אינו יוצא מחדרו. מצניע עצמו גם מעֵיני קרובים.

התחלנו לרקום תכנית בריחה ליער. אך בלי מגע עם המחתרת היינו חסרי־ישע. קבוצות הרבה, שפעלו ביוזמתן העצמית, נכשלו וכל אנשיהן ניספו. קבוצה בת 35 איש נדברה עם נהג רוסי כי יובילם אל היער. נתנו לו כסף ודברי־ערך. כשהכל היה מוכן, והמכונית יצאה בשלום מן הגיטו, הוליכם מנוול זה ישר לגאֶסטאפו, למחנה־הריכוז ברחוב שירוקה. ליד השער המתינה לבואם כנופיית אוקראינים, וכולם נרצחו.

יום אחד הערמתי על שרה והזמנתיה לחדרי, כשהתחלתי לדבר על רצוני להצטרף למחתרת, פנתה חיש עורף וקרבה לדלת. חסמתי בפניה את הדרך.

— אַתּ חייבת לשמוע אותי עד גמירא, — אמרתי בתוקף. — זה חודשים מרובים שאני מחפש מגע אל המחתרת, ועד היום לא השגתיו. הגיטו מתבוסס בדמו. כל יום צפוי לנו טבח חדש. די בימים אחדים בלבד כדי לחסל אותנו עד גמירא. אם לא אציל עצמי עכשיו, עלול אני לאחֵר. ילדתי ניספתה באקציה האחרונה. אחי ואחותי ניספו באקציה שבאוּזדה. אינני רוצה למוּת כמותם. צעיר עודני ומסוגל לשאת נשק, וכן גם בֶּלה. רוצים אנו לנקום במרצחים ולמוּת כבני־אדם. למן היום הראשון שבאנו לגיטו מחפשים אנו מגע. יודעים אנו שקיימת תנועת מחתרת, שיהודים הולכים ליער. כלום משום שיהודים פולנים אנו, איננו זכאים ליטול נקמה?

שרה עמדה כל עת דַברי בראש מוּרד. חשתי כי היא עוקבת בשימת־לב אחר כל מלה. לאחר שהות קלה, זקפה ראשה ומבע של אֵמון ניצת בעיניה.

— בן־חַיִל אתה! אני חָשָה כי כֵּנים דבריך. לדאבוננו הרב אנוסים אנו להיזהר גם מפני יהודים. ישנם בגיטו הרבה יהודים המאמינים כי יש להמתין עד יעבור זעם. הם נותנים אֵמון בכזבים שמפריחים הגרמנים כי היה זה הטבח האחרון ולא יהיו עוד כמותו. וישנם כאלה שהשלימו עם גורלם, והרבה חולים, מזי־רעב וזקנים שאינם מסוגלים ללכת ליער. לבושתנו ולחרפתנו ישנם גם כאלה שמשתפים פעולה עם הפולש, והללו רואים בנו סכנה גדולה לקיומם. סבורים הם כי בגללנו, בשל הברחת יהודים אל היער, יחוסל הגיטו יותר מהר. הרי זה חשבון כוזב. בריוני היטלר גמרו אומר לחסל אותנו לחלוטין, ללא שיור. הם עושים זאת בהדרגה, לא בבת אחת, כדי להוליך אותנו שולל. יודעים אנו את תכניותיהם לאֲשוּרן. לכן החלטנו לא לעורר מרד גלוי בגיטו, אלא להוציא בחשאי ככל היותר יהודים ליערות ומשם, יחד עם חברינו הרוסים, לנהל מלחמה מזוינת. סבורים אנו ששם, ביערות, גדולות בהרבה האפשרויות להכות באויב. בגיטו אין בידנו אלא לנהל מאבק חסר־סיכוי, מאבק של נידונים לכליון, ושם נוּכל לפעול גדולות ונצורות, לסייע בידי הצבא האדום בגירוש הפולש־המרצח

מאדמתנו. אנוסים אנו לפעול בתנאים קשים ביותר. כל מעשה בלתי־זהיר, כל מלה מיותרת ממיטים כליָה על אנשינו. עשרות מאתנו, חברים יקרים, עונו למוות במרתפי הגֶאסטאפו בשל מלשינים יהודים. זה מחייב אותנו לחיות בחשאיות חמורה. להיות ביער — עדיין אין זה הכל. כל קבוצה הנשלַחַת ליער חייבת להיות מזוינת, משום שבידים ריקות אין לעשות דבר גם ביער. התאזר בסבלנות. אקשר אותך עם הארגון. אך עד שלא אקרא לך — אַל הגה! מרוב אוֹשר ותדהמה שהשגתי סוף־סוף את משׂאת־נפשי, לא יכולתי להוציא הגה מפי. חַיֵינו הוענק להם ערך. עד כה היה היאוש כוסס בלב, הרגשנו כנידונים למוות ללא מוצא ומפלט. עכשיו פג היאוש כלשהו. לא נמות ככבשים. נקם נִקח, ושמא אף נישאר בחיים.

יום אחד, בשובי מן העבודה, מצאתי את שׂרה ממתינה לי ליד הדלת.

— היכנס אלי הערב בתשע, — אמרה לי חרש. — עבור מיד לחדר השני. ואל תשים לב, אם יהיה שם מישהו זר.

בערב, בשעה היעודה, נכנסתי אל שרה. על המיטה ישבה אשה צעירה ומסביבה גברים אחדים. שרה הציגה אותי לפניה. האשה בירכתני בידידות והמשיכה בשיחה, בלי לשים לב לנוכחותי.

על גבי תיבה שאצל המיטה עמדה עששית־קארביד והטילה זהרורים על האנשים שישבו סביב האשה ובלעו כל מלה שהשמיעה. היתה לבושה בפרוות־איכרים ומטפחת כרוכה לראשה. שֶפעה רעננוּת, ריח שָׂדה.

כשסיימה דבריה, נתנה מבטה בי.

לפנַי ניצבה ברוניה וייסברג, חברתי מהבית.

עכשיו היא נמנית עם אנשי הגדוד על שם קוטוזוב ביערות קוידאנוב. היא המקשרת של החטיבה עם גיטו מינסק.

על־ידה מסובים חברי המחתרת — פלדמן הזקן, המהנדס אוקון, רובנצ׳יק, קראווצ׳ינסקי, פייגין. ונוספו עוד הרופאה מאריה אבראמובנה. שרה לוין שנקלעה הנה מווילנה, שרה, ואני עם בֶּלה.

עששית הקארביד הקטנה מפיצה אור חלש. אנו רואים את צלינו על גבי הכותל. ברוניה מדברת בשקט, מסבירה את המצב. הכל מצותתים בנשימה עצורה:

״...בשטחי הכיבוש משתוללים קלגסי היטלר. יום־יום נורים אלפי שבויים. הפאשיסטים שורפים כפרים על תושביהם. בני־הנעורים מוּבלים לעבדוּת בגרמניה. אך עיקר זעמם שופכים הנאצים על ראש האוכלוסיה היהודית. זוהי השמדה טוטאלית. בעיירות הקטנות נרצחו כל היהודים. נשארו גיטאות בודדים בערים הגדולות, שם היהודים נרצחים שלבים־שלבים. בגיטאות משתולל רעב, מחלות ומגפות. כך באוקראינה, בבאֶלורוסיה, בליטא ובכל אזורי הכיבוש הנאצי. בחזיתות חל שינוי לטובה, ונתבלעו תכניותיו של האויב. התקדמות קלגסי היטלר נעצרה. מלחמת־הבזק נכשלה הודות להתנגדות הנמרצת של הצבא האדום...

סיסמתנו: לא להניח לאויב אפילו לרגע קט, שהקרקע יבער מתחת לרגליו. גם כאן, בגיטו, צריך להכין במרץ גרעיני חברים, להקים תאים ולזיין את הקבוצות. יש לנהל פעולת־הסברה בקרב היהודים בגיטו, לספר להם על תנועת המרי, הפארטיזנים, פעולות החבלה...

״...הלילה אֶקח אתי ליער קבוצה בת 15 איש. לפי שעה אנוסים אנו להגביל את עצמנו בקבוצות־קרב בלבד, אך ראש שאיפתנו היא להציל ככל הניתן יותר יהודים, ולא רק בעלי כושר קרבי, אלא גם ילדים, נשים וזקנים. עליכם לטפח בגיטו אוירה של אֵמון בכם, על־מנת

שתוכלו, כשתגיע השעה ונוּכל לקלוט ביער המונים, לארגן הכל במהירות. נעמוד אתכם בקשר סדיר. מדי שבוע בשבוע יבואו קַשרים מן היער. גם אַתם תצטרכו לשגר את קַשריכם, להתקין מגע עם גדודי הפארטיזנים ביערות סטארוֹיאֶ־סאֶלוֹ, נאליבוֹקי ואיווֹאֶניץ. כן עליכם לשלוח אנשים לאיזור סלוּצק. כך תפלסו דרכים להצלת יהודים ולבריחת המונים מן הגיטו".

ברוניה הוסיפה לדבר על הפעולה הארגונית, כיצד להגביר את החשאיוּת, מה הנשק שעלינו להשיגו. השיבה לשאלות החברים. השתתפו בשיחה פלדמן, אוקון ומאריה אבראמובנה. כשסיימנו את הישיבה, כבר היתה שעת חצות. ברוניה וקראווצ׳ינסקי יצאו להוביל את הקבוצה ליער.

מעתה הוענק תוכן לחיינו. לא עוד חיכינו למוות כלגואל. התוודענו אל אנשים חדשים, שונים מאלה שהכרנו עד כה. הללו נשמו אוירת־לחימה, יוזמה, מרץ ותשוקת־חיים. תנאי הגיטו האיומים לא ריפו את ידיהם, אלא היקשו את ערפם, הגבירו שׂנאתם לפולש.

היינו עסוקים ערב־ערב, מבצעים מַטלות רבות־סכנה ונועזות. מקץ זמן־מה נמשכנו לתוך העבודה כדי כך, שנַשמנו אך לחימה ויער.

תנועת המחתרת נתחלקה לקבוצות־קבוצות, שהקפידו על חשאיות גמורה. במרוצת הזמן נתחלקו הקבוצות לפי האזורים שעמהם היה להן מגע־מישרין. הוקם מגע עם האזורים הפארטיזניים דלקמן: של קוידאנוב, אוּזדה, פוּכוֹביץ׳, סלוצק, סטארויאֶ־סאֶלוֹ, נאליבוקי ואיוואֶניץ׳. אנשינו אף עבדו במינהלת־הגיטו, בארבייטסאמט, בלשכת־הדיור ואפילו במשטרה. מהם סודרו לעבודה מחוץ לגיטו, גברים ונשים, בהתאם לצרכי הארגון. גנבו או קנו נשק והביאוהו לגיטו. סחבו מכונות־דפוס ואותיות־דפוס, מַקלטי־ראדיו, מַדים גרמניים ותרופות. הגיעו הזמנות מן הפלוגות, וחברינו סיפקו הכל. העבודה נעשתה בהתלהבות ובמסירות־נפש.

פועלי־הדפוס שלנו הבריחו לגיטו בית־דפוס שלם, שלאחר מכן, ביער, הוציא לאור כרוזים וידיעונים, עלונים וחומר־תעמולה שהזעיק את האוכלוסיה למלחמה באויב. שני עתונים סדירים הודפסו ביערות נאליבוקי בשפה הבאֶלורוסית, "הדגל האדום" ו"קול האיכר", בעריכת הֶרש סמוליאר, איש גיטו־מינסק, וצאריוּק, מזכיר המפלגה הקומוניסטית באיזור סטולבּצי.

לפי הזמנת ועד המפלגה הקומוניסטית, הביאו עובדי המכניקה העדינה מכונות־כתיבה, הרופאים — מכשירי־ניתוח ותרופות, צמר־גפן ותחבושות, הסנדלרים הביאו מגפיים. אך העבודה העיקרית שהעסיקה את מרבית האנשים היתה ייצור נשק.

בֶּלה צורפה לקבוצת נשים שעבדו כמשרתות ביחידה גרמנית. יחידה זו היתה מפקחת על מחסן גדול של נשק רוסי שנפל בידי הגרמנים. בֶּלה היתה שם, יחד עם נשים אחרות, שוטפת רצפות וכובסת כבסים, ובשעות הפנאי מנַקה נשק. על קבוצת הנשים הוטלה משימה — לגנוב נשק, כדורים, רימונים, בריחי רובים ותת־מקלעים ולהביא לגיטו.

בֶּלה פעלה כהלכה. יום־יום, בשובה מן העבודה, הביאה עמה מן הנשק היקר. הִתקַנוּ בשבילה מכנסיים ומגפיים מיוחדים, כדי שיֵקל עליה להחביא את הכדורים. כפעם בפעם היתה מביאה עמה הביתה "חבילת גזירי־עץ להסקה". כשהיינו מפרקים את חבילת העצים, היו נושרים מתוכה אביזרי־מקלע ורימונים.

ניגשתי למילוי המַטלה שעלי, בניית בונקאֶר. משך שלושה שבועות חָפרנו לילה־לילה. את החול היינו שופכים לבאֵר לא־מרוחקת מדירתנו ולאורוָה שבחצר. מתחת למיטתי הרמנו

לוח וחפרנו בור, שני מטר על שני מטר רוחבו ושנַיִם וָמחצה עומקו. מרוחק כמחצית המטר מן הבור היה אחד מעמודי האבן שעליהם נשען הבית. פירקנו עמוד זה ובמקומו חפרנו כניסה לבונקֶר שני. המַעבר צר היה, באופן שרק אדם אחד יכול לעבור בו בדוחק. הבונקֶר השני היה בור ששיעורו שני מטרים מעוקבים. בכניסה אליו הצַבנו עמוּד נַייד, על גלגלים ופסי־ברזל. כשעמוּד זה ניצב במקום הכניסה, לא היה איש מעלה על דעתו כי ניתן להסיטו ממקומו. חישובנו היה, שאם יתגלה הבונקֶר הראשון, ותיכנס לתוכו משטרה, תהיה משוכנעת שזהו הבונקֶר כולו ולא עוד. הנשק היה מוסתר תמיד בבונקֶר השני.

כל ערב היינו מקבלים נשק חדש. תחילה רוכז הנשק אֵישהו בגיטו, ולאחר מכן היה מישהו מדיירי חדרנו מעביר את הנשק אלינו. תוך זמן קצר צברנו במחסן כמות ניכרת של רימונים, כדורים, בריחי רובים, תת־מקלעים, תרופות. עם כל קבוצה שעזבה את הגיטו שיגרנו נשק. בתרמילים מיוחדים שחייטינו תפרו בשביל היוצאים העבירו את הדורונות ליערות.

הברחת הנשק לגיטו כרוכה היתה בקשיים ובסכנות לא רק למבריח הנשק עצמו, אלא גם לגיטו כולו. כרגיל עמדו יום־יום בשערי הגיטו שוטרים יהודים. אך תכופות ביותר היו מופיעים בפתע גם אנשי גאֶסטאפו עם אובאֶרשטורמפיראֶר ריכטאֶר ובודקים את טורי היהודים החוזרים מעבודה. אותו יום היו נופלים קרבנות. הביקורת היתה מלוּוָה במכות־רצח. מי שנמצא אצלו מזון, נלקח למאסר ולא חזר עוד לעולם. ואם שיחק לו מזלו — היה יוצא במלקות בלבד. עונש זה היה מתבצע לאלתר. טור היהודים מסתדר בשורה, והנאשם משלשל במו ידיו את מכנסיו, בין שהוא גבר ובין שהוא אשה. אחד משוטרי הגיטו מחזיק בקרבן, והשני מַלקה בפרגול, כפקודת המרצח — עשרים, שלושים או חמישים מלקות. המוּלקה חייב למנות בעצמו את המלקות. מרבית המוּלקים היו מתעלפים וצונחים.

כדי לקדם את פני הסכנה, קבענו קבוצה מיוחדת שצָפתה עֶרב־עֶרב אל השער. ילדים קַשרים שלנו היו יוצאים להודיע לאנשינו במקומות־העבודה על הופעת הגרמנים ליד שערי הגיטו. במקרה כזה ידעו אנשינו שעליהם לבוא בידיים ריקות. אירע שהילדים איחרו, ויהודים נשאו עמם נשק לגיטו. חברים נאסרו ועונו למוות במרתפי גאֶסטאפו. שבועות וחודשים עינו אותם, תילשו ציפורניהם מעל אצבעותיהם, ניקרו עיניהם. הגופות הכחילו מן המהלומות, האנשים צנחו בלא רוח־חיים, אך לא הוציאו הגה מפיהם, לא הסגירו איש. הלכו למוות בהכרה שהנשארים בחיים ינקמו נקמת דמם השפוך.

בודדים בלבד לא עמדו בעינויי הגאֶסטאפו ונשברו. נתפס צעיר אחד שלנו מרחוב זאוואלנה. הוא ידע רק על קבוצה קטנה של חברים שאליה נשתייך ושדָרוּ עמוֹ באותו בית. בערב, כשהגיטו כבר התרוקן מאדם, הגיעו לתוכו מכוניות עם אנשי ס״ס, הקיפו את הבית, הוציאו במכות וביריות את האנשים החוצה, העמידו את כולם אל הקיר כשידיהם מורמות. כשפקדו על הבחור להצביע מי הם חבריו, שתק. התחילו להכותו מכות־רצח.

— ירוּ בי, — צעק, — **אך לא אמסור לכם איש. זכרוּ, מרצחים, יד הנקם תשיג אתכם!**

הגרמנים פתחו באש על האנשים. לאחר מכן הציתו את הבית מכל עבריו. כשהבית היה אפוף להבות, עזבו את הגיטו. חמישה מחברינו, שהיו חבויים בבית, ניספו בלהבות.

ברחוב זאַמקוֹבאיה התרכזו בני־נוער ובראשם ואַליק זיטלזייץ. שם היו צוברים נשק ובגדים לקראת היציאה ליער, אנשי הגאֶסטאפו הקיפו את הבית וקראו לאנשים לצאת בידיים מורמות. איש לא זז, שנים־עשר הצעירים היו מצוידים ברימונים, הקרב בין הכוחות הבלתי־שווים נמשך שעה ארוכה, כל הצעירים ניספו.

היה זה קרב־גבורה של יהודי מינסק מתוך הגיטו.

המשכנו לייצר נשק ולאמן אנשים בשימושו. משימתנו העיקרית עתה היתה: לחַדש את המגע עם היער. שיגרנו את קַשרינו ליערות סטארויאֶ־סאֶלו. תוך זמן קצר הוקם קשר עם חטיבת "סטאלין" שהתמַקמה ביערות. בחטיבה זו נמצאו רבים מתושבי מינסק ושבויי־מלחמה לשעבר שהיה להם מגע־מישרין עם הגיטו. אחד מהם היה המאיור סאֶמיוֹן גַנזאֶנקו, אוקראיני שהיה חבוש במחנה־הריכוז במינסק שברחוב שירוֹקה, ונערה יהודיה מהגיטו, נאטאשה, אירגנה את בריחתו מהמחנה. יהודי־גיטו שעבדו במחנה הוציאוהו בחבית של אשפה והצילוהו ממוות וַדאִי. גַנזאֶנקו היה לאחר מכן מפקד החטיבה על שם "פוֹנומארנקו", וקיבל לחטיבתו הרבה יהודים.

בחטיבת "סטאלין" היה גם ניקולאי קאידאלוב. כשברח ממחנה השבויים, הסתתר זמן ממושך בגיטו־מינסק. בגיטו עבד במאפיה עד שהלך ליער. קאידאלוב היה לאחר מכן מפקד גדוד.

עשרות פארטיזנים ומפקדים היתה להם שייכות במישרין לגיטו־מינסק. את חטיבת "סטאלין" אמנם כינו בשם "חטיבת הפארטיזאנים המינסקאית".

מסטארויאֶ־סאֶלו נמשך המגע הלאה אל יערות נאליבוקי ואיוואֶניץ. שם חנו ארבע חטיבות פארטיזניות חמושות היטב, שפעילותן השתרעה על שטח של מאות קילומטרים. חטיבת "סטאלין" נחלקה לשנַיים: חלקה האחד חנה ביערות איוואֶניץ, וחלקה השני — ביערות סטארויאֶ־סאֶלו, מהלך 20 קילומטר ממינסק.

לחטיבת "סטאלין" באה קבוצת היהודים הראשונה מגיטו־מינסק: החברים זורין, רובנצ'יק, אברשה ליפשיץ ועוד. מיד נקבע קשר אמיץ והוחל בעבודה קדחתנית של שליחת אנשים ליער. כמעט כל לילה היינו שולחים קבוצות. תוך זמן קצר הועברו ליערות סטארויאֶ־סאֶלו כמה מאות יהודים.

תנועת המחתרת בגיטו היתה לאִרגון מסועף ביותר. יהודים ראו בה את מפלטם האחרון. חייבים היינו לגשת למבצע של בריחה המונית מן הגיטו, שהרי עמדה השאלה כיצד להציל לא רק צעירים וצעירות מוכשרים לקרָב, אלא גם נשים, זקנים וטף. לכך היה עלינו לקבל את הסכמתו של המַטה הפארטיזני ביערות.

זורין, שכבר פעל ביער, בחטיבת "סטאלין", היה פארטיזן פעיל ודרוּך לקרב. הוא מסר על־ידי קַשר שלנו, כי בא לידי הסכם עם הגנראל־מאיור פלאטון צ'אֶרנישֶב בדבר הקמת מחנה־משפחות יהודי של אנשים נטולי כושר קרבי, שיהיו נתונים לחסותם של גדודי פארטיזנים ביערות נאליבוקי.

שילחו יהודים, כתב זורין, ללא דיחוי, כי כל רגע יקר.

ידיעה זו נתקבלה בשמחה רבה. מַטה המחתרת החליט לשגר מיד לעזרת זורין קבוצת חברים אחראיים שיארגנו את קבלת היהודים מהגיטו.

עם הקבוצה הראשונה יצאו החברים נחום פלדמן, הרש סמוליאר, קראוּצ'ינסקי ואחרים. שלושת החברים האלה היו מארגני המחתרת ועמדו בראשה. הם לקחו עמהם שלושה ילדים, שנעשו לאחר מכן הקַשרים הראשיים עם הגיטו.

עם הגיעם ליער, הוקם גדוד יהודי־למחצה על שם "פארכומֶנקו", שבסיסו ביערות סטארויאֶ־סאֶלו. מחנה־המשפחות בפיקודו של זורין עבר ליערות נאליבוקי. רק קבוצה קטנה נשארה בסטארויאֶ־סאֶלו, כדי לקלוט את היהודים מן הגיטו.

הוקם קֶשר הדוק עם היער. כל אימת שהקַשרים היו חוזרים לגיטו, היו תובעים אך זאת: שילחו יהודים ונשק!

נפתחה פעולה נמרצת. הקַשרים־הילדים העבירו יהודים ליער. הרבה נשק הוברח לגיטו, ועם הקבוצות היוצאות היינו מעבירים אותו ליער.

קמו גם קבוצות "פראיות", שהלכו ליער על דעת עצמן, מבלי שעלה בידיהן לבוא במגע עם הארגון. אך זאת בלבד ידעו: סטארויאֶ־סאֶלו. שֵם זה היה פופולרי ביותר בגיטו, ואל הכיוון הזה נמשכו עתה הכול.

יהודים שעבדו מחוץ לתחום הגיטו היו בורחים ליער ממקומות העבודה. ברחו זקן ונער, כל מי שהיה לו כוח ומרץ. זורין היה מקבל את הבאים ומעבירים, בדאָגה אבהית, ליערות נאליבוקי.

פעמיים־שלוש בשבוע הגיעו אלינו דינים־וחשבונות מדויקים והוראות. הנהירה למחתרת גברה והלכה עם כל יהודי שנשלח ליער. פעלנו בהתאזרות שלמעלה מכוח אנוש, יומם — במקומות־העבודה, ולילה — במחתרת. איש לא התאונן על עייפות, כי השעה דחקה, והמוות רָבץ לפִתחנו. היתה לנו אך מטרה אחת: להוציא יותר ויותר יהודים מן הגיטו. למעלה מחודש התנהלה הפעולה בהצלחה. ופתע ניתכו על הגיטו גזירות חדשות שהאֵטו את קצב עבודתנו. לגאֶסטאפו הגיעו ידיעות על פעילותנו ועל נהירת יהודים ליערות. אך הם לא הצליחו לעלות על עקבותינו.

אובאֶרשטורמפירֶאר ריכטאֶר, שנסתייע במשטרה היהודית, עשה כל שבידו על־מנת לחַבּל בעבודתנו. המשטר בגיטו החמיר. יום יום נערכו חיפושים ומאסרים. ומי שנאסר — לא חזר עוד לעולם.

יצאה פקודה על הרשמה מדויקת של האוכלוסיה. כל יהודי בגיטו חייב להיצמד למקום־מגורים. יהודי שיימצא בלא מקום־מגורים — יִיָרֶה בו במקום. כל בית יסומן במספר שוטף, ודרי הבית ישאו את מספר הבית על החזה והכתף, כשהמספר מודפס על פיסת בד לבן בצבע שחור, מתחת לטלאי הצהוב. מי שלא ישא את המספר — דינוֹ מיתה. כל יום א׳, בשעה 10 בבוקר, יתכנסו דרי הגיטו בכיכר־היובל למיפקד. אם ייעדר אחד הדיירים, יִיָרוּ כל דיירי הבית.

בכך ביקשו הגרמנים להבטיח לעצמם ביקורת מדויקת של אוכלוסיית הגיטו ולהטיל אחריות קיבוצית על כל בית ובית. המגמה היתה: לכפות עלינו צייתנות, הכנעה והַמתנה שקטה למוות, עד שהמרצחים יפסקו כי חָיינו דיינו. ואם על הגיטו תוטל אימה, יישבר גם אִרגון המחתרת.

פעולת־העונשין הראשונה כוּונה אל הבית מס׳ 148 ברחוב אובודקוב. בו התגוררו 280 יהודים.

לאחר הפסקה בת שבועיים שלחנו קבוצה בת עשרה איש ליער, כולם צעירים, מזוינים היטב, מוכשרים לקרב. מהלך קילומטרים אחדים מן העיר נתקלו במארב גרמני. ניטש קרב מר. הבחורים גילו התנגדות נמרצת. בסיכומו של הקרב, נהרגו שלושה מאנשינו, שישה הצליחו לברוח ולחזור לגיטו ואחד נתפס חי. שבוע ימים עינו אותו הגרמנים במרתפי הגאֶסטאפו. הוא לא מסר איש. ורק זאת הצליחו להוציא מפיו — מה היה המספר של בית־מגוריו. כך נספו דרי הבית מס׳ 148.

בלילה הקיפו אנשי ס"ס את הבית, גירשו את כל הדיירים החוצה, מקלע פתח באש. כל האנשים נורו.

בבוקר כשיצאנו לעבודה, ראינו בעינינו את גודל האסון. לכל אורך הרחוב נערמו גוויות ירויות של גברים ונשים. איש לא ניצל.

נשים יהודיות טיאטאו במטאטאים גדולים את הדם הקרוש שניגר לאורך הרחוב. מאורעות הדמים לא ריפו ידי לוחמינו. הגברנו עוד יותר את החשאיות בפעולותנו. כל אדם ששלחנו אחרי כן ליער רשמנו אותו ביודנראט כנפטר.

הגרמנים החליפו את הממונה על הגיטו. במקום המרצח הוותיק ריכטאֶר בא אובאֶרשטורמפירא‏ֶר ריבּאֶ מווינה. המרצח החדש החל מיד בשפיכות־דמים.
היה בגיטו בית־יתומים ובו כמה מאות ילדים בני 5-10. הוריהם ניספו באקציות הקודמות. אמהות שבעליהן נורו הכניסו הנה את ילדיהן, למען תוכלנה ללכת לעבודה.
יום אחד בצהריים הפסיעה לתוך הגיטו פלוגת ס״ס. לפי פקודת ריבּאֶ הקיפו אנשי ס״ס את בית־היתומים, נכנסו פנימה וירו למוות בכל הילדים ומחנכיהם. היה זה בשעת סעודת־הצהרים. הילדים הסבו לשולחנות ואכלו את ארוחתם הדלה — פת־קיבר שחורה וצמיגה וספל גריסים מבושלים במים.
כשחזרנו לפנות־ערב מהעבודה, נודע לנו על רצח הילדים. הלכנו אל בית־היתומים. מחזה־אימים נגלה לעינינו. ילדים ומחנכיהם, פלוחי־גולגולת, מוטלים בשלוליות דם סביב השולחנות, על הספסלים, אצל החלונות. הילדים חסרי־הישע נורו בכדורי־רסק. בחדר־השינה הכללי נערמו הגוויות זו על גבי זו. הֵנה רצו הילדים להתחבא מפני המרצחים.
מאות אנשים עמדו סביב בית־היתומים ובכו את האסון. אמהות שהכניסו בעבר ילדיהן לבית־היתומים, רבצו מטובלות בדם על הגוויות והתייפחו מרה.
בערב נתכנסנו אצל שרה, לדון במצב שנוצר. החלטנו להגביר את הקצב בהוצאת יהודים מן הגיטו. תשומת־לב מיוחדת תוקדש לילדים. בשום־פנים אין לפתוח בפעולת־נגד בגיטו. ביער גדולות פי כמה אפשרויותינו ללחום באויב. מטרתנו איננה ליפול בגבורה, אלא ללחום עד חָרמה במרצחים. כל יהודי שיוצא מן הגיטו ליער יהיה לנוקם. כאן, בגיטו, עלינו לפעול בקור־רוח, תוך שליטה עצמית מוחלטת. כל מעשה בגיטו שלא על דעת המַטה ייחשב לפרובוקציה, לחַבלה בהגשמת המטרה.
שפיכות הדמים לא פסקה. כל יום הביא עמו גל חדש של טירור.
בבית־החרושת ״אוקטובר״ עבדו כמה עשרות נשים במחלקת החייטות, לצרכי הוואֶרמאכט. היו אלו על־פי־רוב סטודנטיות־לשעבר של המכון לרפואה במינסק. פעם איחרו הנשים בעשר דקות לעבודה. מנהל בית־החרושת, גרמני, טילפן לגאֶסטאפו. מיד הגיעה קבוצת אנשי ס״ס ואוקראינים והחזירה את הבחורות לגיטו. בצהריים הגיע האובאֶרשטורמפיראֶר ריבּאֶ, פקד להוציא את הנשים לכיכר־היובל ולירות בהן. בריונים אוקראיניים פתחו באש וקטלו את כל הבחורות והנשים.
כשחזרנו מהעבודה, עדיין היו גופותיהן מוטלות זו על גבי זו, ועל כותל בית היודנראט התנוססה כרזה: כך ייעשה לכל אדם שיאחר לעבודה.
למחרת בצהריים שוב הגיעה כנופיית האוקראינים לגיטו. ביחד עם ריבּאֶ הפסיעו אל שני בתי־החולים שבגיטו, של היהודים הרוסיים ושל היהודים הגרמניים, והקיפו אותם. ירו בכל החולים ששכבו במיטות. כאחד עם החולים נורו כל הרופאים וחבר־העובדים שנמצאו בבתי־החולים.
לאחר ההריגה נכנס ריבּאֶ ליודנראט ופקד לנקות את בתי־החולים ולקבוע חבר־עובדים חדש שיקבל חולים חדשים.
— הללו לא היו חולים אלא טפילים — הסביר המרצח בציניוּת.

הרציחות זיעזעו את הגיטו. אֶבל וקדרות עטו כל בית. יום־יום קרבנות חדשים, יום־יום שפיכות־דמים חדשה.
בעצם ימי הדמים האלה נמצאו בוגדים יהודים, שנתייצבו לשירות המרצחים. בייחוד הצטיינו שניים בשפלות בגידתם, פליטים שהגיעו מפולין, אפשטיין ווַיינשטיין.
שני השמות, אֶפשטיין ווַיינשטיין, הילכו אֵימים בגיטו. לא חסרו להם לבוגדים אלא מַדי ס"ס. ביחד עם המרצח ריבָּאֶ הקימו מדור־מבצָעים ליד משטרת־הגיטו. גייסו סוכנים ומלשינים כדי לבלוש מי מארגן את פעולת המחתרת. ידעו על קיומנו ומסרו לגאֶסטאפו כל פרט שנודע להם. לרוב לא עלו במישרין על עקבותינו. שׂנואים היו על האוכלוסיה. איש לא בא במגע עמהם, מלבד אנשיהם־הם.
היו לנו אנשים משלנו בלשכת הדיור, במשטרה, בכל מחלקה של מנגנון הגיטו. הללו עבדו בתנאים קשים לאין־שיעור, מלבד זאת חשבום בגיטו לבוגדים, אך עבודתם היתה חשובה לא פחות מייצור נשק או מגיוס אנשים ושליחתם ליער. הודות להם יכולנו להמשיך בפעולתנו ללא תקלות קשות.
אליהו מושקין, יו"ר היודנראט, נתן מלוא עזרתו לארגון המחתרת וליוצאים היערה. מנהל המחלקה הכלכלית של היודנראט רודיצר, מפקד המשטרה סֶרֶבּרַנסקי, מנהל מחלקת הדיור דולסקי ומנהל הסדנאות בגיטו גולדין עמדו בקשרים עם הגרעין המרכזי של ארגון המחתרת, הם סיפקו לנו ידיעות מהימנות שרכשו תוך מגעם עם הגרמנים. רודיצר וגולדין דאגו ללבוש ולנעליים ליחידות הלוחמות. סרברנסקי הכניס למשטרה חברים מהמחתרת, כדי שיסייעו לנו בפעולותינו. דולסקי סיפק דירות חשאיות ותעודות־זהות מזויפות.
אליהו מושקין נרצח בידי הגאֶסטאפו באשמת נסיון לשחד קצין גרמני שישחרר יהודי ממעצר. במקום מושקין נתמנה משה יפה.
עזרה רבה ניתנה על־ידי הרופאים שעבדו בשיתוף־פעולה הדוק עם המחתרת. הם סיפקו תרופות ששוגרו ליער עם כל קבוצה שעזבה את הגיטו. היו מקרים שלגיטו הובאו פארטיזנים פצועים לא־יהודים, והרופאים טיפלו בהם, הסתירו אותם עד שהחלימו ונשלחו שוב ליער, כשהם בכושר קרבי.
ביותר גדל עומס העבודה והאחריות של הרופאים כשפרצו בגיטו מגיפות, כתוצאה מהרעב ומהתנאים הקשים, ובייחוד טיפוס־הבטן, שזרע מוות בשיעורים מבהילים. הרופאים עבדו מעל לכוחותיהם, וגם נאלצו להעלים את דבר המחלה מהגרמנים, שאיימו כי אם תפרוץ מגיפה בגיטו, יערכו בו מרחץ־דמים.
ולא הרופאים בלבד, אלא גם כל סגל העובדים בבית־החולים עזרו במסירות־נפש לאוכלוסיית הגיטו הדוויה והסחופה, וגם עשו לארגון אנשים ולשליחתם ליער. בייחוד הצטיינו הרופאים מינקין, זיביציקאֶר, אלפרוביץ', קאֶרזון, ובראשם ד"ר קוליק. בעזרתו הפעילה של ד"ר קוליק נהיה בית־החולים של הגיטו למקום־המפגש המרכזי של המחתרת. כאן נמצא תקופה ממושכת המַטה. הערכנו כי הגרמנים לא יבואו לכאן, בשל פחדם הגדול ממחלות מידבקות. באופן כזה היה כאן מקום־מבטחים לחברינו.

ילדים־פארטיזנים בגיטו

שלושת ילדינו־הקַשרים הוליכו פעמים אחדות בשבוע אנשים ליער, עשו כל פעם דרך של 50 קילומטר הלוך ושוב. הם ידעו מה הסכנה המאיימת עליהם ומה חיוני התפקיד שהם ממלאים. היו אלה ילדים נבונים, בעלי נסיון ממושך ומר של חיי־הגיטו.

בחזירתם מן היער, היו פניהם מביעות סיפוק והתרוממות־הרוח. היו מספרים כל פרט, איך עברה הדרך, איך נתארגנה קבוצת החדשים, לאיזה גדודים צורפו האנשים. היו מוסרים ד״ש מפלדמן, סמוליאר, זורין ואחרים.

הם הביאו לנו את הידיעה, שלא הרחק ממחנה־המשפחות של זורין, ביערות נאליבוקי, מצוי עוד מחנה־משפחות גדול של יהודים שברחו מן הגיטאות שבאזורי המערב. בראשו עומד טוביה בֶּלסקי. כן סיפרו, שבמחנה־המשפחות של בֶּלסקי ישנן קבוצות־קרב המתנקשות בהצלחה בשיירות הגרמניות. בולעים היינו בהתלהבות את דברי הילדים. דו״חות אלה העניקו לנו כוח ומרץ להמשך פעילותנו. חָשנו כי עושים אנו מעשה של ממש.

שלושת הילדים היו קְשרינו העיקריים עם היער. נוסף על מאות יהודים, הוציאו מן הגיטו גם הרבה רופאים. כן ביצעו מטלות חשובות באיזור הארי. בבואם לגיטו היו מזוינים תמיד באקדחים טעונים, כדי שלא ליפול חיים בידי המרצחים, במקרה של תקלה. עשו עבודתם בנאמנות, ללא בהלה, אף שהמוות ארב להם כל שעה. כבר ניערו מעל עצמם את חותם הגיטו, את הפחד שאנחנו עדיין לא נשתחררנו ממנו. עבדו תוך משמעת חמורה, לפי הוראות המַטה שלנו ומפקדי הגדודים.

שלושת הילדים הגיבורים הם: סימה׳לי פאֶרסטוֹן, באנקה האמאֶר ודוד׳קה קוליבנסקי. סימה׳לי, ילדה בת י״ב, אך חזותה כבת ט׳-י׳. קלסתר־פנים סגלגל נאה. בדַברה צצות גומות־חן בלחייה. האף משורבב כלפי מעלה. בעיניה הגדולות התכולות שוכנת תוגה עמוקה. הוריה נורו באקציה הראשונה, בשבעה בנובמבר 1941. שׂרה נטלה אותה אליה, אמה של סימה׳לי היתה רעותה. שׂרה התהלכה עם הילדה כעם בת. ואמנם קראה לה הילדה ״אמא״ והתרפקה עליה.

פקחית היתה, מתמצאת על־נקלה ואמיצה מאוד. שום מְטלה לא היתה קשה לה. כשהיינו מטילים עליה תפקיד היתה חֶרש, בשימת־לב, מצותתת להוראות. גבותיה הבהירות היו מתכווצות, הקֶשב מרוכז. היתה חוזרת על מה שנאמר לה, בלא להחסיר מלה.

את אקדחה הקטן החזיקה בכיס מתופר במיוחד מתחת למעילה. תמיד היתה אומרת: ״היו בטוחים, ה״פריצים״ לא יקחו אותי חיה בשבי. את הכדור האחרון אותיר למעני״. ובדַברה, היתה מאמצת את האקדח אל לבה.

בלילי חורף קרים ומושלגים היתה סימה׳לי חומקת מתחת לחוטי־התיל של הגיטו ויוצאת לביצוע מטלה. גם את דרכה חזרה לגיטו היתה עושה בלילה, דרך בית־העלמין. באיזה חוש סמוי הבחינה אם השמירה קפדנית או לאו. לעתים אירע שלא יכלה לגשת לגיטו, גרמנים רבים מדי שוטטו בקירבתו, ולהסתכן לא רצתה, משום שחדשות נכבדות בפיה. היתה לנה אז בחורבה, ממתינה כל יום המחרת, ורק לפנות־ערב, עם שוב היהודים לגיטו מעבודה, מתגנבת בחשאי לטור, מצמידה את הטלאי הצהוב ונכנסת לגיטו — קפואה, רטובה עד עור עצמותיה ורעבה, לאחר לילה כזה ויום כזה.

סימה׳לי הכירה כל שביל נדח, כל שיח. היא צועדת בראש ואחריה כמה עשרות יהודים ההולכים בעֲקבותיה ליער. עשרות פעמים עשתה את הדרך מגיטו־מינסק לסטארויאֶ־סאֶלו וחזרה. לאחר חיסול הגיטו השתתפה במבצעי־הלחימה ביער שכם אחד עם חבריה הבוגרים — הפארטיזנים.

לאחר גירוש הפולש, בקיץ 1944, צעדה סימה׳לי בצוותא עם הרבה פארטיזנים מצטיינים במצעד החגיגי הגדול במינסק. עיטור־כסף של ״פארטיזן במלחמת־המולדת״ בדרגה ראשונה התנוצץ על חָזה.

באנקה ודוד'קה, ילדים בני י"ג, צמד חברים הם עוד מימי בית־הספר. נולדו באותו רחוב, יחדיו נתחנכו לפיוֹנאֶרים, יחדיו הכינו שיעורים ורקמו חלומות על העתיד. גם האבות היו מיוּדדים ורווּ נחת מבניהם שהיו תלמידים טובים. מדברים היו יידיש מינסקאית עסיסית, כאבותיהם ממש.

באנקה קטן וצנום, ולפי חזוּתו עודנו ילד. תנועותיו חפוזות, כמעט עצבניות. מתמצא מהר בכל מצב ומחליט על דעת עצמו. אינו מרבה דברים, אך דיבורו תמיד לענין. בפניו הילדותיים חקוקים עקבות חיי־התלאה שבגיטו.

דוד'קה גבוה מבאנקה ונראה קשיש יותר. אולם באנקה הוא האחראי לכול, ודוד'קה הוא בן־לווייתו. תמיד הם יחד, כרוכים זה אחרי זה, כתאומי־סיאם. דוד'קה יתוֹם מאביו ומאמו. כל משפחתו נרצחה באקציות. רֵעוֹ היחיד שנשאר לו הוא באנקה, שעדיין אמא לו בגיטו. בכך, אמא של באנקה היא גם אמא של דוד'קה. בימי הטבח הסתתרו באיזור הארי, אצל חבריהם הרוסים. לאחר מכן עבדו ברכבת, בטעינת פחם בקרונות.

פלדמן משך אותם לעבודת המחתרת. ביצעו מַטלות נכבדות, שימשו קַשרים עם הצד הארי. מאז התחילו יהודים ללכת היערה, נתונים הילדים בתנועה מתמדת. תפקידם היחיד הוא להוציא יהודים מן הגיטו אל יערות סטארוּיאֶ־סאֶלו.

אמא של באנקה יודעת על מעשי הילדים, מסייעת בּיָדם וגאה בהם. כשהם חוזרים מן היער, נשאר דוד'קה אתנו, ובאנקה הולך אל אמא. היא רוחצת אותו, משכיבה אותו לישון ויושבת ליד המיטה היחידה הניצבת בפינה. שעות על שעות היא מתבוננת בבנה, מצותתת לנשימתו. לבה, לב אֵם, כָּלֶה משיפעת געגועים ורחמים.

באנקה ודוד'קה הם פארטיזנים ביחידה שהוקמה זה מקרוב על שם "פארכומנקו", והיהודים מהווים בה 70 אחוז. עכשיו הגיעו לגיטו כדי להוציא ליער קבוצת בחורים ובחורות בעלי כושר קרבי.

באנקה מכנס את האנשים שנקבעו, משוחח עם כל אחד לחוד ומוסר הוראות. הוא עצמו יורד אל הבונקאֶר, בודק את הנשק הנשלח. קַשר בן י"ג זה הריהו איש־צבא מנוסה הנושא באחריות כבדה. דוד'קה עושה עבודתו בשקט ובענוָה. איננו אוהב להשתהות בגיטו. הגיטו אָפל ועצוב, והמוות מורגש בו ביותר. שם, ביער, נכון הוא לכול.

כשנסתיימו ההכנות, שעת היציאה נקבעה, הצופים בעמדותיהם, יוצא באנקה לבדוק אם הכל בסדר, אם הדרך פנויה. ומשהוא חוזר, אסור לאבד אף רגע. מתפקדים. באנקה מפסיע ראשון אל מעֵבר לתיל. מַחשכי־חצות, אך הוא מכיר היטב את הדרך. רימון מוּצנע, מוּכן להטלה, בידו, אקדח בכיסו. האנשים פוסעים אחריו בטוּר. דוד'קה פוסע אחרון ומשגיח שאיש לא יאבד בחשיכה.

צועדים חרש, בנשימה עצורה. באזני האנשים מהדהד עדיין שֵמע ההוראות שבאנקה נתן להם לפני היציאה. ובדברוֹ, שכחו כי נער עומד לפניהם. רישומו עליהם כשל מפקד קפדן: כל אחד חייב לבדוק בקפידה, אם לא השאיר אצלו תעודות מהגיטו או טלאים צהובים. מי שמצויים אצלו אלה — חייב להשמידם, כדי שלא נעמיד בסכנה את יהודי הגיטו. גם אם ניתקל במשמר גרמני, אין לנו דרך חזרה, שהרי מסַכנים אנו את הגיטו כולו. צריך לנַסות לברוח בכיוון סטארוּיאֶ־סאֶלו. הגרמנים לא ירחיקו לרדוף אחרינו, גדול פחדם בלילה. אם לא תהיה ברירה וניאלץ להיכנס לקרב — נטיל בהם את הרימונים, זה יעורר בהלה אצל הגרמנים ויאפשר לנו להרחיק מתחום־האש. אם מישהו מקרבנוּ יעורר בהלה — יְיָרֶה מיד ללא אתראה.

כשבאנקה ודוד׳קה חזרו מהיער לגיטו, נרשמו לזכותם בפנקס־הקרב שלהם עוד 16 יהודים שהוצאו מגיטו מינסק.

מרחץ־הדמים הגדול בגיטו

יום אחד, עם בוקר, נתבשרנו על שיטת־השמדה חדשה שננקטה כלפי יהודים.

בלילה נכנסו חרש לגיטו משאיות שחורות אחדות עם מרכבים סגורים גדולים. ללא רעש הקיפו אנשי ס״ס שני בתים והוציאו את האנשים, דחפום אל תוך המֶרכבים, והמכוניות הסתלקו. עשו מלאכתם בשקט כדי כך, שאפילו דיירי הבתים הסמוכים לא שמעו דבר. למרות זאת, נפוצה בגיטו מיד הידיעה העגומה. 150 יהודים הוגזו בלילה הזה. המשאיות השחורות הן־הן מכוניות־הקטל. הרי זו משאית גדולה עם מֶרכב מרובע, סגור הרמטית. פי הצינור הפולט גזים מהבנזין הנשרף יוצא לתוך המֶרכב. לאחר שהגרמנים ממלאים אותו אנשים, מופעל המנוע בסיבובים גבוהים, הגז נפלט, והאנשים נופחים נפשם תוך דקות ספורות. המכונית נוסעת אל הבור, דלתות הקרקעית של המֶרכב נפתחות לרווחה, ובאמצעות מיתקן־רכינה הידרולי, המותקן מתחתיו, מתרומם המרכב וכל המתים **מוּרָקים** אל תוך הבור.

מדי לילה בלילה היו מכוניות־ההגזה קוצרות קציר־מוות בגיטו. לא הבדילו בין בעלי־מקצוע לנטולי־מקצוע. התנפלו בלילות על בתים, הריצו כל דייריהם למכוניות וקטלום בהגזה. בהלה תקפה את הגיטו. עד כה היה היום אֵימתני והרה־סכנות, מעתה הילך הלילה אֵימים. אך קרבה שעת העוצר, נתרוקנו הרחובות. הוגפו דלתות, ואנשים התקינו להם שהות־לילה במלינות. בכל בית הוצבה תצפית, לראות אם אין המרצחים קרבים ובאים. לכל חשד קל היו חומקים חרש למלינה. הלילות היו ארוכים ומדידי־שינה. אנשים רבצו על אדמה לחה, קרה, או דחסו עצמם בין שני קירות. עבר הלילה בשלום, היו האנשים מגיחים מיוגעים ורצוצים. אפשטיין היה בוקר־בוקר משגר קבוצת יהודים לעבודה בגאֶסטאפו. בחצר שם עמדו מכוניות־ההגזה, ועל היהודים ניטל לנקותן ולשַטפן. סיפרו בגיטו, שבכל פעם שניקו את מכוניות־המוות, היו רואים ציצות־שיער תלושות עם עור־הבשר, והדפנות מגואלים בדם. כך נתחבטו הקרבנות, לפני שהמוות גאל אותם מייסוריהם.

בשיטת המתה זו החזיקו הגרמנים זמן רב. המונים הוגזו, ואף אלה שנשארו בחיים הגיעו לידי יאוש ודכאון עד כדי טירוף־הדעת.

בעשרים ושלושה ביולי 1943, כשטורי העובדים חזרו רעבים ועייפים, מצאו את הגיטו מוקף גרמנים, אוקראינים וליטאים. נשמעו יריות תכופות והתפוצצויות. תימרות עשן התאבכו השמַיימה.

כל הטורים נשלחו חזרה לעבודה. שם לנו ועבדו שלוש יממות.

ההסבר הרשמי של הגרמנים היה: מתנהל מיבצע־טיהור כנגד יהודים שאינם רוצים לעבוד וכנגד פארטיזנים המקננים בגיטו. יהודים העובדים מחוץ לגיטו הם ״מועילים״, ועליהם לא יחול מיבצע־הטיהור.

וכך היה ה״טיהור״. מיד בבוקר, אך עזבו העובדים את הגיטו, נכנסו לתוכו אנשי־צבא גרמניים, אנשי ס״ס, פלוגות אוקראיניות וליטאיות ומשטרה באֶלורוסית. נערך טבח איום. המרצחים נתפזרו במהירות על־פני רחובות הגיטו ופתחו במצוד פרוע, בחטיפת יהודים. הוציאו במהלומות, צעקות ויריות את האנשים מבתיהם והובילום אל כיכר־היובל, ליד

היודנראט. עובדים במשרדים ובבתי־מלאכה הוצאו יחד עם כל השאר. אפילו עובדי המאפיה והיהודים־הקברנים גורשו אל הכיכר.
מי שגילה שמץ התנגדות, או שלא עצר כוח ללכת מחמת חולשה או מחלה — נורה במקום. בנקודת־הריכוז התחוללו מחזות־זוועה. אמהות איבדו את ילדיהן. אנשים שמשום־מה לא יצאו לעבודה — נטרפה עליהם דעתם לנוכח אימת המוות.
כיכר־היובל נתמלאה אלפי יהודים ומרגע לרגע נוספו קרבנות חדשים. סביבם ניצבה שרשרת חיילים שהיכו וירו בשל כל דבר של מה־בכך. קסדות־פלדה לראשיהם, רוביהם מושטים, דרוכים לירייה, סידרו החיילים את היהודים בשורות, הוציאום מן הגיטו והוליכום אל בית־החרושת ללבינים, שם הוכנו לפני כן בורות גדולים. היהודים נצטוו לרוץ. מי שלא עצר כוח ונפל — נורה. כל הדרך לאורכה נזרעה גוויות חללים.
משהגיעו המוני הרצים אל הבורות, ניתנה פקודה להתפשט ערומים. מהלומות הונחתו על ראשי המשתהים. אש־מקלעים נפתחה מכל העברים. המוני־אדם נפלו בזה אחר זה, כאילנות גדועים.
יום תמים חזרה ונשנתה הרצת המוני היהודים אל הבורות. כל הדרך נשטפה בדם. כלהכעיס, היו השמיים בהירים והשמש זרחה. היה זה יום־הדמים הגדול ביותר בגיטו־מינסק. קרוב ל־15.000 יהודים הושמדו ביום זה.
ביום השני של האקציה גילו המרצחים, בסיועה הפעיל של המשטרה היהודית ואפשטיין בראשה, ובעזרת כלבי־גישוש, עשרות מלינות שיהודים התחבאו בהן. היהודים שנתפסו רוכזו בכיכר־היובל ונורו. ביום זה הגיע קציר הדמים לכדי 5000 יהודים.
ביום השלישי של האקציה הלכו המרצחים מבית לבית וחיפשו יהודים. אל כל פינה ירו, ולכל מקום חשוד הטילו רימונים. לא הובילו עוד את היהודים אל הבורות, אך כל יהודי שנתגלה נורה במקום. אלפי הרוגים הושארו בבתים, בחצרות וברחובות.
שלושה ימים רצופים, ללא הפוגה, שמעה העיר יריות והתפוצציות, ראתה שריפות בגיטו, דם יהודים ניגר כמים.
עשרים וחמישה אלף יהודים נרצחו בשלושת הימים האלה — גברים, נשים טף וזקנים, בריאים וחולים. אפילו משפחותיהם של שוטרי הגיטו הושמדו. נשארו בחיים רק הבוגדים אֶפשטיין ווַיינשטיין ואנשי משטרת־הגיטו. הללו שירתו באמונה את המרצחים הגרמנים.
מעטים מאוד הצליחו להסתתר וניצלו. כעבור זמן כתבו העתונים הבֶּלורוסיים מטעם הגרמנים, כי קיני הבריונים בגיטו־מינסק חוסלו לאחר מבצע מוצלח של הוואֶרמאכט המהולל...

חיסול היהודים הגרמנים בגיטו־מינסק

לאחר השמדת ההמונים נהפך הגיטו למחנה־עבודה. שטחו צומצם ורוכז מסביב לבית־העלמין.
בגיטו השני עוד היו כששת אלפי יהודים, שהגרמנים הביאום הֵנה בסוף 1941 מגרמניה, אוסטריה, צ׳כסלובקיה. יהודים אלה נחשבו כבעלי זכויות־יתר, וחיו מבודדים מאִתנו. הוקצו להם רחובות אחדים מוקפים תיל. רחוב ראֶספובליקאנסקאיה לארכו חצץ ביניהם ובין הגיטו של היהודים המקומיים. היינו באים עמהם במגע בשעת העבודה ומִדי בוקר, עם היציאה לעבודה. הכניסה אליהם היתה אסורה בתכלית האיסור.
הם הביאו עמהם מגרמניה את חפציהם וכלי־עבודתם. אל בגדיהם הצמידו לא טלאי צהוב

עגול, כמותנו, אלא מגן־דוד צהוב עם הכתובת Jude.

לאחר שמכרו מה שהיה להם, כָּבֵד עליהם הרעב. אם פסחו עליהם האקציות, הירבה הרעב את חלליו בקרבם. הם סבלו בגיטו הרבה יותר מאִתנו. היהודים המקומיים קיבלו עזרה מהאוכלוסייה הבֶּלורוסית, באו עמהם בקשרי מסחר, החליפו חפצים שונים במזונות. שכנים ומַכּרים מלפני המלחמה היו באים למקומות־העבודה של היהודים ומסייעים במִצרכי־מזון. יהודים הפקידו את רכושם בידי ידידיהם הרוסים, והללו היו מוכרים ומביאים בתמורה מזונות. ליהודים הגרמנים, לעומת זאת, לא ניתנה כל עזרה. היו בקרבם הרבה זקנים וילדים, וכן בעלי מקצועות חָפשיים, שלא יצאו לעבודה. עליהם לא חלה הגזירה, כי מי שאינו יוצא לעבודה — יִירָה.

מקץ שבועיים לקציר הדמים בגיטו, נצטוו היהודים הגרמניים להתייצב בכיכר ליד היודנראט. איש אינו רשאי להישאר בביתו. אפילו חולים המוטלים על ערש־דוַי חייבים להתייצב, שהרי הכוונה היא להחזירם הביתה, אל ארץ־מולדתם...

פעמים רבות עשינו מאמצים ליצור מגע עם יהודים אלה ולהעמידם על המצב כהווייתו, וכפעם בפעם היו דוחים את הצעותינו, טענו כי שום רעה לא תאוּנֶה להם. לפני יציאתם מגרמניה הובטח להם חגיגית, כי לא תפול שׂערה מראשם ארצה. זה כשנתיים שהם כאן, ושום יהודי משלהם לא נורה. כלום אין זו הוכחה מספקת, שהגרמנים קוטלים רק יהודים שהם קומוניסטים?...

חזרנו והזהרנו אותם עתה על הסכנה הצפויה להם. אך הם משוכנעים היו כי עומדים להחזירם ל"מולדת".

היה יום גשם, האחד בשבת. היהודים הפסיעו משער הגיטו אל היודנראט. צעדו בשורות מלוכדות, בקצב הפקודה. בראש צעדו הגברים, אחריהם הנשים הצעירות ובסוף — זקנים וטף.

כשהגיעו לכיכר, דרכו במקום, עד שניתנה הפקודה "דום!" הגיע ריבּאֶ. זקן־היהודים מסר מודעה, כדין, כי כל יהודי הגיטו הגרמני נמצאים בכיכר ואיש לא נעדר.

רק לאחר שריבּאֶ נכנס לבית היודנראט, הורמו המטריות מעל לראשים, לסוכך מפני הגשם. פרצופיהם הכחושים, מזי־הרעב קרנוּ משמחה. צָפינו בהם בכאֵב מהול בנחמה פורתא, שהנה בטוחים הם כל־כך כי יחזרו לבתיהם ואינם יודעים מה צפוי להם. ואמנם, כך הווה. הם נורו כולם, עד אחד, ליד בורות שהוכנו במיוחד, ארבעה קילומטרים אחרי מינסק. למחרת עם בוקר נאלץ היודנראט להפריש קבוצת יהודים שנשלחה לאולם הגדול של בית־האופרה, למיין את חפציהם של היהודים הגרמנים.

רק שתי בחורות יהודיות מהאמבורג עלה בידינו להציל. וכך היה המעשה.

בית־הממשלה הגדול במינסק הוסב לאכסניית־מעבר לקצינים גרמניים הנוסעים אל החזית ושבים ממנה. שָלט שם אובֶּרסט גרמני, שוּלץ. מדי יום ביומו הלכה אליו פלוגת נשים גדולה. היו מכבסות שם כבסים, מנקות את החדרים, וכדומה. שוּלץ היה מתעלל בנשים, מַכֶּה ומענֶה. יום אחד סחבה אשה פת־לחם, והוא ירה בה במו ידיו לעין כל.

פתאום חל שינוי בולט ביחסו של שוּלץ לנשים היהודיות. הזין יפה, לא נָגַש והתייחס בידידוּת. נתברר, שהתאהב בבחורה יהודיה מהאמבורג.

יום אחד הודיעתנו הבחורה, באמצעות קֶשר משלנו, כי האובֶּרסט נכון לברוח אִתה ליער, אל הפארטיזנים, ומתחייב לציית לכל החלטה של מַטה המחתרת, ובלבד שנאפשר לו להגשים תכניתו. המַטה שלנו דן בבעיה וניאות להצעתו.

העברנו לאובֶּרסט תשובה חיובית, והתנינו שני תנאים: עליו לבוא לגיטו, להראות את פרצופו; בהגיע מועד הליכתו ליער, תוטל עליו משימה שיהיה חייב לבצעה.
הוא הסכים לכול. הודענו לו שיתכונן לדרך. מסרנו לו רשימה מדויקת של חפצים שעליו לקחת עמו, ובכללם מַקלט־ראדיו, תרופות, מכשירים כירורגיים, נשק וכיו״ב. עליו לבוא לגיטו לא במכוניתו, אלא במשאית, להביא עמו קבוצת יהודים, היוצאים כביכול לעבודה. כן קבענו בחור אחראי למבצע.
למועד שנקבע בבוקר, ניצבו שלושים איש, נכונים לעלות על המשאית. רובם היו מזוינים. הכיכר היתה מלאה אנשים. טורי־עובדים יצאו בליווי גרמנים. משאיות נכנסו וחזרו עמוסות וגדושות אדם. מחוגי השעון נעו קדימה. הזמן הנקוב חלף, והאובֶּרסט איננו. כל אנשי הקבוצה עיניהם נעוצות בשער, תרות אחר כל מכונית נכנסת. הדקות אצו־רצו, הכיכר נתרוקנה מאדם. וכבר סכנה להישאר במקום. בדלית־ברירה הוחלט, שכל מי שלא איחר — ילך לעבודה, והשאר יסתלקו ויסתתרו. האחראי לַמִבצָע נשאר בכיכר. לאחר מחצית־השעה נכנסה משאית עם נהג. האובֶּרסט ו״הכלה״ ישבו בתא הנהג, ואחותה בארגז. ״הכלה״ יצאה מן התא וניגשה אל הבחור.
— התעכבנו בגיטו הגרמני, — התנצלה הבחורה.
— חבל על כל רגע. הגידי לאובֶּרסט שלך, שיצווה בארבייטסאמט להעמיס במהירות את מלוא המכונית אנשים, מי שיזדמן, ובלבד שזה ייעשה מהר.
הפקודה נתמלאה. תוך דקות ספורות נתמלאה המכונית יהודים ויצאה בלויית הבחור האחראי מן הגיטו בכיוון לסלוצק.
בכפר הפארטיזני הראשון עצרו, ירו בנהג, שרפו את המכונית והלכו ליער.
מקץ ארבעה שבועות נשלח ״החתן״ משדה־התעופה הפארטיזני למוסקבה, לחקירה.

לאחר מאורעות הדמים של השבועות האחרונים, נשארו בגיטו 12 אלף יהודים, עשירית מִמספרם ביום ייסוד הגיטו. היהודים נצטוו להירשם מחדש, וכל אחד קיבל תעודת־עבודה חדשה.
יום אחד, כשחזרנו מן העבודה, מצאנו ליד הארבייטסאמט כרזה גדולה שהודיעה כי כל האמהות בגיטו חייבות למסור לשלטונות תוך שלושה ימים את ילדיהן עד גיל 14. כל משפחה שיימצא בה ילד — תיֵירה.
נפתח מצוד פרוע אחר הילדים המעטים ששׂרדו בגיטו. השוטרים היהודים חיטטו בבתים בשעות העבודה, תילשו דלתות ובלשו אחר מלינות שילדים נתחבאו בהן.
איש לא מסר את ילדיו לשלטונות. מי שיכול — העביר אותם למַכרים באיזור הארי. ילדים קשישים יותר לבשו בגדים ארוכים, התחזו כמבוגרים והלכו לעבודה. כמאושר נחשב הילד שקומתו גבוהה היתה.
בבקשם מחסה מפני סכנת־המוות הסתתרו ילדים במלינות, בעליות־גג, חָמקו בלילות דרך חוטי־התיל והתחבאו בחורבות הבתים. ילדים שנתפסו הוחזרו לגיטו, נורו בבית־העלמין והוטלו לבור שהיה פתוח תמיד.
תנועת המחתרת בכוחותיה הדלים נבצר ממנה להציל את הילדים מאימַת הכליון הצפוי. היא הוציאה אז קול־קורא שנמסר בגיטו מפה לפה: אמהות! הצילו את ילדיכן, לכו ליערות! ילדים ללא הורים, לכו לבד — אל תחכו לעזרה, המוות אורב לכם מִכל פינה! ילדים מצומקים, בלויים ומקורעים, יתומים מאב ואם שאך זה נרצחו, ברחו מהגיטו ביוזמתם

העצמית, בלא אמצעים, בלא מטרה, במחשבה אחת ויחידה — להינצל ממוות.
רבים פרצו ועברו, ידעו נדודים, רעב, פחד־תמיד. יש שניקרו להם בדרכים אנשי־לב והטילו לעֶברם פת־לחם. אחרים גירשום מעל פניהם, שיסו בהם כלבים, והילדים נסו בבהלת־מוות, לא רק מפחד הגרמנים אלא גם מפחד בני המקום שמדברים בשפתם ושגדלו עמם בארץ זו.
תאוות הנקם יקדה בנו. כבר ראינו דם רב, מתים לאֵין־ספור, אך רצח־הילדים ההמוני לא נתן לנו מנוח. תבענו פעולת־נקם. אך פקודת המַטה היתה: אל תעשו דבר בטרם מועד. למרצחים ישולם כגמולם. הצילו יהודים ככל שניתן, שילחו ילדים ליער. בגיטו אפשר להרוג גרמנים בודדים, במאבק הפארטיזני אפשר לחסלם בהמונים.
הודענו ליהודים כי חטיבת "סטאלין" נמצאת ביערות סטארויאֶ־סאֶלוֹ ומחכה ליהודי גיטו־מינסק. הצו היה: בירחו מן הגיטו, הצילו עצמכם בכל האמצעים, בכל הדרכים. לכו היערה, עם נשק ובלי נשק. צעיר וזקן, נשים וגברים. אל תשכחו את הילדים, הם הראשונים שצפויה להם סכנת־כליה. גדוד־המשפחות של זורין יגן עליכם. סטארויאֶ־סאֶלו קוראת לכם.
השמועה על מחנה־המשפחות ביער הקיפה את כל הגיטו. יהודים התחילו מסתערים אל היער. אנשים ברחו מהעבודה, או שיצאו בלילה, בלי ליווי, בלי קֶשר. לכולם היתה משאת־נפש אחת — להגיע אל סטארויאֶ־סאֶלו. מלה זו עברה מפה לפה, וצילצולה — צליל־הצלה אחרון של אנשים שחרב חדה מונחת על צווארם.
ביער נתקבלו הבאים על־ידי הפארטיזנים. הבלתי־מוכשרים לקרב נשלחו למחנה־המשפחות של זורין, והמוכשרים־לקרב — אל גדודי־הלחימה.
למחנה־המשפחות היהודי נוספו יום־יום קבוצות חדשות. יערות סטארויאֶ־סאֶלו היו קטנים מדי, ונשקפה סכנת התקפה של הגרמנים. וזורין העביר את בסיסו ליערות־העד של נאליבוקי, בחסותן של ארבע חטיבות פארטיזנים.
במבצע־ההצלה של יהודי־מינסק השתתפו: נחום פלדמן, קומיסאר הפלוגה "סובאֶטסקאיה באֶלארוס"; שלום זורין, מפקד מחנה־המשפחות היהודי; המאיור סאֶמיון גַנזאֶנקוֹ, מפקד חטיבת "פונומאראֶנקו", הפולקובניק ואסילֶבסקי, קצין המטה של ארגון הפארטיזנים; הלויטנאנט ואסיל טורוב, מפקד הגדוד ע"ש "פארחומאֶנקו" והרבה פארטיזנים פעילים, יהודים ורוסים, שבאו ממינסק.

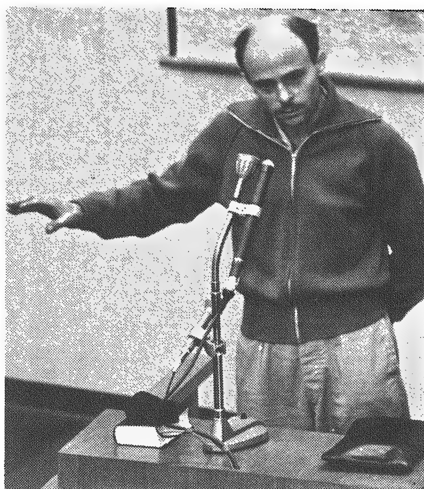

מסיבה פרטיזנית בבית זורין במינסק, במלאת 70 שנה
לשלום זורין. זורין יושב שלישי משמאל

חיים ברעם

"הגיטו ההאמבורגי"

חיים ברעם (היינץ בֶּהרֶנדט), יליד ברלין ואיש קיבוץ נען בארץ (1919-1975), היה אחד מן המעטים ששרדו מהגיטו המיוחד במינסק הכבושה שבו נכלאו יהודים מגרמניה, והיחיד שהותיר אחריו עדות כתובה על גיטו זה.
הפרקים המובאים להלן לקוחים מספרו "היכן היתה השמש?", תירגמה מגרמנית זינה כפרי, הוצאת הקיבוץ המאוחד ובית לוחמי הגיטאות, תש"ם.

חיים ברעם מעיד במשפט אייכמן, 1961

ב־18 בנובמבר 1941 בשעה 10 לפני־הצהרים עצרה רכבת "המפוּנים" מברלין את מהלכה. מינסק לפנינו — התחנה הסופית לרבים מאתנו. לבי מנבא לי רעות.
אחרי־הצהרים, בשעה שלוש בערך, נפתחו כל הדלתות בבת אחת, ולקרונות פרץ המון פרוע של אנשי־ס"ס לאטביים ובידיהם נשק בלתי־נָצוּר. "פורקים" את המטען האנושי שהובא: אנשים, נשים וטף מושלכים בברוטאליוּת מהרכבת. רשמים ראשונים של "קבלת־הפנים": מכות־אגרוף ובעיטות־רגלים. אנשי הס"ס דיברו לאטבית ורוסית. החלו להצליף בנו בפרגולים. התחלנו לאסוף את החפצים ויצאנו החוצה. הסתדרנו בשורות. הזקנים והילדים הוטענו על משאיות והובלו הלאה. אך אנו ברוּבנו הולכים ברגל, בליווי משמר חמוּש. אנו נכנסים העירה. העיר הרוסה כמעט כליל. שרידי הפצצות ושיירי שריפות עושים רושם מדכא. אחרי שעת הליכה אנו מגיעים לשכונה שכמעט כולה בקתות־עץ אופיָניות רוסיות. אי פה ואי שם מתבלט בנין־אבן פשוּט. ראינו יהודים רוסיים יושבים בבתי־עץ. לבסוף הגענו לגיטו מיוחד, מגודר, המאכלס יהודים מגרמניה. גיטו זה כּוּנה בשם "הגיטו ההאמבורגי", באשר הראשונים שהובאו אליו היו יהודים מהאמבורג.

זוֹנדר־גיטו

מקום השיכון הראשון שלנו היה בבית־ספר רוסי לשעבר. לכל חדר דחסו מ־50 עד 80 איש. בינתיים נצטוו כמה צעירים לגדור בתיל שטח נוסף מול גיטו־האמבורג, ולשם העבירו אותנו. גיטו זה כּוּנה "הגיטו הברליני". אף שכביש היה חוֹצה בין שני הגיטאות, לא היה שום איסור לעבור מהגיטו ההאמבורגי לברליני, ושני הגיטאות נחשבו לגיטו אחד.
תיכף ומיד נקבעו סדרנים, מעין שוטרים יהודים, שישגיחו על הסדר במקום. בשכונה הזאת היקצה לנו הס"ד חלקה גדולה מוקפת תיל דוקרני, שכונתה בשם ה"הומאני": "זונדֶר־גיטו" (גיטו מיוחד). יהודי רוסיה שוכנו מולנו בגיטו נפרד. התיַמרנו בלבנו כי לעומת יהודי רוסיה נזכה אנו ביחס טוב, אך עד מהרה נתברר כי היתה זו טעות מרה.

כ־14 יום לפני בוא הטראנספורט שלנו, שמנה 1050 יהודים, הגיע הטראנספורט הראשון מהאמבורג. בני האמבורג נתכבדו הראשונים בהקמת גדר־התיל. אחר־כך הגיעו הטראנספורטים למינסק בזה אחר זה, בהפסקות של ימים מעטים: מפראנקפורט על־נהר מיין, מברֶמֶן ומחבל הריין.

לפני המלחמה היתה במינסק קהילה יהודית גדולה, "אוכלוסיה יהודית", כלשון המינוח הרוסי. תושבים אלה היו רשומים בכל המשרדים כיהודים, בדומה לרישום המיַחד את כל בני הלאומים האחרים ברוסיה. לרוע המזל נפלו טפסי רישום התושבים בידי הגסטאפו, ובשל כך גם נתפסו כל היהודים. תוך זמן קצר ביותר נתמלא הגיטו. 90 אלף יהודים הוּצאו מבתיהם ונדחסו לתוך הגיטו. הותר להם לקחת תיקי־יד ופריטי־רכוש זעירים: כל השאר הוחרם על־ידי ס"ד.

בזונדֶר־גיטו צר היה המקום עקב גידולו על־ידי תוספת הטראנספורט שלנו. גם לפני כן היו הדירות מלאות מפה לפה. לכן מיקמו אותנו באורח זמני בבית־ספר, מִבנה בנוי מלבֵנים. אבל גם זה כבר היה מלא עד אפס מקום. בכיתה אחת שוכנו כ־15 משפחות. חנינו במסדרונים ובחדרי־המדרגות. כך צָפינו יומיים אל העתיד הבלתי־נודע.

בינתיים אין מה לעשות, ואנו משוחחים עם ה"שכנים". במקרה אומר לי "שכני" כי שם־משפחתו: הוא וַן־דֶר־וֶלדה, והוא שייך לטראנספורט מברֶמֶן. השם מוּכּר לי. אני מכיר את בן־אחיו, היינץ ון־דר־ולדה, וגם הוא פה. נפגשתי עמו. במצבנו העגום הזה — השמחה להיפגש עם ידיד־נעורים גדולה שבעתיים. זו היתה פגישה מאושרת ואומללה כאחת. הוא סיפר לי כי כאן נמצאים עוד חברים מבית־הספר באֶמדֶן: הֶרבֶּרט הַמבּוּרגר, קָרלה ון־דר־ולדה עם הוריה, מוריץ, ברנהארד ואידה דה־האאס עם כל קרוביהם. נוצר איפוא חוג קטן של ידידים שנפגשו מחדש אחרי עשר שנים.

לא זמן רב ניתן לי ליהנות מנועם הפגישה. קבוצה גדולה של גברים מטראנספורט ברלין הוצאה מתחום גיטו האמבורג. במרחק ק"מ מהגיטו הותקנה שוב גדר־תיל, ופונתה עבורנו חֶלקה גדולה. כאן תהיה דירתנו הארעית, כלומר כאן יחיו יהודי פראג, ברלין, וינה וּבּרֶמֶן. כל הטראנספורטים האלה, שכל אחד מהם מוֹנה 1000 יהודים, הגיעו ימים אחדים אחרינו. פה נפגשתי מחדש עם הזוג הוֹרטנֶר מוינה. בטראנספורטים — קשישים, נשים, נוער וטף. וכאן הוקצו לנו מקומות־מגורינו. האנשים השתדלו לגור משפחות־משפחות. מיטות לא היו בחדרים, והכל שכבו לישון על הרצפה הקרה, ללא מזרָן. היה שם בית־חולים קטן מצויד במיטות, ולשם הוכנסו הזקנות.

אנו — שבעה איש בחדר ששטחו 5 מטר מרובעים. ראשית־דבר, צריך היה לנקות את החדרים. הדיירים הקודמים בדירות אלו גורשו מכאן מְנֶה־וּבֵיה, וכמובן, לא היה סיפק בידם להשאיר חדרים נקיים. אין צינורות מים ואין חשמל. המים מוּבאים מבחוץ בעזרת משאבה. בימות החורף יש לה למשאבה זו מנהגים מגוּנים: היא קופאת מכּוֹבד המשא של הקרח, ומדי בוקר צריך לחצוב בקרח כדי להגיע למים. הקור אכזרי במיוחד החורף. מים לתה שהורתחו בערב — לבוקר קפואים כקרח.

לחימום החדרים השתמשנו בגזירי־עץ מהבתים ההרוסים המרובים. מראה הבתים ההרוסים היה כלאחר פוגרום. נוצות כרים מפוזרות סביב. חנוכיות ופמוטים זרוקים בכל פינה. מסתבר שהדיירים הקודמים הרסו כל שאפשר, כדי שלא להשאיר לגרמנים נכסים בעלי־ערך. ואמנם לימים נתברר לנו כי במקום זה היה לפני כן הגיטו הרוסי, שתושביו היהודים הוצאו להורג בראשית נובמבר 1941.

כעבור ימים אחדים הורכבה כיתת־גברים קטנה. אנשי־ס״ס הובילו אותנו לתחנת־הרכבת. הצטרפתי מרצוני לקבוצה זו, בתקוה להשיג דבר־מאכל כלשהו, כי הרעב מציק ביותר. בתחנה עומדים קרונות־משא רבים, עמוסים במזון ובמטענים. עלינו לפרוק את המטענים. השומרים מכבדים אותנו בצליפות שוטים, כדי לזרז אותנו ולהמריצנו לעבוד בקצב המבוקש. המטענים מכילים לחם, קמח תפוחי־אדמה, מרגרינה וכיוצא באלה. אנו פורקים מהקרונות ועומסים על משאיות.
ליד המטענים עומד איש־ס״ס וממיין את המטענים לפי היעד. אלינו לגיטו נשלחת רק הפסולת. ואילו מכונות־תפירה, מזרָנים במצב תקין, תנורים ושאר חפצים נשלחים בדרך אחרת: אל הס״ד.
נתברר כי הקרונות האלה הגיעו מברלין, והמטענים הם רכושם של היהודים מטראנספורט־ברלין. זה היה אותו המטען מעל 50 ק״ג שהיהודים הורשו למסור אותו כמשלוח מיוחד. מצרכי־המזון נמסרו ע״י הקהילה היהודית בברלין.
שלושה ימים היינו עסוקים בפריקת הקרונות בתחנת־הרכבת. אף שלא נחסכו מאתנו צליפות השוטים, עשינו את המלאכה ברצון, שכן ידענו כי שכרה בצידה: כיכר־לחם ומרגרינה בצהרים. גם בגמר העבודה, לפני ההליכה למחנה, היינו מקבלים איש־איש כיכר־לחם נוסף, ואילו בגיטו הוקצו לנו 200 גראם לחם לנפש כמנת־יומנו, ותרווד אחד, כחצי ליטר, של מרק מימי. איך התקיימנו על זה — אין להסביר. ואמנם המזון הדל גרם לתשישות רבה, והאנשים נפלו כזבובים.
בשעת הצהרים היה מגיע קצין ס״ד, מכריז על הפסקה בעבודה ומרשה לנו לקחת כיכר־לחם כל אחד וכן קוביית מרגרינה או דבש. דבש־דבורים ממש היה בקרונות. אכלנו הכל עד הפירור האחרון, כי הרעב היה גדול. היינו מתישבים על־יד החביות שבהן הבעירו מדורות של פחם למשמר הליווי, כי הקור הגיע עד 40 מעלות מתחת לאפס.
קצין ס״ד, לבוש פרווה, שאל אותנו מאין באנו ומהי הרגשתנו. הוא סיפר לנו ביוהרה כי הם הרגו 28 אלף יהודים רוסיים כדי לפנות מקום בשבילנו. אמר והצביע:
״הנה שם מולכם ערימה של גוויות״.
ואמנם, ראינו גבעה שמתוכה ביצבצו איברי בני־אדם.
כך שמענו לראשונה על השמדת יהודי מינסק, 28 אלף חללים בבת אחת. אבל היו גם אקציות נוספות קטנות יותר...
בינינו לבין היהודים הרוסיים קל היה להבדיל לפי הטלאי הצהוב. לבגדינו היה מוצמד טלאי צהוב ובתוכו האות J בלטינית (J=יהודי). שני טלאים כאלה לאיש קיבלנו עוד בגרמניה. אחד תפרנו על המעיל העליון, ואחד על הבגדים הרגילים בצד שמאל, על החזה. גם היהודים הרוסיים נשאו שני טלאים צהובים, אך אלה היו מוצמדים האחד מלפנים והשני על הגב, מצד שמאל. וכבר מרחוק ניתן להבחין ביהודי הרוסי לפי הטלאי שעל גבו.
לתאר את התנאים הסניטריים בגיטו — הרי זה בבחינת לעג לרש. לא היה שם אפילו בית־שימוש של שדה. לפיכך היתה עבודתנו הראשונה בגיטו — חפירת בורות קטנים. העבודה התקדמה בדי עמל, כי האדמה היתה קפואה ומאובנת. לא היו לנו כמעט מים, והיינו ממיסים שלג ומקבלים מעט מים מזוהמים לצרכינו. כתוצאה מכל אלה פרצו מגיפות בגיטו. מקרי מוות היו לדבר של יום־יום. לצורך הגשת עזרה רפואית, סידרנו אמבולנס פרימיטיבי. רופאים בגיטו היו די הצורך, אבל היה מחסור חריף במכשירים ובתרופות.
כשנגמרה העבודה ברכבת חיפשנו עבודות אחרות. בתוך הגיטו היתה רק עבודה אחת,

בסניטריות. כל אחד מאתנו חיפש עבודה מחוץ לגיטו. בעבודה עובר הזמן יותר מהר, וכן יש עמה סיכוי לקבלת מזון טוב יותר מאשר בגיטו.

בתי־עסק גרמניים שונים, שהקימו מפעלים בשטח־הכיבוש, היו מעוניָנים בכוחות־עבודה וחיפשו אותם בקרב כלואי המחנות. במשך הזמן הורכבו "קוֹמַנדוס" לעבודה. כל המסוגל לעבודה התיַצב אליהם. יחידות הלופטוואפה, הוואֶרמאכט, ס"ס, ס"ד, אורגניזציון־טודט*, עובדי־רכבת — כולם דרשו כוחות־עבודה יהודיים. כל יחידה העמידה לכך את צוות־המשמר הדרוש.

היתרון בקומנדוס היה האוכל שניתן שם והיה מזין יותר מזה שניתן בגיטו: 2 ק"ג לחם לשבוע, קצת מרגרינה וריבה, ויום־יום בצהרים ליטר מרק, לפעמים מימי, ולפעמים סמיך. בתחילה היו גם קומנדוס שעבדו בבתי־החולים הצבאיים במינסק. אבל כבר באביב 1942 ניתנה הוראה מלמעלה להרחיק משם כל יהודי. היו קומנדוס שבהם לא היו ליהודים דאגות־מזון, וגם יחידות־הצבא התנהגו כלפיהם באורח אנושי, יחסית. אבל בו ברגע שהדבר גונב לאזני הס"ד — בא לכך הקץ. הקומנדו פוזר, והקצין האחראי היה ננזף נזיפה חמורה. בעלי־מקצוע יהודיים היו מבוקשים מאוד, ולעתים קרובות הורשו לעבוד שעות נוספות ולקבל בתמורה עוד קצת לחם או מזון אחר.

הגרמנים סידרו לעבודה קבוצות מעורבות של יהודים מרוסיה ומגרמניה, שכן בין היהודים מגרמניה נמצא תמיד מישהו שהבין יידיש ושימש כמתורגמן. עבדנו שמונה שעות ביום. קיבלנו 2 ק"ג לחם לשבוע וליטר מרק בכל יום. המרק היה סמיך יותר מזה שניתן בגיטו, ולעתים היו בו גם נתחי־בשר ועצמות. קיבלנו לפעמים גם קצת ריבה ומרגרינה.

עבדתי כמסיק כמה חודשים. באפריל, כשנעשה חם, העבירו אותי לקבוצת הובלה. גם עבודה זו נפסקה וחזרתי לגיטו מחוסר עבודה.

אשתי עבדה באותו זמן במחסן בגדים. היו נוסעים במכוניות להוביל בגדים לחיילים. מאחורי החזית נתפרשׂה עיר צבאית ממש, שעבדה לשם אספקה לחזית.

הגיטו שלנו גדל. עד סוף 1941 הגיעו משלוחים נוספים של יהודים מגרמניה, צ'כיה ואוסטריה, מפראנקפורט, בּרין, וינה, בּרֶמֶן ועוד, בסך־הכל 7 טראנספורטים, ומספרנו גדל עד 7,500 איש.

לשם מה העבירו יהודים מגרמניה למינסק — לא הוסבר לנו. אולי רצה היטלר לעשות את גרמניה נקיה מיהודים, "יודנריין", ולכן שלח אותם, ראשית כל, לפולניה ולרוסיה.

שאלנו פעם קצין ס"ד, מה יהיה גורלנו לאחר המלחמה, והוא השיב: "אתם תישארו ברוסיה, שתהווה חלק מגרמניה הגדולה".

בהתחלה היה קיים חַיִץ לשוני בינינו לבין יהודי מינסק. יהודי מינסק דיברו רוסית ויידיש, ואנחנו לא הבינונו יידיש. אך לאט־לאט תפסנו והבינונו מלשונם, והקשר בינינו נתהדק. עקב המזון הלקוי, חיפשנו דרכים להמיר את חפצינו במזון, והיהודים הרוסיים עזרו לנו בכך. רוסים היו מגיעים עד לגדר, כי השמירה לא היתה קפדנית ביותר. היו מביאים מצרכי־מזון, לחם, תפוחי־אדמה ולפעמים גם עוף. אנחנו היינו נותנים תמורתם בגדים, סדינים, שעונים, טבעות. בהתחלה, עקב המחסור בבגדים ובלבנים ברוסיה, היינו מקבלים תמורתם כמויות־

* אורגאניזאציון טודט, שירות־עבודה גרמני על שמו של מיניסטר־החימוש הנאצי פריץ טודט. בנה כבישים, שדות־תעופה ומיתקנים אסטרטגיים אחרים. ניצל את כוח־עבודתם של פועלי־כפיה רבים בני כל עמי אירופה, ובהם מאות אלפי יהודים. רבים מהם הומתו עם גמר העבודה. להלן בראשי־תיבות: או"ט.

מזון גדולות יחסית. לאחר מכן נוצרה כעין אינפלציה של בגדים, ושֶוְיָם ירד פלאים. במשך הזמן התרגלנו אל מנת־חלקנו הקשה. מי שעוד מסוגל איכשהו לעבוד — היה משתדל שיצרפוהו לקומנדו. בגיטו נשארו רק עובדי המינהל או זקנים וילדים, שהיו מצפים לקרובי־משפחתם כי יביאו להם מעבודתם משהו אכיל.
בחורף 1942 עצר הס״ד את ראש הגיטו שלנו, ד״ר פראנק. ההתרגשות היתה גדולה, ביחוד משום שאיש לא ידע מה סיבת הדבר. שבועות רבים לא נודע דבר על גורלו. רק כעבור חָדשיים הוכנסה דרך שער הגיטו עגלת־שלג רתומה לסוס (בלי עגלון) שדהר דהירה חָפשית. הסוס נעצר על־ידי השומרים היהודיים בגיטו. על עגלת־השלג מוטל היה אדם בעל זקן מגודל פרא, והגאים בלתי־מובנים נפלטים מפיו. הוזעק רופא, וזה זיהה את צרור העצמות שעל העגלה, כי זהו ד״ר פראנק. מיד הועבר ד״ר פראנק לבית־החולים של הגיטו, ושם הוגשה לו עזרה רפואית נאמנה, כדי להחזירו לאיתנו, וגם לשמוע מפיו מה אונה לו. אך כל המאמצים היו לשוא. למחרת נָדם גם המלמול הבלתי־מובן. ד״ר פראנק נפח את נפשו.
על הגיטו שלנו ״בֶּרלינר גיטו״, שמרו יהודים מגרמניה. קראו להם ״אורדנֶר״, סדרן. יומם ולילה עמדו ליד שער הגיטו משמרות שהתחלפו מדי שעתיים. בלי רשות ס״ד אין לצאת ואין לבוא. כל גבר השתתף בתור אחת לשבועיים. משמרות־הלילה היו קשות במיוחד. יחידת־השמירה היתה מתיצבת בחדר־השמירה שבו מוסק בצמצום תנור־פח קטן ומעלה עשן. הממונה על השמירה היה קורא בשמות ששת אנשים שהגיע תורם, ואלה היו חייבים לעמוד בחוץ שעתיים, לפעמים אף בקוֹר של 45 מעלות מתחת לאפס.
בגיטו הברליני היו שני שערים. כל לילה עמדו שני שומרים על־יד כל אחד מהם, ועוד שניים היו מסיירים ברחובות הגיטו. למחרת היו כל השומרים יוצאים לעבודה בקומנדו שלהם. רק הממונה על השמירה נחשב כעובד קבוע ורשאי היה לשבוֹת מעבודה.
למרות השמירה, הצליחו שני אנשים לבושי־מדים לחדור באחד הלילות אל הגיטו. הם נכנסו לתוך ביתנו, הצליפו במגלבים על הישֵׁנים לתומם, ודרשו שעוֹנים וכסף. באגרופים, בצליפות־שוט ובניבול־פה שיתקו את דיירי הבית והשיגו את מבוקשם. כשנמסר למחרת על המקרה לס״ד, נאמר לנו כי בשעות הלילה מוּתר לנו להתגונן גם בכוח האגרוף.
באביב 1942 נתבקש הגיטו הגרמני לספק 50 נהגים לעבודה. נהג הרי זה ענין רב־סיכוי! וכל היודע לנהוג — התיצב. אמנם, גם לי היה רשיון־נהיגה, אבל בשנת 1938-1939 נאלצו כל היהודים למסור את רשיונותיהם לרָשויות, ולמעשה לא נהגתי מעולם במכונית. לא ראיתי איפוא את עצמי מועמד להתיצב למשימת־נהיגה. התארכו הימים, ועל גורל הנהגים לא שמענו עוד דבר.

בחדרי גר בחור צעיר עם אמו הזקנה, ושמו יו נאם. פועל־תחבורה היה בעבר, בעל גוף חסון, אך עשה רושם של טיפוס מפוקפק. ערב אחד גילה לי את סודו: הוא ואשה אחת ועוד צעיר אחד יברחו בקרוב. שמא נכון גם אני להצטרף? ברם שני מלוויו לא נראו לי, וגם תכניתו נראתה בעיני כחסרת סיכוי. סירבתי איפוא, אף שגם לי קסם החלום לזכּוֹת בחוֹפש.
מקץ שבוע, בשעת הספירה בבוקר, נתברר כי חסרות שלוש נפשות. כל בוקר היו סופרים את תושבי הגיטו, ומהנהלת הגיטו נתבעה אחריות בשל כל פריצת גדר בגיטו. ואכן, דבר הבריחה נודע לס״ד. מיד נערכו חיפושים, ומשמרות ס״ד התחילו סורקות את מינסק וסביבותיה. נוסף על כך תבעה הס״ד מההנהלה לערוך רשימה של 300 יהודים שישַמשו כבני־ערובה. אם תוך שלושה ימים לא יימצאו שלושת הבורחים, יומתו אלה ביריה, למען יראו וייָראוּן. הנהלת הגיטו לא היה לאל ידה למנוע את האסון, והיא הכינה רשימה של 300

איש, רובם זקנים וחולים ומסרה לידי הס"ד. המתח גבר, והכל ציפו ל"נס". והנה הגיע היום הרביעי, הוא היום שנועד להמתת ה־300. זה היה, כמדומה, יום א'. לפני הצהרים נכנסה משאית טעונה אנשי־ס"ס לתוך הגיטו. מפקד הס"ד הופיע בהנהלת המחנה ונתן פקודה שכל תושבי הגיטו יתיצבו מיד בגיטו האמבורג, בכיכר הגדולה. כיכר הגיטו נתמלאה יהודים מפה לפה. לאחר שהכול התיצבו, גררו אנשי ס"ס שלוש דמויות כבולות מהמשאית. מפקד הס"ד נשא נאום קצר, חזר והדגיש כי כל בריחה היא חסרת סיכוי, וכי בעבור כל נמלט שלא יוחזר — יוצאו להורג 100 יהודים. שלושת הבורחים בישי־המזל חלצו את נעליהם, וקלגסי הס"ס עומדים מולם הָכֵן עם רוביהם. היירי הרעים ושלושת הצעירים צנחו מתים. הבורחים נתפסו במרחק של 20 ק"מ ממינסק. כיוָן שלא ידעו לא יידיש ולא רוסית, לא יכלו לבוא בקשר עם שום אדם. ו־300 יהודים זקנים וחולים — חייהם הוארכו קמעה.

בשעה 4.30 בערך חוזרים הקומנדוס אל הגיטו. שומרי היחידות פוקדים את הנכנסים איש־איש לפי מספרָם. האנשים הולכים ל"דירתם" ומסַפרים לשכניהם את חוויות יומם. אלה שעלה בחלקם ל"ארגן" משהו בשעת העבודה, מכינים ארוחת־ערב צנועה. האחד מביא קצת עצי־הסקה, השני השיג משהו בסחר־חליפין. לחיילים הגרמניים יש כאן הזדמנות להשיג בזיל־הזול סחורה אשר במולדתם היתה עולה להם בהון־תועפות. עבור כיכר־לחם או כל מצרך מזון אחר יתנו היהודים מכל אשר שׂרד להם. מי שלא השיג דבר במקום־עבודתו, או מי שאין לו "קשרי־מסחר", הולך אחרי העבודה לגדר של הגיטו, שם מצפים לו כבר הרוסים. הללו מביאים אתם חמאה, גבינה, תפוחי־אדמה וכיוצא באלה. פעם החלפתי מַפת־שולחן חדשה בחמישה תפוחי־אדמה קפואים. מרק תפוחי־האדמה בשביל אשתי ובשבילי רק היקהה במקצת את כאב הרעב. פעם אחרת התגנבתי לשטח־ההפקר, ובעבור סדין גדול וטוב קיבלתי מאיכרה רוסית תרנגול קטן. היה זה מזל לא־רגיל, שזיכה אותי ואת אשתי בארוחת־צהרים למשך שלושה ימים תמימים. סחר החליפין היה פיקוח־נפש ממש, אך כרוך היה בסכנה רבה. כשבוע אחרי ה"עיסקה" שעשיתי, הרג שוטר באותו המקום ביריה אשה שנתפסה בעיסוק־החליפין.

בחורף הקר של 1941-42 היה הכרח להצטייד בעצי־הסקה. ימים על ימים שוטטתי בשטח־ההפקר שבסמוך לגיטו. איש לא היה בא לשם, כי לא היה שם דבר מלבד הריסות של בתים. משם אפשר היה להוציא עצים להסקה, אבל בלי כלי־עבודה מתאימים לא היתה כל הטירחה נותנת אלא תוצאות דלות.

על־יד ביתנו עמד אָסם פתוח וריק. מעל הבנין כולו התנשאה עליית־גג. טיפסתי בחבל אל עליית־הגג, בתקוה למצוא דבר־מה הכָּשר להסקה. חיפשתי וגם מצאתי. אחר־כך נגלתה לעיני לא הרחק קרן־אור. התקרבתי וגיליתי שם חדר עזוב, שדלתו הנעולה הובילה אל הרחוב. באותו החדר היו שולחן, מיטה, כיסאות וארגזי־קיר. כן היו שם חיתוכי־עץ וכלי־מטבח כגון סירים, צלחות, סכו"ם ועוד. הכל היה משומש וישן, אבל לגבי היו אלה חפצים שמזה חודשים רבים לא זכיתי לראותם. בעמל רב הוצאתי משם דבר אחר דבר, וכך הצלחתי לרהט במידת־מה את חדרי ולשַוות לו צביון ביתי. את כלי־העבודה שמצאתי מסרתי לבנאי אָדֶל, שהמשיך גם בגיטו במקצועו ועסק בתיקוני מיבנים, תמורת המכשירים קיבלתי ליטר מרק נוסף לארוחת־הצהרים יום־יום במשך חודש ימים.

בראשית חיי הגיטו קיבלו פועלי הקומנדוס גם את מנת־הלחם המוקצבת בגיטו נוסף על מנתם שקיבלו בקומנדו. אחר־כך זה נפסק. תושבי הגיטו שלא יצאו לעבודת־חוץ קיבלו כמנת־יום 200 גראם לחם ותרוָד של מרק. לרוב, העלָה הלחם עובש. אם הלחם היה מעופש

מאוד, הוגדלה המנה ל־400 גראם, ועל־כן העדיפו האנשים לקבל לחם זה, בשל התוספת במשקל.
הקור, הרעב, והֶעדֵר עזרה רפואית תקינה תבעו את קרבנותיהם מדי יום ביומו. ד"ר קמינסקי מברלין נמצא יום אחד מת במיטתו, קפוא מכפור.
זמן־מה היה תפקידי להביא את חפצי המתים לפילוּי כינים, ועבודה זו העסיקה אותי כל היום כולו. האוכל הקלוקל גרם לי צרבת, ולא היתה תרופה למכה. הסבל והמצוקה בגיטו היו ללא נשוא, והחלטתי לצאת לעבודת־חוץ.

לופטגאו "מ"

לופטגאו (מרחב אווירי) "מ" [מינסק] היתה ממונה על כמה וכמה יחידות צבאיות שהוצבו במינסק וסביבותיה. אני הגעתי לקומנדו של ה"הוכהאוז" * ששימש לפני המלחמה כבנין הממשלה במינסק. קראו לו גם בית־לֶנין, על שם פסל ענק של לנין שעמד לפני הבנין והיה מכוסה כולו ביריעת־אברזין. בבנין זה רוכזו המַטות של כל חטיבות הצבא: לופטוואפה, ואֶרמאכט, עובדי־רכבת וכן הלאה. הבנין, ששָכן במרכז העיר, נבנה בסגנון חדיש ביותר. משמרות חיילים שמרו על כל כניסותיו. קצת מופרש ממנו עמד בית־ההסקה שלו, ובו עבד הקומנדו שלי. ניסרנו גזעי אילנות כרותים במסור עגול. אחר כך היה עלינו לחטוב את הנסרים לעצי־הסקה. העבודה היתה קשה, ולעשותה בחוץ במשך 8 שעות, בקור של 40 מעלות מתחת לאפס — היה תענוג מפוקפק למדי. קרון עצים שנתמלא — הוסע מיד לבית־ההסקה והוטל שם לכִּבשָן. זה היה הרגע היחידי שחשנו קצת חום, אבל מיד גורשנו החוצה בגידופים ובמכות. בתוך בית־ההסקה פנימה עבדו עובדי־רכבת.
כמעט כל שבוע הגיעו רכבות עמוסות גזעי עץ, והיה עלינו לפָרקן. גם יהודים רוסיים הועסקו ב"הוכהאוז", הן כבעלי־מקצוע והן כפועלי־עזר. נשים היו מעטות בקומנדו שלנו. ראש הקולונה שלנו היתה אילזה שטיין, נערה יהודיה כבת 18, נאה וחיננית, שהיתה אחר־כך פילגשו של אוֹבֶּרלויטנאנט שוּלץ, הקצין הממונה עלינו. שולץ זה היה צרחן, אנטישמי, סאדיסט, נטול צלם־אנוֹש.
זמן־מה עבדתי עם אדם מזדקן בשם ואלאך, יהודי מפראנקפורט על־נהר מַיין. באפו היה לו, מטעמי בריאות, נזם־זהב קטן, שבָּנו עורר תמיהה, אך לגרמנים שימש עילה ללעג ולקלס. כיוָן שכולנו סבלנו מתת־תזונה, מאפיסת־כוחות, ניצלנו כל אפשרות וכל הזדמנות למנוחה. חלק מהחברים היה עומד ונח, ובו בזמן היו היתר עובדים, כדי ששאון המכשירים יישמע למרחוק. כך גם נהגנו בחפירה. אני עובד באת ובמכוש, וחבר עומד וסח לי משהו. פתאום הופיע שולץ באקדחו השלוף ומשתער על האוּמלל בבעיטות בפרצוף ובחרפות: "חזיר יהודי, טינופת מזוהמת... אֶתלה אותך". כיוָן שהתעסקתי במכושי, ניצלתי מהתפרצות זעמו הסאדיסטית.
השתמשו בנו גם לעבודות אחרות. כשהיו מגיעות לפנות־ערב משאיות טעונות תפוחי־אדמה, נדרשנו לפָרקן במהירות המירבית, תחת מטר של מכות. היה שם טוראי־ראשון קטן־קומה, משרתו של שולץ, שהיה מַזִּקה בכול את אדוניו, ובהנחתת מכות אף עלה עליו. ממנו ספגתי גם אני בעיטות לא מעטות. אף־על־פי־כן היתה פריקת תפוחי־אדמה עבודה כדאית. כל הכיסים נתמלאו עוד תוך כדי העבודה, ובהזדמנות נאותה — גם תרמילי הנמצא אתי

* "הבית הגבוה" — בית־השלטונות, הבית שבו שָכנו מטות הזרועות השונים של צבא־הכיבוש הגרמני.

תמיד. עם גמר העבודה היינו יוצאים מיד לדרך חזרה, למחנה. אם לא היו תפוחי־אדמה, הייתי לוקח איזה בול־עץ, וגם לכך שימש התרמיל.
אורך הדרך מהגיטו לבית־לנין היה כ־2 ק"מ בקירוב. בקולונה שלנו היו כ־80 איש. כאן הכרתי גם את גרהארד כהן, בן האמבורג, גבוה ובלונדיני, שנתחבב עלי במיוחד. אף שהיה בן 18, עדיין נראָה כילד. בדרך הביתה מבקשים אנו לשמוע חדשות, ואמנם גם שמענו: טובות ורעות, אמת והזיות. הרעות כמעט תמיד נכונות, אך הטובות רק בנדיר יש להן יסוד־מה.
בינואר 1942 פשטה השמועה כי נשוחרר על־ידי הצלב האדום השוודי ויעבירו אותנו לשוודיה. איש־איש והיֶדע שלו: אחד ראה את הצלב האדום השוודי ברחובות מינסק; שני ידע שמתנהל משא־ומתן; לשלישי נודע כי פעולת השחרור תסתיים תוך שלושה חודשים. שמועות כאלו וכיוצא בהן פרחו בגיטו. ואנו, השומעים, מתאזרים שוב עוז, חיים בתקוות, ומחשבים קיצין, מתי נצא מגיטו־מינסק לכל המאוחר... רק פרט אחד לא נלקח בחשבון, כי כל אלו אינן אלא שמועות־שוא, פרי דמיון פורח.
כיוָן שכל ידיעותינו הן מפה לאוזן, ושום עיתון לא בא לידינו, מועטות ומוטעות גם השערותינו על מהלך הקרבות, וביחוד שגם העתונות הגרמנית אינה נאמנה אף כמלוא הנימה לעובדות בזירות המלחמה. המקומות הרבים לאורך החזית הרוסית הם לגבינו שמות בלבד, משמעותם המכרעת אינה ידועה לנו, וכל תקוותנו היא — התמוטטות של חילות גרמניה. רק זו עשויה להביא לשחרורנו.

הפשרה

לא נותרו לי עוד ימים רבים בלופטגאו "מ". כבר בימי הקרה, בינואר 1942, כאשר צעדנו שוב ברחוב הראשי שבו שוכן ההוכהאוז, שמתי לב כי כל המכוניות בכביש עשו דרכן במפותל, והדבר היה תמוה בעיני. רק אחר־כך, כאשר התבוננו היטב, הבחנו בגוויות הרבות שהיו פזורות על־פני הכביש. ועוד ראינו כי גם על האילנות משני צדי הרחוב תלויות גוויות, שתיים־שתיים על כל עץ, פעמים גם שלוש. אני עצמי ספרתי 50 תלויים.
בערב, בדרך הביתה, נודע לנו מה קרה. יחידת פרטיזנים גדולה פרצה לעיר ותקפה את ההוכהאוז. ההתקפה נכשלה. החללים נפלו בכביש, והשבויים ניתלו על האילנות לאות־אזהרה.
מזג־האויר מתחלף לפרקים. הנה פושט קצת החום, השלג והקרח נמסים, אחר־כך שוב קופא הכל. יום אחד בוץ, למחרת שוב קרח. אלה הם אותות המבשרים את בוא האביב. אנו עומדים בחודש שבו חל חג הפורים. יהודים שומרי־מסורת אמרו לי שהדבר אירע ביום הפורים, והללו בקיאים בכך יותר ממני.
אנו מגיעים לרחוב המוביל אל הגיטו שלנו, וכבר מרחוק מבחינים כי אנשי־ס"ס מעכבים את הקומנדוס בזה אחר זה ורושמים רשימות. הם משתהים יותר על־יד אותם הקומנדוס שבהם נמצאים יהודים רוסיים. מוציאים מהן אנשים מספר ושולחים לרחוב צדדי. שם כבר עומדים מאות אנשים בתורים ארוכים. כך נעצרות כל הקולונות, אנשים מספר מוצאים, והשאר נשלחים חזרה אל הגיטו.
למחרת נודע לנו כי נורו 15,000 יהודים רוסיים. שלוש יהודיות רוסיות שהבחינו, כנראה, בסכנה מראש, נשארו ללון בבית־ההסקה. גרמני אחד הסתיר אותן שם.
עם חילוף מזג־האויר שוב לא היה צורך במספר עובדים גדול בבית־ההסקה. שולץ פיטר

רבים מאתנו ושלח למחסן־רהיטים של הלופטוואפה בקירבת מינסק. באותו מקום נשארתי כשלושה שבועות. כיסאות, שולחנות וארונות פורקו ממשאיות והוטענו עליהן. גם זו היתה עבודה קשה. מאחר שבגרמניה עבדתי קרוב לשנה בסלילת כבישים, יכולתי להתיצב עתה לעבודה של תיקון מרצפות פגומות בחצר המחסן. באופן כזה התחמקתי מהרדיפות והנגישות של החיילים.

לא ידעתי כמה זמן עוד אחזיק מעמד ברעב. ידידי סיפרו לי אחר־כך כי בעיניהם כבר נגזר דיני למות מיתת־רעב: מתחת לעיני כבר פשטו כתמי הלובן, סימן למיתת־הרעב הממשמשת ובאה.

עכשיו הנצו כל מיני עשבים, סרפדים ועלים צעירים. קטפנו ובישלנו אותם עם תפוחי־אדמה בודדים. טעמו של תבשיל זה לא היה עָרֵב ביותר, אבל הרעֵב אינו רשאי להיות בַּררן. העיקר הוא — שמשהו ממלא את הקיבה הריקה, לכל השאר אין שום חשיבות, אפילו אם "אוכל" כזה מקָרב את המוות.

גם תיקון המרצפות הגיע לקיצו, ושוב נותרתי בלי עבודה. נשארתי איפוא בגיטו והתעניתי בצרבת. ברם לשבת במנוחה לא הניחו לי. צריך היה לפַנות שלג ובוץ. הימים כבר היו חמים, אבל האדמה עדיין היתה קשה כאבן.

מזמן כבר סגרו את האָסם שממנו גררתי את ריהוט חדרי וצידוֹ. באחד מימי ראשון, ביום שמש בהיר, נצטוו כל הגברים להתיַצב מול הנהלת הגיטו. שוב ירד שלג, ואספו את כל עגלות־השלג שניתן להשיג. שכוב הייתי במיטה, ומישהו סיפר לי מה עמדו לעשות. בימי החורף הקרים לא קברו את המתים. האדמה היתה קפואה וקשה מדי. האסם הקרוב שימש מקום איסוף לגוויות שנערמו זו על גבי זו בערימות גדולות שמילאו את החלל כולו. עתה הגיע הזמן לקָברן בבורות שנחצבו באדמת בית־הקברות היהודי שבקירבת הגיטו. תור של עגלות־שלג, טעונות גוויות, נשתרך ברחוב בדרכו אל בית־הקברות. התחבורה נדה כמטוטלת, קבוצה באה — קבוצה יוצאת. כך הובאו מאות מתי הגיטו למנוחתם האחרונה; בלי תפילה, ובלי שידענו מי ומי המתים.

קומנדו "פַּנצֶרקַזֶרנה"

קצתי במצוקת הגיטו. חשתי שאני עומד לגווע ברעב. חודש מאי חולף ועובר. ידעתי כי זה זמן־מה קיימים קומנדוס הצמודים למקומות העבודה. הקומנדוס האלה שוכנים מחוץ למינסק. בשל קשיי התחבורה נשארים העובדים שם לגור במקום־עבודתם, בצריפים, ואינם חייבים לחזור לגיטו. בצריפים עומדות מיטות־עץ דו־קומתיות עם שקי־קש ושמיכות.

בהנהלת הגיטו הברלינאי יושבת בחורה שנזדמן לי פעם לשוחח אתה, והיא נוטה לי חיבה. ביקשתי אותה שתשתדל להשיג לי עבודה באיזה קומנדו־חוץ. היא עשתה כמיטב יכולתה. כשבועיים לאחר־מכן הורכב קומנדו חדש. איש האורגניזציון־טודט בורר לו עובדים. ודאי זקוקים לאנשים חזקים, ואני, שלד העצמות, נושם עמוקות וממלא ריאותי אויר, כדי להיראות כאיש חזק. ואכן, נתקבלתי לעבודה, אבל לא בזכות ניפוח ריאותי, אלא משום שהפצרתי רבות באיש הזה. הגרמני הזה נתגלה אחר־כך כמלאך־אלוהים ביחסו אל היהודים. דרגתו דרגת פֶאלדפֶאבל ושמו פרידריך שארפֶא, כינויו "פִּיטֶאַ" ומוצאו מהאמבורג.

ביום ה־18 ביוני 1942 הביא אותנו פיטא אל הפאנצֶרקאזֶרנה (קסרקטין של חיל־השריון — שטח גדול של קסרקטינים רוסיים עם בתי־לבֵנים גדולים. כאן שוכנו שבויים רוסיים

רבים. הם גרים בשניים מהבתים, ועובדים בפרך יום־יום. בשאר הבתים גרים חיילי הוואֶרמאכט ואנשי או"ט, מפקֶדֶת או"ט המכונה פרוֹנטלייטשטֶלֶא והשוכנת בבנין נאה. באותו בנין נמצאים גם מטבחי האו"ט והוואֶרמאכט. לשיכוננו הוקצו בקצה השטח — 4 צריפים. אין אנו היהודים הראשונים במקום. כבר נמצאים פה כמה פועלים מקצועיים יהודיים שאו"ט גייסם: מאקס מָרוֹיצקי — נהג דחפורים; פאוּל אדלר מצ׳כוסלובקיה — נהג־קטר; ונוסף לאלה ראש־הקולונה לוֹתאֶר באוּאֶר, גם הוא מצ׳כוסלובקיה, ועמו קבוצת פועלים קטנה לכל סוגי העבודות. עם קבוצתנו החדשה אנו מונים כאן עכשיו 120 יהודים, נשים וגברים.

במחנה זה עבדו כ־128 יהודים מגרמניה ומרוסיה. לאט־לאט נקשר קשר בינינו. אנו התחלנו להבין קצת יידיש, והם — גרמנית. הם היו אנשים אינטליגנטיים. הקימו שם בנְיָנים רבים. כל בנין היה מוחזק בידי פירמה אחרת. כל בעל־פירמה היה מתמנה באופן אוטומטי לקצין, קאפיטאן, סגן או סגן־משנה. הם קיבלו אוכל גרמני. גם מצבנו השתפר מבחינת המזון. אנשי־או"ט היו מוסיפים לנו משלהם על המזון שקיבלנו.

אני עבדתי בחפירת יסודות לבנין. בקבוצתי עבדו כ־20 גברים. הממונים עלינו כשומרים היו מייסטר־או"ט "פיֶטאַ" או מייסטר או"ט וילי שייבאֶ, אנשים טובי־לב, וביקשו להקל עלינו במצבנו העגום. הם עזרו לנו כמיטב יכולתם, ואפילו נתנו לנו חלק ממנת־מזונם. טוב־מזג במיוחד היה וילי שייבאֶ, ובכל הדרכים ניסה לשמור עלינו מכל רע. ברצון היה לוגם וודקה. גם אחרי שהועברנו לחברה אחרת, "שאֶפאֶר את ואלקר", הייתי נפגש בערבים בחשאי לעתים קרובות עם וילי. היינו משוחחים כאחים. למרות היותו גרמני, רחשתי כלפיו אֵמון מלא. היתה לי ההרגשה שבסתר לבו היה קומוניסט. אותה ההרגשה היתה לי גם לגבי פיֶטאַ, כיוָן שנאצים לא נהגו מעולם ביהודים בצורה אנושית כל־כך, כפי שעשו זאת שני ידידי־היהודים האלה.

בהתחלה כללה ארוחת־הצהרים שלנו מרק קליפות תפוחי־אדמה, שבו נתבשל משהו, ואכלנוהו בבחילה. אחרי־הצהרים ניתנו לנו 250 גראם לחם עם קצת ריבה או סירוֹפּ. מלבד היהודים המתגוררים במקום היתה אצלנו גם קבוצת יהודים שהוּבלה מדי ערב חזרה לגיטו. באמצעות האנשים האלה עמדנו בקשר־מכתבים שוטף עם הגיטו. גם ידידי מוריץ דה־האאס עבד בקבוצה זאת. הוא לקח תמיד את מכתבי לאשתי, והביא לי "דואר" ממנה. ערב אחד חזרה הקבוצה הזאת אל הקסרקטין בשעה מאוחרת. זה היה בסוף יולי 1942. שלושה ימים לא הורשו אנשי הקבוצה להיכנס אל הגיטו. רק ביום הרביעי התיר הס"ס את כניסת כל הקומנדוס והקולונות לתוך הגיטו. היתה זו שיבת־אֵימים. שלושה ימים השתולל הפוגרום בגיטו. 35-30 אלף יהודים קיפחו את חייהם בשחיטה הזאת. כל משפחה קוננה על מתיה. גם על אחותו של מוריץ דה־האאס ועל הוריהם עלה הכורת.

אביו של ידידי גרהארד הופמן נצטווה להתייצב בקולונה של 50 גברים לסילוק הגוויות, וכך היה עֵד לפשע. למחרת קיבלו הוא וחבריו חופשה לכמה שעות, בתנאי שיחזרו למקומם בדיוק נמרץ. השעה הקלה הזאת הספיקה לאביו של גרהארד, כדי לסַפר לאשתו ולבניו על כל מה שחזו עיניו במשך היומיים האלו ולהיפרד מבני־משפחתו לעולמים. הוא וכל הקולונה שלו נעלמו לעד. גם העלמה האהן, מחֶבל הריין, קיבלה בשורת־איוב על אָבדן כל משפחתה. מנהל־העבודה שלה, אוֹבֶרטרופפירר הוף, עמד נבוך בפניה לשמע סיפורה, ניסה לנחמה והבטיח כי יירה כדור בראשו אם גרמניה תפסיד במלחמה. חרפה כזאת, שגרמנים ישחטו בצורה כזאת אנשים חפים מפשע וחסרי־אונים, לא יוכל לשאת. הוף זה היה חבר ותיק

במפלגה הנאצית, אבל את מה שהנאצים עוללו פה לא יכול היה להעלות על דעתו.
מכאן ואילך תכפו הידיעות על רציחת יהודים בגיטו. שמו של האופטשארפירֶר ריבּאֶ הפך להיות שם־נרדף לאימה ולרצח.
בקיץ 1942 פשטה השמועה כי ראש הקולונה שלי לשעבר מבית־ההסקה של ההוכהאוז, אילזה שטיין, עם אחותה, עם אוברלויטננט שולץ ועם יהודיה רוסיה אחת וטייס רוסי שבוי נמלטו באוירון שכּוּר אל הרוסים מעבר לקו החזית. בתגובה על כך נורו כל אנשי הקולונה עם קרובי־משפחותיהם בידי הס״ד. אקציה זו הפילה שוב מאות חללים. מה מידת האמת בשמועה זו — אינני יודע.
באופן יחסי, פסחו עלינו, על דיירי הפאנצֶרקאזֶרנה, בעת האקציות הגדולות. אף־על־פי־כן היו חיינו תלויים לנו תמיד מנגד. התפרעויות מקומיות מצד הנאצים באו״ט לא חסרו מעולם. אלו היו אמנם מעטות, אבל הספיקו להפוך את חיינו לגיהינום. במיוחד יש לציין את רוצח־היהודים הנודע שמידט, איש על סף החמישים, שמעשי־ברוטאליות היו לו לחם־חוק. ביהודי אחד ירה ליד בור־האשפה של המטבח, והלה נפגע ונפל ישר אל הבור.
אוגוסט לאנגה לא חסך מאתנו ״מתת־יד״. ספגתי ממנו מהלומות־אגרוף ובעיטות־רגלים רבות, ישר בפרצוף, שעה שניטל עלי להביא קפה לאנשי חברת ״שאאדה״. מַבע־פניו המטומטם והציני אינו מש מזכרוני עד היום הזה, גם לאחר שתי עשרות שנים.
על פאנצרקאזרנה הוטל לבצע תכניות גדולות של בניית אולמי־הרכָּבה גדולים. מכל חלקי אירופה הובאו כוחות־עבודה. שבויים רוסיים מסמולנסק, פולנים ובֶלגים צורפו לַבנִיָה. אחרי הפעלת אולמי־ההרכבה, תפסו יחידות הוואֶרמאכט את השטח, ואז בא הקץ לביקורי אצל וילי שייבאֶ. הדרך אליו, שעברה ליד האולמות, היתה מעתה חסומה לפנַי.
מיד אחרי הפוגרום הגדול העברתי את אשתי אלינו. היא עבדה בחברת ״מאקס שאאדה״, באיזה מחסן בגדים, בהובלת מדים לחיילים. זמן קצר אחרי־כן נאסרה בידי ס״ד, כמדומה, על שום שניסתה למכור את טבעת־הנישואין. היא הועברה לבית־הסוהר במינסק. מאז לא נודע לי דבר עליה.
לאט־לאט, בשל העבודה הפיסית הקשה, התפוררה הקולונה שלנו. היה עלינו להעביר צינורות כבדים של הסקה מרכזית מהמחסנים של המחנה אל מקום הבנִיָה. אחד־אחד כרעו האנשים תחת כובד משאם, והאנשים העדיפו לחזור לגיטו. לבסוף נשארתי היהודי היחידי במקום. מזכיר החברה הבטיח לי להשיג לי מקום עבודה כמסיק־תנורים בחורף, אם אחזיק מעמד עד גמר העבודה הנוכחית. כיוָן שזכרתי את תלאות החורף הקודם, קסם לי מאוד הסיכוי לזכות במקום־עבודה כזה.
החורף הקדים לבוא, ורוצח היהודים שמידט תבע אותי מיד לעבודה כמסיק־תנורים בבנייָנֵי הפרונטלייטשטאֶלֶא. משמעו של דבר היה: אוכל, החלמה, הצלה ממש.
בהסקה עבדו בשתי משמרות, משמרת־יום ומשמרת־לילה. כל משמרת — 12 שעות־עבודה, ושני אנשים לכל משמרת. התנאים היו מזהירים. העבודה היתה קלה. במרתף עמד דוד־בישול ישר שלתוכו הריקו את שיירי האוכל, כדי שישמש מזון לחזירים. יום־יום, לפני שהכניסו שמה את השיירים, מילאתי בהם את כלי־האוכל שלי, שקיבולו היה כמעט 4 ליטר. הנערות הרוסיות חיבבו אותנו מאוד, ואם לא נראה איש מהצוות הגרמני בקירבת־מקום, קראו דרור לידיהן ונתנו לנו לא פעם פי חמישה ממנת־קיצבתנו. וכך היה לנו מעתה אוכל בשפע ויכולנו להחלים ולאט לאט חזרנו לאיתננו.
אך לא לעולם חוסן. פתאום תבע הס״ד את כל היהודים מהפאנצֶרקאזֶרנה חזרה לגיטו.

האיינזאצלייטר הישן של או"ט הועבר למקום אחר, ומנהל חדש נכנס לשירות. הרגשנו כי אדם אנושי הוא יותר מקודמו האנטישמי. המנהל החדש תבע לשחרר לפחות מספר מצומצם של יהודים להמשך העבודות החיוניות שבהן עבדו לפני כן, שאם לאו, לא יוכל לשאת באחריות לביצוע העבודה השוטפת בקסרקטין. סוף־סוף אישר לו הס"ד 10 יהודים. טרם ידענו מי יהיו העשרה. כולנו התקלחנו וחוטאנו מכינים.

היינו 11 יהודים. חוץ מארבעת המסיקים נשארו שם עוד פינקֶארס (חייט), פאול אדלר (נהג־קטר), מאקס מרביצקי (נהג־דחפור), בֶּרנהארד דה־האאס (פועל־משור), העלמה האהן (מינהלת המחסנים), אַבֶּלֶס ובתו גֶרטי (שניהם עובדי־המחסן).

כדי למנוע תסבוכות רבות, העדיפה הנהלת או"ט לתת לנו מנת־מזון של גרמנים ולא של יהודים, כלומר קיבלנו מנה יומית של ק"ג לחם, כמה גראם מרגרינה או חמאה, קצת נקניק, גבינה או ביצה; באורח בלתי־רשמי קיבלנו אפילו למעלה מזה. בשכָרן של שעות נוספות היה לנו מזון למעלה מצרכינו, וחלק ממנו שימש לעסקי חליפין. לחם אפשר היה להחליף בסיגריות אצל הפולנים. הללו חיבבו אותי, ותכופות היינו פותחים בשיחה. כעובדי עבודת־כפיָה, לא היתה שום קירבה ביניהם ובין הממשל הנאצי. הם נתנו בי אֵמון מלא וגוללו בפני את כל מצפוניהם. כך נודע לי לראשונה, כי בפולין קיים מחנה־השמדה ושמו טרֶבלינקה. התקשיתי להאמין בכך. ועוד נודע לי מפי הפולנים, כי במינסק בבנין האוֹפֶּרה נמצאים כל החפצים ודברי־הערך של היהודים שהושמדו. היהודים ממערב־אירופה הביאו אִתם מטענים שלמים של חפצים, ושם יכלו הגרמנים לרכוש אותם בזיל־הזול. זה גרם להיצע מוגבר ולהורדת המחירים בשוק השחור.

כיוָן שהמנהל החדש, ההומאני יותר, היה עתה ראש־או"ט, נהגו כעת באיפוק גם האנטישמיים שהיו לפני כן המרושעים ביותר, ויָמינו חלפו בשקט. העבודה היתה רבה מאוד. אנשי־או"ט העבידו אותנו שעות נוספות על מיכסת 12 השעות הרשמיות, וכך עשינו במלאכה כ־16־18 שעות ביממה. אף־על־פי־כן הבראנו כולנו. תוך שלושה חודשים עלה משקלי ב־25 ק"ג, וחשתי עצמי שוב בריא ושלם.

גרנו אז בצריף עם תנור, והיו לנו פחמים די הצורך. שמחתי בחלקי, כי הצלחתי לעבור בשלום את עונת החורף 1942/43.

החורף חלף, ואנו, המסיקים, קיבלנו עבודה חדשה — טיפול במשק החי — הבקר, הצאן, החזירים והעופות שהגרמנים החרימו בקיץ של אשתקד. את כל הכבודה הזאת שדדו הגרמנים מכפרים פולניים ורוסיים. משק החי אשר בטיפולנו — זה היה פרי מסע־השוד הראשון שלהם. פריו של מסע־השוד השני היה — מתים ופצועים. הפרטיזנים הקבילו את פני השודדים "בחום־לבב", והללו חזרו בידים ריקות, ובמשאית אחת פחות משביציאתם.

בקיץ 1943 ביקרתי בגיטו. רציתי לשאול במפקדת הגיטו בדבר גורל אשתי, אך שם לא ידעו כלום.

מכרי בגיטו כבר חשבוּני למת ונדהמו ממש למראה מצב בריאותי התקין. כאן גם נודע לי מה קרה לאותם 50 נהגים שגויסו באביב 1942 על־ידי הגרמנים. שנַיִם מהם הוחזרו לגיטו כל עוד חיים בם, ולאחר טיפול בבית־החולים של הגיטו החלימו כלשהו. וזה אשר סיפרו: 50 הגברים הובאו למחנה־הריכוז במינסק. היה זה בחורף, והחמישים הוכרחו לרקוד במעגל לצלילי מוסיקה, וקלגסי ס"ס הלמו בהם במגלבים לקצב הנגינה. בשעות היום הם נאלצו לעבוד בפרך, בקצב של ריצה. מזונם היה לחם ומים. מיטותיהם — לוחות־עץ בלי שקי־קש, באורוות־סוסים לשעבר. בתנאים אלה נפחו מרביתם את נפשם עד־מהרה.

כאן, בפאנצרקאזרנה, הרגשנו עצמנו בטוחים כמעט, אף ששמענו בלי־הרף על המתות ביריה בתוך הגיטו. השם האופטשארפירֶר ריבֶּאְ הפך לשם־דבר ליהודי מינסק. מקום שהוא מופיע — שם סכנת־נפשות ואימת־מוות. סיפרו לנו כי איש־ס״ס מתלווה אל ריבֶּאְ בכל אשר ילך, והוא־הוא — הצַלָּף־המרצח הצייתני המשמש את ריבֶּאְ. אלינו הגיע ריבֶּאְ רק בסוף אוגוסט 1943, כלומר אחד מאִתנו ראה אותו נכנס לפרונטלייטשטֶאלֶאְ. אימה אחזתנו, כי האיש הזה לא היה בא הנה אלא אם הוא זומם משהו לגבי היהודים. ניחושים לא הועילו ויכולנו רק לחכות לבאות.

מחנה־הריכוז במינסק

כעבור שבוע, ב־1 בספטמבר 1943, כשעמדנו לצאת כרגיל בהשכמת הבוקר לעבודה, נמצאה פתאום דירתנו מוקפת מכל עֶבְרֶיהָ בשומרי או״ט. את אנשי־או״ט אלה הכרנו היטב. היו אלו מפשוטי־העם. הם קיבלו פקודה חמורה לא להניח לאיש לצאת מהבית. זה היה איפוא פשר ביקורו של ריבֶּאְ בשבוע שעבר.

בשעה 8 בבוקר הופיע אוּבֶּרטרוּפפירר או״ט זאֶדטאֶ והודיע כי עלינו לעקור מפה. הוא עצמו ניסה להיות לנו למליץ־יושר בפני ס״ד. והוא מאמין שינהגו בנו בעין יפה.

בשעה 10 נעצרה משאית גדולה ליד הבית, גדושה אנשי ס״ס אוקראיניים חמושים. האופטשארפירר ריבֶּאְ שאל אם הכול נוכחים, ופקד לעלות על המשאיות. הלב מנחש רעות. בקרוב יפול הפוּר. אם בצאתנו מהשער תפנה המשאית ימינה — גורלנו נחרץ. אם תפנה שמאלה, זו הדרך אל מינסק — לקראת עתיד לא־נודע, ובו עדיין יש מקום לתקוה. ימינָה — שם בורות־הסיד... על־יד השער עוצרים לבדיקת הרשיונות של הנהגים, ולבבות כולנו מתפלצים... שמאלה. פונים שמאלה, למחנה־הריכוז במינסק.

כאן שהינו 10 ימים. עד עתה הותר לגברים לשאת שיער על ראשם, אך כאן, כבר ביום הראשון, גוזזים את שער ראשינו למשעי. נצטוינו להשליך את כל תעודותינו לאש. בוקר וערב נערך מיפקד. מדי יום ביומו הביאו הס״ס קבוצות־יהודים חדשות, שלוּקטו בעיקר מתוך הקומנדוס שמחוץ לגיטו. כאן פגשתי שוב את ידידי־נעורי מאֶמְדֶן. כולם היו צעירים מאוד, ורק מעטים נעדרו. לשאלתי, כמה יהודים נותרו עוד במינסק, השיבו: כ־9000, ובכללם גם היהודים הרוסיים. פרעות, אקציות, רעב ומחלות כילו תוך שנתיים 90 אחוז מכלל יהודי מינסק.

מפקד מחנה־הריכוז מחפש לו בידור לשעשע את נפשו. הוא מבקש מישהו שישמש מטרה חיה לקלוע בה, והתמורה — אוכל טוב. צריך רק להושיט את היד. ואכן נער בן 16-17 הוא המטרה לקליעתו. המפקד יורה מאקדחו ופוגע ביד הנער. יד הנער נחבשת, אך הוא גם מקבל יום־יום את האוכל הטוב המובטח.

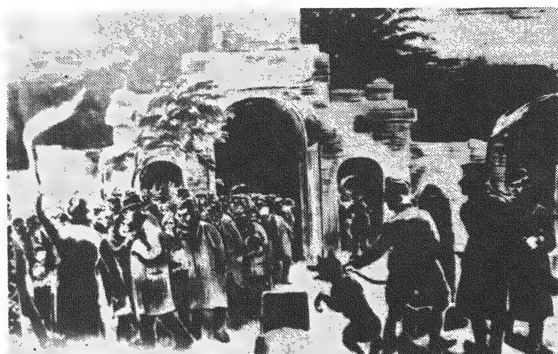
ביום העשירי הופיע שוב האופטשארפירר ריבֶּאְ, ותבע 2000 איש, רווקים. כיוָן שאשתי עדיין כלואה, וגורלה אינו ידוע לי, שואל אני מה דיני, והוא מצרף אותי אל הרווקים, אל ה־2000.

מאחר שיודעים אנו כי החזית נתערערה, ברי לנו כי נישלח מערבה, דהיינו לפולין. המשפחות נשארו במקום. נפרדנו מהרבה מכרים וידידים טובים.

ברנהרד דה האאס ואחיו מוריץ, והיינץ וַן־דֶר־וֶלדה — גם הם יחד אתי בטראנספורט. מאלה שהיו עמי בפאנצֶרקאזֶרנה נכללו בטראנספורט וילי שוורץ, אַבֶּלֶס, גם מאקס מֶרביצקי. זה היה יומי האחרון במחנה־הריכוז במינסק, 10.9.1943.

אירועים שסופרו לי

בזמן שהותי בפאנצרקאזרנה אירעו בגיטו כמה אירועים ששמעתי עליהם מפי חברי.
בדי עמל אורגן בית־ספר בגיטו. יום אחד חדרו לשם אנשי־ס"ס וירו בכל הנוכחים.
אנשי ס"ס חדרו לבית־החולים של הגיטו, ירו והרגו את כל החולים במיטותיהם.
משאית נכנסה לגיטו. אנשי־ס"ס פרקו ממנה יהודים כבולים, הניחו אותם בזה ליד זה בשורה ארוכה, על הקרקע הבוצית. אחרי־כן בא צלף וירה בהם אחד־אחד.
נערה יהודיה הרויחה לחמה בציור דיוקנאות של אנשי־ס"ס. פעם שאל אותה ריבֶּא, אם יש בפיה בקשה מיוחדת, והיא ביקשה מקום־עבודה יותר טוב. ריבֶּא הבטיח לה כי ייטיב עמה. בערב בא במכוניתו בלוויית צלפו, הסיעו את הנערה לבית־הקברות על־יד הגיטו וירו בה.
ידידי גרהארד (גרשון) הופמן עבד כשרטט־קונסטרוקציות ביחידה של הוואֶרמאכט. מלבדו עבדו שם גם 10 נערות יהודיות צעירות שהצטיינו ביופיָן. העסיקו אותן במחסנים ובמשרדים. כדי שלא תתבלטנה ביחידה ב"מגן־דוד" שלהן, צינָה עליהן הקצין האחראי לא לענוד אותו על בגדיהן העליונים אלא רק בדרכן לעבודה ובחזרה ממנה. יום אחד הופיע ריבֶּא בחצר המפעל וראה את אחת הנערות. שאל אותה מי היא. כששמע כי יהודיה היא, שאל היכן ה"מגן־דוד" שעליה לשאת על בגדיה, ופקד על כל יהודי הקומנדו להתיצב לפניו. ידידי ענד את ה"מגן־דוד" על מקטורנו כדין, אבל הנערות באו לתומן לבושות בחלוקים שקיבלו מאנשי היחידה, שלא היה מוצמד אליהן מגן־דוד. ריבֶּא שאל את הנערות, בזו אחר זו, היכן הטלאי הצהוב שלהן. ואחת־אחת הן השיבו לו כי מעיליהן ענודי־הטלאי תלויים בתוך הבית. "אני אעזור לכן לשאת מגן־דוד יהודי" — פסק ריבֶּא בזעם. הוא פנה בריתחה לקצין האחראי. הקצין קיבל על עצמו את מלוא האחריות, וריבֶּא המתיק את דינן לבילוי לילה אחד במרתף של מיפקדת הגיטו. היה זה העונש האפשרי הקל ביותר. בערב התיַצבו עשר הנערות במיפקדת הגיטו לרַצות את עונשן. כל אחת לקחה אִתה משהו: נר, ספר, פרוסת־לחם וכיוצא באלה. בשעה מאוחרת בערב הגיע ריבֶּא במכוניתו, וצלפו עמו. ביקש שיוציאו אחת הנערות מהמרתף. העלה אותה על מכוניתו והסיעה לבית־הקברות. שם הכריח אתה להתפשט ערומה ולכרוע ברך על־יד בור פתוח. הנערה ספגה כדור בעורפה וצנחה ישר אל תוך הבור. כך חיסל ריבֶּא בזו אחר זו את כל הנערות שהיו משוכנעות כי ירַצו את עונשן עד למחרת. הריגה כזאת היתה שיטתו המיוחדת של ריבֶּא.

מארק ז'יטניצקי   הדרך ללא חזרה

סופיה סאדובסקאיה

ניצוצות בלילה

פורסם בקובץ ״דרך אש ומוות״, בעריכת ו. קארפוב., הוצאת ״בּאֶלארוס״, מינסק 1970. תירגם מרוסית דוד כהן.

מינסק עירי, בעיר זו נולדתי, למדתי, עבדתי, התחתנתי וגידלתי את בני. פה הכל יקר לי: כל אבן, כל רחוב, ואפילו בית־הקברות שבו נקברו קרובי. גדלתי ובגרתי יחד עם עירי. הכל נחרת בזכרוני, האוטובוס הראשון שהחליף את ה״קונקה״ (קרון על פסים מובל על־ידי סוסים), והחשמלית הראשונה, והבניה הגדולה הראשונה — בית הממשלה. בעיר זו חָיו ידידי, מורי — אנשים פיקחים, קומוניסטים, שלימדוני להבין את החיים. ופתאום, נשתנה הכל תוך ימים ספורים ממש, עד לבלי הכר.

עמדתי עם בני הקטן, בן השבע, ליד לוח־המודעות וקראתי את צו הקומנדאנט ההיטלראי על ״כינון גיטו יהודי בעיר מינסק״. נדמה היה לי שאני חולמת חלום רע. ״אמא, למה את מחייכת? מה כתוב שם?״ — קולו של בני מוציאני מהעילפון. האם אני מחייכת? ניטלה ממני הרשות להתהלך ברחובות עירי. נגזר עלי לחיות מאחורי קירות־אבן... ועד־מהרה הופיע צו חדש — על הטלאי הצהוב. בדייקנות גרמנית פורט גודל הטלאי, מקומו בבגד. האיזור המיועד לגיטו לא היה גדול. בתי־העץ הקטנים לא יכלו להכיל את 80 האלף. 2-3 משפחות היו מצטופפות יחד בדירה קטנה. החלו התנפלויות בלילות, רציחות ושוד.

האנשים היו מתאספים ב״כיכר היובל״ על־יד בית היודנראט. מדי שעה היו מתפרסמות פקודות חדשות: קונטריבוּציָה, שינויים בגבולות הגיטו, גידור בחוטי־תיל במקום קיר־אבן, הרשמות וכל מיני איסורים. ובסיום כל צו — האיום הקבוע: בשל אי מילוי — הוצאה להורג.

יחד אתי ועם בני נשארו בגיטו גם הורי בעלי, אשת אחי ושני ילדיה, סבתא והרבה קרובים אחרים. הבית שחיינו בו לפני המלחמה נשרף, ואתו יחד כל חפצינו ובגדינו. סבלנו מרעב. מה לעשות?

באותו זמן התארגן בגיטו בית־חולים יהודי. לפני המלחמה עָמד אחי, בוריס לבקוביץ, בראש אחד מבתי־החולים במינסק. הכרתי הרבה רופאים. למעשה, הוקמו ברחוב אוספנסקי שני בתי־חולים: האחד רגיל, והשני למחלות מידבקות. הדבר נעשה לפי פקודת הכובשים. הלא הם לא יכלו להשמיד את הגיטו כולו בבת־אחת וחששו ממגיפה שתפרוץ ותתפשט בכל העיר. הם גם הקציבו כמות זעומה של מזון לחולים וגם לעובדים. בבית־החולים נפגשתי עם הרופאים קוליק ופריידין. הללו השתדלו במידת האפשר להגדיל את מנגנון בית־החולים גם כדי לחסוך מאנשים את ההכרח להיזקק לחסדה של לשכת־העבודה של היודנראט, שבראשה עמד הבוגד נחום אפשטיין. הרופאים ביקשו לעזור לי, ומאחר שלא היתה לי שום השכלה רפואית, סידרו אותי כאחראית על חלוקת האוכל, ואת גיסתי, יֶבגֶניה לֶבקוביץ — כאחראית על חלוקת הלבנים בבית־החולים.

בוקר אחד, בלכתי לבית־החולים, נתקלתי בבוריס דולסקי, שחקן ובמאי של התיאטרון על־שם יאנקה קופאלה. לפני המלחמה נרקמו בין משפחותינו קשרי ידידות והיינו נפגשים

לעתים קרובות. אבל הפעם לא ששתי לפגישה אתו. ידעתי כי דולסקי הוא מנהל מחלקת הדיור ביודנראט, כלומר, משרת הגרמנים. בתשובה לברכתו ניענעתי בקלות את ראשי ורציתי לעבור על פניו, אך הוא עיכב אותי. "שמעתי כי חותנך יודע גרמנית, יש אפשרות לסדר אותו בתור מחליף שלי". רציתי לחרף אותו ובקושי הבלגתי ואמרתי: "אבי ביודנראט לא יעבוד, לא ימכור עצמו בעבור נזיד־עדשים". דולסקי הביט עלי בתמיהה, ולחש: "חשבתיך לפיקחית יותר, כלום אינך מבינה כי שם נחוצים אנשים משלנו?"

המלחמה בילבלה הכל, עד שלא ידענו להבדיל בין טוב לרע, למי להאמין וממי להיזהר. לא ידעתי אז כי דולסקי עובד ביודנראט לפי הוראה שקיבל. הוא היה ממציא לחברי המחתרת דירות־סתר, משיג לאנשים תעודות מומחים ובעלי־מקצוע, כי את חיסולם של היהודים האלה — חייטים, נגרים, סנדלרים וכו' דחו הנאצים לתור שני. בהמשך פעולות המחתרת בגיטו, כשהתחילו להוציא אנשים ליחידות הפרטיזנים, הנהיג הגסטאפו שיטה של אחריות קולקטיבית. אם נעדר עובד מאחת מקבוצות־העבודה, היו הנאצים עושים טבח בלילה בבני משפחתו ובשכניו. המחתרת חיפשה ומצאה מוצא. הרופאים הוציאו תעודות־פטירה על־שם אלה שיצאו ל"יער", ומסרו אותן לדולסקי. במחלקת הדיור רשמו אותם או אפילו את פעילי המחתרת ברשימות הנפטרים. לפעמים הצליחו דולסקי ואנשיו בפגישות עם מפקדי הנאצים להוציא מפיהם ידיעות בעלות־ערך והזהירו את אנשי־המחתרת מפני הסכנות הצפויות להם. וכשבאו אנשי ס"ד גרמנים לאסרם, נעלמו כבר עקבותיהם.

זמן קצר לפני חגיגות אוקטובר הפליט כאילו דרך־אגב הואכמייסטר הראשון ריכטר, שהתמנה למפקד הגיטו, כי שטח הגיטו יצומצם, וגם מנה את שמות הרחובות: נאֶמיגה, אוסטרובסקי, רֶספובליקאנסקי. זה בישר אסון. בבתי־האבן שברחובות אלה התגורר כמעט שליש מיהודי הגיטו. אף שלא היו עדיין הוראות מפורשות מטעם מחלקת הדיור לביצוע הגזירה, התחילו להעביר אנשים מרחובות אלה, אך הספיקו לעשות מעט. הדוחק היה בלתי משוער. עדיין היינו "תמימים" ולא התיחסנו ברצינות למושג "צמצום השטח". לא הושם לב גם לכך שהנאצים מעבירים למחנה־השבויים ברחוב שירוקי את אלה שהם מחשיבים כמשרתיהם הנאמנים.

ב־7.11.1941 בבוקר היה הגיטו מוקף. הפאשיסטים פרצו לבתים, הרגו במקום, ואת הרוב גירשו מבתיהם החוצה. ריכזו את האנשים בבניני המחסנים שברחוב אוספֶנסקי. "הנה במקום זה תחוגו את חגכם הבולשביסטי" — לעגו הם. יממה סבלו אנשים־אסירים אלה במבנים החשוכים, ואחרי־כן העבירו אותם במכונות אל מחוץ לעיר, לטוצ'ינקי, ושם ירו בהם ליד בורות פתוחים. כיסו באדמה את ההרוגים ואת הפצועים. אחרי הסתלקות התליינים, התנודדה האדמה עוד זמן־רב בקבר־אחים זה. בלילה הצליחו פצועים מעטים לצאת מהקבר ולהגיע לבית־החולים. מפיהם נודעו לנו פרטי הרצח האיום. באותו יום ניספו 12 אלף יהודים וביניהם אשת אחי וילדיהם לילצ'קה ואליק וגם דודנו ודודתנו יוסף וליובה ג'לבין. לא היו ספקות עוד. לכולנו היה ברור כי גורל הגיטו נחרץ.

באותו זמן הייתי קשורה כבר עם ארגון המחתרת.

וכך זה קרה: חבֶרתי מילדות, זינה גמביצקאיה, היתה מביאה לי לפעמים מרק או חמיצה. בזמנים קבועים הייתי מגיעה לגדר־התיל ובמהירות היינו מחליפות את הכלי הריק למלא. פעם, בלכתי לפגישה זו. נקלעתי למצוד. הגרמנים עצרו הרבה אנשים והעבירו אותם לתחנת־הרכבת לפרק קרונות. בזמן הפירוק שמתי לב כי בין הארגזים מצויים גם רדורי

רובה. בלי לחשוב הרבה, התחלתי למלא את כלי־האוכל שלי בכדורים. עוד בטרם שהספקתי למלא את הכלי, באה המכונית להחזירנו לגיטו. בטלטולי הנסיעות נצטלצלו הכדורים. חייל גרמני צעיר שישב על־ידי שאל: "מה זה מצלצל בכלי שלך?". עניתי: "כף". צחק הגרמני בפה מלא: "האם חשבת שנלעיט אותך בדייסה והכינות כף?". כעבור ימים מספר ניגשה אלי בבית־החולים האחות יַדביגה שפירר והתחילה לשוחח אתי, כאילו לתומה, על המצב ועל תכניותי, ולבסוף שאלה במישרין: "בשביל מי אספת את כדורי הרובה?". התפלאתי. הלא לאיש לא סיפרתי על הכדורים. התברר שבין אלה שעבדו בפירוק הקרונות היו גם חברי המחתרת. הם הודיעו על כך לעומדים בראש הארגון. פרשת הכדורים עוררה אלי אמון מצד אנשי המחתרת והם קיבלו אותי לשורותיהם. מאז מילאתי משימות שונות.

בפעולותי במחתרת נתקלתי באנשים נפלאים. גבורתם ואומץ לִבם, אמונתם האידיאולוגית, בטחונם בנצחון על השׂונא, כל אלה — כמו ניצוצות בלילה, האירו לי את אפלת הגיטו. נזכרת אני באיש בעל מרץ, מלא אמונה — נוטקה ויינהויז. לפני המלחמה היה מפעילי הקומסומול, עורך עתון הפיאונרים. אז היה מתהלך מלוּוה בקבוצות של ילדים ושירה בפיהם. במינסק הכירו אותו רבים. עינים נוצצות מלאות חיים, רעמת שיער נהדרת. בגיטו חי בתנאי מחתרת, והתמסר כולו לעבודת המחתרת. היה חבר המרכז הארגוני. נמסר לו לעקוב בשידורי הראדיו הסוביטיים אחרי המצב בחזית, ועד־מהרה התחלנו לקבל ידיעות אמיתיות מהנעשה בחזית. נחום פלדמן, מנהיג המחתרת בגיטו, שופע טוב־לב, וחיוך תמידי נסוך על שפתיו — קומוניסט ותיק, השתתף במלחמת־האזרחים בשנים 1918/19. בצורה נפלאה אירגן את עבודת הקבוצה שלו במחתרת. הוא פעל בקרב יהודים עובדי־דפוס שהנאצים כפו עליהם לעבוד בבית־הדפוס הגרמני. לנה מייזלס, מישה ארוצקר ואחרים היו מגניבים לגיטו אותיות וחָמרי־דפוס שונים שהיו מקבלים מאנדרי איוואנוביץ פֿדפריגורי (נ. איוואנוב). כשהוחלט על הקמת בית־דפוס מחתרתי־עירוני, ובגיטו כבר נצבר הרבה סְדָר, פקד איסאי קאזינץ, שעמד בראש הועד העירוני במחתרת, להעביר את הכל מהגיטו העירה. דרוש היה פועל דפוס מומחה המסוגל לארגן את עבודת הדפוס. מנהיגי המחתרת בגיטו ידעו כי ישנו שם מומחה מעוּלה והוא מיכאל צ׳יפצ׳ין. מיכאל קיבל ברצון על עצמו עבודה אחראית ומסוכנת זו, נפרד ממשפחתו ושקע כל־כולו בעבודת המחתרת.

כעבור זמן קצר הוקם בית־הדפוס במקום־סתר ברחוב אוסטרובסקי. הוחל בהוצאת ביולטנים לאינפורמציה על המצב בחזיתות, ידיעות שנתקבלו בשידורי הראדיו, כרוזים לתושבים וכו׳. צ׳יפצ׳ין נתפס ונתלה על־ידי הנאצים.

בגיטו נפגשתי עם אברהם קאסטלניץ, שעבד לפני המלחמה כסגן מנהל של אחד הטרֶסטים החשובים במינסק. הוא הזמין אותי לבוא אליו. אצלו הכרתי את המשורר היהודי והצייר משה לוין (בכינויו הספרותי בער סאָרין) ואת אשתו שרה. עם אשתו היה לי אחרי־כן קשר הדוק בפעולתנו המשותפת במחתרת הגיטו. בביתו של קאסטלניץ נפגשתי לראשונה עם סוניה קורלנדסקי ועם האמן המהולל של בילורוסיה — מיכאל זורוב. אותו הכרתי לפני המלחמה רק בתור צופה במשחקו. תיארתי לי אותו כאדם עדין ורך־אופי. אך בזמן הסכנה נתגלה כאמיץ־לב ובעל רצון נחוש. מיכאל זורוב עמד בראש המחלקה לעזרה הדדית ביודנראט. המחתרת הטילה על זורוב לפתוח בית־אוכל ולהוציא תלושים, כדי שהזקוקים ביותר יקבלו צלחת מרק ופרוסת־לחם. בית־האוכל הזה נהיה למרכז הפגישות של אנשי המחתרת. שם נשמר תמיד קצת לחם שחוּלק ליוצאים ל"יער". בצורה קשה מאוד חי זורוב את גזירת הטלאי הצהוב: "איני יכול לשאת עוד! אוריד את הטלאי הצהוב ואתהלך ברחוב,

אפילו אם יהרגו אותי...". זורוב עמד ללכת עם אחת הקבוצות לפרטיזנים. יום לפני יציאתו התחיל פוגרום. זורוב נפל לידי הפאשיסטים. עדי־ראיה מספרים, כי בזמן שנגרר למכונית־החנק הוא שר את האינטרנאציונל, עד שדלת המכונית השחורה נסגרה אחריו.

החיים בגיטו נעשו קשים יותר ויותר. בטירור בלתי־פוסק ביקשו הנאצים לחסל את האנשים לא רק באופן פיסי, אלא להחניק כל מחשבה חיה ונסיון לעורר התנגדות מצד אלה שטרם הצליחו להורגם. פוגרום רדף פוגרום. ב־20.11.1941 שוב הוקף חלק מהגיטו. הפעם סבלו דיירי הרחובות טאַטארסקאיה, זאַמקובאיה ועוד. 5000 יהודים הועברו שוב בכיוון לטוצ׳ינקי. היו ביניהם זקנים וחולים שלא עצרו כוח ללכת, והם נורו באמצע הדרך. למראה שיירות אלה זינקתי עם בני לכיוון בית־החולים. מרחוק הבחנתי כי הנאצים לא פגעו בעוברי־הדרך שפגשו בגיטו. הפאשיסטים פעלו בדייקנות גרמנית. הפעם חלה פקודת־החיסול רק על מספר מסוים של קורבנות מרחובות מסוימים. כמהופנטת הסתכלתי באנשי השיירה הנידונים. הכרתי ביניהם את נוטקה ויינהויז...
כל יום המציאו הסאדיסטים אנשי־ס"ד גזירות חדשות. יום אחד ערכו מצוד וחיסלו רק גברים. יום אחר — רק נשים ולפעמים רק ילדים. נוסף לטלאי הצהוב הכריחו אותנו לתפור משולש לבן על החזה ועל הגב ועליו בספָרות בולטות מספר בית־המגורים שלנו.
בימי א׳ בשבוע, חייבים היו כל תושבי הגיטו להתאסף ב"כיכר היובל". כל הנעדר ריחפה עליו סכנת־מוות. במרכז הכיכר הועמדו שולחנות ועליהם התישבו מפקדי ס"ד, המשטרה הגרמנית. בהתחלה היה מפקד הגיטו ריכטר, אחריו גוטנבאך. הם היו מודיעים על האיסורים שחלו על היהודים — אסור להתהלך על המדרכות, אסור לצחוק, לקנות מצרכים, לקרוא ספרים, לכתוב, לבקר ידידים. והעיקר — הם תבעו מכל אחד היודע משהו על הפרטיזנים בגיטו, על המתכוננים לצאת ליער, להודיעם, שהרי "הפרטיזנים שונאים והורגים יהודים. אם תלכו ליער, תמותו שם מקור ומרעב, בעוד שבגיטו לא יהיו אקציות המוניות". הקשבנו לדבריהם בשתיקה. ואחרי זה התחיל החלק השני, האיום ביותר, של ההצגה. הזמר גורליק אנוס היה לשיר שירי־עם. תזמורת מ"גיטו האמבורג" (כך קראו לחלק המגודר בגיטו־מינסק בשביל יהודי מערב־אירופה) ליוותה את הזמרה. בהתחלה נדָמה הכיכר לשמע השירה הנפלאה של גורליק. השירים מתקופת השלום והשלוה קרעו את הלב. פה ושם נשמע קול בכי בודד. לאט לאט פרצו הכל בבכי. והשטנים עמדו על השולחנות וצחקו.
אך לא עלה בידי השונא לשבור את רוח האנשים הסוביטיים. מרכז המחתרת הוציא סיסמה: "השיגו נשק! התכוננו לצאת ליחידות הפרטיזניות, לנקום בחיות הפאשיסטיות!". לפי הוראות של המחתרת, עבדו אנשינו במשרדים שונים של הגרמנים, ביחידות צבאיות. בסכנת־נפש הוציאו משם רימונים וציוד צבאי. העתונאי יוסף מינדל סידר בשטח בית־הקברות היהודי מחסן־נשק גדול, מחסן דומה סידר נחום פלדמן ברחוב רֶספובליקאנסקאיה. להצטייד בנשק ולהעביר אנשים ליחידות פרטיזניות עזרו לנו החברים בועד המחתרתי העירוני שמחוץ לגיטו. לפי הוראות מרכז־המחתרת בגיטו יצאו קבוצות לארגון יחידות פרטיזניות, לחיפוש מקומות מתאימים ביער.
הנאצים ידעו על הלך־הרוח של יהודי גיטו־מינסק. על כך אנו למדים מפקודה שעל קיומה נודע לנו, כמובן, רק אחרי המלחמה.

מפקד ס"ס משטרת בילורוסיה, מפקד שירות הבטחון.
פקודה מס' 3.
הבעת תודה. הריני מביע בזה את תודתי המיוחדת לואכמייסטר בראונו פילר, לואכמייסטר ראשון אוטו גטנבאך, לואכמייסטר מֶנדל עבור פעולת־המנע האמיצה והנועזת של מאסר כנופיות פרטיזנים ב־11.4.1942 וב־15.4.1942 בגיטו מינסק.
(הארכיון הממלכתי המרכזי של מהפכת אוקטובר).

כחודש וחצי לפני שניתנה פקודה זו חזר חותני מהיודנראט נרגש מאוד וסיפר: "אנשי־ס"ס תובעים כי עד מחר בבוקר נכין רשימה של 5000 איש לעבודה, אך אין לכלול ברשימה אנשים הקשורים עם קבוצות עבודה קיימות. דולסקי לא התבלבל ושאל: ילדים וזקנים אפשר לצרף? כרצונכם, ענו אנשי הס"ס. את מבינה, מה פירוש הדבר?".
על אנשי־המחתרת הוטל להזהיר את תושבי הגיטו מפני הצרה המתקרבת. הוצע לאנשים נוספים לצאת ב־2.3.1942 לעבודה מחוץ לגיטו, להסתתר במחבואים, ואפילו לצאת לידידים מחוץ לגדרות הגיטו.
באותו יום איום, בצאת הקבוצות לעבודה, באו הנאצים לדרוש את חמשת האלפים. דולסקי ענה להם באומץ כי האנשים כולם בגיטו עובדים. אנשי הס"ס היו נרגזים מאוד ואיימו לתלות את עובדי היודנראט. התחילו להתרוצץ ברחובות הגיטו — והגיטו שומם. את זעמם הוציאו על הילדים בבית־היתומים. לפנות־ערב הגיע לגיטו הגנראל־קומיסאר לבילורוסיה — קובֶּא. לפי פקודתו רצו אנשי־ס"ס לשערי הגיטו. אותה שעה חזרו מהעיר קבוצות־העבודה. התחיל טבח נוסף. באותו יום נרצח גם אחד מפעילי המחתרת החשובים — משה לוין. על הטבח האיום נודע לועד העירוני (מחוץ לגיטו) של המחתרת, והוא השתדל להגביר את העזרה. מהגיטו יצאו ליער קבוצות מזוינות וביניהם מ. פרוסלין ונ. פלדמן.
בימים מרים אלה עודדה אותנו האחוָה שגילו כלפינו בני העם הבילורוסי. הם מסרו לנו נשק, מצרכי מזון, החביאו אצלם חברים, העבירו ילדים יהודים לבתי־ילדים של בילורוסים. כמו ניצוצות בלילה האירו לנו שמות־המשפחות ניקיטיץ׳, וורונוב, גראסימנקו, מאריה גורוכובה, מאריה אוסיפובה, נֶלי רבינסקי ועוד.
למרות הטרור, נמשכו פעולות החבלה מצדנו. נאדיה שוסטֶר עם קבוצת נשים הסתדרה לעבוד בבית־החרושת "בולשביק". הן קילקלו עורות, מצנחים, גנבו בגדים חמים והעבירו לפרטיזנים. קבוצה דומה עבדה בבית־החרושת לספירט — "אוקטובר". גם חדרו לעבודה ברשת־הקשר של הצבא הגרמני. שם חיבלו בציוד טכני, הוציאו נשק ותכניות. כמה פעולות לא הצליחו וחברינו ניספו. כך קרה, למשל, במסעדת הקצינים הגרמניים.
באותו זמן הופיעה החיה האיומה, איש ס"ס — ריבֶּא. לפי השמועות, הוא נשלח במיוחד לחפש שיטות־עינויים חדשות להשמדת אנשים. מנוול זה הכניס חידוש. כל לילה היתה מופיעה בגיטו מכונית שחורה עם אנשי ס"ס ומחסלת דיירי בית אחד. עקב כך נדדה השינה מעיני כל תושבי הגיטו. יום אחד נתן ריבֶּא פקודה לשוטרים היהודיים להמציא לו שלוש־עשרה נערות יפות. הוא הוביל אותן לבית־הקברות היהודי, הפשיט אותן ערומות, ואחרי זה רצח אותן.
תליין זה עדיין חי ונושם גם כיום, ובמקום לשבת על ספסל־הנאשמים, הוא מופיע בגרמניה המערבית בתור... עד.

בסוף יולי 1942 חליתי בטיפוס. הייתי מדמדמת. לעתים רחוקות חזרתי להכרתי. פתאום בא בריצה בני הקטן בצעקות: "אמא, הגיטו מוקף!". השכנים סחבו אותי למחבוא — ל"מלינה". התחיל הטבח הנורא שארך ארבעה ימים. נדמה היה כי זהו סופו של הגיטו. גם אם אנשי־ס"ס לא יגלו את המחבוא, ממילא נגווע ברעב במעמקי האדמה. באקציה זאת השתמשו הנאצים במכונות־חנק על־ידי גאז שנפלט והוחדר פנימה. הפעולה נוהלה על־ידי קובֶא אישית. מ־75 אלף יהודים שחיו בגיטו נשארו רק 8724 איש.
כעת היתה המטרה העיקרית להוציא הרבה אנשים מהגיטו. קבלנו גם הוראה לקשור קשרים עם העצירים במחנה־השבויים ברחוב שירוקאיה, שהמשיכו בארגון בריחות. בפעולה זו עזרו לי שרה לוין, אברהם קאסטלניץ וסוניה קורלאנדסקי שעבדו במחנה־השבויים. קאסטלניץ הצליח לרכוש את אמונו של מפקד־המחנה, לאקֶא. הגרמנים חשבוהו ליהודי "מועיל". לעתים היו שולחים את קאסטלניץ עם קבוצת־שבויים מלווים במשמר לא גדול למקום מרוחק להעברת מצרכי מזון. כשעמדה המחתרת לשגר קבוצה לפרטיזנים באזור רודנסק, הציע קאסטלניץ את עזרתו להעביר בחלק מהדרך את האנשים במכונית של מחנה־השבויים. הַקַשָּׁרִית היתה דורה ברסון. בשעה מסוימת ובמקום מסוים חיכו דורה וקבוצתה למכונית המחנה והפעולה עברה בהצלחה.

באותו הזמן נחלש אצלנו הקשר עם היודנראט. מישהו הלשין על דולסקי והגרמנים רצחו אותו, את אשתו ואת ילדיו. חותני מת מטיפוס. נפל גם זורוב. קיבלתי הוראה להסתדר בעבודה במחלקת הדיור. משימה קשה ומסוכנת. צריך ללכת לבקש על כך אצל אפשטיין הבוגד העומד בראש לשכת־העבודה. איך הוא יתיחס להצעתי? אם יתעורר אצלו איזה חשד, חיי בסכנה. באתי אליו ואמרתי לו כי קשה עלי העבודה בבית־החולים וברצוני למלא את מקומו של חותני ביודנראט. הוא חשב זמן־מה וצחק: "רעיון נפלא! תהי ראש מחלקת־הדיור. עד עתה חדרו לעבודת מחלקה זו בנדיטים פרטיזנים. אולם את הלא הנך אשה שקטה, אֵם לילד" (בכרטיסיה הייתי רשומה כמורה למוסיקה). כך נפלה שוב הכרטיסיה לידינו.
יום אחד באה אלי ליזה פאנעס. לפני המלחמה היא היתה שכנתי, אך בגיטו נפגשנו לעתים רחוקות. לארגון המחתרת לא היה לה קשר. התישבה והתחילה לספר לי משהו בגמגום. מקום־עבודתה הוא בשירות ההגנה האוירית של מינסק. בין הקצינים הגרמנים האחראיים ישנו אחד שולץ. הלה בא יום־יום לגיטו במשאית לקחת אנשים לעבודה. בין יהודי גיטו־האמבורג הוא מצא את מי שהיתה פעם כלתו — ליזכֶן, והחליט להצילה. הוא מוכן ללכת לפרטיזנים ולקחת אתו מכונות־יריה, רימונים ועוד נשק. נפחדתי — האם אין זו פרובוקציה? "למה את מספרת לי זאת, הלא אין לי קשר לדברים אלה?". "סוניה, אל תפחדי", התחילה ליזה לדבר על לבי, "אני יודעת, כי יש לך קשר עם הפרטיזנים. תנו לנו מורה־דרך ליער". באותו זמן נכנסה לחדר שרה לוין, שאחרי הפוגרום ואובדן משפחתה היתה אתי. שרה סיפרה, כי קצין גרמני מתהלך על־יד ביתנו. "אל תפחדו", אמרה ליזה, "זהו שולץ". התרגזתי מאוד, אך שרה לוין הציעה: "נצא מהבית וניפגש אתו. אם זאת פרובוקציה, הלא ממילא הכל אבוד. אבל אם יש בזה ממש, הרי זו הצעה קוסמת". יצאנו ושוחחנו והתרשמנו טוב. באותו יום עברתי את גדר־התיל והלכתי אל גיסתי, אחות בעלי — לובה סדובסקי, שנישאה לצייר ואלנטין מאקארוב והינה לפי תעודה מזויפת מחוץ לגיטו. למזלי, שהה אז אצלה מקשר מהבריגדה המינסקאית השנִיָה. ליזה פאנעס ניסתה להשפיע עלי כי גם אני אצטרף. לא יכולתי, כי היה עלי לבצע עוד משימות. גם שרה לוין לא יכלה

לנסוע, כי הוטלה עליה משימה לפתות בוגדים מהמשטרה היהודית לצאת ליער בכדי להעמידם שם למשפט.
בבוקרו של היום שנקבע, ניגשתי לשער לראות איך תבוצע הפעולה. הגיעה משאית. שולץ יצא והגיש למשמר תעודת־רשיון לקבלת כוח־עבודה להספקת עצים. אתו גם נהג צבאי. במשאית היה משהו מכוסה אברזין, כנראה הנשק המובטח. למעלה — משורים וגרזינים. אנשינו כבר התרכזו ליד המכונית. מגיטו־האמבורג הנפרד חמקה ליזכֶן. שולץ הכניס אותה מיד למכונית. ליזה פאנעס לוחשת לי: ״סוניה, עדיין לא מאוחר, רוצי הביאי את בנך והצטרפי אלינו״. עניתי בשלילה. אחרי זה נודע לי, כי שולץ עם חוטבי־העצים שלו הגיעו בשלום ליחידת הפרטיזנים.

הפיקוד של הבריגדה על־שם צ׳קאלוב: המפקד מ. גריבנוב, הקומיסאר קאזאק, וראש מדור הבטחון ד. זורבא הטילו עלי ועל קאסטלניץ להכין בתוך מחנה־השבויים ברחוב שירוקאיה רשימה של אנשים נאמנים המוכנים לעבוד אצל הגרמנים, כי קאסטלניץ כבר הכין תכנית בריחה מהמחנה לו ולכל קבוצתו. קאסטלניץ שיכנע את אשת המפקד הגרמני לשלוח משאיות מספר לאזור איואניץ להביא תפוחי־אדמה, ולצורך ההטענה יש לקחת קבוצת שבויים. מהמחנה יצאה איפוא משאית ובתוכה קאסטלניץ, שישה שבויים וחייל מלווה. ובתא־המושב — נהג וסַמל גרמני. בדרך חזרה, אחרי שהועמסו תפוחי־האדמה, נפתחה ב״מקרה״ הדלת האחורית ותפוחי־האדמה התחילו מידרדרים. הנהג עצר את המשאית. השבויים התגברו על מלוויהם, תפסו אצלם את הנשק והרגום. קבוצת פרטיזנים שישבה במארב הגיעה למקום. את המכונית שרפו להסוואה, בכדי שיתקבל רושם כי התנפלות הפרטיזנים קדמה להתנפלות קאסטלניץ וחבריו.
להישאר בגיטו כבר אי־אפשר היה עוד. חיכינו לבוא קשר מהבריגדה על־שם צ׳קאלוב, ואמנם באה אלינו נערה ושמה יֶבה (יוכבד). תפקידה היה להוציא ליער 2 רופאים מנתחים, את הכנר יונה ברץ, מומחים לתיקון־נשק, צרכי רפואה, סוללות למכשירי־קשר וגם ״מאכורקה״ (טבק העשוי משרשים וגבעולים). עם יֶבה נועדו לצאת 12 אנשים ושלושה ילדים, ובכללם אני ובני. שברתי את הראש איך לארגן את היציאה. לעבור בהמון את גדר־התיל מבלי שיורגש — אי־אפשר, בסוף הוחלט לצאת כקבוצת־עבודה העירה לא בשעות־הבוקר הרגילות, אלא בשעה עשר, כאשר אנשי־ס״ס ואנשי אפשטיין אינם נמצאים בדרך־כלל ליד השער. את רשיון־היציאה הכינו לנו מירה סטרונגין. הגשנו את הרשיון לזקיף על־יד השער ויצאנו את הגיטו. פסענו בעיר באמצע הכביש. בראש צועדת יֶבה ומחזיקה בידו של בני. ברחוב רספובליקנסקאיה הופיע פתאום מולנו ריבַּאָ. גל של חום וקור הציפני. אך הוא עבר מבלי לשים לב. סיפרו לי כי אחרי שנודע לו על בריחתנו, הוא צעק בקצף על השפתיים: ״הלא ראיתי אותם וגם את המנוולת הזאת מהיודנראט״. ברחוב מיאסניצקאיה גר רופא בכיר, והיה בכוונתנו להיכנס לביתו ולהסיר את הטלאים והמספרים מהבגדים, אך את הטלאי הצהוב לא הצלחנו להוריד והשארנו את בגדינו העליונים עם הטלאי כ״ציון לשבח״.
בכפר פוניז׳ני באיזור סטארוֹיאֶ־סאֶלוֹ חיכתה לנו כיתה של פרטיזנים.

מרים טוקרסקי

פואֶמה אימהית

קטיה — מזכירת התאחדות יוצאי בריה"מ, תל־אביב, 1970

המרואיינת, מרים טוקרסקי, לבית אייגס מגלובוקי, נולדה ב־1919. נודעה בקרב הפרטיזנים במינסק בכינויה קַטיה. עלתה ארצה ב־1960. כיהנה בשנים 75-1963 כמזכירת התאחדות יוצאי בריה"מ. תושבת אשדוד. ריאיין דוד כהן.

עם כניסתם למינסק, פירסמו הגרמנים פקודה כי על כל הגברים, ללא הבדֵל לאום, מגיל 16 עד גיל 55, להתייצב. הכל הובלו למחנה בדרוזדי, לא הרחק ממינסק. שם הפרידו בין הגויים לבין היהודים. את הגויים שיחררו מיד, והיהודים נכלאו במחנה זה, תחת כיפת השמיים. ביום קפחה השמש, ובלילה היו מאירים את השטח בזרקורים. בדרוזדי היה גם מחנה־שבויים. אוכל לא ניתן לאנשים, אך הירשו לנשים ולילדים להביא להם אוכל. בתי־שימוש לא היו, ולכן עשו האנשים את צרכיהם במקום שִבתָם.
בסופו של דבר הוציאו להורג את כל שבויי המלחמה כמעט, פרט למועטים שגויסו לעבודה, או שהספיקו לברוח. בין הבורחים היה אחד מיכאיל גרומוב. הוא נפצע בזמן הבריחה, הגיע למרכז מינסק והתישב בגינה, עייף ופצוע. עברה שם אשה אחת, הֶלֶנה ולאסובנה באלֶנדוֹבִיץ׳, ראתה אדם פצוע, היא הכירה את כל האנשים בסביבה, הבינה כי האיש שרוי בצרה ולקחה אותו לביתה. שם הוא נשאר. לְיָמים הוא והיא הצילו ממוות את בתי הקטנה, כפי שיסופר להלן.
במחנה־השבוים היו גם חיילים יהודים. לכמה מהם הצליחו להגניב בגדי־נשים, והללו התחפשו ויחד/עם הנשים המביאות אוכל ערקו מהמחנה.
השלטונות פירסמו הודעה כי על כל בעלי המקצועות החפשיים שבקרב היהודים להירשם, ותינתן להם עבודה. נרשמו רופאים, מהנדסים, מוסיקאים, מורים וכו׳. באו מכוניות, הסיעו אותם בהן ומאז נעלמו עקבותיהם.
לאחר ששת ימי שהות במחנה העבירו את כל היהודים לבית־הסוהר בעיר. החזיקו אותם כמה ימים, הרביצו מכות־רצח ואמרו להם לאסוף את נשותיהם וילדיהם ולהיכנס לגיטו.
הוקם היודנראט. היושב־ראש הראשון היה אליהו מושקין, אדם מחונן והגון. מיד החלו הגרמנים בסחיטות, תבעו כסף, זהב ותכשיטים. מושקין פנה לאוכלוסיה ואמר: כולנו רוצים לחיות, אולי על־ידי הכופר הזה נישאר בחיים. האנשים סמכו עליו ונתנו תכשיטים, שעוני זהב וכו׳. אבל אי אפשר היה לספק את דרישות הגרמנים.
פעם נזדמנתי לסביבות היודנראט וראיתי את הפולקס־דויטשאֶ גורודצקי, בעל־הבית של הגיטו, קָרֵב לשם במכוניתו. מבנין היודנראט יצא מושקין ובידו מנורת־כן יפה מאוד. כשהגיש את המנורה לגורודצקי, סטר לו זה על פניו ופִצְעוֹ. לְיָמים הוצא מושקין להורג, כי לא יכול היה לספק את דרישות הגרמנים המתרבות והולכות.

אחריו היה יושב־ראש היודנראט משה יפה, אדם אינטליגנטי ומחונן. היודנראט חוּלק למחלקות. בראש המחלקה לבתי־מלאכה עמד זמן־מה רודיצר, אדם הגון מאוד. את רוב התוצרת של בתי־המלאכה: בגדי־חורף, מגפיים, סבון העביר לפרטיזנים,עד שנרצח באחד מלילות האימים בגיטו עם אשתו ובתו.

היו גם מנוּוָלים בגיטו. היתה פרובוקטורית אחת ושמה מירה. נזהרו מפניה כמפני אש. סופה שהוּצאה להורג על־ידי הפרטיזנים. והיה אחד רוזנבלט מהיודנראט, אשר חי חיי תענוגות בגיטו. והיה בחור מדאנציג, אפשטיין, שהסתדר בגיטו כ״אלוהים באדיסה״. והיה אחד וינשטיין שהיה חובט באלת־גומי בראשי הנשים, כי מפני הגברים פחד. כל אלה נהרגו בידי הפרטיזנים.

בימים הראשונים להקמת הגיטו נדחסו לשם 92,000 יהודים — זה היה מספר הרשומים בגיטו, פרט לרבים שלא נרשמו. חובת עבודה כללית לא היתה קיימת בגיטו. בהתחלה עדיין אפשר היה להתקיים איכשהו. אמנם לא חולק מזון ליושבי הגיטו, אבל עדיין היה רכוש בידי היהודים ונוהל מסחר־חליפין עם האוכלוסיה הנוצרית. הגיטו היה תָּחוּם בגדר־תיל, ועל־יד הגדר התנהל המסחר. בכל בית התגוררו כמה משפחות. בקושי הצלחתי למצוא פינת מגורים אצל זלמן רוזנבלום ברחוב שֶׁבצ׳נקו לי ולמשפחתי הקטנה: אמי, אחותי ובתי הקטנה. כראש משפחה נאלצתי לסחור על־יד גדר התיל. זה היה כרוך בסכנת מאסר ומוות, אבל הדאגה לפת־לחם מאלצת את האדם להסתכן.

אחרי הפחדים והחרדות ביום — באו הזוועות מסַמרות־השׂיער בלילה. כשמחשיך, מסתגרים האנשים בבתים, סוגרים את שערי החצרות ומדמימים. אין עובר ושב בחוצות הגיטו.

באחד הלילות הידהדו בגיטו הדומם קולות צעקה: ״הצילו!״ ואחרי־כן הרעים מטח יריות. כל אחד התחבא ב״מלינה״, במחבוא. איש לא יצא להציל. לבוקר נודע כי קבוצת היטלריסטים פרצה לגיטו, אנסו נשים, קרעו את גופן קרעים־קרעים ולבסוף ירו בהן.

ושוב — ימי־מצוֹד על הגברים. את הנתפסים מכַנסים בכיכר־היובל ובדרך מכים בהם באלות־גומי. פצועים וזבי־דם הם מושלכים למשאיות — ונעלמים...

בשישה בנובמבר 1941, לפנות ערב, הוחרד הגיטו. תלויה בחלל אימת פרעות. אני מעיפה מבט באמי חסרת־האונים ובאחותי המפוחדת עד מוות, לוקחת את בתי הקטנה על זרועותי ויוצאת לכיוון היודנראט להיוָדע מה צפוי.

בחצר היודנראט מכונסים אנשים רבים — עובדי היודנראט ומשפחותיהם, בעלי־מקצוע שונים עם משפחותיהם. הפולקס־דויטשאֶ גורודצקי עומד להובילם למחנה ברחוב שירוֹקה, עד יעבור זעם. נדחקתי לבין קבוצות גברים מאנשי היודנראט, ראיתי שלכל גבר הנקרא בשמו ניגשת מהצד אשה עם ילדיה. שאלתי בלחש: ״מי כאן יחידי?״ לא קיבלתי תשובה. מיואשת עמדתי ותינוקי על זרועותי. לבסוף הצביע מישהו על אחד: ״הוא יחידי״. התחננתי לפניו: ״הגד לי, למען השם, מה שם־משפחתך, כדי שאוכל להצטרף אליך כאחות שלך״. הוא שתק. כשקראו בשמו של אותו אדם, הלכתי בעקבותיו. שוטר שאָלוֹ: ״הזאת אחותך?״ הוא השיב: ״לא!״. הצרחתי במר־נפשי: ״מעולם לא היית אח טוב, וגם עכשיו אינך רוצה לבוא לעזרתי״... רכנתי על ילדתי, לבל תפגע בה המכה הצפויה מידי השוטר שהרים את פרגולו. לפתע שמעתי קריאה: ״עצור!״ הזדקפתי וראיתי כי השוטר מראה לי בפרגולו על הכיוון שאליו הלך האיש. יצאתי עם כולם לרחוב שירוקה.

הביאונו לאורוות, ובהן מיטות־קרשים ערוכות בקומות, זו על גבי זו. בשבעה בנובמבר הגיע

ילד מהגיטו אל אביו במחנה שירוקה וסיפר כי בגיטו מתחוללות פרעות. מקץ שלוש יממות החזירונו לגיטו. לשמחתי, מצאתי את אמי ואחותי בחיים. באקציה זו ניספו 15,000 יהודים, וכעבור שבועיים השמידו עוד 5,000 יהודים. במקומם הובאו לגיטו, לעבודה, יהודים שעדיין שרדו מהאקציות שנערכו בעיירות שבסביבה.

המוות עלה בחלונינו. היהודים מכינים מחבואים, "מלינות". אין מכניסים תינוקות למחבואים מחשש שמא יסגירו בבכיָם את המחבוא. אם הגניב מישהו תינוק למחבוא, הרי מיד עם הבכי הראשון היו האנשים חונקים אותו. משום כך לא הלכתי מעודי עם בתי למחבוא. כשחשדתי כי משהו עלול להתרחש בגיטו, הייתי תופסת את ילדתי, מורידה את הטלאי הצהוב, משתחלת, בעזרת אחותי, מבעד לתיל, לאיזור הרוסי ונעלמת בסימטאות המרוחקות.

יום אחד קשרתי היכרות על־יד התיל עם נוצריה אחת, לימָה מַצ׳אלסקה, וסיפרתי לה על בתי הקטנה. היא הציעה לי לקבל את בתי בביתה השוכן מול גדר הגיטו. באחד במארס 1942, בערב, נודע כי משהו עתיד להתחולל בגיטו. לקחתי את ילדתי, עברתי את הגדר ברחוב קולֶקטורנה ישר לבית־העלמין, ומשם לנוצריה לימה. דפקתי בלחש בדלת, העמדתי על הסף את בתי וברחתי כל עוד נפשי בי, לבל אשמע את בכיָה של התינוקת. היא היתה שם עד התשעה במארס, ואז החזרתיה לגיטו.

ואכן בשנַים במארס הופיעו קלגסי הגסטאפו בגיטו ותבעו 5,000 איש. אך רחובות הגיטו היו שוממים. חמת־רצח תקפה את הגסטאפואים. עברו בגיטו וירו באקדחים ובתת־מקלעים. התנפלו על בית־ילדים ורצחו את כל הילדים.

קיים היה בית־ילדים ליתומי הגיטו ברחוב זֶלונה. נשים רחמניות ששיכלו את ילדיהן טיפלו בהם. אוכל לא ניתן להם. הילדים היו מחַזרים על הפתחים, כשמעל צווארם משתלשל חבל ואליו קשורה קופסת שימורים ריקה. לתוכה היו אוספים כף מרק, פירור של תפוח־אדמה, ועל כך קיומם. היה זה מחזה קורע־לבב, הם בקושי עמדו על רגליהם. כשמסרתי את ילדתי לנוצריה, וידעתי שהיא שׂבֵעה, אזי בכל פעם שהייתי משיגה פת לחם, לא הרשיתי לעצמי לאָכלה במו פי, אלא הייתי מוסרת אותה לילדים. הם כבר הכירו אותי ורצו לקראתי בבואי לחדר־מגורי.

ביום זה ניספה גם משורר־הילדים משה לוין, שכינויו הספרותי הוא בֶּר סוֹרין.

משה לוין הגיע למינסק עם אשתו ושתי בנותיו מוילנה. הוא היה מורה וצייר מחונן, בוגר הסמינריון למורים בוילנה. בגיטו היה ראש קבוצת־עבודה ועמד לברוח לפרטיזנים. כשחזר מהעבודה ביום התחולל האקציה, ביקש גרמני אחד, שלֶוין צייר את דיוקנוֹ, להצילו. לוין טען שהוא אחראי לקבוצה בת 35 איש העובדים יחד אתו ויש להציל גם אותם. הגרמני הסכים ואמר לו להביא את אנשי קבוצתו אליו. בלכתו אל קבוצתו נתפס וניספה.

שרה לוין, אשתו של משה לוין, נשארה בגיטו עם בתה הבכירה אנינקה. הבת הקטנה מתה בחוֹליָה. בשעת האקציה, כששרה היתה בעבודה, הכניסו השכנים את אנינקה למחבוא. במחבוא זה היתה עוד תינוקת שסבלה מצַמא. ביום הרביעי לשבתם במחבוא, שירבב אבי הילדה את ראשו מהמחבוא, ראה כי אין איש, נכנס לבית והביא מים לילדתו. ואולם שוטר השגיח בו, עָקב אחריו עד שחזר למחבוא, ואז בא עם גרמנים שהוציאו את כל יושבי המחבוא להורג.

הכרתי בגיטו את שתי האחיות מודייסקר, דינה וצֶ׳סיה. הן אחיותיה של גיבורת גיטו־וילנה סוניה מודייסקר. דינה עבדה כאחות בבית־החולים לפצועי־מלחמה גרמנים. משם הבריחה

לגיטו על־ידי אחותה צֶ'סיה תרופות, תחבושות וכר. צ'סיה היתה מקשרת המחתרת בגיטו עם המחתרת באיזור הרוסי. ביולי 1942 נתפסה בגיטו עם ילדתה בת השנה, שתיהן הוכנסו למכוניות־הגז ונחנקו.

ביום 28.7.1942 לאחר צאת ה"קולונות" (קבוצות עובדים הצועדים בצמדים) לעבודה, בא למקום־עבודתנו אל אביו ילד בן עשר וסיפר כי הגיטו מוקף. ראשי היה עלי סחרחר. אלוהים! בתי, אמי, מה אתן? לא ידעתי בעוד מועד על האסון הצפוי, ועתה הייתי אובדת־עצות.

ארבעה ימים נמשך הירי בגיטו. אותנו לא החזירו לגיטו והחזיקו אותנו במרתפי קריית־האוניברסיטה שבה עבדנו. ביום הרביעי הוחזרנו לגיטו, לחצר גדולה אחת ברחוב הרֶפובליקה. שם פגשנו כמה עשרות אנשים ממררים בבכי, שהצליחו למצוא מחבוא בימי האקציה.

בכניסה לגיטו פגשתי שכן. שאלתיו: "בני־ביתי בחיים?" הוא הניע ראשו לשלילה. עיני חָשכו, התמוטטתי. תמיד שיננתי לעצמי: היי חזקה! הם בחיים! אבל עכשיו... נמאסו עלי החיים. קרסתי לאדמה וראשי מוטה בין זרועותי. ולפתע שמעתי קול קורא לי: "לכי וקחי את אמך ואת בתך ואליה! הזדרזי! הם בחצר שלנו!"

נחפזתי לחצר ביתנו. בשער עצרני שוטר: "אף לא צעד! אני יורה!" אך כשראיתי את אמי מחזיקה בשארית כוחותיה את בתי, לא השגחתי בכלום עוד. תפסתי את ילדתי ביד אחת ובשניה משכתי את אמי ויצאנו מהחצר.

לאחר הפוגרום נתחוור לי שאסור לי להשאיר את ילדתי אצל אמי. הצעתי לאמי לשים צלב על צוארה ולחמוק עם בתי לאיזור הרוסי. שתיהן היו בלונדיניות. אמי סירבה לשמוע: "לא, בתי! נולדתי יהודיה ואמות כיהודיה... ולמה עלי לחפש את המוות במרחקים? הוא ימצאני גם כאן..."

אך אני החלטתי להשאיר את בתי באיזור הרוסי, ויהא אשר יהא. היא ילדה בלונדינית יפה ומדברת היטב רוסית, אולי יחמול עליה מישהו.

חבֶרתי שרה לוין, אלמנתו של הצייר משה לוין, היתה ראש־"קולונה". כשהיינו יוצאים לעבודה, בליווי שוטר או גרמני, היה לנו תמיד ראש־קבוצה יהודי ששלט בגרמנית, בפולנית וברוסית. הגרמני לא היה פונה אלא אל ראש־הקבוצה, וזה תירגם את הוראותיו ומוסרן לעובדים היהודים. שרה לוין ביקשה את השוטר שלה שבל ישים לב לאשה עם ילדה שתצא משער הגיטו, או שתתרחק משורת ההולכים. ילדים יהודים כבר לא היו אז בגיטו.

באחד בספטמבר 1942, השכם בבוקר, יצאתי עם בתי לשער הגיטו. לרוע המזל עמדו על־יד השער שוטרים ואנשי־גֶסטאפו. סבורה הייתי שאנו אבודות, התקדמתי לשורות הראשונות והחזקתי את בתי במָתניה כך שראשה לא יבלוט מעל לכתפי. ואירע נס — הם לא השגיחו בנו.

כשהגענו לרחוב נובה־מוסקובסקה, השגחתי בשני בניינים שרופים בפינה. חמקתי מהשורה לבנין אחד, העמדתי את ילדתי על הקרקע, שמתי בידה בובה, ומיד נעלמתי בבנין השני... עמדתי חבויה ושמעתי את קול בִּכְיָה של בתי. לפתע נאלמה. נגשתי לחרך בקיר וראיתי אדם כיפח נושא את בתי בזרועותיו והיא מחבקת את צווארו באֵמון. מי הוא? לאן הוא לוקח אותה? ברגע הראשון ביקשתי לפרוץ קדימה, אך עד־מהרה התגברתי, הסירותי את הטלאי הצהוב מעל בגדי, כיסיתי פני במטפחת, ועקבתי אחריהם ממרחק־מה. הם הגיעו לרחוב ראדושקובסקה ובאחת החצרות נעלמו... השעה היתה שש בבוקר. חזרתי לגיטו בסימטאות

צדדיות. הקולונה שלי עמדה מוכנה ליציאה. נעמדתי על־יד אחותי, תמיד היינו צועדות בצמד יחד, ובלחש מיררנו בבכי.
וכך חלפו ימים ולילות של רעב וצער וגעגועים לילדתי בת השנתיים.
באחד הימים הכרתי אשה יהודיה אחת, בשם מַניה, והיא סיפרה לי כי שמעה מפי גויה אחת שעמה עסקה בסחר־חליפין — חפצים תמורת מזון, כי בעלה הביא מהרחוב ילדה בלונדינית, מוסקבאית ממש, מדברת יפה רוסית.
לאחר חקירות ושיחות מרובות עם מַניה, הוברר לי כי המדובר בבתי. דמעות חנקו את גרוני. אמרתי למניה כי בתי נפטרה. אף הפצתי שמועה כזו בגיטו, כדי שלא לעורר קנאה בלבות האנשים, וגם חששתי מהלשנה. ועם זאת אמרתי למַניה כי הייתי רוצה מאוד לראות את האסופית הגויה המזכירה לי את ילדתי הבלונדינית... באחד מימי נובמבר הצטרפתי אליה לקולונה שלה. בדרך היא הסבירה לי איך להתחמק מהקולונה ולהגיע למקום האסופית. וכך עשיתי. כשהגעתי לחצר, ראיתי ארבע מרפסות ולא ידעתי לאן לפנות. מיד הגיעה בריצה מַניה והצביעה על המקום. נכנסתי בשקט לפרוזדור המוביל לחדר, הפשלתי את הוילון וראיתי את בתי. כשהשגיחה בי, התישבה במיטתה. האשה בבית סברה שהילדה נבהלה מפני האשה הזרה ולקחה אותה בזרועותיה. לא יכולתי להבליג עוד, וליטפתי קלות את רגלה של הילדה. פרצתי בבכי, וכן בתי. האשה הבינה הכל. אמרה לבעלה לסגור את הדלת על מנעול.
כך התחילה היכרותי עם אמא־לוסיה, מצילת בתי.
כשנוכחתי לדעת כי בתי נתונה בידיים נאמנות, גבר בי הרצון להמשיך לחיות, לבל אשאירנה יתומה בעולם. אמא לוסיה הציעה לי להתחבא בביתה בשעות הפוגרומים. סירבתי: "המוות עוקב אחרי. ביתך יקר לי מחיי. חלילה לי לסַכן אותו בכך שאשהה בו". אמא־לוסיה הבטיחה לי לשמור על בתי כל עוד היא עצמה בחיים.

הבת ואליה עם המשפחה המאמצת: הֶלנה באלנדוביץ ומיכאל גרומוב, 1942

ב־30 במארס 1943 הצלחנו, אחותי ואני, לברוח מהגיטו. ומעשה שהיה כך היה. במינסק היה, עוד מנובמבר 1941, גיטו של יהודים מגרמניה. שם שירת קצין גרמני, וילי שולץ, כבן ארבעים ומעלה, הוא התאהב בבחורה יהודיה, אלזה שמה, מפראנקפורט על נהר המיין. הוא החליט לערוק לפרטיזנים עם אהובתו היהודיה, וביקש אותה להתקשר עם היהודים הרוסיים בגיטו העשויים להובילו אל הפרטיזנים. הבטיח להעמיד לרשות קבוצת הבורחים מכונית ונהג.

אלזה התקשרה עם ליזה פרלמוטר, יהודיה רוסיה. ליזה אירגנה קבוצה של 30 איש, יהודים מרוסיה ומפולניה, כולם אנשי־אמונים.

הגרמני בא במשאית עם נהג ולקח אותנו. ארגז־המשאית היה מחופה, והיינו מוסתרים מעין בולשת. חששנו תחילה כי הגרמני יסגיר אותנו לגסטאפו, שכן כבר קרו מקרים כאלה. אך עם היציאה ממינסק נרגענו. הקצין שאל מי מאתנו הוא המקשר עם הפרטיזנים. לא היה עמנו מקַשר, אבל היה אחד, מוטל טויף, שידע את מקום הימצאם של הפרטיזנים. הקצין הושיב את מוטל לידו בתא הנהג, והמשכנו לנסוע. הגענו לנהר פטיץ׳ בקרבת הכפר רוסאקוביצ׳ה. הגשר על הנהר היה שרוף. לא יכולנו להתעכב על־יד הנהר, שהרי הגרמנים יחפשו בוַדאי את הקצין עם היהודים שיצאו לעבודה. מישהו היה צריך לעבור את הנהר בשחיה ולהתקשר עם הפרטיזנים.

לאָשרנו, היה עמנו מַלח לשעבר, זוליה טוֹקרסקי. הוא קפץ לנהר בבגדיו, ובפיו אקדחו. צלח את הנהר וחזר עם סירה. ראשית העביר את הקצין. האנשים המזוינים בגדה השניה,

משפחת הפרטיזנים, קטיה (מרים) וזוליה טוקרסקי, 1944

שראו את הטלאי הצהוב על בגדינו, ונוכחו לדעת כי אמנם איננו גרמנים, העבירונו בחפזון את הנהר והדליקו את המשאית. כעבור שעה קלה שמענו קול נפץ של יריות. הגרמנים שיצאו לרדוף אחר הקצין הגיעו למכונית הבוערת ופתחו באש על הכפר.
לאחר יומיים של הליכה ברגל הגענו ל"בריגדה המינסקאית השניה של מינסק". בדרך הגינונו על הקצין הגרמני מפני הכפריים שרצו לקרעו לגזרים. סיפרנו כי הוא־הוא שהציל אותנו. האיזור של הבריגדה הזאת היה בסביבות אוסיפוביץ', פוכוביץ' וסטארה־דרוגה. המפקדה היתה בכפר זאמיז'אניה. שם התעכבנו ימים מספר.
יום אחד, כשחיכינו בתור על־יד המפקדה בכפר, ראינו פרטיזן במעיל־עור ועם תת־מקלע, רכוב על סוס יפה מאוד. הוא עבר על ידינו ופנה לחצר המפקדה. לאחר שעה קלה יצא פרטיזן מהמפקדה וקרא לזוליה טוקרסקי. זוליה סיפר לנו כי הרוכב הוא חברו־מנוער, ישראל לפידות, מפקד הפלוגה החמישית. כשנודע לו על גבורתו של זוליה, איך צלח את הנהר והציל את כולנו ממוות, תבע לספחו לפלוגתו. וכך היה זוליה הראשון מאתנו שנתקבל לפלוגת הפרטיזנים.
בפלוגה החמישית היו בסך־הכל 30 יהודים מכלל 400 איש, ובכל זאת קראו לה "הפלוגה היהודית". היהודים היו המתנדבים לפעולות מסוכנות. זוליה נעשה שם מפקד חוליית־חבלנים. הוא התמחה בפיצוץ רכבות. החבלנים היו יוצאים לפעולה זאת כשעל גבם 16 ק"ג חָמרי־נפץ. זוליה היה חומק בעוז־רוח מבעד למשמרות הגרמנים הצפופים, כי הרכבות היו שמורות בקפדנות, מטמין את חמרי הנפץ מתחת לפסי הרכבת, מושך חוט פיצוץ עד למרחק־מה ומחכה להופעת הרכבת. ובהופיעה היה מדליק את החוט ומפוצץ את הרכבות. עם הפיצוץ היו חבריו מסתלקים, לבל ייראו לאור השריפה.
היו בפרטיזנים גם אנטישמיים שלא תמיד הצליחו לכבוש בחובם את רחשי שנאתם ליהודים. בקבוצתו של זוליה היו גם שני נערים יהודים. אחד מהם, ליונקה גורפינקל, נפל באחת הפעולות.
כשנתקבלתי לפרטיזנים, התחלתי להפציר במפקדי להעביר אלינו את בתי ואליָה עם מַציליה מיכאיל גרומוב ויֶלנה ולאסובנה באלֶנדוביץ'. כשנשאלתי, למה להביא את הבת לכאן, השיבותי כי הם שם מוקפים גרמנים וסכנת־מוות צפויה להם. "גם אנחנו כאן מוקפים גרמנים!" — השיב לי המפקד. "אין הדברים דומים — עניתי, כאן יש נשק בידינו, בעוד ששם האנשים חסרי־ישע"...
לבסוף נעתרו לי. מיכאיל גרומוב, אשתו ילנה עם בנם בן השמונה ועם בתי הגיעו לפרטיזנים. תחילה התיַחסו באי־אֵמון למיכאיל גרומוב, ותמהו שכחייל לשעבר שָהה במינסק זמן רב ולא מצא את הדרך לפרטיזנים. טענתי להגנתו, שעצם העובדה כי הציל ילדה יהודיה, אף שסכנת־מוות כרוכה בכך, מוכיחה בעליל כי אדם הגון הוא. ואכן, הוא יצא לפעולות והוכיח את נאמנותו. לדאבון־הלב, נהרג סמוך לשחרור העיר בקרב עם הגרמנים.
אתאר עוד כיצד נפגשתי עם בתי במחנה הפרטיזנים. יום אחד בא אלי פרטיזן מכיר שעבר במקום ואמר לי: "קַטיה! דרישת־שלום לך מבתך". לא יכולתי להאמין למשמע־אזני. כעבור דקות מועטות הוזמנתי ללשכת הפלוגה, ומסרו לי דרישת־שלום מבתי. מרוב התרגשות איבדתי את הכרתי והתעלפתי. שפכו עלי מים לעוררני מעלפוני, מסרו לי את שם הכפר שבו נמצאת בתי, מה הדרך אליו ומה הסיסמה שאשמיע, כשאתָקל במשמרות. היה זה במרחק 15 ק"מ ממקום חנייתנו. מיד יצאתי לדרך. הגעתי לכפר אחד ושם לנתי. בבוקר המשכתי ביער את דרכי לבתי. ביער פגשתי פרטיזנים ושאלתי היכן מחנה־המשפחות של

גראדוב. שאלו אותי, מה לי ולמחנה הזה? עניתים כי אני הולכת אל בתי. הם כבר שמעו על ענין בתי והראו לי את הדרך. הגעתי למקום לפנות־ערב, ופגשתי אשה ובידה רובה העומדת על המשמר. הסברתי לה מי אני, והיא הראתה לי את השביל המוליך למקום הימצאה של בתי. אותו רגע הבחנתי בבתי החוצה את השביל. נפעמתי, רציתי לרוץ אליה, אך הייתי כה חלושה וכוחי לא עמד לי אלא לזחול לקראתה. אמרתי: "ואליצ'קה! היודעת מי אני?" "כן, — ענתה, — את אמא־קַטְיָה".

לחצתיה אל לבי ופרצתי בבכי. דומה הייתי כי היער בוכה אתי. לא ידעתי מניין צצו האנשים, אבל נמצאתי מוקפת ברבים מאנשי המחנה וגם הם בכו. הודיעו לאמא־לוסיה שעבדה במטבח. היא באה בריצה והובילה אותנו למחפורת שלה. לנתי שם. ולמחרת חזרתי ברגל לפלוגה שלי, שהרי לא ניתנה לי רשות להביא את בתי אלי. אך בשובי ביקשתי מהמפקד רשות להביא אלי את בתי. במחנה שלנו היו כמה ילדים בני 8, 10, אך יַלדתי לא היתה אלא בת שלוש. המפקד השיב: "אין לנו גן־ילדים, ואת, קַטיה, ראשית־כל לוחמת, חיילת".

ביקשתי איפוא, שיביאו את בתי לכפר סמוך למחנה שלנו, וההסכמה ניתנה. קיבלתי סוס ועגלה להסיע את בתי. מימי לא נהגתי בסוס. וסוס זה היה סרבן. יצאתי לדרך בבוקר והגעתי רק מאוחר בלילה. בתי היתה מאושרת, חיבקה אותי כאילו לא נפרדנו מעולם. הגעתי אתה, כמדובר, לכפר סמוך למחנה הפלוגה ושם סידרו את בתי בבית אחד התושבים.

הייתי מקבלת פעמיים בשבוע חופשה לארבע שעות, לראות את בתי. ההליכה לכפר הלוך וחזור ארכה כשעתיים, שכן היה עלי לעבור בשחִיָה נהר, ולהתקדם בחלקת יער, כשעתיים שהיתי אצל בתי. הרשו לי לקחת עמי קצת מצרכים — תפוחי־אדמה, לחם. לפעמים נתנו לי במטבח התיכת בשר או בקבוק חלב. הייתי רצה אליה בכל כוחי, כדי לקצר את זמן ההליכה ולהאריך את משך שהותי אצלה. האיכר שאיכסן אותה התיַחס אליה יפה מאוד, כאל בתו.

כשהיתה מגיעה שעתי לחזור לפלוגה, הייתי מתחמקת מבתי בתואנה כי אני יוצאת לשתות קצת מים. ראיתי כי הפרידה הצפויה מדכדכת אותה, ולבי לא נתן לי לגלות לה כי אני עוזבת אותה. לאחר צאתי מחדרה, הייתי מתחבאת מאחורי הדלת ורואה אותה יושבת עצובה, עיניה יורדות דמעות, והיא מסתכלת בפתח ומצפה לשובי. לבי פג מצער. גם בדרכי בחזרה למחנה הייתי רצה כדי שלא לאחר, כדי שאקבל שוב רשות לבקר את בתי. וברוצי, הייתי גם אני ממררת בבכי.

כך נמשכו הדברים עד יוני 1944. התחילה הבלוקדה הגדולה. כמה דיביזיות גרמניות הקיפו את כל איזור הפרטיזנים במגמה להשמידם. אני ישבתי במארב, בקבוצת־קרב. נאלצנו לסגת והגענו למרכז האיזור הפרטיזני. ואליה בתי נשארה בכפר. אמא־לוסיה, שהתגעגעה לילדה, באה ולקחה אותה אליה לכפרה. בזמן הנסיגה דרך יערות ושדות ראיתי פתאום את בתי ואליה לבושה חורפית מהלכת בין הקמה. השתוממתי, מה היא עושה כאן לבדה? התבוננתי סביבה וראיתי את אמא־לוסיה ותושבים רבים עוזבים את הכפר שהגרמנים המטירו עליו אש. אמרתי לאמא לוסיה: "גורלנו משותף. הבה ונלך יחדיו". הלכה אחרי. נטלתי את בתי בזרועותי וצעדתי קדימה, והיא עם בנה — הבעל היה בפלוגה אחרת — בתי כבר היתה כבת ארבע וקשתה עלי נשיאתה. קשרתיה איפוא במטפחת צמר אל גבי וצעדנו. אמא־לוסיה ובנה נשארו עם האזרחים, ואני הגעתי לפלוגתי.

הקומיסר קרא לי ואמר: "מצבנו קשה מאוד. יהא עלינו לחצות בביצות עד צוואר. ואת עם

ילדתך לא תוכלי ללכת אתנו. איש לא יוכל לעזור לך, שכן יהא עליו קודם כל לחלץ עצמו מהביצות. עצתי לך להישאר כאן, ביערות״.
וכאן היה עלינו לעבור נהר במעברה. עניתי נחרצות כי פרטיזנית אני, ואלך עם פלוגתי ועם ילדתי. כשראה הקומיסר שאני נחושה בדעתי, ויתר לי. הלכתי עם פלוגתי ומאחורינו פלוגת־האספקה שבראשה היהודי יַנקֶלביץ. הלכה עמנו גם הֶניה גולדברג, אלמנת פרטיזן שנִספה בפלוגה, עם בתה. והלך אסיגוטין עם אשתו ובתו ועוד כמה אנשים. הצטרפתי אליהם כי שם היו עוד ילדים. נראה לי כי הפרטיזנים ביקשו להיפטר מהילדים והנשים, אך החלטתי שגורלי יהיה כגורלם. ואכן, עד מהרה הקיפונו הפרטיזנים, נָשקָם בידם, ופקדו עלינו לא להתקדם אף לא שעל. והם עברו קדימה, כל הפלוגות, בריגדה שלמה, בשקט.
מרחוק כבר נשמעו נביחות כלבים ושיחות גרמנים. מאתנו נמנע להתקדם. היינו כ־14 איש, רק נשים וילדים ושני גברים. אתנו הושאר גם ינקלביץ, משום שאתו היתה בתו בת העשר. הדבר חרה לו מאוד. רק בידו וכן בידי אסיגוטין היו רובים. התחלנו לנדוד ביער משיח לשיח עד שהגיע הערב. גשם החל מטפטף. שני הגברים נכנסו לכפר סמוך שתושביו ברחו מפני הגרמנים והביאו קש. פרשנו את הקש ושכבנו. מצאנו עגלה, שכבתי מתחת לעגלה כמחסה מפני הגשם. תוך כדי שכיבה עם ילדתי, צץ במוחי רעיון, מדוע לא ננסה לחפור לנו מחפורת? אם בגיטו מוקף המשמרות, כשפחדנו לנקוף אצבע כדי שלא להקים רעש, יכולנו לחפור לנו בונקרים מתחת לבתים, מדוע לא נעשה זאת ביער? סחתי זאת לאשת ינקלביץ ששכבה בסמוך אלי והיא מסרה זאת לבעלה יוסל.
נזכרנו כי ראינו אישהו ביער גרזן ואת־חפירה ועצים רכים כרותים. הגברים יצאו בלילה והביאו הכל למקום החניה. התחלנו לחפור. פשטנו את השמלות והמתניות, שפכנו עליהם את האדמה החפורה ופיזרנו אותה במרחק רב ממקום המחפורת, כדי שערימות העפר לא יסגירו את מקומה. גושי אדמה עם עשב ואזוב הנחנו מעליה להַסווֹתה היטב. חפרנו מחפורת ארוכה וצרה. כולנו הצטמצמנו ונכנסנו למחפורת. לשבת לא יכולנו, רק לשכב, עצמותינו כאבו. אך הייתי מאושרת, רק הציק לי חוסר המזון. היה לי קצת לחם. את הרך מסרתי לבתי. את הקשה הטמנתי והרטבתי ולאחר שהתרכך מסרתי לבתי. אני לא אכלתי כלום.
ישבנו שם ארבע יממות. לפנות בוקר היו הגברים יוצאים לרגע קט להציץ בסביבה ומיד שבים, כי עדיין נשמעו שעטות צעדים ונביחות כלבים — הגרמנים היו בקירבת מקום. ביום הרביעי שלא נתתי אוכל לפי, הורע לי מאוד. התחלתי לזחול ליציאה לשאוף אויר. נתנו לי קצת מים להרטיב את שפתי. את המים בבקבוק שמרנו בשביל הילדים. לפתע, בעודנו שוכבות חרדות ומפרפרות, שמענו את הגברים שלנו מהלכים בחוץ, רוקעים ברגליהם ומדברים בקול רם. מה קרה להם? השתגעו? ינקלביץ אהב להתלוצץ. הוא ניגש למחפורת וקרא: ״בטלנים, צאו החוצה!״
נתברר שכאשר נודע לגרמנים שנפתחה אופנסיבה סוביטית בחזית האוקראינית, הם הפסיקו את הבלוקדה לאחר 13 ימים, במקום לאחר חודש כפי המתוכנן. יצאנו והתחלנו לחזור לכיוון המחנה שלנו. הייתי חלושה מרעב. לא יכולתי עוד לשאת את בתי על גבי, ועתה היתה היא רצה קדימה ופוקדת עלי לעמוד ולנוח, ואחר־כך רומזת לי באצבע שאגש אליה. כשהגעתי אליה, שוב התקדמה ושוב רומזת לי באצבעה, וחוזר חלילה. כך הלכנו.
בפלוגה שלנו התכנסו כבר כמעט כל הפרטיזנים חוץ ממני. נפוצה שמועה כי נהרגתי. הצטערו מאוד. כשהגעתי סוף סוף והשגיחו בי, פרצה שמחה. גם טוקרסקי יצא ותפס את ואליה בזרועותיו. וכך חזרנו לפלוגה.

למחרת פקד עלי הקומיסאר להוביל את בתי לכפר. נודע לי כי אמא לוסיה חזרה לכפר, הסכמתי ומסרתי לה את ילדתי.
כשבאתי לאחר ימים מספר לביקור בכפר, מצאתי את בתי נפוחה מרעב ועייפות. חומה עלה. לא יכולתי להישאר ולטפל בילדה. חזרתי לפלוגה, כי הייתי אחראית על המטבח. לא היתה אז עוד דאגה לאספקה מרכזית, וכל פלוגה דאגה לעצמה. הורגש מחסור במזון. הרופאה שלנו נכנסה למטבח. נהוג היה כי בטרם חילקו את האוכל לפרטיזנים היתה הרופאה בודקת את התבשיל אם אינו פגום. הייתי שטופת דמעות. הרופאה שאלה אותי למה אני בוכה. ולא רציתי לענות לה, כי גם לה היה ילד באחד הכפרים. היא לא הרפתה ממני, וסחתי לה כי ואליה שוכבת נפוחה ורעבה, ואין בידי להושיעה. היא הלכה מיד למפקד, ואז הרשו לי לקחת את שאריות המרק ולהביא לבתי. כך כלכלתי את בתי ואת אמא־לוסיה ובנה במשך שבועיים.
העוזרת שלי, גויה קומסומולית, קינאה בי על שאני, הבלתי־מפלגתית, הנני האחראית, ואילו היא אינה אלא העוזרת, טָפלה עלי כי אני מעבירה את כל הבשר לאמא־לוסיה בכפר, בעוד שאני הייתי מעבירה רק את שאריות המרק שהיו מיועדות לשופכין. הקומיסר, אנטישמי מובהק, קראני ואמר: ״קָטיה, דעי! אם תתקיים המולדת — תתקיים גם הבת שלך, ואם המולדת לא תהיה — גם הבת לא תהיה, אל תשכחי כי פרטיזנית אַת״. פניתי ויצאתי. לא רציתי שיראה את דמעותי שכבר ניגרו בלא הפוגה...
לימים, לאחר השחרור, פגשתי את המפקד הזה קרוע־ובלוי, ובגילופין. הוא פגשני בשמחה ברחוב נימיגה. ״אינך מכירה אותי?״ — שאל.
״אני מכירה אותך היטב — עניתי. — בתקופת המלחמה תחתונים עולים ועליונים יורדים. עכשיו אנו נמצאים איש־איש במקומו. מי שהיה אדם נשאר אדם...״

הבת ואליה והאם קאטיה טוקרסקי
נפגשות ביער אחרי פרידה ממושכת, 1944

ומקץ עשרים שנה: הבת ואליה היתה לאֵם

דבורה טרבניק

בריחה מן הגיטו

המרואיינת, דבורה טרֶבניק, נולדה בשנת 1920.
אחותה של מרים טוקרסקי. עלתה ארצה ב־1960.
יושבת בחולון. ריאיין דוד כהן.

בשנת 1940 באתי מפולין לבקר את אחותי במינסק. נשארתי בעיר והסתדרתי בעבודה. היה מן החידוש בחיים תחת שלטון סוביטי. יהודי העיר קיבלו אותנו, את הפליטים מפולין, בשמחה, שמחת היכרות עם יהודים שמעבר לגבול. היו אומרים: לאחר שתכירו את חיינו, תדעו להבדיל בין חייכם עד כה לבין החיים במשטר סוציאליסטי. תחילה לא התעמקתי בפשר הדברים, אבל לאחר מכן, כשחייתי בקולקטיב אחד עם בילורוסים, נתחוורה לי יפה־יפה משמעות הדבר.

לאחר שנה פרצה המלחמה בין רוסיה לגרמניה. חשנו מיד באנטישמיות המושרשת מכל העבָרים. דומה, אך תמול־שלשום היינו חברים, ואילו היום, עם הפצצות הראשונות, כבר נתנו לך להרגיש כי יהודי אתה ופָנו לך עורף.

כשגברו ההפצצות על העיר, החלה הבריחה. גם אנו, אני, אחותי עם תינוקה הרך, ואמנו, ברחנו. לא הצלחנו לעבור לעומק רוסיה. הגרמנים הקדימונו, ונאלצנו לחזור למינסק.

באחד בספטמבר הוכנסנו לגיטו. שטח הגיטו, שגודר בתיל, כָּלל את סביבות נימיגה, רחוב הריפובליקה וכיכר היובל. החלו הרציחות. יום ולילה נפלו קרבנות. והחלו גיוסים לעבודת־כפיָה. התעוללו במיוחד בנוער ובזקנים. אוקראינים, בילורוסים וגרמנים היו פורצים לגיטו ורוצחים ללא הבחנה. האוכלוסיה הבילורוסית שיתפה פעולה עם הגרמנים. הקומסומולאי מאתמול היה לנאצי פעיל היום, אף שגדל עם יהודים, למד ועבד אתם יחד.

האקציה הראשונה התחוללה בליל השישה בנובמבר, ערב יום המהפכה. התחבאנו בדיר־עצים אחד כארבעים איש. היתה עמָנו אשה הרה בימים האחרונים להריונה. הדוחק היה כה רב, שבקושי הספיק המקום לעמידה על רגל אחת. את שער החצר הברחנו בבריח. השכם בבוקר שמענו קולות נשים בילורוסיות המדריכות את הפורצים: "פה התחבאו, וגם שם... כאן מבצבצת יד, רגל של תינוק. כאן מתחבאת אם על ילדיה..."

שיתוף־הפעולה של האוכלוסין החל מיד עם הפלישה. קיבלו את פני הגרמנים בלחם ומלח, בזרי־פרחים. הגרמנים פירסמו מודעות עם קריקטורה של יהודי ארוך־זקן, עקום־חוטם ומלוכלך, ופניה לאוכלוסין להסגיר לשלטונות כל יהודי אשר כסף בידו, תכשיטים או מעיל עור. כל המסגיר יהודי יבוא על שכרו. כל שמסייע במצוַת חיסול יהודים — יבורך ויזכה לתגמול.

בהפצצות ובשריפות נהרסו כמחצית בתי העיר. היהודים חויבו לפַנות עד האחד בנובמבר את בתיהם שנשארו שלֵמים, להשאיר שם את רכושם ולהצטופף בגיטו. וכך נכנסנו, בידים ריקות, לגיטו. בלכתנו לגיטו, סקלו אותנו ילדי הגויים באבנים. צופפו אותנו עשרות בחדר אחד. לא היו מים זורמים בבתים ולא ביוב. גם משאבות המים, משאבות־היד בחצרות, קולקלו במתכוון.

בוקר־בוקר הובלנו לעבודה בליווי משמרות מזוינים. לעובדים חולקו בצהרים צלחות מרק־סובין, שבו צפו קליפות תפוחי־אדמה, צנון או מלפפון רקובים. בזמן חלוקת האוכל, בעָמדנו בתור, היו חובלים בנו במקלות ומעודדים התכתשויות בינינו לבין עצמנו.

תחילה עבדנו בפינוי ההריסות, לאחר מכן בפינוי השלג מהרחובות. עבדנו גם בשבת. "יום מנוחה בשבת?! מה זה עלה על דעתכם, יהודונים?" אך באחד בשבוע היינו עובדים רק מחצות היום.
גם כשהגיע הסתיו, בעונת הגשמים והשלגים, היינו הולכים לעבודה יחפים וכמעט עירומים. לאחר האקציה ב־7 בנובמבר צומצם הגיטו, חלקו פונה ונמסר לתושבים הבילורוסים. נאסר עלינו לחזור לשם, וכך נשארה בבתים שארית הפליטה של בגדינו המעטים. לילדים בגיטו לא ניתן דבר מטעם השלטונות. הילדים חפרו להם בורות להתחבא ושם היו קופאים בקור. רעבים ומלוכלכים, פרצו ביניהם מגפות, ומזמן לזמן היו הגרמנים באים לגיטו והורגים אותם. קיים היה בגיטו בית־חולים אחד, ובו כמה רופאים יהודים. אחד מהם, ד"ר ליפשיץ, ברח אחר־כך לפרטיזנים. התרופות היו בצמצום והגשת עזרה רפואית קשה היתה כקריעת ים־סוף.
מצלחת המרק, שקיבלנו במקום עבודתנו, היינו מפרישים חלק להביא לנשארים בגיטו — האמהות, הזקנות והילדים הקטנים. היה זה מחזה קורע־לבב — לראות ילדים קטנים, נפוחים מרעב ומקור, מחזרים על הפתחים בגיטו, קופסאות פח בידיהם, והם מבקשים אוכל...
והאקציות נמשכו. באמתלאות שונות היו מוציאים את האנשים ממחבואיהם. הנה, למשל, הכול נתבעו לצאת מהבתים. ומיינו את האנשים: הזקנים לעבודה אחת, והצעירים לעבודה אחרת. ולפתע היו מופיעות מכוניות, וההרג התחיל. היו דוחסים אנשים למכוניות ומובילים אותם אל מחוץ לעיר, למקום־ההריגה. שם כבר הוכנו בורות לקבורה.
כל האנשים הגרים בדירות, חמש־שש משפחות בחדר אחד, היו רשומים. אם ברח מישהו, באו על עונשם כל דיירי הבית. היו מוצאים כולם להורג בעוון בריחת האחד. מקומות־הלינה היו על מיטות־קרשים בכמה קומות זו על גבי זו, כמו בקסרקטין של חיילים. היינו הורסים את הגדרות שמסביב לבתים, אוספים ניירות ומבעירים מדורות להָמֵס את השלג, כדי שיהיו לנו מים לרחיצה. באותם בגדים שבהם הלכנו לעבודה, היינו שוכבים לישון, נופלים ממש על המיטות מרוב עייפות וחולשה.
היודנראט במינסק נדרש לאסוף את שארית רכוש היהודי ולמוסרו לגרמנים. יושב־ראש היודנראט הראשון היה אליהו מושקין. הוא היה מודיע לאנשים מראש על האקציות העומדות לבוא. כן היה אוסף תרופות ומלבושים ומעביר לפרטיזנים ביערות.
יום־יום היו הגרמנים תובעים לספק להם כסף, זהב, מעילים, תרופות וסבון. וכשלא הספיקו לספק את תביעותיהם, היו מוציאים להורג כעונש מאה־מאתיים איש. כל מי שהיו בידו תכשיטי־זהב נאלץ למוסרם לשלטונות. באו אוקראינים וראו כותרת־זהב בפי מישהו, היו עוקרים את הכותרת על השן. ראו טבעת־זהב על האצבע, היו מורידים בכוח את הטבעת. בתוך הבתים ההרוסים היינו חופרים ומוציאים עצים להסקה. ויש שהחופרים היו נתקלים במטמונים שהטמינו יושבי הבתים. נודע הדבר לגרמנים והגדילו את דרישותיהם.
בצאתנו לעבודה, היינו עוברים דרך שער־תיל. האובאֶרשטורמפירֶר היה בודק בעיניו הבולשות את כל היוצאים. בשנת 1942 כבר לא היו ילדים בגיטו. יום אחד יצאנו לעבודה ואתנו אם שהובילה את ילדה הקטן. ניגש איש ס"ס, תלש בכוח את הילד מידיה, הניחו על פסי החשמלית וברגלו הנעולה מגף דרך על גרונו של הילד עד שפרחה נשמתו. אנחנו, ההולכים בטורים, לא יכולנו אפילו להיעצר, אבל הנוצרים, שראו זאת מבעד חלונות הבתים פרצו בצעקות ואנחות.

הגרמנים היו פורצים לגיטו בלילות ומתנפלים על היושבים בו. היינו שדה־הפקר לכל בחז אלים. תביעות הגרמנים היו מלוּווֹת תדיר באיום של הריגה. צעירים יהודים נאלצו להתגייס למשטרה היהודית. סימן־ההיכר של השוטרים היהודים היה כובע מיוחד עם פס צהוב.
ברחוב שירוקה היה מחנה של בעלי־מקצוע. התנאים שם היו נוחים יותר. נוסף לצלחת־המרק בצהרים, היו מחלקים שם פרוסת לחם וקפה. עבדו שם גם שבויי־מלחמה מהצבא האדום. הללו הפכו להיות אדוניהם של היהודים. רצו להוכיח לגרמנים שגם הם מסוגלים להכות ביהודים עד כדי ריסוק עצמות. משמצאו אצל יהודי חתיכת סבון או מברשת שיניים, היו מתגוללים עליו בצעקות: מבריח! נוכל! רוצה אתה להמשיך בעסקי התגרנות שלך! בסופו של דבר, נורו גם השבויים הרוסיים על־ידי הגרמנים. מקצתם ברחו עם הגרמנים בנסיגתם, כי חששו שהתושבים יסגירו אותם לידי הסוביטים כמשתפי־פעולה.
האנשים ביודנראט היו מתחלפים מדי פעם. הדרישות הגרמניות לכסף, לזהב, לרפואות, לבגדים וכו׳ גברו מיום ליום. כשנבצר מאת אנשי היודנראט לספק את התביעות, היו הגרמנים מחסלים אותם וממנים אחרים במקומם.
ביודנראט שירת איש־משטרה יהודי אחד מפולין, ואפשטיין שמו. תנאי חייו היו מצוינים יחסית, היה מלובש יפה, נשא אשה בגיטו, רוזה שמה. היה מסור לגרמנים ככלב והצטיין באכזריותו כלפי יהודים. קיוה על ידי כך להציל את עורו. סופו שהומת כיתר היהודים.
הגרמנים תבעו מהיודנראט גם עזרה ושיתוף־פעולה בזמן האקציות. לאחר כל אקציה היו הגרמנים עורכים מפקד חדש של האוכלוסין היהודיים, ורושמים כל יהודי שנשאר בחיים. והמשיכו להוציא להורג דרי בתים שאחד מהם נעדר.
המשטרה היהודית לא היתה אלא שומרת על שערי הגיטו, וממלאת את הפקודות כמוטל עליה. המשטרה הבילורוסית לעומתה היתה רשאית להיכנס לגיטו בכל עת שרצתה ולעשות שם ככל העולה על רוחה — להתעלל, להרוג ולשדוד.
היחסים בין היהודים שבאו משטחי פולין לשעבר לבין יהודי מינסק הסוביטיים היו תקינים. על־יד גיטו מינסק הוקם גיטו נבדל ליהודי מערב־אירופה, ועלינו נאסר לבוא אתם במגע. גדר תיל חצצה בין שני הגיטאות. תנאי־חייהם של יהודי מערב־אירופה היו טובים משלנו. חילקו להם, לפי השמועה, פעמיים ביום קפה ולחם. אך הגרמנים רימו אותם. הירשו להם להביא אתם חפצים מרובים, כביכול יעדם הוא למקום מרוחק הרבה ממינסק, בעוד שהמשאיות הסיעו אותם אל בורות כרויים מוכנים, שם נורו והושלכו לבורות וחפציהם הוחרמו.
היו גם מקרים בודדים שתושבים בילורוסיים עזרו ליהודים, סיפקו להם אוכל. על פי רוב היו אלה בני משפחות מעורבות. היו מגניבים מעבר לגדר פרוסת־לחם או כמה תפוחי־אדמה. לאחר מכן חדלו מכך, מאֵימת העונשים שהיו הגרמנים מטילים על כל העוזר ליהודים. אבל ברובם שיתפו הבילורוסים פעולה עם הגרמנים. לנשים הרוסיות הובטחה תמורה בלבוש או בחפצי ערך אחרים תמורת הסגרת יהודים או גילוי מקומות הפרטיזנים והיערכותם.

במארס 1943 ברחתי מהגיטו לפרטיזנים. וכך היה הדבר: בצאתנו לעבודה היינו נתקלים לפעמים ביהודים יוצאי גרמניה. הכרתי אשה ממינסק, ליזה שמה, שעבדה יחד עם יהודיה אחת מפראנקפורט. מנהל־העבודה היה גרמני וינאי בשם שולץ, והוא התאהב בבחורה היְהודיה מפראנקפורט. סח לה על המפלה בסטלינגראד, על הפסדם הוַדאי של הגרמנים במלחמה, ושאל אותה אם היא יכולה לקַשר אותו עם הפרטיזנים. הפראנקפורטית סיפרה

לליזה על השיחה עם שולץ. ליזה חששה כי אין זו אלא מלכודת, שכן עד מפלת סטלינגראד התנהג שולץ כיתר הגרמנים, היה מכה מכות רצח את המפגרים בעבודה. אף על פי כן החליטה ליזה, בהתיעצות עם חברים בגיטו, לנסותו. הבטיחו לשולץ שיביאוהו לפרטיזנים. ושולץ הבטיח להעביר לפרטיזנים במכונית יחד אתו קבוצת יהודים מהגיטו וכמות של רובים. ואכן שולץ הודיע ליודנראט שהוא זקוק לכך וכך יהודים להבאת לְבֵנים לבנין.
ביציאה מתוך הגיטו היו השומרים על־יד השער רושמים: גרמני זה וזה לקח אתו לעבודה כך וכך יהודים. בגמר העבודה היו רושמים שוב ומציינים את שיבת היהודים שיצאו עם הגרמני. ביום 30.3.1943 השכם בבוקר עלינו על משאית ורשמו אותנו על־יד השער. מטרת הנסיעה: דוֹקוּר, עיירה בסביבות מינסק, בית־החרושת לִלְבֵנים; אספקת לְבֵנים למבנים של שדה־התעופה במינסק. כמובן שבמכונית זו היתה היהודיה מפרנקפורט עם אחותה הקטנה בת התשע וכן נפח יהודי ממינסק, שהכין לו במשך שנה רובה מעשה־ידיו.
בדרך נתקלנו במשמר של גסטאפו עם כלבים. שולץ ישב בתא עם הנהג היהודי אברשה ראפֶּס. כשראו הגרמנים את האובֶּרשטורמפירֶר שולץ, נתנו לנו לעבור. ועדיין לא ידענו אם אין הוא מוביל אותנו לגסטאפו. בהמשך הדרך נתקלנו במשמר של שוטרים בילורוסיים. שולץ אמר כי הוא יוצא לקנות חמאה וביצים, אך הכלבים שהריחו את ריח היהודים נבחו בלי הרף ורצו להשתער על המכונית. המשכנו לנסוע והאדמה היתה רכה וטובענית, והמכונית שקעה בבוץ. שולץ פקד: "יהודים, החוצה!" שָׂמנו קורות־עץ מתחת לגלגלים וחילצנו את המכונית מהבוץ.
הגענו עד לשפת נהר סביסלוץ׳ — והנה אין גשר. התחולל שם קרב לפני ימים מספר בין הפרטיזנים והגרמנים, והגשר נהרס. הפרטיזנים היו מֵעֵבר הנהר. היה עלינו איפוא לעבור את הנהר, כדי להגיע לפרטיזנים. היה אתנו בחור ממינסק, מַלח־הצי לשעבר, טוֹקַרסקי, והוא שצָלח את הנהר. התושבים־האיכרים ראו מכונית גרמנית עם אנשים, נבהלו וברחו. הילדים רצו ומסרו על כך לפרטיזנים. טוקרסקי בא לכפר, נדבּר עם האנשים, והם נתנו לו סירה רעועה. ראשונים הוכנסו לסירה שולץ והנהג הגרמני שבא אתם. משראה הגרמני שמגיעים פרטיזנים, ברח למכונית ורצה להסתלק. התפתח ויכוח בין שולץ לבין הנהג הגרמני: הנהג טען כי זה שנתיים לא ראה את משפחתו, ועכשיו הגיע תורו לצאת לחופשת־מולדת, ובמקום זה הובא לפרטיזנים? שולץ ענה לו כי עליו, כחייל פשוט, למלא את פקודת מפקדו. בינתיים הגיעו הפרטיזנים. שולץ מסר להם את אקדחו ואמר: "אני אתכם". מהנהג הגרמני פרקו את נשקו. את שולץ והנהג העבירו ראשונים, ואחר־כך העבירו אותנו. לפני כן שרפנו את המכונית. כעבור שעה קלה הגיעו אנשי גסטאפו רכובים על סוסים. אבל אנחנו היינו כבר בעֵבר השני.
גם בין הפרטיזנים לא ליקקנו דבש. כפעם בפעם היינו נתקלים בגילויי אנטישמיות, האשימו ביחוד את הצעירים שבינינו כי הם אינם לוחמים, אינם יודעים לשאת נשק...

יוכבד אייברמן־רובנצ׳יק

לא לשם עיטור־גבורה

המרואיינת, יוכבד אייברמן לבית רובנצ׳יק. נולדה במינסק ב־1926. עלתה ארצה ב־1968. יושבת בפתח־תקוה. ריאיין דוד כהן.

נולדתי במינסק בשנת 1926, בת־בכורה להורי שהיו להם שבעה ילדים. חונכנו ברוח ידישית. דיברנו יידיש, למדנו יידיש, וכל סימטת־מגורַי היתה יהודית. כשהגעתי לגיל תורה, למדתי בבית־הספר היידי מס׳ 30. למדנו כל המקצועות ביידיש. מורתי היתה פניה קפלן. שנות השלושים היו קשות מבחינה כלכלית. לעתים היינו מקבלים ארוחה בבית־הספר. לאחר שלוש שנות־לימוד נסגר בית־הספר, והועברנו לבית־הספר הרוסי מס׳ 12. העברה זו השפיעה עלי קשה. רגילה הייתי לחברים יהודים, לסביבה יהודית, לדיבור ידי — ולפתע הוטלתי לבית־ספר ששפת ההוראה בו היתה רוסית, והתלמידים מעורבים, רוסים ויהודים. המשכנו בלימודים עד 1939. אז, בפרוץ מלחמת־העולם, גוּיַס אבי ובבית נשארנו אמא ושבעת ילדיה. נאלצתי להירתם בעול הפרנסה. קניתי ומכרתי בדים, והרווחתי משהו כדמי תיווך. על היהדות ידענו מעט. ידענו רק זאת כי אנו עם מיוחד בין עמי רוסיה המרובים. כשהחלו להגיע לרוסיה הלבנה פליטים מפולין, שמענו מפיהם על שנאת ישראל בפולין, הן מצד הכובשים הגרמנים והן מצד התושבים הפולנים. לא יכולנו לתאר לעצמנו כי ייתכן כדבר הזה.

ביום 22.6.1941 פרצה מלחמת רוסיה-גרמניה. החלו הפצצות, הופיעו צנחנים גרמנים. החלה הבריחה. ראשונים ברחו אנשי המשטרה ואחריהם החיילים הרוסיים ואחריהם הקומוניסטים. הכל האשימו זה את זה בבגידה. נשתררה אנדרולומוסיה. היו אזרחים שציפו לגאולה מידי הגרמנים, אלה היו המתנגדים לשלטון הסוביטי. אך האוכלוסים ברובם היו חסרי־ישע, עזובים לנפשם. רצינו לברוח, ולא ידענו לאן.

ביום 27.6.1941 נכנס הצבא הגרמני למינסק והחלה ביזת המחסנים הממשלתיים. התושבים הרוסים החלו להוביל לבתיהם עגלות מלאות צרכי מזון וחפצים שונים. היהודים עמדו תחילה מן הצד. אבל למראה הרוסים הבוזזים, החלו גם היהודים להוציא מזון מהמחסנים הממשלתיים ולהחביא בבתיהם.

החלה הצעדה של שבויי הצבא־האדום בחוצות העיר. קרועים ובלואים, מדוכאים ועייפים צעדו השבויים לאורך קילומטרים. העירוניים ביקשו להגיש להם כוס־מים, פרוסת־לחם, אך הגרמנים פתחו באש מכלי־נשק אוטומטיים על החיילים הפושטים יד, והדרך היתה זרועה חללים. הובילו אותם למחנה מחוץ־לעיר, מקום ששימש כקייטנה של השלטונות הבילורוסיים. היה שם סמוך לנהר מגרָש גדול גדור בתיל. הגרמנים הקימו מגדלי־צופים ושמרו על השבויים החונים שם תחת כיפת הרקיע.

לאחר מכן ריכזו הגרמנים במחנה סמוך לשם את כל הגברים תושבי העיר. האנשים ישבו כפופים, דחוקים, ואם הזדקף מישהו, פתחו הגרמנים באש. אוכל לא ניתן, מים לא ניתנו. הכול היו צמאים ורעבים. היה זה בקיץ, השמש קפחה על הראשים. כשניסו אנשים לזחול על גחונם לנהר, כדי לרוות קצת את צמאונם, ירו בהם הגרמנים במקלעים. דומה כי כאן הידהדו יותר יריות מאשר בזמן כיבוש העיר.

כעבור שעה קלה הכריזו כי הגרמנים שבקרב האזרחים יתיצבו לחוד. היו אלה פולקסדויטשים — גרמנים גולים מהוולגה וגרמנים תושבים בבילורוסיה. עיניהם נוצצו משמחה — שנים רבות ייחלו ליום הזה.
גם היהודים נצטוו להתרכז בשטח מיוחד. כאן נתגלה פרצופם האמיתי של הגויים. אותו האיכר הבילורוסי, אותו שבוי־המלחמה המושפל, שיהודים הגישו לו כוס מים בצמאו, כי לא הבדילו בין יהודי לנוצרי — ניסה עתה לגזול מהיהודי הקם ללכת למקום הריכוז את נעליו, בגדיו, שקו, מנת־המזון שלו. שכֵּן היהודי הוא הפקר, הגוי רשאי להתעלל בו.
היהודים הועברו לבית־הסוהר בעיר. בדרך היו יהודים שניסו לברוח ונורו על־ידי המשמר. כעבור זמן שוחררו היהודים ונשלחו לגיטו. שכנינו הבילורוסים דחקו ביהודים להיכנס לגיטו: יהודי אתה, ומקומך בגיטו. אפילו גויים שנשאו להם נשים יהודיות דחקו בנשותיהם להיכנס לגיטו. כך נהגו הטאטארים והבילורוסים. וכשהילד היה פורץ בבכי: ״לאן אתה שולח את אמא?״ — היתה החותנת הגויה מסבירה לילד כי כך יש לנהוג. רק בודדים החביאו את נשותיהם היהודיות.
החלו הפרעות. היהודים התהלכו שבורים ורצוצים, ללא קרן תקוה. נדחסו בגיטו, בכל דירה 30-20 נפש. מיטות־קרשים קומה על גבי קומה. מים מעטים והזוהמה מרובה. הגרמנים היו באים ולוקחים אותנו לעבודה מחוץ לגיטו. בלבות כולנו ניקרה המחשבה: איך לברוח ולאן? עם מי אפשר להידבר? ממי אפשר לקבל עזרה? התחלנו להחליף בגדים וחפצים שונים במזון עם הנוצרים. באו יהודים מגרמניה ושוכנו בגיטו מיוחד, הגיטו ההאמבורגי. כשהחמיר מצבם והרעב גבר, פנו אלינו היהודים הרוסיים שנחליף את חפציהם במזון. הם לא ידעו רוסית ולא יכלו לבוא בדברים עם האוכלוסיה הנוצרית. ואנו שימשנו המתווכים וגם קיבלנו חלק מהמזון תמורת תיווכנו.
החלו הרציחות. לבית דודי פרצו בלילה גרמנים ורצחו 13 נפשות. שברו את החלונות ונכנסו. דודתי, עקרת הבית, האכילה את הילדים. האחות הבכירה, בת כ״ג, חיה, עמדה ותינוקה בזרועותיה. הוציאו מידיה את התינוק ומסרוהו לסבתא, ואת חיה גררו לחדר שני. נשמעו זעקותיה ״אבא, אבא!״. אך האב עמד חסר־ישע בין גרמנים שנשקם הדרוך בידיהם. הגרמנים אנסו אותה, כרתו את שדיה, וירו בה. כך נהגו גם באחות השניה. האח ניסה לברוח, יָרו בגבו והוא נשאר תקוע בחלון הפרוץ, חציו בפנים וחציו בחוץ. הדוד הרים ידו לסטור לגרמני, וירו בו. על־ידו עמדה הינדה, ילדה כבת תשע. הדוד תפס אותה בצוארה וקרס עמה. וכך גונן עליה בגופו. הדם הציף אותם וכך נשארו שרועים על הרצפה, הוא המת, והיא החיה עדיין. סבתא החזיקה בידיה את התינוקת שלה ואת התינוק של חיה. ירו בה ופצעו את הילדים. והיתה שם הבת הצעירה, כבת 12, דינה, גיבורת־רוח. היא הרימה קולה על הגרמנים: ״רוצחים!״ זרקה עליהם מכל הבא בידה, צלחות וסירים התגוננה בשארית כוחותיה. אך גם אותה אנסו, התעללו בה והרגוה. את האח הפצוע הֶשל השקתה אחיָניתו הינדה מים, אך כל דמיו ניגרו יחד עם המים מבטנו שנוקבה בתשעה כדורים. כשנכנסנו למחרת בבוקר לדירת הדוד, נתגלה לעינינו מחזה־זוועה שאין בכוחי לתארו. הבאנו את הגופות לקבורה בבית־העלמין, רבנית אחת הניחה מנעול על הקבר, נעלה אותו, ונטלה את המַפתח אליה — לאות שהמוות לא ישתולל עוד בתוכנו. לא הספקנו לקבור את החללים וכבר פתחו עלינו הגרמנים והשוטרים הרוסים ביריות. טָענוּ כלפי הרבנית: מה את סחה לנו מעשיות על אלוהים ועזרת השם! להד״ם! דמנו הפקר!...
כך היו רוצחים משפחות שלמות בגיטו, סתם. כך כינסו הגרמנים שש־עשרה בחורות שרצו

לצאת לעבודה, הביאון לגיטו וירו בהן מאחור במפרקת. שש־עשרה יפהפיות כרעו־נפלו בטור אחד...
גרמנים נכנסו לבית משפחת קוברסקי ברחוב נובו־קראסני, על־יד כיכר היובל. פקדו על שתי בחורות לרקוד עירומות, האחת — על השולחן והשניה — מתחת לשולחן. האם שָׁכבה ירוּיָה בצווארה, לרוחב המיטה, ועל המחצלת שני ילדיה הירוּיים, בן ז׳ ובן י״ב...
והרציחות נמשכו. היו אקציות כלליות והיו רציחות של עשרות בלבד. לאחר כל רצח המוני היו הגרמנים מכַנסים את היהודים על־יד היודנראט ומודיעים כי מהיום ולהבא לא ירצחו עוד. וכך הוליכו שולל את היהודים המבקשים להאריך את חייהם...
מה עוד אספר? כי גרמני סטר על פנַי וכלב תקע שיניו בגבי וכירסם להנאתו? כי גרמני ביעֵט בי בנעליו המסומרות ואני שכבתי מכוּוֶצת ושותתת דם, עד שאמי נאחזה ברגליו ולא הרפתה מהן עד שאנשים חילצו אותי? הוא ירה, אבל לא פגע בי אלא בחבֶרתי. האספר איך גרמני חבט בי בקרש עד שהקרש נשבר? ואיך היו גויים תופסים אותי ומכים אותי מכות־רצח?... גדולה ורחבה היא אדמת בילורוסיה, אבל לא שיח ולא עץ, לא אבן ולא בור נתנו לנו מחסה ומסתור. היינו הפקר, כדומן על־פני האדמה.
עבדתי במשרפת־הלבנים. היה שם גרמני ופריץ שמו. הוא סבר שאני פיקחית ואפשר לעשות אתי עסקים. גנב מסך־משי גדול מאולם התיאטרון. גזרנו זאת ומכרנו כבַד לשמלות, ואת הרווח חילקנו שוה בשוה. יום אחד נסע לאן שנסע, בדרך תפסוהו פרטיזנים.
אחריו בא גרמני אחר. אני ואשה אחת קשישה ממני בהרבה היינו נושאות באלונקה שני שקי מלט, 100 ק״ג משקלם, ובחזרה על אותה אלונקה לבֵנים שרופות. היתה זו עבודת־פרך. קצב הליכתנו לא נשא חן בעיני הגרמני המשגיח. דחף אותי בגבי כשאני נושאת אלונקה עם לבֵנים. נהדפתי קדימה, האשה שנשאה את האלונקה מלפנים נפלה, ועליה הלבֵנים, ואני עליה. שתֵּינו נחבלנו קשה. קמתי חלצתי נעל, וחבטתי בגרמני חבטה הגונה. מיד נשאתי רגלי וברחתי. התחבאתי בביתה של נוצריה אחת. הגרמני הודיע לעובדים שימסרו לי כי אני רשאית לחזור לעבודה, והוא לא יענישני. חזרתי לעבודה, ואכן, הוא עמד בדיבורו.
ב־28.6.1942 יצאתי לעבודה במשרֶפת־הלבנים עם אחי הקטן. אבא ואחי הגדול יצאו למקום עבודתם. בבית נשארה אמא עם ארבעה ילדים. ימים אחדים לפני כן הצלחנו לאסוף מפחי אשפה קליפות תפוחי־אדמה. אמא ליבבה מהן לביבות והאכילה את הילדים. בשעה עשר בבוקר, כשאנחנו היינו בעבודה, התחילו מכַנסים את היהודים שנשארו בדירותיהם אל היודנראט, בתואנה כי יש להחליף להם את הטלאים באחרים. אמא לקחה על זרועותיה את התינוקת בת ששת החודשים והלכה למקום־מגורינו הקודמים, שם היה מחבוא. אמא רצה קדימה ואחריה הילדים. אך הגרמנים הצליחו לעכב את הילדים ולהביאם למקום הכינוס על־יד היודנראט. לשוא ציפתה אמא לילדים — הם לא הגיעו. היהודים הבינו כי זו אקציה, ומי שיכול — חמַק למחבוא. את התינוקת לא רצו להכניס למחבוא, מחשש שמא תבכה, וקול בכיָה יסגיר את כל המתחבאים. היתה שם סבתי עם תינוקת בת שנתים וחצי, ושמה בוניה, בנות דודי וקרובים ואחרים. מים היו בצמצום, בוניה היתה תובעת מסבתא: לשתות! לשתות! כשאזלו המים והקטנה המשיכה לתבוע, נתנו לה מי רגלים לשתות, אבל הקטנה אמרה: זה מלוח, לא טוב! היתה שם רבנית אחת והיא פסקה כי לפי התורה אין להפקיר אנשים רבים בגלל תינוקת אחת. שמו כר על פני התינוקת עד שנחנקה. חמש יממות שכבו במחבוא. אמא יצאה מהמחבוא. התינוקת נורתה, ורק הצעיף שבו כוסתה נשאר לה למזכרת. גם סבתא יצאה מהמחבוא, שבורה ורצוצה. סברו שדעתה נטרפה עליה מרוב צער.

אך היא לא היתה משוגעת. רק שכבה על המטה וסירבה לקבל כל דבר־אוכל אל פיה.
בגמר אותו יום־העבודה, הובלנו לגיטו. בטוחים היינו כי מובילים אותנו לטבח. אמרתי לאחי הקטן הֶשלה, שהיה אתי: ״קפוץ מהמשאית, תסַפר אחר־כך לאמא איפה רצחו אותנו. אתה ברח, התחבא, ותישאר בחיים״. הוא סירב ללכת בלעדי. דחפתיו ברגלי מהמשאית והוא הלך. מאז לא ראיתיו עוד.
הגענו לגיטו. הפוגרום נמשך. חלונות ביתנו מנופצים, נוצות הכרים מתעופפות באויר, הרהיטים שבורים. הגרמנים השומרים על־יד השער שאלו את המלַוה שלנו: מי הם אלה? הוא השיב: עובדים. — בכן, אם עובדים הם, לא נהרוג אותם. יש להוביל אותם ללינה ל״פאנצֶר־קאזֶרנה״ (קסרקטין־השריונאים).
הגרמני עצמו שהוביל אותנו רעד מפחד. הדיבור עם אנשי ס״ס הילך עליו אימים. הוא הוביל אותנו סחור־סחור. כשהקפנו את בית־העלמין ראינו חפירה, שני מטר רוחבה ושמונה מטר אורכה ועל־ידה ליטאים בסגיניהם על־יד מכונות יריה. החפירה כבר היתה זרועה הרוגים, והליטאים חיכו למשלוח חדש להריגה...
בקסרקטין הקצו לנו מקום בחוץ על־יד פחי האשפה. אספנו שם את שיירי האוכל של הגרמנים. כירסמנו עצמות שזרקו הגרמנים לאשפה, קליפות, עשב. וכן נמשך הדבר 5 ימים — בבקר לעבודה ובערב לקסרקטין. ביום החמישי הובילונו לעבודה דרך רחוב הרפובליקה, בדרך לבית־העלמין. גשם ירד ובתעלות ניגרו דמי אדם... היתה שם במשרפה עובדת רוסית אחת, נאטאשה שמה, והיא אמרה לי: אֶוָה, למה את חוזרת לגיטו? כלום אינך רואה כי רוצחים שם אתכם...
התחלתי לטעון בפני בני משפחתי: נברח! גם אם יהרגונו בדרך, נדע לפחות כי מַתנו בנסיון של בריחה. למה יש לנו עוד לצפות? את הילדים הרגו כבר. כלום נחַכה שירצחו גם אותנו? אבא השיב: בכל מקום רוצחים אותנו. לאן נברח? מי יעזור לנו? למה עלינו לחפש את המוות — הוא יגיע אלינו לגיטו. אבא לא רצה לצאת מהגיטו, ואמי הלכה אחרי אבי. אך אני לא מצאתי לי מנוח. רציתי לברוח. לברוח וללחום על חיי. יצאתי פעמים מספר וחזרתי.
עד שיום אחד שיכנעתי את חבֶרתי פַניה ללכת יחד אתי. רימיתיה קימעה. טענתי שהבחור שלה בוגד בה. היא השתכנעה והסכימה להילוות אלי.
יצאנו לדרך ב־2 במארס 1943. הלכנו בשלג לכיוון סטארויה־סאֶלו. מעודי לא הלכתי בדרך זו. פגשנו גרמנים, והם לא עצרונו, לא שיערו לעצמם כי יהודיות אנו. כשהגענו לכפר, דפקנו בדלת ביתה של אשה, קרובה של נאטאשה. אמרנו לה כי נאטאשה שלחה אותנו. השיבה בזעם: ״למה באתם לכאן, פרצופים יהודוניים?״ וגירשה אותנו. גם היא פחדה מהשכנים הנוצרים ומהגרמנים המשוטטים בסביבה.
על־יד הנחל הסמוך לתחנה ישבנו ובכינו על מר גורלנו. למה נולדנו יהודיות? במה גרועות אנו מכל האנשים עלי אדמות? חיפשנו מקום־מקלט. איש לא רצה לקבל אותנו. היום העריב. שמענו קול צעדים ושקשוק כלי־נשק. לא ידענו מיהו: גרמני, שוטר בילורוסי או פרטיזן? נדברנו בינינו, כי אשכב שרועה על הארץ, ופַניה, שהיטיבה לדבר רוסית, תקרא לו. כשיתקרב, הרי אם גרמני הוא, אתפוס אני ברגליו, והיא בנשקו. ואכן האדם קרב אלינו ואמר: שלום! פַניה אמרה לו כי אנו פליטות ובאנו להחליף בגדים במזון. הוא אמר שאנו יהודיות. והיא בשלה: לא, אנו רוסיות. לבסוף שאלה אותו: ומי אתה?
— אני פרטיזן אדום, — ענה הגוי. קמתי ואמרתי לו:
— אם כך הדבר, אם אתה פרטיזן, קח אותנו אתך. אכן, אנו יהודיות, אין לנו מה להפסיד.

לא נרפה ממך. אם אינך רוצה לקחתנו, הרוג אותנו בו במקום, כי אין לנו לאן ללכת. היה זה אדם קשיש, הגון, מסטארויה־סאֶלו. הוא הכניס אותנו לבית, ושם האכילו והשקו אותנו. כשיַחשיך, אמר, אבוא ואקח אתכם לפרטיזנים. ואמנם הוא הביא אותנו לויסוסצ׳ינה. היו שם מחנות־פרטיזנים, ואולם בחורות לא נתקבלו לפרטיזנים. שלישו של המפקד הציע לנו, כי אם פַניה תסכים להיות אשתו של המפקד — יקבלונו, ואם לאו — לאו. פַניה סירבה, ולא נתקבלנו.

הפרטיזן שהביא אותנו עודד אותנו: "בנות! תחזיקו מעמד. אמצא פתח־הצלה בשבילכן". אך הוא לא מצא יהודים, והגויה סירבה לאכסן אותנו. יצאנו החוצה, ואני הצעתי לפַניה לשלשל את הצעיף שלי, היה זה צעיפה המוכתם בדם של אחותי התינוקת, על גבי ענף עץ, וניתלה עליו שתינו — וחסל! היא סירבה להתאבד בתליה. ברצונה לחזור לגיטו ולהביא ליער את הבחור שלה. אני סירבתי לחזור לגיטו, והיא סירבה להתאבד, וחזור חלילה. לבסוף הצעתי לה שתבקש מהגויה להלין אותנו עוד לילה. הגויה הסכימה. עלינו על התנור ושכבנו. בלילה לא יָשַנו וביום העמדנו פני ישנות, שהגויה לא תגרש אותנו.

בערב זרחה שמשנו. באו שני בחורים יהודים בכרכרה. האחד, לפידות, היה מפקד כיתה או מחלקה בפרטיזנים. פניה הכירה אותו, כי הוא היה חברו של אחיה. הוא התלחש עם הגויה שסברה כי נוצרי הוא. לפידות אמר: "איפה היהודיות המתחבאות אצלך?" פַניה ירדה מעל התנור, התחילה לחבק ולנשק אותו. היינו מזוהמות ועינינו ממצמצות ובוכות. לפידות אמר לפַניה: "התרחצי ואחר־כך תנשקי". אכלנו משהו, התישבנו בכרכרה ונסענו.

הוּבאנו לפרטיזנים. מפקד־הפרטיזנים היה יהודי, נחום פלדמן. נתברר כי הגוֹי התקשר עם פלדמן, סיפר לו עלינו, ואז שלח פלדמן את שני הבחורים להביא אותנו אליו. הכינו לנו שולחן ערוך בכל טוב. בבכי סיפרנו להם על המתרחש בגיטו, וגם הם בכו אתנו.

לאחר מכן עברנו ליער־העד של בֶּלוּבֶיז׳. פלדמן לא היה רשאי לצרף בחורות לפרטיזנים. השכיב אותנו בעגלה וכיסה אותנו בשחת. הביאו אותנו עד למשמר האחרון שלפני מקום החניָה של "הבריגדה הסטאלינית". על המשמר עמד בחור יהודי, שפסיל שפרינגר מנובאהרודוק. פלדמן סיפר על מצבנו. הם השאירו אותנו במקום והתרחקו, כאילו אין להם אתנו ולא כלום. מפקד הבריגדה עבר במקום. פלדמן הציע לנו להתיצב לפניו ולספר לו הכל. כן עשינו, והוא קיבל אותנו לפרטיזנים.

בגיטו היתה בחורה יהודיה ויֶבה (יוכבד) שמה. היה לה חבר בלגי, ממשתפי־הפעולה עם הגרמנים. בלגי זה היה מחַזר אחרי יֶבה, מביא לה אוכל. נזפתי בה על שהיא מתחברת עם גרמני. אך היא השיבה שהגרמני שלה איננו ככל הגרמנים, הבטיח לה לברוח אתה לפרטיזנים.

פניתי איפוא למפקד הבריגדה וביקשתי רשות לחזור לגיטו. ספרתי לו על הבחורה ועל הגרמני שלה המוכן לברוח אתה לפרטיזנים ולהביא עמו נשק. למעשה, התכוונתי להציל את הורי ואת אחי וכן את אחְניותי היתומות ויהודים אחרים. ניתנה לנו הרשות, ואני ופניה חזרנו לגיטו. הלכנו עם קבוצת פרטיזנים ביער עד סטארויאֶ־סֶלו ומשם המשכנו לבד. בדרך פגשנו את זורין. הוא שאל: "לאן אתן הולכות, יהודיות?" ענינו לו: "אתה בעצמך יהודי! אנחנו נוצריות". לא ידענו כי זהו זורין.

הגענו למינסק דרך פטיץ׳. כשהחשיך, עברנו את גדר־הגיטו. הגרמנים ירו עלינו ולא פגעו. ביתנו היה סמוך לגדר. כשהגיעה אמי, אמרנו לה "אנחנו הולכים לפרטיזנים. לכי והגידי ליֶבה שתמסור לגרמני שלה כי מחר אנחנו עורקים לפרטיזנים". יֶבה סירבה ואפילו חששה

לספר לגרמני על כך, אמרה שהוא לא יסכים לכך לעולם. כשראיתי שיֶבה הוליכה אותי שולָל, אמרתי לאמא: "קראי ליֶבה ולאמה שיבואו עמי למפקד הבריגדה ויצטדקו בפניו. למה יירו בי בגלל שקריה?"

לקחתי את אמי ואחי, את אַחְיָניתי, את יֶבה ואמה ועוד יהודים, פָּניה לקחה את אחותה ויצאנו דרך הגדר. אני קיבלתי עלי את הפיקוד והלכתי בראש. אמא סירבה ללכת וסחבתי אותה בכוח, הובלתי בשבילים, כדי להתחמק ממשמרות הגרמנים, והבאתי אותם עד לסטאֶרויאֶ־סֶלו. אחד התושבים הסכים להלין אותנו, ובבוקר הופיעו פרטיזנים, קיבלו את האנשים, והביאו אותנו למחנה. אמי לפני צאתה עמי סיפרה לכל הנפגש, כי בתה יוכבד חזרה מהפרטיזנים ואתה אפשר להגיע לשם. עם בואנו למחנה, התרכזו שם כבר כמאה איש שהקדימו אותנו והגיעו לסטארויה־סֶלו.

כששמע הקומיסאר על כך, רגז מאוד: "הייתכן? נשים וילדים הבאת לי?! ואיפה הגרמני והנשק?" עניתי לו: "על הגרמני תספר הבחורה שהלכה אתו ואמה — הן כאן. הנשים והילדים רוצים לחיות. לא יכולתי להשאיר את אמי בגיטו, והנה אנו כאן". את הנשים והילדים פיזרו, ואותי העמידו לקיר והקומיסאר באקדח שלוף התחיל למנות את פשעי: האשים אותי ברמאות, גיליתי לאנשי הגיטו את הדרך לפרטיזנים, ועוד ועוד. מפקד המחלקה שלי, נוצרי, התערב לטובתי ואמר כי יקח אותי למחלקה ושם יברר הכל. וכך היה. אחי נתקבל לפרטיזנים, הוא וכן כמה בחורים נוספים מהבאים. אמא הושארה מאחור. אמרתי לה ללכת בעקבותינו, ואנו חזרנו ליער־העד שלנו.

כשחזרתי למחנה שלי, התנדבתי לכל הפעולות המסוכנות. יצאתי לסיורים, למיקושים, לפיצוץ רכבות. אמרו לי שמגיע לי פרס, ושאלו מה רצוני לקבל. עניתי שהמתנה הטובה ביותר לי היא שיורשה לי לחזור לגיטו, להביא משם רופאים ואנשים אחרים.

חזרתי לגיטו. ניתן לי מען של משפחת קָסטלניץ, שבאמצעותה אתקשר עם אנשים שונים. ישנה שם רופאה אחת, וכן רוקח, ואחת סופיָה סאדובסקאיה, שבעלה היה עורך עתון, ואותם עלי להביא ראשית־כל. אבי כבר הוּצא מהגיטו לפרטיזנים לפני כן.

הגעתי למשפחת קסטלניץ בגיטו באמצע היום. הם אמרו לי ששמי ידוע בגיטו ועלי להיזהר. התחבאתי ארבעה ימים. שמרו עלי אנשי היודנראט, כנראה רצו לצאת אתי לפרטיזנים. ביום החמישי בצהריים הגיעו המשפחות. היה עמנו אחד שהיתה לו רשות להוביל אנשים לעבודה. שמתי טלאי על בגדי ויצאנו. השוטרים לא עיכבו בעדנו. כשיצאנו משער הגיטו, הסרתי את המתניה עם הטלאי מעלי. שם כבר יכלו נוצרים להתהלך חָפשי. נשאתי עמי מכונת־כתיבה, ובחיקי החבאתי אקדח קטן. אם יתפסוני כיהודיה, הרי דיני נחרץ, לא אפול חיה בידיהם, אמית עצמי ביריה. האנשים הלכו אחרי עם הטלאי והמספר על בגדיהם עד לנקודה שבה היו יהודים רשאים ללכת עם המוביל הזה, ושם הורידו את הטלאים והמשיכו ללכת. הלכתי בראש, מפורכסת ומגונדרת, ובידי החזיק ילדו של סאדובסקי, בלונדיני. מילמלתי מלים אחדות שידעתי בפולנית, והתחזינו לפולנים. היהודים שלי היו מבוהלים קימעא, הרגעתי אותם ויצאנו ממינסק דרך תחנת־הרכבת למשאות. שם ניגש אלי גרמני מפקידי התחנה ושאל לאן אני הולכת. עניתי לו: כדי להשיג מזון ולתת חפצים בתמורה. הכרתי בפניו כי אינו רוצח. עם הזמן התפתח בנו החוש לעמוד על טיבם של אנשים לפי מראיהם וניד שפתותיהם. הוא דיבר אתי בידידות. הייתי אז בת 16, והוא כנראה, חיפש לו הזדמנות לבלות קצת עם בחורה צעירה. הוא ליוָה אותי ועברנו את כל משמרות השוטרים. האנשים ההולכים אחרי חשבו כי נפלתי בפח. אמרתי לילד של סדובסקי ברוסית שירגיע

אותם, כי זה "גרמני שלנו".

רמזתי לאנשים להתקדם, ואני פיגרתי ונשארתי עם הגרמני. הוא חייך והתלוצץ, וידו נמשכה לחזי. שם היה מוצנע האקדח שלי, וסופי עלול היה להיות רע. הרתעתי אותו: "לא, חביבי, אמי אינה מַרשה לי לבלות עם גרמנים סתם ככה. אם תרצה, אוכל להביא לך מפולין קתלי־חזיר, ביצים. הרי המעָן של אמא, בוא אלינו, ואם אמא תסכים, אהיה חבֶרתך. אבל כעת לא. למזלי, הוא לא התעקש, ונפרדנו.

כבר התרחקנו כ־10 ק"מ ממינסק. היום החשיך. הופיעו שני פרשים, פרטיזנים. היהודים נבהלו וברחו לשיחים ומשם לקמה, והפרטיזנים אחריהם. הפרטיזנים הכירו אותי. מסרתי להם את הסיסמא, והם לי — את הסיסמא. אמרו לי: "זה כבר ארבעה ימים שאנו מצפים לשובך". הגענו לפטיץ'. היו שם פגישות מסעירות בין אבות ובנים, נשים ובעלים. אחרי־כן הבאנו אותם ליער, לפרטיזנים. כולם שירתו כפרטיזנים, איש־איש בתפקידו. אחדים מהם נפלו בקרבות, והיתר נשארו בחיים.

חזרתי לעבודתי בהטמנת מוקשים, בפיצוץ רכבות. כשהיו שואלים אותי לאן אני רוצה ללכת, הייתי עונה: למקום שבו נמצאים ריכוזים של גרמנים כדי להורגם. הייתי הולכת בראש ומוליכה אחרַי גברים מגודלים. הגויים היו אומרים לאמי: "איך גידלת ילדה כזאת? הלא היא שד משחת, סוחבת אותנו לאש ולמים". הלכנו למקום הסכנה לא לשם עיטור־גבורה, רציתי לנקום, לחזות בדם גרמני שפוך. תפסנו פעם מכונית גרמנית. הובלתי את הגרמני ליער. בדרך חבטתי בו בקת. הוא שאל: מדוע את רשעה כל־כך, הרי עודך צעירה. עניתי לו: יהודיה אנוכי! והמשכתי לחבוט בו. ושוב טען: למה את כה רעה, הרי איני יכול לברוח. עניתי לו: ארור תהיה! יהודיה אנוכי! והוא שואל: ואם יהודיה, אז מה? ואני משיבה לו: אתה רצחת את אחי, אנסת את אחיותי. לוּ יכולתי, הייתי פותחת עורקיך ושותה את דמך... אני מחפשת אֶתכם, מנוּולים!

יום אחד פוצצנו 21 קרונות רכבת טעונות פגזים. שש שעות נמשכה התפוצצות הפגזים, גם הקטר התפוצץ. היה עלינו להמשיך ולמקש מקום אחר. אמרו אלי חברי הרוסים: דיינו! נחזור ונגיד כי מילאנו היום את חובתנו. אמרתי להם: יכולים אתם לחזור, אם רצונכם בכך, אך אני לא אחזור עד אשר אטמין את המוקש הבא...

כך נמשכו הדברים שלוש שנים. הייתי חוזרת למינסק פעמים רבות ומוציאה משם אנשים. הבאתי נשק רב לפרטיזנים. אך הגויים כולם — הרוסים, הליטאים והבילורוסים, שנאו את היהודים. רק בודדים, יחידים, הושיטו יד־עזרה. ואפילו היהודים הקומוניסטים, במחתרת ובפרטיזנים, לא באו ולא עוררו את ההמונים היהודים לבריחה...

אולם מחשכת האימה והנֶכר מַגיה אורו של זורין. הוא בלבד דאג להצלת יהודים, הקים את המחנה המשפחתי. הוא היה קומוניסט. היה נגר יהודי פשוט. במחנה הלוחמים הרוסי לא היה זורין חסר כלום. אך הוא נטש הכל והתמסר להצלת יהודים.

קומץ היהודים שהצלחתי להוציא מגיטו מינסק חזרו לגיטו והוציאו אנשים למחנה זורין. הייתי צעירה מאוד. ולבי דואב על שלא פעלתי יותר, על שלא הקדמתי לפעול. אבי בן הארבעים לא הבין את מצבו, הגרמני רצח את ילדיו, והוא ישב וחיכה בגיטו. למה? למותו הודאי? אבל היהודים במחתרת, שידעו מה צפוי ליהודים בגיטו — מדוע שתקו? מדוע לא עוררו את ההמונים המובלים לטבח בקריאה: "ברחו! הצילו נפשותיכם! הילחמו! רבים מכם יפלו, אבל רבים יותר יינצלו!"

הינדה טסמן

בְּדָמַיִךְ חֲיִי!

המרואיינת, הינדה טַסמן, נולדה במינסק בשנת 1932. עלתה ארצה בשנת 1959. רואיינה בידי דוד כהן.

נולדתי במינסק למשפחת נַחמצ׳יק. אבי היה פועל בנאי. במשפחתנו היו 7 ילדים. גרנו בבית פרטי משלנו. חיינו לא רע, הספקתי לגמור 4 כיתות של בית־ספר בילורוסי עד פרוץ המלחמה, בשנת 1941. אחי ואחיותי הגדולים הספיקו עוד ללמוד בבית־ספר ביידיש. בביתנו דיברו יידיש. מינסק היתה עיר של יהודים ברובה ושפת הדיבור שלהם היתה בעיקרה יידיש, וכן רוסית ובילורוסית.

אבא היה יהודי מסורתי, הניח תפילין, לבש טלית והתפלל כשיַרמוּלקה על ראשו. אמא היתה טרודה בעסקיה. היה לנו גן־פירות וגן־ירקות, שתי פרות, עופות, אווזים, תרנגולי־הודו וכן כבשים ועִזים. במשק זה טיפלה אמא. בבוקר היו באים ילדי־נוצרים, אוספים את הבקר למרעה בשדות הטאטארים הסמוכים ובערב מחזירים אותו. היינו מוכרים את התוצרת, וזה הֵקל על פרנסת המשפחה הגדולה.

כשפרצה המלחמה ב־1941 ברחו אחי וכן אַחְיָניתי יוכבד רובנצ׳יק ממינסק והגיעו עד ליער, אך הגרמנים באו לקראתם והם נאלצו לחזור למינסק.

עם כניסת הגרמנים רוכזו כל הגברים, יהודים וגויים, במחנה טרוֹסטינֶץ. גם דודי ישראל רובנצ׳יק היה במחנה זה. היינו מביאים לו לשם אוכל. על־ידם היה מחנה של שבויי מלחמה, רוסים ויהודים רבים מאוד. מים לא היו להם. אם ניגש מישהו לנחל הסמוך לשאוב מים, היו יורים בו מיד. היו שם חפירות, בהן אכלו ובהן עשו את צרכיהם. לאחר מכן עשו סלקציה ואת היהודים העבירו לבית־הסוהר במינסק ברחוב ווֹלודארסקי; את את בעלי־המקצוע, ודודי בכללם, שיחררו והעבירו לגיטו.

עד־מהרה התחילו המצודים. תפסו יהודים ברחובות. על ידינו היה גן־ילדים ממלכתי. ילדי האמהות העובדות התחנכו שם. העמידו את הגברים שנתפסו ברחובות על־יד קירות גן־הילדים וירו בהם. אנחנו התחבאנו בעליה ומשם, מבעד לחרכים, ראינו הכל. אבי התחבא תחת מעקה. הגרמנים תפסו יהודים בלא אבחנה והרגו אותם. אחר־כך החלו הגרמנים בליווי אנשי־ס״ס לעבור בבתים. מחמת איומים של הוצאה־להורג, באין ברירה, מסרו להם הכל.

אחר־כך הוציאו הגרמנים פקודה על הקמת הגיטו. תחמו לו תחומים. כל הגויים הגרים ברחובות שהוקצו לגיטו נצטוו לעזוב, ואילו היהודים הגרים בשכונות השונות שבעיר נצטוו להתרכז בתחום הגיטו תוך ימים אחדים. מותר היה לקחת לגיטו את כל המיטלטלין, ומה שלא יספיקו להעביר — יוחרם. הגרמנים מינו ״יודנראט״, וזה פירסם הוראות בענין זה. נמצאו נוצרים רבים שקיבלו את הרהיטים בבתים שהיהודים נאלצו לעָזבם ושמרו עליהם עד גמר המלחמה. אך גם היו רוסים ובילורוסים בעיר, ביחוד מקרב פשוטי־העם, שהתמסרו כליל לגרמנים, הצטרפו מיד למשטרה ושיתפו פעולה עם הגרמנים. כן הגיעו אוקראינים ממקומות שונים, והם היו הרוצחים הראשיים בגיטו.

היהודים התחילו להכין ״מלינות״, מחבואים. בראשונה התנגדה אמי לכך. היא זכרה עוד את הגרמנים משנת הכיבוש ב־1918 ואמרה: לא ייתכן שהגרמנים ירצחו אנשים סתם בעלמא. אבל בכל־זאת סידרנו גם בביתנו ״מלינה״.

בליל הארבעה בנובמבר 1941, כשהיינו כולנו בבית, דפקו בדלת. לא פתחנו. לא הספקנו

להתחבא במחבוא. הגרמנים שברו את זכוכית החלונות ונכנסו, 4 שיכורים בלבוש לאטבי. שאלו אם יש לנו זהב, טבעות ושעונים. אבא השיב: אני פועל, מה שהיה לי כבר לקחו. הנה יש כאן שעון־קיר, קחו אותו. פרצו מהרחוב עוד שני גרמנים. דחפו את אבא והתחילו להשתולל. היתה בבית האחות הנשואה. בעלה היה בצבא האדום. אנסו אותה, כרתו את שדיה והמיתוה ביריה. גר בביתנו הדוד עם בתו אסתר. הפשיטו את הבת עירומה, אנסו אותה, ואחר־כך ירו בה. היתה בבית אחותי דינה, בחורה יפה, בלונדינית, עם צמות. נטפלו אליה, והיא התנגדה, זרקה בגרמנים מכל הבא ביד. ירו בה והרגוה. לאחר מכן החלו לירות בכל אנשי הבית. את אמא הרגו מיד וכן את אחיותי. אבא עמד על ידי, הפיל אותי על הארץ וכיסה אותי בגופו. ירו בו, רוקנו את האקדחים שלהם והסתלקו. אבא חירחר וחירחר עד שמת. שכבתי מתחת לאבא עד שנשתתק. קמתי ונגשתי לבני ביתי השרועים על הרצפה, מתבוססים בדמם. כולם היו מתים. שמעתי גניחות. חיפשתי ומצאתי את אחי מתחת למיטה. הוא נורה בבטן. הוצאתיו מתחת למיטה, השכבתיו על המיטה, נתתי לו מים לשתות. הוא גסס. בשש בבוקר מת מפצעיו.

יצאתי לבית דודי ישראל רובנצ׳יק. בקושי נגררתי עד לביתו. דפקתי בדלת. בני הבית סבורים היו כי גרמנים באים, ולא פתחו. התחלתי ללחוש: ישראל, זאת אני, הינדה! הם פתחו לי וסיפרתי להם הכל. לא האמינו לי, אמרו כי חלמתי חלום רע. למחרת הלכו לביתנו וראו את ההרוגים. היה זה הרצח ההמוני הראשון בגיטו מינסק. בלוויה השתתפו רבים, גם נוצרים. קברו את בני משפחתי זוגות־זוגות בבית־הקברות היהודי. מכל המשפחה נשארתי אני בלבד, ילדה בת תשע.

חזרתי לביתנו. גרה אתי דודה אחת שהשגיחה עלי. לאחר כמה שבועות היתה שוב התנפלות לילית ורצחו את כל משפחת דודי ודודתי.

בשבעה בנובמבר 1941 נתחוללה שוב אקציה המונית. אותו יום הקיפו הגרמנים את איזור הרחובות: נימיגה, ראקובסקה, סולנה וזאמקובה ורצחו את כל התושבים. ברחוב שלנו לא רצחו ביום זה. לאחר הרצח צומצם שטח הגיטו, ולבתים נכנסו דיירים רוסיים. דודי היה בעל מקצוע, סייד. והוא קיבל עבודה כסייד. אני חיתי בבית הדוד עם הדודה ועם אחיָנית אחת, מניה סולובייצ׳יק, שגם היא נשארה לבדה מכל משפחתה. והיה עמנו עוד אַחיָן אחד, הירשל. הוא נשאר בחיים וחי במינסק.

פחדנו להישאר בבית, כי יום יום היו רציחות בגיטו. ברחובות שוטטו מכוניות־הגז הקטלניות, שהיו צבועות בצבע שחור. היו תופסים כל מי שהתהלך ברחוב, גברים, נשים וטף, ומכניסים למכוניות הקטל. על־כן רצה כל אחד לצאת לעבודה. אף שהייתי עדיין ילדה קטנה, יצאתי גם אני לעבודה עם דודתי נחמה רובנצ׳יק ועם אחיָניתי יוכבד רובנצ׳יק. עבדנו במשרפת לבֵנים. היינו מעמיסות לבֵנים חמות שיצאו זה עתה מהמשרפה על־גבי משאיות, צורבות את הידים עד זוב דם.

לעבודה היינו יוצאים בשבע בבוקר. מסתדרים בשורות, המשאיות הגרמניות מגיעות ומובילות אותנו לעבודה. לכולנו היה טלאי צהוב על החזה משמאל וכן על הגב. מתחת לטלאי היה מספר בית־המגורים. הגרמנים ואנשי היודנראט מיספרו את כל הבתים בגיטו. אוכל קיבלנו במקום העבודה.

לנשארים בגיטו לא ניתן כל אוכל. בכל בית גרו 10, 20, 30 משפחות. לכל אחד היה איזה רכוש, דברי־ערך, בגדים. האנשים היו מתחמקים מהגיטו דרך גדר־התיל לאיזור הרוסי ומחליפים חפצים במזון. גם הגרמנים היו מוכרים לנו סכרין, סבון וצנימים. אני ואחיָניתי

היינו עוברות את גדר־התיל והולכות לפעמים למרחק גדול מחוץ לעיר. יש שהיינו נתפסות על־ידי המשטרה, ופודות עצמנו על־ידי מתן שוחד בשיעור של מחצית מהחפצים שהיו בידינו. ביציאתנו היינו מסלקות את הטלאי הצהוב ומתלבשות כגויות. לאחר הסחר היינו חוזרות לגיטו: מרימות את חוטי התיל ונכנסות.
פעם יצאנו מהגיטו עם עוד ילדה אחת, גֶניה בוטביניק. היתה לה גיסה רוסיה, אשת אחיה. כשהיינו מגיעות לגיסה זאת, היתה נותנת לנו שקיות תפוחי־אדמה, חתיכת בשר, גריסין וקמח. עָקב אחרינו שוטר רוסי, השיג אותנו ואמר: "יודע אני כי יהודיות אַתן, אך לא אעשה לכן שום רעה. איני רוצה אלא להרויח משהו, שכן עני ואביון אנוכי". אחיָניתי נתנה לו מַטבע זהב של חמישה רובל, והוא שיחרר אותנו והבטיח כי שוב לא יפגע בנו.
היה קל יחסית לחמוק מהגיטו, כי לא היה רישום של התושבים, אלא רק של היוצאים לעבודה. אם היו העוברים לאיזור הרוסי נופלים בידי הגרמנים, היו הגרמנים הורגים אותם. העובדים בחוץ היו נוברים בפחי האשפה של הגרמנים ואוספים שיירים וקליפות של תפוחי־אדמה, מגניבים לגיטו ומבשלים מרק או מלבבים לביבות מהקליפות. להסקה ולבישול שימשו לנו עצי גדרות, עצים מההריסות וכן רהיטים. קופאים היינו מקור בחורף. היינו מעטפים בסחבות את הידים ואת הרגלים. זמן־מה היה קיים בגיטו, מטעם היודנראט, מטבח לאנשים שאינם עובדים. היו מקבלים שם מרק דליל וכמה מאות גרם לחם. הלחם היה מעורב בנסורת עצים. אך האנשים בהמוניהם מתו מרעב, מקור, ממורסות ומרציחות הגרמנים. את המתים היו קוברים בקברי־אחים בביר העלמין ועל־ידו. הקברנים היו השוטרים היהודים.
היה קיים ארגון מחתרתי בגיטו, ארגון של חברי המפלגה והקומסומול, שהיו מבריחים אנשים ליער. כשישבנו במחבוא בסימטת זאסלַבסקי, היו שם קומוניסטים רבים וחשובים. היה שם רולבין יואל, מנהל פוליקליניקה לילדים בימי הסוביטים, והיה שם נחום פלדמן. הם ישבו במחבוא למעלה ואנו במחבוא למטה. שם במחפורת עמדו חביות מים, מצרכי־מזון וגם נשק. אנשי המחתרת פעלו רבות בהעברת אנשים ליער, הצילו רבים. כשגילו את המחבוא, ברחו פלדמן ואנשים רבים ליער. רבים מהם נרצחו ביער על־ידי הפרטיזנים שחשדו בהם כי מרגלים הם. היתה זו תקופה של בלבול. את רולבין תפסו הגרמנים, וכלב־רועים סחב אותו מכיכר היובל עד קומרובקה וקרע את בשרו נתחים־נתחים עד שהגרמנים הרגוהו. בנו, שגם הוא היה במחתרת, ברח, אך נתפס והגרמנים ירו בראשו ופיצפצו את מוחו. נשארה בחיים רק האחות הקטנה. כשהחשיך, אָספה את שיירי המוח של אחיה וקברה בחצר. את גופת אחיה גררו הגרמנים עמם. האחות, הֶלֶנה רולבין, נשארה בחיים, חיה במינסק.
בשנַים במארס 1942 חייתי בבית דודי ישראל רובנצ'יק. הדודים שמרו עלי מכל משמר, שהרי נשארתי יחידה מכל משפחתי. אני ואחיָניתי יוכבד יצאנו החוצה. עברנו את כיכר היובל וראינו גרמנים מזוינים ושוטרים בילורוסיים ואוקראיניים. הבינונו כי הם עומדים לערוך פוגרום. ברחנו דרך החצרות ובכל בית הקַשנו בדלתות והודענו ליהודים להתחבא. גם אנחנו התחבאנו בעליָה, ומבעד לחרכים ראינו איך הגרמנים עוברים מבית לבית והורגים את התושבים. הפוגרום נמשך כמה ימים. לאחר מכן גייסו את השוטרים היהודיים לאסוף את החללים. העמיסו את הגוויות על מזחלות, הרי היה זה חורף, והביאון לבור. בשכונת ראטומקה היה בור גדול, עוד לפני המלחמה, והיו זורקים לשם שברי לבֵנים, בכוונה לסתום בהדרגה את הבור. באותו יום הלכו שתי גויות וגוי אחד לגיטו לשדוד, לפשוט על הרכוש

היהודי העזוב. אך הגרמנים לא בררו הרבה, הרגו גם אותם והשליכום לבור. למחרת הביאו דינמיט ופוצצו בבור, והכול שם נקרעו לגזרים. לאחר מכן כיסו את הבור בקצת עפר.
עוד פוגרום היה ב־28 ביולי 1942. אז נרצחו אַחְיָנִיתִי, דודתי עם ילדיה. שני דודַי עבדו בתחנת־הכוח. שם פעלו פרטיזנים ואירעו חבלות והתפוצציות תכופות. יום אחד נלקחו כל הפועלים היהודיים ונחבשו בכלא, ובו בזמן נלקחו לכלא גם נשיהם וילדיהם, וכולם נרצחו.
דודתי נחמה רובנצ׳יק נשארה אז בגיטו עם 5 ילדים. כשהחלו הרציחות, תפסה את הילדים והחלה לברוח. בא מולה שוטר וחבט בקת הרובה בראשה. המומה מעוצם המכה, לא ידעה לאן לברוח. הילדים ברחו לרחוב אחד, והיא ברחה לרחוב אחר. היא הגיעה לסימטה ריקה מתושבים, שהרוסים עדיין לא הספיקו לתפוס שם את הדירות שהתרוקנו מהתושבים היהודיים, והתחבאה במחבוא. הילדים נתפסו ונרצחו כולם, והיא נשארה חֵרשת מהחבטה של קת הרובה.
בזמן ההוא עבדנו במשרפת־הלבֵנים. ידענו שמתחולל פוגרום, וכשהושיבו אותנו במשאית, היינו בטוחים כי מובילים אותנו להריגה. היה עמנו גם אחיה הקטן של אַחְיָנִיתִי יוכבד, הֶרשֶלה. הורדנו אותו מהמכונית ואמרנו לו: ״רוץ, אתה בלונדיני, נראה כילד גוי, התחבא אצל הגויים. אולי יתמזל מזלך ותישאר בחיים״. שוב לא ראינו אותו. אחותו התעלפה. לאחת הנשים היה קצת חלב, ובדי עמל עוררנו אותה מעלפונה. הוּבלנו דרך הגיטו ובית־הקברות. ברחובות לא נראה איש יהודי, רק גרמנים ואוקראיניים. התגוללו ברחובות בגדים, גרביים, מכנסיים, מטפחות. דם זרם בתעלות. הובילו אותנו לקרסנו־רושצ׳יצה, כי ניתנה פקודה לא לפגוע בעובדים ולרכזם במקום זה. היה זה מחנה־עבודה במרחק של כ־10 ק״מ ממינסק. פגשנו שם יהודים עובדים שהעתירו עלינו שאלות על גורל משפחותיהם. לא ידענו לענות להם. שהינו ארבעה ימים במחנה זה ואחר־כך החזירו אותנו למשרפת הלבֵנים. בגמר העבודה החזירו אותנו לגיטו.
כשבאנו לגיטו החלו לצאת מהמחבואים יהודים בודדים כושלים מרעב. הגענו למקום מגורינו ושם מצאנו את הדודה נחמה רובנצ׳יק, כולה שֵׂיבָה וחֵרשת, פרועת־שיער, והיא אומרת: ״הרגו את כל ילדי. נשארתי בודדה וחֵרשת, ואיני יודעת מה אתי״.
לקחנו אותה אתנו לעבודה. פחדנו להשאיר אותה לבדה בגיטו. המשכתי לצאת לעבודה עם דודתי נחמה ואחְיָנִיתִי יוכבד רובנצ׳יק למשרפת־הלבֵנים. היה שם גרמני אחד טוב, מורה לשעבר, והיה טוען שהוא מתנגד למלחמה. והיו שם צ׳כים ששמרו עלינו, ותמיד עמדו לצדנו. פעם קנינו אצל הגרמנים במשרפה סבון וסיגריות, ואצל הגויים קצת חלב. כשנסענו חזרה לגיטו עצרו אותנו גרמני ושוטר לבדיקה. אני ואחְיָנִיתִי החבאנו את הסבון והסיגריות בגרביים. הגרמני השגיח בכך. היה שם שוטר דובר רוסית, פאָלקסדויטש, והוא שלף את אקדחו, הצמידוֹ לעָרפי ואמר: ״כשם שאני הורג עכשיו אותה, כך אהרוג את כולכם, אם לא תגלו אצל מי קניתם את המצרכים״. כל הנוסעים פרצו בבכי, מסרו לו את כל מה שקנו. אך הוא לא נרגע ואמר כי הוא מוכרח להרוג אותי על שהחבאתי את המצרכים. דודתי החלה לנשק את ידיו ואת מגפיו והתחננה שלא יהרגני, נשארתי יחידה מכל משפחתי. וכל הנוסעים התחננו אף הם. לפתע נתרכך: ״מהר, לעלות על המכונית!״ והצ׳כים הובילו אותנו לגיטו.
ולרציחות לא היה קץ. יום אחד פורסמה פקודה כי כל הבחורות היהודיות היפות צריכות להתיצב בכיכר מקסים גורקי שעל־יד התיאטרון הבילורוסי על שם יאנקה קופאלה. כשהתיצבו, תלו את כולן על עצים, ובהן גם אחות בעלי.
באחד ממקומות־העבודה פיטרו הגרמנים את כל העובדים, גברים ונשים. אך האנשים פחדו

להישאר בגיטו, ומאחר שלא הובלו לעבודה במשאית, יצאו ברגל. כשהגיעו למקום־העבודה, העמיסו אותם הגרמנים על משאיות והביאום לכיכר היובל. שם קשרו את עיניהם, הזעיקו אנשים מהבתים למען יראו וייראו, והמיתו את כולם בירייה.

במשרפות הלבֵנים עבדה עמנו גם גויה רוסית אחת, נאטאשָה. תמיד היתה טוענת בפנינו: "ילדים, בִּרְחוּ! הגרמני יהרוג את כולכם ולא יישאר מכם זכר".

אֲחיָניתי יוכבד רובנצ׳יק היתה אמיצה מאוד. כשהיתה עוברת לאיזור הרוסי, היו הגרמנים משסים בה כלבים, יורים בה, אך היא היתה מתחמקת וממשיכה בשלה.

יום אחד, בחורף 1943, אמרה לי חרש: "הקשיבי, הינדה! אני יוצאת לפרטיזנים. נאטאשה הבטיחה לתת לי את מַען אחותה, אָלוֹן אצלה והיא תראה לי את הדרך לפרטיזנים".

יוכבד מסרה לי את כל תצלומי המשפחה ואמרה: "שמרי על התצלומים. אם אגיע לפרטיזנים, אשוב אחר־כך ואוציא את כולכם". הגרמני במקום־העבודה התחיל לשאול עליה, איפה היא? הוא היה תמיד מתעלל בה, רומס אותה ברגליו. היתה לו אהובה טאטארית שעבדה אתנו והיה מוסר לה את מנות־הלחם שלנו. יוכבד היתה מתריסה כנגדו: הייתכן שאנחנו נעבוד בפרך ונישאר בלי לחם? לכן היה מתנקם בה. ימים אחדים שאל עליה עד שנשתתק. כעבור חודש ימים בערך, כשישבנו בבית לאחר העבודה, הופיעה יוכבד ועמה חבֶרתה פַניה. יוכבד אמרה: התכוננו לדרך! מצאנו פרטיזנים. אעביר את כולכם.

אביה התחיל לצעוק: למה חָזרת? הוא חשש שיוודע הדבר לגרמנים ויוציאוהו להורג. משום מה האמין כי הגרמנים לא יגעו בו לרעה. סגרנו את התריסים והתחלנו לארוז ולהתכונן לדרך. אני פרצתי בבכי. חששתי שאוֹתי ישאירו. יוכבד ניגשה אלי ואמרה: "אל תחששי, הינדה, גם אותך אקח אתי. לכי לשוק וקני מה שתשיגי בשביל הפרטיזנים: סכרין, גפרורים וסיגריות, סבון, הכיני הכל. הערב אנחנו יוצאים".

הכינונו הכל, ובערב היא באה, התכנסנו כולנו: אמא של יוכבד ואחיה וחברה אחת ואמה, ויצאנו לדרך. היה שקט ברחובות, ואיש לא השגיח בנו. לאחר הרציחות הרבות רפתה השמירה של הגרמנים. ואולי בגלל האופנסיבה הרוסית היו הגרמנים עסוקים בשלהם, ולא שמרו על הגיטו. יצאנו דרך השער והגענו עד לסטארוּיֶה־סֶלוֹ. בדרך לא שמו לב אלינו, כי הלכנו במרחק־עין איש מרעהו וללא טלאים על בגדינו.

בסטארוּיֶה־סֶלוֹ פגשנו פרטיזנים. יוכבד השאירה אותנו שם והלכה למחנה שלה, מחנה־צ׳קאלוב. היא חששה לספר למפקד שהיא הולכת לגיטו לחלץ את בני־משפחתה. היא יצאה לפעולת חבלה בקרונות של גרמנים. כשגמרה את תפקידה, קפצה לגיטו והצילה אותנו. באזור זה היו כפרים רבים בשליטת הפרטיזנים. הגויים בכפרים היו מפרישים לנו משלהם אוכל. היינו מתחננים בפני הפרטיזנים: "דודים, קחו אותנו אתכם!" אך הם סירבו: "איך נוכל לקחת אתנו ילדים ונשים? אנו זקוקים ללוחמים עם נשק ביד ולא לנשים ולילדים".

היינו מקבצים נדבות אוכל אצל הגויים. לאחר מכן אמרו לנו הגויים: "לא הרחק מהכפר ישנה רפת מרופדת בשחת. שם תוכלו לישון. ואנו נביא לכם אוכל". איש לא רצה לקבל אותנו. היתה שם דודתי נחמה, כולה שֵׂיבה וחֵרשת, ואני ילדה קְטנה כבת עשר, ועוד אשה זקנה, רחל צוקרמן, עם בתה איטה. אנו היינו המשפחות הראשונות הבורחות מגיטו מינסק.

בוקר אחד, כשישבנו ברפת, שמענו שמדַברים יידיש בחוץ. נכנס אדם קומתן, משופם, במגפיים ובמדי־צבא ואמר: "נשים, האינכן מכירות אותי? אני ממינסק. זורין שמי". הנשים עלזו. הן הכירו אותו. התחילו להתנשק. מרוב שמחה פרצנו בבכי. הוא ניחם אותנו ואמר: "אַל תבכו! אעזור לכן ככל שאוּכל".

זורין היה מפקד במחנה סֶמיונוב. לאחר חודש ימים בערך הופיעו ברפת זורין עם נחום פלדמן. הביאו לנו שק אוכל. היו באים אלינו פרטיזנים יהודים ושואלים על בני־המשפחה: אחים, אחיות נשים. לא ידענו מה להשיב להם. ההריגות היו כה רבות, שלא ידענו מי נשאר בחיים. אותם ימים פנה זורין אל מפקד המחנה בבקשה שירשו לו להקים מחנה משפחתי של יהודים, כדי להציל יהודים רבים ככל האפשר. פלדמן פיקפק תחילה בדבר, לא האמין שיהודים יֵשבו במחנה. אבל זורין קיבל את הרשות להקים מחנה מיוחד להצלת יהודים. איך מצילים יהודים? יש לשלוח ילדים קטנים, שיוכלו בנקל להיכנס ולצאת לגיטו, והם יעבירו יהודים ליער. בכן, התפקיד הוטל עלי ועל איטה צוקרמן, שתי ילדות קטנות. פרצתי בבכי ואמרתי שאיני רוצה לחזור לגיטו. הגרמנים רצחו את כל משפחתי, וירצחו גם אותי. זורין אמר כי אין ברירה. נשים קשישות לא תצלחנה למשימה זו. על כן חייבת את ללכת ולעשות ככל יכולתך כדי להציל יהודים ממוות וַדאי. גם דודתי התיַפחה בבכי, והפטירה לבסוף: ״הינדה, אין ברירה! את מוכרחה ללכת!״

איטה היתה כבת 12, ונראתה כיהודיה. אני, אף ששערותי שחורות, לא נראיתי כיהודיה. זורין הביא אותנו לבית אחד, ושם היתה בחורה קַשרית, ושמה סוניה. היא מסרה שמות של אנשים בגיטו שעלינו לבוא אתם בקשר. זורין ביקש שנביא רופאים, כי במחנה של נשים וילדים הצורך ברופא הוא חיוני ביותר. דוּבר על רופא בשם זיבֶציקר וכן רופאת־נשים ד״ר קרזון. וכן ביקש שנביא בחורים צעירים. בגיטו עדיין היו בחורים צעירים שעבדו במפעלים שונים של גרמנים. מסרו לי כתובת של בית בגיטו שבו נמצאים בחורים בני 18-20 העובדים בשירות־הבטחון הגרמני ס״ד ומיועדים לחיסול מידי.

יצאנו שתינו בלילה לדרך והגענו עד הכפר מֶדוֶדז׳ינה בריחוק של 10 ק״מ ממינסק, ונתקלנו במארב גרמני. הגרמנים פתחו עלינו באש וצרחו כאילו לגיונות שלֵמים עומדים להתקיף אותם. הפכנו פנינו לכיוון היער. איני יודעת מאין שאבנו כוחות לרוץ. עברנו את היער של סטארוּיֶה־סֶלוֹ. תפס אותנו גשם שוטף, מלוּוֶה רעמים וברקים.

חזרנו לסטארוּיֶה־סֶלו אל סוניה הקשרית. סוניה נזפה בנו על שלא ביצענו את המשימה. פקודה יש לבצע, וָלא — דינו מוות בירייה. על כן חייבות אנו לחזור לגיטו.

לַנו בכפר, ייבשנו בגדינו ולמחרת בבוקר ליוו אותנו עד צאתנו מהיער בדרכנו לגיטו נחמה ואמה של איטה. עברנו בדרך את הכפר מֶדוֶדז׳ינה, פגשנו גויים, שוטרים וגרמנים, ולא שמו לב אלינו. הגענו לבית הקברות של הנוצרים במינסק, אך עדיין נמנע מאתנו להיכנס לגיטו. היה עלינו לחכות עד שעה שבע בערב, זמן שיבת העובדים לגיטו. היה אתנו מזון, אבל לא יכולנו לבלוע אותו. ישבנו בבית־הקברות וכאילו קוֹנַנוּ על קברי קרובים. כעבור שעתיים החלפנו בגדינו, הגענו עד לקבוצות החוזרות מהעבודה לגיטו, והצטרפנו אליהן. על־יד שער הגיטו עמדו קציני ס״ס וצרחו. הצלחנו להיכנס בשלום לגיטו ומיד פנינו למקום מגורי הדוד רובנצ׳יק ושל דודה ואַחיָנית ואחי־אמי עם שלושה ילדים. הודענו להם שיתכוננו לדרך, לפרטיזנים. הם נדהמו למראי, כי נפוצה שמועה בגיטו שנהרגתי.

החלטתי לצרף את בני־משפחתי על דעתי־אני. הדוד אהרן, אחי־אמי, סייד במקצועו, סירב לעזוב את הגיטו, טען כי הגרמנים לא יגעו בו לרעה. היה לו רשיון להסתובב באזור הרוסי. הודעתי גם לדוד ישראל רובנצ׳יק וכן לאחיָני הירשל ולאחיָנית ניניה, ולדודתי סימה, רופאת־שיניים, שיתכוננו לדרך. הם ארזו את חפציהם וחיכו לבואי. ניגשתי לרחוב אבודקובה, לרופא ד״ר זיבֶציקר, והודעתי לו, כי קיבלתי הוראה להעבירו ליער ושיקח אתו תרופות וחמרי־עזר רפואיים. וכן הודעתי לרופאת השיניים קרזון שתתכונן לדרך ושכולם

יתרכזו בבית ברחוב אבודקובה. לאחר מכן ניגשתי לקבוצת הבחורים שעבדו בס"ד והודעתי להם שיתכוננו לצאת לפרטיזנים ויקחו אתם נשק, שנוכל להתגונן אם ניתקל בגרמנים. התאספנו כולנו. אל הצעירים נספחו שתי בחורות, רשה ונֶלה, וכן ילדה קטנה, רעיה, שהפצירה בי בדמעות שליש, ולא יכולתי לעמוד בפניה. היינו קבוצה של למעלה משלושים איש. הודעתי כי אני אלך בראש, ואחד־אחד יחמקו מהגיטו ויורידו את הטלאי. קבענו מקום ששם נתאסף.

היה שקט, וקל היה לחמוק מהגיטו. עברנו את האיזור הרוסי. גם האיזור הרוסי היה חשוך למחצה, וכך הגענו עד לכפר מֶדוֶדז'ינה. שם היה מקום־המפגש. היה שם חורש. אספנו מקלות וקתים של רובים פגומים, כדי שיחשבו כי הולכת כאן קבוצה מזוינת עם נשק רב. הגענו לסטארוּיֶה־סֶלו עם אור הבוקר. שם פגשונו מפקד המחלקה, דודתי ואם חבֶרתי איטה. הם ציפו לבואנו, קיבלונו בנשיקות. המפקד הודה לנו. האכילו אותנו, נחנו שעה קלה ונצטוינו לשוב מיד לגיטו ולהביא עוד אנשים.

נתבקשנו להביא גברים וילדים וכן זַמרת אחת מראדיו מינסק שהיתה שרה גם ביידיש, פלוטקינה ואחותה. וכך היה. הודעתי לזַמרת פלוטקינה והיא אספה עוד בחורים וגברים נשואים עם נשותיהם וילדיהם. הפעם התרכזנו בבית דודי. כשחזרתי לגיטו, שמעתי כי הגרמנים הרגו אנשים שונים ברחוב אבודקובה בגלל היעדרם של הבחורים שהיו צפויים לחיסול. העברתי את הקבוצה הזאת ליער. בפעם השלישית אספתי קבוצה של 50 איש בערך. בינתים נפוצה השמועה בגיטו, כי אני מעבירה אנשים לסטארוּיֶה־סֶלו ואז התחילו אנשים ללכת בעצמם ללא ליווי שלי. יום יום יצאו יהודים מגיטו מינסק והגיעו בדרכים משלהם לסטארויה־סֶלו, ויש שנהרגו בדרכים.

ושוב חזרתי לגיטו. הודעתי לכל מי שפגשתי שאם ברצונו להגיע לפרטיזנים, יבוא אתי. כך הגעתי חמש פעמים לגיטו והוצאתי משם אנשים, נשים וילדים. במשך זמן קצר התרכזו במחנה שלנו 300 איש. המפקד אמר לי כי פעלתי דיי ועתה עלי לנוח. שוב לא אלך לגיטו. במקומי ילכו עכשיו ילדים שאני הבאתים ליער. וכך היה. בין ההולכות לגיטו היתה רעיה וכן סימה, ילדה אמיצה מאוד, שהיתה חודרת יום יום לגיטו ומוציאה משם אנשים ליער. מובילי הקבוצות היו תמיד ילדים, משום שהם היו אמיצים וזריזים, ולא ידעו פחד.

לאחר שהתרכז מספר גדול של יהודים במחנה שלנו, אורגנו גם קבוצות לוחמות להגנה על המחנה, וכן לאיסוף מזון ולביצוע פעולות חבלה נגד הגרמנים. המקום נעשה צר בסטארויה־סֶלו, כי הגרמנים הריחו שיש במקום ריכוז של פרטיזנים, ואז החליט זורין להרחיק אותנו משם והעביר אותנו ליער נאליבוקי, במרחק של כ־150 ק"מ מסטארויה־סֶלו. ההעברה נמשכה למעלה משבוע ימים, כי הלכנו בשבילים נסתרים, כדי לחמוק מידי שוטרים בילורוסיים וגרמניים. ההליכה היתה ברגל, ורק ילדים ונשים חולים הושבו על עגלות, וכן חמרי רפואה ומזון.

בדרך היינו נכנסים לכפרים ומבקשים מזון. היו גויים שנתנו לנו מרצונם שקי תבואה שהעלימו מהגרמנים והיו שסירבו ולקחנו מהם בכוח.

כשהגענו למקום, הוקצה לנו שטח־יער מסוים למחנה שלנו. ראשית כל הוקם בית־מלאכה לתיקון נשק. היה עמנו יהודי ממינסק, מומחה לתיקון נשק, שהיה עושה פלאים ממש. את הנשק חילקו לצעירים ולמבוגרים שידעו להשתמש בו. דודתי נחמה רובנצ'יק מונתה כאחראית על המזון ואירגנה את המטבח. בדרך מצאנו איזה דוד ובו בישלו את האוכל. יום־יום הגיעו אלינו בורחים מגיטו מינסק: גברים, נשים וילדים. בין הבורחים היו גם

שוטרים יהודים, שהרגישו כי הגרמנים עומדים לחסלם. את השוטרים היו בודקים אם היו משתפי־פעולה מרצון עם הגרמנים. אם היו הוגנים, וסייעו ליהודים בתפקידם — סופחו למחנה ואם נתברר כי שיתפו פעולה עם הגרמנים, העמידו אותם למשפט. השופטים היו מפקדנו זורין ואנשי הגיטו הבורחים. על שיתוף־פעולה עם הגרמנים הוצא פסק־דין של מוות. מבצעי פסק־הדין היו האנשים שהעידו על השוטרים. היה זה הכרחי, כי היה חשש שמשתפי־הפעולה עם הגרמנים יסגירו גם את המחנה שלנו לגרמנים.

היו כאלה שהציעו לכפר על מעשיהם על־ידי הברחת אנשים מהגיטו והבאת נשק. במקרים מסוימים נהגנו כן, ולאחר שהנאשמים ביצעו מה שנדרש, ניתנה להם חנינה.

היה שוטר אחד בגיטו שהגיע למחנה עם אשה וילד. כשהוציאו עליו פסק־דין מוות, התחנן על נפשו ופדה עצמו ב־80 רובל מטבעות־זהב שהביא אתו. הזהב חבוי היה במחלפות אשתו. חננו אותו. את הזהב מסר למפקדה ובכסף זה היו רוכשים מזון והעיקר מלח. מזמן לזמן היו עורכים אצלנו איסוף טבעות זהב או שעוני־זהב ומוסרים למפקדה לרכישת מצרכים. אמון אנשינו בזורין היה לבלי גבול. לא חשדו בו, או במפקדי המחלקות, כי הם מפרישים חלק מהזהב לעצמם. ראינו בעליל מה מסורים הם לנו.

הקבוצות הלוחמות שלנו עסקו, בין היתר, באיסוף מזון. היו נכנסים לכפרים שבסביבה ומחרימים תבואות, בהמות וכו׳. קרה שההחרמה בוצעה תוך כדי קרב עם משמרות של גרמנים או שוטרים בילורוסיים. פעם נפלה קבוצה שלנו בידי פרטיזנים פולנים ואנשי ולאסוב. הללו פרקו מהם את נשקם והרגום. ניספו אז כתריסר בחורים שלנו.

לאט־לאט התרכז עדר פרות במחנה שלנו. היינו מוציאים את העדר למרעה. שמרנו עליו מכל משמר, כי מי יודע מתי יגיע יום השחרור? הכינונו לנו מחפורות ושם גרנו.

זורין הקים מחנה של ילדים, ובו לימדו את הילדים כמו בבית־ספר. לימדו על פי רוב בחורות ממינסק. גם חברתי פרידה סקורוחוד היתה אחת המורות. מאות הילדים חולקו לפי הגילים בכיתות. חלק מספרי־הלימוד הביאו הבורחים מהגיטו, וחלק החרמנו אצל הגויים בסביבה. הקמנו גם ספריה. שפת־הלימוד היתה רוסית. על יהדות לא ידענו כמעט דבר, אף שהיו בתוכנו גם יהודים משטחי פולין לשעבר.

אחר־כך החלה בלוקדה של הגרמנים. הם הקיפו את כל מחנות הפרטיזנים. זורין דאג לנו, ולפי הוראותיו היינו חומקים ממקום למקום. בכלל היה זורין האב של כל ילדי המחנה, דאג להם במיוחד. את האוכל הטוב ביותר נתן לילדים.

בזמן הבלוקדה גרתי עם דודי ישראל רובנצ׳יק ודודתי נחמה במחפורת אחת. יוכבד לא היתה אתנו. היא היתה מפקדת קבוצת־חבלה במחנה לוחם. לפרקים היתה מבקרת אותנו. כולם קיבלו אותה בכבוד רב, כי מעשי־הגבורה שלה הוציאו לה שם בקרב הפרטיזנים.

כשהחלה הבלוקדה, וצריך היה לזוז, השגיח זורין כי אינני. הוא חיפש ומצא אותי ישֵׁנה. העיר אותי והתחלנו לחמוק מהמקום. אוירונים גרמנים עוברים מעלינו ויורים במכונת־יריה. היינו מתחבאים בין השיחים. השמועה אמרה כי אנו מוקפים. קמה בהלה. רבים החלו לברוח לכל הצדדים, וסופם שנפלו בידי הגרמנים וניספו. אנחנו הלכנו עם זורין עד לביצה. עברנו את הביצה. את הילדים העבירו על הידים — הגברים והנשים. הגענו ליער ושם שהינו כמה ימים. הבלוקדה פסקה. הצבא האדום התקדם והתקיף והגרמנים ברחו. היה זה בקיץ 1944. במקרה הגיעו הגרמנים הבורחים עד למקום שבתנו ביער. פרצו חילופי יריות, וזורין נפצע ברגלו. העמסנו את זורין על עגלה. העגלה היתה כולה שטופת דם. חבשנו את הפצועים, קברנו את ההרוגים ונדדנו ביער. פרטיזנים שפגשנו טענו כי אינם יכולים לעזור

לנו, כי הם עצמם צריכים להתגונן מפני הגרמנים. נדדנו עד שפגשנו את הצבא האדום. היתה זאת פגישה עליזה מאוד וטראגית מאוד. התחבקנו ובכינו. הם עזרו לנו לסחוב את החבילות שלנו, הפרישו לנו ממזונם וניחמו אותנו כי בקרוב ישחררו את כל הערים הכבושות והכל ישוב לקדמותו. הבחורים הצעירים התחננו שיספחום לצבא הלוחם. ואמנם לאחר מכן הוצאה פקודה, כי על הפרטיזנים הלוחמים להצטרף לצבא. התחלנו ללכת לכיוון מינסק ששוחררה כבר. נעזרנו על־ידי משאיות צבאיות שהובילונו כברת־דרך. למינסק הגיעו נשים, ילדים וזקנים מהמחנה שלנו. כשהגענו, הפרידו את הילדים מהמבוגרים והכניסו אותם לבית ילדים. גם אני, שהייתי כבר כבת 13, הוכנסתי לבית־הילדים. זורין שנפצע הועבר באווירון לבית־חולים למוסקבה.

בבית־הילדים נתנו לנו אוכל, רחצו אותנו, החליפו את בגדינו הפרטיזניים בבגדים נקיים. הציעו לנו מיטות עם סדינים לבנים. אחיָניתי נשארה בבית הילדים. ואני אמרתי לנפשי שמוכרחה אני לראות את ביתנו. וכן עשיתי. מצאתי את הבית נעול ועל הדלת פתקה ברוסית: בית זה תפוס על־ידי קפיטן הנַקֶן״ד. הורדתי את הפתקה, שברתי את המנעול ונכנסתי ולנתי בבית. למחרת הגיעו הדודים, גם ביתם נשאר והם השתכנו מול ביתנו. למחרת הופיע הקפיטן, גוי. כשראה אותי, נדהם ושאל: ״איך הגעת לכאן? למה שברת את המנעול?״ הסברתי לו כי זה ביתי. בבית זה נהרגו הורי ואחיותי.

— אם זה ביתך, הרי זה מובן. אבל אני מוכרח לגור כאן כל זמן היותי במינסק.

ואמנם, הוא גר בביתי כמה שנים ושילם שכר־דירה. לאחר מכן הגיע אחי אמי עם אשתו ושני ילדיהם וגרו בביתי. דודי היה נותן לי מכל מה שהיה לו. גם הגויים שגרו ברחוב שלנו החלו להביא לי: שמלה, כותונת, מזון, תפוחי־אדמה. הם התיחסו אלינו טוב מאוד, אולי מתוך פחד, כי הרי שדדו לא מעט רכוש יהודי.

לאחר מכן נערכו משפטים במינסק. הודעתי בבית־הדין כי הבית שלי ובו נהרגו הורי ואחיותי. הגויים העידו כי אמת הדבר. ואכן פסקו כי הבית שלי ומועצת העיר קבעה לי פֶּנסיה של 100 רובל לחודש. עד גיל 18 קיבלתי פנסיה של 100 רובל לחודש. היה זה בעת ההיא סכום ניכר. נכנסתי ללמוד תחילה לבית־ספר, ואחר־כך עזבתיו ונרשמתי לבית־ספר ערב. מצאתי מקום־עבודה ב״ווֹיֶנטורג״ הבילורוסי. שם למדתי קצת תפירה. לבסוף עברתי לעבוד בבית־מלאכה למעילי־ילדים.

בחצר שלנו זרענו תפוחי־אדמה. הדוד, הדודה ואני עבדנו בגן. התחלנו למכור קצת תפוחי־אדמה מתוצרתנו. הדוד קיבל עבודה במקצועו כסייד. ליָמים הכרתי בחור מינסקאי שאמו באה מפולין ובשנת 1947 באנו בברית־הנישואים.

ידיעותינו על ארץ־ישראל, של בעלי ושלי, היו קלושות מאוד. אבל היינו מקשיבים בחשאי לקול ישראל. שמענו על קום המדינה ועל מלחמת השחרור. לבנו כאב את כאב העם. בשנת 1957, כשהחלה הריפאטריאציה של אזרחי פולין, נסע בעלי למולודצ׳נה והוציא תעודה כי הוא אזרח פולני. לפני כן נולדו לנו שני בנים. בעלי רצה לנסוע לפולין. אמרתי לו: ״באשר תלך אלך עם הילדים״.

הגשנו בקשה לצאת לפולין וקיבלנו את הרשיון ללא קשיים. היינו ראשוני היוצאים ממינסק לפולין. בפולין הגשנו מיד בקשה לעליה לארץ. התעוררו קשיים שונים. היה עלי לוַתר על אזרחותי הרוסית. לבסוף הצלחתי לקבל רשיון־יציאה ועליתי עם הילדים לארץ ב־1959. בעלי הצטרף אלי כעבור שנה.

פרידה סקורוחוד

רימונים בלי נפצים

המרואיינת, פרידה סקורוחוד, נולדה במינסק בשנת 1928. עלתה בשנת 1949. תושבת תל־אביב.

מינסק היתה עיר יהודית. שמענו ידיש גם בבית וגם ברחוב. קיבלנו חינוך כללי, לא יהודי, ובכל־זאת ידענו גם על יהדות. היהודים השתדלו להקנות לילדיהם השכלה. היו בתי־ספר ביידיש וגם סמינר למורים ביידיש.

כשפרצה המלחמה, הסתייגה האוכלוסיה הבילורוסית בחלקה מהגרמנים — חברי המפלגה הקומוניסטית היו מדוכאים מאוד מהכיבוש הגרמני. ובחלקה אולי שמחה לכיבוש, אבל לא הפגינה ברבים את שמחתה, משום שלא היתה בטוחה שהכיבוש הוא יציב. בקרב היהודים היו חלוקות הדעות. הצעירים שנאו את הגרמנים, מפני שהם פאשיסטים. ואילו המבוגרים, שזכרו עוד את ימי הכיבוש הגרמני בשנת 1918, טענו כי הגרמנים הם אינטליגנטים, חרוצים, עם נפלא.

הצרות התחילו מיד. בסוף יולי ריכזו את כל היהודים בגיטו. אנחנו נשארנו בביתנו שהיה בתחום הגיטו. בהתחלה היה לנו מה לאכול, כי עם כניסת הגרמנים בזזו האנשים את מחסני המזון וסחבו קמח, שמן, דגים מלוחים וכדומה. אך המזון שהכינונו לא הספיק לזמן רב.
עם כניסתנו לגיטו הוכרחנו לתפור על בגדינו טלאי צהוב בקוטר של 10 ס״מ, מצד החזה ומצד הגב. היינו צריכים להוסיף מתחת לטלאי הצהוב את מספר הבית.

יום אחד באו הגרמנים, פשוט עברו מבית לבית ואספו את הגברים מגיל 16 עד 60. חלק מהאנשים הספיק לברוח ולהתחבא. את כל אלה שאספו הגרמנים לא ראינו עוד. אבא שלי ניצל במקרה. גרמני אחד הכריז שהוא זקוק לטייח. אבא הודיע כי הוא טייח, אף על פי שלא היה טייח. הגרמני פקד עליו לקחת איתו עוד שני אנשים וללכת אחריו. הוא הביא אותם לפרבר העיר וציוָה עליהם לנקות את הבית. הם עשו כן. הוא האכיל אותם ולמחרת החזיר אותם לגיטו.

לאחר מכן פקדו הגרמנים לגייס אנשים לעבודה והוקם ה״יודנראט״. הפקודות של היודנראט נכתבו ברוסית. היציאה לעבודה היתה מהכיכר שעל־יד היודנראט. גם אני, ילדה בת 12, יצאתי לעבודה. עבדתי בבנין מחסנים לנפט. היינו חופרים באתים, מעמיסים אדמה על מריצות ומעבירים לצד השני של הכביש. היתה זאת עבודה מפרכת. הגרמנים היו משגיחים עלינו, וכפעם בפעם מרביצים בפרגול. אוכל קיבלנו רק בעבודה. אני הייתי מקבלת פעם אחת ביום מרק ו־280 גרם לחם. לנשארים בגיטו לא חילקו מזון. אני הייתי חוסכת מפי ומביאה לחם לאחותי הקטנה ולסבתא. כל יתר בני משפחתי עבדו.

מים בגיטו היינו שואבים מבארות. חשמל לא היה. עצים לבערה היינו מקוששים בהפסקת הצהריים מהבניינים ההרוסים. היינו יוצאים לעבודה ב־7 בבוקר וחוזרים ב־6 בערב.
קשה היה להתקיים מאוכל זעום תוך כדי עבודה מפרכת. היינו נעזרים בסחר־חליפין. לבתים ההרוסים שבסביבה היו באות גויות, והיינו מחליפים בגדים, סדינים או כלים אחרים במזון. אם נתפסנו בזמן המסחר, היו הגרמנים מחרימים את הסחורה וחולקים גם לנו וגם לגויות מכות־רצח.

עבדתי בכל מיני עבודות. פעם עבדתי עם אמי במחסן נשק. היו אלה פגזים גדולים שעלינו היה לנקותם ולשמנם. נשים וגברים עבדו בעבודה זו. פעם העליל עלינו גרמני כי נגנב נשק.

והרי היו שם רק פגזים כבדים שאי אפשר להכניסם לסל. בכל זאת פקדו על כל חמישי לצאת מהעבודה ולעינינו הרגום, כ־20 איש.

פעם אחרת סודרנו, בעזרת שוטר יהודי מכר, בעבודה במחסן של תפוחי אדמה. היה זה מקום־עבודה מצוין. היה עלינו לברור את התפודים הרקובים ולנקות את הטובים בשביל מטבחי הגרמנים. הורשינו לקחת את תפוחי האדמה הרקובים. אבא היה מביא איתו מהעבודה קליפות תפוחי־אדמה שאסף במקום עבודתו. היינו מנקים אותן, טוחנים במכונת־הבשר ומכינים מהן לביבות. טעמן היה מר.

באוכל שהיינו מכינים בבית היינו מתחלקים עם הזקנים שלא יצאו לעבודה. היה ביניהם מוסיקאי אחד, מכר שלנו שלא יצא לעבודה. בשובי מהעבודה הייתי מביאה לו משהו לאכול. התחלקנו עם אחרים, אף שאנו עצמנו היינו שרויים ברעב מתמיד. מישהו סיפר שאפשר להכין מרק מעשב מסוים. היינו יוצאים ללקט את העשב, מבשלים מרק, אוכלים בעצמנו וגם מחלקים לזקנים.

האקציה הגדולה הראשונה התחילה ב־7 בנובמבר 1942 ונמשכה 3 ימים. נהרגו עשרות אלפי יהודים. הביאו אותם ליד בורות כרויים ופתחו עליהם באש ממכונות־יריה והם נפלו לבורות. אחדים לא נהרגו ורק נפצעו. ומאחר שבימים הראשונים לא כיסו הגרמנים את הבורות, הגיחו בלילה הפצועים מתוך ערימות ההרוגים והגיעו חזרה לגיטו.

הטילו קונטריבוציה על היהודים בכסף ובזהב. המשטרה היהודית היתה צריכה לאסוף את הקונטריבוציה. היו שוטרים שניסו לשכנע למסור את הכסף והזהב לגרמנים, כי על ידי כך יאריכו את חייהם של יושבי הגיטו. והיו שוטרים שבאו בצעקות והיו מכריחים את האנשים למסור את כספם וזהבם. נמסר כי הגרמנים איימו על היודנראט שאם לא תיאסף הקונטריבוציה עד תאריך מסוים, יהרגו עשרים אלף יהודים. וכך נאספו הכסף והזהב.

לאחר האקציה של נובמבר, צומצם שטח הגיטו והוקמה גדר תיל. למרות השמירה הגרמנית, לא היה כל קושי לחמוק מהגיטו. הגרמנים היו נכנסים לתא השמירה לאכול ומוסרים את השמירה לשוטרים היהודים ואלה לא הקפידו. לא ברחנו לצד הארי, כי לא היה לאן לברוח. הרוסים פחדו להסתיר יהודי. כל מסתיר יהודי היה צפוי לעונש מוות. והיה גם חשש מפני מלשינים. אינני מכירה אף אשה אחת שעברה לצד הארי ונשארה בחיים.

היה קיים בית יתומים בגיטו. נערכו גם אקציות של הריגת ילדים בגיטו. באחת האקציות, ב־28.7.42 נפלה גם אחותי הצעירה שלא יצאה לעבודה.

בין אקציה לאקציה היו סתם הריגות ורציחות. לפתע היו מופיעים גרמנים ומוציאים את כל דרי הבית להורג ברחוב. פעם נרצח קצין גרמני בעיר. כגמול הופיעו בגיטו הגרמנים, מילאו חמש מכוניות משא ביהודים והוציאו אותם להורג.

באחת האקציות, ב־2 בפברואר 1942, נהרגה אמא.

היו אקציות נוספות ב־28.8.42; ב־2.3.43; ב־20.3.43. נהרגו עשרות אלפים. מספר היהודים בגיטו התמעט. ודוקא אז הוטב במקצת מצבנו הכלכלי. הגרמנים נתנו לנו יותר מזון. אני, אחי המבוגר ממני בשנתיים — אז בן ט״ז, חברו מיטיה בן ט״ו ועוד בחורה אחת, טַניה, בת י״ט, עבדנו בבית־חולים לפצועים גרמניים. על־יד בית־החולים היה משק־עזר חקלאי. תרנגולות, אוָזים וחזירים. היינו מאכילים את החזירים ומנקים אותם. כן היינו מחממים מים לחולים ומנקים את האמבטיות. השומרים היו אוקראינים, ובראשם עמד קצין גרמני. האחיות היו לאטביות. כולן ידעו רוסית. האחיות נהגו איתנו באכזריות. שמנו לב כי חדר אמבטיה אחד תמיד סגור. הקירות החוצצים בין חדרי האמבטיות לא הגיעו עד לתקרה.

אחי הרים אותי פעם וראיתי כי האמבטיה מלאה נשק, נשקם של השומרים האוקראינים.
היה זה במאי 1943. בגיטו נשארו רק כ־5000 יהודים, וידענו כי סופנו קרוב.
נודע לנו כי הגרמנים נחלו מפלה על־יד סטאלינגראד. לפי השמועה, היה מַקלט ראדיו בגיטו, ומפעם לפעם היו מגיעות אלינו ידיעות על המתרחש. אווירונים סוביטיים התחילו להפציץ את מינסק. זה הרים את מוראל התושבים. היינו יוצאים בלילות החוצה ומצפים להפצצות. ניפול נא על־ידי הפצצות שלנו, ולא מידי הגרמנים השנואים.
עוד בסוף 1942 הגיעו אלינו שמועות על קיומן של קבוצות פרטיזניות ביערות. אבל לא ידענו איך להגיע אליהן. אח צעיר של טַניה, סימקה, ברח לפרטיזנים. הוא הבטיח לנו שישתדל להוציא גם אותנו מהגיטו, אבל לא ראינו ולא שמענו עליו עוד.
ביום 25.5.43 הופיע אצלנו חבר של אחי, רוסי שלמד אתו בבית־הספר, יורקה שמו, ואמר לאחי: "הסתלק מהגיטו, עומדים לחסל את כל היהודים". אחי טען שאינו יודע לאן לברוח. יורקה הבטיח לו לבוא למחרת בצהריים להוציאו ליער. אחי הציע לו לקחת גם אותי. יורקה התנגד לכך, משום שאני נראית כיהודיה ואסכן את הבריחה. אחי סירב ללכת לבדו. אז הצעתי ליורקה שאחי יביא אתו גם נשק ויורקה שמח מאוד. וכך נדברו: הוא יופיע למחרת בצהריים, ואחי ישמור על קשר־עין אתו וילך אחריו ממרחק־מה. אם ייעצר אחד מהם, לא יתגלה הקשר שביניהם.
החלטנו לצאת כולנו יחד, וכן לנצל את ההזדמנות שהשומרים האוקראינים משתכרים ולסחוב נשק. בהזדמנות הראשונה העביר אותי אחי לאמבטיית הנשק, מילאתי שק בתת־מקלע, כדורים ורימונים. החבאנו את הנשק באחת החורבות וציפינו למחרת. היינו מתוחים מאוד מחשש שמא יגלו האוקראינים את הגניבה. למחרת, ב־26.5.43, הגענו לעבודה כרגיל. יורקה הופיע בצהריים בדיוק, כשהשומר נכנס לאכול. חמקנו לחורבה וחילקנו את הנשק. כל אחד לקח שני רימונים. את התת־מקלע לקחה טַניה. את הכדורים שמתי בסל. לבשנו בגדים ללא טלאי צהוב ויצאנו לדרך. הראשון הלך יורקה, ואחריו במרחק־מה אחי. במרחק־מאחי הלך חברו מוֹטקה. טַניה ואנוכי הלכנו יחד ושוחחנו. עברנו את כל מרכז מינסק. פגשנו גרמנים ולא עצרו אותנו, שכן לא העלו כלל על דעתם כי יהודים יָעֵזו לצאת באמצע היום לרחוב. סיכמנו בינינו שאם הגרמנים יעצרונו, נפוצץ אותם ואת עצמנו ברימונים. הגענו עד ליציאה מהעיר. השומרים הגרמנים ישבו בצריפים ואכלו צהריים. איש לא עצר בעדנו. כשיצאנו מהעיר ויורקה הפך פניו וראה כי אנחנו ארבעה אנשים, אמר: "לוּ ידעתי כי כולכם הולכים אחרַי, לא הייתי מסתכן". הוא הראה לנו באיזה כיוון ללכת ואמר: "בכל מקום תמצאו פרטיזנים. אל תלכו בדרכים הראשיות ואל תיכנסו לכפרים. עם הנשק הזה שבידיכם תתקבלו ברצון אצל הפרטיזנים, אך אל תוציאו לפני כן את הנשק מידיכם".
המזון שבידינו היה 250 גראם לחם לאיש וכמה תפוחי־אדמה. שוטטנו ביער ולא פגשנו פרטיזנים. כשרעבנו, נכנסנו באחד הכפרים לבית אחד, והגויה נתנה לנו כמה תפוחי־אדמה והראתה לנו את הכּיוון למקום שבו נמצאים פרטיזנים. שוטטנו שלושה ימים ביער. נכנסנו לבתים של גויים וקיבלנו אוכל. לפתע שמענו קולות ביער, וראינו בית שאליו הגיעו רוכבים על סוסים, וכוכב אדום על כובעי האנשים. יצאנו אליהם והם קיבלונו בשמחה. סיפרנו להם כי ברחנו מהגיטו ואנו רוצים לנקום בגרמנים. כשראו אותי ואת טַניה, אמרו כי אין מקבלים בנות לפרטיזנים. אחי הכריז כי בשום פנים לא ייפרד ממני. הם הבטיחו לדבר בנידון זה עם המפקד שלהם. למראה התת־מקלע והכדורים, התנוצצו עיניהם. התחלנו לחשוד בהם, ולא גילינו להם שיש לנו עוד כדורים ורימונים. הם טענו: "מנַיִן לנו שאָמנם רוצים אתם להילחם

בגרמנים, ושמא אתם מרגלים?". השבנו כי שום יהודי לא יסַכן את נפשו למען רוצחי עמו. הגיע הלילה וסוּדרה שמירה שבה שותפו גם הבחורים שלנו, כל אחד שעתיים. הבנות אינן שומרות. כשסיים מוטקה את תורו בשמירה, ביקש הפרטיזן שהחליף אותו את התת־מקלע ממוטקה. מוטקה סירב תחילה, אך לאחר שידולים ואיומים מסַר לו את התת־מקלע. למחרת בבוקר לא ראינו עוד את התת־מקלע. לשאלתנו השיבו כי המפקד לקח אותו ונסע לגדוד. הם הרגיעו אותנו: "אין לכם מה לדאוג, בגדוד תקבלו חזרה את הנשק". ואף נתנו לנו שני אנשים שיובילונו לגדוד.

שוטטנו שעה קלה ביער. פתאום אמרו לנו המלַוים: "חלצו את הנעליים!". אמרנו להם: "שמעו, חבריה, חיינו שָׁוים בעינינו כקליפת־השום. לא באנו ליער אלא כדי לנקום בגרמנים. נתחיל את הנקמה בכם", ושלפנו את הרימונים. הם נבהלו ואמרו: "רק לָצון חָמדנוּ, אמנם קיבלנו פקודה להיפטר מכם, אבל אין בכוונתנו להרוג אתכם. היזהרו מלהיפגש עם הפרטיזנים, כי הם בודאי יהרגו אתכם. שכן מה תועלת יש בבנות ביער? רק מטרד הן".

הם הסתלקו ואנחנו נשארנו. החלטנו לגשת לכפר. אם נפגוש גרמנים, נזרוק עליהם את הרימונים ונלחם עד נשימתנו האחרונה. התקרבנו לכפר אחד ונכנסנו אליו. באו לקראתנו פרטיזנים ועמהם הרש סמוֹלר. הם קיבלו אותנו בחמימות. סיפרנו להם על התקלה עם הפרטיזנים. סמוֹלר ניחם אותנו ופקד על אחד הפרטיזנים להביא אותנו לגדוד ע"ש פארחוֹמֶנקו. שם נמצאים יהודים רבים ויקבלונו בסבר פנים יפות. וכך ניצלנו.

סמולר היה אז קומיסאר בגדוד על־שם סֶמיוֹנוב. הוא חקר אותנו, שאל על הנעשה בגיטו. הראינו לו את הרימונים וחגורות הכדורים לתת־מקלע. כשראה את הרימונים פרץ בצחוק: הרימונים הם ללא נַפצים ואינם עשויים להזיק. אמנם, הם עשו את שלהם. לעומת זאת הכדורים שווים זהב. סמולר השיג לנו תמורת הכדורים שני רובים עם 30 כדור. כשהחשיך, יצאנו לדרך והגענו למחנה פארחומנקו. שם קיבלונו בחמימות. היו שם רבים מיוצאי מינסק שברחו ליער.

המחנה שלנו שָׁכן במרחק 30 ק"מ ממינסק. הגיעו אלינו יהודים ממינסק עם ילדים. שלחנו ילדים להוציא אנשים מהגיטו. הילדים היו קַשרים מעוּלים, ובעזרת המשטרה היהודית היו מוציאים יהודים מהגיטו. אנחנו ארבעתנו היינו במחלקה אחת. יצאנו לפעולות וגם שמרנו על המחנה. מספרנו גדל ועלה על 200 איש. מחמת קירבת המקום למינסק, לא שהינו במקום אחד יותר מחמישה ימים. היער היה קטן יחסית, והסכנה לגדוד שקלט גם עשרות לא־לוחמים, זקנים וילדים היתה מוחשית מאוד. ואז הופיע זורין בהצעה שיתנו לו 15 צעירים עם נשק והוא יעביר את הנשים, הזקנים והילדים ליער נליבוקי. ואכן, זורין ריכז כ־120 איש ויצאנו ליער נליבוקי. נפרדתי מאחי, שבתורת לוחם צעיר לא רצה להיכנס למחנה משפחתי לא־לוחם.

יצאנו לדרך. הלכנו רק בלילות, ברגל. בדרך היו הגברים נכנסים לכפרים ומביאים משם אוכל. לחם או תפוחי־אדמה מבושלים. המסע היה קשה מאוד. ירד גשם, אך החזקנו מעמד. מקץ שבעה ימים, לאחר שעברנו 150 ק"מ, הגענו ליער נליבוקי. מקום מרוחק מהדרך נבחר להקמת המחנה. נצטוינו להקים אהלים למגורים מענפי־אשוח. חולקנו לארבע קבוצות. כל בוקר היינו יוצאים למסדר ומקבלים מַטָלות לביצוע. הגברים היו יוצאים לחיפושי אוכל ומביאים לפעמים מהכפרים שק קמח או כמה שקים תפוחי־אדמה. אני, כילדה, שמרתי בתוך המחנה. היה לנו חדר־אוכל משותף. סירים השגנו בכפרים. כצלחות שימשו לנו

מפקד מחנה הפרטיזנים שלום זורין

קופסאות קונסרבים. היוצאים להשגת אוכל היו צריכים למסור הכל למטבח המשותף. וכן גם האספקה כולה היתה שיתופית, וחולקה על־ידי זורין לנצרכים. זורין היה מתעניין באופן אישי בכל אחד. היה עובר את המחנה ושואל כל אחד מה שלומו.

זרם היוצאים מהגיטו הלך וגבר. יוצאים היו היערה, מגיעים תחילה ליחידה ע״ש פארחומנקו, וכשהיתה מתקבצת קבוצה בת 30-20 איש, היו אנשי פארחומנקו מעבירים אותם אלינו, ליער נליבוקי. החלו מגיעות אלינו קבוצות קבוצות ויום אחד הגיעה אלינו קבוצ־ בת 100 איש בבת אחת.

מצבנו הכלכלי השתפר. מזוננו הוטב בזמן איסוף תפוחי־האדמה. השגנו כמה פרות וקיבלנו מנות־בשר. בעונת הקציר הגיעו אלינו כמויות ניכרות של שיפון וחיטה רטובים ואנחנו ייבשנו את הגרעינים על גבי אש והכינונו מלאי של קמח.

הוחל בשיפור השיכון. כל מחלקה חפרה בור גדול בעומק של 3 מטר עם שיפועים לכניסה וליציאה. התקרה היתה של קורות מכוסות עפר, ובה פתחים לאוורור ולהוצאת עשן. סודרו מיטות־עץ בתוך המחפורות. היינו ישנים בבגדים, לא התפשטנו.

זורין, שהיה אדם בעל מרץ ויָזמה, החל לחשוב על תעסוקה לאנשים והקים בתי־מלאכה שונים: טחנת־קמח, סנדלריה, בית־חולים גדול עם צוות רופאים ממינסק, בית־מלאכה לתיקון נשק ולייצור פצצות, בית־חרושת לנקניק, מתפָּרה. כל איש היה עסוק. בתי־המלאכה האלה שימשו לא רק אותנו, כי אם את כל התנועה הפרטיזנית שבמרחב.

נפתח בית־ספר לילדים. החלו פעולות תרבות למבוגרים, נערכו ערבי שירה ולימודים. מצב־רוחנו השתפר, חשנו שאנו מביאים תועלת ואיננו עוד טפילים האוכלים לחם־חסד.

אנטול וֶרטהיים

עם זורין במחנה המשפחתי

אנטיל ורטהיים היה ראש־המַטה במחנה הפרטיזני המשפחתי של שלום זורין. עלה ארצה בשנת 1956.

אחרי כיבוש ורשה על־ידי הגרמנים בשנת 1939 ברחתי והגעתי לסטולפץ. כידוע, חולקה אז פולין בין גרמניה לבין רוסיה הסובייטית, ומחוזות־הספָר של פולין: ווהלין, פולֶסיה, גליציה המזרחית ומחוז וילנה־ביאליסטוק סופחו לרוסיה. היתה זו פגישתי הראשונה עם יהדות בילורוסיה, הן מפולין לשעבר והן מרוסיה הסובייטית. יהודים סובייטיים רבים, ביחוד יהודים ממינסק, הגיעו ל״שטחים המשוחררים״, לפי ההגדרה הרוסית, כנושאי תפקידים שונים. היתה זאת פגישה מעניינת. אנטישמיות לא היתה רוֹוַחַת אז ברוסיה. ועם זאת, לא היה סימן וזֵכר לפעילות ציבורית שנשאה חותם יהודי מובהק. היו אלה רוסים שהבינו וידעו לדבר יידיש. הם לא התכחשו למוצאם היהודי, ובמשטר הסובייטי אף היה זה מן הנמנע, באשר בתעודות הסובייטיות נרשם בסעיף הלאום ״יהודי״, אלא שלא היה להם שום קשר עם מסורת יהודית, תרבות יהודית, מאַניים לאומיים יהודיים. אם הופיע עתון ביידיש במינסק, הרי תוכנו היה רוסי־כללי.

השלטון הסובייטי ניסה להקים בתי־ספר ביידיש ב״שטחים המשוחררים״. אך לא היה בהם כל תוכן יהודי. לא לימדו היסטוריה יהודית ולא ספרות יהודית. היה זה בפועַל בית־ספר רוסי, עם תָכנית־לימודים רוסית, ששפת הלימוד בו היתה יידיש. ההורים טענו: אם כך הם פני הדברים, למה עלינו להקשות על ילדינו את הכניסה לאוניברסיטאות? מוטב שילמדו בבית־ספר רוסי־כללי. בשנת 1940 שימשתי כמורה בבית־ספר כזה. אבל מספר התלמידים הלך ופחת.

התעוררה בעיית ההסתגלות למשטר החדש. לנו, לפליטים מפולין הכבושה על־ידי הגרמנים, היה הדבר קל יחסית. קיבלנו עבודה והסתגלנו אליה. לא היתה לנו ברירה. אבל היהודים המקומיים, החנוונים ובעלי־המלאכה, נאלצו לעזוב את עיסוקיהם ולהשתלב בעבודת פקידות או ארטלים (קבוצות־עבודה). כן פחדו מפני פרעות. אמנם אנטישמיות רשמית לא היתה קיימת, אבל השנאה ליהודים היתה מושרשת בקרב הבילורוסים, וחששו לפוגרומים. היו יהודים בסטולפץ שחיכו לגרמנים כאל גואלים.

הגרמנים נכנסו לסטולפץ ב־22.6.1941, ומיד התחילו במעשי הזדון: הוצאה להורג של אנשים מספר לשם הטלת פחד על האוכלוסיה, גזירת הטלאי הצהוב, רישום כל הגברים מגיל 14 עד 65 ליציאה לעבודה, הקמת היודנראט ו״שירות הסדרנים״, גיוסי־כפיה לעבודה בבאראנוביץ׳ או במינסק וכו׳, הקמת הגיטו.

בהתחלה נכנסו לידנראט יהודים חשובים ומכובדים. כוונתם היתה למַתן את גזירות הגרמנים, אבל הם נאלצו לקיים את פקודות הגרמנים ועוררו את זעם האוכלוסיה היהודית כנגדם כמשתפי־פעולה. לאט־לאט נשמט השלטון מידי היודנראט ועבר ל״שירות הסדרנים״. אלה היו אנשי העולם התחתון שקיוו כי תמורת עזרתם לגרמנים יישארו בחיים.

כבר בראשית 1942 הסתננו לגיטו ידיעות על התנועה הפרטיזנית ביערות. היו אלה שרידי הצבא האדום הנסוג שנשארו ביערות. מתוכם התארגנו קבוצות פרטיזניות לוחמות

בגרמנים, בעלי הכרה.' ובתוכם היו גם קבוצות פרטיזניות פראיות, שהיו פושטות בכפרים ומחרימות מזון.
לא קשה היה לברוח ליערות. אבל האחריות לנשארים בגיטו בלמה את הבריחה. ברור היה שבמסדרים היומיומיים יתגלה הדבר לגרמנים, ואז הם ייפרעו מכל יושבי הגיטו. אף שידענו כי סופנו כְּלָיה, לא ידענו את המועד לכליה. ואיך תוכל לקבל עליך את האחריות לקיצור ימיהם של אלפי אנשים בגיטו? ומי יודע, אולי יתחולל בקרוב שינוי בחזית ותבוא הגאולה?
כן לא היה קושי לחַבֵּל ברכבת, בסטולפץ היתה תחנה מרכזית, לגרום נזק רב לגרמנים ולהסתלק ליער. אבל ברור היה שתוצאות החבלה תהיינה, ראשית כל, השמדה טוטאלית של הגיטו כולו. ואמנם הבריחה ליער החלה רק עם האקציה הראשונה, כאשר ברור היה כי הוחל בהשמדה ואין מה להפסיד עוד.
בחורף 1942-43 התארגנה התנועה הפרטיזנית במרחב בילורוסיה במתכונת צבאית: פיקוד עליון, קשרים עם מוסקבה דרך האויר וכו׳. הארגון הבסיסי היה הגדוד שמנה כ־400-500 איש. הוא היה מחולק לפלוגות, מחלקות וכיתות. כל גדוד הופקד על איזור מסוים, בו היה מבצע את פעולות הלחימה בגרמנים וכן מחרים בכפרים העוינים שבאזורו מזון לצרכיו.
בראש הגדוד עמדה שלישיה: המפקד הצבאי, האחראי לביצוע כל הפעולות הצבאיות; הקומיסר הפוליטי, האחראי למדיניות ולפעולות ההסברה; ואיש המודיעין, המפקד על פלוגות הסיירים והריגול ועל כל ענייני הבטחון שבגדוד.
גדודים אחדים היוו בצירופם בריגדה (חטיבה), וזו היתה מופקדת על נפה. גם בה היתה שלישיה העומדת בראש. הבריגדות היוו בצירופן אוגדה שהיתה מופקדת על הלחימה במחוז, ועל כולם — המפקדה העליונה של כל מרחב בילורוסיה. בראשה עמד הגנרל פלאטון (צֶ׳רנישב), שלפני המלחמה כיהן כמזכיר המפלגה במחוז בּאראנוביץ׳. כן היו ביערות בילורוסיה עוד כמה קבוצות פראיות של פרטיזנים, מחוץ לארגון הצבאי.
כידוע, חוסלו כל הגיטאות במרחב בילורוסיה בחורף 1942-43, פרט לגיטאות מינסק ובאראנוביץ׳, שחיסולם הסופי בא באוקטובר 1943. עם התחלת ההשמדה בגיטאות, התחילה הבריחה ליערות, לפרטיזנים. ומה גדולה היתה אכזבת היהודים ביער. סבורים היו שעם הגיעם ליער באה להם הפדות, והנה נתקלו בפלוגות פרטיזניות פראיות, ששדדו מהם את כל מה שהביאו ולפעמים גם רצחו אותם. רווחה השמועה כי היהודים מביאים אִתם אוצרות ליערות, ואין תימַה שהפרטיזנים עטו על השלל. גם כשנתקלו היהודים בקבוצות פרטיזניות מאורגנות, לא שמחו הללו לקבלם. קשה היתה עליהם, בתנאי הלחימה, הדאגה לנשים, זקנים וטף, לא־לוחמים. כן היוו הלא־לוחמים מטרד שהפריע לבצע פעולות־לחימה. הגרמנים ידעו כי היהודים בורחים ליערות, ערכו עליהם מצודים, וזה גרם להיתקלויות בגרמנים מחוץ לתכנון.
הצעקה הגיעה עד למפקדה העליונה, לפלאטון. הוא היה עֵר לבעיה הזאת, שכן היתה פקודה של סטאלין להציל אזרחים סוביטיים הנתונים בסכנה. הוא עשה ככל שביכולתו לשלב יהודים ביחידות הפרטיזניות. אז בא אליו זורין בהצעה של הקמת מחנה משפחתי של יהודים. פלאטון ראה בכך פתרון, והגיש לזורין את מלוא העזרה.
מי היה זורין? הוא היה איש־מינסק, מאנשי המחתרת שברחו ליער, מפקד פלוגת פרטיזנים. היה זה איש פשוט, נגר לפי מקצועו, ללא השכלה פורמלית, אבל בעל תכונות מנהיגות שבאו לביטוין בתנאי היער. היו במחנה שלו רבי־סרנים של הצבא האדום וכולם קיבלו עליהם את מרותו. הוא היה הסמכות העליונה במחנה המשפחתי, וכן בעיני פלאטון, בכל מה

שנוגע להצלת יהודים. יכול היה להגיע לגדולה בתנועה הפרטיזנית, אך הוא העדיף הצלת יהודים על קריירה אישית. היה זה יהודי בעל לב חם שכל מאמציו נתונים להצלת יהודים.
מאחר שחברַי נדחו אז ולא נתקבלו לצבא הפולני, הגעתי אף אני ליער, אל מחנה זורין. המפקד היה זורין, הקומיסר הפוליטי — ביגלמן, יהודי ממינסק, איש המפלגה, השלישי היה אינטליגנט יהודי ממינסק בתפקיד קצין־מודיעין. ואילו אני נתמניתי לראש־המַטה בגדודו של זורין. זו היתה הרביעיה השלטת בגדוד.
ראשיתו של הגדוד היתה קבוצה של 30-40 צעירים עם נשק אישי. היה זה גדוד לתפקידים מיוחדים שהיה כפוף ישירות למפקדה של פלאטון. היתה בגדוד פלוגה אחת, כשמונים איש עם מפקד, שהיו לה תפקידים צבאיים גרידא וכן התפקיד של אספקת מזון לכל המחנה. אספקת מזון כיצד? הוקצה לגדוד שטח מסוים שבו מותר לו להחרים מזון בכפרים עוינים לתנועה הפרטיזנית. מובן מאליו שהחרמה זאת בוצעה תוך כדי לחימה עם אנשי הכפר או אנשי המשטרה הבילורוסית. חוץ מפלוגה לוחמת זו היו כמה קבוצות קטנות של חבלנים, לחבלה בתחנות הרכבת ובפסי־הרכבת. זו היתה פעולה צבאית ממדרגה ראשונה. על־ידי חבלה ברכבת היו מחסלים מאות גרמנים עם תחמושת, אספקה וכו'. החבלות ברכבות היו גם מקור אספקה. לאחר שנהרגו הגרמנים, או נטשו את הרכבת, היינו מארגנים העברה של כל האספקה הניתנת להעברה. לפעמים מצאו ברכבות גם יינות משובחים ושמפניה. אלה היו הלוחמים.
ואילו יתר אנשי המחנה מה עשו? צפויה היתה להם סכנת דמורליזציה, מישיבה באפס־מעשה בתוך היער. וכן היו הפרטיזנים עלולים להאשימם בטַפילות. זורין אירגן את כל המחנה בעבודה יצרנית. הוא הקים בית־חולים מרכזי גדול, שבראשו עמדה הדוצנטית שטיין עם סגל רופאים ואחיות. היו בו עשרות מיטות: מחלקה כירורגית, מחלקה פנימית ומחלקה גניקולוגית. בית־חולים זה שירת את כל התנועה הפרטיזנית.
הוקמו בתי־מלאכה שונים לשירות התנועה הפרטיזנית: בית־מלאכה לסנדלרות, לתיקון נעליים ולתפירת נעליים חדשות, מאפיה גדולה, בית־חרושת לנקניק. לכל גדוד פרטיזני היה עדר בקר גדול וגם חזירים. היו מביאים פרות וחזירים למחנה שלנו. נמצאו בו מומחים להכנת נקניק ובכל הסביבה אכלו נקניק מתוצרת מחנה זורין. הוקם בית־מלאכה להכנת פצצות, אמנם פרימיטיביות, אבל פועלות כהלכה, וכן הכנת נשק ותיקונו. מה גדול היה כושר ההמצאה של האנשים בתנאי יער. ללא מכונות, רק בידים ביצעו את כל הדברים האלה.
היו במחנה כ־70 ילדים בגילים שונים. הוקם בית־ספר של כמה כיתות ובו מורים יהודים ממינסק. תכנית הלימודים היתה כתכנית בית־ספר רוסי. כן לימדו בו יידיש. הוקמו קורסים למבוגרים. כל איש במחנה היה עסוק בעבודה, לא היה איש פטור הימנה. כך נמנע הניוון מיושבי המחנה של זורין הבלתי־לוחמים.
במחנה של זורין החלו לחוג חגים יהודיים. מובן שבתנאי היער ובתנאי הריחוק מכל מסורת יהודית של יהודי בילורוסיה לא נחוג החג כמנהג היהודים, אלא היו מתאספים, מציינים שזהו חג, בו ביום היו אוכלים מאכל משובח יותר, מוסרים דו"ח על המצב ושרים שירים. אגב, המזון לא היה רע כל־עיקר במחנה.
איך הגעתי אני, שלא היה לי נסיון צבאי, להיות ראש־מטה בגדוד? כשהגעתי לזורין והוא ראה שאני אדם אינטליגנטי, מינה אותי לראש־המַטה, ואמנם עשיתי בתפקיד זה עד לשחרור.

דבורה־פרומה דוידסון

מאָז ועד הֵנה

דבורה־פרומה דוידסון נולדה ב־1912.
עלתה ארצה ב־1959. יושבת באשדוד.
רואיינה ע״י דוד כהן.

אבי היה שוחט ומוהל. בימי השלטון הסוביטי, עד שנת 1928, עסק במלאכתו בחשאי. אחרי־כן, כשגברו הנגישות מצד השלטונות, נטש לחלוטין את מלאכתו זו ועבר לעבודה בחקלאות. קיבלנו מהממשלה ב־1928, בתיווכו של ״אָזאֶט״, שטח של 6 הֶקטָר יער, כדי לבָרֵא את היער ולהקים משק חקלאי. היה זה מאחורי פרוור קומארובקה, כ־8 קילומטר מהעיר. היינו שם כעשר משפחות יהודיות שעברו לחקלאות, ושם ניתן לנו: ״התקוה״. היו עוד שני ריכוזי־משפחות של יהודים במינסק שהתישבו על הקרקע בעת ההיא. המשקים היו פרטיים, כל משפחה עיבדה את חלקת אדמתה. אלה היו בנים למשפחות שנרדפו על־ידי השלטון הסוביטי והפכו לחקלאים כדי להינצל מרדיפות השלטון ולמצוא מקור־פרנסה לעצמם.

התמיכה של ״אָזאֶט״ התבטאה בהשגת הקרקע מאת הממשלה, וכן בתמיכה כספית לרכישת כלים ובהמות־עבודה. לא היו לנו מכונות חקלאיות. חורשים היינו בסוסים. העבודה העצמית היתה חובה. אסור היה להעסיק פועלים שכירים.

הדבר הראשון שעשינו כשהגענו למקום, מחוץ לבירוּא היער, היה הקמת משק־חלב. ב״התקוה״ היו לנו שלוש פרות חולבות, שנתנו כל אחת כ־15 ליטר חלב ליום. את החלב היינו מוכרים בעיר. יום־יום הייתי יוצאת ברגל העירה עם שני כדים של חלב ומוכרת ללקוחות קבועים שלנו ברחוב הטאטארים. המרחק הלוך וחזור היה 20 ק״מ. לחם היינו קונים בחנות מיוחדת לאיכרים, שם קיבלנו את המצרכים בזול יותר. בעת ההיא הונהגו כבר כרטיסי־מזון ולפיהם קיבלנו מצרכי־מזון. קונים היינו לחם משום שבשנים הראשונות היו יבולי אדמתנו זעומים מאוד. לאחר מכן, כשהשבחנו את הקרקע על־ידי זיבול ועיבוד, עָלו גם יבולינו וכבר היו לנו לחם משלנו, תפוחי־אדמה משלנו וירקות שזרענו לתצרוכת עצמית. לקיום המשפחה עד לקבלת היבול, נאלץ אבא לצאת לעבודה מחוץ למשק, כעוזר למודד. בחורף היה אבא יוצא לעבודת הובלה עם סוס ועגלה. אבא שלי היה יהודי רב־תושיה, וידיו מאומנות לכל מלאכה.

במשפחה שלנו היו שלוש בנות. הבכירה למדה פנקסנות ועבדה בעיר ושם נישאה. הצעירה היתה מורה, ואני, לאחר שגמרתי את בית־הספר בשנת 1928, לא המשכתי בלימודי. הייתי הבריאה והחסונה ביותר במשפחה, ועבדתי במשק. מאחר שבנים לא היו במשפחה, ועבודה שכירה היתה אסורה, עיבדנו בכוחות עצמנו את האדמה. היה לנו גם לול גדול. אבא התקין לול שהתאים לשיכון העופות גם בימי החורף הקשים, והיו לנו ביצים למכירה.

מקץ ארבע שנים טובות ב״התקוה״, נצטווינו לעזוב את המקום, משום שהשטח מיועד לצרכים צבאיים. נאלצנו למכור הכל ולעבור לעיר. התישבנו ברחוב הטאטארים. ברחוב זה היו חצרות על־יד הבתים, ויכולנו להחזיק שם את הפרות שלנו.

אני גמרתי שבע שנות־לימוד בבית־הספר מס׳ 17 ששפת ההוראה בו היתה ביידיש. רק בכך נבדל בית־ספרנו מבית־הספר הכללי הרוסי. גם בבית־ספרנו לא למדנו היסטוריה יהודית, אלא היסטוריה כללית. לעומת זאת למדנו ספרות יידיש: פרץ, רייזין וכדומה.

כשהתחילו המאסרים של שומרי־מצוות, הגביר אבא את זהירותו ועשה הכל בחשאי. כך נאסר מאיר גולדין, ידיד־נפשו של אבא, רק בגלל אדיקותו ואמידותו. הוא נידון לגירוש, ועקבותיו נעלמו.
אבא היה מתפלל בבית־המדרש הקטן שבחצר בתי־הכנסת, "שול־הויף". כשעברנו ל"התקוה", היה מתפלל בבית־הכנסת שבשכונת קומארובקה, מהלך 5 ק"מ ממקום־מגורינו. כל המתישבים ב"התקוה" היו מתפללים שם וכן היהודים תושבי השכונה. היו בקומארובקה כמה בתי־כנסת, ותחילה התפללו שם יהודים באין מפריע. לאחר מכן הוחל בהפקעת בתי־הכנסת ובהריסתם. מכל חצר ה"שול־הויף" בעיר נשארו רק בית־הכנסת הקר ובית־המדרש הקטן. את בית־המדרש הגדול הרסו עוד בשנות 1933/34.
בבית־המדרש הקטן ישבו, עד פרוץ המלחמה בשנת 1941, כ־15 יהודים זקנים, בני שבעים, שמונים ועסקו בתורה. קיומם היה על תרומות בני העיר. כל מי שרצה לתמוך בלומדי־תורה היה בא אל הגבאי ותורם, והלה היה מחלק את התרומות לזקנים.
לאחר שנאלצנו לעזוב את "התקוה", חזרנו העירה. ההורים והבת הצעירה חזרו לבית הישן שלנו שהיה רכושנו, ואני נישאתי ב־1932. את החופה החשאית שלי ערכנו בבית־המדרש של שואבי־מים. מפחד השלטונות היו היהודים נוהגים להעמיד חופות בחשאי. ועם זאת גם נרשמו בזאג"ס, המשרד הממשלתי לרישום נישואין וגירושין. בעלי עבד במאפיה, שהיתה למעשה מפעל־ענק ממשלתי לאפיה, שסיפק לחם לכל תושבי מינסק. למפעל זה היו מסונפות מאפיות קטנות שעסקו בעיקר בייצור עוגות. המפעל שכן בין רחובות נאֶמיגה וראקובסקאיה. לצורך הקמת המפעל הרסו את כל הבתים הקטנים מסביב, והעבירו את הדיירים לדירות אחרות. העבודה שם היתה ממוכנת, הלישה והאפיה. ההסקה היתה בעצים, שהיו למכביר בסביבות מינסק. קבוצות פועלים היו כורתים עצים ביערות, מנסרים ומספקים את העצים הגזורים למאפיה.
כשחיסלנו את משקנו מכרנו הכל בפרוטות, פרט לפרות שהמשכנו להחזיק בהן. היינו קונים בקואופרטיבים מספוא וכן סובין וכוספה. נוסף לכך היינו קונים קליפות תפוחי־אדמה מהמסעדות וכן מבעלות־הבית, שהיו אוספות קליפות של תפוחי־אדמה. האנשים הירבו לאכול תפוחי־אדמה, מצרך־המזון היחידי שמכירתו היתה חפשית, ללא קיצוב לפי כרטיסי־מזון, ובעלת־בית רגילה יכולה היתה לאסוף במשך שבוע חצי שק קליפות לממכר.
ממכירת החלב של פרותינו היתה לנו הכנסה מעטה. פעמים היה אבא שוחט בחשאי עגל ומוכר בשרו ליהודים שומרי־מצוות, שהרי המשחטה העירונית סיפקה רק בשר־טריפה, או שיהודים היו מזמינים בחשאי את אבא לבתיהם לשחיטה כשרה.

בשנות השלושים היו עוד במינסק יהודים אמידים, שנשארו להם לפליטה מטבעות־זהב מימי ניקולאי, ועסקו בחשאי בקניה וממכר של זהב ודולארים. החזקת זהב בידים פרטיות היתה אסורה, והשלטונות פתחו ברדיפות על החשודים בהחזקתו. לאבי היו כחמש מאות רובל במטבעות־זהב, אבל הוא לא החזיקם מטעמי זהירות בביתו, אלא הפקידן בידי אחותו. היא היתה נשואה לסגן מנהל בית־החרושת "בולשביק", איש אדוק ושמו רוטשטיין, מן הרוטשטיינים שהיו לשעבר בעלי מפעלים לייצור לבינים. השלטונות העלימו עין מאדיקותו, כי הוא היה מומחה גדול במקצועו. בית־החרושת "בולשביק" היה בית־בורסקי לעיבוד עורות והעסיק מאות פועלים.
יום אחד בפברואר 1932 באו לביתנו שלוחי הרָשות, ערכו חיפוש וכשלא מצאו זהב, אסרו

את אבא. כעבור שבוע אסרו אותי ואת בעלי. הביאונו לגפ"או ברחוב וולודארסקאיה ושם, על מדרגות הכניסה לבנין הגפ"או, ראינו גם את סבא וסבתא, את חותני וחותנתי ואת שני דודי. החלו חקירות מייגעות. לאחר שני ימי חקירות שיחררו אותי ואת בעלי. חותני וחותנתי, שהיה להם זהב וגם דולרים שקיבלו מהבנים מאמריקה, מסרו הכל לשלטונות ושוחררו. סבא וסבתא, בני שבעים ומעלה, היו עצורים כחודש ימים, עמדו בעינויי החקירה ולא מסרו את הזהב שברשותם.

רבים היו היהודים שעמדו בעינויי החקירות ולא מסרו את זהבם.

אבא הוחזק בכלא שישה חודשים. לא ידענו איפה הוא, לא יכולנו להעביר לו חבילות מזון. כשחזר אלינו, היה נפוח מרעב.

לבסוף אסרו את הדוד, גיסו של אבא, כסגן המנהל של בית הבורסקי. הוא היה אדם חלוש־אופי, וגר יחד עם סבא וסבתא, הורי אשתו. והוא לאחר כמה ימים הודה:

— משלי אין לי ולא כלום, אבל לחותני יש זהב, וגם לגיסי.

הוא בא הביתה עם סוכני גפ"או ואמר לסבתא:

— חותנתי, מסרי את הזהב, הודעתי על מציאותו.

וסבתא מסרה את הכל, שלה ושל אבא. הדוד שוחרר וחזר לעבודתו בבית־הבורסקי. ואבא, שלא ידע אז כי זהבו כבר נתגלה ונפל לידי השלטון, הוסיף לשבת ולהתענות בבית־הסוהר. איך התחקו הבולשביקים אחרי הזהב שברשות היהודים? בימים ההם פתחו השלטונות חנויות בשם "טורגסין" (סחר עם אנשי־חו"ל) שבהן אפשר היה להשיג תמורת זהב או דולרים מכל טוב: קמח לבן, סוכר ושאר מצרכים שלא נראו בשוק הכללי זה עידן ועידנים. השלטונות עודדו יהודים שיש להם קרובים בארצות־הברית, שיבקשו מהם תמיכה כספית בדולרים. אלה שלא היו להם קרובים, אבל היה להם זהב, גם נפשם כלתה למשהו טוב בימי הרעב. פנו ל"טורגסין" ושם מכרו להם כל שביקשו. אבל כל קונה וקונה נרשם בדיפתראות, וכך התחקו הבולשביקים אחרי היהודים, שברשותם זהב ודולרים.

אחותי הצעירה גמרה פוליטכניון יהודי ששָכן בקרן הרחובות ראקובסקאיה ונאֶמיגה, במקום בו היה ה"תלמוד־תורה". טכניון זה היקנה לתלמידיו השכלה תיכונית. בגמר לימודיה נשלחה לעבוד כמורה בבית־ספר ביידיש בעיירה פוחוביץ'. לימדה שם שנתיים ולאחר מכן עברה למינסק והורתה שנה אחת, עד לנישואיה, בבית־ספר רוסי־כללי מס' 12. לבתי־ספר רוסיים יכלו לעבור מורים שלימדו מקצועות ריאליים, כגון מתימטיקה או גיאוגראפיה, אך מורים שלימדו היסטוריה או ספרות יהודית לא ניתן להם להמשיך ללמד בבתי־ספר כלליים, והם, עם חיסול בתי־הספר ביידיש, נאלצו לעבור למקצועות אחרים.

בשנות העשרים הראשונות היו קיימים מינסק 3-2 בתי־ספר ביידיש, תחילה של שבע שנות לימוד, ואחרי־כן של עשר שנות לימוד. תלמידים יהודים למדו גם בבתי־ספר כלליים רוסיים או בילורוסיים, ללא שום הגבלה.

לאחר ששוחרר מבית הסוהר, קיבל אבא משרת שומר־לילה בבית־חרושת ממשלתי לטפיטים, לשעבר — של אפשטיין. היה זה סמוך למקום־מגורינו. אנו גרנו בחצר בית־הכנסת של הסמרטוטרים, בסימטת ווֹסקרֶסֶנסקי, שם כיהן כרב ר' נחום חייטמן. לאחר שחרורו מבית־הסוהר החליט אבא להימנע מהתנגשות עם השלטון הסוביטי. לא עוד מל ילדים בחשאי. כשנולד בני בכורי לא מלתי אותו עד גיל ארבעה חודשים, כי חששתי לגורל אבא. שכנים היו באים ומסתכלים ברך הנולד, ולוּ היו מגלים כי נימול, עלולים היו להלשין

בפני השלטונות. אך לאחר ארבעה חודשים הכנסנו אותו בחשאי בבריתו של אברהם אבינו, כי השכנים לא העלו בדעתם כי לילד בגיל כזה יערכו ברית־מילה.
לאחר מכן קיבל אבא עבודה במחסן של "טרֶסט להנעלה ולהלבשה" כממיין סחורה. עבודה זו קיבל אבא בזכות ידידו, מנהל הטרסט, יהודי מסמורגון, שמואל ארוצקר. אבא הצטיין בעבודה והפיק רצון מאת הממונים עליו. "טרסט" זה היה מוכר נעלים ממין משובח, שמחירן היה מגיע עד למאתיים רובל לזוג. בקואופרטיבים אפשר היה לקבל אחרי עמידה ממושכת בתור נעליים פשוטות בשלושים רובל הזוג. בשנת 1939, לאחר סיפוח בילורוסיה המערבית, נמכרו בטרֶסט נעליים משובחות שיוצרו בבית־החרושת לנעליים בלידה, מחוז וילנה. מַשכורתו של אבא הגיעה ל־600-700 רובל לחודש. אבא המשיך לעבוד במקום־עבודה זה עד לכיבוש הגרמני.
בשנות השלושים המאוחרות חדלנו לדבר יידיש ברחוב או במקומות ציבוריים. כשנשמעה שיחה ביידיש בפומבי, מיד התחילו הגויים מלגלגים: אברהם, אברהם... בתי־הספר היהודיים נהפכו בן־לילה לרוסיים. המעבר לרוסית היה לילדים קל יחסית. בבית היינו מדברים יידיש. ועדיין נשארה בעיר ספריה יהודית על־שם י"ל פרץ ברחוב ראקובסקאיה, שם נוהגת הייתי לשאול ספרים לקריאה ביידיש.
בשנת 1939 החלו להגיע פליטים מפולין למינסק. גם אנחנו, שגרנו אז ברחוב זאסלאבסקאיה, בסביבות כיכר־היובל, קיבלנו לדירתנו המרוּוחת, שהיתה כעין חוילה, משפחה יהודית מלודז', אם ובתה, שתיהן תופרות. הפליטים היו נוהגים לחזר על הפתחים ולשאול למקום־מגורים, וכך הגיעו אלינו. הם סיפרו לנו על זוועות הגרמנים. היו יהודים שלא האמינו, כי זכרו עוד את הכיבוש הגרמני של מינסק בשנת 1918, שהיה נוח יחסית, וחשבו שהוא עדיף על השלטון הסוביטי המדכא.

כשפרצה המלחמה ביום 22.6.1941, מיד החלו ההפצצות מן האויר. החלה הבריחה מהעיר. פינוי מסודר לא היה. הראשונים ברחו אנשי השלטון והבולשת במכוניות שהיו ברשותן. בראדיו שהדרה קריאה של מולוטוב לא לברוח. האנשים האמינו בכוחו של הצבא האדום ושיערו כי השונא הגרמני יושמד במהרה. אך עד־מהרה נוכחו האנשים לדעת כי הגרמנים מִתקדמים וכובשים, והחלו לברוח קודם־כל מההפצצות. עלו על רכבות לכיוון בוריסוב, אבל הוחזרו על־ידי חיל־נחיתה גרמני. גם אנחנו ברחנו לכיוון בוריסוב ביום הרביעי למלחמה, כל משפחתנו מלבד סבא שנפטר לפני־כן וסבתא שלא רצתה לזוז. בעלי לקח שני סוסים ועגלה מהמאפיה שבה עבד, העמסנו קצת מזון לילדים, ויצאנו לדרך. במרחק 18 ק"מ ממינסק עצרו בעדנו החיילים הגרמניים ופנינו בחזרה. הכביש היה גדוש עגלות, מכוניות והולכי־רגל ואת כולם החזירו העירה. כשהגענו לביתנו מצאנו בו הרבה אנשים זרים, שהרי בתים רבים נשרפו ונהרסו בהפצצות.
מיד עם כניסת הגרמנים נצטוו כל הגברים הצעירים להתיצב על־יד האופרה שברחוב אלכסנדרובסקאיה. העבירו את כולם ללוּדאמונט בדרך לואֶסלובקה, על־יד הנהר בשטח מגודר בתיל. השמירה עליהם היתה בידי גרמנים ושוטרים בילורוסים, כי מיד עם כניסת הגרמנים לעיר התנדבו בילורוסים רבים למשטרה. מדיהם הָיו שחורים. החזיקו אותם שם שלוש יממות תחת כיפת השמים ללא אוכל וללא מים. גם בעלי היה בין העצורים. כל הנשים הלכו למכלאה שבה נכלאו גם רוסים וגם יהודים, אבל לא הורשינו להביא אוכל לעצורים. רק מרחוק יכולנו לראות את הגברים. החלו להעביר אותם למקום אחר. בשעת

ההעברה התחמק בעלי וחזר הביתה. שָׁכן רוסי תָּמַה על הופעת בעלי, שהרי את כל האנשים העבירו למחנה דרוזדי.
הגרמנים פירסמו מודעות כי אם יימצאו אנשים שלא התיצבו במחנה, יהרגו אותם, ישרפו את בתיהם ויוציאו להורג את כל בני־המשפחה. חותנתי האיצה בבעלי שיתיצב: לֵך, בני, בגללך עלולים כולנו לקפח נפשותינו. לֵך בני, ישחררוך בסופו של דבר.
גם אני הצטרפתי אל בעלי בדרך חזרה, הגענו לשער המחנה. שוטר רוסי במדים גרמניים אמר לי:
— לאן את הולכת? כאן בכניסה השער רחב. אך בחזרה יהיה השער צר, צר מאוד.
בעלי נכנס למחנה. למחרת החלו הגרמנים לאסוף שבויי־מלחמה וגם אותם הובילו למחנה. הפרידו בין היהודים לגויים, ובין השבויים ליתר העצורים. המחנה היה סמוך לאגם. אוכל לא ניתן לאנשים וגם לא מים. מי שניסה לגשת לאגם ולשאוב מים — נוֹרה מיד. בלילה פגש בעלי במחנה את אחיו, שהיה שבוי־מלחמה, ועוד אח, אזרח. בעלי ושאר היוצאים למחנה היו לבושים בשני זוגות בגדים עליונים, זה על גב זה. הודות לכך יכול היה גיסי שבוי־המלחמה להחליף את מדיו הצבאיים בבגדים אזרחיים, כי סבר שכשבוי־מלחמה צפוי הוא לסכנה גדולה יותר.
לאחר כמה ימים ביקשו הגרמנים מכל בעלי המקצועות החפשיים להתיצב: מהנדסים, טכנאים, מורים, רופאים. יהודים רבים התייצבו כאינטליגנטים, סבורים היו כי עומדים לשחרר אותם. שם בצד כבר עמדו מכוניות ועליהם אתי־חפירה. האינטליגנטים הועלו על המכוניות, הוסעו למרחק־מה, וכעבור חצי־שעה הרעימו קולות יְרִי. כולם חוסלו מלבד הרופאים.
לא יכולתי לשבת בבית במנוחה והלכתי למחנה, אל בעלי. בכניסה עצר אותי קצין ושאל אותי ברוסית למגמת־פני. השיבותי לו כי אל בעלי העצור אני הולכת.
— את יהודיה או רוסיה? — המשיך לשאול הקצין.
השיבותי כי רוסיה אני ובעלי רוסי. ויש לי בבית שלושה ילדים קטנים, ומשק, וסוס באורוה, ושיטחתי לפניו בקשתי לשחרר את בעלי. הקצין, שהיה רוסי בוגד, משתף־פעולה עם הגרמנים, שאל היכן בעלי.
— שם! — הצבעתי על המקום בו היו מרוכזים הגויים. ואז הוא קרא לגרמני אחד ופקד עליו בגרמנית: לֵך עם האשה הזאת ושחרר את בעלה!
הגרמני לא התמצא היכן העצורים היהודים והיכן הגויים. קראתי לבעלי וחזרנו הביתה. אֶחיו ושאר היהודים הובלו לבית־הסוהר. הוחזקו שם שלושה ימים. רבים נרצחו ורבים גם שוחררו לבתיהם, כגון בעלי־מלאכה ורופאים. בני משפחתי נמנו עם החוזרים לבתיהם.
עד־מהרה הוקם בפקודת הגרמנים הגיטו. בית אבא נכלל בגיטו ואילו ביתנו היה מחוץ לתחומו. התחלפנו עם גוי, שביתו היה בתחום הגיטו. ביתנו היה רחב־ידים, עם גן וגינה גדולה, ורבו הגויים הקופצים על דירתנו. בחרנו איפוא בדירה של גוי בגיטו עם גינה זרועה תפוחי־אדמה, ועברנו לשם כולנו, כל בני משפחתנו. היו רחובות אחדים בגיטו של בתים עם גינות.

במחצית אוגוסט, בימים הראשונים לכניסתנו לגיטו, כבר נתחוללה האקציה הראשונה. הגרמנים הציבו משאיות בקרנות הרחובות, חטפו את כל העוברים־ושבים, צעירים וזקנים ללא הבדל, העמיסו אותם על המשאיות והובילום אי־אן, ומאז נעלמו עקבותיהם.

שמועות שהסתמכו על דברי השוטרים היהודים התריעו על אקציה גדולה שתיערך ביום חג המהפכה, בשבעה בנובמבר. יהודים התחילו לבנות מלינות. גם בעלי בנה מלינות.

למשטרה היהודית הסתפחו אנשים בהתנדבות. הכרתי אישית את סֶרֶבריאנסקי, ראש המשטרה היהודית. בימי השלטון הסובייטי היה פקיד ממשלתי. אדם הגון היה, עשה ככל יכולתו להציל אנשים. השוטרים היהודיים היו לבושים חולצות ירוקות ועל זרועותיהם סרט לבן עם מגן־דוד, וחבושים היו כובעים ירוקים עם מצחיות. הגרמנים הטילו קונטריבוציה בסך של 300.000 רובל. סרבריאנסקי פנה ליהודים שיתרמו את הסכום הזה מרצונם. באו יהודים וכל אחד נתן כפי יכולתו. הכסף היה סוביטי ולא עובר לסוחר. אספו גם מלבושים חמים, כובעים וכו׳, כביכול בשביל הגרמנים, אך למעשה זה היה מיועד לפרטיזנים. סרבריאנסקי היה קשור עם המחתרת, וכשנתגלה הדבר, בשנת 1941, חוסל.

ראש היודנראט הראשון היה מושקין. אבי הכיר אותו עוד מימי השלטון הסוביטי. לשעבר עבד כמהנדס במועצת העיר. אף הוא היה אדם הגון מאוד. מסַפרים כי הוא היה אומר: יהודים, תנו כל מה שדורשים מכם, כי צריך להציל את הנפש. כל יום שאנו עוד בחיים הריהו כמתנה מן השמים. גם מושקין היה קשור עם הפרטיזנים. מושקין הוצא להורג, לפי הגירסה הרשמית, בעוון שיחוד קצין גרמני, אבל למעשה נודע לגרמנים כי מושקין היה קשור עם הפרטיזנים. לאחר שחוסל מושקין, בא במקומו ראש היודנראט משה יפה. הכרתי את אברהם רודיצר, הוא היה בימי השלטון הסוביטי שָכֵן שלנו. ביודנראט הוא היה ראש הועדה הכלכלית. הוא טיפל בבתי־המלאכה שבגיטו, ובאספקת אנשים למקומות־העבודה, לפי דרישות הגרמנים. גם הוא הוצא להורג. ב־1942 נרצח גם משה יפה. אחרי־כן השתלטו יהודים פולנים על היודנראט. אפשטיין רוזנבלאט, ויינשטוק היו משתפי־פעולה, חמסנים ורודפי־בצע, היו באים לבתי היהודים בגיטו ובוזזים ככל אשר חשקה נפשם.

הכרתי את פֶּדיה שֶדלֶצקי, צעיר נמוך־קומה, שהיה שכֵננו בגיטו. הוא אסף קבוצת בחורים ויצא אתם ליער, למלחמת הפרטיזנים. הוא שירת בגדוד הפרטיזני השני של מינסק ביערות בסביבות רוּדֶנסק. גם גיסי שירת בגדוד זה וכן ישראל לפידות, ואחרים. את כולם הוציא אבי מהגיטו לפרטיזנים. אבי היה מורה־דרך לפרטיזנים, ומעשה שהיה כך היה. היתה לנו שכֵנה, גויה, שבעלה הטאטארי איבד עצמו לדעת בימי הגיטו. היא הביאה לי את דרכונו וביקשה בתמורה את מכונת־התפירה שלי. ״בעלך יוכל להשתמש בדרכון זה״, אמרה. בעלי היה צעיר מדי, ואילו אבי היה בן־גילו של הטאטארי המתאבד. הוצאנו מהדרכון את תצלומו של הטאטארי והכנסנו את תצלום אבי. שמו היה מעתה אלכסנדר מוּכא. אבא יכול היה לשוטט באורח חפשי באיזור הרוסי בחזות של טאטארי. הוא שינן את תפילות המוסלמים. בחזותו הוא היה בלונדיני, אף גידל לו זקנקן ושָׂפם. היה מתגורר בדירתו של גוי. בכניסתו לגיטו, היה מחביא את הדרכון הרוסי, לבל יֵדע איש על שליחותו המסוכנת. אבא הוציא את ישראל לפידות ואת אחיו ליער. לפידות התחיל מיד לארגן גדוד פרטיזני, ונתמַנה אחר־כך למפקדו. לאבא היה סוס שהוחזק אצל שכנה טאטארית באיזור הרוסי. אבא היה מתחמק מהגיטו בלילות. דרך חפירה בדיר ומגיע למקום שבו הוחזק הסוס. שם היה לוקח את הבחורים בעגלה ליער. בפעם האחרונה היה על הבחורים לעבור בכביש שעמד בתיקון, בדרך איהוּמֶן. שם ניצב משמר גרמנים, ואבא הדריך את הבחורים שהיו אתם על העגלה:

— אל תאבדו את עשתונותיכם. יש לשון בפיכם, ותוכלו להערים על הגרמנים.

כל הנוסעים היו בעלי חזות גויית, ואף היו להם תעודות של גויים. מי שדמה במראהו ליהודי לא יכול היה לצאת בדרך זו. היו אתו אז שני בחורים בעגלה ועוד שישה שהלכו ברגל

במרחק־מה. אבא ושני נוסעיו עברו בשלום דרך המשמר והובאו ליער, ששת האחרים איבדו עשתונותיהם למראה הגרמנים, ונורו. אבא הצליח להעביר בדרך זו ליער עשרים וחמישה איש. היה זה לאחר האקציה של נובמבר 1941.
הפרטיזנים פעלו גדולות ונצורות. היו ממקשים דרכים ומסילות־ברזל, מזנבים אחרי גרמנים בקבוצות קטנות ממארבים. נשק קיבלו מאת הגויים בכפרים. הגויים אספו נשק ותחמושת שנשארו אחרי נסיגת הצבא האדום ומכרו אחר־כך לפרטיזנים.
גם פֶּדיה שֶׁדלֶצקי היה מעביר אנשים מן הגיטו ליער. תחילה דיבר על הוצאת גיסי וגיסתי. אך הדבר לא נסתייע אז, והודיעו כי יש עוד לשבת בגיטו, כי אין עדיין אפשרות יציאה. ובינתיים נרצחו הגיסה ובתה. נותר רק גיסי עם בנו, ואז נערכה רשימה חדשה, שכללה, מלבד הגיס ובנו, עוד גיס, אחד ששמו ידידיה, ראובן יוכֶס ובחור צעיר בשם מוטֶה. לכולם היו אקדחים מוצנעים בחיקם, הם התאספו בדירת שֶׁדלֶצקי בגיטו, הסמוכה לדירתנו, מוכנים ליציאה. בעלי עדיין לא רצה אז לצאת ליער. הוא טען כי אם יֵצא עכשיו וישאיר כאן את אשתו וילדיו — גורלם חרוץ. אך כל עוד הוא אתם, אולי יוכלו להינצל יחדיו.
לפתע הופיע שוטר בילורוסי בליווי שוטר יהודי, זינגר. הוא היה יהודי מפולין, מלשין. (כשברח לאחר זמן לפרטיזנים, הוצא שם להורג כמשתף־פעולה ומלשין). כולם הועמדו בשורה ונערך חיפוש. הראשון היה גיסי, וכשנמצא האקדח מתחת לכותנתו, מיד נורה. כששמענו את רעם היריה, תפסנו, אני וגיסתי, שני בקבוקי "סאמוגונקה", יי"ש מתוצרת עצמית שהיינו מכינים בבתינו בחשאי, לשיחוד שוטרים בשעת צרה. כשיצאתי החוצה והבקבוקים בידי ראיתי שהנה בעלי רץ ונעלם חיש במלינה שלנו. הכניסה למלינה היתה דרך בית־השימוש. כידוע, נמצאו בתי־השימוש ברוסיה בחצרות. הרַמנו אם כן לוח ברצפת בית־השימוש, חפרנו תעלה שהוליכה אל בור גדול בנוי אבן. את האדמה החפורה העברנו בלילות למרחק רב ופיזרנו בשדות. עבדנו בהכנת המלינה חודשים רבים. יכלו להתחבא בה שלושים איש. כמעט כל שכנינו היו מתחבאים אצלנו. היתה עוד מלינה אחת בסביבתנו.
איני יודעת אם במקרה נתקלו הגרמנים במקום־המפגש, או שגוי השגיח בהכנות ליציאה ליער, כולם נורו. כשראה בעלי שעומדים לירות בהם, התחיל לברוח, רץ בזיגזגים והצליח להימלט. השוטר רדף אחריו ויָרה, אבל לא פגע בו. השוטר יצא לחצר, אך בעלי נעלם מעיניו. ראה אותי השוטר ושאל מיד: היכן מתחבא בעלך שרץ פה זה עתה? עניתי, שאין לי בעל, שהוא נלקח במצוד ברחובות ב־14 באוגוסט, ומאז איני יודעת עליו דבר. השוטר חיפש והסתלק בזעם.
הדבר התפרסם בגיטו וגם נודע לגרמנים כי היו אלה בני משפחת בעלי שעמדו לצאת לפרטיזנים ונורו. מאז לא ישנתי עוד בלילות. התעוררתי לילה אחד, בשלוש לפנות בוקר, ויצאתי החוצה. ביתנו היה במורד. עליתי על הגבעה וראיתי כי הבית, שבו נורו גיסי וכל השאר, מוקף שוטרים וכלבים ובראשם מפקד הגיטו, הגרמני ריכטר. כיתרו את הבית של יואל, שבו היה כל החומר של ועד המחתרת, מכונת־כתיבה, דברי־דפוס, דרכונים מזויפים, חותמות וכו'. נכנסתי מיד הביתה, הערתי את בעלי ואת שלושת ילדי והסתלקנו כל עוד רוח בנו. הלכנו לאשר נשאונו רגלינו, דרך חצרות הגיטו. בעלי הסתתר יומַיים אצל רופאה מַכירה, קראסנופיורקה. היה זה מזלנו שקמתי בשעה שלוש. אילו השתהיתי במיטה עוד מחצית השעה — לא היה נשאר מאתנו שריד־ופליט. רגע קט לאחר צאתנו, באו הגרמנים לבית מגורינו ושאלו על בעלי ועל שאר בני־המשפחה. נותרה שם רק אחות בכירה של בעלי. היא השיבה לגרמנים: ישנתי ואיני יודעת דבר. הם לקחוה אל חפירה, ציוו עליה

להיכנס לבור ואיימו להורגה אם לא תגלה דבר, ואז היא הובילה אותם לבית הורַי. הגרמנים חיפשו שם ולא מצאו דבר.
אני התחבאתי בשדה לא הרחק מבית אמי. היתה שם שוּחה ובתוכם הסתרתי את הילדים וכיסיתים בפח. אני עצמי הסתתרתי בחוץ. בעלי עבר לבית מַכרה אחרת בגיטו והיא החביאה אותו בין העצים במחסן. נכנסה שכנה אחת לקחת עצים וראתה את בעלי ואמרה לה: אם, הפרטיזן לא יסתלק מכאן, אלך ל״יודנראט״ ואמסור על כך, ואז יחסלו אותך עם כל בני־ביתך. הדבר נמסר לי על־ידי אחד מדיירי הבית. ואז קמה בתי הבכירה והבריחה אותו דרך האיזור הרוסי לבית טאטארית אחת, מַכרה טובה שלנו, פאדא קונופאצקי, שבימים משכבר גמלנו לה חסדים רבים. הוא גר אצלה והיא החזיקה אותו והאכילה אותו שנה שלֵמה, ללא שום תמורה. היא היתה אלמנה ולה בת אחת. בביתה התגוררה גם אחיָניתה, שעבדה אצל קוּבֶּא, הגנרל־קומיסאר של בילורוסיה. היא היתה המשרתת האישית שלו, מגישה לו אוכל. היא לא ידעה כלל על מציאותו של בעלי באותה דירה עצמה. בעלי היה מתחבא בעליית־הגג בימים, ובלילות היה קם ומעבד את הגינה, מנקה את בית־השימוש, מכין אוכל לפרה. שנה שלמה התחבא שם בעלי. כשנהרג קוּבֶּא בידי הפרטיזנים, הסתלקה האחיָנית. לאחר שחרור מינסק נאסרה האחיָנית לזמן־מה, ואחרי־כן שוחררה.
אני נשארתי בגיטו ויצאתי לעבודה. התקיימנו במקצת על פרי הגינה ועל המלאי שסחבנו מהחנויות הממשלתיות. במקום־העבודה הייתי מקבלת 100 גראם לחם ליום וקצת קפה שחור, וכן מרק־סובין דליל. היינו מבשלים ללא מלח, שהיה מצרך יקר־המציאות בגיטו. מי שהיו לו חפצים, היה מחליף אותם אצל הגויים בתפוחי־אדמה, בקצת קמח. לולא הרציחות אפשר היה להתקיים איכשהו.

ביום הראשון שיצאתי לעבודה, ב־27 ביולי 1942, היתה אקציה בגיטו. יצאתי לפירמה נירנבֶּרג. אחותי כבר עבדה לפני־כן בפירמה זו. היה עלינו לחפור ולהניח פסי־רכבת. עבדנו בכל כוחותינו, כי זה היה הסיכוי היחידי להישאר בחיים. לאחר־מכן עבדנו באותה פירמה בביוב. הגרמני גירש את כל החדשים שבאו לעבודה, ואותי השאיר. בבית נשארו אמא ושלושת ילדי, וכן עוד שני ילדים של אחותי שנהרגה. האקציה נמשכה שלושה ימים. בדירת אמי היה מחבוא מתחת לספה בחדר שהוכן על־ידי דיירים אחרים בבית. מזיזים היו את הלוחות מעל הספה ונכנסים למחבוא, והאחרון היה מכַסה את המחבוא, מעמיד את הספה במקומה ומתחבא במקום אחר. את בתי האמצעית מירלה, כבת שש שנים, לא רצו להכניס למחבוא, היא אמרה: ״אם לא תקחוני למחבוא, אגלה לגרמנים כשיבואו הֵנה את מקום־המחבוא״. הכניסו אותה למחבוא. גם אמא ושני היתומים הסתתרו שם. בת אחותי המורה היתה חולת קַצרת, ולא רצו לקחתה למחבוא. שיעולה הבלתי־פוסק עלול היה להסגיר את כל המתחבאים. היא הושארה על מיטתה ונהרגה מרימון שהשליכו הגרמנים מבעד לחלון.
בתי הבכירה, אז כבת תשע, לקחה את בני הקטן, שהיה כבן שלוש, והסתתרה עמו בבור לא מכוסה בדיר הסמוך לדירת אמי. הגרמנים והשוטרים התחילו לחפש בסביבות הבית וגילו אותם. בתי יצאה ואת הילד לא לקחה אתה, כדי שלא יהרגו גם אותו. הם שאלו: מי ישנוֹ עוד בבור? ואז נכנסה לבור שנית והלכה עם אחיה הקטן למוות. הובילו אותם למקום־הריכוז ברחוב ראטומסקאיה, במקום שם עומדת כעת מצבת־הזכרון. שם היו כבר הרבה יהודים. המקלעים ירו ואנשים נפלו. היא ישבה עם הילד וחיכתה לתורה. בני היה בלונדיני יפה־תואר ונראָה כגוי. ניגש אליהם אוקראיני אחד, התבונן בילד ואמר:

— בבית יש לי בן ממש כמו הילד הזה.
בתי פנתה אל האוקראיני ברוסית ואמרה:
— דוד, הצֵל אותנו! אבינו רוסי והוא במלחמה, ואמנו יהודיה, ולכן נשארנו בגיטו.
— מה ארויח מזה? — שאל האוקראיני.
— אראה לך איפה יש זהב, זהב רב! — אמרה בתי. בימים ההם, ימי הזוועה, התבגרו הילדים יום־יום, שעה־שעה. בתי לא ביקשה אלא להתרחק ממקום־ההריגה. הוא נעלם עמה, ובתי הובילה אותו לבית ריק, ידעה כי כל גרי הבית התחבאו. בהיכנסם, אמרה בתמהון:
— כאן בבית היה זהב רב, היכן כל האנשים?
— נרצחו, בודאי, — אמר האוקראיני, — אין כאן איש עוד.
היה לבתי צלב־זהב, כי לעתים היתה עוברת תכופות לאיזור הרוסי להביא משם מזון. והיא אמרה לאוקראיני:
— על שהצלת אותנו, הרי לך צלב זה כמזכרת.
האוקראיני החביא אותם בבור שבו ישבו לפני כן, כיסה אותם בשברי לוחות ובגרוטאות, ולפני לכתו אמר להם:
— ילדים! מידַי ניצלתם! ולהבא תלוי הדבר במזלכם.
בימי האקציה ירדו גשמים. מים טיפטפו, והבור ספג מים. בתי נטלה את הילד הקטן בזרועותיה ושכבה בתוך הרטיבות. מזמן לזמן היתה מרטיבה כף ידה במי הגשמים ומלַחלחת את שפתיו. כך ישבו שם שלושה ימים. אחרי־כן שמעה קולות דיבור ביידיש ואמרה לילד: וֹבה, אנחנו יוצאים!
היא יצאה ראשונה, נכנסה לבית. הכל היה הרוס ושדוד. פרט לגוויית האחינית, לא מצאה איש בבית. לקחה את הילד והלכה ל"יודנראט". שם פגשה את בתי השניה, את מירלה, יושבת על כר. זו, שברחה מהגיטו, לאחר האקציה, השכילה לקחת אתה כר לשבת עליו. היא שאלה: איפה סבתא?
— סבתא בבית סמוך. קיבלנו פינת־מטבח ושם נהיה.
ושלושתם פנו לשם.
הגרמני שהשגיח עלינו בעבודה, אוגוסט שמו, היה אדם הגון. כשנודע לו על האקציה, ניגש לגיטו, ובשובו אמר: "בגמר העבודה לא אחזיר אתכם לגיטו. שם ניגר דם כמים. לבי לא נותן לי להפקירכם למוות". היינו שם ארבעים נשים. הוא העלה אותנו לעליית־גג במקום, ובלילה היה מביא לנו את השאריות מארוחות־הערב של הגרמנים. כך החזיק אותנו שלוש יממות, עד שהאקציה נגמרה.
חזרנו לגיטו. בטוחה הייתי שלא אמצא איש מבני משפחתי בחיים. לשמחתי, פגשתי שכנה אחת והיא מסרה לי היכן ילדי חיים. ניגשתי לשם ומצאתי את אמי ואת הילדים בחיים. בעלי עדיין היה אצל הטאטארית, ואבי ישב בכפר כרוסי, ופעל כמקשר של הפרטיזנים.
לאחר האקציה הגדולה, ביולי 1942, חזר כלשהו השקט לגיטו. כפעם בפעם נערכו התנפלויות ליליות על בתי אנשים החשודים בכך שאחד מבני משפחתם ברח לפרטיזנים.
ב־3 במאי 1943 הפציצו הרוסים את מינסק. בלילה ברחו יהודים רבים ליער. פשטו שמועות בעיר כי בקרוב יאספו את כל הילדים בגיטו ויַקיזו מהם דם לצורך עירויי־דם בחזית לחיילים הגרמנים.
בתי הבכירה היתה מזמן לזמן פוקדת את אביה. היא היתה פושטת את מעילה עם הטלאי הצהוב, לובשת חולצה ללא טלאי, חומקת מתחת לתיל אל האיזור הרוסי ורצה לאביה

בקאלואריה אצל הטאטארית. הטאטארית דיברה השכם והערב עם בעלי.

— ישראל! צריך להציל את הילדים. קראתי כי הגרמנים החלו לחטוף ילדים מהוריהם ולהקיז את דמם לצורך עירויים.

כשהגיעה בתי אליו, אמר לה בעלי:

— רחל, לכי לאמא ותגידי לה, לבוא אלי עם הילדים, כולנו נצא ליער.

אבי עתיד היה להוביל אותנו. לרוע המזל, התמוטטה האוּרוָה והסוּס של אבא נפצע. חיכינו לבוא אבי והא לא בא. אמי לא יכלה לצאת אתנו. היא היתה כבר משותקת ולא יכלה לזוז. אחותי המורה אמרה: "בעלי נהרג בחזית, בתי הקטנה נהרגה. לא אעזוב את אמא לבדה. אֶשאֵר אתה".

לקחתי את ילדי ויצאתי עם טור ההולכים לעבודה. בדרך חמקנו מהטור והגענו לטאטארית. זו נתנה לנו מטפחות־ראש, שניראה ככפריות, ולי נתנה גם שמלה כפרית, ויצאנו לדרך. הלכנו לפי המסלול ששיגר לנו אבא באמצעות הטאטארית שבאה לבקר את "אָחיה הטאטארי" לאחר פציעת הסוס.

עברנו ברגל את משרפות־הלבנים, ואת הכפר פֶּטרובשצ'ינה, מהלך 6 ק"מ והגענו עד לגשרון. משני צדדיו של הגשרון שכבו שוטרים חמושים. אני ובתי הגדולה הלכנו בראש, כי ההליכה בצוותא עלולה לעורר חשד. ובמרחק־מה מאתנו הלך בעלי והרכיב על כתפיו את הבן הנימול כשהוא לבוש כילדה, ואתו גם הבת מירי. עברנו את הגשרון יחד עם גויות, והשוטרים לא שמו לב אלינו. כשראה בעלי את השוטרים, נכנס לשדה הסמוך ונתכופף כאילו לשם ניכוש, כביכול הוא בעל השדה. ראיתי שבעלי אינו ואמרתי לבתי: "רחלי, עברי את הגשרון וראי מה שם עם אבא, וּבּה ומירה". כשעמדתי מלֶכת, שאלו אותי הגויות, למי אני מחכה: עניתי להן כי שכחתי את תעודותי ושלחתי את בתי להביא את התעודות, שהרי יש בדיקת תעודות בדרך. עד שבתי עברה את הגשרון, הסתלקו השוטרים והדרך היתה פנויה. בעלי והילדים עברו והמשכנו ללכת מרוחקים זה מזה, אך תוך שמירה על קשר־עין.

הגענו בלילה לכפר ולנו שם. אני עם בתי בבית אחד, ובעלי בבית שני. הוא סיפר לאנשי הכפר כי אשתו נהרגה בהפצצת העיר, והוא מוביל את הילדים לחמותו הגרה בכפר רחוק שתטפל בהם. האיכרים ריחמו עליו, השקו והאכילו אותו.

למחרת בבוקר יצאנו שוב בנפרד. כך הלכנו והלכנו ימים מספר עד שהגענו לכפר פאפקי על־יד רוּבֶזֶ'ביץ'. במרחק של שישים וכמה ק"מ ממינסק. שאלנו על משפחת הגויָה שאצלה התגורר אבי. אבא היה שם כפועל שכיר, חרש וזרע בשביל הגויה. בעלה של הגויה הוגלה אי־פעם כבעל־גוף, והיא לא ידעה מה גורלו. אבי דיבר רוסית כהלכה, ידע פרק בעבודת־האדמה, ולא ניכר בו כלל כי הוא יהודי. היא שמה לב לכך שהוא נמנע מאכילת בשר־חזיר. כששאלה אותו על כך, היה משיב לה כי כטאטארי אסורה עליו אכילת בשר־חזיר. לא היה מבקש לארוחה אלא קצת חמיצה ותפוח־אדמה ומסתפק בכך. בכל־זאת חשדה בו שמא הוא יהודי.

כשהגענו לגויה, עבד אבי בחריש בשדה. היא הובילה אותנו אליו. הפגישה היתה כמובן מרגשת. אבא יצא לחפש מקום לבעלי, כדי להובילו אל הפרטיזנים. איכר אחד מהכפר, שהיה קשור עם הפרטיזנים, רצה להחזיק את הילדים הצעירים אצלו, שהרי הם יתומים עלובים. בינתיים נזדמן לכפר מפקד פרטיזנים, שונא־ישראל מובהק שכבר הרג במו ידיו הרבה יהודים. אבא אמר לו:

— טוב שנזדמנת לכאן, המפקד. נמצא כאן אצלי טאטארי אחד שרציתי להובילו אליך.

אני זייפתי בעוד מועד את תעודת־הזהות של בעלי: במקום ״ישראל״ רשמתי ״ישמעאל״, את שם אביו ״אברהם״ שיניתי ל״איברהים״, ואת שם־המשפחה דוידסון שיניתי ל״דוידוביץ׳״, שם משפחה הרוֶוח אצל הטאטארים. כן שיניתי את תעודות־הזהות שלי ושל בנותי. עוד בימי האקציה הראשונה, כשברחנו לעיירה ראקוב, הובלתי את הילדים לכומר קתולי שיכניסם בברית הדת הקתולית ויצייד אותן בתעודות־לידה חדשות. כשחזרנו למינסק, הראיתי בדרך את התעודות הקתוליות ועברנו בגלוי את כל המשמרות.
אף על פי כן הצליח אבי לדחות את המפקד בקש. אמר, שהטאטארי יבוא אליו מחר, כי מחפש הוא מקום־מקלט לילדיו היתומים מאמם. בינתיים החמיר המצב. בתי שמעה כי נערות גויות מדברות ביניהן: מה עושות כאן היהודיות? החלטתי להסתלק מיד מהמקום. אבא לא יכול היה להצטרף אלינו, בשל משימה שהוטלה עליו, והסתלקנו.
הגענו לעיירה רוּבֶּז׳ביץ׳. לא היו יהודים בעיירה, כולם נהרגו, מלבד בודדים שהוסתרו אצל גויים או במחבואים ביער. אבי אמר לנו שאם ניתקל ביהודים, הם כבר יוליכו אותנו לפרטיזנים. אבל נתקלנו בלֶגיונרים פולנים, שגם הם היו הורגים את היהודים. אחד מהם נטפל לבעלי, דרש לראות את תעודותיו, ואמר לו: ״טאטארי אתה? מצוין! בוא אתנו!״ טען אבא: ״הא כיצד, הלא יש לי אשה וילדים, ומה אעשה בהם?״ השיב לו הלגיונר: ״נשלח את האשה והילדים לחוָה, ואתה תלך אתנו״. והוא פנה לגוי אחד שיוביל אותנו. עלינו על העגלה, ובעלי הצליף בסוסים, העגלה התגלגלה במורד, ואנחנו תוך כדי כך קפצנו והתחבאנו בקמה. הגוי חיפש וחיפש אחרינו, אך עקבותינו נעלמו.
התחבאנו שם בבית־מרחץ נטוש. בעלי היה יוצא עם שתי הילדות לחזר על הפתחים, היה מציגן כיתומות שנשארו בחיים לאחר ההפצצה, ומקבל קצת מזונות. ואני עם הילד נשארנו בבית־המרחץ. פעם נקלע למקום גוי גידם, הצביע על האורוות הצבאיות הנטושות שבסמוך, והציע לבעלי:

— אתה אדם צעיר וכוחך במתניך. עלה על הגגות של האורוות, תלוֹש את הפחים, ואני אתן לך תמורת הפחים מצרכי־מזון.

וכן היה. אבא היה מביא לו פחים ומקבל מזון. אלא שהתחלנו לחשוש. הגוי הגידם הבין ללא ספק שיהודים אנו, ומוטב על כן שנסתלק מכאן. בעלי פגש כומר פראבוסלאבי, והלָה גילה לו כי אלפי גרמנים מתעתדים לסרוק את היערות והם יעברו דרך העיירה. אם יישאר כאן — כליונו חרוץ. עליו לחפש מסתור אחר לו ולמשפחתו, לילך אל הפרטיזנים.
עזבנו את בית־המרחץ ונכנסנו ליער. שם, ביער, פגשנו יהודים בודדים ממינסק, שגם הם חיפשו דרך לפרטיזנים. בעלי יצא עמם לדרך, ואני עם הילדים נשארתי ביער. בלכתו בדרך רואה הוא — נוסעים יהודים ממינסק חמושים בנשק, פרטיזנים. השמחה היתה גדולה. היו אלה יהודים ממחנה זורין. הם אמרו לבעלי, כי עתה הם בדרכם לביצוע משימה. עליו ללכת ליער־רוּבֶּז׳ביץ׳, ולשם עומד להגיע יהודי מסטולבצי (שטוֹיבץ), מורה־דרך, והוא יוביל את כולנו ליער.
בעלי חזר ולקח אותנו עמו. שָהינו כמה ימים ביער עם היהודים מרוּבֶּז׳ביץ׳. בינתיים הצטרפו אלינו עוד כמה יהודים ממינסק שברחו מהגיטו, וכשבא מורה־הדרך, הלכנו עמו כולנו ליער־נאליבוקי, למחנה זורין.
אבא היה אז בסביבה, אך לא הלך עמנו. במינסק החלו לחשוד בו כי הוא קשור עם הפרטיזנים. היה עליו להסתלק בעוד מועד. לקח סוס ועגלה וברח. נקלע לכפר בסביבת רוּבֶּז׳ביץ׳. שם נודע לו על אחת גויה עם שתי בנות שאין לה מי שיעבד את מֶשקָה, ונתקבל

לעבודה אצלה. את הכפרים היו פוקדים לעתים פרטיזנים במטרה להפקיע סוסים. בכפר ידעו כי סוסו של אלכסנדר מוכא, כלומר של אבי, הוא טוב מאוד. יום אחד הגיע מפקד־פרטיזנים יהודי לכפר וביקש להפקיע את סוסו של אבי. אבא קָרָאוֹ הצִדָּה, התוַדע אליו כיהודי, והסביר לו כי אם סוסו יוחרם — יאבד את מקום־עבודתו אצל הגויה. המפקד נעתר לו. ומאז נהיה אבא למקשר של הפרטיזנים בסביבה. היה אוסף ידיעות על תנועות הגרמנים בסביבה. כן היה מצייד את הפרטיזנים במֶלַח שהיה מקבל בשוק תמורת חפצים שונים שנתנו לו הפרטיזנים. על־כן נשאר אבא עוד זמן־מה בכפר.
כשהגענו ליער, לזורין, היתה השמחה רבה. כבר היו שם הרבה יהודים, אך זורין ראה צורך להכריז כי אנו המשפחה היחידה ממינסק שניצלנו מהגיטו יחד עם כל ילדינו. זורין מינה את בעלי כמפקד חוליה. היו חוליות שתפקידן היה להשיג מזון לכל המחנה, היו חוליות שפוצצו רכבות וכדומה. אצל זורין היו בתי־מלאכה רבים. בין היתר גם טחנת קמח שבראשה עמד יהודי מסטולפץ, יעקב שמו. כיוָן שבמחנה היו גם יהודים דתיים, דאג זורין לספק גם את צרכיהם הדתיים. הטחנה שלנו היתה טוחנת גריסים וקמחים שונים. הכשרנו את הכיריים ואָפינו מצות לפסח. לראש השנה יוּחד אוהל לשַמש כבית־כנסת, ויהודים התפללו שם בטליתות ובלי טליתות. ביום כיפור צמו רבים במחנה.
יצאנו ממינסק במאי 1943, הגענו אל זורין ב־10 ביוני 1943. וב־10 ביולי 1944 חזרנו למינסק. זורין הצליח להוציא אותנו מכל הכיתורים והמצודים של הגרמנים וזכינו לשחרור. בראשית יולי 1944 הגיעו אלינו ליער חיילים מהצבא האדום. תחילה נבהלנו, חשבנו כי אלה גרמנים. כשהתברר כי אלה הם חיילים מהצבא האדום, התחבקנו והתנשקנו והשמחה היתה רבה. היה שם קומיסאר יהודי, שאמר לנו: ביער עדיין משוטטים חיילים גרמנים מזוינים בנשק אוטומטי, והדרך בעגלה או ברגל עודה בחֶזקת סכנה. אם נשארנו בחיים עד עכשיו — עלינו לשמור על חיינו. על־כן הוא יעמיד לרשותנו משאיות, ואכן, הוסענו לסטולבצי, ומשם במשאיות למינסק. השתתפנו במסדָר החגיגי של הצבא והפרטיזנים.
אבא הגיע אלינו כעבור כמה ימים והביא מצרכי־מזון. ובעלי התחיל לנסוע עם אבי בעגלה שלו לכפרים, קנה שיפון והביא לעיר ומכר, ומזה התקיימנו. לאחר מכן קיבל בעלי עבודה בבית־החרושת לנעליים של־שם טלמן. בו עבד עד שיצאנו לפולין ומשם הגענו, בתחבולות שונות, לארץ.

אבי לא זכה להגיע לישראל. לאחר השחרור הופחתה במקצת החומרה בעניני הדת. השלטונות הרשו ליהודים דתיים להתפלל בבתי־כנסת. אבל במינסק נשאר רק בית־כנסת אחד, "בית־המדרש הקטן", וגם הוא היה תפוס בחלקו על־ידי דיירים גויים. נוהלו משפטים, אך ללא הועיל. בחלקו האחר התפללו יהודים, וכן התפללו במניָנים שבבתים פרטיים.
כשחזרו יהודים רבים לעיר, הם התחילו לחשוב על שחיטה כשרה. אבא היה שוחט ומוהל. אבל בזמן המלחמה אבדו תעודותיו. למזלו, חזר אז מן הגירוש רב מינסקאי, ר' מיכאל, והוא העיד כי בשעתו נתן לאבי קבלה על שחיטה. וכך קיבל אבי היתר לעסוק בשחיטה.
ר' מיכאל שימש כרב העיר עד מותו. את משכורתו היה מקבל מן "העשירים". אלה היו אנשים נאמנים לשלטון, שחָלשו על כל עניני בית־הכנסת, בזיקת־מישרין וגלויה ל"גוֹרסוֹביט", כלומר — לעיריה.
בשוק, בסמוך לכיכר היובל, הוקם צריף, ושם היה אבא שוחט. נשים היו מביאות עופות לשחיטה, אבא היה נותן קבלה על כל עוף שחוט, העתק נשאר אצלו, ולפי זה ערכו אתו את

החשבון. לחגים היו מרשים לשחוט פרה. בחשאי היה אבא שוחט עגלה בשביל יהודים דתיים, שלא רצו לאכול בשר־טריפה. בחשאי היה אבא גם מוהל. יהודים שרצו לימול את בניהם פנו אליו, אפילו מערים אחרות.
כשנפטר הרב ר' מיכאל, נתקבל במקומו כרב יהודי אחר ויענקל בֶּרגר שמו. ברגר זה היה מלשין ומקובל על הגורסוביט. עינו היתה צרה באבא, והביא חבר שלו שישמש גם הוא כשוחט. בהשפעתו, ניתן היתר גם לחברו, והוקם עוד צריף לשחיטה. אך רוב האנשים היו מעדיפים לבוא אל אבא. מאז התחילו שלוחי נקו"ד לרדת לחייו. תבעו ממנו כי ישמש סוכן שלהם. כיוָן שבאים אליו אנשים רבים, עליו להקשיב לשיחות ולמסור לשלטונות. איימו עליו שאם יסרב, יואשם בכך שהוא מל ילדים. אבא עמד בסירובו, והשחיטה ניטלה ממנו.
אבא נשאר ללא עבודה. היה לנו קרוב־משפחה שניהל בית־מרקחת, ואבא קיבל לניהולו את מחלקת המכירות של תרופות מוכנות. גם בשבת היתה החנות היתה צריכה להיות פתוחה, ובתי מירה היתה הולכת לחנות במקומו.
בחשאי היה ממשיך גם למוּל. השַמש מבוברויסק היה מזעיק את אבא לבוא לבוברויסק, למול חמישה ילדים. אבא היה נוסע או ברכבת או במכונית ציבורית. לרכבת לא היה לוקח אתו את מכשירי המילה, אלא בני הצעיר היה מביאם לתחנה ומוסרם לו רק אחרי כניסתם לקרון. ובחזירתו למחרת, שוב חיכה לו בני וקיבל מידיו את התיק, שהיה דומה לתיקו של תלמיד. וכך היה אבא חוזר "בידים ריקות", ואף שעקבו אחריו, לא נתפס אף פעם. כשהיה נוסע, היינו אני ובתי עובדות במקומו בחנות.
גם במינסק ביצע אבי הרבה מילות. נמצאים בארץ צעירים רבים שאבי מל אותם. פעם פנה אליו קומוניסט רם־מעלה וביקש שימול את בנו. אבא סירב. הקומוניסט טען, כי הוא חייב למול את בנו כמחוָה לאמו האדוקה, ולכן הוא מסתכן. לאחר דחיות הסכים אבא למול את בנו. כן מל את בנו של פרופיסור מיכלסון, ושל רופאים רבים אחרים, אפילו מנתחים במקצועם, שטענו כי יש לו לאבי יד קלה והוא מצליח במילות יותר מהם.
אבא חלה בסרטן ונפטר ולא זכה לעלות לארץ מאווייו, לישראל.

מארק ז'יטניצקי

הצילו!

ד"ר רחל שמיילוביץ

יַלדות בגיטו

המרואיינת, ד"ר רחל שמיילוביץ, נולדה במינסק בשנת 1933. בתם של ישראל ודבורה־פרומה דוידסון. עלתה בשנת 1959. תושבת אשדוד.

ביתנו במינסק היה יהודי־מסורתי. סבא, אבי אמא, היה שוחט ומוהל. דיברנו בבית יידיש. בחגים היו מתכנסים בביתנו כל בני המשפחה. בחנוכה היינו מדליקים נרות והדודים היו מחלקים לנו דמי חנוכה. בפסח היו כל בני־המשפחה מסובים לסדר. היינו מבקרים גם בבית־הכנסת. משפחות רבות של יהודים במינסק שמרו על המסורת היהודית.

אהבנו מאוד לבקר בתיאטרון היידי, ברחוב וולודארסקי. אחי למד אלף־בית עברי אצל מורה מיוחד במסתרים. האוכל בבית היה כשר, כרצון סבא.

עד לפלישה הגרמנית לרוסיה, הספקתי לגמור רק כיתה א׳. למדתי בבית־ספר רוסי כללי. סמוך למקום מגורי היה גם בית־ספר בילורוסי, אבל לא היו לחצים עלינו ללמוד בבית־ספר זה או אחר. כל אחד בחר בבית־הספר הנראה לו.

כשפרצה המלחמה, והתחילו ההפגזות על מינסק, התישבנו בעגלה, שאבא הכין מראש, וניסינו לברוח. הדרכים היו מלאות בורחים ברגל וברכב. לא הרחקנו נסוע, כל הדרכים היו סגורות. הגרמנים הקדימונו. חזרנו למינסק. הגרמנים נכנסו לעיר ומיד לקחו את אבא למחנה, יחד עם כל הגברים. במחנה עשו סלקציה. ראשית כל הוציאו את כל האקדימאים. כפי הנראה, הרגו את כולם. אחר כך הפרידו בין היהודים לגויים. אבא לבש בגדי אשה, שאמא הכניסה לו למחנה, וברח מהמחנה. היתה זו סכנת־נפשות, משום שאז לא היו גברים במקום, והגרמנים התרו ביהודים כי בית שיימצא בו גבר, כל יושביו יְיָרו.

גרנו באותו זמן בבית פרטי, מעין וילה, עם חצר גדולה. גידלנו שם תפוחי־אדמה וגזר, והיה לנו גם לול. מבעוד זמן הכינונו מזון, כי כבר לפני הפלישה נפוצו שמועות על מלחמה העתידה לפרוץ.

כשהוקם הגיטו, לא נכלל הבית שלנו בתחום הגיטו ואז החלפנו דירה עם גוי שביתו נכלל בתחום הגיטו. הספקנו להעביר את כל המיטלטלין. שיכנו בבית יהודים נוספים. המבוגרים יצאו לעבודה בקולונות. המזון היה מצומצם. כל מה שהכינונו נאכל בזמן קצר, והתחלנו להחליף בגדים וחפצים במזון. לשם כך היה עלינו לעבור לצד הארי. סחר־חליפין זה היה כרוך בסכנת נפשות. שכנינו הגויים ברובם התיחסו אלינו יפה, אבל גם הם פחדו, ובזמן הפוגרומים נמנעו מלהגיש עזרה.

אנחנו הילדים — אני בת השבע, אחותי בת הארבע ואחי בן השנתיים — ישבנו ופחדנו. בערבים היה חושך בבית. חשמל לא היה, רק מנורות־נפט.

זוכרת אני שהיו מתקיימות פגישות, ביחוד של צעירים, ובהן דיברו על בריחה מהגיטו. הצעירים היו מרַכזים נשק ומזייפים תעודות. אמא השיגה תעודה של טאטארי לאבא, ובזמן האקציה הראשונה, בנובמבר, ברחנו. רתמנו סוס, שהיה מוחבא אצל שכנים, לעגלה והצלחנו להגיע עד ראקוב. בדרך עברנו מחסומים של גרמנים והתעודה היתה ישרה בעיניהם. בראקוב התחַזינו כגויים. אבא אמר שהוא אלמן, ואמא היא שכנה שלו, והילדים

חלקם שלו וחלקם של השכנה. מצאנו דירה אצל משפחה שידעה כי אנחנו יהודים. אבא ואמא עבדו אצלם בלילות והם הסתירו אותנו. אחר־כך התחתנה הבת שלהם עם "פאָלקס־דויטשע", ואנו נאלצנו לברוח. חזרנו בלילה למינסק בעגלה. נכנסנו לגיטו דרך הגדר, את העגלה השארנו בחוץ.

רציחות של יהודים היו מעשי יום־יום בגיטו. אנחנו ניצלנו כי אבא היה מומחה לסידור מחבואים. הוא סידר גם לנו מחבוא. בית־שימוש היה בחצר, ובו עביט גדול לקליטת ההפרשות. אבא סידר שהעביט יסתובב, חפר בצדו מַעבר בלתי־נראה על־פני השטח אל דלת ברזל מתרוממת, ודרכה היינו נכנסים למרתף שבחורף שמרו בו ירקות. פעם אחת עמד אבא עם אחיו וגיסיו לצאת מהגיטו, מישהו הלשין עליהם והגיעה המשטרה. אחיו של אבא, גיסו ועוד כמה יהודים נהרגו. אבא הספיק לברוח והתחבא במחבוא שלנו. הובאו כלבי־גישוש, אבל מחמת הסירחון לא מצאו את הכניסה למחבוא.

מאז לא יכול עוד אבא להישאר בגיטו. הוא ברח והתחבא אצל גויה טאטארית. בבריחתו נפצע אבא בראשו. הוא שכב אצל הטאטארית עד שהבריא. היא היתה מאכילה אותו, והוא היה מפריש חלק ממזונו לנו. הייתי מצטרפת בבוקר לקולונה היוצאת מהגיטו לעבודה וחוזרת אִתה בערב. אף פעם לא נתפסתי. הייתי באה לטאטארית שהחביאה את אבא והיא היתה נותנת לי שני שקי מזון, הייתי עומסת אותם עלי ומביאה סמוך למקום עבודתה של אמא, על־יד תחנת־הרכבת. והיא היתה מכניסה אחר־כך את המזון לגיטו. עד היום אינני תופסת איך יכולתי, בעודי ילדה קטנה, לסחוב עלי משא של 32 ק"ג.

לאחר כל אקציה היו הגרמנים מצמצמים את שטח הגיטו, כי אלפי יהודים כבר נהרגו. אנו גרנו בבית שהיה שייך לסבתא שנהרגה באחת האקציות. אמא עבדה אצל גרמני בהנחת פסי־רכבת, וקיבלה במקום־עבודתה מנת־אוכל. מזה היתה מפרישה לנו. כן אספנו ואכלנו קליפות תפוחי־אדמה. כשהגיע אייכמן למינסק, ב־2 במארס, 1942, החביא הגרמני אצלו את אמא, לא נתן לה לחזור לגיטו עד יעבור זעם. היה זה גרמני טוב. נוסף לכך היינו מקבלים מזון מאת סבא. לאחר מות סבתא, הוא היה מראשוני הבורחים מהגיטו. הוא עבד כפועל אצל גוי שלא ידע כי סבא יהודי, אף שהיה בעל זקן.

ביום ביקורו של אייכמן בגיטו, היתה אמא בעבודה. הגיטו היה כבר מצומצם מאוד. כל המבוגרים היו בעבודה. האקציה התחילה ב־8.00 בבוקר. אנשים התחבאו במחבואים, אבל המבוגרים לא נתנו לילדים להיכנס, כי חששו שמא יבכו ויגלו על־ידי כך את המחבוא לגרמנים. ואז אמרה אחותי הקטנה: "אם אינכם נותנים לי להיכנס, אגלה לגרמנים את המחבוא שלכם". היא הוכנסה למחבוא. אני חששתי ללכת עם אחי הקטן למחבוא, שמא יבכה והתחבאתי יחד אתו בבור גלוי בחצר. מצאו אותנו שוטרים גרמנים. השארתי את אחי בפינה מוצלת בבור ואני יצאתי. אספו את כולנו, העמידונו בשורות ונצטוינו לרדת במדרון. השוטרים עמדו בצד והיו הורגים את היורדים. על־ידי עמד אוקראיני גבוה, אמרתי לו: "יש לנו זהב רב בבית. בוא אתי למחבוא ואתן לך". והוא הוציא אותי מהמשחטה הזאת. היה לי צלב־זהב, הורי קנו לי אותו כדי שאירָאה כנוצריה בבריחתי. כשהגענו למחבוא, נתתי לו את צלב־הזהב ואמרתי כי זהבי טמון במקום אחר. התחלתי להתחנן על נפשי ונפש אחי ובכיתי בכי רב. והוא אמר: "את קטנה, אבל יש לך שכל רב". הכניס אותנו למחבוא וסגר עליו במזרון. ישבנו שם שלושה ימים. שתינו שתן. השוטרים היו משתינים בבית השימוש, ואני הרטבתי את ידי וליחלחתי את שפתיו של אחי הקטן. כירסמנו חתיכת כוספה שנמצאה בכיסי. ביום השלישי לא יכולתי להבליג עוד והחלטתי לצאת. השלמתי עם המוות שאין עוד

מפלט ממנו. כשיצאתי מהמחבוא, ראיתי את דודתי עומדת ומקוננת על בתה, שנהרגה באקציה זו. וגם שאר היהודים שיצאו מהמחבואים. עומדים ומקוננים. אמא איננה ואחותי איננה. נכנסתי לבית פנוי וישבתי שם כל הלילה. בבוקר לקחתי את אחי והלכתי למקום ריכוזם של היהודים הנותרים ב״כיכר־היובל״. מצאתי שם את אחותי וגם את סבתא. לאחר מכן חזרה גם אמא.

הפוגרומים נמשכו. שוב צימצמו את הגיטו. על־יד בית־הקברות היו הגרמנים מביאים יום־יום יהודים והורגים אותם. נפוצה השמועה כי כל הזקנים והילדים יוצאו להורג וישמשו לתעשיית סבון. ואז בא אבא והביא אותנו לטאטארית שאצלה התחבאו. בבית זה גרה בת־דודה שלה שעבדה אצל קוּבֶּא, בחורה יפהפיה, וגרמנים היו באים אליה. שמה היה יֶלֶנה מַזַניק. איש לא חשד כי בבית שבו מבקרים גרמנים קיים מחבוא של יהודים. אך לשהות בבית זה לא היה רצוי. הטאטארית הלבישה אותנו בבגדי איכרים ויצאנו מביתה ליער. התחזינו לשתי משפחות: אבא, האחות והאח — משפחה אחת; ואני ואמי – משפחה שניה. סיפרנו כי הבתים שלנו נהרסו ואנו מחפשים מקום־מגורים. הלכנו ברגל עד העיירה רוּביזֶ׳ביץ, כ־40 ק״מ. בדרך היינו אוספות נדבות. איש לא חשד בנו שאנו יהודים. ברוביז׳ביץ גרנו במחסן תבואות. אבא מצא עבודה אצל אשה אחת.

יום אחד נתפס אבא בידי פרטיזנים אנטישמיים שטענו כי הוא יהודי ורצו להורגו. אבא הצליח לברוח. אמא לקחה את הילדים וברחנו ליער הרחק מרוביז׳ביץ.

ארבעה חודשים חיינו ביער, חיי רעב ותלאה — עד שנודע לנו על מחנה המשפחות של זורין. הלכנו אליו. כשהגענו אל זורין, היה זה כאילו הגענו לגן־העדן.

השתכנו ביער במחפורת יחד עם משפחת רובנצ׳יק. אבא היה יוצא לפעולות, ובחזרה היו הפרטיזנים מביאים קמח, פירות וכל מיני מזונות. לילדים סוּדר בית־ספר. אכלנו יחד בחדר־אוכל. נערכו גם חגיגות באחד במאי, ועוד. זורין היה אדם נהדר. דאג לכולנו.

כשחזרנו ב־1944 למינסק, גרה בבית שלנו משפחה אחת, שבת שלהם נישאה לגרמני וברחה אתו. כשרק ראו אותנו, נבהלו בני־המשפחה ועזבו את הבית. חפצים רבים שהשארנו לא היו בבית. כשמצאנו אותם אחר כך, קיבלנו אותם בחזרה בדרך משפטית.

אבא קיבל עבודה בבית־חרושת לנעליים, ואנחנו, הילדים, למדנו בבית־הספר. בתחילה היה מספר התלמידים היהודים בבתי־הספר מועט. האנטישמיות היתה רוֹוַחַת בין התלמידים וביחוד בין המורים. גמרתי בית־ספר של 10 כיתות.

היינו הולכים לבית הכנסת עם סבא. עד שמת. בשנת 1952, כשלמדתי רפואה, ביקרתי בבית־הכנסת הגדול ביום הכיפורים וגם צמתי. סבא עוד הספיק להביאני לחופה בשנת 1956. את החתונה סידרנו בחשאי, בחוג מצומצם. למדתי שנה חמישית רפואה והיה חשש לגירושי מהאוניברסיטה, אם ניתפס בעריכת טכס דתי. אף על פי כן חיתן אותנו סבא כדת משה וישראל.

ליובה גולדברג

מגִיא ההריגה

המרואיין, ליובה גולדברג, (1903–1983),
עלה ארצה בשנת 1960. רואיין בידי דוד
כהן.

מינסק היתה עיר יהודית. החנוונים, בעלי־המלאכה, העגלונים, הדייגים, הקצבים — כולם היו יהודים. לפני מלחמת־העולם הראשונה למדתי בתלמוד־תורה עד גיל 15 שנה. אבא היה נפח, אחי הבכור עבד אתו בנפחיה. כשגייסו אותו לצבא, חדלתי ללמוד ועזרתי לאבא בנפחיה. המשכנו לעבוד בנפחיה גם בימי הבולשביקים.
בסוף שנת 1924 גוּיַסתי לצבא, ושירַתי שנתיים במוהילוב. כשחזרתי מהצבא למינסק, התחלתי לעבוד בבית־החרושת על שם ווֹרושילוב למכונות וּלטַנקים. שם עבדתי 15 שנה, עד 1941. בבית־חרושת זה עבדו כ־2000 פועלים. המהנדס הראשי, הטכנאים והפועלים היו ברובם יהודים ובמיעוטם רוסים.
בשנים הראשונות לשלטון הסוביטי היה במינסק תיאטרון יהודי, היו מועדונים יהודיים. הפעולה במועדון התנהלה ביידיש. היה לנו אולם גדול ובו היינו עורכים חתונות יהודיות. לאחר זמן נהפך אולם זה למועדון. בתי־הכנסת בעיר חוסלו. נשארו כמה בתי־כנסת קטנים בחצר ה׳שול־הויף׳.
בשנות השלושים החלו הרדיפות על ה"טרוצקיסטים". לפתע היתה מגיעה בלילה למקום־המגורים מכונית שחורה של גֶפֶּ"אוּ, אנשים נאסרו ונעלמו. גם המנהל הראשי בבית־החרושת, רוסי, פועל בן פועלים, נעלם לפתע: אויב העם, טרוצקיסט. היה לי עוזר, פַּטישן. יום אחד לא בא לעבודה. סבור הייתי שחולה הוא. באתי לביתו: אשתו יושבת בוכיה. הוא נעלם: אויב־העם.
ב־1939 הגיעו אלינו פליטים יהודים ממערב־בילורוסיה ומפולין. הגרמנים גירשו אז יהודים ואמרו להם: לכו אל סטאלין! הרוסים לא מנעו מהם לעבור את הגבול. יהודים רבים מפולין התקבצו במינסק ובעיירות הסמוכות. הפליטים נתקבלו על־ידי תושבי מינסק היהודים בסבר פנים יפות. הרי היו אלה יהודים, ואנחנו קיבלנום כקבל יהודי את אחיו היהודי השרוי בצרה. וכך היה הדבר גם בעיירות בסביבות מינסק. הפליטים מפולין סיפרו לנו על התעללות הגרמנים ביהודים, והאמַנו להם, כי גם בקולנוע ראינו איך הכניסו הגרמנים את היהודים לגיטאות, איך כָּפוּ עליהם לשאת את הטלאי הצהוב. ידענו כי אם ייכנסו הגרמנים אלינו, יהיה גורלנו רע ומר.
כשפרצה מלחמת רוסיה־גרמניה, קמה בהלה בעיר. העיר הופצצה ואנשים התחילו לברוח בכל הדרכים, ברכב, במכוניות, בעגלות וברגל. כל הבורחים נאלצו לחזור, כי הגרמנים הקדימו אותם. הם כבשו את סביבות מינסק לפני שנכנסו לעיר. אחותי ברחה לכיוון הומל והצליחה לעבור לרוסיה הסוביטית. החוזרים למינסק המשיכו לעבוד באותם בתי־החרושת שבהם עבדו לפני המלחמה. בעת הראשונה לא בדקו הגרמנים בציציות העובדים. אולם מיד התחילה התעמולה האנטישמית, ורבים מהגויים תושבי מינסק החלו לדבר בלשון חדשה. הצעירים התגייסו מיד למשטרה. עוד תמול היה הגוי קומוניסט, והיום — איש־משטרה בחסות הגרמנים. הלבישו את השוטרים מדים שחורים, נתנו להם נשק ורשות להכות ביהודים. הראשונים שקיבלו נשק היו האוקראינים. היה להם לגרמנים אמון יותר באוקראינים מאשר בבילורוסים. כל הרציחות וכל הצרות נעשו על־ידי הרוצחים

האוקראינים. הגרמנים נתנו להם פקודות ברמיזה, בניד עין, והאוקראינים כבר ידעו מה עליהם לעשות.
אותנו, הצעירים, גויים ויהודים, תפסו וכינסו במחנה ברחוב שירוקה. משם העבירו אותנו לעיר בשדה הפתוח. על ידינו היו השבויים. תחמו בינינו לבינם בחבלים. את הגויים שיחררו כעבור זמן קצר, ואילו את היהודים השאירו. לאחר מכן הודיעו הגרמנים כי כל האינטליגנטים — טכנאים, מנהלי־חשבונות, רופאים, מהנדסים וכו׳ יתיַצבו לחוד. לאחר שהתיַצבו, הובילו אותם למרחק של 100 מטר בין שתי גבעות ושם ירו בהם. בעינַי ראיתי ובאזנַי שמעתי.
לאחר מכן סידרו אותנו בקבוצות והאיצו בנו: לצאת, לצאת! כמה מאות אנשים, וביניהם חברַי מבית־חרושת, הובלו הצדה וירו בהם. השבויים היו הקברנים, והם חזרו וסיפרו הכל. המקום שלנו היה על־יד אגם מלאכותי שנחפר לפני המלחמה וכן על־יד הנהר. אוכל לא ניתן לנו, וקרובי המשפחה היו מביאים לנו אוכל. בלילות היו מתגנבים אלינו השבויים ומבקשים קצת מים ואוכל. התחלקנו אתם בפת־הלחם. הם גוועו בהמוניהם.
לברוח אי אפשר היה. היינו מוקפים עמדות מקלעים. אם הרים מישהו ראשו, מיד היה ניתך עליו מטח יריות. כפעם בפעם היו מוציאים מתוכנו אנשים ויורים בהם. נשארנו מתי־מעט. היינו שם כמה שבועות, ולפתע ניתנה פקודה לזוז. לא ידענו לאן. הבהלה היתה גדולה. הובלנו תחת משמר חזק של אנשי ס״ס, ובידיהם תת־מקלעים, עד לחצר בית־הסוהר ברחוב וולודארסקאיה ומשם לתאים. דחסו אותנו חמישים, שישים איש ויותר בכל תא. קיבלנו כף מרק אחת לשלושה ימים. נידלדלנו עד שנראינו כפגרים מתים.
פתאום — בהלה: נגנבה מגבת. בדחיפות ובמכות הוצאנו מהתאים לחצר, שנודה מי גנב את המגבת? לשם מה מגבת, אם בין כה וָכֹה מוציאים אותנו להורג? הבדילו מתוכנו כמה אנשים ואותנו החזירו לתאים.
לאחר זמן הוציאונו בקבוצות, וגרמני קרא בשמות לפי רשימה. בקבוצה אחת עמדתי אני, אחי ע״ה, ועוד חברים. אמרתי להם: ״אל תענו כשיקראו בשמותיכם. הוא זקוק למיכסת יְרִי״. כשלא נתמלא המספר הרצוי, קרא הגרמני כבר בלא לנקוב בשמות: בוֹא הנה! בוֹא הנה! האנשים שנקראו הועמדו בצד, ואותנו גירשו במקלות דרך השערים חזרה לכלא. אלה שנשארו בבית־הסוהר נורו אחר־כך. גם גיסי היה ביניהם. מקומות־ההריגה היו רבים, למשל טרוסטינֶץ, משיקובשצ׳ינה על־יד תחנת־הרכבת ועוד.
האקציה הראשונה בוצעה ב־7 בנובמבר 1941, יום המהפכה הבולשביסטית. ראש ה״יודנראט״ היה אז מושקין, אדם יפה, קומתן ואינטליגנטי מאוד, מהנדס לפי מקצועו. בימי הסוביטים עבד בעיריה. הגרמנים מינו אותו כראש ה״יודנראט״, והוא נאלץ לקבל את המינוי. בעוד מועד הרגשנו כי אקציה מתחוללת לבוא. הוצאה פקודה, כי כל בעלי־המקצוע בגיטו יועברו למחנה ברחוב שירוקה המרוחק מהגיטו. והדבר נעשה. למחרת החל הפוגרום. לפני הפוגרום הודיע מושקין: ״ילדים! כל הרוצה ללכת למחנה שירוקה, שיֵלך. אני ערֵב לכם כי יישאר בחיים״. הוא עצמו עם בני משפחתו הלך גם כן לשירוקה. ואמנם במחנה שירוקה לא נגעו הפורעים. האקציה השתוללה ברחובות נימיגה, ראקובסקאיה ואוסטרובסקאיה. ביתר הרחובות התהלכו האנשים חפשים. אני עם משפחתי הצלחנו להיחבא ונשארנו בחיים. הפוגרום נמשך כל היום מהבוקר עד הערב. בלילה השתתק הכל. למחרת ראינו אנשים מתהלכים. נתברר כי כל מי שהיתה בידו תעודה ממקום־עבודה נשאר בחיים. יצאתי עם אשתי ושתי בנותי לבית ההורים בכיכר־היובל, ומאז גרנו שם.

את הגיטו ההאמבורגי, של יהודים יוצאי ארצות מערב־אירופה, הקימו הגרמנים בבית־ספר ברחוב הרפובליקה. היה זה בנין בן שש קומות. לאחר הפוגרום הראשון ברחובות נימיגה, ראקובסקאיה ואוסטרובקאיה, כשפונו כל הרחובות האלה מהיהודים הרוסיים, והגיעו בינתיים משלוחים חדשים של יהודים מארצות מערב־אירופה, העבירו את הגיטו ההאמבורגי לרחוב אוסטרובסקאיה וגדרו אותו, להבדילו מן הגיטו הכללי.

ביום עשרים בדצמבר 1941 נערך פוגרום חדש, ברחוב האטליז. החיים בגיטו נעשו קשים יותר ויותר. נערכו גם התנפלויות ליליות. אוקראיניים ובילורוסיים היו מתנפלים על בית ורוצחים את כל הנמצאים, אפילו אלה שהיו בידיהם תעודות־עבודה.

בראשונה לא הייתי יוצא לעבודה. אנשים רבים שיצאו לעבודה לא חזרו, נורו במקום־העבודה. ולכן הייתי מתחבא בגיטו. אבל כשהחמיר המצב, ולילה־לילה נערכו התנפלויות בלתי־צפויות מראש על בתים בגיטו, החלטנו אני וחברי לצאת לעבודה. יצאנו לבורסת־העבודה באיזור הרוסי, סמוך למקום בו היה לשעבר ה״כאר־שול״. היתה דרישה לנפחים, ואני הרימותי ידי לאות שנפח הנני. מנהל בית־חרושת, רוסי, לקח אותי ואת חברַי לעבודה ונתנו לנו תעודות. בימים הראשונים היינו יוצאים לעבודה וחוזרים לגיטו על־פי התעודות שבידינו. כשהתרבה מספר היהודים העובדים בבית־החרושת, היו מחזירים אותנו לגיטו בליווּי משמר, ובבוקר היינו באים ל״יודנראט״ ומשם הובילו אותנו לעבודה. בבית־חרושת זה ייצרו מאזניים, מקצצות, צירים, גלגלים ועגלות לצרכי האוכלוסיה הרוסית. היינו מקבלים כיכר־לחם שמשקלה 1 ק״ג וכן 100 גראם מלח לשבוע ימים. בכל יום בצהריים קיבלנו מרק ופרוסת־לחם.

ב־2 במארס 1942, בחג הפורים, הגעתי ל״יודנראט״ כדי לצאת לעבודה. ראיתי יהודים מתלחשים. הגרמנים היו נוהגים לתת לאנשים לצאת לעבודה, ואחר־כך עורכים את האקציות. הרגשנו כי היום לא יעבור חָלָק. ואכן, כשיצאנו לעבודה החל הפוגרום. ילד שפרץ את מחסום־השמירה והגיע אל אביו שעבד עמנו סיפר לנו על כך.

כשחזרנו לגיטו, הגעתי למקום מגורי הורי, ואין איש. הבית סגור ומסוגר. הדלתות סגורות בלוחות וכן החלונות. כך נהגו כאשר הוציאו את כל הגרים מבית מסוים. חשכו עיני. שאלתי ונודע לי, כי אמי נורתה בחצר, אבי נוֹרה על־יד ה״יודנראט״ וכן יהודים רבים אחרים וביחוד ילדים. את כולם זרקו לתוך בור גדול, 5000 איש. באותו יוֹם נהרגו עוד אלפים רבים, שהובלו אל מחוץ לעיר בקולונות וירו בהם. בראדיו הודיעו בגרמנית ובתרגום רוסי, כי לפנים היה נס פורים, אבל הפעם לא יקרה נס, והיהודים יושמדו לפי התכנית...

ידעתי על המחתרת, על יהודים המעבירים אנשים לפרטיזנים. הכרתי את פלדמן, פרטיזן במחנה סֶמיונוב. בנו עבד יחד אתי לפני המלחמה בבית־החרושת על שם ווֹרושילוב. הכרתי את לפידות שהיה מפקד פלוגה בפרטיזנים, הכרתי את ירקין שברח לפרטיזנים תיכף לאחר האקציה של מרץ 1942, לאחר פורים, וכן את מיכאל גולובוב — במחתרת קראו לו גיבֶּלֶב, שהלך לפרטיזנים. רבים הלכו. איך היו חומקים לפרטיזנים? היו לוקחים משור או גרזן, כביכול יוצאים לעבודה בכריתת עצים. אחד היה שׂם סרט על זרועו, כביכול הוא המוביל לעבודה. נשק היו משיגים בגיטו תמורת זהב אפילו מהגרמנים. היו גם גרמנים שהובילו אנשים לפרטיזנים, כגון הקצין שולץ. יהודים שהיו להם מטבעות־זהב מימי הצאר ניקולאי יכלו תמורתם להשיג הכל, גם נשק.

את זורין הכרתי בגיטו. הוא עבד בחדר־האוכל של הס״ד. הוא היה גֵאה מאוד, ואני פחדתי מפניו. היתה לו אשה ובן יפה מאוד. באקציה, באוגוסט 1942, הלך זורין לעבודה, ולא נגעו

בו. אשתו התחבאה במחבוא במורד הרפובליקה. אך הבן נתפס על־ידי המשטרה ונהרג. באותה אקציה נהרגה גם אחותי האחרונה.
איך הגעתי לפרטיזנים? לאחר הפוגרום במארס 1942, כשכל המשפחה שלי נרצחה, המשכתי לעבוד בבית־החרושת "אוּדארניק". לא היה לי מקום־מגורים קבוע בגיטו, כי התכוננתי כבר לברוח לפרטיזנים. היו לי מכרים שהיה להם קשר עם המחתרת באיזור הרוסי, עם אחד בשם ואסקה. יום אחד יצאנו, מחופשים כמנקי־ארובות, אל גשר הברזל, ליד תחנת המשאות של הרכבת. שם היה צריך לחכות לנו המקשר. נמצא שזה היה גוי שיכור. הסתובבנו אתו בדרכים כמעט שבוע ימים, רעבים ותשושים. ביום שבת אחד נעלם, ובאין ברירה החלטנו לחזור לגיטו־מינסק. ראינו קולונה חוזרת מהעבודה והצטרפנו אליה.
שבוע ימים נעדרתי מהעבודה. מבית־החרושת שלנו ברח כבר אחד לפרטיזנים. בגיטו לא יכולתי להישאר, וחזרתי למקום העבודה. הייתי מדולדל. שבוע ימים לא אכלתי כמעט. כשהגעתי לעבודה, קרא לי המנהל הגוי והאשימני בנסיון בריחה לפרטיזנים. אמרתי לו כי שכבתי חולה שבוע ימים ולא נמצא איש שיגיש לי כוס מים. כל משפחתי הושמדה. לי כבר לא איכפת שום דבר. בין ובין כך נחרץ דיני למוות. שעתיים עינה אותי בחקירה. לבסוף נתן לי פתק אישור לקבלת מנה שבועית, כיכר לחם ומלח. הייתי כל־כך רעב, שאכלתי את כל כיכר הלחם עוד לפני שהגעתי לגיטו.
למחרת היינו צריכים לצאת בבוקר לפרטיזנים, שכן ואסקה הבטיח לחברַי כי המקשר השיכור יבוא על עונשו, והנסיון החדש יוכתר בהצלחה. אמנם הגיטו היה גדור בתיל, אבל אפשר היה להרים את התיל ולצאת. החלטנו לעבור את התיל בקירבת בית־הקברות. הגעתי למקום והנה חמישה גרמנים עומדים באמצע הדרך ומשוחחים. ואסקה הגיע מאחורינו ואותת לנו לעבור. נתברר כי חמשת הגרמנים היו אוקראינים שהתחפשו כגרמנים, וגם הם יוצאים לפרטיזנים. ואסקה קרב אלינו ואמר: "אל כל שני אוקראינים המחופשים כגרמנים יצטרף אחד מכם. מיד יופיע מורה־הדרך". וכן היה. הלכנו עם האוקראינים ולפנינו מורה הדרך. עברנו על־יד מתפרה, יצאו משם אנשי גסטאפו ותפסו את מורה־הדרך והכניסו אותו לחצר. כנראה הלשינו עליו. החוחול האוקראיני שהלכתי עמו אמר לי: "דרך חזרה אֶיְן, קדימה!" נמנענו מלהסתכל אחורנית, כדי שלא לעורר חשד. הלכנו ולא עוררנו כל חשד, הגענו עד לתחנת־הרכבת, והנה חמישה־עשר שוטרים עומדים על־יד קרון. "הגרמנים" שלנו הסתלקו ונעלמו, ונשאר רק "הגרמני" אשר אתי. שני חברַי הצטרפו אלינו והיינו כבר ארבעה אנשים. כשעברנו הצדיעו השוטרים ל"גרמני" שלנו. המשכנו ללכת עד שהגענו לשדות והחלטנו לחכות ליתר "הגרמנים". חיכינו להם עד בוש, והם לא הגיעו. כשהשמש החלה לשקוע, אמר לנו ואסקה, האוקראיני שלנו: לא נחכה להם עוד!
הוא הוציא מפה ופנה בדרך לסטארוּיֶה־סֶלוֹ. הלכנו בשבילים עד שהחשיך לגמרי. לבסוף הגענו ליער. כל האוכל נשאר בידי האוקראינים האחרים, שלא הגיעו אתנו. היינו רעבים ויגעים. שברנו קצת ענפים ושכבנו עליהם. עם אור הבוקר ראינו, כי במרחק לא רב מאתנו נמצא כפר. אמר לנו ואסקה: "אני איני יכול להיכנס לכפר. פרטיזנים יחשבו כי אני גרמני ויירו בי. ואם גרמנים מצויים בסביבה, הרי גם הם יירו בי, כי למה אני משוטט באזור פרטיזני. יגש מישהו מכם לכפר, יש לי סבון גרמני, וינסה להחליף זאת במזון".
הלכתי. נכנסתי לבית של גוי. הוא הכיר מיד כי יהודי אני. וכיבדני בתפוחי־אדמה מבושלים, לחם וחלב. לאחר שהחייתי את נפשי, הוצאתי כמה חתיכות סבון ואמרתי לו: בחוץ מחכים לי כמה בחורים. קח את הסבון ותן כמה תפוחי־אדמה. הגוי סירב לקבל תמורה, ארז בעתון

תפוחי־אדמה, מילא את הסיר בחלב וחזרתי ליער.
לאחר שחברי סעדו את לבם, ציפינו לנס. החלטנו לזוז מהמקום. פגשנו שוטרים המובילים פועלים גויים לעבודה. הם הצדיעו ל״גרמני״ שלנו. כך שוטטנו כמה ימים. היינו נכנסים לכפרים בדרך ומבקשים אוכל. היה זה איזור של הפרטיזנים.
יום אחד ישבנו באחד הכפרים, ולפתע קול קריאה: ״ידים למעלה!״ נבהלנו, הרימונו ידים. והנה רואה אני לפני בחורים יהודים וכמה רוסים. היו עמם המפקד סֶמיונוב ונחום פלדמן ממינסק. סיפרתי להם כי אני ממינסק, ועבדתי בבית־החרושת על שם וורושילוב, יחד עם בנו של פלדמן. הסברתי מיהו ״הגרמני״ ההולך אתנו. מיד ניתנו לו בגדים אחרים, שהרי מסוכן לו לשוטט ביער בבגדי גרמני. נאמר לנו ללכת לסביבות הכפר מיקולונה, ששם מצויים פרטיזנים והם יקבלו אותנו.
הלכנו, מצאנו את הכפר, ולא ראינו פרטיזנים. חזרנו לכפרנו הראשון. נכנסנו לכפר, ואתנו האוקראיני ואסקה. אכלנו והלכנו ליער לישון. והנה קבוצת פרטיזנים מגיעה, וביניהם לפידות. היתה זאת פלוגת צ׳קאלוב. המפקד היה ז׳יצֶב, גוי שלבו לב זהב. מאחר שהם עצמם יצאו אז למשימה, שוטטנו עוד יום־יומים ביער עד שצורפנו לפלוגה.
הפלוגה מנתה בסך הכל 20 איש. היינו במרחק של 16 ק״מ ממינסק. אוכל לא חסר לנו. נכנסנו לכפרים והבאנו משם אוכל. איכר מוביל לגרמנים שני כדים חלב, לפי המיכסה. ניגשים פרטיזנים, מחרימים את החלב, עם הסוס והעגלה, ונותנים לו פתק: ״פרטיזנים החרימו!״ כשהיה מתלונן בפני המפקד הגרמני כי הפרטיזנים החרימו אצלו חזיר, פרה וכדומה, היה הגרמני עונה לו: ״הכוח הוא בידי אלה שיש להם נשק. מה אפשר לעשות?״
כשהיינו נכנסים לכפר היינו פונים מיד ל״סוֹלטיס״, ראש־הכפר, ואומרים לו: הוטלה מיכסה כזאת וכזאת של גרעינים על איכר זה וזה, לפי גודל המשקים. הוא היה אוסף הכל, ואנו היינו לוקחים את החיטה אתנו ומשאירים לו פתקי אישור כי החרמנו כך וכך חיטה. את החיטה היינו טוחנים בטחנת האיזור הפרטיזני שלנו. את הקמח היינו מוסרים לגויים, והם היו אופים לנו לחם.
חיינו באוהלים עשויים ענפי עץ. עוד בחורף 1943 גרנו באוהלים כאלה, בשלג ובכפור. לפעמים היה השלג הרב בזמן ההפשרה מפיל את האוהל.
באוקטובר 1942 היו במחנה צ׳קאלוב כשלושים איש. כעבור חודש כבר היינו 700 איש. הגויים מהכפרים ברחו אלינו, ואנחנו קיבלנו אותם. הם ברחו מפני שהגרמנים התחילו לחדור לכפרים, והנוער ברח אלינו. היו מקרים שאחד האחים היה אצלנו ואילו השני שירת כשוטר אצל הגרמנים.
בראשית 1943 עברנו ליער־העד של איבֶניץ ומשם ליער נאליבוקי. שם סידרנו מטבח והיו כמה נשים שבישלו. ביניהן כמה יהודיות. למפקד הבריגדה שלנו ז׳ייצֶב היתה אשה יהודיה. יהודים היו בינינו מעט. היה מפקד יהודי ושמו ליובה שיכטוביץ. היו שני האחים לפידות, שאחד מהם נהרג בפעולות.
אני הייתי במחלקת הסיור. היו שתי חוליות־סיור, בכל אחת — ארבעה אנשים. פעלנו במשמרות: שבוע לסיורים ושבוע למנוחה. בחוליה שלי היו עמי עוד שלושה רוסים. היינו מסיירים באזור שלנו, להתחקות על דרכי הגרמנים. נמצאו גויים רבים בכפרים שעזרו לנו. הסיור היה ברכיבה. כשהשגחנו במשהו חשוד, שלחנו אחד מאתנו להודיע למחנה. והיתר נשארו להשגיח. ביער היו מחנות של פרטיזנים, וכל מחנה הוציא סיירים מתוכו לעקוב אחרי הגרמנים והיה קשר בין המחנות. בסיורינו היינו נפגשים לפעמים עם הסיירים

מה"מחנה הבולשביקי" וכן מהמחנה על שם אלכסנדר נֶיבסקי. שני המחנות האלה ומחנה־צ'קאלוב היוו בריגדה אחת. באחד במאי או בחגיגות אוקטובר היו מתכנסים כל אנשי הבריגדה. ואנחנו, הסיירים, שמרנו בשבע עיניים. באחד במאי 1943 הופיע אצלנו כנואם פלאטון, המפקד העליון. נואם מרשים היה, אש ולהבה. עם סגנו דובוב היינו משחקים בקלפים. שניהם היו אנשים טובים. בדבר אחד חשנו מחסור — בבגדים. לפעמים הצלחנו על ידי מכירת מצרכים שונים להשיג בד ולתפור מכנסיים.

נפגשתי פעם ביער עם כמה יהודים ממחנה בילסקי. הם הציעו לי 10 רובל זהב תמורת כמה כדורים. ויתרתי על הכסף ונתתי להם 30 כדורים. רובם לא היה להם נשק, גם כשהיו יוצאים לפעולות, היו אחדים מזוינים והיתר ללא נשק. הגויים בכפרים לא פחדו מהם, רק מתוך רחמנות היו נותנים להם אוכל. מפנינו פחדו והיינו לוקחים כל מה שרצינו. פגשתי את כל האחים בילסקי. הם היו גיבורים, שכֵּן להחזיק מחנה של 1200 — 1300 איש בתנאי היער — הרי זו גבורה. גם עם זורין נפגשתי. עם הקמת מחנה זורין נתן לו סמיונוב 18 רובים, ואחר כך תרם כל מחנה ומחנה רובים לזורין. במחנות הלוחמים לא היה ערך רב לרובים. השתמשנו בתת־מקלעים. הביאו זאת לנו האיכרים הצעירים. בשעתו עזב הצבא האדום הנסוג נשק רב והגויים בכפרים אספו זאת. כשהחלו להגיע אלינו לוחמים למחנות, הביאו אתם נשק רב — תת־מקלעים, מקלעים ואקדחים. אני קבלתי בפרטיזנים תת־מקלע ואקדח. בסיורי נפגשתי גם עם הדיביזיה של קובפאק. היתה זאת דיביזיה שפעלה מאחורי קוי הגרמנים. היו להם מקלעים על מזחלות, והיו להם טנקים. כשרכבנו, ראינו מרחוק 8 אנשים ולהם משקפת. החלטנו לגשת אליהם. ביניהם היה קובפאק בכבודו ובעצמו.

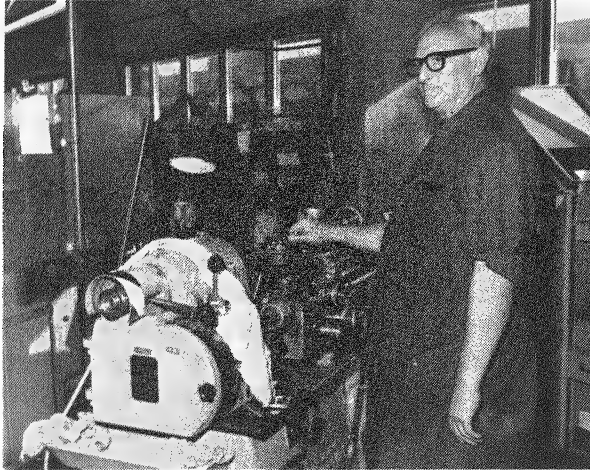
הראינו להם את כל השבילים של האיזור. עזבנו את הכפרים וחזרנו ליער. נודע לנו כי מינסק שוחררה. היה זה ביולי 1944. אנשי קובפאק עוד נלחמו בגרמנים ולקחו שבויים רבים. רוב הפרטיזנים שלנו סופחו לצבא האדום המתקדם, ובקרבות נהרגו רבים מאוד. אני ועוד כמה פרטיזנים קשישים יותר נשארנו באיזור המשוחרר.

במסיבת נישואי רחל דוידסון עם זליג שמיילוביץ, מינסק, 1956. בשורה העליונה מימין לשמאל:
אירה דוידסון, אברהם שמיילוביץ, רגינה קורבט, רעיה צמחוביץ, לייב צמחוביץ
באמצע: דובה גולדברג, ליובה גולדברג, ישראל דוידסון, פרומה דוידסון
בשורה התחתונה: גניה דוידסון, זליג שמיילוביץ, רחל דוידסון־שמיילוביץ, אווה דוידסון

זוליה טוקרסקי

במו יָדַי

זוליה טוקרסקי נולד במינסק ב־1909. שירת כמַלח בצי הסוביטי. בימי המלחמה ברח מגיטו־מינסק לפרטיזנים עם קבוצת יהודים שניצלה, הודות לו, ממרדף הגרמנים (ראֵה על כך ברשימת רעייתו קטיה [מרים טוקרסקי] ועוד). עלה ארצה ב־1960. משנת 1969 — מעובדי התעשיה האוירית, וזכה — הראשון מצֶוות העובדים — בפרס העובד המצטיין. תושב אשדוד.

עד פרוץ המלחמה בשנת 1941, חיו היהודים במינסק בטוב. היו חתונות מעורבות ולא ניכר גוי מפני יהודי. חברי הטובים ביותר היו בילורוסים. התידדנו מאוד. הייתי מבקר אצלם והם אצלנו. חברים היינו בלב ובנפש. אך כשפרצה המלחמה, התברר מיד כי היתה זו רק העמדת פנים. חברינו מתמול־שלשום הראו לנו מיד את פרצופם האמיתי. לא ביקשתי מחברַי אלא לעזור לי להגיע ליער, לפרטיזנים, אך אפילו חברי שברח לפרטיזנים — התחמק ולא גילה לי על כך דבר.

בגיטו הייתי יוצא לעבודה וחוזר ממנה לגיטו. כל שאיפתי היתה להגיע ליער, לפרטיזנים, אבל לא ידענו איך להגיע אליהם. כשיצאנו מהגיטו גיששנו תחילה כעוורים באפלה, אבל בדרך נס הצלחתי לְהגיע לפלוגה של פרטיזנים.

בפלוגת הפרטיזנים הייתי ראש קבוצת חבלנים. על חשבוני נרשם פיצוץ שלוש רכבות, נוסף למעשי חבלה אחרים. במו ידַי התקנתי מרגמות. כלי עבודה לא היו בנמצא, חרצתי איפוא במַגל שיניים וניסרתי בו גם ברזל. המרגמות מתוצרתי העצמית היו יעילות למַדי.

לאחר השחרור, כשהיינו במינסק, לקח מפקד אחד מרגמה מעשה־ידַי, הביא אותה למוזיאון־המהפכה והציגה כמעשה־ידיו. באו אלי מפקדים וביקשו לגשת אִתָּם למוזיאון. יעצו לי שלא אעבור על כך בשתיקה, שהרי הכל יודעים כי את המרגמות בפלוגה הפרטיזנית מתוצרת עצמית התקנתי אני. באנו למוזיאון, ואמנם הכרתי שהמרגמה היא מעשי־ידַי. אף על פי כן נמנעתי מלהתעסק בענין זה. יבוּשַׁם לו למפקד־המחלקה. עד היום עומדת המרגמה במוזיאון־הפרטיזנים ורשומה על שם מפקד המחלקה הרוסי ולא על שמי.

בימים ההם קיבלתי עבודה כאוּמָן בבית־חרושת אלקטרו־מיכָני שעבד לצרכי הצבא. עבדתי שם עד שעליתי ארצה.

זאב פאטֶנט

מקולחוז בפרבר־מינסק לארץ

המחבר, זאב פאטנט, נולד במינסק בשנת 1926. עלה לארץ ב־1972. סיפורו הובא לדפוס בידי דוד כהן.

מילדותי זוכר אני את עצמי במשפחתי שבקולחוז. הקולחוז, ושמו "סווֹבוֹדה" (חירות), קם כנראה בסוף שנות העשרים בקצה העיר מינסק ממש, בפרברים פֶּרֶספה ולאחובקה, קרוב לשפת הנהר סויסלוץ'. היו בקולחוז חמישים־שישים משפחות, תחילה רק יהודים, גם היושב־ראש היה יהודי והפרוטוקולים נרשמו ביידיש. היו לקולחוז רפת משותפת ובה מאה פרות, דיר חזירים, שטחי תפוחי־אדמה, שיפון ועוד. לא־הרחק מהקולחוז חנו גדודי פרשים של הצבא־האדום, וזבל הסוסים נמכר לקולחוז לטיוב השדות. עיבוד הקרקע נעשה בסוסים. טרקטורים עדיין לא היו. אך הכנסת המשפחה בקולחוז באה בעיקר מהחלקה הפרטית, בת דונם או שניים, שעליה גידלו ירקות: כרוב, מלפפונים, עגבניות. כל משפחה בקולחוז היו לה שתי פרות וגם חזירה. חזירים גידלו כל היהודים בגלל ההכנסה הגבוהה, אך לא כולם אכלו בשר־חזיר. למשפחתנו היו גם סוס ועגלה שאיפשרו תעסוקת־עזר. שהרי חיינו בקצה העיר, ואפילו בחשמלית, שהוקמה במינסק רק בשנת 1929, קשה היה להגיע למרכז העיר ולספק מצרכים ישר לבית הצרכן בעל־האמצעים.
באביב שנת 1931 עלה הנהר סויסלוץ' על גדותיו. כל השדות הוצפו מים, והיבול היה טוב. זכורני כי המוני איכרים באו מאוקראינה להשיג במינסק מצרכי מזון, כי שם שרר רעב. הקולחוז שיגשג וחבריו היהודים חיו בטוב. אך לימים הוחלף היושב־ראש באחר, אחד זלטקין, שנשלח במישרין ממרכז המפלגה הקומוניסטית הבילורוסית. בהנהלתו נידרדר הקולחוז, חבריו היהודים התחילו לברוח, ובמקומם באו גויים. אבי נאסר לשלושה חודשים, הואשם בארגון עזיבת הקולחוז על־ידי עשרים משפחות יהודיות. אבל הבית, הפרות והסוס — רכושנו הפרטי, וגם חלקת האדמה נשארו בידינו, והתפרנסנו בכבוד. אבא עבד בהובלת חול ואבנים לבנינים הגדולים שקמו אז. אני, אחרי ארבע שנות־לימוד בבית־ספר אידי ושנה אחת בבית־ספר רוסי, התחלתי ללמוד פחחות אצל בעל־מלאכה.
בן 15 הייתי בפרוץ מלחמת גרמניה־רוסיה.
כבר בימים הראשונים של המלחמה הופצצה העיר קשות. התחילה בריחה המונית. ברשותנו היו סוס ועגלה, אך בקושי הסתדרנו לקלוט את כל הקרובים והשכנים. משפחתנו לבדה היו בה שישה ילדים. גם קצת מזון העמסנו. לא הספקנו להתרחק מהעיר ובדרך עמד שוטר סוביטי וכיוֵן את התנועה חזרה העירה, בטענה שהדרך לבוריסוב כבר נכבשה על־ידי הגרמנים. עוד לפני כניסת הגרמנים לעיר ראינו שורות ארוכות של אלפי שבויים שהובלו בכיוון מינסק. אחרי־כן התברר כי השוטרים היו צנחנים גרמנים מוסוים, מלובשים במדי־שרד של המיליציה הסוביטית. חלק מהם דיבר רוסית רהוטה.
ב־28 ביוני בשעה 4 אחה"צ נכנס הצבא הגרמני לעיר דרך פרברנו פֶּרספה. שרר שקט מסביב שהופרע רק על־ידי שיירות השבויים שעברו ורוכזו לא־הרחק מאתנו, על־יד בית־הקברות הצבאי. לשבויים לא ניתן אוכל, רק מפעם לפעם זרקו להם הגרמנים מזון לבוץ, והשבויים התכתשו בשלו. הגרמנים התגלגלו מצחוק וצילמו את המחזה.
ב־2 ביולי הוצאה פקודה שעל כל הגברים מגיל 16-60 להתיצב. כל אלה התיצבו, ובכללם

אבי ואחי הגדול, ורוכזו בקירבת מחנה־השבויים. אוכל לא ניתן להם, אבל הרשו למשפחות להביא להם מזון. השמירה לא היתה קפדנית. נשים וילדים שהביאו אוכל התערבו עם הכלואים ואפילו עם השבויים. והיתה גם אפשרות לברוח. ואכן, אחי ברח אז מהמחנה. ואילו אבי עבר את כל הגלגולים: הפרדת היהודים שבקרב הכלואים, הפרדת האינטליגנטים היהודים (מורים, מנהלי־חשבונות וכו׳ פרט לרופאים) שהוצאו להורג. הגויים שוחררו. היהודים הועברו לבית־סוהר במרכז העיר וחלקם נורו שם. האחרים הוחזקו בבית־הסוהר כעשרים יום ומשם הועברו לגיטו שהוקם.

לפי הפקודה להקמת הגיטו שהוצאה ב־19 ביולי, היה על כל היהודים להתרכז במשך עשרה ימים באיזור המוגדר, ועל הגויים לעזוב את האיזור. באותם עשרה ימים התנהל משא־ומתן פרטי בין הגויים והיהודים על חילופים. אנחנו לא מסרנו את הבית שלנו ומצאנו סידור אחר: בת־דוד שלנו מעיירה סמוכה שנישאה לגוי הגיעה אלינו עם בעלה. מסרנו להם את ביתנו, ואחרי הקמת הגיטו עמדנו עמהם בקשר זמן־מה, עד שהלשינו על בת־הדוד כי יהודיה היא והוציאוה להורג. הבעל נעלם כעבור זמן ואינני יודע מה עלה בגורלו.

עוד לפני קום הגיטו, כשאבא עדיין היה בבית־הסוהר, הציע לי בעל קרובתי הגוי, שהסתדר בעבודה במסעדה צבאית, להעביר לחם ממאפיה צבאית למסעדה. רתמתי איפוא את הסוס לעגלה ובאתי למאפיה. כמעט שגמרתי להעמיס את הלחם, והנה עבר גוי שכן שלנו, ניגש לחיילים הגרמניים שהשגיחו עלינו ואמר להם שאני ״יודֶא״. מיד לקחו אותי הצידה ודרשו שאתפשט. הורדתי את המעיל ואת הבגדים העליונים. דרשו כי אתפשט ערום לגמרי ולא הסכמתי. התחילו להרביץ בי במגלב ובמקלות. כשהתעייף האחד, מילא האחר את מקומו. אחד גם עמד לירות בי, אך חייל קשיש אחד לא נתן להם להרוג אותי. הייתי כולי שבור ופצוע. ניצלתי הזדמנות וחמקתי מידיהם. בשארית כוחותי, דרך שדות וגנים, הגעתי הביתה. הוזעקו רופאים וזמן ממושך הייתי בטיפולם. עין אחת הוצאה ממקומה, הרופאים הצליחו להחזירה למקומה, אבל הראִיָה בעין הזאת אבדה לי. אחרי המלחמה חיפשתי את השכן שהלשין עלי ולא מצאתיו.

הצלחנו להעביר לגיטו סוס ושתי פרות. דיור קיבלנו בקצה הגיטו והיתה שם אורוָה ורפת. בזמן הראשון העסיקו אותנו הגרמנים בהובלות שונות, בעיקר בהובלת לחם. סידרנו בעגלה תחתית כפולה, וחלק מהלחם היינו מסתירים ומוכרים לתושבי הגיטו. לפני ההעמסה היו הגרמנים מאביסים בלחם את הסוס, ואותנו הרחיקו כדי שלא נגנוב מהלחם המיועד לסוס. לבסוף נתחוור לנו כי לא נוכל להחזיק את הסוס בשל חוסר מספוא ומכרנו אותו תמורת שלושה שקי קמח. פרה אחת שחטנו ושניה מכרנו לגוי שהתחייב לשלם ולא שילם. אבי, אחי ואני התחלנו לעבוד כסבלים בתחנת־הרכבת. בבית נשארו עוד ארבע נפשות: אמא, שתי אחיות ואח קטן. בעבודה היינו מקבלים צלחת מרק שחלקו הבאנו למשפחה, שני ק״ג לחם לחודש ועשרים מאַרק כסף מזומן. בסכום זה אפשר היה לקנות כיכר לחם או מצרך אחר אצל החיילים הגרמנים ששמרו עלינו.

כעבור ארבעה חודשים עברתי לעבוד בנגרות. בעזרת שכן נגר למדתי את המלאכה והתמחיתי בה. עבודתנו היתה — להכין ארונות לגרמנים ההרוגים. כך עבדנו עד לאקציה של 2 במארס 1942. הנשים המבוגרות ממשפחתנו הצליחו להינצל, אך אח ואחות קטנים ניספו. החלטנו לא לצאת עוד לעבודה. התקיימנו ממכירת חפצים ומעסקי־חליפין עם הגויים. כל הזמן חיפשנו דרך איך להגיע ליער.

והנה נודע לנו כי ב־28.4.1942 תצא משאית במטרה להגיע לפרטיזנים לאיזור רוּדֶנסק. לנהג

יש רשיון להוביל אנשים לעבודה. היינו 17 איש, כולם גברים, ועוד שתי נשים: אחת הנשים היתה קשרית עם יחידת הפרטיזנים. אך לא נמצא לה מקום במשאית. כפשרה החלטנו ששום אשה לא תסע אתנו. הקשרית לא השכילה לרמוז כי בלעדיה לא נצליח להגיע ליעד. היה אתנו קצת אוכל לכל אחד. ואכן, הגענו למקום המיועד, אך לא מצאנו את הפרטיזנים. הסתובבנו כמה ימים, האוכל אזל וסבלנו רעב. שלחנו שני צעירים, שאחד מהם היה אחי, בחזרה למינסק, לחפש קשר. עברו ימים מספר ואין שום ידיעה מהם. כעבור זמן נודע לנו כי הם נפלו בידי הגסטאפו והוצאו להורג. שלחו שוב אחד מאתנו למינסק, הוא הגיע לגיטו ומצא את הקשרית, והיא שהביאה אותנו ליחידה של ישראל לפידות, איש מינסק.

זמן קצר אחר בואנו אל יחידת לפידות, נפל אבי בפעולה על־יד הכפר קולודנאיה. בגדוד היו 50 איש וביניהם רק 6-7 גויים. הגדוד כונה תחילה בפשטות: יחידת־לפידות. אחרי־כן הוסב שמו ל״יחידת קוטוזוב״, שהיתה קשורה בחטיבה השניה של מינסק — חטיבת־ניקיטין. ניקיטין, כמסתבר, היה כינויו של יהודי איש־מינסק, והחטיבה שלו הלכה וגדלה, עד שהגיעה לחמישה גדודים, 1500 איש. לא היו הרבה נשים וילדים בחטיבה, ורק כעשרה אחוז יהודים. התחלנו לנוע לעבר החזית, עברנו את פּושצ׳ה־נאליבוקי, מולודֶצ׳נה והלכנו לכיוון הומֶל, דיסנה הצפונית, הגענו לפולוצק ועד אזור קלינין בואֶליקיאֶ־לוקי. בתחנת טארינצי התחברנו עם הצבא האדום. המבוגרים גויסו לצבא־האדום, והילדים והנשים פוזרו במקומות שונים בעורף. נִיקיטין הגיע לעיר קאלינין, למטה הראשי של התנועה הפרטיזנית הבילורוסית בראשות פונומארנקו. שם הועמד לדין ונדון לעשר שנים במחנה עבודת־פרך. איני יודע מה האשמה שתלו בו. לפי השמועות, הוא מתח ביקורת על הנהגת התנועה הפרטיזנית, על המפקדים שלה. עוד בחייו של סטאלין החמירו בעונשו, הוסיפו עוד עשר שנות מעצר, ושם במחנה הוא מת. אחרי המלחמה ניסו פרטיזנים לאסוף חתימות לבקשת ריהאביליטציה, אך ללא הצלחה. אשתו ושתי בנותיו חיות במינסק.

בדרך לעבר החזית עסקה הבריגדה בפיצוץ גשרים, רכבות וכו׳. על כמה חוליות הוטל תפקיד לפוצץ את הגשר בניגוֹרֶלויאֶ על־יד מינסק. מפקד החוליה בגד בנו ומסר על־כך לגרמנים שהקיפו את המתקיפים. אני ניצלתי, כי עלי ועל עוד שניים הוטל לפוצץ גשר אחר קטן. יום אחד הלך מפקדי לכפר בסביבה לחפש אוכל. כשחזר אמר לי: ״אם חייך יקרים לך, עזוב אותנו וחפש דרך לחזור לפרטיזנים״. נשארתי לבדי, הסתובבתי ביער, ראיתי סימנים המעידים על מציאות גרמנים בקירבת־מקום. מתוך עייפות נרדמתי מתחת לעצים. למזלי נתקל בי הסייר דוביצקי שנשלח על־ידי ניקיטין לחפש את האנשים שלא חזרו מהפעולות. הבסיס של ניקיטין הותקף אז ונחרב כולו. לפידות עזב את חטיבת ניקיטין וחזר ליער רוּדֶנסק.

בשנת 1943, בהיותי בן 16 ומעלה, הועברתי לעיר אופה וסודרתי בעבודה בבית־זיקוק לנפט. תנאי העבודה היו קשים ואוכל לא ניתן, רעבנו ממש. הסתלקנו משם, חמישה צעירים, ואני היהודי היחידי ביניהם. הגענו לתחנת־הרכבת אבדולינה באיזור צ׳קאַלובסק, ושם גויסנו לצבא־האדום, ליחידת לימודי נהיגה. השתתפתי בשחרור קיוב כנהג תותח, הייתי תותחן בחזית לנינגראד ואחרי־כן בפינלאנד — בחצי־האי קורלַנד, שהוחזק בידי חיילי ולאסוב שערקו מהצבא־האדום. הם נלחמו עד טיפת דמם האחרונה, רובם נהרגו, מיעוטם נפלו בשבי ולא הוצאו להורג, אלא נשלחו לסיביר וכעבור זמן שוחררו.

ב־1946 חזרתי למינסק אחרי שהשתתפתי במלחמה נגד כנופיות. במינסק עבדתי כנהג באַרטֶל של אינבלידים.

אסיה ברסלר

בנתיב התלאות

המרואיינת, אסיה ברסלר (שניטמן), נולדה במינסק ב־1923. עלתה ארצה ב־1959.

נולדתי במינסק בשנת 1923. גרנו בקירבת בית־הקברות הצבאי. אבא היה חבר המפלגה הקומוניסטית, ועבד כמנהל־עבודה במתפרה. הוא היה מן המארגנים של הקואופרציה היהודית בעיר. כיוָן שהיה דובר יידיש, והשתתף בחוג של שחקנים חובבים, נספג משהו בי מרוח היהדות. מבקרים היינו, הורי ואני, בהצגות התיאטרון היהודי, אף מאכלים יהודיים, כופתאות וכדומה, היו עולים על שולחננו.
ידעתי על משה ראפאלסקי, הבמאי הראשי של התיאטרון היידי, עד למאסרו. הייתי מבקרת בתיאטרון היידי, על שום שהיה תיאטרון מצוין, וידעתי יידיש. מקומו היה בבית־הכנסת הכורלי לשעבר, "כאָר־שול". זוכרת אני יפה את ההצגות "הזכיה הגדולה" של שלום עליכם, "החרש" של ד. ברגלסון, "טוביה החולב", "שולמית" ועוד. כשהתחילו להציג בתיאטרון היידי הצגות מחיי הסוביטים, חדלתי לבקר בו. למה לי לראות קלאסיקה רוסית בתרגום יידי, או ספרות סוביטית בתרגום יידי, כשאפשר לראות את הדברים במקורם? כשהציגו את "שולמית", התחלתי לחפש בספרי ההיסטוריה, מי זה היה בר־כוכבא. ידעתי על שלמה המלך, אבל על ארץ־ישראל לא ידעתי ולא כלום.
כן הכרתי את לייב ליטווינוב, יהודי, מנהל התיאטרון הבאֶלורוסי. התיאטרון עמד על רמה גבוהה, עד שהתחילו להכתיב להם את בחירת הרפאטואר מגבוה.
כשנולד אחי הצעיר בשנת 1927, רצתה אמא לימול אותו. אבא התנגד לכך וברח מהבית. היה משבר משפחתי. בכל־זאת מלו אותו. אבא מצא לו אליבי, שמלו את בנו בהיעדרו מהבית ושלא בהסכמתו.
היתה לנו שכנה זקנה, אדוקה בדת, והיא היתה מקבלת מצות מאמריקה. בביתה ראיתי ספר תנ"ך, וכך הודלף אלי משהו מהיהדות.
כשגאה גל המאסרים של הטרוצקיסטים וה"טיהורים" של סוטים שמאליים וימניים, היה אבא מדוכא מאוד. עברו עליו משברים, אבל בבית לא דיבר על כך. היו לנו ספרים ביידיש, למשל, ההיסטוריה של גדולי המפלגה הקומוניסטית, ובכללם ראדק ופיאטאקוב. כשנחשדו, גזר אבא תחילה את דיוקנותיהם מתוך הספר, ואחר־כך השמיד את הספר כולו.
רבים מבין המכרים שלנו נאסרו, ואבא בתמימותו היה נדהם: "איך זה פתאום? כולנו הכרנו את האנשים כאנשי־מפלגה נאמנים". בכל־זאת היה אבא, כאיש־מפלגה נאמן, מצדיק את הדין. אין להעלות על הדעת שיאסרו אנשים ללא שום סיבה. בודאי אשמים הם...
זוכרת אני ליל־חרדות אחד בביתנו. בלילה דפקו בדלת, בולשת. ואבא לחש לנו: "באו לאֱסור אותי!".
פתחנו את הדלת, הם שאלו מה שם־המשפחה של דרי הבית. כשאבא אמר: "שניטמן", ביקשו סליחה, טעות במען. אנו גרנו בבית 39ב', ואילו פניהם מועדות לבית מספר 39א'.
כן שמעתי, כי גולדיק, מאנשי השלטון , התאבד בקפיצה מהחלון בהיותו במעצר הגפ"או. אל אנשי השלטון בעיר התיחסנו כאל אלים. בתהלוכות של הכיתה היינו מריעים להם. ילדיו

של ראש מועצת הקומיסארים, צ׳אֶרוויאקוב, למדו באותו בית־ספר שגם אני למדתי בו, וכשהיו הצגות לילדים היינו מתלחשים: ״ילדי צ׳אֶרוויקוב בהצגה״.
כשסגרו את בית־הספר ביידיש, היה ההסבר הרשמי כי אין היהודים מעוניינים בבתי־ספר יהודיים. אבל למעשה כבר אז, בשנות השלושים המאוחרות, התחיל להסתמן הקו של השלטונות למחיקת כל ביטוי ליהדות בחינוך ובתרבות.
למדתי שנה אחת בבית־ספר יידי. אבא, למרות היותו קומוניסט מושבע, רצה להקנות לי משהו מהיהדות. אבל כשסגרו את הטכניון ביידיש, עלתה השאלה: מהי התכלית של לימודים ביידיש? ואז העבירו אותי לבית־ספר באֶלורוסי ולאחר מכן לבית־ספר רוסי כללי. שפת הלימוד באוניברסיטה היתה רוסית, ואבא רצה שאלמד באוניברסיטה.
אני, שלמדתי בבית־ספר רוסי, הייתי רחוקה מכל הכרוך בספרות יהודית. עם סופרים יהודים לא נפגשתי פרט לאחד, כצוביץ׳ שמו. הייתי אחר כך עם בתו בגיטו. הכרנו את כצוביץ׳ משום שחברה של אשתו היתה שכנתנו בקייטנה והם היו מבקרים אותה.
בבית־הספר הבאֶלורוסי למדנו על זמיטרוק ביאדוּלה, הסופר היהודי שכתב באֶלורוסית, יעקוב קוֹלאס, יאנקה קופאלה ועוד. מורתנו היתה אחותו של הסופר היהודי אלכסנדרוביץ׳, שכתב באֶלורוסית. יצירותיו נכללו בספרי הלימוד. אף שלא כתב על נושאים יהודיים, נחשד לְיָמים בלאומנות יהודית.

זמיטרוק ביאדוּליה, כינויו הספרותי של המשורר והמספר הבילורוסי, תושב מינסק, שמואל פלאבניק (1886-1941). ביאדוליה היהודי, שקובץ סיפוריו הראשון ראה אור ב־1913, קנה לו מקום לאחר המהפכה כאחד ממניחי היסוד לספרות הבילורוסית. מהדורות מרובות של כתביו הנבחרים ראו אור במינסק לאחר פטירתו.

עם כיבוש באֶלורוסיה המערבית, בשנת 1939, כשהגיע זרם פליטים יהודים למינסק, חל שינוי באוירה בעיר. משבאו היהודים האלה אלינו, ושפת יידיש בפיהם, ומסורת יהודית במנהגיהם, התעוררנו גם אנו לחיים יהודיים. אבל זה לא נמשך זמן רב.

פרצה המלחמה הרוסית־גרמנית בשנת 1941, והחלה הבריחה מהעיר מינסק. ברחנו לכיוון סמילוביץ, לכיוון מוהילוב. אמא נפצעה בדרך מיריות שהמטירו עלינו אוירונים גרמניים. הבטיחו לאבא כי יבוא אמבולנס להעביר את אמא למקום־מבטחים. אבא, כחבר המפלגה, היה צריך לעזוב את סמילוביץ, כי הגרמנים היו קרובים. נשארנו בבית־החולים, ובא האמבולנס, אך לפתע הופיעו צנחנים גרמנים, האמבולנס ברח והשאיר אותנו. היהודים בסמילוביץ טיפלו בנו יפה. כשנודע להם שנשארה משפחה יהודית תקועה בעיר, סיפקו לנו אוכל לפי תור.

רופאה אחת בסמילוביץ, שבעלה חזר מהשבי, עשתה את כל המאמצים שנגיע לבית־החולים, כי היה צורך לנתח את אמא. היא השיגה לנו סוס ועגלה, וכך חזרנו למינסק. הכנסתי את אמא לבית־החולים ושם ניתחו אותה. היה זה בסוף יוני 1941.

כשהכריזו הגרמנים על הקמת הגיטו, נאלצנו גם אנו להיכנס לגיטו ולשאת טלאי צהוב. גרנו עם אחות של אמא בבית אחד. בעלי־לעתיד גם הוא נקלע לבית זה. הוא היה קרוב־משפחה שלנו. ומספר היהודים בגיטו פחת־והלך מיום ליום. תחילה הוציאו את החשודים בקומוניזם. את הגברים לקחו למחנות. בעלי, שהיה חייט במקצועו, נלקח לעבודה בשביל הגרמנים. והוא־הוא שפירנס אותנו. כן סידר לעבודה את אמא ואותי. היינו מכבסות את מַדי הגרמנים. אף היינו גונבות סבון מהמכבסה ומוכרות תמורת מזון. וכך התקיימנו. אחר־כך עברנו לעבוד בבאטאליון של אוקראינים, מאנשי ולאסוב, משתפי־פעולה עם הגרמנים. היה זה ברחוב שירוקאיה. האוקראינים שמרו על מבואות הגיטו ומוצאיו, והשתתפו בכל הפוגרומים בגיטו.

איני תופסת עד היום איך נשארתי בחיים. מסביב שיכל המוות. היינו מתאספים בכיכר היובל, ובשעה 6 בבוקר היה מגיע איש הבאטאליון האוקראיני ולוקח אותנו לעבודה. לאט־לאט החלו עריקות מהבאטאליון האוקראיני. סיפרו כי הם בורחים לפרטיזנים.

אחרי האקציות המרובות, נשארו יהודים מועטים בגיטו, רק העובדים. אמא המשיכה לעבוד, כי היתה צעירה יחסית. פעם אחת, כשאמא עבדה בתחנת הרכבת בפריקת שקי תפוחי־אדמה, החביאה מתחת למעילה כמה תפוחי־אדמה. בכניסה ליד שער הגיטו עצרו אותה. הלכתי עם חברתי למפקד המשטרה היהודית אפשטיין, וביקשנו אותו לשחרר את אמא. חברתי מצאה חן בעיני אפשטיין והוא הבטיח למלא בקשתה. ואכן, אמא שוחררה, ואיני יודעת אם בזכותו של אפשטיין או מטעם אחר. אפשטיין זה היה שנוא על כולנו. סיפרו, שהוא מכור לגרמנים ועושה את כל מה שהם מטילים עליו בלהיטות.

בשנת 1943 ברחנו לפרטיזנים. היה בגיטו ילד אחד, כבן עשר, שנשאר יחידי בחיים מכל בית־היתומים. אימצנו אותו. בחזותו החיצונית דומה היה לגוי. יום אחד יצא לשוטט בסביבה, ובמרחק של 7 ק"מ ממינסק פגש פרטיזנים יהודים. כשראה אותם, גילה להם כי הוא יהודי. הפרטיזנים אמרו לו: "הבא אלינו יהודים מהגיטו, אבל עם נשק".

קשה מאוד היה להשיג נשק. כשהשגנו נשק, הסתפַּנו והחלטנו לברוח. באחד הלילות יצאנו והילד היה המוביל שלנו. אני, הראשונה, הרמתי את גדר־התיל ואחרי יצאו כולם, אחד פישקין ובן־אחותו, בעלי, והילד "שלנו", המוביל. הרוסים שגרו בקירבת־מקום ראו אותנו, ולא הלשינו עלינו.

כשעברנו את הגדר, הורדנו מיד את הטלאי הצהוב והתחלנו לרוץ. רצנו 7 ק״מ. הגענו למקום בו היה שלט שסומן כי מכאן והלאה אסור לגרמני ללכת יחידי, רק בקבוצה. משמע שהיה זה אזור פרטיזני. הלכנו לכיוון היער העבות. באור היום היינו מסתתרים ביער, ובלילה ממשיכים בדרך. אוכל היה לנו, שכן הצטיידנו בצנימים ובסוכר לפני צאתנו מהגיטו. נפגשנו עם פרטיזנים ששכבו במארב. הם חפצו לפתוח עלינו ביריות, אבל כשראו נשים, הבינו מי אנחנו.

מפקד הפרטיזנים היה ה. סמוליאר. הוא השאיר אותנו ביער, והגענו אל זורין. היה זה בעת הבלוקדה הגדולה. זורין העביר אותנו לאיים בתוך הביצות, וכך ניצלנו. כשהסתלקו הגרמנים, חזרנו והשתכַּנו במחפורות.

החיים במחנה־זורין היו חיי שיתוף. אוכל היה בשפע. תפוחי־אדמה ליקטנו ממה שהשאירו האיכרים בשדות. אף פרות היו לנו והיינו מחלקים לילדים כל יום מנת חלב. שהינו אצל זורין כחודש וחצי. אחר־כך העבירו אותנו ל״ראַי־צאֶנטר״ — למרכז האזורי, בזכות בעלי, שהיה חייט. כמה קומוניסטים גרמנים ערקו לפרטיזנים, והיה צורך לתפור להם מדים גרמניים, על־מנת שיוכלו לחזור ולנהל תעמולה בין החיילים הגרמנים. הכרתי שם את דובוב, סגנו של פלאטון, המפקד הראשי, יחסו ליהודים היה לויאלי. כן הכרתי את צוקר, שעלה לימים ארצה. הוא עבד בדפוס שבמרכז האזורי. גם אנחנו עבדנו בדפוס.

פעם יצאה קבוצה של פרטיזנים למעשה־חבלה ובה שני יהודים, גיסו של צוקר וידיד שלו. פרצה איזו מחלוקת בין הפרטיזנים הרוסים והיהודים, קמו הרוסים והרגו את שני היהודים. כשנודע הדבר לצוקר, פנה לדובוב ותבע משפט. ואמנם העמידו חמישה פרטיזנים למשפט, והם נידונו למוות.

זוכרת אני יפה את יום הפגישה עם הצבא האדום. הועברנו אז לאיווניץ. בסביבה הזאת היו פורצות כפעם בפעם תגרות בין הפרטיזנים שלנו לבין כנופיות פולניות, ולכן ריכזו את כולנו במנזר.

באוגוסט 1944 חזרנו למינסק. בעלי התחיל לעבוד בבית־מלאכה לתפירה ואני התחלתי ללמד. רוחות אנטישמיות החלו מנשבות. היו מטיחים דברי עלבון כנגד היהודים: ״אתם, היהודים, לא נלחמתם בנאצים. ברחתם לאוזבקיסטאן״. והשלטונות לא זו בלבד שלא פעלו נגד האנטישמיות, אלא להיפך עוד הגבירו אותה.

יום אחד, ב־1948, ביקרתי עם בעלי בתיאטרון, ובמקרה ראינו בתא דמות מוכרת לנו. הפניתי את תשומת־לבו של בעלי לדמות זאת, והוא אמר: כלום אינך יודעת שזהו מיכאֶלס? למחרת שמענו כי מיכאלס ניספה בתאונת דרכים. התחילו ליחושים. הזמינו את שיינין, חוקר ראשי ממוסקבה, שגם פירסם ספרים. אחד מספריו קרוי בשם ״מרשימותיו של חוקר״. הוא היה מומחה גדול לחקירות פליליות. חקר וחקר והעקבות הוליכו למוסקבה. ברור היה כי זה רצח פוליטי. כמובן, שיינין נאסר.

כשנגמרה המלחמה החלה בעיר בנִיָה בממדים עצומים, אך אנו ביקשנו לצאת משם, כדי לעלות ארצה. בעלי היה פליט מפולין, ויכולנו לעזוב כרפטריאנטים. ידידים הפצירו בנו לא לעזוב. ובאמת, לא חסר לנו כלום. אבל השנאה ליהודים לא נתנה לנו מנוח. כשמת סטאלין, שמעתי מפי מורה אחד בבית־ספרנו: ״היהודים החישו את מותו של סטאלין שלנו, הרעילו אותו״. וכך בכל־מקום באוטובוס, ברחוב, בשוק הרגשנו בגיאות שנאת־ישראל.

חזרנו איפוא לפולניה, שהינו בה שישה חודשים, ובדצמבר 1959 עלינו ארצה.

ד״ר מירה פלדמן

מינסק מקרוב ומרחוק

המרואיינת, ד״ר מירה פלדמן, נולדה ב־1923.
עלתה ארצה ב־1960. רופאת־ילדים בשרון.
יושבת בהרצליה. ריאיין דוד כהן.

נולדתי בעיירה קטנה, יילסק. על גבול אוקראינה. בזמן הנאֶ״פ היה אבא סוחר. עם גמר הנאֶ״פ היה משולל־זכויות ונכנס לעבוד בקולחוז, כמנהל־חשבונות. הקולחוז היה של גויים. בשנת 1932 עבר אבא לעבוד כמנהל־חשבונות בקואופרטיב למכירת ירקות ופירות.
למדתי שבע שנים בבית־ספר יהודי, עד שסגרו את כל בתי־הספר היהודיים בבילורוסיה. הייתי פיונרית ואחר־כך נכנסתי לקומסומול. לפני החגים הייתי מצוּוָה ללכת לבית־הכנסת שבעיירה, לראות מי המתפללים ולדבר על לב האנשים שיחדלו לבקר בבית־הכנסת.
המשכתי את לימודי בבית־ספר רוסי. בבית שלנו דיברו יידיש, גם בקומסומול התנהל הכל ביידיש. לפסח היה אבא משתדל להשיג מצות וכן בשר כשר.
ביוני 1941, כשבועיים לפני פרוץ המלחמה, נסעתי למינסק. גמרתי את בית־הספר ורציתי להמשיך לימודי־באוניברסיטה. במינסק היו לנו קרובי־משפחה רבים והייתי מבקרת אותם. כשהגעתי למינסק היה כבר המצב מתוח. אבל לא העלינו בדעתנו כי עלולה לפרוץ מלחמה. אך עם ההפצצות הראשונות קמה בהלה בעיר. הצעתי לבת־דודי לברוח אתי, היא סירבה. ב־23.6.1941 נדחקתי איכשהו לרכבת שיצאה מהעיר. הנסיעה רצופת־האימים נמשכה שבעה ימים. כשהגעתי ליילסק, החלטתי שעלי להמשיך לברוח. מַכּר אחד, גוי, בא לאמא שלי ושיכנע אותה שעלינו למהר להסתלק מהמקום. הוא אירגן רכבת, וכך הציל יהודים רבים מכליָה. יצאנו ברגע האחרון ממש, ב־20.7.1941.
כחֵצי ממספר היהודים בעיירה הספיקו לצאת, היתר נשארו, הגרמנים הכניסו אותם לגיטו ואחר־כך הושמדו כולם בהורוסטין. בני משפחתי מצד אמי, שהיו במינסק, נהרגו שם.
אנחנו המשכנו דרך קונוטופ ווורוניז׳ והגענו לטַמבּוֹב. שהינו שם כארבעה חודשים. אבא הסתדר בעבודה בבית־חרושת לדיקטים. אני עבדתי בקולחוז באיסוף תפוחי־אדמה.
כשהתקרבה החזית אלינו, בָרחנו לסביבות אופה. הסתדרנו כולנו בקולחוז, במרחק 100 ק״מ מתחנת הרכבת. בקולחוז היו רושמים את ימי־העבודה של כל עובד ומסכמים בסוף השנה את כל ההכנסות ממכירת התוצרת, ומחלקים לכל אחד לפי ימי־העבודה שלו.
אירגנתי שם גן־ילדים, החל מאפריל 1942, לילדים שאמותיהם עבדו. כקומסומולאית עבדתי בהתנדבות. כשהגיעה בת־דודי מלנינגראד, מסרתי לה את עבודתי בגן ויצאתי לעבוד בשדה. בגמר העונה, החלטתי להמשיך ללמוד. ביקשתי להגיע לאופה. המנהל נתן לי ליווי של אדם עם סוס. העמסנו את החפצים על הסוס, והלכנו ברגל 6 ימים ולילות עד שהגענו לאופה. נתקבלתי לאוניברסיטה. המורים והתלמידים בה היו ברובם ממפוני מוסקבה.
שנה אחת למדתי באופה. בגמר שנת הלימודים קיבלנו, הסטודנטים, על עצמנו לעבוד חודש ימים בכריתת עצים ביער. יצאנו באניה קטנה, נסענו כשלושה ימים עד שהגענו ליער. עבדנו שם קשה בכריתת העצים בידיים ובהורדתם מההר למטה. גשמים ירדו, היה בוץ והאוכל היה גרוע. הממונים גנבו כמעט את כל האוכל שלנו. סטודנט אחד ואני אירגַנו שביתה, כלומר יצאנו לעבודה ולא קיבלנו אוכל. המנהל הטיף לנו מוסר: הכרחי לעבוד ולחיות בתנאים

אלה, כי הרי מלחמה בעולם. רוב הסטודנטים קיבלו חום גבוה. העלו אותנו על אניה קטנה ושלחו אותנו בחזרה לאופה. אך אני לא רציתי עוד לשהות שם וחזרתי עם הורי ליילסק. הורי נשארו שם כמה שנים, עד שגמרתי את לימודי ברפואה.

אני נסעתי למינסק באוקטובר 1944. העיר הרוסה. לא היה זכר או סימן לרחובות, רק תילי אבנים. מכל משפחתי הענפה מצאתי במינסק רק בת־דוד אחת נשואה ואם לילדה בת עשר. הבעל היה נכה, קטוע־רגליים. קיבל פֶנסיה קטנה ועבד בבית־חרושת לנעליים. הם גרו בחדר אחד עם מטבח קטן. הם קיבלוני לדירתם ושם גרתי כל שנות לימודי במינסק.

בשנים ההן קל היה להתקבל לאוניברסיטה אפילו ללא תעודות, ולי היתה תעודה של שנת־לימודים בפקולטה המדיצינית באופה. קיבלתי מילגה של 200 רובל לחודש. קשה היה להתקיים ממילגה זאת, היא הספיקה רק לאוכל במסעדה של הסטודנטים. בשוק השחור היו המחירים אסטרונומיים. למשל, ק"ג לחם עלה רובל אחד, ובשוק השחור — 80 רובל.

אנו, התלמידים היהודים, השתדלנו להיות ביחד. היו לי חברים וחברות גויים, אבל חצצה בינינו המלחמה וזוועותיה, והאנטישמיות שהחלה גוברת. בקרב התלמידים היהודיים היו כאלה שחזרו מהיער, מהפרטיזנים. היו יהודים רבים גם בין המרצים והפרופיסורים. אבל בתוך העיר, בכל מקום שפנית, האשימו את היהודים בכל המגרעות שבחיים ברוסיה. חסרים מצרכים במכולת — היהודים אשמים. תור גדול לאוטובוסים — היהודים אשמים. בהתחלה, לאחר השחרור, תפסו היהודים עמדות חשובות בממשל ובניהול מפעלים, אבל לאט־לאט נושלו מעמדותיהם.

השתלמתי ברפואת ילדים והייתי היחידה שהמשכתי לעבוד בבית־החולים שנים רבות. ראש המחלקה שלנו, רופאה יהודיה, הודחה בשנת 1956.

בתקופת משפט־הרופאים הידוע לשמצה, בשנת 1953, עבדתי בבית־חולים וכן שימשתי רופאת־בית לילדים. כשהייתי צריכה לחסן ילד, היו ההורים הגויים טוענים כי אין צורך בכך. חששו, כנראה, שרופאה יהודיה תרעיל את הילד במקום לחסנו. רוב הרופאים בבית־החולים היו יהודים, אבל המנהל והקונסולטנט היו גויים וכן מנהלי המחלקה. אם טעית באבחנה, מיד היתה מתעורר חשד כי זה משום שהחולה הוא גוי.

בזמן משפט הרופאים כינסנו אסיפה. מנהל בית־החולים פתח ואמר: "איני יכול להאמין כי רופא שנשבע שבועת־הרופאים עלול לעשות דברים מעין אלה שמאשימים בהם את הרופאים היהודים". אבל היה שם אסיסטנט גוי שטען: "גם בבית־החולים שלנו יש רופאים אשמאיים. יש לגלות אותם ולזרוק אותם!" קצף עלה על שפתיו בדַברו. גם כשהתבדתה עלילת הרופאים, לא נפגע מעמדו של זה. אבל היו גם רוסים אחרים. כשהודיעו בראדיו על שחרור הרופאים היהודים מכל אשמה, הייתי בתורנות. נכנס אלי מנהל־המחלקה, גוי, והתחיל לנשק אותי, סיפר לי בשמחה על שחרור הרופאים.

על הציונות לא ידעתי מאומה. גם בעלי, יוצא פולניה, לא ידע עליה הרבה. אבל אחד, רופא־כירורג ודוצנט באוניברסיטה ידע על כל הנעשה בישראל, והיה מספר לי ומטפח בי בכך זיקה לעמי ולארצי.

ביולי 1948, לאחר הכרזת המדינה היהודית, נולד לי בן. אבא הציע לקרוא לו בשם ישראל, ולמול אותו. נסעתי להורי ביילסק ללדת את בני, ושם מלנו אותו. לאחר מכן חזרתי למינסק. שמחנו מאוד על תקומת ישראל, אבל לא ידענו בדיוק מה משמעה של מדינה יהודית. שמענו על קיום קיבוצים בישראל, ולא ידענו מה טיבם. עוד ב־1947 רצה בעלי, שהיה מיוצאי פולין, לעזוב את רוסיה אבל לא נסתייע הדבר בידינו.

בעלי עבד בבית־חרושת לראדיו ואלקטרוניקה. ב־1952 התחילו בבית־החרושת לייצר חמרים סודיים ביותר ופיטרו את כל המהנדסים והפועלים היהודים. בעלי עבר לעבוד בבית־מלאכה קטן לתיקוני ראדיו. נולדה לנו עוד בת, וגרנו בצריף בחדר אחד של 16 מ״ר, כי קשה מאוד היה להשיג דירה בעיר.

לאחר מכן הוקם בית־חרושת חדש לאלקטרוניקה ובעלי עבד בו כקונסטרוקטור, וכן עבד באקדימיה, בפאקולטה לפיסיקה־מתימטיקה. גם קיבלנו דירה טובה, שלושה חדרים. לימים האשימו את בעלי וכן את המהנדס הראשי, אף הוא יהודי, בפגמים בתוצרת. בעלי הובא לנקו״ד, נדרש להעיד נגד המנהל. בעלי סירב, טען שהוא שקוע בעבודה בלבד, ולא עוד. היה זה בשנת 1959, שנה שבה עמד להסתיים מועד תוקפו של חוק הרֶפטריאציה, שאיפשר ליוצאי־פולין לחזור לפולין. הגשנו בקשה לחזור לפולין. כעבור חודש וחצי הודיעונו טלפונית לבוא ולקבל את כל האישורים לנסיעה לפולניה. היה זה נס שלא ייאמן...

כשהגענו לפולניה, קיבל בעלי עבודה בבית־חרושת. זה היקשה עליו אחר־כך את היציאה מפולין. אני התעקשתי לא להישאר בפולניה כי אם לנסוע לישראל. ויזה לישראל קיבלתי בקונסוליה ללא קושי. יצאתי עם הילדים מפולניה ברגע האחרון. והגענו לישראל בשנת 1960.

עבדתי כרופאת־ילדים בנתניה ובצפת. בעלי הגיע ארצה שנה וחָדשיים אחרַי. ואז קיבלתי מקום עבודה קבוע בכפר־סבא וכן הייתי רופאת ילדי הקיבוצים: רמת־הכובש וניר־אליהו. מקץ שנים אחדות עלה בי הרצון לנסוע לביקור ברוסיה. היו לי שם אמא, אחות, גיס וקרובי־משפחה וקיויתי לסייע להם להגיע לישראל. בשנת 1963 החלו אנשים מהארץ לבקר קרוביהם ברוסיה בקבוצות מאורגנות. אני נסעתי לבד, בלי בעלי, ובלא להיספח לשום קבוצה. תיכננתי לבקר 10 ימים במינסק, יומַיים במוסקבה ושנים־עשר יום בסוצ׳י, בקרים, ששם היו לי קרובי־משפחה. הייתי מאוכזבת, חשתי כי מסביב מפעפעת שנאת־ישראל, ואילו במינסק היתה כל אבן יקרה לי, אבל הכל היה זר כל־כך. רציתי לבקר בבית־החולים שבו עבדתי לפני שנים. ואז נאמַר לי שלא אבקר שם, וככל שלא יֵדעו על שהותי בעיר, כן ייטב לי. אף על פי כן באו מהנדסים ממכירי בעלי, גויים ויהודים, להיפגש אתי בבתים פרטיים. בית אמא הָמה מבקרים. הופיעו אנשים שהתעניינו במתרחש בארץ. בכל מקום שנודע כי אני מישראל, היו העינים שופעות שמחה. כשעברתי ברחוב פגשתי עובדת־מעבדה יהודיה, שהכירה אותי, היא התעלפה ממש ושאלה: ״אַת היא זו או שזה חלום?״ באו רופאים לבית אמא והתעניינו בישראל. שוחחנו על בעיות קיום ופרנסה ואורח־חיים, אך לא על עניינים פוליטיים. חששו שמא הטמינו מיקרופונים בדירה.

נסעתי לסוצ׳י ואז נתפרסמו עלי דברי לעז בעתונות: אני, שגמרתי אוניברסיטה ברוסיה והייתי רופאה טובה, וחניכת הקומסומול — נהפכתי במשך שלוש שנים בישראל לציונית, ובאתי לרוסיה כתועמלנית. ולא עוד אלא שאני גם ספסרית, מנסה למכור בגדים ברוסיה. אני עצמי לא ידעתי על המאמר הזה. אבל בעתונות בישראל התפרסמו קטעים ממאמר זה ובעלי היה שרוי בפחד. מי יודע מה יקרה לי שם ברוסיה. קיבלתי מברק שעלי לחזור מיד לישראל. עזבתי מיד את סוצ׳י, עליתי לאניה המטיילת בים השחור ומגיעה לאודיסה. משם לאחר יומיים, הפלגתי באניה לישראל. והגעתי בשלום לארץ.

לאחר מכן נודע לי כי כל המהנדסים שביקרו אותי במינסק — החזמנו לנקו״ד ונחקרו. המשכתי לעמוד בקשרים עם אמי, הייתי שולחת לה חבילות. לימים שלחתי הזמנות לאמא ולאחותי לבקר בארץ ובשנת 1966 הן הגיעו לארץ.

מָניה רודנסקי־פרידמן

התיאטרון היהודי במינסק

**שחקנית התיאטרון היהודי במינסק, מָניה רוּדָנסקי־פרידמן,
עלתה ארצה ב־1970. רואיינה על־ידי דוד כהן.**

נולדתי בפיוטרקוב בבילורוסיה. למינסק הגעתי בשנת 1924 מבית־ילדים ברוזיטקוב שעל־יד הומל, שם התחנכתי שנתיים. הגעתי למינסק יחד עם אחי, שהיה מורה, ונתקבלתי כתלמידה בכיתה הרביעית של בית־הספר היידי מס׳ 28. גמרתי את שבע הכיתות של בית־הספר בשנת 1927, ומאחר שלא היו ב. כיתות־המשך, עברתי לבית־ספר ששפת־ההוראה בו היתה רוסית, ורק שעה ביום לימדו שם ספרות יידיש. המורה למקצוע זה היה הודר. לאחר גמר הכיתה השמינית שם, למדתי בבית־ספר־ערב ביידיש לאנשים שהיו עובדים ביום. כך סיימתי 10 כיתות.

ניסיתי להתקבל למכון פדגוגי ביידיש, אבל לא הצלחתי, משום שהורי היו משוללי־זכויות, "לישֶנצי" בלע"ז. לאבי היתה חנות קטנה, פרנסה לא היתה לו ממנה, אך זכויותיו נשללו בגללה. לא עזרה גם המלצת אחי, שהיה מורה בבית־ספר ביידיש, מקצועו היה לשון יידיש וספרותה, והיו לו קשרים קשרים הדוקים עם מוסדות החינוך שבעיר.

באותם הימים התארגן התיאטרון היהודי במינסק בראשותו של משה ראפאלסקי. תחילה הוא אירגן סטודיה, ריכז בחורים ובחורות בגיל 16-17 ושלָחָם ללימודים במוסקבה. הלימודים שם נמשכו ארבע שנים, והמורים היו משחקני התיאטרון המוסקבאי. הכניסה לסטודיה היתה מותנית בעמידה בבחינות, והבוחן היה היהודי לייב ליטווינוב, במאי התיאטרון הממשלתי הבילורוסי. שם למדנו והופענו בעת ובעונה אחת.

עם שוב ראשוני הבוגרים מהסטודיה במוסקבה, פתחה הסטודיה בפעולתה במינסק. המורה שלנו היה לייב ליטווינוב. והופעותינו הראשונות היו בבימויו של משה ראפאלסקי. היתה לנו תזמורת גדולה, כ־20 איש, והיינו מעֵין תיאטרון נודד. היינו מופיעים בעיירות בילורוסיה, כגון איהומן, קוידאנוב, סטארובין. כל העיירות היו מלאות יהודים, והיינו נודדים ממקום למקום בעגלות וברכבות, לילה פה ולילה שם. לקחנו אתנו, כמובן, תפאורות להצגות, שהיו ניתנות להרכבה ולפירוק בקלות.

זכורתני איך נקלענו יום אחד, בשנת 1933, לעיירה זאָמבין כשביקר שם המשורר איזי כאריק, שבא לבקר את הוריו, תושבי העיירה.

ולא רק בעיירות היינו מופיעים. הופענו גם בערים: הומל, ויטאֶבסק, מוהילוב. הרֶפרטואר שלנו היה: "בוטבין", "הירש לאֶקאֶרט", "אל דאגה", מאת פרץ מארקיש, מיצירות י"ל פרץ ועוד. ראפאלסקי הציג גם את המחזה "טירונים", מאת ישראל אקסנפלד, שנושאו הקאנטוניסטים — ילדי יהודים עניים הנחטפים לצבא הצאר.

כן הצגנו עם ראפאלסקי את "בעלת האכסניה" ואת "משרתם של שני אדונים" של קארלו גולדוני, את "החרש" של דוד ברגלסון, את המערכון "החדר", פרי־עטו של משה ראפאלסקי, את "הכבול בפלוש" של י"ל פרץ, את "בויטרה" של משה קולבאק.

בשנת 1937 צורפתי כשחקנית מן המנין לתיאטרון הממשלתי במינסק, ופסקו נדודי. היתה זו שנת הטרור ומאסרי הטרוצקיסטים. נאסרו משה קולבאק, איזי כאריק, משה ראפאלסקי ועוד. שחקן מהתיאטרון שלנו נאסר על שום... שבשנת 1923 הגיע אלינו מפולין.

כשהיינו בשנת 1937 בהומל, עמדנו להציג את "בריטרה" של משה קולבאק. לפתע נתקבל מברק מ"הועד לאמנות" להוריד את ההצגה. הבינונו כי המחבר נאסר, ומחזהו כבר פסול להצגה.

ראפאלסקי חינך דור של במאים בעלי מעוף שיצאו להם מוניטין ברחבי ברית־המועצות, כגון ברוך נורד, לייב ליטווינוב, ויקטור גולובצ׳ינר. ברוך נוֹרד, שבא במקום משה ראפאלסקי לאחר שנאסר, עבר לימים ממינסק למוסקבה והיה שם מנהל "התיאטרון הקטן". הבמאי לייב ליטווינוב היה לאחר־מכן מנהל התיאטרון הבאֶלורוסי במינסק. ויקטור גולובצ׳ינר היה לאחר מכן המנהל האמנותי של התיאטרון הרוסי בווילנה.

התקיימנו על משכורת מאת הממשלה. מידת התפוצה של הכרטיסים לא הטרידה אותנו. המשכורות היו לפי דירוג. כשנתקבלתי לתיאטרון היתה משכורתי מאה ושמונים רובל לחודש. לא חיינו בבית משותף, אלא כל אחד בדירתו. חיינו בצמצום כשאר האוכלוסיה, אף שרמת־חיינו היתה גבוהה במקצת מזו של עובדים אחרים.

כל מחזה מוצג חייב היה לעבור צנזורה. לאחר מאסרו של ראפאלסקי התחלנו להציג מחזות שנכתבו בנוסח הסוציאליזם הריאליסטי: "פאבל גראֶקוב", "השאלה הרוסית" מאת ק. סימונוב, ושאר מחזות המפארים את החיים במדינה הסוציאליסטית הרוסית. אך האנשים חדלו כמעט לבקר בתיאטרון שלנו. בעוד שבהצגות שקדמו לכך היו לנו מאות מבקרים, הן כשהצגנו בבנין התיאטרון הבילורוסי, והן כאשר הגענו לבנין משלנו, הוא בית ה"כור־שול" לשעבר, שהכיל כ־750 מקומות ישיבה — הנה עתה הצגנו לפני אולמות ריקים כמעט.

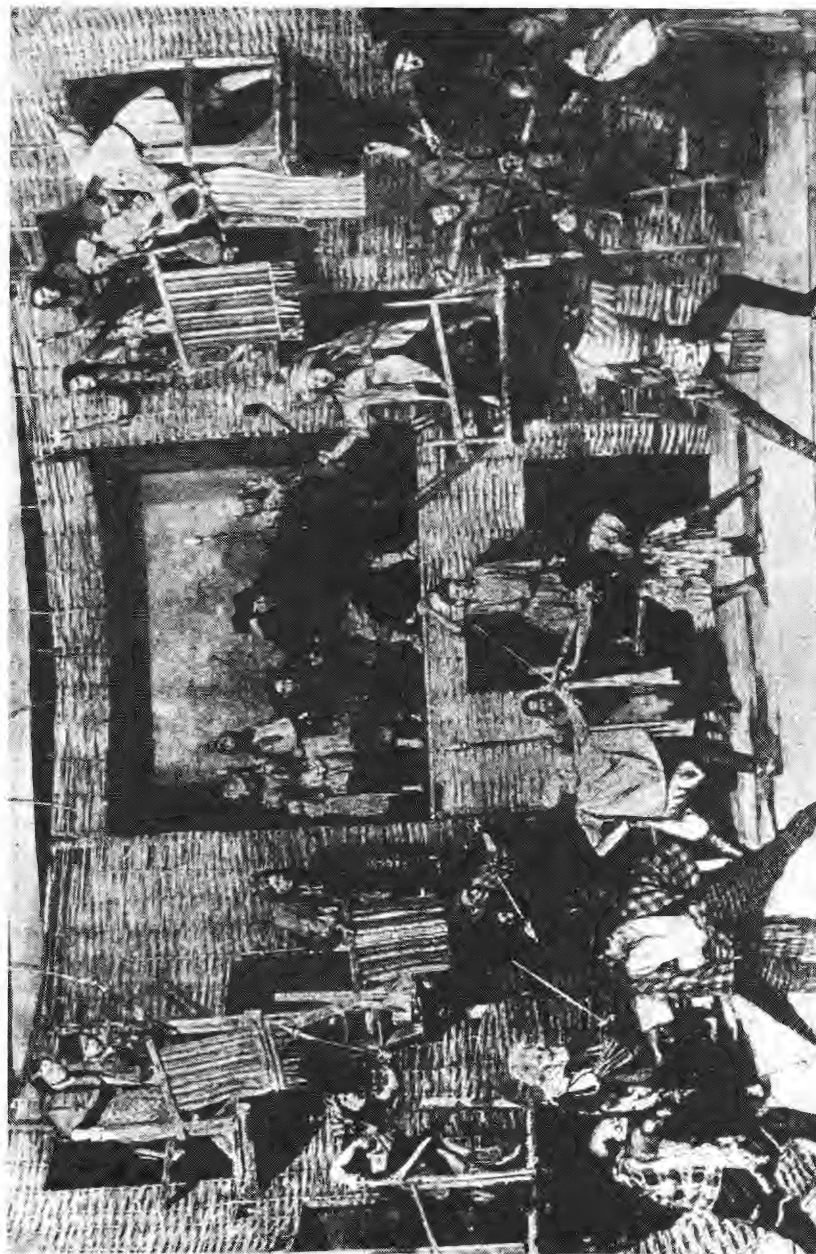
מפנה לטובה חל בשנת 1939. התחלנו להציג את מחזות גולדפאדן, בעיבוד מודרני, מעשה־ידיו של המשורר שמואל האלקין. את "שולמית" הצגנו 26 יום ברציפות, שתי הצגות בכל יום. היה צורך להעמיד משמר שוטרים־רוכבים על־יד התיאטרון, כל־כך גדול היה התור והביקוש לכרטיסים. הקהל היהודי יצא מכליו מרוב התלהבות. המלחין לייב פוּלבֶר, שהיה המנהל המוסיקלי והמנצח של התיאטרון היידי במוסקבה, תיזמר את המוסיקה. כן הצגנו את "בר־כוכבא" של גולדפאדן, ושוב בעיבודו של האלקין ובתיזמורו של פולבר. איזו שפה שופעת פיוט ורעננות העניק האלקין למחזות אלה!

במאי הצגות גולדפאדן המעובדות היה ויקטור גולובצ׳ינר. הצגנו את "שני קוני־למל" לגולדפאדן בעיבודו של איזיק פלאטנר, פייטן ממינסק, וכן את "הכלה הסוררת".

ויקטור גולובצ׳ינר, המנהל האמנותי של התיאטרון שלנו, הציג גם מחזות קלאסיים, כגון "פיגמליון" של ברנארד שאו, ו"המטבע המזויף" של מאכסים גורקי. היינו, אגב, התיאטרון היחידי בכל רחבי רוסיה שהציג מחזה זה של גורקי. כן הצגנו את "חסיה היתומה".

בשנת 1936 הצגנו מחזה של איסאק באבל בבימויו של ברוך נורד, הצגה שמשום־מה לא מצאה חן בעיני הקהל. לאחר מכן הצגנו את "החייט המכושף", פרי עטו של לייב ליטווינוב. את התפקיד הראשי שיחק במחזה שחקן גאוני ממינסק, אברהם גרבל. במחזות אחרים, ב"בר־כוכבא" וב"שולמית", שיחק גרבל תפקיד אפיזודי קטן. בהצגת "מאתיים אלף" לשלום עליכם שיחק את התפקיד הראשי משה סוקול, ואילו גרבל שיחק את תפקיד השדכן, אבל הוא היה גדול בכל תפקיד.

לאחר פירוק התיאטרון שלנו, בשנת 1949, שיחק גרבל שנה בתיאטרון הממשלתי הבאֶלורוסי, ולאחר מכן פרש לגימלאות. נפטר בגיל 62 מהתקפת־לב. גם סוקול יצא לגימלאות, משה סוקול, אברהם טרֶפּל והשחקנית יהודית אהרונצ׳יק היו כולם שחקנים ברוכי־כשרון. יהודית אהרונצ׳יק שיחקה את תפקיד לאורנסיה ב"מעין הכבשים" ללופה

מעמד מהצגת "מַעְיַן הכבשים" מאת לופה דה־וֶגָה. המחזה, בבימויו של מ. רפאלסקי, הוצג בתיאטרון היהודי במינסק.

דה־וֶגה. היא ילידת מינסק, מבנות דלת־העם. בסטודיה במוסקבה רצו, בשעתו, לסלקה, בטענה של חוסר כשרון, אך לאחר מכן הילל אותה הבמאי סוכנובסקי בפני משה ראפאלסקי ואמר כהאי לישנא: "יהודית היא היהלום של התיאטרון שלי". יהודית הפסיקה לשחק בשנת 1949, שנת חיסול התיאטרון היידי. ומאז היא מתקיימת על פנסיה צנועה. גם בעלה, מוהין, היה שחקן, נפטר בשנת 1967. השחקנים: יהודית אהרונצ׳יק, אברהם גרֶבל, משה סוקול ומוהין קיבלו אותות הצטיינות, כשחקנים בילורוסיים, בזמן הפסטיבל במוסקבה בשנת 1940, סמוך למלחמת־העולם השניה.

לאחר כיבוש בילורוסיה המערבית, בשנת 1939, בידי הסוביטים, ניתוספו כוחות חדשים לתיאטרון שלנו: יוליה פלאום ובעלה שטיין, רוגוב, רודנסקי וברטה קפלן. החשוב שבהם היה שטיין, שחקן ובמאי. הוא ביים כמה הצגות אצלנו, אך לשחק לא הספיק. התכוננו להצגת המחזה "אוריאל אקוסטה" מאת קארל גוצ׳קוב, ושטיין עמד לשחק את אוריאל. לבסוף לא העלו את המחזה.

קיבלנו בזרועות פתוחות את השחקנים שהגיעו אלינו מפולין. איך הגיעו? חלקם הבריחו את הגבול, וחלקם — הגיעו עם נשותיהם, שהיו פועלות בית־החרושת לראדיו בווילנה, שהועבר למינסק על כל עובדיו. בוא השחקנים מפולין לא שינה את כיוון התיאטרון. ראוי לציין, כי דוקא בשנת 1939, כשחוסלו כבר כל בתי־הספר בלשון יידיש, והעתון "עמעס" נסגר, דוקא אז הותווה קו לאומי יותר בתיאטרון היידי בבילורוסיה.

היהודים במינסק דוברים יידיש. אבל גם הנוער, שאינו דובר יידיש, היה מבקר בתיאטרון שלנו, כשם שהיו מבקרים בו גויים רוסיים מבטן־ומלידה.

מבין הסופרים הכרתי יפה את המשוררים איזי כאריק, וזליג אכסלרוד, ואת המבקר הספרותי הבילורוסי גריגורי באֶריוזקין. גריגורי היה חברם של המשורר זליג אכסלרוד והמספר אליה קאהאן. כולם נאסרו.

באֶריוזקין, כשאסרוהו, בשנת 1941, היה תלמיד האוניברסיטה בשנה השלישית. כשפרצה המלחמה ביוני 1941, לפני כיבוש העיר, פתחו הרוסים את שערי בית־הסוהר. הפליליים שוחררו ואת הפוליטיים הרגו ביריות. אקסלרוד, שהיסס לעבור לקבוצת הפליליים, מחשש שמא יכירוהו, נורה למוות. באֶריוזקין ואליה קאהאן ברחו יחד עם הפליליים, התגייסו לצבא ושימשו שם ככתבים צבאיים. אליה קאהאן פירסם כתבות ב"אייניקייט" בימי המלחמה. קאהאן, שבשעתו השתדך אלי, נהרג במלחמה.

בחזית פגשו באֶריוזקין וקאהאן את זיאמה טֶלֶסין, סרן בצבא, בעלה של המשוררת רחל בוימוול. טֶלֶסין יעץ לקאהאן לעבור ליחידתו, ואז ירבו סיכוייו להישאר בחיים. קאהאן לא רצה לחמוק מיחידתו, אף שבערבוביה ששררה אז בחזית, לא היה זה דבר יוצא־דופן, ונפל במלחמה.

אחיו, זלמן קאהאן, חי בלנינגראד. בזמן המלחמה, כששהינו בנובוסיבירסק, היה המנהל הספרותי של התיאטרון שלנו. הוא ממשתתפי הירחון "סאָוועטיש היימלאנד".

באֶריוזקין יצא בשלום מהמלחמה, אבל מיד עם סיום המלחמה, בשנת 1945, נקרא לחוקר שחקרוֹ בשעתו, והלה המשיך בחקירה, במקום שהפסיק, כאילו לא אירע דבר. הוא נידון לשמונה שנים. ארקאדי קוּלישוב, פייטן באֶלורוסי, חברו של באֶריוזקין ללימודים באוניברסיטה, פנה בעניינו למשורר קונסטאנטין סימונוב. סימונוב הבטיח לטפל בדבר. אך רק מקץ שבע שנים, סמוך למותו של סטאלין, שוחרר באֶריוזקין ואף נתקבל כחבר לאגודת הסופרים. הוא נחשב לאחד מחשובי המבקרים בספרות הבאֶלורוסית.

כשפרצה המלחמה, היה התיאטרון שלנו בוויטֶאבסק. יצאנו, כבכל שנה בחודשי הקיץ, להופעות בפרובינציה, בהיעדרנו, הציג במינסק התיאטרון האמנותי המוסקבאי. משפרצה המלחמה, ברחו אנשי התיאטרון ליערות. לאחר מכן באו ביָזמת הקומיסאריון לאמנות מכוניות מיוחדות, אספו אותם והעבירום למוסקבה. וכי קלה בעיניך, להעמיד בסכנה את התיאטרון האמנותי הייצוגי של ברית־המועצות? הרי אנשי הקומיסאריון לאמנות היו מתחייבים בנפשם.

היינו בוויטֶאבסק, סמוכים ובטוחים כי לוויטֶאבסק לא יגיעו הגרמנים. אבל למחרת פרוץ המלחמה הופצצה העיר. העמידו לרשותנו קרון ברכבת־משא ונסענו. למינסק לא יכולנו לחזור, העיר בערה. נדדנו בדרכים והגענו למחוז גורקי, לעיירה שחוניה. בעיירה זו שהינו שבועיים. הצגנו בפני תושבי העיר, ברוסית. כל שחקן הופיע בקטע משלו.

אני ואשתו של ויקטור גולובצ׳ינר נסענו למוסקבה, ששם הופיע אז התיאטרון הבילורוסי. בעלי היה שחקן התיאטרון הבילורוסי, גולובצ׳ינר היה הבמאי, ואף אשת המנהל של התיאטרון היתה שחקנית בתיאטרון שלנו.

התיאטרון היידי שלנו קיבל הוראה מהקומיסאריון לאמנות להתפרק. לא נשמענו להוראה זו ונדדנו כקולקטיב עד שהגענו יחד עם פליטים רבים אחרים לנובוסיבירסק שבסיביר.

נובוסיבירסק היתה בזמן המלחמה מרכז יהודי, ולשם גורשו בזמן המלחמה המוני פליטים מכל רחבי רוסיה, ובהם גם מועטים מיוצאי מינסק. לא רבים הספיקו לברוח ממינסק. העיר הופצצה ובערה, והדרכים נחסמו מיד על־ידי הצבא הגרמני המתקדם במהירות, גיסתי, אחות בבית־חולים, הועברה לרוסיה עם בית־החולים. אחי הרופא גויס לצבא עם פרוץ המלחמה, ואילו אחותי, שהיתה במינסק, ניסתה לברוח, הגיעה עד לבוריסוב ונאלצה לחזור מחמת גייסות הגרמנים שהקדימוה. היא נשארה בחיים עם ילדה. היא התחבאה בבור לאחר חיסול הגיטו, עם 26 יהודים, שלושה־עשר מהם מתו, ושלושה־עשר מהם נשארו בחיים, והיא וילדה בכללם. היא סיפרה לי, כי בגיטו מינסק חוסלו 150.000 יהודים. תשעה חודשים התחבאו בבור, והיו כה מלוכלכים, עד שבזמן השחרור ניגש אליהם שר־גדוד רוסי ושאל את אחותי, בהצביעו על בנה הקטן: האם זהו אביך? הילד מגוּדל בשיער היה, ומדולדל, ונראה כזקן ממש.

בנובוסיבירסק נסתייענו בעזרת מכּרים רמי־מעלה, והם העמידו לרשותנו את אולם התיאטרון לילדים במקום. גם גולובצ׳ינר הגיע אלינו, והתחלנו להקים את התיאטרון מחדש. כן העמיד הועד המחוזי של המפלגה אמצעים כספיים לרשותנו והתחלנו בהצגות. המוני יהודים, מקרב הפליטים הרבים שנתרכזו בעיר, אבל גם רוסים, ביקרו בתיאטרון שלנו. חידשנו את כל הרפרטואר שלנו: ״שולמית״, ״בר־כוכבא״, ״המכשפה״, ״שני קוני־למל״, ״חסיה היתומה״. קוז׳ין, במאי התיאטרון הרוסי בלנינגראד על־שם פושקין, שהיה אז בנובוסיבירסק, ביים אצלנו את מחזהו של אלכסנדר אוסטרובסקי, ״הנאשם ללא עוון״. הוא לא ידע יידיש ונסתייע בעזרת מתורגמן. כן הצגנו את ״פיגמליון״ ו״הנקמה״.

היתה זו תקופת־פריחה לתיאטרון שלנו. קהל רב נהר לתיאטרון. סימונוב ביקר בתיאטרון שלנו וכן השחקנית המהוללת של התיטארון הרוסי קורצ׳אגינה־אלכסנדרובסקאיה. הופעותינו עודדו את הרוחות. התנהלה פעילות תרבותית ענפה. גולובצ׳ינר היה נותן שיעורים לשחקנים, ולשיעוריו היו נוהרים גם שחקנים רוסיים. התנאים החומריים היו אמנם חמורים, קיבלנו משכורת וכרטיסי־מזון, אבל מה יכולנו בזמן המלחמה להשיג בכרטיסים? גם עצים להסקה חסרו. קור־כלבים שרר בתיאטרון. כששיחקתי את תפקיד מירלה

ב"המכשפה", היה עלי להופיע רק בגרביים לרגלַי, כאשר האם החורגת מגרשת את מירלה לשוק. הייתי יורדת מהבמה ורגלי נפוחות מקור. הבמה היתה קפואה כולה, אבל רוחנו היתה איתנה ומרוממה. בחוץ היו ארבעים מעלות קור ובתיאטרון — 14 מעלות. אבל התיאטרון היה תמיד מלא, וזה עודד אותנו.

שהינו בנובוסיבירסק 5 שנים ובשנת 1946 חזרנו למינסק. המלחמה נגמרה, הפליטים היהודים חזרו למקומותיהם ומה תכלית עוד לשהותי בנובוסיבירסק הרוסית? כיוָן שהאולם שלנו במינסק נהרס בהפצצות בזמן המלחמה, הפריש לנו התיאטרון הבילורוסי את אולמו לשלושה ימים בשבוע, ויתר הימים הצגנו במועדונים שונים. היינו תחילה כארבעים איש, התזמורת נשארה בחלקה בנובוסיבירסק. החלו להקים מחדש את הבנין שלנו, את ה"כור־שול" לשעבר. אך יחד עם זאת פשטו שמועות כי הבנין לא יועמד לרשותנו, אלא לרשות התיאטרון הרוסי. התיאטרון החל לגסוס, צמצום אחרי צמצום, עד שהגענו ללהקה בת 12 איש בלבד: חמש נשים ושבעה גברים.

במארס 1949 קיבלנו הודעה מהמיניסטריון לאמנות: מכיוָן שהתיאטרון איננו רווחי, אין לקיימו עוד ועליו להתפרק. באו אנשי התיאטרון הרוסי ולקחו את כל התפאורות שלנו, בכול־מכול־כול, וסוף לאגדת התיאטרון היידי במינסק.

השחקנים שלנו נשארו במינסק, חלקם יצאו לגימלאות, חלקם הסתדרו במקצועות אחרים. היה זה טראגי מאוד. עמל־שָנים ירד לטמיון. כל חפץ שנלקח על־ידי התיאטרון הרוסי היה כקטיעת אבר מן החי. האשה הממונה על המלתחה אמרה לי: הנה כאן זוג נעלים לבנות גבוהות, שבהן הופעת פעמים רבות, קחי אותן לך למזכרת בטרם יחרימון.

עברתי עם בעלי לווילנה. הוא עבד כמנהל אדמיניסטרטיבי של הפילהרמוניה, וכן עמד בראש חוג דראמתי רוסי על־יד מועדון המשטרה. בשנת 1957 עברנו לפולין, בזכות בעלי שהיה אזרח פולני עד 1939. עבדנו בתיאטרון של אידה קאמינסקה 12 שנים עד לעלייתנו בשנת 1970 לארץ־ישראל.

קבוצת שחקנים של התיאטרון היהודי המינסקאי
מימין לשמאל, למעלה: סונקין, סוקול, מואין, טרֶפֶּל, רוּדֶנסקי
למטה: פרידמן, גורביץ, אַרוֹצקר, ארונציק

מארק ז׳יטניצקי

הסיפור על בתי

המחבר, מארק ז׳יטניצקי, נולד במוהילוב בשנת 1903, למד גראפיקה באקדמיה לאומנויות יפות במוסקבה, פעל כגרפיקאי בהוצאת־ספרים במינסק. נאסר ב־1936 ונשלח למחנה־עבודה עד 1946. נאסר שנית ב־1949 וזכה בריהאביליטציה ב־1955. מאז ועד עלייתו ארצה ב־1971, ישב במינסק ועסק באמנותו. הירבה לצייר על נושא השואה. תערוכות מיצירותיו הוצגו בהצלחה בברית־המועצות וכן בארץ.
סיפורו, שנכתב רוסית, תורגם מכתב־יד בידי מרדכי ברגר.

עומד אני ליד החלון של בית־הנתיבות המינסקאי. מבעד לזכוכית החלון המאובקת מתגלים לעיני שני גברים שמתקדמים אט־אט. הקשיש יותר הוא בן 56, בעל קומה בינונית. זהו המשורר הבילורוסי פֶּטרוס גלֶבקו. כעת הוא אביה החדש של בתי לאַריסה. השני, צעיר גבוה ונאה, הוא איגור דֶמצֶ׳נקו, בעלה של בתי.
ברגע הישמע ברמקול ההודעה המבשרת על בוא הרכבת מבריסק, חפזו שני הגברים לקראתה. מהקרון יצאה אשה צעירה ויפה. אני רואה איך בתי נופלת לזרועותיו של גלֶבקו. לאחר מכן היא מתחבקת עם בעלה. הגברים מובילים את לאריסה ועוברים על פנַי, כאילו הייתי חפץ דומם. אני הולך אחריהם. הם נכנסים למכונית שמחכה להם ליד בית־הנתיבות, והמכונית נעלמת. אני נאנח בכבדות... בו ברגע נוגע מאן דהוא במעילי וקורא לי בשמי. זהו ידידי מימי הילדות בּוריס. זה עידן ועידנים שלא התראינו. אנו מתחבקים ואני שם לב לכך ששרוּולו של ידידי ריק. הוא מחייך: ״זהו הזכרון שהותירה לי המלחמה״... אני מזמינו לביתי. והנה אנו יושבים בדירתי. בוריס מגולל לפנַי את קורות חייו. עתה הגיע תורי לספר לו את סיפורי־אני.

בשנת 1932 סיימתי חוק־לימודי במכון המוסקבאי לאמנות. נתגשם חלומי ונעשיתי צייר. חזרתי למינסק והועמדתי בראש המדור לאיור אמנותי שליד הוצאת־הספרים הבילורוסית הממלכתית. איירתי וציירתי ספרים בילורוסיים, רוסיים ויהודיים ושקעתי ראשי ורוּבי בחיי אמנות. השתתפתי בכמה תערוכות רפובליקניות לאמנות. תנאי חיי החמריים היו טובים. הייתי בן כ״ח כאשר התוודעתי במסיבת־חברים אל בחורה יהודיה בת י״ח בשם נינָה, או כפי שקראו לה בבית, נחמה. זה עתה סיימה בית־ספר תיכון. הבחורה מצאה חן בעיני. ערב אחד, לאחר שבילינו יחד בנשפיה, יצאנו בחצות החוצה. מעל לבתים הקטנים של ״השוק התחתון״ תלוי ירח עגול. הרחובות שוממים. אני מחבק את גיזרתה הדקה ואנו מנהלים שיחה רצינית. ״נינוּצ׳קה, אומר אני, למה נסתפק בנשיקות־ארעי בחשאי? הבה ניגש מחר לזאג״ס, נרשום את נישואינו כדין ונתחיל לבנות את הקן המשפחתי שלנו״. — ״אני מסכימה״, לוחשת נינה, אך אמא מחמירה, ובענין כה רציני כמו נישואין עלי להתיעץ אתה. אשר לאבא, הרי הוא מקבל תמיד את דעתה של אמא״.
והנה אנו יושבים על ספסל בשדרה הסמוכה לתיאטרון העירוני. האם של נינה, אשה גבוהה ויפה, יושבת בינינו. ״הכל נראה שפיר, אומרת האם, אין לי דבר נגד נישואיכם. אך יֶשנו גורם מעכב״. — ״מהו?״ שאלתי בהתרגשות. — ״הלא אתה הנך חבר־המפלגה, בעוד

שאנו הננו משוללי־זכויות״... עתה פרצתי אני בצחוק: וממש צעקתי: ״מה בכך?! הלא אין הילדים אחראיים להוריהם, ושעה שנתכונן המשטר הסוביטי היתה נינה בת שנתיים״...
כעבור ימים אחדים, לאחר שרשמנו את נישואינו, הֵסבתי עם נינה בעיירתה, ליד שולחן חגיגי, ערוך במאכלים מכל טוב וביינות. בני משפחתה המסועפת, ידידים וחברים רבים היו מסובים ליד השולחן. כולם ליוו אותנו לבית־הנתיבות בחזרנו למינסק, והעניקו לנו שפע מתנות. במינסק שכרנו חדרון קטן. הזמן חלף מהר בעבודה ובנעימים. בסוף ינואר 1934 הבאתי את נינה לבית־היולדות ולמחרת בבוקר נודע לי שנעשיתי אב לילדה. קראנו לה לאַריסָה, על שמה של הסופרת הנודעת ורבת־הפעלים לאריסה רייסנר. באותה עת ניהל את המדור לאמנויות של מיניסטריון התרבות הסופר האידי והמבקר חַצקל דוניאֶץ. הוא הוציא בשבילי רשיון לקבלת דירה בבית הציירים בשכונת גרושבסקי. אולם דירה זו נתפשה בשרירות על־ידי הפַסל קארפֶנקו. בסמוך לה עמדה דירה ריקה ובה השתכנו. בהיודע הדבר לדוניאץ, הוא נזף בי חריפות. לימים בשנת־האימים 1937, נפגשתי עם דוניאֶץ במחנה־העצורים של אוכטָה. זו היתה לי הזדמנות לקנטר אותו: שמא נמשיך בויכוח בענין הדירה שהוענקה לי מטעם הרשות? שנינו לעגנו לעצמנו במנוד־ראש...

הזמנים בארץ הסוביטים קשים היו. אזורים שלמים רעבו. לחם ומצרכי מזון אחרים ניתנו רק לפי כרטיסים. בתנו לאַרוצ׳קָה התפתחה ויפתה.
הטירור הסטאליני התחיל לתת את אותותיו. בשנת 1936 בא למינסק מַלֶנקוב, יד־ימינו של סטאלין. הוא בא להדריך את המפלגה בעריכת ה״טיהורים״. הגפא״ו עם יאֶז׳וב בראשה פותחת, במצוַת סטאלין, בחיסול ״היסודות האופוזיציוניים״ על־ידי כליאתם במחנות־ריכוז ואף על־ידי הוצאות להורג בירייה. הגיעה התקופה האיומה.
באחת מלילות ספטמבר 1936 נקשו על דלת דירתנו. נכנסו שנַים ואחד מהם, איש־גפא״ו, מציג לפנַי אישור למאסרי. הם פותחים בחיפוש ממושך. בודקים כל דף של ספר או של כתב־עת. בדפי כתב־העת הצרפתי ״איליוסטראסיון״ נתקל איש־גפא״ו, קונצֶבִיץ׳ — לעתיד השופט־החוקר שלי, בצילומו של הצאר ניקולאי השני. ״מי זה?״, שאל. — ״זהו הדוד שלי!״, באה תשובתי. למראה כרך של ״תולדות עם עולם״ לדובנוב, הוא שואל אותי בארסיות: ״הנך מתענין בבעיות לאומיות?״. הוא שם הצידה את הספרון של המשורר הבילורוסי טישקָה הארטני ״ליריקה״. הארטני כבר היה אסור אז. בהיתקלו בספר ביידיש, מצביע האיש על צילום: ״מי זה״?. אני משיב: ״בּרוכוב״. — ״שמעתי את שמו, הלא זהו אחד ממפקדי הציונים?״. נצטַויתי להתכונן לדרך. אני דוחף אל תוך שק צבאי מגבת וזוג לבנים, ניגש לעריסתה של לארוצ׳קה ומנשק את התינוקת. נינה נופלת על צוארי ובוכה. אני מנסה להרגיעה ולשכנעה כי אין זו אלא אי־הבנה. מושיבים אותי במכונית. נינה רצה אחריה עד שהמכונית נעלמת...
יורד אני במדרגות־האבן של הכלא המינסקאי, הסוהר מכניסני לתא האפל־למחצה. חשתי בריחות חמוצים שנדפו מהאנשים המצטופפים ומהעובש של המבנה העתיק. בתוך התא עמדו בצפיפות, סמוכות זו לזו ללא מעבר ביניהן, מיטות מכוסות בלוחות־עץ ועליהן השתרעו אנשים ערומים־למחצה. את האוירה הדחוסה הזאת בקעו נחירות, אנחות וחריקות־שיניים. איש לא שם לב לכניסתי.
עוד בעבר הקרוב, בשנות מלחמת־האזרחים, ישנתי על גבי קרשים בקסרקטין, על ספסלים ובבקתות של איכרים שבהן שרצו פשפשים, ולעתים אף על האדמה או בתוך ערימת שלג.

עתה דאב לבי על רעיתי הצעירה, על ילדתי החמודה, על אמי... רק על נטילת כרטיס־החבר של המפלגה ממני לא דאב לבי כלל... אדם בעל שערות שיבה, לא מגולח, בכותונת־לילה מלוכלכת, הוא האחראי לתא, הציע לי לתפוש את המיטה שבפינה. בשאט־נפש ישבתי על המזרון המעופש המנומר בכתמים חשודים. ליד הדלי לעשיית הצרכים הזדנב תור. האנשים אינם מגולחים, בגדיהם מקומטים. רבים ישבו כאן זה שישה חדשים ומעלה, והם חסרים לחם וטבק, כי השופט־החוקר אסר עליהם לקבל חבילות וראיונות עם קרובים. ביקשתי מהסוהר־המשגיח שיקנה על חשבוני לחם וטבק לאנשי התא, ותמורת זאת שיחרר אותי האחראי לתא משטיפת הרצפה.

הראיון הראשון: אני מחזיק את לארוצ׳קה ובנשקי אותה דוחף לשרוול מעילה פתק. נינה מביטה בנו ועיניה מלאות דמעה. הסוהר מודיע על סיום הראיון.

בלילה נקראתי לראשונה לחקירה. מוציאים אותי מבית־הסוהר ומושיבים במכונית. בכניסה לבית־הסוהר מצטופף המון רב של קרובי־האסירים שמצפים לראות את יקיריהם. גם נינה בכללם, היא מתייפחת ורצה אחרי המכונית.

ליד המכתבה יושב השופט־החוקר קונצביץ׳. הוא מצווה עלי לשבת על הכיסא שליד שולחנו. באותם הימים עדיין היו מציעים לנחקר לשבת ליד שולחנו של החוקר. אך במרוצת הזמן התחילו להושיבם במרחק־מה, מחשש פגיעה בחוקר. הוא אומר לי כי ידוע לו שהייתי חבר של קבוצה אנטי־מהפכנית שהתחפרה בהוצאת הספרים הבילורוסית. עם זאת מאמין הוא שהנני אדם סוביטי ישר, ולפיכך עלי לסייע בידו בחשיפת חברי לקבוצה זו ובזכות כך יוקל מצבי. הוא קורא בשמו של מנהל ההוצאה ושל עוד שישה מנהלי מדורות. אני תמיה: ״איך זה הפכו פתאום התאים הקומוניסטיים של המוסדות הסוביטיים לקבוצות אנטי־מהפכניות?״ ומסרב לחתום על הפרוטוקול. מחזירים אותי אל תאי. כעבור ארבעה ימים מובא אני שוב אל לשכתו של השופט־החוקר. שוב חוזרות אותן השאלות ואותה התביעה שאחתום על הפרוטוקול. קונצביץ׳ קם מכסאו ומתחיל לצעוק. אחרי־כן הוא משנה את תכסיסיו: ״הידוע לך כי אשתך ביקשה ממני לאשר לה ראיון אתך?״ — ״ומה החלטת?״ — שואל אנוכי. — ״הדבר תלוי בהתנהגותך. תחתום על הפרוטוקול, ואז אאשר את הראיון״. אני לוקח את הפרוטוקול וכותב: ״אני דוחה בהחלטיות את האשמת השקר שיוחסה לי״ וחותם. קונצביץ׳ קורע בכעס את הפרוטוקול.

נינה הצליחה בכל־זאת להשיג על־ידי פרקליט המדינה ראיון אתי. אנו יושבים סמוכים זה לזה בלשכתו של השופט־החוקר ובנוכחותו. אני מחזיק בידי את לארוצ׳קה, המלטפת בידה את ראשי. נינה בוכה. אומר אני לנינה כי אפסה כנראה התקוה שאצא בקרוב מהכלא. ״אני נשבע לך כי אין בי אשם. היי חזקה ברוחך, שמרי על עצמך ועל לארוצ׳קה״.

כעבור זמן־מה הודיעני קונצביץ׳ כי ייערך לי עימות פנים אל פנים. ואכן, לחדר הוכנס ז׳וּקוֹב, הממונה לשעבר על מדור הספרות של ההוצאה. ז׳וקוב, גבר גבוה וחסון, נראה לאחר השהיָה בתא־הבידוד מסכן ועלוב. קונצביץ׳ מושיבו מולי והלז מתחיל לפלוט דברי הבאי שאין להם שחר. השופט־החוקר מסמיק ואומר לי: ״העובדה היא, שהבעתָ ספקות בהצלחת המשטר הקולחוזי, ואלה הם, לדעתנו, הרהורי כפירה ועוֹינות לסוביטים״. הביזום הזה הוציאני מהכלים. תפשתי את המַספג מעל המכתבה ועמדתי להטיח אותו בשקרן הזה, בז׳וקוב. אולם קונצביץ׳ תפס בידי, פקד על ז׳וקוב לעזוב את החדר ופתח בצעקות שידביק לי סעיף אשמה של חוּליגניות. לא נותר לי אלא לומר לוֹ שהוא מנהל משחק בלתי־הוגן: ״אין לך חומר נגדי, ולפיכך הנך מוצץ את ׳העובדות׳ מן האצבע...״.

בדצמבר כינסו את כל שמונת החשודים בהשתייכות ל״קבוצה האנטי־מהפכנית״. הושיבו אותנו במכונית ״העורב השחור״ והביאונו לבנְיָנו של בית־הדין העליון. בדרך הראינו איש לרעהו את כתבי־האישום שנמסרו לנו. למרות מצבנו העגום לא יכולנו להתאפק בקוראנו את ההאשמות המגוחכות שהוטחו כלפינו. היחידי שישב בפינה ושתק היה ז׳וקוב. בצאתנו מהמכונית, הקיף אותנו המשמר. פתאום הופיעה נינה שלי. היא רצה אלי, חיבקה אותי ובלי שים לב לאנשי המשמר הלכה לצדי. גם נשיהם של שאר הנאשמים נהגו כמוה. המשפט הסוביטי נפתח. מעל למושבי השופטים מתנוססות תמונותיהם של לנין וסטאלין. בכיסו של כל אחד מהשופטים כרטיס־חבר של המפלגה... אכן, לא ארכו הימים ואותו גורל מר שפקד אותנו פקד גם אותם, ונשיא בית־הדין העליון, בֶּזּבּארד, הוגלה אף הוא. אך בינתיים הם ממלאים תפקיד של שופטי סטאלין ומאשרים כל דבר שמוצג בפניהם על־ידי השופט־החוקר. המשפט מתנהל במהירות, ללא שמיעת עדים, והופך למשפחה. אותי, את מנהל־ההוצאה ואת ז׳וקוב דנו לעשר שנות מחנה ולשלילת זכויות, את השאר לשבע ולחמש שנים.
בתום המשפט הוחזרנו אל בית־הסוהר ואת כולנו שיכנו באותו התא. פתאום התחיל ז׳וקוב לדפוק בדלת התא. הוא ביקש מהסוהר נייר ועפרון, וכשקיבלם התיישב והתחיל לכתוב במהירות. התגנבתי מאחוריו. הוא כתב לפרקליט המדינה שהודעותיו הנוגדות את האמת נסחטו ממנו על־ידי השופט־החוקר קונצביץ׳ ולפיכך שטוחה בקשתו לבדוק מחדש את כל המשפט. בהיותי אחוז שנאה לז׳וקוב, הפלאתי בו מכותי. בקושי הפרידו בינינו.
למחרת בבוקר גילחו לנו למשעי את הראש והעלו אותנו למכוניות, כדי להסיענו לבית־הנתיבות. הנשים שלנו כבר חיכו לנו ורצו לקראתנו. אולם אנשי המשמר לא איפשרו להן להתקרב, ורק מרחוק שמענו את צעקותיהן. הושבנו בצוותא ב״קרון סטוֹליפּיני״ שהוביל אותנו אל הצפון.
נינה חזרה שבורה הביתה. מסביבה ישבו בני המשפחה עצובים ומיואשים, כאילו חזרו זה עתה מבית־הקברות, מלוויית אדם קרוב. צריך היה להתחיל בחיים חדשים בלעדי. את לארוצ׳קה רשמו בגן־הילדים ונינה קיבלה עבודה בהנהלת־החשבונות במפעל. כך נמשכו הימים האפורים. המכתבים היוו את החוט היחיד שקישר בינינו. היא היתה מכינה חבילות ושולחת לי אותן למחנה. כך חלפו שלוש שנים.

מיד עם הגיענו לאוּכטָה, — מרכז המחנה של אוּכטה־פּיצ׳וֹרָה, — שיחק לי המזל. בתיאטרון היו זקוקים לצייר, וסופחתי שם כעוזר לצייר המחונן ניקולאי איואנוביץ׳ מיכאילוֹב שניהל את האולפן האמנותי שליד לשכת הבניָה של המחנה. ביצעתי עבודות שונות בתחומי הציור והפיסול. בהיותי עובד נדרש, ניתנה לי זכות מעבר חָפשי במחנה. התקבלתי אצל ראש המנגנון של המחנה וביקשתי ראיון עם נינה. ואכן, קיבלתי רשיון לראיון לשלושה ימים בלבד...
באחד מימי ספטמבר 1939 שמתי פעמי אל הבית המיוחד המשמש לפגישות האסירים עם קרוביהם. והנה רואה אני את נינה ולידה לארוצ׳קה במבוא הבית. לארוצ׳קה רצה אלי בזרועות פשוטות: ״אבא׳לה, מדוע אינך חוזר אלינו?״. כולנו פונים אל הבית שבו הוקצב לנו חדר. נינה מוציאה מהמזודה מפה ועורכת את השולחן, מדליקה שני נרות ושמה על השולחן את דברי האוכל שהביאה עמה. בחדר שרויה אווירה חגיגית. אני מוציא את המתנות הצנועות שהכינותי במו ידי, את המרבד הקטן שעליו מצוירות חיות שונות, את האלבום עם ציוּרַי וכן את שיא המתנות מאת ידידי הציירים — קופסת עפרונות צבעוניים.

היה כה נעים לשבת יחד... והנה מגיע הקץ לשלושת ימי הראיון. אנו חוצים את אוכטה לכל רוחבה כדי להגיע למינהלת המחנה ולבקש את הארכת ראיוננו. מפקד המחנה קם ממקומו, ליטף את ראשה של לארוצ׳קה ושאל אותה: ״יש לך חשק להיות עוד עם אבא?״. לארוצ׳קה נצמדת אלי ואומרת: ״אני רוצה תמיד להיות עם אבא״. — ״נו, יהא כן, אומר המפקד, היום יום ד׳, תשהו, אפוא, עד ליום ב׳, ותודו על כך לילדונת החמודה שלכם״.

כך חלפו, מאז פגישתי עם נינה, שמונה־עשר חודשים. ביוני 1941 בא בריצה לתיאטרון שבו הכינותי תפאורות הנגר של התיאטרון ופרץ בצעקה: ״מלחמה! הגרמנים מפציצים ערים סוביטיות, וגם את מינסק שלך״. נחרדתי כולי. מה מתרחש אצל הקרובים, מה עם נינה, עם לארוצ׳קה?

ביום 21 ביוני הפציצו ההיטלראים את מינסק. נינה נמצאה במקום־עבודתה, ולארוצ׳קה בגן־הילדים. מינסק כבר היתה אחוזת להבות שעה שלבית־החרושת שבו עבדה נינה התקרבה משאית. ליד ההגה ישב יצחק, בעל אחותה של נינה, מוסיה. אמא של נינה ואחותה של נינה, בתיה, רצו לקראתה והתחננו בפניה שתיקח את לארוצ׳קה מגן־הילדים ויצאו ממינסק עד תום ההפצצות. אך נינה סירבה, טענה כי בקופת המפעל שבפיקוחה הצטבר סכום גדול ואין היא רשאית להפקירו. המכונית נסעה, איפוא, בלעדיה. נינה הגיעה בקושי לגן־הילדים ולקחה את לארוצ׳קה, אך כבר לא יכלה להגיע לביתה, כי הבנין הסמוך של בית־הספר הצבאי היה אחוז אש. בדי עמל הצליחה להגיע לדירה שנטשה אמה ברחוב אנגלס. הגרמנים נכנסו למינסק ונפתחה התקופה הזוועתית של הכיבוש הפאשיסטי. לאחר פרסום מודעות וצווים שנועדו להשפיל את האוכלוסיה היהודית ולשלול ממנה את זכויות־האדם, אילצו ההיטלראים את היהודים מכל רובעי העיר להצטופף באיזור אחד שנהפך לגיטו. בדירה בה שכנה משפחה אחת החדירו שלוש משפחות נוספות ואף למעלה מזה. עקב הספקת המזון המצומצמת, נגזרו על היהודים חיי־רעב. החורף של שנת 1941/42 היה קר במיוחד. עצים להסקה, חשמל ואפילו נפט לא היו בנמצא. היהודים נדונו לגסיסה איטית. לעתים מזומנות נערך עליהם מצוד. הגברים שנשלחו לעבודה לא חזרו למשפחותיהם. בלילות היו פולשות אל תוך הגיטו יחידות מיוחדות, של ליטאים ואוקראינים, ומבצעות מעשי שוד ורצח. מדי יום ביומו הובלו מהגיטו לבית־הקברות עשרות גוויות של יהודים נרצחים.

נינה הצליחה להשיג דרכון שבו צוין כי היא בילורוסית צרופה, והשתדלה לא לצאת לרחוב. כשאזלו צרכי המזון, היא התחילה לשלוח את לארה לשכנים, כדי להחליף חפצים שונים בגריסים ובלחם. שרויה היתה בפחד פן השכנים יסגירו את לארה לפוליצאי או לנאצי. עד־מהרה לא נותר בגיטו אפילו יהודי מינסקאי אחד. כולם נרצחו. גם על יהודי האמבורג שהובאו למינסק עברה הכוס. הם כונסו בבית־הקברות היהודי ושם הוצאו כולם להורג ביריה, ונקברו בקבר־אחים שהוכן מראש. הגיטו חדל למעשה מלהתקיים. נינה הצליחה לעבור בהסתר, בדרך עקיפה, לקצה השני של העיר, שם גרה אשתו של הפַסל בֶמבֶּל. בֶּמבֶּל עצמו היה במוסקבה, אך משפחתו נשארה לגור במינסק בדירתם שברחוב המזרחי. בדרך נטפל לנינה פוליצאי שיכור והיא מסרה לו את שעון־היד שלה על־מנת להיפטר ממנו... אכן, היתה אז גבורה עילאית בהושטת מקלט ליהודים. בשל מעשה מעֵין זה צפוי היה נותן־המקלט לדין־מוות. אשתו של במבל לא שָשָׂה אמנם לבואה של נינה עם לארוצ׳קה, אך בהיוודע לה כי לנינה דרכון עם שם־משפחה רוסי, הירשתה לנינה להישאר אצלה בתורת

עוזרת במשק־ביתה. ביתו של הפסל במבל עמד בשכנות עם בתיהם של הציירים גוּסֶיב ואנאטולי וולקוב, ובהם ביקרה לעתים מזומנות אשתו של המשורר גלֶבקו, בעוד שהמשורר גלֶבקו עצמו נשאר במוסקבה.
לאחר חיסול הגיטו, פתחו הגרמנים במצוד אחר יהודים שהצליחו להסתתר אצל ידידיהם הנוצרים. נינה היתה מודאגת מאוד וחששה בעיקר לגורל הילדה. בהתיעצות עם בעלת־הבית שלה, ביקשה את אשת גלבקו לקחת אליה באורח זמני את לארוצ׳קה. האשה היתה חשוכת־בנים וגרה בקצה אחר של העיר, בלחודה עם גן גדול, ורק ביתו של הסופר קוּצֶ׳ר עָמד בשכנות עם לחודתה. מטעמי זהירות הרגילה נינה את לארה לכנות אותה בשם ״דודה ניוּרה״. אשתו של גלֶבקו הסכימה לקחת את לארה, ונינה נפרדה בלב דואב מהילדונת.

נינה גלֶבקו היתה גוצה וארשת־פניה לא נעימה ודוחה. יחד אתה התגורר אביה הזקן שהיה האחראי לכנסיה. הם גרו הרחק ממרכז העיר ברחוב רוזה לוקסמבורג. לארוצ׳קה מצאה מאוד חן בעיניהם והביאה שמחה בחייהם החדגוניים. נינה גלבקו היתה הולכת יום־יום לעבודתה במרכז הראדיו, ולעתים היתה משדרת בראדיו ומכריזה בצהלה על נצחונותיהם של חילות היטלר ועל ההתמוטטות הקרובה של המשטר הסוביטי־היהודוני. טיפטפה בלא הרף דברי פיתוי לנשמתה של לארה, כי היא־היא האם האמיתית שלה, בעוד שנינה שלי אינה אלא דודתה... בלי הרף הטריד אותה החשש שיגיע הרגע שבו תיאלץ להחזיר את הילדה לאמה האמיתית. אך לא יקום ולא יהיה! צריך להיפטר מהאם של הילדה שאינה אלא יהודיה. הוֶה אומר כי איננה כלל אדם... אין דבר פשוט מזה! — מרימים את שפופרת הטלפון ומודיעים למשטרה כי ברחוב פלוני ובבית פלוני מסתתרת יהודיה...
שני פוליצאים דופקים בדלת. נינה, שהיתה שרויה בחרדה מתמדת, מציצה מאחורי הוילון. בראותה את שני הפוליצאים היא רצה דרך המטבח לחצר, זוחלת מתחת למעבר הסמוי שבגדר ומתחילה לברוח. אך פוליצאי שנשאר בפינת הרחוב רודף אחריה. נינה רצה בשארית כוחותיה אל החצר של השכן ומנסה להיכנס לדירתו של הצייר וולקוב. בו ברגע מתפרצים הפוליצאים, מטיחים בה מהלומות ומפילים אותה ארצה, רומסים אותה במגפיהם וגוררים אותה כשדם ניגר מגופה. נינה נכלאה בתא מלא עד אפס מקום. בבוקר השכם הוכנסה יחד עם יהודים אחרים אל קרון־הגאזים שבחצר בית־הסוהר, ומשם הוסע הקרון אל בית־הקברות, והגופות הושלכו לבור...

אמהּ החדשה של לארה צהלה ושמחה. היא עשתה הכל למען תמצא חן בעיני הילדה, וכדי להשכיח מתודעתה של לארה את העבר, היא תפרה לה בגדים בילורוסיים לאומיים והובילה אותה לאסיפות של לאומנים בילורוסיים שנערכו מטעם הממשלה הבילורוסית הלאומנית בראשותו של אוסטובקי שנשבע אמונים להיטלר. באחד המפגשים האלה, בהתנוסס באולם דגלים פאשיסטים עם צלבי־קרס, הריע הקהל לגנראל קוּבֶּא ששוגר על־ידי היטלר בתורת גיאולייטר של בילורוסיה. ובקהל החגיגי גם נינה גלֶבקו בלוויית ילדה יפה, לבושה בבגד בילורוסי ובידיה זר־פרחים גדול. בהתקרב מכוניתו של קוּבֶּא, שמסביבה משמר של רוכבי־אופנוע, קרֵבים אליה ילדים כשבידיהם זרי־פרחים. בכללם גם לארה... כעבור ימים אחדים מופיע על עטיפת כתב־עת מקומי צילום של ילדים המגישים פרחים לקוּבֶּא.
לא עבר זמן רב ופצצה של פרטיזנים שהתפוצצה במיטתו שמה קץ לחייו של קוּבֶּא. כבר הורגש כי הכיבוש הנאצי עומד להסתיים. בשנת 1944 הביס הצבא האדום במבואות מינסק

את ההיטלראים, ובחוגים גרמניים קמה בהלה. נינה גלֶבקו באה בריצה הביתה ועוד בעמדה על הסף צעקה לאמה: "אמא, אספי מהר את הדברים ההכרחיים לי וללארה. תחנת־השידור שלנו והממשלה הבילורוסית מועברת ממינסק לקניגסברג. אני לוקחת אתי את לארה. אתם אנשים זקנים ולא יאונה לכם כל רע.

בקניגסברג שוכנו הכול בבנינים של קסרקטין ישן, ולא ארכו ימים ונינה עם לארה הועברו במכוניות הלאה לברלין. בינתיים הלך הצבא האדום והתקדם אל שטחי גרמניה גופא. נינה גלבקו ולארה שוכנו בברלין במרתף של בית הרוס־למחצה, מלא וגדוש פליטים. חיל־האויר האמריקני והבריטי מפציץ את ברלין הנצורה. נינה גלֶבקו, משתפת־הפעולה עם הנאצים, חרֵדה לגורלה. מה יהא דינה לאחר כניסת האדומים לעיר? והנה הגיעה השעה של כניעת ההיטלראים. מחלונות הבתים ששָׂרדו הונפו סדינים ומגבות לבנים. לארוצ'קה, שהודרכה על־ידי נינה גלֶבקו, היתה יוצאת לרחוב, והחיילים הרוסיים הושיטו ברצון לילדה החמודה הדוברת רוסית פת־לחם.

נינה גלֶבקו הצליחה להודיע לבעלה, שחזר למינסק המשוחררת, על מקום הימצאה בברלין. המשורר גלֶבקו פנה אל ראש התנועה הפרטיזנית בבילורוסיה, פונומארֶנקו, וביקש ממנו לסייע בידו להחזרת אשתו מברלין הביתה.

בינתיים חזרו למינסק המשוחררת חמותי ושתי אחיותיה של אשתי, אשר עוד ביוני 1941 עלה בידיהן לברוח ממינסק ולהגיע לאוּפה. הן הצליחו לקבל בחזרה, בעזרת השלטונות הסוביטיים, את דירתם שנתפשה בתקופת הכיבוש על־ידי משפחתו של פוליצאי. מהשכנים נודע להם כי אשתי נינה התגוררה בימי הכיבוש אצל רעייתו של הפסל בֶּמבֶּל.

חמותי וגיסתי בתיה ביקרו אצל אשתו של בֶּמבֶּל ושמעו מפיה על גורלן המר של נינה ושל לארוצ'קה, בשעת הביקור הן הבחינו בארון מלא בשמלותיה של נינה. גם המפה שעל השולחן היתה משל נינה. בעלת־הבית הסמיקה והפליטה: "אמנם כן, חפצים אלה הם של נינה. לארה ודאי תזדקק להם כשתחזור מברלין". ברי היה שאף לא העלתה על דעתה להחזיר משהו. סבורה היתה שזהו הפיצוי המגיע לה על המקלט שהושיטה בימי הכיבוש לנינה...

והנה הן מבקרות בדירתו של פֶּטרוס גלֶבקו. המשורר קיבל את פניהן בחביבות, והירבה לשאול על חייהן בשנות המלחמה. לבסוף אמר: "ודאי תרצו לדעת מתי תבוא נינה שלי עם נכדתכם, שאיני מכיר אותה כלל, כי הרי לא הייתי במינסק בתקופת הכיבוש. ובכן נתבשרתי כי מחר בבוקר הן תגענה לנמל־התעופה של מינסק. בואו לשם ותגרמו בכך שמחה לנכדתכם!".

והנה הן עומדות, סבתה של לארה ודודתה בתיה, בנמל־התעופה ומצפות לבוא המטוס. כשהנוסעים התחילו לצאת, הבחינו בלארוצ'קה שגדלה ויפתה. לארה חיבקה בחמימות את סבתה ואת דודתה. סבתא שאלה חרש את לארה: "שמא נלך מיד הביתה? הזוכרת אַת את דירתנו ברחוב אנגלס?" — "ודאי שאני זוכרת. הלא גרנו שם עם הדודה ניורה... אולם לפני שאלך אתכם, עלי לקבל תחילה רשות מאמא". בינתיים ניגשה אליהן נינה גלבקו. סבתא פתחה בדברי הודיה על שהיא הצילה את לארה. אולם נינה גלבקו שיסעה אותה, משכה בידה של לארה והפליטה: "תבואו אלינו ושם נשוחח".

בערב ניגשו סבתא של לארה ובתיה אל דירת גלֶבקו. השער היה נעול. הן דפקו זמן רב בדלת עד שלבסוף ניגש לשער זקן, אביה של נינה גלֶבקו, ומבעד לשער הנעול פתח בצריחות: "לכל הרוחות! מה לכם מטרידים בני־אדם! אין כאן גלֶבקו! אין כאן איש! כל המשפחה

נסעה לכפר...". כעברו שבוע חזרו הנשים והתיצבו מול השער. ושוב יצא הזקן ופתח בגידופים: "הם אינם ולא ידוע מתי יחזרו... הסתלקו מכאן ואל תבואו עוד הנה!". הנשים התרחקו והמתינו ליד גדר הבית הסמוך, שמא תופיע לארה או אמה החדשה. ואכן, כעבור שעה קלה נפתח השער ומשם יצאה לארה כשבידיה סל ופניה מועדות לצרכניה. בתיה השיגה אותה, חיבקה ונישקה אותה: "מה קרה לך, לארוצ'קה, ממי את מפחדת?". לארה הסתכלה מסביב והפליטה בלחש: "אמא ציותה עלי שלא אתראה אתכם. היא אמרה לי כי פיוטר גלֶבקו הוא אבי והזקנים הם סבא וסבתא שלי. ועוד אמרה שלא אבוא בשום מגע עם יהודים". לארה אמרה זאת וברחה מהן... בראשית שנת הלימודים היתה סבתא של לארה עומדת וממתינה ליד בית־הספר, שמא תצליח לראות את נכדתה. פעם אחת תפסה סבתא בשרוולה של לארה, ושאלה: "לארה, מדוע את בורחת ממני? הלא אני הנני סבתא שלך!". לארה השיבה: "את כבר אינך סבתא שלי. יש לי סבתא חדשה!" וברחה.
חותנתי, סבתא של לארה, גמרה אומר לקיים שיחה רצינית עם גלֶבקו. שוב ניגשה לשער ביתו ודפקה בחזקה. מהבית יצא אביה הזקן של נינה גלֶבקו כשבידיו גרזן. נרגש ונזעם כולו, מפיו נוזל רוק, הוא תקע בסבתא את זוג עיניו הזועמות, הניף את הגרזן מעל לראשה, צרח ואיים כי אם תעֵז סבתא לעבור את סף ביתו — תיהרג בו במקום. סבתא פרשה משם בוכיה ומזועזעת. למחרת נקראה סבתא למיליציה, לפי תלונתה של נינה גלֶבקו, והיא הוזהרה שלא לבקר עוד בחצרם של גלבקו, שאם לא כן ינקטו בפעולות נגדה. באין ברירה, החליטה סבתא לחכות לשובי. שמא יעלה בידי להוציא את לארה מידי המרשעת...

המלחמה גרמה לשינוי יסודי במצבי במחנה. במשך ארבע שנות המלחמה טולטלתי רבות ממחנה למחנה ועבדתי כפועל ואף בציור תפאורות. בין מעט החפצים שהיו עמי שמרתי את היקר ביותר, את הכרית הקטנה של לארוצ'קה שלקחתי אתי בשעת מעצרי. באביב של שנת 1944, בשעה שהטענתי בטַייגה אבני־גיר בספינות, הביא לי מנהל העבודה מברק: "לאריסה בחיים. חכה למכתב". ועל החתום: "בתיה". נזכרתי כי בתיה היא אחותה הצעירה של אשתי נינה ולפי חישובי היא כעת בת 22. קראתי וחזרתי וקראתי את המברק. לארוצ'קה חיה. ומה עם נינה? הגיעה חבילה שבתיה שיגרה לי ובתוכה מכתב. אני קורא את המכתב וקורא אותו שוב ושוב. אכן ברור הדבר, נינה נספתה בידי הנאצים... אך לארה נשארה בחיים ונמצאת אצל המשורר גלֶבקו. כמוכה־הלם יושב אנוכי ולבי נמק מצער על מות נינה... אך מה זה כותבת בתיה, כאילו משפחת גלֶבקו מסרבת להחזיר לנו את לארוצ'קה? הייתכן הדבר?! ועוד כותבת בתיה כי נכונה היא להיות ללארה אֵם במקום אחותה נינה, אם אמנם יעלה בידינו להוציאה מידי גלֶבקו.
עד לסיומה של תקופת עונשי נותרה לי עוד שנה בערך. מכתבים מבתיה הגיעו אלי בתכיפות, ונושאם העיקרי היה סירובה של אשת גלֶבקו להחזיר לנו את לארה והאיסור שהטילה על לארה לקיים עמנו מגע. וכך עברו עלי שבועות וחודשים עגומים עד שהגיע מועד שחרורי.
והנה יושב אני ברכבת המסיעה אותי מערבה ובכיסי אישור על כך שריציתי את תקופת עונשי, ועם זאת נשללת ממני הזכות לשבת בערי־הבירה, ועלי להתגורר בעיירה פוכוביצ'י שבסביבת מינסק. מבעד חלון הקרון הסתכלתי בסקרנות על האנשים החפשיים ועל הערים והעיירות שעברנו אותן. ראיתי הרבה אנשים נכים, שהמלחמה הטילה בהם מומים.
הגעתי לפוכוביצ'י. לשעבר היתה זאת עיירה יהודית שופעת חיים. אך כעת לא נותר בה

מקום שהמלחמה לא נתנה בו אותותיה. הרבה בתים הרוסים עד היסוד. מתוך בור עמוק, גדור בתיל דוקרני, מזדקרות עצמות חרוכות למחצה... משפחות יהודיות אחדות חזרו לעיירה, ואצל אחת מהן שכרתי חדרון קטן.
למחרת בבוקר התייצבתי לפני המפקד המחוזי של המיליציה. הוא קרא בקפידה את אישורי והחזירו לי בתנועת־יד רגוזה: "מצאת לעצמך מקום להתיישב בו! ישנם כאן די מפירי־סדר גם בלעדיך... גש אל הקאפיטאן של שירותי־הביטחון לקבל היתר לשהותך בפוכוביצ׳י".
ניגשתי אל הקאפיטאן. כבן שלושים הוא, קומתו בינונית, שערותיו מסורקות חלָק־חלָק, גלוח למשעי, עיניו האפורות ממצמצות ומבטן כאילו קודח בך. הוא ביקשני באדיבות לשבת, בדק את תעודותי ופנה בשאלה: — "הנך יהודי?" — "כן". — "וישבת?" — "כשם שהנך רואה!" — "ולא הצלחת להתחמק? אצל מי שכרת חדר?" — "אצל ליבשיץ" — "אותו ליבשיץ נכה־המלחמה, שנושא על חזהו אות־הצטיינות?" — "כן". — "שלַח אותו אלי!". אני מזעיק ללשכתו של הקאפיטאן את ליבשיץ ומחכה בפרוזדור.
כעבור דקות אחדות מופיע ליבשיץ ושואל אם יש לי כסף, שכן הקאפיטאן עומד לקנות לו מזונן. אני מוציא את הכסף שצברתי במחנה — סכום לא גדול. אך זהו כל מה שיש לי.
כעבור דקות אחדות יוצא ליבשיץ זוהר מחדרו של הקאפיטאן ולוחש על אָזני: "בסדר! לקח! היכנס אליו". הקאפיטאן קורא לפקידה ומצווה עליה להתקין בשבילי "דרכון טוב". אולם הצעירה, שעל חזה מתנוסס אות הקומוסמול, מתריסה כנגדו: "אפעל רק לפי הוראת החוק". ואכן קיבלתי למחרת את הדרכון בציון הסעיף המגביל שלפיו נאסרה עלי הישיבה במינסק...
אך אני זקוק למינסק. הרי במינסק גרה לאריסה, ושם גם משכן ארגון הציירים שעל־ידיו אוכל לקבל כרטיסי לחם ומזון ואף עבודה... לבסוף, הרי שם נמצאת גם בתיה, שהביעה נכונות, אם נצליח להחזיר את לארה, להינשא לי ולהיות לה אם.
והנה מבקר אני, בספטמבר 1946, לאחר עשר שנות היעדרות, במינסק השדודה. מתחנת־הרכבת עובר אנוכי דרך הריסות לאין־ספוֹר, רק בית־הסוהר נשאר עומד על תילו. אכן, בתי־הכלא, המשענת הנאמנה לכל משטרי־העריצות, מחזיקים מעמד גם בתהפוכות העתים.
הגעתי לבית חמותי. הדלת היתה סגורה על בריח, במאמץ הצלחתי להרים מבחוץ את בריח הדלת הפנימי וחדרתי פנימה. הייתי עייף ותשוש, התישבתי על הספה ונרדמתי. העירה אותי נערה צעירה שאמרה לי כי היא־היא בתיה. התחבקנו והתנשקנו. אמה ואביה החורג נסעו דרומה לנופש. לילה שלם ישבנו ושוחחנו, ועם הבוקר הלכה בתיה לעבודתה. לילות כאלה רבים היו. היינו לזוג משפחתי.
הנושא הראשי בשיחותינו המרובות נסַב על גורלה של לארה. עקב הפצרותיה של אשתו, אימץ המשורר גלֶבקו את לארה כבת, ואשתו מחנכת את לארה ברוח של שנאה אלינו. ברי כי נתקשה מאוד להוציא את לארה מידי משפחת גלֶבקו, בייחוד כשאני הנני משולל־זכויות, והוא, גלֶבקו, הנהו חבר־המפלגה, משמע, שלארה מתחנכת בקרב משפחה קומוניסטית. ובכל־זאת נעשה כל שבידינו כדי להחזירה אלינו.
ניגשתי אל תחנת שידורי הראדיו המינסקאית, מקום עבודתה של נינה גלבקו, וביקשתי שיקראו לה. ראיתי לראשונה את האשה הקטנה הזאת שפניה חסרי־הבעה ואטומים. פתחתי והודיתי לה על שהצילה את לארה. היא השיבה שאמנם הצילה את לארה מליפול בידי הפאשיסטים, אך גם לארה הצילה אותה בברלין ממות־רעב. היא הציעה שאבקר בביתה

בערב ואז נשוחח. אולם קצרה רוחי לראות את לארה. ניגשתי לבית־הספר שבו למדה לארה, אך באותו יום נשארה לארה בבית, עקב מחלה. שמתי פעָמי אל דירת גלבקו. פתחתי נפעם את דלת המבוי, נכנסתי לפרוזדור ושאלתי אם מותר לי להיכנס. נשמע קול ילדותי: ״בבקשה, היכנס!״. ראיתי את בתי לארה כשהיא שוכבת במיטתה. מילמלתי בקול רועד: ״שלום, ילדה! זו את החולה? אני רופא הנני, שמי מארק...״. לארה פרצה בצעקה: ״אבא!...״ ועיניה מלאות דמעות. אני מתיישב בקצה הספה, נוטל בידי את מחברת הציור של לארה ומתחיל לספר לה כיצד קרה הדבר שהופרדנו. ״האם זכור לך איך באת לבקר אצלי, יחד עם אמך האמיתית?״ לארה משפילה עיניה וממלמלת חרש: ״הכל זכור לי, הכל...״ בתוך זה נכנסת לחדר אשה צעירה, גיסתה של נינה גלֶבקו, ואחריה זקֵנה. הזקנה מצביעה בזעם על לארה ומצטרחת בזעם: ״הלא הילדה בוכה, בוכה, בוכה אצלך...״. הצעירה משכה בידה של הזקנה וגררה אותה אל דלת היציאה. עוד טרם הונח לי מרוגזה של הזקנה, קפץ עלי רוגזו של גבר צעיר, בעל אחותה של נינה גלֶבקו, שנכנס לחדר ופנה אלי בנעימת־פקודה: ״סַיים את הראיון!״ נזדעזעתי כולי, כאילו סטרו על לחיי. אמרתי: ״כלום אתה כאן המפקד, כלום יש לך מושג כמה ציפיתי לרגע נכסף זה... תודה לאֵל על שמשולל־זכויות הנני, שאם לא כן הייתי מלמֶדך לֶקח״. לארוצ׳ה טמנה ראשה מתחת לשמיכה והתייפחה. מלא חרון וצער עזבתי את בית גלבקו.

אני מתכנן עם בתיה תכניות איך להחזיר את לארה, ואנו מסכמים כי עלי לגשת ולשוחח עם משפחת גלֶבקו. בתיה מבקשת לבל אשכח שהנני משולל־זכויות ואל לי לצאת מגדרי. והנה אני נוקש שוב בדלת של בית מגורי בתי. הפעם פותח לי גלבקו עצמו. הוא מוביל אותי באדיבות לחדר־עבודתו. אל השולחן יושבת אשתו נינה. שאל על חיי במחנה בעבר ועל תנאי קיומי בהווה, וכמו מרמז לי כי בשל תנאי חיי הנוכחיים עלי לוַתר על ילדתי. במתכוון לא נרמזתי, סחתי על התקשרותי עם בתיה אחותה של רעיתי המנוחה, הנכונה בכל לבה להיות לבתי אם אוהבת. אשתו של גלבקו היתה כפעם בפעם יוצאת מחדר־העבודה וחוזרת. ברגע שהדגשתי כי בכוונתי לקחת עמי את לארה, בקע פתאום קולה של הילדה מהחדר הסמוך: ״לא אלך מכאן!... אני רוצה להישאר פה!...״. הבינותי כי ידה של נינה גלֶבקו בדבר. גלבקו עצמו אפילו נבוך לשֵמע הדיבורים, והציע לי לסור אל לארה. נכנסתי לחדרה ואמרתי: ״שלום, לארוצ׳קה!״ אך לארה הצניעה בתנועה מהירה את ראשה מתחת לשמיכה ורק לחשה בקול חלוש ״שלום״. גלבקו ואשתו נשארו עומדים על סף החדר... כל המעמד הטראגי־הגרוטסקי הזה הוכן מראש, כשאשת גלבקו ממלאת בו תפקיד של במאי...

למחרת ניסיתי לפגוש את לארה בבית כשהיא לבדה. מצאתיה בחברת ילדה ידידה. משהרגישה בי, קפצה מהר דרך החלון הפתוח לגן והסתלקה. ביקשתי מחברתה שתלך ותביא את לארה. ״הגידי לה, אמרתי, כי אין אני בא כדי לחטוף אתה, אלא רק מבקש לשוחח עמה״. הילדה הבטיחה לי לחזור עם לארה, אך חיכיתי עד בוש ושתיהן לא הופיעו.

בערב חזרתי והלכתי לבית משפַחת גלֶבקו בתקוה לשוחח בכל־זאת ביחידות עם לארה, כדַבֵּר אב עם בתו. נקשתי בדלת ובעל הדירה פתח לי. אמרתי לו: ״הן אתה, כאדם וכסופר, צריך להבין לרחשי לב אב המבקש כתום שנות הפרידה־מאונס לשוב ולשהות יחד עם בתו״. גלבקו טען כנגדי בשפה רפה: ״לארה אינה רגילה עוד אליך. הן היא לא ראתה אותך משך שנים רבות, ובינתיים התרגלה לחיות במחיצת אשתי, התיַדדה אתה וטוב לה אצלנו״. תוך כך נכנסה נינה גלֶבקו, והטיחה כנגדי: ״לארה אינה מכירה אותך כלל. אפילו אם תגיש

תביעה משפטית נגדנו, תכריז לארה שאינה ידעת כמה בעלים היו לאמא שלה...״.
נזדעזעתי עד היסוד מדברי־הנבלה של המרשעת.״לא זו בלבד שאינכם נכונים להחזיר לי את בתי, אלא שאתם אף מונעים במתכוון כל מגע בינינו. מאלפים את לארה שתשכח את אביה ואת קרוביה. מנצלים אתם ניצול מחפיר את העובדה שכיום אני משולל־זכויות ורק אתמול הייתי אסיר... אך ספק בעיני אם ראויים אתם להיקרא בשם אנשים?״.
כעבור שבוע ניגשתי לבית־הספר שבו למדה לארה, ונכנסתי בשעת ההפסקה לחדר כיתתה. בראותה אותי, ניסתה לברוח. אמרתי לה: ״כלום אינך מתביישת לברוח מאביך?!״. אך היא פלטה בתשובה: ״אינך אבא שלי ולעולם לא תהיה לי אב!״
בצאתי, נזפה בי מנהלת בית־הספר על ביקורי בכיתה ואיימה להזעיק את המיליציה״. בעיר נפוצה שמועה כי ניסיתי לחטוף את לארה...

עם כל זאת, אף חייב הייתי לדאוג לאמצעי־קיום. ניגשתי לבתי־המלאכה לאמנות ונתקבלתי באדיבות: ידעתי את המנהג, לפיו מקבלים המנהל, הפנקסן והסוכן טובות־הנאה מהמתקבלים לעבודה. ואכן נתקבלתי לעבודה והוטל עלי להכין העתקות מתמונות של ציירים רוסיים. קיבלתי כרטיסי־מזון. בשעת תשלום המשכורת, עמד המנהל ליד הקופה ונתן לכל אדם שבא לקבל שכרו מעטפה ריקה. גם אני קיבלתי מעטפה כזו ומבלי לחשוב הרבה שילשלתי לתוכה מעט כסף ושמתי אותה על השולחן שבחדר־עבודתו של המנהל. בצורה זו היה המנהל גובה עם כל תשלום של משכורת, סכומי־שלמונים לא־מבוטלים.
כל ביקורי בדירת גלבקו היו ללא תוצאות. אף על פי כן היתה עצם נוכחותי במינסק לצנינים בעיני נינה גלבקו והיא ניסתה להרחיקני מהעיר. באחד הלילות נשמעה דפיקה בדלת של דירתנו. חמותי שואלת: ״מי שם?״ — ״מיליציה, בבקשה לפתוח!״. עד שחמותי פותחת את הדלת, אני מתלבש כהרף־עין וחומק דרך הדלת האחורית החוצה... נתברר כי ביקור לילי זה בא בעקב הלשנה כי בבית זה מתגורר אסיר־לשעבר שאין לו זכות־ישיבה במינסק. כעבור לילות מספר שוב נקשו בדלת. שוב פניתי לדלת האחורית כדי להסתלק, אך הפעם נתקלתי בשוטר שעמד מאחוריה. הדבר לא היה לפלא בעיני. הבינותי כי ״דורשי טובתי״ העמידו את המיליציה על כך כי בדירתנו שתי דלתות. לא נותר לי, איפוא, אלא להזמין את השוטר פנימה. הוא ביקש לראות את תעודותי ושאל מדוע אני לן כאן, למרות שנאסר עלי לשבת במינסק. השוטר ביקשני לסור ביום המחרת לראש המיליציה שבלשכתו תימצאנה תעודותי שנלקחו ממני. לחשתי לשוטר בסוד שהנני מבקשו כי ימסור למפקדו את הזמנתי לבקרני מחר בדירתנו. השוטר נרמז והסתלק.
למחרת הופיע אצלנו מפקד המשטרה האזורי. חמותי הגישה לשולחן ליטר וודקה ודברי טעימה. המפקד לגם את הוודקה, כוס אחר כוס. כשכבר היה בגילופין, הוציא מכיסו את ההודעה בענין לינתי הבלתי־חוקית במינסק. ההודעה נשאה את חתימתו של אַזגור, וברי היה לנו שהחתימה זויפה, כי הרי הפסל אַזגור הוא עצמו יהודי הנהו ולעולם לא היה מלכלך ידיו בהלשנה בזויה. ברור שמְחַברת המכתב, נינה גלֶבקו, התכוונה לצוד שתי ציפורים במכה אחת, גם להכתים את שמו אזגור וגם להיפטר ממני. המפקד, מבוסם כדבעי, טָפח על כתפי בידידות ואמר לי כי הוא מאמין שבקרוב יוחזרו לי זכויותי במלואן. עם פרידה הושיטה לו חמותי מאה רובלים. הוא הודה ואמר לי בעליצות: ״שלום, אחא! ותוסיף לשבת כאן...״.
שמחנו שעלה בידינו לסכל את מזימתה של נינה גלבקו. כל שבוע ושבוע ביקר אצלנו מפקד המשטרה כדי לגבות את ״שכר טרחתו״.

יום אחד הגיע לאגודת הציירים המינסקאית, לשם פיקוח על פעילותה, הצייר המוסקבאי יעקב רוֹמָאס, אשר שמו כצייר־נוף מחונן הלך לפניו. ידידים היינו עוד מתקופת היותנו סטודנטים. רומאס, שהזדקן ורקותיו הכסיפו, השתומם על שנקטו בְּרֶפְּרֶסיות נגדי ושאל במה יוכל להקל על גורלי. אמרתי לו שכדאי להניע את הציירים כי ימליצו בפני הסוביט העליון לביטול הרשעתי. אזי הביאני רומאס לישיבת ההנהלה של אגודת הציירים הבילורוסית. הוא הצביע עלי ואמר: ״הלא מכירים אתם אדם זה, הצייר מארק ז׳יטניצקי, ושמעתם על השנים הרבות של סבל שפקדוהו. מחובתכם איפוא, כבני־אדם וכציירים, לעשות כל שבידכם כדי לאפשר לו לחיות חיים מכובדים כאדם בעל זכויות מלאות. הרי לפניכם בקשתו לסוביט העליון ומן הראוי שאתם בחתימותיכם תוסיפו יתר תוקף לעצומתו זו״. הציירים בעלי התואר של ״אמן־העם״ — אֲזגוּר, אֲכְרֶמצ׳יק, ווֹלקוֹב, סטאַרט והצייר מלכין הוסיפו חתימותיהם על בקשתי. כעבור שבועיים החזקתי כבר בקטע מהפרוטוקול של ישיבת הסוביט העליון על ביטול הרשעתי. מפקד המשטרה בא לדירתנו לקבל כרגיל את שכרו. הראיתי לו את הקטע. השקינו אותו במנת הוודקה ונתנו לו בפעם האחרונה את מיכסת שלמוניו.

לאחר הפסקה של עשר שנים, קיבלתי שוב דרכון סוביטי ללא שום סעיפים מגבילים, ולמורת־רוחה של נינה גלֶבקו — גם רשום כתושב במינסק, בירת בילורוסיה.

בינתיים הפכה הטראגדיה של גזילת בתי לסיפור בפי רבים. בבתי הקולנוע הוצג אז סרט בשם ״היכן בתי?״, ומאן־דהוא הוסיף לנוסח המודעות על הסרט, שהודבקו על הלוח, את המלים: ״אצל גלֶבקו״...

בתיה סיפרה לי כי אפשר לראות את לאריסה בפינת רחובות קרל מארקס ורוזה לוקסמבורג. שם יש להוריה של נינה גלבקו גן־פירות גדול ובו שיחים של גרגירי־מאכל, וסבתא שולחת את לארה למכור גרגירים.

והנה עומד אני מרחוק, כאילו קורא מודעות, ולמעשה מעיף מבט על לארה. ואני אומר לעצמי: אילו יכולתי לחטוף אותה ולהובילה הרחק הרחק מכאן!... אך בהרהור שני אני אומר נואש: הלא אי־אפשר יהיה להחזיק בה. היא תברח, כי האם החדשה שלה, שאינה אלא זאבה בצורת אדם, חינכה וגידלה אותה כגורת־זאֵבים.

המזל שיחק שוב לנינה גלבקו. ב־3 במארס 1949 חזרו ואסרוני. יצא צַו מטעם בּאֶריה לחזור ולאסור את כל האסירים לשעבר ולגרשם לאזורי־הספָר הרחוקים. וכך ״זכיתי״ להכיר את בית־הסוהר המינסקאי החדש, את ה״אמריקנקה״. הביאו לראיון אתי את בני שטרם מלאה לו שנה, כשם שפעם הביאו אלי את לארה. לאחר ארבעה חודשי ישיבה בבית־הסוהר וחודשים אחדים של נדידה במשלוחי־אסירים בכיוון אל הצפון, הוּבלתי באניה ישנה, לאורך הנהר הסיבירי יֶניסיי, לגירוש־מלא לעיר איגאַרקָה. כעבור זמן־מה באה לאיגארקה גם אשתי בתיה עם בננו הקטן יצחק.

בשנה החמישית לשהותנו בגירוש, שלחה לנו האֵם של בתיה צילום שנתן לה במתנה איגור דֶמצֶ׳נקו, בעלה של לארה. לארה כבר אֵם ויש לה ילד קטן. על גב הצילום כתוב: ״למארק סולומונוביץ׳ למזכרת, איגור דמצ׳נקו״.

בשנה השישית לשהותנו באיגארקה מת סטאלין. הוכרזה חנינה. אך לנינה גלֶבקו שיחק שוב המזל: גם הפעם נאסר עלי לשבת בעיר־הבירה. נרשמתי, אפוא, כתושב העיירה זאַסלאַבל. כמובן, רוב זמני ביליתי בחשאי במינסק, שכן שם יכולתי להתפרנס. לארה לא גרה במינסק,

עברה עם בעלה לבריסק, שם שירת אבי בעלה כמנהל בית־ספר למוסיקה, וגם בעלה עסק שם בהוראת מוסיקה.
יום אחד התקשרה אתי טלפונית אחות מַכָּרה מבית־החולים: יש לך סיכוי לראות את בתך. היא תגיע עוד מעט למחלקתנו, לצילום־קארדיוגראמה לילד שלה". רצתי מהר לבית־החולים, וראיתי מרחוק את לארה פוסעת בכיוון למכון הרנטגנולוגי ועמה ילד קטן. נכנסתי אחריה לאותו המכון וראיתי איך לארה, כשגבה מופנה אלי, מפשיטה את הילד. שאלתי במתכוון בקול־רם את האחות אם הקארדיוגראמה של ילדי, יצחק ז׳יטניצקי, מוכנה. ראיתי איך לארה הזדעזעה כולה לשמע שם־משפחתי. האחות יצאה לדקות אחדות. אמרתי ללארה שלום והיא השיבה לי שלום. אמרתי לה בקול חרישי: "לארה, ברצוני לשוחח אתך". — "אין לי פנאי לכך", השיבה. — "כלום אין אביך זכאי לכך שתקדישי לו שימת לבך לדקות ספורות?...". האחות חזרה והעירה לנו: "שקט, הנכם מפריעים!". ואז נאחזה בכך לארה: "הרי נאמר לך כי הנך מפריע... הבנת?".
פעם פגשתי בחנות כל־בו את איגור דמצ׳נקו. הוא יצא אתי החוצה ברצון והתיישבנו על ספסל שבשדרה הסמוכה. שאלתיו מהי סיבת סירובה העיקש של לארה לקיים קשר אתי. הלא היא כבר אשה עצמאית ואם לילד, ועליה להבין מה יקר לאדם ילדו, ומה גדול הכאב שהיא גורמת לנו בסירובה להזדמן אתנו. על כך העיר איגור כי גם בעיניו נראה הדבר כחידה. דוקא הוא הציע לה לא אחת כי מן הראוי לקיים מגע עם אביה, שהרי על־ידי כך תעשיר את חייה. אך היא בשלה: אינה רוצה בשום פנים לנגוע בנושא הזה.
כך עברו שנים. באין ברירה, השלמתי עם העובדה שאין לארה מעוניינת להיפגש אתי. ובכל־זאת גם היום, בהיוודע לי כי לאריסה צריכה לבקר במינסק, רצתי כבעבר לנסות את מזלי...

המשורר פטרוס גלֶבקו, בנו של איכר בילורוסי, זכה באחרית שנותיו לעמדת־פיסגה בתחום התרבות הבילורוסית. הוא היה לחבר מן המנין של האקדמיה הבילורוסית וראש המדור לפילולוגיה בילורוסית. כשהוא נפטר ב־1969, הוצגה גופתו באולם ההרצאות של אקדמיית המדעים. בתום טכס האבל, נשאו חברי הממשלה והאקדמיה וסופרים על כפיהם את ארונו. אחרי הארון השתרכה נינה גלבקו, האשה הקטנה עם הפנים המרושעות שגרמה לי עינויים אין־ספור, ואחריה צעדה לאריסה שנתמכה משני צדיה על־ידי בעלה ועל־ידי בנה, כלומר על־ידי נכדי — עלם גבוה ותמיר כבן שבע־עשרה. משפחתנו כולה עמדה על פני המדרכה כדי לנצל את ההזדמנות לראות את לארה מקרוב. כשעבר הארון על־פנינו, החוָה לנו איגור דמנצ׳קו קידה ואמר חרש ללארה שצעדה בראשה מורכן: "הנה עומד אביך". לאריסה זקפה לרגע קט את ראשה, העיפה מבט לעברנו והרכינה שוּב את ראשה. בתיה העירה בצער שלארה לא מצאה לנכון לברכנו, ולוּ בניד ראש...
הרי הסיפור כולו, בוריס יקירי.

אנטולי רובין

נֵס הציונות במינסק הורם מחדש

אנטולי רובין נולד במינסק ב־1928, בשנת 1941 הרגו הגרמנים את כל משפחתו, והוא נשאר לבדו בגיטו־מינסק. משם ברח לכפר שבו עבד במשקו של איכר בּילורוסי, כשהוא מתחזה לנוצרי. בתום המלחמה חזר למינסק. בנסיונו ללמוד במכון לתרבות־הגוף, הורקחה כנגדו עלילה אנטישמית, ורובין נאסר ב־1947 ונדון ל־5 שנות מאסר ועבודת־פרך בסיביר. מקץ שנה שוחרר וחזר ללימודיו במינסק. אז החל להתעניין ביהדות ובציונות. ב־1958 נאסר בשנית, בעוון פעילות ציונית, נדון ל־6 שנות מאסר ועבודת־פרך, וריצה את תקופת עונשו בשלמותה. ב־1964 חזר למינסק ולפעילותו הציונית. ב־1969 — הראשון ממינסק לאחר מלחמת ששת הימים — קיבל היתר־יציאה ועלה ארצה.

אנטולי רובין — תושב ירושלים, מדריך ומרצה להתעמלות רפואית ביחידה לחינוך גופני באוניברסיטה העברית.

בעלותו ארצה רואיין אנטולי רובין ע"י דוד כהן ז"ל. הראיון תופס 160 עמודי כתב־מכונה. ב־1977 ראה אור ספרו האוטוביוגראפי של אנאטולי רובין "מַגָפַּיִם חוּמים, מַגָפַּיִם אדומים — מגיטו מינסק עד מחנות סיביר", תירגם צבי ארד, הוצאת "דביר", תל־אביב, תשל"ח.

מכלל עדותו הנרחבת של אנטולי רובין מובאים כאן במצורף שני קטעים — האחד מהראיון שבכתב, והשני, מספרו שבדפוס — על ראשית התעניינותו ביהדות ובציונות ועל פעילותו הציונית במחתרת הסוביטית — דברים שיש בהם כדי ללמד על תהליך ההתעוררות הלאומית והתחיה הציונית של הנוער היהודי בברית־המועצות בכלל ובמינסק בפרט.

לאט־לאט נתחזקה וקנתה שביתה בלבי ההכרה הציונית. אם קודם לכן נדחפתי לכך על־ידי רגשות סטיכיים, תת־הכרתיים, הרי כעת התחילו רגשות אלה להתבהר יותר ויותר וללבוש צורה מסודרת ומבוססת יותר.

השפעה מכרעת על עיצובי הרוחני היתה לחוויות מן הגיטו, לכל הטראגדיה הזאת ולמערכה האנטישמית שהשתוללה אחרי המלחמה ובפרט זו שניטשה ברוסיה בדגל המאבק בקוסמופוליטיזם. ברוסיה נערכו תמיד, מאז ימי הצאריזם, מערכות אנטישמיות שונות. הפעם הן הוסוו במאבק נגד הקוסמופוליטיזם, נגד רופאים־רוצחים ולאחר מכן נגד סרסורים בואליוטה.

בגיטו דימיתי לנפשי שבו־ברגע שיבואו "שלנו" — יימחה זכר האנטישמיות, והיהודי יהפוך אזרח ארצו לכל דבר. אולם ברגע שהגיעו "שלנו" נוכחתי לדעת שאף אותם "שלנו" — ואפילו דגלים אדומים בידיהם — מסתכלים עלינו, אולי בשוני כלשהו, כשם שהסתכלו עלינו אלה שנשאו את דגלי צלב־הקרס. רגש ההכרה הלאומית גבר ועלה בהדרגה במידה שנוכחתי לדעת כי הבית שבו אני חי אינו ביתי. התעוררותי באה אלי שלבים־שלבים, שהרי הייתי מושרש כל־כולי בתרבות ובסביבה הרוסית. צריך הייתי, איפוא, להינתק מהשרשים האלה, ולא אוכל לומר שאת הניתוחים האלה עברתי בלי סבל ומכאובים. את הדחיפה הסופית להתפכחותי נתנה פרשת הרופאים, ורציחת מיכאלס במינסק, בשנת 1948. לפי הגירסה הרשמית, ניספה מיכאלס בתאונת־מכונית. היהודים היו מדוכאים עד עפר, וכל אחד חשש לשוחח על כך אפילו עִם אשתו בביתו. ובכל־זאת ידעו הכל שאין שחר לגירסת־השקר הרשמית על מותו של מיכאלס, וכי האמת היא שונה לגמרי.

בימי משפט הרופאים הנודע נדהמתי ודוכאתי מאוד, כשאר היהודים, לא מהעלילות בלבד, כי אם בייחוד מתגובותיהם של המוני העם, למן הפועל הפשוט ועד איש האינטליגנציה

ופקיד המינהל הבכיר — כולם התבשמו מהידיעות שהרופאים היהודיים מרעילים ורוצחים את טובי האישים הסוביטיים, את מנהיגי המפלגה. במינסק ערכו אסיפות־עם שנשאו אופי אנטישמי מובהק. ואם כי לא ניתן לצעוק בריש גלי: "הכה בז'ידים, הצל את רוס!", הרי האנטישמיות רק פשטה צורה והסוותה עצמה. יהודים רבים הודחו ממשרותיהם. בעת ביקורי־בית של רופאים יהודיים בדירות חולים, היו קרובי החולים מטיחים לעומתם: "הסתלקו! באתם להרעיל את ילדינו!" הארס האנטישמי טופטף כרגיל, במנות גדושות ובסממנים בולטים ביותר, בעוד שהכחשת האשמה והריהאביליטציה פורסמה בעתונות באותיות קטנות ובצינעה. אך הפרשה השאירה משקע מר מאוד בליבם של יהודים רבים.
נוכח כל אלה הצגתי לעצמי את השאלה: מי אני? ברור היה לי שאני יהודי. ככל בני־דורי ברוסיה, הייתי בּוּר גמור בהיסטוריה ובתרבות היהודית, והשפה העברית, וכן יידיש, היו זרות לי בהחלט. ידעתי שאי־שם במזרח קיימת מדינה יהודית, אך לא היה לי שום מושג על דמותה של מדינה זו, כי לא היתה בעתונות הסוביטית אפילו רשימה אוביֶקטיבית אחת על מדינת ישראל. כל הפרסומים על מדינת ישראל לא היו אלא מאמרי שיטנה ועלילה.
ובי נתעוררה וגברה הסקרנות לכל ערך יהודי לאומי. אמנם כל המידע שניתן לנו בבית־הספר וברחוב היה על טהרת הרוסיוּת, בעוד שהיהדות נחשבה למשהו שאבד עליו כלח, חזיון ריאקציוני, ספיח־עבר קונטר־ריבולוציוני וקלֶריקאלי. מתוך הספרות היהודית כולה ידעו בני־הנעורים בתרגום רוסי רק את שלום־עליכם. התחלתי לבקר בספריות ולחטט בערימות של ספרות, הייתי מגלה פה ושם גרעיני מידע על התרבות וההיסטוריה היהודית. מהספרות הישנה לא נותר במינסק, שרובה ככולה נשרפה, בימי המלחמה, אלא מעט מאוד. הייתי מבקר בספריה המרכזית ע"ש לנין ועובר על אלבומי העתונות משנות 1947-1948, שנות כינונה של מדינת ישראל ושל מלחמת הקוממיות. מצאתי את פרסומי הצהרותיהם של גרומיקו ושל צאראפקין שתמכו בכינונה של מדינת ישראל. חיטטתי בערימות של עתונים והצלחתי לגלות מקצת ספרות ישנה בנושאי השאלה היהודית בתחומי ההיסטוריה, התרבות, המדיניות והספרות. העתקתי כל זה למעני וגם נתתי לקרוא לאחרים.
כמה ממכירי הותיקים והחדשים היו בעלי רגש יהודי לאומי ונרקם בינינו מגע הדוק. יום אחד נזדמן לידינו כתב־עת רוסי "שצ'יט" ("המגן"), שפורסם ביוזמתו של מ. גורקי ברוסיה בתקופת מלחמת־העולם הראשונה, שעה שהתנהלה מערכה אנטישמית פרועה, והיהודים, ששכנו בגבולות המדינה המערבית, הואשמו בריגול לטובת גרמניה. אכן עמד "המגן" בשער והגן על היהודים מפני העלילות. כן נזדמן לידינו הקונטרס המצוין של גורקי "על האנטישמיות" שפורסם ב־1918. קונטרס זה לא נכלל במהדורה בת 30 הכרכים של כל כתבי גורקי שיצאה לאור בבריה"מ. השגתי קונטרס בארכיון הספריה והעתקתיו במלואו. לַיָמים, כשנאסרתי, החרימו אצלי את העתק הקונטרס הזה, ורשמו בפרוטוקול: "כתב־יד שוביניסטי של רובין". אמרתי להם: "חיבור זה אינו שלי, אלא העתק מקונטרסו של גורקי". אך הם התנפלו עלי בחרָפות ובזעם: איך אתה מעֵז להעליל על סופרנו הפרוליטארי הגדול?! לבסוף נתברר הענין, אך במרוצת חקירתי השמיע בפני השופט־החוקר בענין הקונטרס: "סופרנו הרחיק לֶכת מעֵבר לשֶכל הָיָשר! אל־נכון היה שתוי שעה שהעליל עלילות דברים על עמו־הוא!" בחיבורו זה ציין גורקי כי במלחמת־העולם הראשונה לחמו היהודים לצד הרוסים, קיפחו את חייהם ובריאותם בחפירות, בו בזמן שהפורעים רצחו בפוגרומים את נשותיהם וילדיהם, אנסו ושדדו.
השתדלנו ללקט כל דבר שניתן להפיק ממנו ידיעות כלשהן בשאלה היהודית. חברי המשלחת

הספורטיבית של פולין הביאו לי ספרות ישראלית שפורסמה ברוסית, בפולנית, ביידיש ובצרפתית. מהשפות הזרות תירגמנו לרוסית והֵפַצנו בסביבתנו את התרגומים.

ב־1957 נערך במוסקבה פסטיבל הנוער הבינלאומי. כשבאתי למוסקבה, ערב פתיחתו של הפסטיבל, משתוקק לראות "ישראליים ממש", ושאלתי על מועד בואה של המשלחת הישראלית, נעניתי בכל האשנבים שאליהם פניתי כי אין יודעים עדיין את המועד, והיו אף שהטעו אותי במתכוון ונקבו במועד כוזב. שכן ההנחָיָה מגבוה היתה — למנוע ככל הניתן פופולריות יתר מהמשלחת הישראלית, כדי להפחית את מספר היהודים הסוביטיים העשויים לבוא במגע אתה.

אך כל זה היה ללא הועיל. מכל קצווי ברית־המועצות נהרו למוסקבה, לחזות במשלחת הישראלית, ובין הבאים היו גם יהודים שתפשו עמדות רמות, קציני־צבא בכירים וכו' — כולם השתוקקו לראות את היהודים האלה, זקופי־הקומה, הבאים ממדינת ישראל העצמאית.

לבסוף נודע לנו כי המשלחת הישראלית שוכנה באקדמיה ע"ש טימיריאזֶב. ביליתי שם ימים

РСФСР
МИНИСТЕРСТВО
охраны общественного
порядка

СПРАВКА № 056944

СЕРИЯ ВЩ

8 декабр. 1964 г.

Выдана гражданину-ке Рубину Анатолию Пинхусовичу
год рождения 1928, национальность Еврей,
уроженцу-ке г. Минск, Белорусской ССР
осужденному-ой Верховным судом
г. по ст.ст.
к 6 годам лишения свободы
имеющему-ей в прошлом судимости не судим
в том, что он-а отбывал-а наказание в местах заключения
с «8» декабря 1958 г. по «8» декабря 1964 г.
откуда освобожден-а по отбытию срока наказ.

Начальник подразделения
(подпись)
Начальник части
(подпись)

אישור מטעם המיניסטריון לשמירת הסדר הציבורי ברספס"ר, כי אנטולי רובין, שנדון על־ידי בית־הדין העליון בבילורוסיה ל־6 שנות שלילת חופש, ריצה את עונשו מ־8 בדצמבר 1958 עד 8 בדצמבר 1964 ושוחרר עם תום מועד תחולת העונש.

שלמים והלכתי בעקבות אנשי המשלחת לכל מקום שפנו אליו. רציתי לקשור אתם מגע ולקבל מהם ספרות. הצלחתי להכיר את ראשי שתי המשלחות — הציונית והקומוניסטית — וכן את נציגי השגרירות הישראלית.

הפקידים הסובייטיים היו מוסרים ידיעות מטעות על המקומות והזמנים של מופעי הישראלים, במגמה לצמצם את המגע האפשרי בין יהודי בריה״מ לבין חברי המשלחת הישראלית. את כרטיסי־הכניסה למופעי המשלחת הישראלית היו מחלקים באמצעות המוסדות, והשתדלו שלא יגיעו לידי יהודים. לא נותר, איפוא, ליהודים אלא לקנות את הכרטיסים במחירים מופקעים מידי לא־יהודים. יתר על כן, כשקהל בעלי־כרטיסים, שהיה ברובו יהודי, הגיע למקום, הכניסה ההנהלה, דרך הדלת האחורית, המון אנשים בלי כרטיסים, כדי למלא את האולם על־ידי לא־יהודים ולמנוע את הכניסה מהיהודים בעלי הכרטיסים. בעקבות כך התחוללו מהומות, התערבו המשטרה והבולשת, ודי בזיון וָקצף.

נדברתי עם אחד מראשי המשחת הישראלית להיפגש באקדמיה ע״ש טימיריאזב, כדי לקבל ממנו חומר ספרותי. כשהגעתי אליו, אמר לי: ״אתמול נקראנו לועד הפסטיבל והותרינו בצורה חמורה ביותר שלא להפיץ ספרות ציונית, ואם נעשה כך, יגרשו אותנו מבריה״מ. והרי ברי שהם עוקבים אחרינו, ואם הבולשת תתפוס את החומר הזה בידיך, צפויות לך צרות צרורות.״ אעפ״כ קבענו להוסיף ולקיים את הקשר בינינו. השקפתי בעד החלון והבחנתי כי עוקבים אחרינו. ממול, מאחורי אילן, עומד ״זנב״ וצופה בדריכות אל הבנין. יצאתי, ו״הזנב״ נגרר אחרי, ליוָה אותי כברת־דרך, עד שהצלחתי להתחמק ממנו.

חזרתי ממוסקבה למינסק והצלחתי להביא אתי חומר ספרותי שקיבלתיו מהמשלחת הישראלית. ספרות זו, שלא היתה בה שום נימה אנטי־סוביטית, הוגדרה בכל־זאת רשמית בתור שכזו. מסרתי לבחורים את החומר, ובכללו גם קומץ שירים ולחנים ישראלים.

כיצד היינו רוכשים אוהדים לחוגינו? מתהלך אתה עם יהודים ומשתדל לעמוד על קנקנם. פותח בשיחה על מדינת ישראל ולפי תגובת בן־שיחך, הנך עומד על הלך־מחשבותיו. ואז אתה מהדק עמו בהדרגה את המגע ומכניסו בסוד החבורה. היינו משיגים בין השאר את המאמרים והפלייטונים של ז׳בוטינסקי בהוצאותיהם הישנות משנות 1908-1909, מעתיקים ומשכפלים אותם. נותנים אותם לקרוא אף ליהודים מתבוללים־למחצה. לצרכי תעמולתנו נמצאו כתביו יעילים ביותר.

מטעמי זהירות לא היינו מכַנסים בצוותא מאות אנשים, ולא עסקנו בעריכת אסיפות והפגנות. אין לשכוח את תנאיו המיוחדים של המשטר הטוטאליטארי של בריה״מ, כאשר בכל מוסד ובכל בית נמצאו סוכני הבולשת. השתדלתי, איפוא, להימנע מהיכרות אישית עם רבים שבקרב אוהדינו. עומד הייתי בקשר הדוק עם בחורים שנאמנותם עמדה במבחן. כל אחד מהם הדריך קבוצה משלו. בדרך כלל היו אלה סטודנטים. הייתי משיג עבורם ספרות רצינית ומַנחה אותם לגבי כללי ההתנהגות במקרה שיפלו בידי קג״ב.

אחרי הפסטיבל הרביתי לעסוק בעבודה פדגוגית באמצעות המכון והייתי נשלח מטעמו חדשות לבקרים לערים השונות. מאוחר יותר נודע לי שסוכני הקג״ב הלכו בעקבותי לכל מקום ובלשו אחרי, כל אדם שבא במגע אתי נחקר, כך היה בקיוב, באודיסה ובבאקו.

מבחינה לאומית נפלה מינסק ממוסקבה או מריגה. במוסקבה פעלה שגרירות ישראל והיה אפשר לקיים עמה קשר, היה בית־כנסת גדול שאפשר להתכנס בו לפחות בחגים. במוסקבה נערכו פסטיבאלים בינלאומיים, קונגרסים, תערוכות. הגיעו לשם בשליחויות שונות בחורים מכרים מכל קצוות הארץ. והעיקר, במוסקבה חיו כמחצית המיליון יהודים. ריגה היתה אִי

לאומי בים היהודים המתבוללים. ואילו במינסק הושמדו באורח ברברי כל תודעה יהודית לאומית, כל רגש כבוד לאומי, ומה ששרד, נדחק לקרן־זוית ונמעך במגף הרוסי.

אולם עתה, בשנות השישים, נשתנתה האוירה אפילו במינסק. בני העם היהודי התחילו מתעוררים מתרדמה בת יובל שָנים. נתגלה ענין ביהדות, בישראל. אנשים שהיו מתרחקים קודם מכל ענין הקשור בארץ־ישראל וביהדות, החלו להקדיש את כל מרצם ואונם לעם ולבעיות הלאומיות. הדברים אמורים בנוער בעיקר. בתופעה כזאת אפשר לראות נס. לאחר יובל שנים של שלטון סוביטי, שעשה כל מה שביכולתו כדי לעקור מהשורש את מהות העם היהודי, באה תחיה של התודעה הלאומית אצל יהודי רוסיה, ובעיקר אצל בני הנוער. רוח האבות התחילה לפעם בלב אנשים צעירים מתבוללים שאפילו הוריהם כבר התבוללו, שלא זכו לכל חינוך לאומי, שלא ידעו מסורת לאומית, לשון ותרבות לאומיות.

איני יכול לומר כי הנוער הציוני בברית־המועצות הוא יורש ישיר של דור הציונים הוָתיק. נהפוך הוא, רבים מהם נכדי מחולליה של המהפכה ברוסיה, בני בוניו של השלטון הסוביטי. במה אפשר להסביר תופעה זו? הבה נסייר מעט בעבר הקרוב. בתקופה שלאחר־המהפכה, כשבוטלו מספר גזֵרות על יהודי רוסיה — תחום המושב, הגבלות בקבלה למוסדות ההשכלה הגבוהה וכיוצא באלה, נולדה בלב יהודים רבים ברוסיה תקוה תמימה, שעם פתרון השאלה הסוציאלית תיפתר מאליה השאלה הלאומית. טראגי הוא, כי רבים מהם האמינו בכך באמת ובתמים. זו היתה תקופת האינטרנציונליזם הוולגארי. יהודי רוסיה לא העלו על הדעת שהם רק מכשיר זמני בידי המהפכה עד שיופיעו בה סגלי־מנהיגים לאומיים משלה, ואז יסולקו היהודים מהתחום הפוליטי, החברתי והממלכתי שבחיי הארץ. יתירה מזו, בשנים הבאות ישמשו היהודים כַּלירעם במשברים הפנימיים השונים בארץ. רבים מיהודים אלה הבינו זאת היום, בערוב יומם, ובשיחות פרטיות הם קובלים: ״למי ועל מה מסרנו את חיינו, כוחנו, כשרונותינו, וקיבלנו בתמורה רק השפלות, עלבונות וחוסר־סיכוי לילדינו ונכדינו?״ אולם בכל זאת אנשים זקנים אלה, קומוניסטים ובלתי־מפלגתיים, היו מושרשים בברית־המועצות, שכן ארץ זו היתה בת טפוחיהם. לא כל אדם ניחן באומץ־לב לנתק את קשריו עם העבר: הלא פירוש הדבר למחוק את כל מפעל חייו. אך בני־הנוער היו פטורים מרגשות אלה, ופנו פנייה נמרצת אל עמם ואל ישראל.

אחד הגורמים העיקריים למיפנה זה בחיי בני־הנוער היהודים ברוסיה היה תסביך הנחיתות האזרחית. בברית־המועצות נמשכת בלי הפוגה תעמולה נרחבת של שוביניזם ממלכתי רוסי. התעמולה מפארת ומקלסת את התרבות הרוסית, המדע הרוסי, האמנות הרוסית, הספוּטניקים הרוסיים. האיש הרוסי הוא התגלמות כל המידות הטובות, הצעיר היהודי הרגיש שאין הדברים מכוּונים גם אליו, וככלות הכל אין הוא רוסי. על היהודים ידע רק מסיפורי בדים ומבדיחות של האנטישמיים, היהודי, לעולם, הוא טיפוס נוח לקאריקאטורה: הוא ערמומי, וגם פחדן, הוא חלש, חמדן וכדומה. תיאור כזה של היהודי טיפוסי לאדם הרוסי. כשביקשו רוסים להחמיא לי, אמרו: ״איזה יהודי אתה? הלא אינך דומה כלל ליהודי!״ על שאלתי, כיצד הם מתארים לעצמם יהודי, ציירו לעיני דיוקן: ״נו, כזה קטן, צר־כתפיים וחזהו נפול״, או: ״שמן, בעל אף ארוך, בוַדאי בעל ר׳ גרונית״. הזכרתי את מכרינו המשותפים, ומניתי כמה מניינים של יהודים שאינם דומים כלל לדיוקן זה. או־אז היו מתהרהרים ומסכימים. אך לא נכנעו: ״הדיוקן הזה דומה לגמרי, אלא שנתיישן. עד המהפכה אכן היו היהודים כאלה, ורק המציאות הסוביטית שינתה אותם לטובה״. לשון אחר: העלתה אותם לרמתם של הרוסים.

ראו היהודים הצעירים כי כל העמים יש להם היסטוריה ותרבות ולשון משלהם. אפילו לעמים הזעירים ביותר, כמה רבבות ולא עוד, יש לשון משלהם, בתי־ספר משלהם, ספרות משלהם. ואילו היהודים חסרים את כל אלה. בלי הרף הזכירו ליהודים, כי העם הרוסי הוא האח הבכור של העמים הקטנים. בכל הדרכים אילצו אותם להרגיש שהם זרים כאן, שהם מתקיימים בזכויות בנים־חורגים, שאין הם רוסים. אפילו מדענים יהודיים דגולים, עובדי מדינה בכירים עד שרים, שחָלשו על לא־יהודים רבים, הרגישו בתסביך נחיתות כששהו בחברת שווים להם במעמד. מצד שני, היה תסביך זה מאלץ את היהודים להיות משכמם ומעלה מכל עובד לא־יהודי, ולהפגין שהם דרושים. כל אלה שיכנעו את הצעירים היהודיים שאין הם שרויים בביתם, אלא דיירי־מישנה. מבשׂרם חזו את הכלל הרווח: כשגונב איש רוסי, אומרים כי הגנב הוא שגנב, וכאשר יגנוב יהודי, אומרים כי היהודי הוא שגנב.
תודעתם קלטה והשיגה שיש ליהודים מדינה, שהפריכה בעצם קיומה את הדעה המושרשת מדוֹרות, שאין היהודים מסוגלים לעבוד, להילחם, וכל כשרונם הוא לחיות כטפילים על גופם של עמים אחרים. הם שמעו על הישגיה העצומים של המדינה בתחומי הכלכלה, התרבות, המדע, ובעיקר — על הצלחות הצבא. הדבר בלט במיוחד במלחמת ששת־הימים, מלחמה זו שימשה קטַליזטוֹר בהתעוררות התודעה היהודית. אנשים התרגלו לשמוע שמכים את היהודים, שמתעללים בהם, שהם פחדנים, ופתאום שומעים את ההיפך מזה: היהודים מכים במישהו, מתעללים במישהו, מנצחים, ואילו נצחונות! הופיע בלב היהודים רגש הגאוה הלאומית, אצל מקצתם בתת־מודע. נתברר, כי גם היהודים עם הם ככל העמים. זקפו גֵוום, הרימו ראש והסבו עיניהם אל מולדתם — ישראל, שהיא רחוקה, אך הנה קָרבה כל־כך.
זוכר אני, ערב מלחמת ששת־הימים, כשצרחה כל התעמולה הסוביטית על תוקפנותה של ישראל העומדת לפרוץ, היו ניגשים אלי חברים־לעבודה, יהודים מתבוללים, ואומרים בזעם: "הגע בעצמך, טולה! לאן הם נדחפים? מה דרוש להם שם? מוטב אילו ישבו בשקט, כל עוד לא נוגעים בהם. הלא ימעכו אותם כחרקים!" אבל כעבור שלושה ימים, כשנודעו תבוסתו השלמה של חיל־האויר המצרי והצלחותיו של צבא ישראל, אמרו לי אותם יהודים עצמם, בקול עליז ונרגש, אמנם — עם הצצה לצדדים מטעמי "בטחון": "שמעת, טולה, איך שהרביצו שם שלנו! איזה בחורים!" רק שלושה ימים חלפו ו"הם" של אתמול הפכו להיות "שלנו".
התחילו צעירים יהודים להרהר: מי אנו? מהי ישראל? התחילו לחפש חומר, ללמוד משהו על נושאים אלה. אך אין זו משימה קלה בברית־המועצות. ספרות בתחומי ההיסטוריה והתרבות העברית אינם יוצאים לאור זה שנים רבות, ומה ששׂרד לאחר ההשמדה, נשמר בספריות המרכזיות של ערים אחדות וקשה להשיגו. זאת ועוד, הסבת תשומת־לב ואף זעירה ביותר ליהדות — מיד היא מעוררת חשד. כל מה שנקרא רגש הגאוה הלאומית, שמפגין אותו רוסי, אוקראיני, ליטאי או גרוזי, מסוּוָג כלאומנות בורגנית כשמפגין אותו יהודי. אף על פי כן, היו צעירים יהודים נוברים בערימות של ספרות ישנה. צעירים קראו ותירגמו מאמרים ורשימות מעתונות השמאל בחוץ־לארץ אשר ניתן להשיגם.
התחלנו להאזין בקביעות לשידורי־חוץ: בי.בי.סי, קול־אמריקה, וכמובן — שידורי ישראל. הראדיו הסוביטי מפריע בכוונה לקליטת שידורים אלה, ועל כן יש להאזין להם השכם בבוקר או מאוחר בלילה. כדי להאזין לשידורי ישראל היה צורך לשנות את הגַלים במַקלט, מפני שמאז 1960 חסר במקלטים סוביטיים רבים התדר של קול ישראל. השירים והריקודים של ישראל נפוצו בנוער היהודי. כשהשיג מישהו תקליט של שירי־יהודים, היו מעתיקים אותו

מיד לסרטי רשמקול. הסרט נמסר מיד ליד לשם העתקה, ובזמן קצר נפוץ 'התקליט' במאות עותקים בערים רבות. צעירים יהודים התהלכו בעיר, רשמקולים נידים בידיהם, ומהם בקעה בקול רם מנגינה יהודית.

רק המכיר את ברית־המועצות, את האוירה ואת אורח־החיים בעבר הקרוב למדי, ידע להעריך אל נכון תופעה זו. רוב העוסקים לא מצאו בעיסוק זה תשוקה בלבד, אלא טעם־חיים. מטרתנו היתה להביא אל בני הנוער היהודים את האמת על עמם, את האמת על מדינת ישראל, ולעמֶת אמיתות אלו עם הזרם העכור של התעמולה הסובייטית. שאפנו לעורר בלב היהודים המתבוללים רגשי כבוד לאומי, גאוה לאומית, ולהכינם לשיבה אל מולדתם ההיסטורית, אל ישראל. כל מה שבא מישראל, אפילו דבר פעוט וחסר־ערך, התעלה לדרגת סמל, נעשה משהו מקודש. פעם אחת קיבלתי חפיסת סיגריות מישראל, ואנו עישַנו סיגריה אחת במעגל, איש איש בתורו. הבאתי מהפסטיבאל בקבוק יין כרמל, והכל שתו אותו בגמיעות זעירות, סמליות. כשאזל היין, מזגו לבקבוק יין מקומי והציבוהו באמצע השולחן, לקישוט.

נוצר חיל־חלוץ, אנשים שהתמכרו כליל לענין התחיה הלאומית, הם נכונים להגיע למולדת גם דרך בתי־סוהר ומחנות. להב זה פרץ פרצה במסך־הברזל שירד על ברית־המועצות. יהודים רבים המבקשים לעלות עדיין חוששים להפסיד את כל היש, וממתינים לשעת חסד, כשלאחר הגשת הבקשה והמסמכים אכן תובטח להם זכות־היציאה. רבים מהם בעלי־משפחות ומעמדם לא רע. הפחד להביא על המשפחה מצוקה וסבל מאלץ אותם להתאפק לפי־שעה מפעילות.

יש יהודים הנתונים עתה בשלב ההתעוררות הלאומית, ועמדתם עדיין לא נתגבשה. יש לנו, כפי שיש לכל עם, אנשים חסרי־עקרונות, סתגלנים, שאין דבר הקדוש בעיניהם. כל מחשבתם, כל מרצם ממוקדים ב"אני" שלהם: איך ייטיבו להסתדר, להסתגל ולהבטיח רווחה לעצמם, שהעדר־העקרונות הוא העקרון היחיד שלהם.

לאנטישמיות הסובייטית יש תפקיד חשוב בהתעוררות התודעה הלאומית של היהודים. מעולם לא נעלמה האנטישמיות בברית־המועצות, אלא החליפה צורות לפי הנסיבות ההיסטוריות. לנין וסטאלין היו מהפכנים־מעשיים בראש־ובראשונה. לאחר המהפכה, כשרוב האינטליגנציה והפקידות הרוסית היגרו או הושמדו, היו היהודים הרובד המשכיל והמתקדם לעומת רובד האיכרים הרוסיים הנבערים והמפגרים. זאת ועוד, יהודים רבים חזו מבשֹרם את הדיכוי הכפול — החברתי והלאומי — ברוסיה הצארית, וראו במהפכה מוצא יחיד ממצבם הקשה ללא־נשוא. על כן היו כה פעילים בתנועה המהפכנית. אך ברגע שחדלו להיות חיוניים, התחילו השלטונות לדחוק את רגליהם באמתלות שונות.

אחר כך התחילה האנטישמיות להתגלות בצורה גלויה וגסה יותר. כללי נימוס רבים נטשו. התעמולה האנטישמית, הגלויה והסמויה, מופעלת בקנה־מידה גדול. משמשים אותה אמצעי־התעמולה הרשמיים, והמנגנון להפצת שמועות ועלילות אנטישמיות. כשהעיתונות מספרת על גיבור, מדען דגול, או אמן דגול מקרב היהודים, הריהי מעלימה את לאומיותו. היא מספרת על גיבור סובייטי, מדען סובייטי, אמן סובייטי. אך כשנקלע יהודי לבין טורי העיתונים על חטאים כלשהם, יוצאת התעמולה הסובייטית מכֵּליה בהדגשת מוצאו היהודי. אם אין שמו ושם־משפחתו יהודיים טיפוסיים, תקשור אותו התעמולה עם אחד מקרוביו, ששמו אופייני במידה מספקת.

מזמן לזמן נפתחת מערכה אנטישמית נרחבת בסיסמאות שונות: מאבק עם

הקוסמופוליטיות, מאבק עם ספסרי־המטבע, עם הציונות. אולם מהות המאבקים אחת היא: מאבק ביהודים וליבוי היצרים האנטישמיים. והדבר מובן, שכן הדגל "שויון, אחוָה, אינטרנציונליזם" אינו מאפשר לנהל בגלוי מדיניות אנטישמית בסיסמה "הכה בז׳ידים, הצל את רוסיה!" על כן אנשי הרשות מסתייעים בסיסמאות שונות. אבל גם פּורישקֶביץ׳ הידוע לשמצה ניהל את מאבקו האנטישמי בסיסמה של מאבק בזרים. העבודה המתוכננת של מנגנון התעמולה הענק הניבה את פִּרְיָהּ. אפשר לומר בוַדאוּת, כי חַידק האנטישמיות דבק ברוב האוכלוסים של בריה"מ. התופעה מתגלה בצורה שונה, הכול לפי האיש והנסיבות.
אפשר להבחין בשלוש צורות של האנטישמיות. הראשונה: האנטישמיות הזוֹאוֹלוֹגית, כשדַי בצדוּדית יהודית או בשם־משפחה יהודי כדי לעורר שנאה עזה ושאיפה לפגיעה גופנית. השניה: האנטישמיות של ראשי המדינה וקובעי המדיניות הרשמית של השלטון. הם מתנגדים לעשיית חשבון עם היהודים על־ידי פגיעה גופנית, הם נגד פּוֹגרומים ותעמולה אנטישמית גסה בנוסח היטלר; בראש־ובראשונה — הדבר מזיק לברית־המועצות. אך הם משוכנעים לחלוטין, שיש לטפל ביהודים ביד קשה, שהיהודים חייבים לעמול למען רוסיה, למען המדע הרוסי, התרבות הרוסית. היהודים חייבים להיות משרתיה של רוסיה, להקדיש לה את כל כוחם, את כל כשרונם, ולא לקבל כל תמורה כלאום. לדעתם, אין לתת אמון ביהודים, וראוי להטיל עליהם פיקוח מתמיד. היהודי יכול להיות סגן, עוזר, אך לא האישיות הראשונה במעלה. הצורה השלישית: האנטישמיות של ההמונים שאין להם כל ענין בפוליטיקה ובשאלות חברה. דאגתם אחת: להסתדר יפה יותר, להשׂתכר יותר, לקבל דירה, לשתות לשָׂכרה. בהזדמנות, כשמכים יהודי, הם מוסיפים תרומה משלהם, בעונג רב. מיד מתעורר בלבם אינסטינקט השנאה הניצחית לז׳יד. תופעה זו בלטה במיוחד בשטחים הכבושים בידי הגרמנים.
כל יהודי נתקל באחת הצורות של האנטישמיות, הכל לפי התנאים והסביבה. יש אמנם יהודים המנסים להתעלם מהתופעה. פעמים הרבה כותבים מדענים יהודים הרצאות למען מדענים רוסים הנוסעים לקונגרסים בינלאומיים. כדי לזכות בפרס ממשלתי או בפרס לנין, מדען יהודי לוקח לו לא־אחת שותף רוסי, מפני שרק בדרך זו יצליח להבליט את חיבורו.

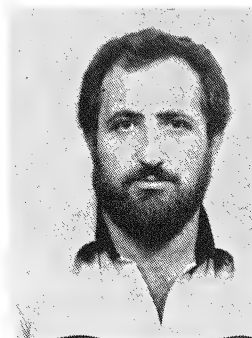
התעניינתי בעיקר בבני הנוער היהודים. יצרתי חוג חדש של ידידים ומכרים. ידעתי שעוקבים אחרי ולא אחת עשו הסוכנים את המעקב בגלוי, שארגיש בו. אסור היה לי לסכן בחורים, ששמם עוד לא הוכתם בעיני הקָגֶ"בֶּ. כבר רכשתי לי נסיון־מה בעסקי מחתרת. סיימתי בית־ספר טוב של נחקר, נשפט ואסיר־מחנה. על כן לא יצרתי קבוצות גדולות, לא עשיתי היכרויות בין האנשים, והשתדלתי שלא כל הקשורים בידידי יכירו אותי. היתה לי קבוצת בחורים מנאמנַי, שקיבלו מידי פרסומים ומידע, והם הפיצו אותם כל איש בחוגו. לפני מסירת החומר הדרכתי אותם כיצד לנהוג אם ייתפסו, וסיפרתי על דרכי החקירה. יעצתי להם לתדרך גם את ידידיהם, לפני מתן כל חומר ׳טריפה׳ בידיהם.
בעתיד נתברר, כי זהירות מונעת זו הצילה אותי ועוד בחורים מבית־הסוהר. הפרסומים הופצו ב"מערכת מוֹלקוּלארית". לפעמים הציע לי מישהו, בסודיות גמורה, לקריאה את אחד הספרונים שלי. לאחדים היה אפשר לתת ספרות מישראל, את ז׳אבוטינסקי למשל, כי הם הוכנו לכך. אחרים פחדו תחילה לקחת לידיהם פרסום ישראלי, כי עדיין לא השתחררו מהפחד לנגוע במשהו שבא מחוץ־לארץ, אבל כבר התעניינו ביהדות, בהיסטוריה ובתרבות. הייתי בא אליהם להשמיע ברשמקול שירי יהודים. כמה משירי ישראל היו פופולאריים לא

רק בין בני הנוער היהודיים, אלא בוצעו מעל בימות פתוחות לקהל, כגון 'הבה נגילה' או 'טום בָּללייקה'. עניינם של צעירים אלה ביהדות עלה מיום ליום. אחר כך כבר היו באים אלי ומבקשים שאתן להם לקרוא משהו על ישראל ואספר חדשות מהארץ.
לשם השגת חומר נאלצתי תכופות לנסוע אל ערים אחרות, שבהן היו לי ידידים־למחנה. לשם נסיעה כזאת נאלצתי לפעמים לתרום דם. תמורת תרומת־דם נתנו לי שני ימי חופשה, ועם יום־המנוחה עמדו לרשותי שלושה ימים. הפרסומים שונים היו: כתב־העת 'שלום', לוחות־שנה, פרסומי־מידע מישראל, מפות, פרסומי תערוכות בישראל, וכן פרסומי "סאמאיזדאט" (הוצאה עצמית, במחתרת). לפעמים השגתי פרסומים מחוץ־לארץ שנושאם יהודי. למשל, מיד לאחר מלחמת ששת־הימים קיבלתי את השבועון הצרפתי "ל'אקספרס", שהוקדש למלחמת ששת־הימים. כל המאמרים תורגמו לרוסית, שוכפלו והופצו, ומהעטיפה צילמנו דיוקנאות רבים של משה דיין.

MOSKOU U.S.S.R.
R. ANATOLIEN
De Ambassadeur,
Hoofd van de Consulaire Post te Moskou,
voor deze
F.W.M. Kroen
Attaché

УВД гор. Минска
Виза М № 090362
Фамилия РУБИН
Имя Анатолий
Год рождения 1928 г.
ОДИН
Израиль
Цель поездки (в какое ведомство) на постоянное жительство
Действительна для выезда из СССР до 1 мая 1969 г
и въезда в СССР до
через пограничные пункты СССР, открытые для пассажирского
Любой
15-4-1969г
21 APR 1969
Подпись

מימין — היתר־היציאה מברית־המועצות שניתן לאנטלי רובין;
משמאל — אישור שגרירות הולנד במוסקבה על מתן אשרת־כניסה ישראלית.

ישראל רש״ל

במינסק אחרי המלחמה: התחדשות הישוב היהודי, התודעה היהודית והפעילות הציונית

המחבר, ישראל רש״ל, נולד במינסק ב־1948, ה׳ באייר תש״ח, יום תקומת מדינת ישראל, ומכאן שמו ישראל. היה ממחדשי תנועת־הנוער הציונית במינסק בשנות השישים. מחַברו של השיר הנודע ״כָּחול ולָבן״. עלה ארצה ב־1971. תושב העיירה מַעלות בגליל.

כאשר נכנס הצבא האדום לעיר מינסק ב־1944, בדרך שהובילה מהנסיגה המשפילה למעמקי האוראל וחזרה לכיוון ברלין, מצאו החיילים עיר עשֵנה וחרֵבה שנותצה כמעט עד היסוד. בניינים ורחובות הפכו בהפגזות ובהפצצות לעיי חורבות. ואולי סמלי הוא, שעם בנייני־האבן הבודדים שנותרו על כנם נמנה בנין בית־הכנסת העירוני הגדול, ה״כּוֹר־שוּל״ לשעבר, כאות וכסימן לכך שקהילה גדולה ומפוארת חיתה ויצרה בעיר מדורי דורות, ועל אף מאורעות־האימה לא נתקפד פתיל חייה. ואף שהבנין לא שימש עוד כבית־כנסת, אלא כתיאטרון יידי, ושנים ספורות לאחר מכן הוסב יעודו לתיאטרון של הדראמה הרוסית, עומד הבנין כסמל לקהילה שפושטת צורה ולובשת צורה, אך אינה נכחדת ומשׂתרדת גם לאחר כלות הכל.

אין לחקור את החזיון של ההתחדשות הציונית במינסק מבלי להתחקות אחרי המקורות של היהדות המינסקאית שאחרי מלחמת־העולם השניה, ומבלי לעמוד, ולוּ בקצרה, על טיבן של התהפוכות שעברו על ברית־המועצות, על מינסק ועל יהודיה באותה תקופה.

מה מיוחד היה בקהילת מינסק שהבדיל אותה מקהילות יהודיות אחרות, כגון קהילות וילנה, ריגה, מוסקבה, לנינגראד וכו׳?

ובכן, היתה בקהילת מינסק שלאחר המלחמה מזיגה של תכונות שאיפיינו את קהילות מוסקבה ולנינגראד מחד גיסא, וקהילות וילנה, ריגה, קישינוב מאידך גיסא.

שלא כקהילות מוסקבה ולנינגראד החדשות, שלא נכללו בתחום־המושב, היתה קהילת מינסק קהילה עתיקה ושָרשית שהוציאה מתוכה אישים יהודים רבי־פעלים. לעומת זאת, שלא כקהילות וילנה, ריגה, קישינוב ועוד, אשר לא נכללו בתחומי ברית־המועצות, אלא סמוך למלחמת־העולם השניה, סבלה קהילת מינסק מניוון חייה היהודיים אחרי פרוץ המהפכה הרוסית, ניוון שהלך והעמיק עם השנים.

ניוון זה הוא תוצאה של תהליכים שנתחוללו ברוסיה הסוביטית באותה תקופה ואופיָן על־ידיהם. אם בשנות ה־20 ותחילת שנות ה־30, בתקופה הליבראלית כביכול, של בריה״מ, נרדף רק השוני האידיאולוגי־הסוציאלי, דהיינו רדיפת הציונות והשפה העברית, הרי מאמצע שנות ה־30 מקיפות הרדיפות כל שוני שהוא, בין אם הוא אידיאולוגי, ובין אם הוא לאומי־תרבותי. לפיכך אופיינה התקופה הראשונה על־ידי פריחת היידיש, שברוסיה הלבנה אף היתה אחת מהשפות הרשמיות, מציאות בתי־ספר יהודיים, אמנם בעיקר בשפת ההוראה

שבהם, וטיפוח ספרות ותרבות יידישאית עָנֵפה, ואילו בתקופה השניה נרדפים גם אלה מכול וכול, ולמלה יהודי מתלַווה שוב גוון קל של אנטישמיות.
אופיינית מבחינה זו היא פרשת בית־הכנסת המָקהלָתי הגדול של מינסק — בנין גדול ויפה שנבנה בתחילת המאה. עד פרוץ המהפכה התפללו בבית־הכנסת הגדול והמפואר הזה ברוב עם ובלוויית מקהלה גדולה. אחרי המהפכה שימש הבנין משכן לתיאטרון היידי ואירח את גדולי שחקני היידיש בבריה״מ. בתום מלחמת־העולם השניה הוסב לשמש כתיאטרון הדראמה הרוסית. כפרשת גלגוליו כן פרשת גלגוליהם של החיים היהודיים במינסק.

התחדשות הישוב היהודי במינסק אחרי המלחמה

מלחמת־העולם השניה והכיבוש הנאצי של רוסיה־הלבנה היתה אסון למינסק בכללה ולקהילת יהודיה בפרט. העיר נהרסה כמעט כליל. היהודים חלקם הצליחו לברוח לתוככי רוסיה ועברו תלאות אין־ספור, רעב ויסורים, אך ניצלו בעור שיניהם. מר בהרבה היה גורלם של הנשארים. רובם ככולם הושמדו, ורק בודדים ניצלו.
לאחר שחרורה של מינסק על־ידי הצבא האדום החל שיקומה של העיר החרֵבה, ובד בבד מתחדשת בה הקהילה היהודית במהירות מפתיעה.
שני מקורות הם לאוכלוסיה היהודית של מינסק אחרי המלחמה. כמחציתם — פליטי קהילת מינסק שחזרו אל עירם לאחר שחרורה. המחצית השניה — פליטי העיירות הקטנות והכפרים מסביבתה של מינסק ומרוסיה־הלבנה כולה.
כאן המקום להבהיר מדוע נמנעו אותם יהודים מלחזור אל מקום־מושבם שלפני המלחמה, והעדיפו להתרכז בכרך הגדול של רוסיה הלבנה.
האוכלוסיה המקומית באותם עיירות וכפרים שיתפה פעולה, מי יותר ומי פחות, עם הכובש הנאצי במלאכת השמדת היהודים. חלק גדול של היהודים באותם מקומות־ישוב קטנים אף לא הובאו למחנות־השמדה ולגיטאות, אלא נטבחו במקום בחלקם הגדול על־ידי שכניהם הלא־יהודים בפיקוחם ובסיועם של הגרמנים. רכושם נשדד ומצא דרכו אל בתי שכניהם, ואף בתיהם נתפסו לא אחת בידי טובחיהם או תאבי־בצע אחרים שנבנו מצרת שכניהם היהודים.
איך יכלו איפוא אותם פליטי השואה שחזרו ממעמקי רוסיה או משדות־הקרב לשוב ולהשתקע בין רוצחי יקיריהם, להלך ברחובות העיירה, כשכמעט מכל בית מציץ משהו שהיה שייך פעם לבני משפחותיהם, זֵכר מתמיד לפורענות שהיתה, ואולי אף רמז מאַיים לעתיד לבוא, כאשר יסתייע הדבר בידי אלה שכבר רצחו וגם יָרשו?
מינסק לעומת זאת היתה עיר גדולה, בעלת אוכלוסיה יהודית מרובה, שיָכלה לספק לאותם פליטים גם מקום להשתקע בו וגם את מידת האנונימיות הדרושה להרגשת־בטחון מסוימת.
תהליך השיקום התחיל בתקופה קשה הן במישור הכללי והן במישור היהודי. במישור הכללי — השתוללות האינקויזיציה הסטאלינאית שלא פסחה כמעט על שום בית בברית־המועצות ומילאה את המחנות במיליוני אדם. במישור היהודי — האנטישמיות ההמונית, שקמה לתחיה בזמן הכיבוש הנאצי, לא ירדה מעל הבמה. אמנם, עם פרוץ המאבק בארץ־ישראל על הקמת מדינה יהודית, התיצבה ברית־המועצות, משיקוליה היא, לימין הישוב היהודי הנאבק לעצמאותו. ועובדה זו הדליקה ניצוץ ראשון של גאוה לאומית בקרב יהודי ברית־המועצות. היו מי שראו בתמיכתה הרשמית של ברית־המועצות במדינת ישראל משום היתר להבעה גלויה של זיקתם הלאומית והזדהותם עם מאבקו של העם היהודי. התמימים

שביניהם ביקשו אפילו להתנדב ולהצטרף ללוחמים על המדינה היהודית. מבוקשם לא ניתן להם ומרביתם שילמו על כך בחייהם.
בשנת 1952 מתחיל להשתולל ברחבי ברית־המועצות גל אנטישמיות ממלכתית. יהודים מואשמים בקוסמופוליטיות ובהשתייכות לרשת ריגול יהודית עולמית. נפתח "משפט הרופאים" הידוע לשמצה. מוצאים להורג כמה מהבולטים בקרב אנשי־הרוח והאמנים היהודים. גם העיר מינסק נרשמה בדברי־הימים של רדיפת יהודים חדשה זו. ברחובותיה נרצח גדול שחקני התיאטרון היידי, שלמה מיכָאֶלס ע"י סוכני הנקו"ד במַסוֶה של תאונת־דרכים. רק מותו של סטאלין, והשינויים הטאקטיים שחלו בעקבות כך בעמדות השלטון הסוביטי, מנעו מלהוציא לפועל את הגזירות הקשות שזמם סטאלין על יהודי ברית־המועצות.

התחדשות התודעה היהודית בקרב הנוער היהודי במינסק

למרות כל הקשיים והגזירות, עדיין נשארו בבריה"מ מתי־מספר יהודים גאים וקשי־עורף ששמרו אמונים לתודעתם הלאומית, למורשתם ולשפתם. מעטים אף התעקשו לחנך את ילדיהם באותה רוח. אלה היוו מקור אחד לצמיחתה של התנועה להתחדשות לאומית בברית־המועצות בכלל ובמינסק בפרט. עם אלה נמנו במינסק משפחות רש"ל, ז'יטניצקי, קורלנד ועוד.
מקור נוסף הם יהודים מאזורים שסופחו לבריה"מ סמוך לפרוץ מלחמת־העולם השניה. הללו נאסרו והוגלו לסיביר בעוון פעילות ציונית. בחלקם לא חזרו למקום־מגוריהם הקודם והתישבו, אחרי שחרורם בסוף שנות ה־50, במקומות שונים בברית־המועצות, ומינסק בכללן.
מקור שלישי — הם הצעירים שנכלאו בסוף שנות הארבעים ובשנות החמישים על לא אוון בכפם, בחלקם — על פעילות דימוקראטית־דיסידֶנטית. בשבתָם במחנות הם התוודעו אל האסירים הציוניים ודרכם אל הציונות. ברם כל הגורמים האלה יחדיו לא יכלו אלא לשמור על הגחלת. נחוצים היו גם התנאים וגם הכוחות כדי שמקומץ קטן של אנשים עקשנים תתפתח תנועה רחבה של התחדשות ציונית. וזו הביאה בסופו של דבר לעליה המונית מברית־המועצות.
בשנות ה־60 כבר גדל בבריה"מ דור חדש שנשא על כתֵפיו את התנועה הציונית החדשה. הדור הזה היה משוחרר מכמה מגבלות שהיו נחלתו של הדור הקודם. הנוער היה משוחרר ברובו מפחד האינקויזיציה הסטאלינִיסטית. צעירים שנולדו בשנות ה־40 וה־50 — תקופת התבגרותם וקביעת הכרתם העצמית חָלה בשנות ה־60 שהיו שנים ליבֶּראליות לאין־ערוך יותר מאשר השנים הקודמות. אלה הן השנים של חשיפת הזוועות שנעשו בימי סטאלין (ראה סולז'ניצין ודומיו) והתרת רסן כללית, אם כי מוגבלת, בבריה"מ. אף שהצעירים היהודים היו מודעים לסכנות הטמונות בהליכה נגד הזרם, שכן גדלו במשפחות שנפגעו בחלקן הגדול מהטירור הסטאלינאי, הם חשו בכל־זאת ברוח חדשה, ליבראלית יותר, המנֻשבת במדינה.
צעירים יהודים אלה לא סבלו גם מהאשליה, שהיתה מנת־חלקו של הדור הקודם, כי המשטר החברתי החדש שייבנה אחרי המהפכה ברוסיה הוא משטר־העתיד האידיאלי והשוויוני שבמסגרתו תיפתר הבעיה היהודית, והיהודים ישתלבו בבניית העתיד המזהיר הזה. הם התפכחו מהאשליה הזאת, ויתר על כן, הדור הצעיר כלל לא התלבט בסוגיה הזאת.

גורם נוסף שהמריץ את יהודי בריה"מ להתמודד עם בעיות קיומם הלאומי וזהותם הלאומית היתה האנטישמיות העממית שהתפשטה בבריה"מ בעקבות מלחמת־העולם השניה ובעקבות המסע האנטישמי הממלכתי של תחילת שנות ה־50.
וכך מצא הדור הצעיר של יהודי בריה"מ את עצמו משוחרר מאשליות ומתמודד עם סביבה הדוחה אותו ומדכאת את נסיונותיו לטיפוח זהותו הלאומית.
כל הגורמים שהוזכרו לעיל הביאו את היהודי הסובייטי הצעיר להתמודדות עם השאלות הנוקבות שניצבו במרכז עולמו הרוחני האידיאולוגי: מי אני? מַניין באתי ולאָן פני מוּעדות? מה מקומי במדינה הסובייטית? האם בכלל יש לי מקום בה?
ותוך נסיון לענות על השאלות הללו הולכת ומתגבשת התנועה הציונית החדשה בברית־המועצות.

היהודים במינסק בשנות ה־60

מינסק בשנות ה־60 היא כרך גדול שאוכלוסייתו מתקרבת במהירות למיליון נפש. העיר הלכה והתפתחה בהכוונה ממשלתית. מאום לא נשאר מההרס העצום שחוללה בה המלחמה.
מינסק הופכת למרכז תעשייתי גדול של רוסיה־הלבנה, בנוסף להיותה בירתה ומרכזה האדמיניסטרטיבי. פועלים בה בתי־חרושת למשאיות, טרקטורים, אופנועים, טֶכסטיל, מכשירי ראדיו וציוד אלקטרוני צבאי, מכשירים אופטיים, מַחשבים, חֳמרֵי־בנִיָה ועוד מפעלי־תעשיה רבים, כשכל אחד מהם מעסיק אלפים ורבבות של עובדים. מינסק גם מהווה מרכז תרבותי ואקדֶמי. בין כותלי שמונת המכונים להשכלה גבוהה לומדים רבבות סטודנטים. במינסק פועלים תיאטרון האופרה, התיאטרון הדראמטי.
האוכלוסיה היהודית של מינסק מונה בשנים אלו כ־70 אלף נפש. זהו ישוב יהודי מהגדולים בבריה"מ, אחרי הקהילות של מוסקבה, לנינגראד, קייב ואודיסה. כאמור ספגה מינסק את רוב פליטי העיירות והכפרים של רוסיה־הלבנה אחרי מלחמת־העולם השניה. כך למשל בעיירה קאפּוּלי, מקום־מושבה של קהילה יהודית גדולה לפני המלחמה, נותרה רק משפחה יהודית אחת, בעיירה צֶ׳רבין — שתי משפחות, העיירות בָּארַאנוביץ, מולוֹדיצ׳נו ועוד, התרוקנו כליל מתושביהן היהודיים.
האוכלוסיה היהודית במינסק אינה מהווה קהילה, ועם זה מת יימים בה יחסי קירבה, אחוָה ועזרה הדדית. יהודים למדו להכיר זה את זה ובכל הזדמנות ליצ ־ קשר בין איש לבין רעהו.
חלק ניכר מהיהודים, ובמיוחד מהנוער היהודי, הם בעלי־השכלה גבוהה או סטודנטים. רבים מהם תפסו עמדות־מַפתח במפעלים ובמוסדות עירוניים, אך בגלל יהדותם נמנע מהם לטפס לפיסגה, והם הסתפקו במשׂרות משניוֹת, כגון מנהלי מחלקות. במפעלים ובבתי־החולים הרבים של העיר שימשו כרופאים, מהנדסים, מורים ומשפטנים. היו גם שהגיעו למשׂרות גבוהות יותר, כגון יוּדילֶבִיץ שהיה מנהלו של מפעל גדול למכשירי ראדיו וטלביזיה וציוד צבאי אלקטרוני. המפעל העסיק אלפי עובדים, ואחוז היהודים ביניהם הינֹה כמעט שליש.
ודוגמה מהתחום האקדמי: הפרופיסור ליפשיץ מאוניברסיטת מינסק התמחה בהיסטוריה עתיקה וכתב ספר על תולדות מלחמת היהודים.
היו בין היהודים גם פועלים ואנשי שירותים, אך חלקם הלך וקטן.
היהודים לא התישבו במינסק בשכונות נפרדות, אלא התפזרו בכל רחובות העיר בהתאם להקצאת הדיור הממשלתי. ובכל־זאת נתיַחדו שני אזורים: אזור־השוק של קוֹמַרוֹבְקָה והאיזור של סטוֹרוֹז׳ובקָה בסביבות נהר הסביסלוץ׳ החוצה את העיר, שבהם היתה אוכלוסיה

יהודית צפופה יחסית. יש לציין שאזורים אלה היו אזורים "יהודיים" גם לפני המלחמה.
שלושה מוקדים של פעילות יהודית רשמית פעלו במינסק: בית־הכנסת, משחטה כשרה, והופעות של אמנים ולהקות ביידיש.

בית־הכנסת שָׁכַן קודם ברחוב נֶמיגה, שריד אחרון מבתי־הכנסת הרבים שהיו בסביבה ההיא לפני המהפכה. יש לציין ששריד זה היה עלוב גם במידותיו וגם בצורתו. בסוף שנות החמישים שימש בית־כנסת זה נושא למאבק משפטי, כאשר הרשות המקומית החליטה להפקיע את המבנה. אחרי הליכים משפטיים ארוכים אמנם הופקע המבנה של בית־הכנסת, אך יחד עם זה ניתן להנהגת הקהילה הדתית, ה"דוואַצָּטְקָה", לקבל מבנה חליפי בחכירה. בית־הכנסת החדש שוּכַּן ברחוב צניאנסקאיה. משכן זה היה בפרוורה של העיר, מרוחק ממרכז העיר, וללא תחבורה ציבורית בסביבתו. לרוב, עקב הריחוק ממקום־מושבם של היהודים הדתיים ומחמת העדר תחבורה, לא התלקט אפילו מנין מתפללים בבית־הכנסת, אולם בחגים הָמָה המקום ממאות יהודים, דתיים ולא־דתיים. ואף שמספר זה של כמה מאות איש לחג, בבית־הכנסת היחיד של עיר המונה כ־70 אלף יהודים, נראה מועט ביותר, הרי זה לא כך כשמדובר במדינה כבריה"מ שבה גם הכנסיות הנוצריות לא סבלו מעודף מתפללים. יתר על כן, בנוסף לבית־הכנסת, התקיימו בעת החגים במינסק כעשרה "מִנְיָנִים" — בתים שנשכרו על־ידי יהודים לעריכת תפילות — ובכל אחד מהם התפללו 30-100 איש.

אך כאמור, בית־הכנסת, אף שלמעשה לא היה בו בימי חול אלא מנין מתפללים, הינָה עם זאת מוסד יחיד רשמי ומוּכָּר על־ידי השלטונות לצורך פולחן דתי יהודי.

בשלהי שנות ה־60 מתחיל בית־הכנסת לשמש בתפקיד נוסף — בָּמה להזדהות לאומית. נוער יהודי רחוק מהדת, אך חדור תודעה לאומית־ציונית, מגיע אל חצר בית־הכנסת כדי להתייחד ולהזדהות עם מורשתו ועם עמו סביב סמליו הדתיים, על אף היותו חילוני.

המקום השני לפעילות יהודית רשמית, גם הוא במישור פולחני דתי — היתה המשחטה הכשרה.

היה זה צריף קטן ומוזנח בשולי השוק של "קומארוּבקה". כמעט 15 שנה ישב בו השוחט ר' אפרים, יהודי אדוק ויפה־תואר, בעל זקן שחור וארוך, ולידו שימשו כמה נשים יהודיות מבוגרות במריטת נוצות, שכֵּן רק עופות נשחטו במשחטה. כל יהודי שחשקה נפשו בבשר כשר היה הולך לשוק, בעיקר בימי ראשון, שהיה יום־חופשה ויום־שוק, קונה תרנגולת או שתים, ולקראת החג אולי גם תרנגול־הודו, והולך אתם הַיְשֵׁר אל ר' אפרים השוחט. ואגב עמידה בתור, גם מחליפים דעות בענייני־דיומא ובעניינים שברומו של עולם, מתעדכנים בנושאים אקטואליים כגון: איפה יתקיים המנִיָן בחג, איפה אופים מצות לפסח וכו'.

השלישי והאחרון מכלל המוסדות היהודיים הרשמיים במינסק אינו למעשה מוסד כי אם מוֹפע. פעמים הרבה נערכו בעיר מופעים אמנותיים של להקות יהודיות, שכל תכניותיהן הן על טהרת היידיש. במופעים האלה השתתפו כל השחקנים היהודיים של אותם זמנים בבריה"מ: נחמה ליפשיץ, סידי טל, אמיל הורוביץ, להקת הנוער מוילנה "אנחנו פֹּה!" ועוד. כל ההופעות היו, כאמור, ביידיש. למרבה הפאראדוכס, התקיימו המופעים באולם המועדון על שם דזֶ'רז'ינסקי, כלומר במועדון הקָגֶ"בֶּ. איני יודע אם בכך התבטא חוש ההוּמוֹר של הארגון "המארח", או שמא היה האולם פשוט מתאים לפיקוח ומצוּיד באביזרי מַעקב מתאימים.

כל מופע כזה היה אירוע מַרשים בחיי היהודים בעיר. דוּבר עליו ימים רבים לפני ההופעה, ולא אחת נמכרו כל הכרטיסים ימים רבים לפני יום המופע. היו מתקבצים באולם יהודים

מכל שכבות האוכלוסיה היהודית, מבוגרים וצעירים גם יחד, ולפעמים היו מביאים גם ילדים קטנים. ביקרו במופעים גם כאלה שלא ידעו יידיש. מפה ומשם אפשר היה לראות בן־זוג או שָכן טורח בלחש במלאכת התרגום תוך כדי ההצגה.
המבוגרים שבין הצופים באו למופעים אלה להתרפק על העָבר, ומדי פעם נשמעו בקהל קריאות הדורשות להשמיע שיר זה או אחר המוכר להם מימי־הנעורים. הצעירים לעומת זאת באו כדי לטעום מהתרבות היהודית, אפילו כשהיא סטֶרילית ומצונזרת, וכן לחוש שייכות עם הכלל היהודי.

התחדשות הפעילות הציונית במינסק בשנות ה־60

על גילויים בודדים של פעילות ציונית במינסק כבר בשנות השישים המוקדמות, שבעֶטיים נרדפו אנשים, נאסרו והוגלו, אפשר ללמוד מפרשת אנאטולי רובין שעליה סיפר בספרו "מגפיים חומים, מגפיים אדומים", ועוד. כל מקרה היה בעל מאפיינים משלו, החל מחינוך יהודי לאומי שָרשי העובר מאב לבנו, דרך התוַדעות לציונות בעקבות שהִיָה משותפת עם ציונים במקומות מאסר והגליה, ועד לחיפוש עצמי, כנער, אחר הזהות האמיתית.
במלחמת ששת־הימים היתה נקודת־מפנה בתהליך התגבשותה של **תנועה** ציונית במינסק. לבבות היהודים מָלאו גאוה עם ניתוץ הדימוי של היהודי הפחדן והחלַשלוש — דימוי שָרווח בקרב עם הארץ בברית־המועצות, וצֵל הדימוי הזה הֵעיב אף על הדימוי העצמי של היהודים עצמם. להיות יהודי הפך מאז לדבר מכובד, ורבים התחילו להתגאות בכך בפומבי ולשַחר לחברת יהודים אחרים. הלך־רוח זה איפיין במיוחד את הנוער היהודי. כל זה יצר אווירה נוחה להתחדשות התנועה הציונית ולהיוָצרות חוג פעילים ציוניים במינסק שחיפשו דרך לפעילות ציונית תכליתית.
ראשיתו של חוג זה בשלהי שנת 1967 היתה מצעָר: יצחק ז'יטניצקי, ישראל רש"ל, אנאטולי רובין. אך תוך זמן קצר מצטרפים אליו פליקס גורדין, ו. פיקולין, אהרן צייטלין, מרדכי קורלנד, רוזה רֶליס, משפחת לוין ואחרים.
הפעולה הראשונה שננקטה היתה הקמת קשר הדוק עם ציוני ריגה. קשר זה נוצר בעזרת משפחת יַנקלביץ מריגה שבילתה את שנות גלותה בסיביר ביחד עם משפחת ז'יטניצקי, ובעזרת אלי ואלאך, סטודנט ריגאי שלמד באוניברסיטה, וקשר קשרים עם הנוער היהודי במינסק. מאוחר יותר נטוָה הקשר גם עם ציוני מוסקבה, בעזרתו של אנאטולי רובין שהכיר רבים מהפעילים הציוניים של מוסקבה בתקופת מאסרו ושהייתו במחנה. טיפוחם והידוקם של קשרים אלה היו רבי־חשיבות לגבי החוג הציוני של מינסק. ריגה היתה באותם ימים המרכז הציוני המאורגן ביותר בבריה"מ. משם אפשר היה לקבל חומר מודפס ומצולם בכמויות גדולות יחסית וללמוד שיטות פעולה. מוסקבה, לעומת זאת, היתה המרכז הבינלאומי של בריה"מ, ובה מקום־מושבם של נציגי התקשורת המערביים. כן ביקרו במוסקבה תיירים יהודים רבים. הקשר עם החוג הציוני של מוסקבה איפשר לחוג המינסקאי להעביר לישראל ולמערב מידע על הנעשה במינסק, על פעולות המחאה שננקטו וגם את שמות הפעילים, דבר שהיוָה בימים ההם מעֵין תעודת־ביטוח מפני פעולות חריגות של הקג"ב.
יותר מאוחר נקשרו קשרים גם עם החוגים הציוניים של וילנה, לנינגראד וקישיניוב.
החוג הציוני של מינסק, כמו חוגים במקומות אחרים ברוסיה הסוביטית, פעל בשלושה תחומים עיקריים: א. מאבק למען עליה ארצה; ב. לימוד והפצה של השפה העברית ושל

תרבות ישראל; ג. הרחבת החוג ויצירת קשרים עם חוגים ציוניים ברחבי ברית־המועצות. בתחום הקשרים הארציים ברצוני לציין עוד כמה אירועים בעלי חשיבות. בחורף 1969 נערך בלנינגראד כנס ציוני כל־ארצי חשאי. נציגה של מינסק בכנס היה יצחק ז'יטניצקי. בקיץ 1970 אמור היה להתקיים מחנה־קיץ של נוער ציוני מכל רחבי ברית־המועצות. ממינסק יצאו שלושה משתתפים: ליאוניד יפה, ישראל רש״ל ובחורה בשם לורה. המחנה נועד להתקיים על גדת הנהר דניֶסטר במולדביה, אך בהגיענו לקישיניוב, נפגשנו עם אלכסנדר הלפרין, שבאמצעותו תיאמנו את השתתפותנו במחנה, ומפיו נודע לנו שעבר על קישיניוב גל מעצרים. רוב העצורים, ובתוכם הלפרין עצמו שנעצר מאוחר יותר, נשפטו במשפט־קישיניוב ובמשפט־לנינגראד השני. עקב כך הועתק מקום המחנה באורח מאולתר אל חוף הים השחור, בסביבות אודיסה. בחורף אותה שנה נחקרו כל שלושת משתתפי המחנה המינסקאיים על־ידי המדור היהודי של קג״ב במינסק, אך לא הועמדו למשפט.
נוסף לכך נערכו ביקורים הדדיים וקוים קשר רצוף עם קהילות מוסקבה, לנינגראד, ריגה, קישיניוב, וילנה.
שאיפתנו הגדולה היתה להגיע למירב הנוער היהודי וכך עלו מתוך החוג ״מגייסים״. הבולט ביניהם היה אַלִיק קְלוּץ'. לקשריו העֲנֵפים בקֶרב הקהילה היהודית במינסק נודע מבחינה זו ערך רב. כן פעלו בתחום הזה אהרן צייטלין, פליקס גורדין, נחום אוֹלשַׁנסקי ומרדכי קוּרלַנד. היה מאבק על נפשו של כל יהודי, והמאבק הזה נשא את פריו בשנים מאוחרות יותר.
בתחום הפצת השפה העברית ותרבות ישראל היה חומר־הלימוד מועט והגיע לידינו בדרכים שונות, אם ליגאליות, במשלוחי דואר מישראל, אם בלתי־ליגאליות. חומר זה צולם והודפס בתנאי מחתרת, תוך סכנת נפשות והופץ בין הנוער היהודי. חייבים היינו גם לדאוג למקומות מסתור במקרה של חיפוש.
בנוסף למקראות ללימוד עברית, כלל החומר גם פרקים בתולדות ישראל, פרקים מכתבי ז'בוטינסקי, נאומו של גדעון האוזנר במשפט אייכמן, קטעי תרגום מספרו של ליאון יוריס ״אֶכסודוס״, ועוד. כן נערכו במינסק חוגים ללימוד השפה העברית. בחוג הראשון לימדתי אנוכי, אחר־כך הצטרפו כמורים צייטלין, גורֶליק ואחרים. כן ייחדנו תשומת־לב לחגים היהודיים. נוהגים היינו לבקר בחגים בבית־הכנסת, כמעשה הפגנה והזדהות, למרות שרוב רובו של הנוער היה חילוני, ואף לא ידע להתפלל. אחרי־כן היינו מתכנסים באחד הבתים וחוגגים ברוב עם. בחגיגות הללו השתתפו עשרות אנשים ולפעמים נערכו ההתכנסויות ביותר ממקום אחד בו־זמנית. מקובל היה להקדים לחגיגה הרצאה על הרקע ההיסטורי והלאומי של המועד המוּחג. במהלך האירוע היינו שרים שירים עבריים, או שירים ביידיש, או אפילו שירים ברוסית בעלי תוכן ציוני־לאומי, ניגַנוּ תקליטים ישראליים, התווכחנו על בעיות העם היהודי והציונות. כמעט תמיד נָכחו באירועים אלה גם אנשים חדשים, שזו להם פגישה ראשונה עם עולם הציונות, וכך נוצל האירוע החברתי ל״עשיית נפשות״ לציונות.
בכללו היה החוג הציוני במינסק של סוף שנות השישים חברה צעירה ותוססת.
באותה תקופה גם פורחת היצירה המקורית בקהילת מינסק. נכתבים שירים בכל השפות: עברית, רוסית ויידיש, שירים סאטיריים המשקפים את המציאות האנטישמית בברית־המועצות, שירי הזדהות עם מדינת ישראל ושירי געגועים לציון. שירים אלה הועברו מפה־לאוזן ונפוצו בכל הקהילות היהודיות של בריה״מ. שיר אחד, שנתפרסם יותר מאחרים גם בבריה״מ וגם מחוצה לה, הוא השיר ״כָּחוֹל וְלָבָן״, נכתב על־ידי בשנת 1969.

המאבק על העליה ארצה

גולת־הכותרת של הפעילות הציונית היא המאבק על העליה. שערי בריה״מ מתחילים להיפתח כסדק צר משנת 1968-1969, ברם מצבם של רוב יהודי בריה״מ המבקשים לעלות ארצה עודנו עגום. מצב דומה שורר גם במינסק. בשנת 1969 יוצא ממינסק ארצה אנאטולי רובין, אחריו בשנת 1970 יוצאת את מינסק משפחת ד״ר בורשטיין. אך מרבית יהודי מינסק המבקשים לעלות לישראל: משפחות ז׳יטניצקי, רש״ל, סקלאר, רֶליס, קוּרלַנד, מילבסקי, צייטלין, גֶלר, שרקין, לוין, אולשנסקי, אובסשיצ׳ר, ורבים אחרים נתקלים בסירוב מצד השלטונות. הם מנהלים מאבק עיקש, ובאוירה של אותם ימים הוא אף נראה חסר־תקוה. אחדים מהמבקשים מאבדים את מקום־עבודתם או מגורשים ממקום־לימודיהם. על אחדים מאיימת סכנת גיוס לצבא האדום. אך הם אינם מתיָאשים. המאבק הוא רב־צורות, הָחל בבקשות רשמיות וערעורים על הסירוב שנתקבל מהשלטונות. הערעור מוגש לכל הערכאות עד לראש ממשלת בריה״מ ונשיא בריה״מ. אחרי קבלת הסירוב בערכאה הגבוהה ביותר מוגשת בקשה חדשה, והתהליך חוזר חלילה. נשלחים מברקי מחאה לסוביט העליון של בריה״מ ולממשלת בריה״מ. המסורבים חותמים על עצומות הקוראות לעזרה ומופנות לממשלת ישראל ולממשלות המערב, והעצומות האלו מוברחות למערב. כל זה נעשה תוך תיאום הדוק בין כל המבקשים לעלות. ואם שהסיכויים קלושים ביותר, אופפת את האנשים עקשנות אין קץ ומין אופטימיות משיחית שבסופו של דבר אכן יצליחו לחולל את הבלתי יאומן.

ואמנם יום השחרור הולך וקָרֵב, אך לא לפני המאמץ האחרון בנסיון לשבור את חומת הסירוב.

בחודש פברואר 1971 החלטנו, כל עשר משפחות מסורבי־העליה, לבצע פעולת־מחאה שתעורר הד ציבורי בינלאומי. הוחלט לארגן שביתת־שֶבֶת במשרד־הפנים של רוסיה־הלבנה. המבצע תוכנן והוּכן בצורה מדוקדקת, כולנו ידענו מה עלינו לעשות. ההודעה על הפעולה נמסרה בעוד מועד באמצעות קשרינו במוסקבה, לנציגי התקשורת המערביים. ההודעה המוקדמת גם מנעה מאתנו, למעשה, כל אפשרות נסיגה, מבלי לאבד את אמינותנו. יום הפעולה הגיע. סמוך לשעה 11 בבוקר נתכנסו כל משתתפי שביתת־השֶבת, בקבוצות של 2-3 אנשים, במקומות שונים הסמוכים לבנין משרד־הפנים. דקות מספר לפני השעה 11 התחלנו להסתנן אחד־אחד, כדי שלא לעורר את חשדו של הזקיף לבנין. בשעה 11 בדיוק היינו כולנו מכונסים בפנים. הוצאנו עצומה שהוכנה מבעוד מועד ובה פורטו כל דרישותינו, והגשנו אותה לקצין תורן. השוטר נדהם. כנראה שזו היתה לו הפעם הראשונה שנתקל בפעולה מסוג זה.

אחרי התרוצצות של קצינים זוטרים שנמשכה כחצי שעה, הוזמַנו כולנו לחדר־המתנה רחב־ידיים. לשם הגיע קצין בדרגת קולונל שהציג עצמו כמפקד אגף המנהלה של משרד־הפנים. התחיל דין־ודברים ממושך שבו ניסה הקצין לחליפין לאיים ולשכנע בדרכי־נועם, לסרב באופן מוחלט ובו־זמנית לנסות לפַלג את הקבוצה על־ידי רמזים שכוּונו לחלק מאתנו, כאילו סיכוייהם לצאת את בריה״מ טובים יותר, ובלבד שלא יפעלו במשותף עם היתר.

אך דבר לא הועיל. נשארנו איתנים ומלוכדים.

דרישתנו היתה פשוטה: טענו שאנו אזרחים סוביטיים שומרי־חוק, ומוכנים לקבל אפילו סירוב לבקשתנו לצאת את בריה״מ ולעלות לארץ, ובלבד שסירוב זה יתבסס על החוק הסוביטי וינומק בסעיפי החוק המתאימים. בכך העמדנו את השלטונות במצב לא נעים. מצד

אחד לא נתנו להם שום אמתלה לטפל בנו ביד קשה כבמפירי חוק, ומצד שני ידענו שהחוקה הסוביטית אכן מבטיחה לכל אזרח זכות להגירה חָפשית.

לבסוף, אחרי ויכוח שנמשך כשעתיים ויותר ונוכח עמדתנו הנחושה שלא לעזוב את הבנין, הוסכם על פשרה: הקולונל התחייב שבתוך עשרה ימים יקבלו הכל אחת מהשתים: או היתר־יציאה או סירוב מנומק על־פי החוקה בהתאם לדרישתנו. בזה סיימנו את שביתת־השֶבת.

ימים מספר אחר־כך חל חג הפורים. בביתנו נערך ערב חגיגי בעם רב ובשמחה המאפיינת את חג הפורים. כל משתתפי השביתה היו נוכחים. ואז נתברר שלשלוש משפחות — מילבסקי, לוין ורֶליס, התקשרו ממשרד־הפנים והודיעו שעליהן להתייצב למחרת במשרד־הפנים, וכנראה מדובר בקבלת היתר־יציאה. כן נאמר להן לבוא לבד. שוב עמדנו בפני נסיון לפלג אותנו, אך הפעם היה המצב קשה הרבה יותר. כל אלה שלא נכללו בין המחמנים למשרד־הפנים חששו להביע עמדה, שמא יתפרש הדבר כלחץ על שלוש המשפחות המאושרות בעלות הסיכויים הטובים לקבלת היתר־יציאה. אך המאבק המשותף הממושך ליכד אותנו מעֵבר לכל חשש. כל שלוש המשפחות — לוין, מילבסקי ורֶליס הודיעו ללא היסוס שבדעתן להמשיך לפעול בקבוצה עם כולנו, אף שהדבר עלול לפגוע בסיכוייהן לקבלת היתר־היציאה.

וכך הופענו למחרת בבוקר, כל הקבוצה כולה, במשרד־הפנים. הקולונל הותיק הזעיף פניו כשראה את כולנו. הוא הזמין את שלוש המשפחות אל משרדו והודיע להן על קבלת היתר־יציאה, אך עם זה נזף בהן על שיתוף הפעולה עם שאר אנשי הקבוצה. אבל הזוכים המאושרים לא זו בלבד שלא התנצלו על שהביאו את כל המשפחות למשרד, אלא טענו בתוקף שאין זה צודק לַיַסר את שאר המשפחות באי ודאות. משום מה ויתר הקצין והזמין את יתר המשפחות פנימה, אחת־אחת, ובישר להן את הבשורה המשמחת. כולן, פרט למשפחת סקלאר, רשאים לעזוב את בריה״מ. לגבי משפחת סקלאר הובא נימוק בטחוני שנגדו לא יכולנו לטעון מאומה. עלי לציין שגם משפחה זו הורשתה לצאת חודשים מספר לאחר מכן.

שמחתנו לא ידעה גבול. התגשם החלום שלא העזנו לחשוב שאכן יתגשם כה מהר. כל המכשולים הביורוקראטיים שעוד עמדו לפנינו התגמדו כלא היו. איש לא הודאג מכך שניתנו לנו רק 10 ימים לעזוב את בריה״מ. תוך עשרה ימים לעזוב חיים של עשרות שנים, לעזוב הכל, לארוז את מיטלטלינו המעטים ולצאת.

עשרת ימים אלה הפכו למסכת רצופה של פרידה מקרובים, יקירים וחברים. דלתות הבית לא נסגרו. אנשים שלא הכרנו קודם באו לאחל לנו הצלחה ולהביע תקוָה לפגישה קרובה בארץ־ישראל.

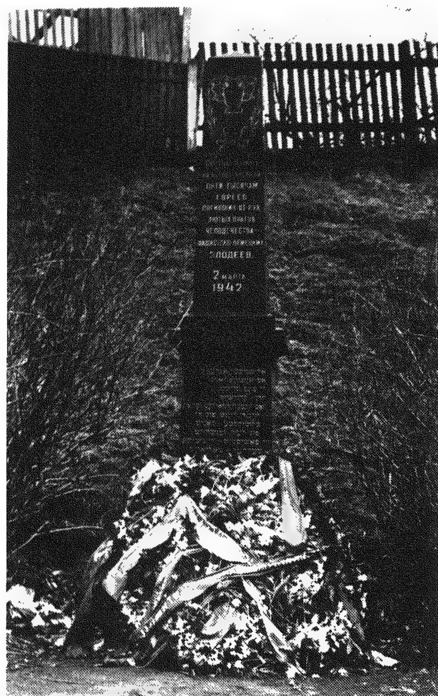
עשרה ימים חולפים כמו בחלום. עולים על הרכבת למוסקבה. שלום, רוסיה, אנחנו נוסעים הביתה!

עם יציאתנו נפרץ הסכר, ומאות רבות של יהודי מינסק הלכו בעקבותינו ועלו לישראל בין השנים 1971-1976, עד שזרם העליה נידלדל ונפסק כמעט כליל.

אך ללא צל של ספק יימשך התהליך שהתחיל בשנות ה־60, וביום מן הימים נזכה לחידוש העליה ממינסק.

שלמה אבן־שושן

משהו על ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל

מצבת־זכרון במינסק לחמשת אלפים יהודים שניספו מידי הצורר. ליד מצבה זו מתכנסים יהודי מינסק מדי שנה בשנה ב־9 בינואר לטקס זכרון.

בכרך שני זה של הספר "מינסק עיר ואם", ספר שהוא אולי גולת־הכותרת במבצעי ארגון יוצאי מינסק ובנותיה בישראל, ראוי היה ליַחד מקום נרחב לפָעלו של הארגון מאז ועד הֵנה, כששני הכרכים, על אלף ומאתיים עמודיהם, מעידים במוחש על עמלו שלא נכזב! לצערנו, לא איסתייעא מילתא! מזכירי הארגון, יהודה גורדון ויצחק זבירין, ורבים מפעיליו ונאמניו, שיָכלו לסקור את מסכת הפעולות על סמך יֶדע אישי, הלכו לעולמם. מאחר שפעלו בהתנדבות, ללא סיוע של מנגנון משרדי, לא הותירו אחריהם גם ארכיון מסודר שעשוי היה לתת תמונה מלאה של פעולות הארגון. חברי גרשון מן (גוטמן מינקוב), מותיקי פעילי הארגון, שהיה גם הפותח במרבית כינוסיו השנתיים, העמיד לרשותי את החלק בארכיונו האישי המעוגן בארגון יוצאי מינסק, ועל־פיו אני מנסה להעלות משהו על הארגון ופעולותיו.

יש להניח שמפגשים של ותיקי העולים ממינסק ובנותיה משנות העשרים והשלושים נערכו גם לפני הקמת הארגון, אך חורבנה של קהילת מינסק בידי הנאצים בשנים 1941–1944, בנוסף למסע השמַד הרוחני בתקופת השלטון הסוביטי — המריצו את יוצאי מינסק ביתר שאת ליזום את הקמת הארגון.

המסמך המתועד הראשון מלמד על כינוס־אזכרה של יוצאי מינסק וסביבתה ב־27 בינואר 1955. לקראת הכיוּס הוכנה תערוכת תמונות ומסמכים על קהילת מינסק בעָבר ובשואה. לפי המפורט בהזמנת הועדה היוזמת, עמדו להשתתף בכינוס זלמן שזר, דוד זכאי, הרב אשר קרשטיין, חנה רובינא, מנחם הלוי (איצקוביץ) ועוד. בדברי הפתיחה שלו אמר גוטמן מינקוב (גרשון מן) בין השאר: "אין אנו באים להוסיף עוד לאנדסמאנשאפט על הקיימים או להקים כולל מיוחד לשם פירוד־לבבות! מלכדת אותנו החרדה לבל יאבד ניר תֵכר לאחינו שניספו בשואה ולפָעלם". באותו כינוס דיבר יהודה גורדון "על הארגון בעבר ולהבא". מניסוח זה אנו למֵדים שאכן היה עָבר שקָדם לכינוס ראשון זה.

כבר בכנס ראשון זה הותוו עיקרי המשימות של הארגון: איסוף תמונות, מזכרות, כתבי־יד וכיו״ב על מאורעות, מוסדות ואישים שפעלו במינסק והסביבה, אזכרות שנתיות לזכר הנספים בשואה והנעדרים בארץ, מפעלי־הנצחה שונים, ובראש־וראשונה ספר־מינסק, פגישות עם עולים חדשים ממינסק, ועוד.

ואכן מאז, שנה־שנה, נערכו כינוסי־האזכרה השנתיים, שצֶוות מארגניהם וקהל משתתפיהם משתנה־והולך בדרך הטבע משנה לשנה. בתכניות הכינוסים משתלבים שמות נוספים על אלה שכבר נזכרו, כגון המינסקאים ד. ב. מלכין, משה קליוטש, שלמה אבן־שושן, נחמיה מכבי, דוד כהן, לאה פרלמן, אריה רם, אריה דולצין, ישראל ריטוב, יצחק זבירין, אברהם אבן־שושן, דב גינזבורג, וכן אישים שאינם מינסקאים: ד״ר מ. דבורז׳צקי, בנימין וסט, גב׳ קצרגינסקי, יצחק צוקרמן, ד״ר יהודה סלוצקי, ועוד. כן גדלה השתתפותם של העולים החדשים, ניצולי הגיטו ופרטיזנים: אליעזר לידובסקי, ריבה חמילינסקי, מרים (קטיה) טוקרסקי, יוכבד אייברמן־רובנצ׳יק, יעקב גרינשטיין, חנה קירשבוים, בלה גרינשטיין, אנטול ורטהיים, שלום זורין, זיאמה טלסין, זֶליג יָפה, נחום אולשנסקי, ועוד ועוד.

חוזרי הארגון, המצורפים על־פי רוב להזמנות לכינוסים השנתיים, דנים בעיקר בענינים ארגוניים ובתכניות הנצחה שונות, שמקום ראשון בהן תופס ספר־מינסק. על פרשת ספר־מינסק נכתב בהרחבה על־ידי כותב הטורים האלה ברשימה שבשולי הכרך הראשון, ואין מקום להוסיף. לעומת זאת נציין כאן כמה פעולות נוספות.

במלאת שלושים לפטירתו של איש־מינסק מנחם הלוי (איצקוביץ) נערך בבית הקק״ל בתל־אביב, ביום ט׳ באייר תשכ״ד, ערב־אזכרה רב משתתפים. מאנשי מינסק הופיעו בערב זה ד״ר משה קליוטש, שמואל אבינועם (צוקרמן), דוד כהן, לאה פרלמן. ומקץ 12 שנים, בכ״ד באייר תשל״ו, נערך באולם בני־ברית בתל־אביב ערב אזכרה בשלושים למותו בנֵכר של הלוחם ופעיל־העליה במינסק שלא זכה להגשים משאת־נפשו לעלות לארץ־ישראל, הקולונל יָפים דוידוביץ. ובין המספידים — חברו של דוידוביץ, איש־מינסק, הקולונל נחום אולשנסקי.

עם התחדשות העליה בשנות ה־70 מברית־המועצות, וממינסק בפרט, נערכו פגישות לקבלת פני העולים החדשים. בפגישה ביום 11.11.71, בהשתתפות איש־מינסק, גזבר הסוכנות, אריה דולצין, השמיעו דבריהם גרשון מן, ליאו גולדברג, ארקדי לוין, גורדין, זליג יפה, סגל, שלום זורין, מרים טוקרסקי ודוד כהן. מר אריה דולצין, גם כשהיה ליו״ר ההסתדרות הציונית העולמית, כיבד בנוכחותו ובהשתתפותו אחדים מכינוסי הארגון.

ביָזמַת ועד הארגון אימצה קבוצת גבע בעמק־יזרעאל את קהילת מינסק. ב־29 ביוני נערך בקבוצת גבע כנס עולים רב־משתתפים ועתיר־רושם.

ראוי לציין גם את "ערב יהדות בילורוסיה" שנערך ב־22.6.69 בבית־התרבות של ההסתדרות ברמת־גן, ע״ש איגוד יוצאי מינסק בניו־יורק, שאותו פתח והינחה דוד כהן והשתתפו בו ד״ר יהודה סלוצקי ואנטול ורטהיים. בערב זה נפתחה גם תערוכת תצלומים מאלפת על קהילת מינסק.

לעזרת עולים חדשים נזקקים הוקמה ב־1972 קופת גמילות־חסדים על שמו של יו״ר הארגון ליאו גולדברג ז״ל. אלמנתו, עליזה גולדברג, תרמה את הסכום הראשון. ועדה מיוחדת טיפלה במתן ההלוואות לנזקקים.

ליאו גולדברג הגה גם את הרעיון של הקמת מצבה לזכר קדושי מינסק בבית־העלמין בקרית־שאול בתל־אביב. אך לא הספיק להגשים את משאלתו. אף לכך תרמה משפחתו סכום כסף. ובזכות מאמצם העקשני של חברים, ביחוד דב גינזבורג ואברהם אבן־שושן, קם הדבר והיה.

ביום כ״ט באדר ב׳ תשל״ו, 31.3.1976, נערך בבית־העלמין בקרית־שאול בתל־אביב טכס אירועי יום־הזכרון השנתי לקהילת מינסק והסביבה. בהובלת אפר הקדושים שהועלה מקברי האחים במינסק. הטמנתו וכיסויו השתתפו דב גינזבורג, אברהם אבן־שושן, נחמיה מכבי, נחום אולשנסקי, גרשון מן, יצחק זבירין, יעקב גרינשטיין. אחרי גילוי המצבה בידי עליזה גולדברג ועליזה מכליס־קצוביץ, פרקי תהילים וקדיש כללי, נאמרו דברי הספד על־ידי גרשון מן, הרב הראשי לתל־אביב־יפו ידידיה פרנקל, אריה דולצין, הרב מ. צ. נריה והרב חיים צימבליסט.

ליד מצבת הזכרון
לקדושי מינסק ובנותיו:
בבית־העלמין בתל־אביב
מימין: דב גינזבורג
משמאל: גרשון מן

עם תום הטכס הוסע הקהל לכנס האזכרה השנתית בבית־הסופר ע"ש טשרניחובסקי בתל־אביב.

מאז נוסף עוד מקום התוַעדות ליוצאי מינסק הבאים לכנס האזכרה השנתי — ליד מצבת הזכרון לקדושי מינסק בבית־העלמין בקרית־שאול.

בכ"א באדר תשמ"ב, 16.3.82, בטכס ההתיחדות השנתי ליד הגלעֵד בקרית־שאול עם זכרם של קדושי מינסק, שקָדם לכנס־האזכרה ברמת־גן, בבית־התרבות של ההסתדרות ע"ש איגוד יוצאי מינסק בניו־יורק, אמר גרשון מן, בין השאר, "ישַמש גלעֵד זה, שאנו מכונסים לידו, יד ושם לקדושינו, ואות וסמל לחֶרדתנו שלא יישכח זכרם".

ואכן, באותו מעמד, בהתיעצות לאחר הטכס, הוחלט לעשות את כל המאמצים ולמַמש גם את הוצאת הכרך השני של הספר "מינסק עיר ואם" — מאמצים שנשאו פרי.

תמה סקירתנו המרפרפת־בהכרח על ארגון יוצאי מינסק ופעולותיו. ואידך — זיל גמוֹר בין דפי הספר.

פריט
ממצבת־הזכרון
לקדושי קהילת
מינסק ובנותיה
בבית־העלמין
בקרית־שאול
בתל אביב

זכרי אישים

השתדלנו לפקוד במדור זה את זכרם של אישי מינסק שאינם עוד בחיים, ועיקר פָעלם מעוגן בתקופה שלאחר 1917. ודאי שאין רשימת האנשים הנפקדים מלאה, בעיקר מטעמים שהזמן והתנאים גרמום, ואין צריך לומר שלא היה ביכולתנו לציין במדור זה את רבבות בני מינסק שניספו בשואה ואשר על אחדים מהם מסופר בעדויות מהשואה המובאות בספר.
והלא גם כל דפי הספר כולם הם בחינת מצבת־זכרון לקהילת מינסק, לתפארת עָברה ולשחוֹר חורבנה, הרוחני והחמרי גם יחד. ושמא גם צפונה במקצתם בשורה־מעט לפעמי ראשית התחדשותה של קהילת מינסק על אדמת המולדת.

צבי אבן־שושן (רוזנשטיין)

נולד במינסק, בשנת תרנ״ח (1898), לאביו המורה והסופר חיים־דוד רוזנשטיין ולאמו רושקה בת ר׳ שלום פינקל. גמר בית־ספר ריאלי במינסק ולמד עד 1921 באוניברסיטה בחרקוב ובאינסטיטוט למדעי־כלכלה בעיר זו.

היה פעיל מנעוריו בתנועה הציונית, תחילה באגודות־נוער בעיר מולדתו מינסק ואח״כ בהסתדרות הסטודנטים הציונים ״החבר״ בחרקוב. ב־1917, עם המהפכה ברוסיה, הצטרף ל״צעירי־ציון״. היה פעיל במוסדות התנועה, פירסם מאמרים בעלי אופי עיוני בעתונה ״ערד און ארבייט״, וכן חוברת ברוסית מוקדשת לשאלות התנועה.

ב־1920 הכין, בעזרת חברים אחדים, את הועידה השלישית הכל־רוסית של ״צעירי־ציון״, שהכריזה על צ״ס כעל מפלגה ציונית־סוציאליסטית. היה המרצה בועידה בשתי שאלות־יסוד: הבסיס האידיאולוגי של המפלגה והמצע הפוליטי שלה, ונבחר למרכז המפלגה.

ב־1921 נסע מרוסיה במשלחת צ״ס לקונגרס הציוני ה־12 בקארלסבאד. השתתף בהקמת ״הברית העולמית של צ״ס — צעירי־ציון״ והשתקע בווארשה כחבר המזכירות של הברית העולמית. היה מעורכי העתונות המפלגתית: הבטאון באידיש, ״באַפרייונג״, והבטאון בעברית — ״העובד״.

עלה לארץ ב־1926 והלך לקבוצת מרחביה. בעבודה חקלאית התמיד עד 1930, כאשר נדרש ע״י הועד הפועל של ההסתדרות לצאת בשליחות לווארשה, לעריכת עתון ״החלוץ״, ״העתיד״. ב־1932 היה למזכיר ההסתדרות העולמית של ״החלוץ״. ערך ספרים וכתב חוברות בשאלות ״החלוץ״.

בשובו לארץ ב־1934 הלך לקבוצת גבת, אך כעבור זמן־מה נתבע ע״י ההסתדרות לעמוד בראש מחלקת העליה ו״החלוץ״ בועד־הפועל. מאז עבד בועד־הפועל בתפקידים שונים. משנת 1949 ועד פטירתו כיהן כמרכז ועדת הבקורת המרכזית של ההסתדרות.

השתתף בקונגרסים ציוניים. פירסם מאמרים בהוצאות התנועה בגולה ובארץ. כתב חוברות וערך ספרים בעברית וביידיש. ערך את המאסף ״ההסתדרות״, את ספריית ״החלוץ״ ביידיש, כגון מאסף ההסתדרות, כתבים נבחרים של ב. כצנלסון ועוד. וכן ערך סידרה של 12 חוברות ביידיש, ״פארן החלוץ״.

בהוצאת ״עם עובד״ הופיע בשלושה חלקים ספרו: ״לתולדות תנועת הפועלים בארץ־ישראל״.

ב־1956 נמנה עם יוזמי ״ספר מינסק״ וחברי נשיאות ועדת־הספר.

נפטר ב׳ בסיון תשכ״ח, 6 ביוני 1968.

יוסף איידלמן

ב־29 במאי 1984 הלך מאתנו יוסף איידלמן, מגדולי מהנדסי הבנין בארץ, והוא בן שבעים ושמונה במותו.

יוסף נולד במינסק ב־25 בדצמבר 1906. מגיל צעיר היה פעיל בארגונים ציוניים וגם נאסר. בשנת 1925 עלה ארצה והצטרף לפלוגת הקיבוץ המאחד שעסקה בבניָה. כעבור שנה הצטרף יחד עם חברי הפלוגה לקיבוץ יגור. עד מהרה התבלט בכשרונו וביצע בהצלחה בניית מבני מגורים ומשק, בריכה צילינדרית, כיפה ועוד. התעורר בו הרצון ללמוד ולהרחיב את ידיעותיו המקצועיות. בהסכמת האסיפה הכללית של הקיבוץ למד בטכניון וסיים את לימודיו בשנת 1933. מאז התקדם בתנופה במקצועו. הוא הקדיש את רוב זמנו לתכנון ולביצוע מגוון של מיבנים, והצטרף לסגל ההוראה של הטכניון. שם עלה מדרגת אסיסטנט עד לפרופיסורה.

בהיותו חבר קיבוץ יגור, ריכז את תכנון כל סוגי המבנים של הקיבוץ־המאחד. הקים בעין־חרוד את המשרד הטכני של הקיבוץ־המאוחד וכאשר עלה קיבוץ חדש על הקרקע, תיכנן בעבורו את תכנית הנקודה. היה פעיל ב"הגנה", השתתף בהקמת קיבוצים במסגרת "חומה ומגדל". כן תיכנן מיבנים רבים בימיה הראשונים של התעשיה הצבאית, תע"ש.

בשנים הבאות הוא ייסד משרד לתכנון קונסטרוקציות והקדיש רוב זמנו לתכנון ולהקמת ממגורות. בנושא זה הוא הגיע למידת התמחות בין־לאומית שהעמידה אותו במקום הראשון בתחום זה בארץ. ממגורותיו מבטון מזוין ומפלדה מכסות את פני הארץ, מבאר־שבע עד לצפון. פעולתו היוצרת כמתכנן מחונן, הקשור עמוקות לבנין הארץ ולחינוך בוניה, ייזכרו לעד על־ידי חבריו ותלמידיו.

פרופ' מ. רייס

הרצל ברגר

בנו בכורו של המנהיג הציוני, איש מינסק, יצחק ברגר. נולד במינסק בי"ט באב תרס"ד, 1904. למד בבית־הספר הריאלי. בשנות 1919–21 חבר בתנועות הנוער הציוניות הבלתי־ליגאליות "השומר־הצעיר" ו"החבר". ב־1921 עבר לפולין ומשם לגרמניה, למד באוניברסיטת יאֶנה והוסמך לכלכלה וכד"ר למשפטים. עלה ארצה ב־1934. היה חבר מערכת "דבר" מראשית הופעתו, ממנהיגי מפא"י וחבר הכנסת מטעמה מראשיתה ועד פטירתו בכ"ח תשכ"ב, 28.8.1962.

מקצת מדבריו, מאמריו ודברים עליו כונסו ב"ספר הרצל ברגר", הוצאת "דבר", תשכ"ו.

מרדכי ברגר

מרדכי (מאכס), אחיו הצעיר של הרצל ברגר, היה אחד הנאמנים והמסורים ביותר לענין מימושו והוצאתו לאור של ספר מינסק. מראשית התעוררותו של ארגון יוצאי מינסק, ב־1955, לרעיון הוצאת ספר-מינסק, נמנה מרדכי ברגר עם העושים והיוזמים. וכשהתחיל ענין הספר, ב-1972, לקרום עור וגידים, סייע מרדכי לעורך בכל מאודו — בריכוז חומר, בתרגומים מרוסית ובשפע רצון טוב. ואכן, זכה מרדכי ברגר לראות את הכרך הראשון בהופעתו, ומיד נענה לקריאת העורך לטרוח בדברי תרגום לכרך השני. תכניות

שהגה בלבו, לעשות לקידום הופעתו של הכרך השני, נטרפו מחמת מותו בכ"ד בחשון תשל"ז, 17.11.1976.

מרדכי ברגר נולד במינסק ב־1906. עלה ארצה ב־1935. הוא נמנה עם עובדי "מגבית ההתגייסות וההצלה" ו"כופר הישוב" החל מ־1938 ועד חיסול המגבית בשלהי 1948. פירסם שני ספרים בהוצאת המוסיאון למסים: "כופר הישוב" (תשכ"ה, 1964) ו"מגבית ההתגייסות וההצלה" (תש"ל, 1970).

יואל גוטרמן

נולד ב־1907 בויסוקי־ליטובסק בבילורוסיה. מנעוריו במינסק הסוביטית הצטרף לתנועה הציונית והיה פעיל ביְוָאוֹס"מ. נאסר ב־1926 בעוון פעילות ציונית והוגלה לאשחאבאד, פולטוראצק לשעבר, בטורקמֶניסטאן שבאסיה התיכונה. לאחר שעונשו הוחלף ב"גירוש" לארץ־ישראל עלה ב־1927 ארצה.

תחנתו הראשונה בארץ היתה בראשון־לציון. עבד בפרדסים ובכל עבודה שנזדמנה. בשלהי 1928 עבר לחיפה והתחיל ללמוד בטכניון. סיים את לימודיו ב־1934 כמהנדס בנין.

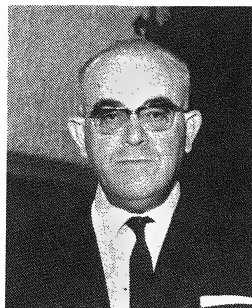
עבד כמהנדס במקומות שונים בארץ. ב־1947 חזר לראשון־לציון ועמד בראש צוות מהנדסי סולל־בונה במקום. למעלה מעשרים שנה עבד בחברה זו עד שחלה קשה ונאלץ לעזוב את העבודה.

היה חבר טוב ונלבב, איש רעים להתרועע. רעיָתו, דבורה רטנר, אף היא מינסקאית, טיפלה בו במסירות כל שנות חליו.

נפטר בד' בתשרי תשל"ד, 28 בספטמבר 1976.

שמחה ז'רקובסקי

ראובן גולדברג

נולד במינסק ב־1908. עלה ארצה ב־1929 מרוסיה שלאחר המהפכה. אחרי שנים של מאסר, גירוש וסבל, התחיל לבנות את חייו מחדש בארץ.

הוא התחיל את דרכו המקצועית כמתלמד ועוזר למנהל־חשבונות, וסיימה כרואה חשבון מוכר ומכובד. עבר כל שלבי הלימוד והבחינות בכוחות עצמו.

שנים רבות היה פעיל בלשכת רואי חשבון בישראל. עם הקמת המדינה היה בין אלה שלחמו למען ארגון המקצוע ורישוי רואי חשבון בישראל באופן בלתי תלוי מהאגודות הבריטיות. היה בין הפעילים למען חקיקת חוק רואי חשבון וחיזוק מעמדה של הלשכה אשר לה הקדיש חלק ניכר מזמנו.

בבטאון הלשכה ערך מדור לעניני מסים. ערך מדור למס הכנסה בבטאון הסתדרות הפקידים "שורות".

נפטר ב־1979.

נחום פריידקס

לאה גולדין (מהרשק)

ליזה העליזה, הצוחקת וצליל קולה נשמע ממרחקים; הנערה שחורת־העינים, בעלת הצמה הארוכה; תמיד מלאת־חיים ושמחה — כזאת הכרתיה כבת עירי מינסק, והיא עדיין רכה בשָנים. נפגשות היינו בפעולות ב"החלוץ" בעירנו. היא — כבת אגודת הנוער "קדימה" ואני ב"החבר".

בית הוריה — בית יהודי נאה, מתקדם ולאומי. שלוש בנות בבית גולדין, בעל חנות המנופקטורה, וליזה — הצעירה ביניהן, נולדה ב־23 בנובמבר 1905.

היה זה בשנת 1924, כאשר רבים מתנועותינו נלקחו לבית־הסוהר, וליזה גולדינה ביניהם. לחלק מן האסירים ניתנה אז העליה לארץ־ישראל כ"תחליף" לסיביר. היינו הקבוצה השניה מן "החלוץ" שזכתה לעלות לארץ. הקבוצה שלנו מנתה כ־30 איש. בתשעה באב עזבנו יחד את עיר־מולדתנו מינסק בדרכנו לארץ־ישראל וב־2 בספטמבר 1924 הגענו לארץ.

התלכדנו בצוותא 15 איש להליכה לפלוגת עין־טבעון של קיבוץ עין־חרוד. לא קלים היו צעדיהן הראשונות של החברות בארץ ובקבוצה הצעירה. הבריאות שבבנות שמו פניהן לעבודת הבנין. הבנין בימים ההם — רמתו הטכנית בארץ עדיין פרימיטיבית היתה, הכול בעבודת־כפים.

הפלוגה בנתה רפתות ובתים לאנשי המושב. חלק מהחברים עבר לבלפוריה, בתוכם גם לאה, ושם היתה לפועלת־בנין, מלאת מרץ ושמחת־יצירה. וכאשר נדרשה עזרה למשק "גשר", עברה לשם לאה בין הראשונות. עד־מהרה השתלבה בחיי הקבוצה הקטנה, וכאן הקימה את קן־משפחתה.

לאחר תקופת־מה חלתה. היא ידעה להתגבר, ליצור יחסים יפים והוגנים במשפחה ועם שתי בנותיה. ביקשה להיות להן חברה בחיים בכל השלבים. אולם גורלה כבר נחרץ. נפטרה בחָלְיָה ב־8 בינואר 1956.

שרה ברישנסקי

לאה גולדין־מהרשק ובתה הגר (כיום — פלסנר)

יהודה גורדון

אני לא הייתי במינסק. אבל פעמים רבות ממש ראיתי אותה במו עיני. כשאבא היה מספר לי על מינסק ועל בית סבא, הייתי יושב לי, מדמיין לעצמי ורואה את מינסק שלי: עיירה יהודית עשירה ברוח. רחובות שאינם סלולים, מלאי שלוליות, והם עיסת בוץ אחת גדולה, תענוג לילדים וסיוט לאמהות. בתים שמבחוץ נראים כאילו מטים לנפול, אך בבואך פנימה מתחלפת הדלות במאור־פנים, בנכונות לעזור, בלמדנות, בטוב־לב יהודי.

אבא סיפר לי את סיפוריו, לא רק לשם הפלגה בזכרונות, אלא מתוך תחושה שיש להנחיל לדורות הבאים את המורשת, את הפנימיות הרוחנית של קהילת מינסק המפוארת. הודות לשיחותיו אלה של אבא, היו לחיים היהודיים קסם מיוחד בעינַי, ואני, שמעולם לא ראיתי "ישיבה" מבפנים, נמשכתי לאותו עולם שהיה מופלא כל־כך על־ידי מַצפן יהודי־ציוני שעָבר אלי בירושה והפך אותי מאליו לבן משפחה ציונית.

פעם, בילדותי, פָלטתי איזה ביטוי של הקלת־ראש בגוֹלָה. אבא, בשיחה מיוחדת, אמר לי: "אל תזלזל ביהדות הגולה. תרבות יהודית עניפה הצמיחה יהדות זו". אבי, יהודה בן נח גורדון, שעלה ארצה בשנת 1920, ולמד זמן־מה בבית־הספר החקלאי "מקוה ישראל", היה חבר גדוד־העבודה בראש העין וממייסדי תנועת הנוער העובד, ידע שאני צבר המתקשה להבין את יהדות הגולה והמֶנטאליות שלה, וניסה להטמיע בי את התחושה היהודית ואת הערגה להוויה יהודית.

בילדותנו אין אנו רואים את הורינו ראִיָה נכונה. רק לאחר זמן רב, לעתים לאחר שכבר נסתלקו מן העולם, אנו מתחילים להבין את רצונותיהם וחלומותיהם, מבינים עד כמה עולמנו

הרוחני מושפע מן האישיות של הורינו, מן האוירה של הבית בו חיינו עמם.

אבי שהושפע מחיי הקהילה במינסק וממוסדות הדת, החינוך, הצדקה והעזרה ההדדית שהיו מפותחים בה ביותר, למרות שאנשי הקהילה ברובם לא היו אנשי־ממון, היה רגיש לצרכי־ציבור, ובשנת 1928 הצטרף לשורות ה"הגנה", וצריפו ב"שכונת ברנר" שימש כבית־וַעד לחברי ההגנה ולתושבי השכונה, שהוכתר בה כ"מוכתר".

אבי, שנולד בשנת 1902, ספג בבית הוריו במינסק את האוירה היהודית, אהב את הזמר היהודי והוריש אהבה זו לנו, לבניו. אהבה זו הפכה אצלנו למסורת ערבי־שבת של שירה משפחתית, מסורת הנמשכת גם לאחר הסתלקותו בשנת 1967.

לאבא היה יחס מיוחד לשימור ערכים היסטוריים בכלל ולהנצחת מינסק היהודית בפרט. וכשהוקם ארגון יוצאי מינסק והסביבה, הקדיש לו זמן רב וכיהן כמזכיר הוַעד. עם הקמת המדינה יזם את הקמת ארגון חברי "ההגנה" בתל־אביב והיה מפעיליו.

עוד זמן רב טרם הקמת בית התפוצות טען אבא כי צריך לאסוף ולשמר את החומר על יהדות מינסק כדי שהחומר לא ייעלם ושאפשר יהיה להנחיל את המורשת הזאת לתלמידי בתי־הספר הישראליים. אני רואה בספר־מינסק, ובשאר המוסדות שקמו להנצחת יהדות מזרח־אירופה, משום גישום משאלתו של אבא.

אורי גורדון

מינה דבירי (נובודבורסקי)

מינה נוֹבוֹדבוֹרסקי לבית ניסנוביץ נולדה במינסק ב־1886. אביה היה רואה־חשבון בחברת "תה ויסוצקי" באיזור מינסק. תחילה השתייכה

מינה דבירי — השניה מימין

לס"ר, והיתה חניכתו של המהפכן היהודי גריגורי גרשוני. בהפגנות 1905 במינסק הצליחה להתחמק מידי המשטרה פצועה וקרועת־בגדים.

לאחר פרעות קישינוב, הפכה להיות ציונית נלהבת. ידעה עברית ותנ"ך על בוריים. נישאה לשלמה זלמן נובודבורסקי, בנו של הדיין מהאראדוק דוב נובודבורסקי, המוזכר בספרו של הרב מימון "שרי המאה". לאחר המהפכה ניסתה לברוח מרוסיה עם שני בניה, אך נתפסה ונאסרה. לאחר שחרורה ניסתה שוב לעבור את הגבול. לאחר תלאות רבות הצליחה להגיע לעיירה ראדושקוביץ שבה היה בסיס ציוני. לארץ־ישראל הגיעה ב־1921. וכאן נפגשה עם בעלה ששהה בזמן המלחמה בארצות־הברית. נפטרה ב־1952.

יפים דוידוביץ

"נראה שאני אהיה היהודי הראשון המעונה למוות בתקופה שלאחר סטאלין. מעונה בעד השקפותי, בעד שנאת האנטישמיות, בעד קול האמת נגד נחלי השקרים וההשמצות כלפי עמי וכלפי מדינת ישראל. אך יקרָה אשר יקרה, אחזור על המלים של המהפכן הראשון ברוסיה. ראדישצֶ'ב: הריני אותו אדם כפי שהייתי, ולעולם לא אהיה חיה, ולא עץ ולא עבד, אלא האדם עד לנשימתי האחרונה".

דברים אלה כתב יֶפים דוידוביץ, איש מינסק, קולונל בדימוס, בפנייתו אל ארגוני הלוחמים במלחמת־העולם השניה.

דוידוביץ נולד ב־1924. סיים לימודיו באקדימיה הצבאית על שם פרונזֶא וקיבל דרגת קולונל. נפצע חמש־פעמים במלחמת־העולם השניה, קיבל 15 אותות־הצטיינות ואות־כבוד של "מסדר הדגל האדום".

יהודי גאה היה ולחם באנטישמיות, באפליית יהודים בצבא ונאבק למען יציאה חפשית לישראל. במכתב לברֶז'ניב, בסוף 1972, חשף עובדות אנטישמיות חמורות, ובכללן רצח ארבעה יהודים במינסק. לגבי התעללות הקג"ב בו, כתב: "ייתכן שבאחת החקירות לא אחזיק מעמד, אהיה עוד קרבן של האנטישמיות. נסיון החיים מלַמדני שמשפחתי ואני יכולים לחיות בכבוד, כבני־אדם וכאזרחים, רק במדינה יהודית לאומית... מאמת זו לא אזוז, גם אם אצטרך להתחיל בכל הסבל מחדש".

יֶפים דוידוביץ נואם ליד מצבת הזכרון לחללי גיטו־מינסק ב־9 במאי 1975

היתר־עליה לא ניתן לו, בנימוק שהוא נושא עמו סודות צבאיים. והרדיפות וההתנכלויות נמשכו וקירבו את קיצו. התקף הלב החמישי שלקה בו — הכריעו. הוא מת בכ"ד בניסן תשל"ו, 29.4.76. עשרות פעילי־עליה בבריה"מ האשימו בגלוי את השלטונות במותו של יֶפים דוידוביץ.

מרים דולצין

רעייתו של משה דולצין ואמו של יו"ר ההסתדרות הציונית העולמית אריה דולצין.

נולדה במינסק ב־1892. היגרה עם משפחתה ממינסק למכסיקו בשנת 1929. חינכה את בניה לאהבת העם והארץ. נפטרה במכסיקו בכ"ד באלול תשכ"ז, 29.9.67, בת 75 במותה. הובאה לקבורות בהר־המנוחות בירושלים בד' בסיון תשל"ג.

ראה תצלומה ועליה ברשימתו של אריה דולצין, עמ' 240–243.

משה דולצין

נולד במינסק ב־1892. משנת 1929 במכסיקו. שם כיהן כנשיא "המזרחי", כסגן־נשיא קהילת נידחי ישראל, וכאחד מראשי קהילת מכסיקו.

בפרקי שהותו הממושכים בארץ, היה פעיל בארגון יוצאי מינסק, השתתף בכינוסיו, היה חבר ועדת הספר, ומראשי התורמים למימון הוצאתו.

נפטר במכסיקו בכ"א בחשון תשל"ט, 21.11.78, והובא לקבורות בהר־המנוחות בירושלים בכ"ה בחשון תשל"ט.

ראה עליו ותצלומיו ברשימתו בכרך א', עמ' 611–614, וברשימת בנו אריה דולצין בכרך זה, עמ' 240–243.

חיה ולקוביץ (מנוסוביץ)

הכרתי את חיה במינסק בגיל צעיר. המהפכה הרוסית העירה את הנוער היהודי. רק חלק קטן ממנו התגבש לתוך תנועות־נוער ציוניות־חלוציות. כך נפגשנו לראשונה.

ביתה היה בית יהודי חם. שם יכולנו להתכנס לשיחות ולפעולות שונות. בדרך־כלל חששו ההורים לפתוח לפנינו את בתיהם מחמת עינא בישא של השלטונות.

חיה היתה בעינינו התדמית של "בת ישראל". כך תיארנו לעצמנו נערה חלוצה, מחוננת בענוה, בצניעות ובאהבת אדם.

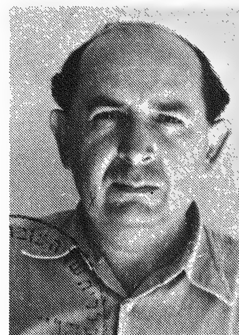
הגענו ארצה ב־1924.

חיה עשתה את כל הדרך הארוכה בסבלנות ובהתמסרות חלוצית: ממינסק ועד חבורת הדרום ומשם לחפציבה על שפת הים ומשם לחדרה אכולת הקדחת ומשם לדגניה א' ומשם, ב־1929, לביתה הקבוע — קבוצת גבע. וכל דבר שעשתה — עשתה בשלמות וביושר. היא יצרה בפינתה אוירה של ניגון, ספר טוב ותחושת תרבות יהודית עמוקה.

נולדה במינסק בפברואר 1905. נפטרה בגבע ב־1 בספטמבר 1982.

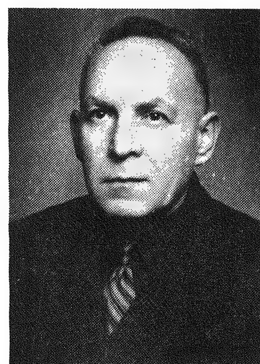
אריה רם

שמעון וֶלקוביץ

נולד במינסק ב־8 ביולי 1883. השתתף מנעוריו בתנועה הציונית־הסוציאליסטית וב״החלוץ״. עשה שנים מספר בגדוד ״החלוץ״ ע״ש י. ח. ברנר ביארֶצבוֹ. בילה שנים בגירוש. עלה לארץ בשנת 1929. שנים הרבה עבד בלשכת־המס בפתח־תקוה. הצטיין בזמרה והשתתף במקהלת פתח־תקוה. נפטר ב־12 בספטמבר 1983.

יצחק זבירין

נולד במינסק ב־1904. היה פעיל בתנועת־הנוער הציונית במחתרת וב״החלוץ״, נאסר ב־1925 וגורש לחבל קומי למַרגלות האוראל. ב־1927 הומר לו הגירוש, בזכות טיפולה של פֶּשקובה, בעליה ארצה.

התכונות הבולטות באבא: אהבת העם והמולדת. לכך נתן את מרצו ומאמציו. היה פעיל בארגון ״ההגנה״ — בהגנה על שכונות ת״א.

היה פעיל בארגון יוצאי עיר־מולדתו, — מינסק, ובדאגה להנצחתם של אלה שלא זכו להגשים משאת־נפשם: חיים חפשיים בארץ שלנו. שנים רבות היה מזכירו של ארגון יוצאי מינסק וטיפל בנאמנות בעריכת הכינוסים השנתיים. היה חבר הועדה להוצאת ספר מינסק. תמיד פעיל, בשקט ובסבלנות — בועד הבית, בשכונה ועוד ועוד.

היה ישר, כן ועָניו. השתדל לכבד את סביבתו והאנשים במחיצתו. כבוד האדם היה נעלה בעיניו מממון ושררה.

אבא היה איש עבודה ואיש הספר. לא עבד לפי השעון, הגיע לעבודתו עם שחר, וחזר עם צאת הכוכבים.

והאות הכתובה לא משה מעיניו: עתונות, כתבי־עת, ספרים — אבא ״בלע״ הכל. אך כאשר ״יצא״ מעולם הספר, ידע להפיק הנאה מכל אירוע: מופע אמנותי, ארוחה עריבה, כוסית לוהטת, נסיעה, טיול וכו׳ — וכל זאת עם חוש הומור עדין ושקט אשר כבש את לב סובביו. גם כאשר שכב על ערש־דוָי, התלוצץ עם הצוות הרפואי, ועם נכדיו.

נפטר ב־1983.

בנו יעקב זבירין

יעקב זיסמן (יַנֶק)

יַנֶק במלחמת ששת הימים

כצופים ב״השומר הצעיר״ הכרנו זה את זה במינסק בשנת 1925. במאמצים ובתחבולות מתכנסים היינו במחתרת לשיחה ליד מדורה ביער, בסירות על נהר סויסלוץ׳, במשחקים, כשאנו משתדלים שלא לעורר תשומת־לב או חשד בעיני גפֶ״אוּ. התחנכנו ברוח האהבה למולדת, לעֲבודה חלוצית ולהגשמת שאיפתנו — לעלות לארץ־ישראל. הרדיפות הראשונות נגדנו

השיגו את ינק. הוא נאסר, ושָׁנים היה בגירוש באַקטיובינסק, קראסנויארסק וטורוחאנסק שבסיביר הרחוקה.

נפרדנו לתקופה שלמעלה מחצי יובל שנים. הוא נשאר נאמן לחלום־נעוריו, הגיע ארצה בשנת 1935 והתיַשב בכפר־גלעדי. אהוב היה על כל חברי הקיבוץ שבו חי עד פטירתו ביום ז׳ באדר תשל״ג.

עם ההתעוררות הגדולה שקמה ביהדות רוסיה בהתחלת שנות השבעים, השקיע את כל מסירותו ואהבתו בעזרה לעולים החדשים ובדאגה לקליטתם החָמרית והרוחנית.

נחמיה מכבי

דוד זכאי

הסופר והעורך דוד זכאי, המוּכּר לקוראים בארץ בחתימתו ז. דוד, היה זקן חברי ארגון יוצאי מינסק וּועדת ספר־מינסק.

נולד בעיירה ליד מינסק, אוסטרושיצקי־גורודוק, בב׳ בתשרי תרמ״ו, 1.10 1886. עלה ארצה ב־1909 ועסק בהוראה. כשיצא ב־1914 ללוות את תלמידי ״הרצליה״ לימי החופשה לרוסיה, נתקע שם וחזר רק בתום המלחמה ב־1920. היה מזכירה הכללי של ההסתדרות עם היוָסדה, ומעורכי ה״קונטרס״ ו״דבר״ מיום היוָסדו, 1925, ועד פרישתו ב־1957. כינס את רשימותיו שפירסם במדורו ״קצרות״ בספר ״קצרות״. בכרך הראשון של ״מינסק עיר ואם״ פירסם את זכרונותיו רבי־העניין ״מינסק בימי ראשית המאה״.

נפטר בו׳ בשבט תשל״ח, 14.1.78.

בישיבת מזכירות מערכת ״דבר״, 1950
מימין לשמאל: ד״ר צבי רותם, זלמן שזר, דוד זכאי, הרצל ברגר, חיים שורר

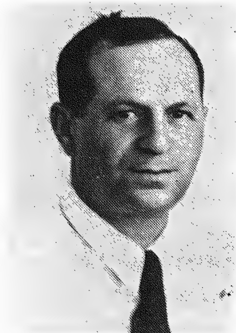
נחום חיניץ

הסופר הישיש נחום חיניץ, אף שלא היה יוצא־מינסק במישרין, יש לו שייכות רבה ביותר לספרנו. הוא נולד בריזיצה שבבילורוסיה בכ״ח בטבת תרנ״ה, 20.1.1895. למד בישיבות סלוצק ולידה ובקורסים הפדגוגיים בגרודנה. עסק בהוראה ברוסיה ובארצות־הברית. כתב לעתונים ועשה ספרים הרבה, אף ערך כמה ספרי־״יזכור״. עלה ארצה ב־1934. נפטר בתל־אביב בי״א בשבט תשמ״ד, 15.1.1984.

ב־1956 קיבל עליו נחום חיניץ, לפי בקשת ועדת ספר־מינסק, לעשות בהכנת ספר על יהדות מינסק. ואכן, ריכז חומר רב, שנשאר שנים רבות במגירתו ללא דורש. רק במחצית 1974, בשלבי הגמר של הכנת הכרך הראשון של הספר ״מינסק עיר ואם״, נקשר קשר בין נחום חיניץ לבין עורכו של הספר, שלמה אבן־שושן. ובפגישה בביתו של חיניץ, מסר לידי אבן־שושן תיקים מלאים וגדושים חומר, שרק במקצתו עדיין ניתן להשתמש. לעומת זאת, המדור ״זכרי אישים״ בכרך הראשון הוכן ברובו מהחומר שרוכז בידי נחום חיניץ.

שמו של חבר ועדת ספר־מינסק נחום חיניץ ייזכר בהוקרה ע״י קהל יוצאי מינסק ונאמני ספר־מינסק.

משה טסמן

נולד במינסק בשנת 1907. בנערותו נכלא בעוון פעילות ציונית וגורש מברית־המועצות.

עלה ארצה בבחרותו, בן י״ז, ב־1924. היה שלוש שנים חבר בפלוגת הקיבוץ בעין־טבעון. משנת 1927 התחיל לכהן כחבר הנהלת ״המשרד

הקבלני", חבר מועצת פועלי חיפה ומזכיר אגודת פועלי הבנין בחיפה.

בשנת 1937 השתתף בסמינר הקיבוץ בעין־חרוד והצטרף לסיעה ב' של מפא"י. עבד שנים רבות כמנהל־עבודה ב"סולל־בונה" וכיהן כחבר ההנהלה של סולל־בונה.

במלחמת־העולם השניה עשה כגייס פלוגת המהנדסים המלכותיים.

לאחר המלחמה עבד שנים רבות כמנהל אגף כוח אדם של סולל־בונה, עד צאתו לגימלאות.

נפטר, בן 75, ב־1982.

בתו רחל לאוטמן

פסיה טסמן (גורביץ)

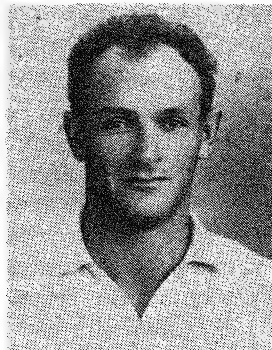
נולדה במינסק ב־1907 למשפחה ציונית פעילה.

בשנת 1925 עלתה לארץ והצטרפה לקיבוץ יגור. לימים עברה לראשון־לציון ואחר־כך לירושלים. עבדה במוזאיקה ובעבודות פיסיות קשות.

עם נישואיה למשה טסמן עברה להתגורר בחיפה. ליוותה את בעלה כל שנותיה בפעילותו הציבורית והפוליטית.

נפטרה ב־1975.

יצחק יהלום (רטנר)

נולד במינסק ב־1902. היה מ"בחורי טרומפלדור" שעלו ארצה ממינסק דרך קרים ב־1920 יחד עם גיסו איסר קוסובסקי, ומראשוני גדוד־העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור. מפעילי "ההגנה" ומותיקי הקואופרטיב "אגד". נפטר ב־1955.

חברי גדוד־העבודה בטבריה בשנת 1921
1. יצחק יהלום (רטנר), 2. יצחק שדה (לאנדוברג), 8. יהודה קופילביץ (אלמוג).

גדליהו יערי (פולשצ'וק)

נולד במינסק ב־1904. לאחר פעילות ציונית במחתרת נאסר, ומאסרו הוחלף בגירוש לארץ.

עלה ארצה בשנת 1924. השתקע בירושלים ב־1926. ממקימי הסתדרות הנוער העובד ומעמודי־התווך של בית ההסתדרות בירושלים. היה פעיל בהגנה וכיהן כקצין העיר ירושלים בתקופת מלחמת־השחרור. עם תום המלחמה עבר לעבוד בשירות המדינה וכיהן כממונה על עניני העובדים בנציבות.

הוא יזם והקים מפעלי תעשיה בירושלים. הוא גם הקים את בית־ההבראה בביתן־אהרון לעובדי המדינה, שנקרא לאחר פטירתו, על שמו — "בית יערי".

נפטר בירושלים בשנת 1970.

הניח בן, אליעזר, ובת, מגינה.

בתו מגינה שלאין

מירה יערי (גוּרֶביץ)

נולדה במינסק ב־1904. נאסרה לאחר פעילות ציונית, ומאסרה הוחלף בגירוש לארץ.

עם עלייתה ארצה הצטרפה לפלוגת הקיבוץ המאוחד ביגור. בשנת 1927 עברה לירושלים ונישאה לגדליהו יערי.

היתה ממקימי המסעדה הקואופרטיבית בירושלים, וניהלה את המסעדה בהר־הצופים.

בית משפחת יערי היה בית חם לחברים רבים בירושלים. בשנים 1956 — 1971 עבדה בהצלחה בהנהלת בית־הספר החקלאי בעין־כרם.

נפטרה ב־1979 בירושלים.

בתה מגינה שלאין

שרה כפרי

שרה כפרי, בת פרומה ומאיר קפלן, נולדה בי"א אב תר"ס, 27 ביולי 1900, בעיר מינסק למשפחת סוחרים אמידה.

סיימה גימנסיה רוסית וספגה חינוך יהודי עברי וציוני בבית. מגיל צעיר השתייכה לקבוצה ציונית "קדימה" שמדריכה היה חיים קוגל.

ראשית פעולתה הציבורית, — דאגה לצרכי הפליטים היהודים במלחמת־העולם הראשונה. כן הקימה במינסק מוסד חינוכי לילדים יהודים עזובים.

בשנת 1920 עלתה ארצה. סיימה את סמינר הגננות על־שם לוינסקי. עבדה כגננת לילדי המורים במקוה־ישראל. בשנת 1922 התקבלה כגננת הראשונה בנהלל, שם עבדה כ־5 שנים. בשנת 1923 נישאה למיכאל קוקסו (כפרי), ויחד היו בשנת 1927 ממיַסדיו ובוניו של כפר־יהושע.

שרה נענתה לכל תפקיד ציבורי שהוטל עליה ותוך כך גם טיפלה בארבעת ילדיה הקטנים ובמשק החקלאי הצעיר.

היתה פעילה שנים רבות במושבי התנועה

בנושאי חינוך, בעיות חברתיות ומקום החבֵרה במושב.

היתה צירה לקונגרסים הציונים הכ' והכ"א. בשנים 1945–6 יצאה בשליחות מועצת־הפועלות לארצות־הברית ולקנדה. ובשנת 1956 — לארצות דרום־אמריקה. בשנת 1952 נבחרה לכנסת וכיהנה כ־7 שנים בכנסת השניה והשלישית, כחברה בועדות החינוך והשירותים. בשנת 1953 התאלמנה מבעלה מיכאל אשר נהרג בתאונת־דרכים. בשנת 1960 למדה היסטוריה, חינוך ופסיכולוגיה באוניברסיטה העברית בירושלים ולאחר מכן גויסה לעבודה במזכירות מועצת הפועלות כאחראית על בתי־הספר החקלאיים ועל מדור התרבות. בגיל 68 חזרה לכפרה. גם כאן המשיכה בפעילותה הציבורית: הקימה מועדון לותיקי הכפר והשתתפה בחוגים שונים בכפר ומחוצה לו.

היתה חברת ועדת־הספר "מינסק עיר ואם" וליותה את עשייתו באהבה ובמסירות.

בכ' בסיון תשמ"ג, 1 ביוני 1984, נפטרה והובאה למנוחת־עולמים בכפר־יהושע.

בתה רות צור

לובה לויטה

לובה לֶויטה, מהאישים הבולטים בתנועת הפועלים הארצישראלית ובקיבוץ המאוחד, נולד במינסק בכ"ד בכסלו תרס"ה (2.12.1904). למד בבית־הספר הריאלי התיכון. ב־1917 היה ממיַסדי סניף "החבר" במינסק. ב־1921 עבר למוסקבה, הוסיף לפעול במחתרת הציונית והיה ממיַסדי אסי"פ (ברית־הנוער היהודי הסוציאליסטי).

עם אבא ואחות במינסק (1922)

ב־1924 עלה עם קבוצת אסירי ציון ארצה והצטרף לקיבוץ עין־חרוד, עבד בפלחה, אך כפעם בפעם נלקח מאחרי המחרשה לשליחותו בגולה. ניהל סמינרים מרכזיים של "החלוץ" בפולין ושל הקיבוץ המאוחד בעין־חרוד. כיהן כמזכיר המדיני של מפלגת הפועלים המאוחדת. היה מעורכי הוצאת הקיבוץ המאוחד וערך שלושה כרכים של מבחר כתבי ו. לֶנין ושלושה כרכים של כתבי ב. ברוכוב. לאחר פטירתו ראו אור שני ספרי עדות מוקלטת מפיו: "בראשית וָסער" ו"בעין־חרוד לרגלי הגלבוע".

נפטר בחליו בא' בחשון תשל"ז (25 באוקטובר 1976).

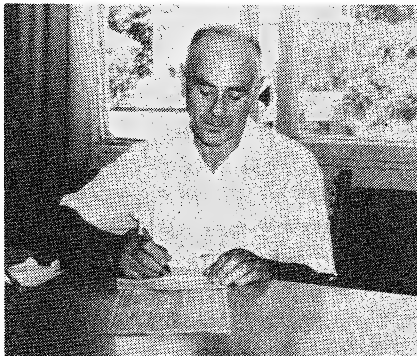
אריה לוין

נולד במינסק ב־1908, עלה לארץ מגלות סיביר ב־1929. תחנתו הראשונה בארץ היתה בפתח־תקוה, שם עבד בפרדס, ומקץ שנה עבר לנס־ציונה. עבד בפרדס, ואחרי־כן בניהול־חשבונות במאפיה. וחברו הטוב יואל גוטרמן היה מחלק, בעגלה רתומה לסוס, את הלחם לתושבי המושבה. בנס־ציונה בא ב־1932 בברית הנישואים עם חוה, בת למשפחה ותיקה בארץ. למסיבת החתונה הגיעו רבים מיוצאי העיר מינסק וחברים מהגירוש.

ב־1934 עברנו לגור ברחובות. שם נתקבל אריה לעבודה בבנק־הפועלים, בסניף רחובות, ומקץ שנים אחדות נתמנה למנהלו. בבנק עבד עם צאתו לגימלאות.

נפטר ב־1977.

רעייתו חוָה לוין

נחשון מולוץ׳ניקוב (ידין)

נחשון נולד במינסק ב־21 בנובמבר 1906. הכרתי אותו ואת בני משפחתו משנת 1922. צעיר היה ממני בשנתיים.

נחשון גדל בבית יהודי מיוחד במינו. האב השתייך לשכבת המשכילים בעם. בתוך הבית גדלו הילדים באוירה ציונית. זה היה אחד הבתים הבודדים שדיברו בו עברית. נחשון היתה לו האפשרות לקלוט ערכים רוחניים בלי קונפליקט עם בית אבא. ונחשון היה שלם עם השאיפות שצמחו בו, עם השלֵמות בין הרעיון, השאיפה וההגשמה העצמית.

ב־1924 הגענו ארצה והצטרפנו לחבורת פועלי המושבה בנס־ציונה. תקופה זו ידועה כמאבק על עבודת הפועל העברי במשק העברי. למעשה היה זה מאבק לשם כיבוש עצמנו לעבודה.

מן היום הראשון השקיע נחשון מסירות ולהט בעבודה. הוא מצא סיפוק רב בעבודתו. וכך גם כל ימיו בקבוצת גבע, מאז 1929 ועד יומו האחרון.

הנתונים הנפשיים שיָצרו את הדמות המושלמת של אדם יהודי עובד הרי הם: הענוָה, הישרנות ותחושה עמוקה של כבוד אנושי. נחשון לא הרגיש שום צורך בתחרות עם אנשים, ולא בחטיפה בכל דרך שהיא. הוא השתדל לתת את המירב, ובלקיחה היה צנוע מאוד. כאשר נאלץ לעבוד בהנהלת־החשבונות, בגלל בריאותו הלקויה, מצא בקרבו כוחות וכשרון לעשות את העבודה הזאת בצורה המושלמת והטובה ביותר.

נפטר בכ״ז באב תשל״ח, 20 באוגוסט 1978.

אריה רם

שלום מולוץ׳ניקוב (ידין)

אבא, שלום ידין (מולוץ׳נִיקוב), נולד במינסק בשנת 1909. סבא, ציוני אדוק ואיש־ספר, דיבר עם בניו עברית מילדותם וחינכם לאהבת ישראל ולחיבת־ציון. ראשית תלמודו — קריאה, כתיבה ויסודות החשבון — עשה בבית, והמשכם בגימנסיה כללית רוסית. בעל זכרון מעולה וחוש יוצא־דופן ללשון, היה תלמיד מצטיין והוריו ראו לו נצורות בתחום הרוח דווקא. כבר מילדותו פעיל היה בתנועת־נוער ציונית ורקם חלום עליה לארץ־ישראל.

ב־1924 נאסרה אחותו הבכירה בָּדיה בעוון פעילות ציונית, ולאחר ש״ישבה״ כתשעה חודשים, גורשה לארץ־ישראל ואתה נסע נחשון. אבא לא מצא לו מרגוע, ובן ט״ז קטע לימודיו בגימנסיה ועלה לארץ־ישראל.

תחילה הסתפח לגרעין הראשון של ״הנוער־העובד״, ועשה איתם כשנה בהכשרה בעין־חרוד. אחר־כך הצטרף אל קבוצת ״דרומיה״, שקיבלה את עיבוד פרדסי בנק אפ״ק בחפציבה ליד חדרה. עם קבוצת ״דרומיה״ המשיך לחדרה ולדגניה, ואיתם חלם ליסד קבוצה באדמות־צמח, שמעֵבר לירדן. בלחצם של ברץ והרצפלד מוותרת קבוצת ״דרומיה״ על תכניותיה, וב־1929 עוקרת לגבע השרויה במשבר חמור. אבא, הרוצה בעבודה חקלאית בניגוד גמור לנטיותיו הטכניות, יוצא לעבוד בפלחה. בראשית שנות השלושים נרכשות אדמות ג׳דה בואכה טבעון, וגבע מעבדת שטח נרחב בין כפר־יהושע ושיך־אבריק. אבא עבד שם תקופה ממושכת, היה נוסע בראשית השבוע

האחים נחשון ושלום ידין (מולוץ׳ניקוב) בצעירותם

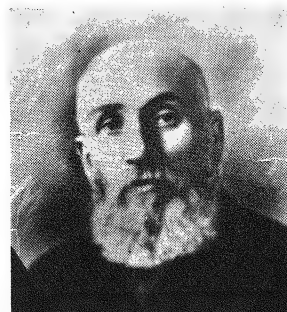
ברכבת וחזר באחריתו, ועושה ימים ארוכים־ארוכים ללא חשבון כדרכו. בשנים שלאחר מכן הולך אבא אחר נטיותיו ועוסק במסגרות ובבנין, משקיע בכך כל כשרונו ומרצו.

שנים ארוכות של עבודה מאומצת פוגמים בריאותו ובחוסנו הגופני. באמצע שנות החמישים, מנסה הוא להמיר את עבודת הבנין הקשה בנגרות, אך בלחץ מוסדות המשק חוזר לבניית שיכון הותיקים. ב־1959, והוא כבן חמישים, לוקה אבא בשיתוק קשה. במאמץ עילאי ובכוח רצון נחוש נאבק במחלתו ואף מצליח לא מעט לשקם עצמו. ב־1974 נתקף במחלה אנושה ונפטר בה' באדר תשל"ה, 16 בפברואר 1975.

אבא היה חלוץ ומגשים במובנם המלא של המלים. מעולם לא דיבר גבוהה, אך מסר כוחו ובריאותו על עמל היום־יום. הוא ראה במסירה ובנתינה בחומר וברוח את פסגת ההגשמה היוצרת, ונתן בשפע ללא חשבון. הוא הזדהה זהות גמורה עם הקבוצה ודרך חייה, וברוח זאת חינך אותנו — בניו. השפעתו היתה בדוגמה האישית, בשלֵמות האמונה והמעשה.

בנו אמנון ידין

משה מוקובוצקי

באיזור התעשיה במינסק, ליאכובקה והסביבה, נתרכזו בתי־חרושת רבים, כגון לשמרים, לכוהל ולעמילן של משפחת ראקובשצ'יק; בורסקי של סלמן, ובית־חרושת של אבי ר' משה מוקובוצקי בשותפות עם משפחת רובין. גרנו בתוך המפעל שהעסיק כמאה פועלים, רובם יהודים. עם בוא השלטון הקומוניסטי גורשנו מביתנו, והבורסקי, שכּוּנה מעתה בשם "בולשביק", הולאם. משפחתנו, בת תשע נפשות, עברה לגור בדירה

אלטה מוקובוצקי (שקליאר)

שכורה ברחוב זאַמקובאיה. בשנות הנאֶפּ הצליח אבי להקים שוב מפעל לעיבוד עורות שהתקיים עד 1929, — שנת חיסול הקולאקים בכפר והזעיר־בורגנים בעיר. מאז נהפכנו ל"לישֶנצים", משוללי זכויות, אף סבלנו חרפת רעב.

איש חסיד היה אבי, קבע עיתים ללימוד תורה, ואנו, ילדיו, התחנכנו על המסורת היהודית. שנים רבות התפללנו ב"שואבי־מים שוהל".

בשנת 1935 הצליחו הורי לצאת את רוסיה והגיעו לריגה, כתחנה בדרך לארץ־ישראל, אך

רבקה פריד (מוקובוצקי)

גורשו משם לפולין. באוגוסט 1939, עם חלוקת פולין כתוצאה מהסכם מולוטוב־ריבנטרופ, חזרו למינסק. כשכבשו הגרמנים את מינסק, לא הצליח אבא להימלט ממינסק, נשאר בגיטו וניספה יחד עם רוב בני משפחתינו.

אמי, אלטה בת יחזקאל לבית שקליארז, שהתארחה במקרה אצל אחותי הבכורה רבקה ביארוסלַאבל, נשארה בחיים. הגיעה ארצה בשנת 1957 ונפטרה בשיבה טובה בכ"ה בסיון תשכ"א, 9.6.1961.

גם אחותי רבקה עלתה ארצה בשנות השבעים ונפטרה בד' בסיון תשמ"ג, 15.5.83.

נחמיה מכבי

דב בר מלכין

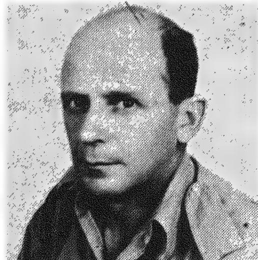
נולד במינסק בשנת 1901. מוצאו משושלת רבנים, ונודע כעילוי בישיבה. בעודו צעיר, בן 15, הצטרף לתנועת "צעירי־ציון" והיה פעיל בסניף מינסק. בגיל 17 החל דרכו כנואם וכמרצה. בשנת 1920 עבר לפולין ופתח שם בפעולה ציבורית ועתונאית ענֵפה כעורך בטאונים יהודיים. היה סופרו הראשון של העתון "דבר" בפולין. מאז עלותו ארצה, בשנת 1934, עסק בביקורת ספרות ותיאטרון ובחינוך מבוגרים. תירגם וערך ספרים בתורת האמנות. היה מרצה בשבתות בבית "הבימה" ו"בחוג הבימה לנוער". הוא היה אמן המלה החיה בשתי שפותינו — בעברית וביידיש. נואם ומרצה מחונן. איש המלה היפה במובן הטוב של מושג זה.

בכל נדודיו דרך מינסק, מוסקבה, פולין וארץ־ישראל (ומכאן ליבשות שונות), היה שגריר היופי, — כך בביקורתו התיאטרלית, כך מעל במת הנואמים שלו, ובשיעוריו על ספרות עברית, אידית וכללית, במסותיו ובסקירותיו הביקורתיות. שיעוריו והופעותיו היו מעשה־מחשבת של מבנה אוראטורי תוך מינון מעודן של דעת. הוא היה ספוג ידיעות בתחום הספרות והאמנות ומלא אספרי והומור.

השתתף בכינוסי ארגון יוצאי־מינסק, ובשנת 1956 נמנה עם חברי מזכירות ועדת המערכת להוצאת ספר־מינסק.

נפטר בחָליו בחיפה ב־1966.

דוד סוסנסקי (אורן)

נולד במינסק ב־1906. בנעוריו הצטרף לתנועת־הנוער הציונית במחתרת "החבר" ו"החלוץ" ובשנת 1925 יצא להכשרה חקלאית במשק "החלוץ" תל־חי שבקרים. נאסר עם כל חברי הועד, ולאחר שהמשק פורק בשנת 1928 על־ידי השלטונות, עלה עם רעייתו, חבֶרתו להכשרה, חנה קריינר, ועם כל חבריו בהכשרה שגורשו מברית המועצות ארצה.

לאחר מגורים קצרים ברעננה עבר יחד עם כל חברי הגרעין לגן־יבנה ושם, בקירבת־מקום הקימו ב־1935 את המושב השיתופי "ביצרון".

היה חבר המושב ולאחר מכן מזכיר מועצת הפועלים בגן־יבנה והסביבה.

הקים יחד עם חבריו קואופרטיב להובלה בשם "רכב", ושימש כמנהלו עד יום מותו.

נפטר בשנת 1970.

בניו אורי ואסא אורן.

אורי אורן

שלמה סוסנסקי (רוסי)

נולד במינסק ב־1903, בן בכור למשפחה ציונית נודעת. בנעוריו למד בלנינגראד והיה אחד

מהחבורה הלֶנינגראדית של סופרים עברים צעירים, שהוציאו לָיָמים את הקובץ "בראשית". חותם היה על רשימותיו בשם "שלמה רוסי", והשתתף הרבה בעתונות הארץ: "כתובים", מוסף "דבר" ועוד. בעוון פעילותו זו נאסר והוגלה לסיביר.

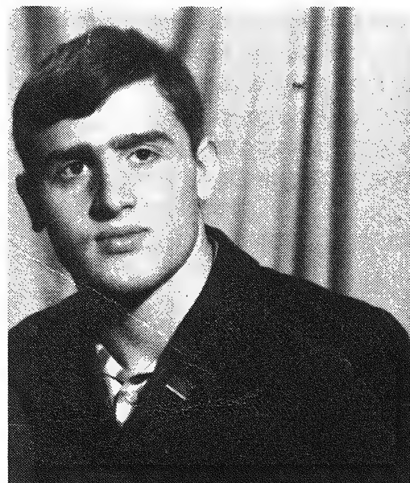
עלה לארץ בשנת 1928, והמשיך בפעילותו הספרותית ברשימות בעתונות ובחוברות דקות בעניני דיומא. במלחמת־העולם השניה התגייס לצבא הבריטי.

נפטר בתאונה בשנת 1957.

בנו אדם אורן

ראה גם תצלום משפחת סוסנסקי בעמוד 256

מארק סלאבין

מארק סלאבין, מתאבק מצטיין ממינסק, עולה חדש שנשלח ליצג את ישראל באולימפיאדת מינכן 1972, הוא אחד מאחד־עשר הספורטאים הישראליים שנרצחו בידי מחבלים ערביים, חברי ארגון "ספטמבר השחור", ב־5 בספטמבר 1972.

מארק סלאבין נולד במינסק ב־31.1.1954. היה אחד המצטיינים במשקל עד 74 בסגנון יווני רומי, ואף הוזמן לנבחרתה האולימפית. עלה לישראל ביולי 1972. נרצח ב־5 בספטמבר 1972. ארונו הועבר עם שאר ארונות החללים לישראל. נקבר בתל־אביב.

איסר קוסובסקי (עמית)

נולד ב־1902. היה מבני חבורת החלוצים שאירגן יוסף טרומפלדור ב־1919 במינסק, במגמה לצאת להכשרה בקרים, כפרוזדור לעליה לארץ. עלה עם "בחורי טרומפלדור" ב־1920. עסק בניהול פרדסים על יהודים מפולין ושל ערבים מלבנון וסוריה. במלחמת העולם השניה התגייס לצבא הבריטי. רוב ימיו ישב בעין־גנים, ובערוב ימיו עבר לפתח־תקוה. נפטר ב־1967.

בעזבונו — כתב־יד על עליית החלוצים הקרימאים "בחורי טרומפלדור" ודרכם לארץ. הֶעתקו שמור בספריית גבעת־חביבה.

ימימה אשד (קוסובסקי)

משמאל לימין: איסר קוסובסקי (עמית), דוד קוסובסקי ואשתו אהובה קוסובסקי (רטנר).

דוד־אברהם קוסובסקי

נולד ב־1900 וקיבל חינוך מסורתי ב"חדר" ובישיבה. עוד בצעירותו נתפס לרעיון הציוני. ב־1920 יצא עם אשתו אהובה את העיר מינסק, חצו גבול רוסיה־פולין תוך סכנת־נפשות, כדי להגיע לארץ. לאחר שנה של טלטולים ותלאות הצליחו להגיע לארץ.

עבד בחציבה בירושלים ובפרדס גולדברג ליד תל־אביב. שנים רבות היה מנהל עבודה בפרדסים ואהב את העץ והצומח. עבד במחסן המרכזי של

"מקורות". בכל מקום עבד במסירות ובאמונה.

היה אוהב־ספר ויודע למשוך בעט. בצעירותו כתב שירים אשר חלק מהם נשתמר. ישר־דרך, אוהב האדם ומצניע־לכת.

ב־1956 היה כ.יוזמי הוצאת "ספר מינסק" וחבר מזכירות ועדו הספר, אך לא זכה לראות בהתגשמות חלומו.

נפטר בחליו ב־24 ביוני 1966.

דבורה גוטרמן (רטנר)

צפניה קיפניס

ב־1973 עלה ארצה ממינסק הצייר המחונן ואסיר־ציון למוד־התלאה צפַניה קיפניס.

הוא נולד ב־1905 בעיירה ווֹלודארסק־וולינסק באוקראינה. פעיל היה מנעוריו בתנועת־"השומר־הצעיר", ובן י"ח כבר נאסר והוטל לכלא.

משיצא מכלאו ולמד ציור באולפן בקיוב, היתה כל יצירתו קודש לחיים היהודיים ולנופה של העיירה. קיפניס עבד בכל המרכזיים היהודיים במדינה — מינסק, קיוב, בירובידז'אן, אייר ספרים, עיצב הצגות וכד'. במלחמת־העולם השניה עשה קיפניס את כל הדרך ממינסק לברלין כראש־מַטה של גדוד חיל־רגלים, וסיים שירותו בדרגת סרן עם 14 עיטורים ואותות־הצטיינות. אך כשהוגש לו עיטור ע"ש בוגדן חמלניצקי, סירב לקבלו.

ב־1972 הגיש בקשה להיתר־יציאה לישראל, נענה בחיוב, נפרד מידידיו וישב עם אשתו בקרון־

צפניה קיפניס בבת־ים

הרכבת מינסק־וינה. ניתן לו להגיע עד עיר־הגבול בראֶסט, ושם נאסר והוטל לשישה חודשים לתא מבחד. הוא הואשם בארגון מחתרת ציונית אנטי־סוביטית, בהוראת עברית, בהפצת ספרי־לימוד לעברית ועוד ועוד. צפוי היה לשבע שנות מַחנה, אך בלחץ דעת־הקהל העולמית, ובהתערבות קיסינג'ר אצל גרומיקו, נגנז תיקו.

ב־1973 הגיע קיפניס לישראל. כאן המשיך ביצירתו, לעצב הצגות ("הדיבר העשירי", "פריילאכס") ולאייר ספרים (מַרקיש, הופשטיין, בוּימוול, מנדלי מו"ס ועוד). התגורר בבת־ים.

נפטר ב־26 באפריל 1982.

בתו מֶרי מילצ'ינה

פרופ' בנימין קירזון

ב־22 בדצמבר 1982 הלך מאתנו מורנו, בנימין קירזון, שהיה פרופיסור לכימיה אי־אורגנית ואנליטית באוניברסיטה העברית בירושלים. בן 76 היה במותו.

בנימין קירזון נולד בדוברובנה שברוסיה בשנת 1906 למשפחה דתית מאד. אביו היה סופר־סת"ם ואף מיַצא חפצי קודש פרי ידיו מרוסיה לארה"ב. אחרי שהחל את לימודיו באוניברסיטה

במינסק, בגיל 19, נטש בנימין את רוסיה ובאוקטובר 1925 עלה לארץ. אף שכוּון ע״י אביו לעיסוקי־קודש, הוא חזה את חשיבות המדע והטכנולוגיה לפיתוחה של המדינה היהודית שבדרך והחליט להקדיש חייו למדע ולחינוך המדעי.

בשנת 1926 הוא נתקבל ללימודים במחלקה לכימיה של האוניברסיטה העברית בירושלים. עקב רעידת־אדמה שנתחוללה ב־1927 בירושלים, נהרס המכון החדש לכימיה והלימודים בו הופסקו. פרופ׳ קירזון נאלץ לנדוד לצרפת, להשלמת הלימודים. בשנת 1931 הוא קיבל תואר מהנדס כימי של אוניברסיטת נאנסי. אחרי השלמת הלימודים הוא שב לארץ ונתקבל לעבודה כאסיסטנט וכתלמיד מחקר במחלקה לכימיה אי־אורגנית ואנליטית, שבראשה עמד אז פרופ׳ מ. בובטלסקי. את עבודת הדוקטור הגיש בשנת 1938. מאז ועד צאתו לפנסיה בשנת 1974 נמנה על סגל המורים של המחלקה. בתקופה שבין 1959 ל־1962 עמד בראש המחלקה.

שמו של פרופ׳ קירזון ידוע לכל בוגרי הפקולטאות למדעי הטבע של האוניברסיטאות השונות בארץ בזכות ספרו ״כימיה כללית ואי־אורגנית״, שמהדורתו הראשונה נדפסה בשנת 1948 ושבעקבותיה יצאו שבע מהדורות מעודכנות.

שמואל יריב

נחום קנטורוביץ

נולד במינסק ב־8 באפריל 1897. מפעילי התנועה הציונית־הסוציאליסטית מנעוריו — במינסק ובערים אחרות ברוסיה, ובשנות ה־30 ואילך — בפולין. מ־1941 — בניו־יורק. השתתף באינטנסיביות בעתונות התנועה. בעיקר ביידיש. עתונאי והיסטוריון. מספריו: ״תנועת־העבודה הציונית בין שתי־מלחמות־עולם (1918־1939)״, ״ישובים יהודיים שהוכחדו ברוסיה ובפולין״, ״תנועת המרי היהודית בפולין (1941־1945)״, ועוד.

חבר ועדת הספר ״מינסק עיר ואם״ ומראשי העושים בארצות־הברית למען הוצאת ספר מינסק. השתתף בכרך הראשון של הספר וזכה לראותו ולברך עליו. נפטר ב־29 במאי 1977.

ישראל אייזיק רבינוביץ

הרב ישראל אייזיק רבינוביץ כיהן כרַבה האחרון של שכונת רומאנובה הסמוכה לתחנת־הרכבת הבריסקאית, שהשלטון הסוביטי ייחד אותה לתחנת משאות ומטענים. נולד במינסק בשנת 1890. מאביו, הרב קדיש־מנחם, ירש את רובי תורתו ואת כהונתו ברומאנובה. בימי בחרותו למד בישיבת סלובודקה מפי הגאונים ר׳ נתן צבי פינקל מסלובודקה ור׳ משה מרדכי אפשטיין שהיה מחובבי־ציון ועלה ארצה.

הרב רבינוביץ היה למדן חריף ונואם נלהב. בימי השלטון הסוביטי הקים בעזרת הרב משה גורדון והרב ר׳ אייזיק מקרֶמֶנצ׳וג ישיבה קטנה ב״ברעג־שול״, בשיפולי הנהר סביסלוץ׳, ברחוב סטארו־וילֶנסקאיה, ובה אָסף ילדי ישראל ללמדם תורה.

בשנת 1929 סגרו השלטונות את שערי המוסד הזה. פעמיים הושלך הרב לכלא, ובשנת 1932 פשטו על דירתו והשליכו את הרב ואשתו וילדתם הקטנה לרחוב.

ב־1936 עלה עם משפחתו ארצה. נפטר בירושלים בשנת תשכ״ב.

חיים מינסקי

שיינה רבינוביץ

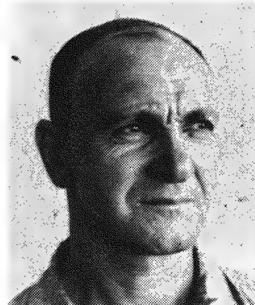
הרבנית שיינה רבינוביץ נולדה בשנת 1900 לאביה, הרב מאיר אבא ליפשיץ, רבה של העיירה אוסטרוביץ הסמוכה לוילנה, מצאצאי הרב ישראל ליפשיץ, בעל ״תפארת ישראל״. במלחמת־העולם הראשונה, הגיעה למינסק, יחד עם אביה הרב, וכאן נישאה בשנת 1918 לרב ישראל אייזיק רבינוביץ.

בימי השלטון הקומוניסטי היא נָשאה בגבורה בעול החיים ופירנסה את ביתה. היתה אשה נאה, תמירה ושלטה היטב בשפה הרוסית. כשסגרו השלטונות במינסק את המקוואות, התייצבה בראש משלחת נשים דתיות בפני מועצת העיר ודרשה להשאיר מקוֶה אחד. ואכן, המקוה שליד בית־הכנסת החבדי ברחוב נֶמיגה נשאר פתוח שנים הרבה.

בשנת 1936 הצליחה, היא ובעלה ובתה היחידה, לעזוב את מינסק ואת גבולות רוסיה, לאחר השתדלות בקרֶמלין אצל נשיא רוסיה קאלינין, והם עלו ירושלימה. נפטרה בשנת 1951.

חיים מינסקי

חיים רטנר

נולד במינסק ב־1907. עלה ארצה ב־1920. היה חבר גדוד־העבודה ע"ש יוסף טרומפלדור. מבוני תחנת־הכוח בנהריים — מפעל רוטנברג. בשנותיו האחרונות התגורר בחיפה ושם נפטר ב־1976.

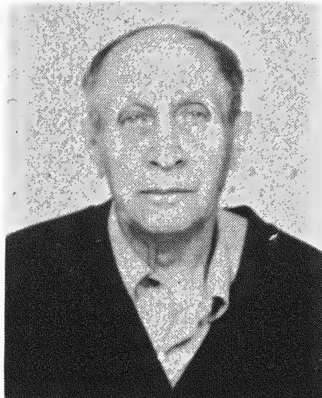
ישראל ריטוב

נולד בעיירה אוסיפוביץ', פלך מינסק בכ"ב בניסן תרנ"ה, 21.4.1895. מראשי "צעירי־ציון" ברוסיה ובפולין, ולאחר מכן מראשי צ"ס. עלה ארצה ב־1932 ועמד בראש מרכז הקואופרציה של ההסתדרות. היה ציר מטעם מפא"י לקונגרסים ציוניים. פירסם הרבה מאמרים בענייני התנועה, הציונות, הקואופרציה וכן ספרים בתחום הקואופרציה ו"פרקים בתולדות "צעירי־ציון" — צ"ס" (הוצאת עם עובד תשכ"ד). משלו גם המונוגרפיה המקיפה על הרצל ברגר ב"ספר הרצל ברגר".

ישראל ריטוב היה פעיל בארגון יוצאי מינסק וחבר ועדת־הספר.

אברהם רש"ל

אבי, אברהם, בנם של מנדל ושרה רש"ל, נולד בשנת 1902 כבן בכור למשפחה של חוכרים בכפר סִירוֹטְקָה בפלך מינסק. בגיל צעיר הגיע למינסק ולמד שם קודם בגימנסיה ואח"כ באוניברסיטת מינסק שאך נפתחה. סיים את הפאקולטה למשפטים. באותו זמן גם למד עברית ותנ"ך. עם סיום לימודיו נשא אשה והוליד שני בנים.

בשנת 1937 נעצר אבי, כרבבות מאזרחי בריה"מ, באשמת פעילות אנטי־מהפכנית ושולח למחנה. אותו זמן פרצה המלחמה. משפחתו וכן אביו ואָחיו עם משפחתו נרצחו בידי הגרמנים ועוזריהם. בשנת 1943 שוחרר אבי מהמחנה והתגייס לצבא.

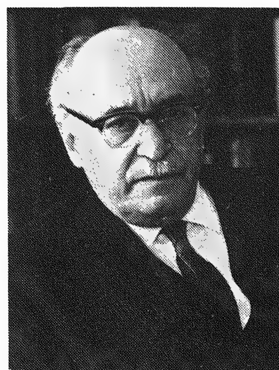
בתום המלחמה חזר למינסק החרֵיבה, שם פגש את אימי פָניה והקים משפחה חדשה. נולדו לו שני בנים, מנחם וישראל. אבי השקיע רבות בחינוכנו ובהקניית ערכי היהדות והציונות, לִימדנו עברית ותנ"ך, חֵרף הגזירות והאיסורים מצד השלטון. אף שלמוד־יסורים היה, קיננה בלבו התקוה לעתיד טוב יותר, להתגשמות החלום. ואכן, החלום התגשם. בשנת 1971 עלתה משפחתנו לארץ.

למרות בריאותו הרופפת המשיך לעבוד בכל עבודה שהיתה לפי כוחו, כי ראה בעבודה ערך נעלה וסם־חיים.

נפטר ב־1980 והוא בן 77 במותו.

ישראל רש"ל

זלמן שזר

זלמן שזר, נשיאה השלישי של מדינת ישראל, סופר, משורר וחוקר, מאישיה הדגולים של תנועת־העבודה הארצישראלית, ראה עצמו מקורב מאוד למינסק ולקהילתה, ושיתף עצמו בדאגה למאמצי הוצאתו של ספר־מינסק ולעיצוב דמותו. פעמים מספר הזמין אליו את עורך הספר, שלמה אבן־שושן, לדווח לו על מהלך העבודה להוצאת הספר ועל פרטי הרכבו. גם בשָכבו על ערש־דוַי, חודשים מספר לפני פטירתו, דאג להזמין אליו את אבן־שושן לבית־החולים בפוריה, ושם מסר לו את כתב־היד של מאמרו המיוחד שכתב לספר, "האגודה הציונית הראשונה במינסק" — זכרונות מימי נעוריו ודברים על קרובי משפחתו. כן הינחה את אבן־שושן היכן להשיג את התצלומים המבוקשים לליווי המאמר.

היה זה כתב־ידו האחרון של זלמן שזר. הוא לא זכה לראות את הכרך הראשון שראה אוֹר ב־1975 (תשל"ה). זלמן שזר עצם את עיניו לעד בי"ט בתשרי תשל"ה, 5.10.1974.

זרח שפלן

נולד במינסק, בט"ו בניסן תרס"ז, 30 במארס 1907, להוריו דב ושרה שפלַן. היה זה בית יהודי־ציוני. זֶרח גמר בי"ס תיכון בהצטיינות. בגיל 13 הצטרף לתנועת "החלוץ הצעיר" — "יוגנד־צ"ס". בגיל 17 עבר ללנינגראד ולמד בטכניקום חקלאי. גם כאן הצטרף לסניף "החלוץ" ול"יוגנד־צ"ס". ביקר בקומונה "עמל", שאליה השתייכו בני־נוער יהודי מכל רחבי רוסיה וקיבלו

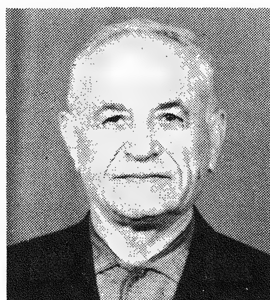

בה הכשרה לקראת עלייתם לארץ. בקומונה הכיר זרח את מירה, אשתו לעתיד ויחד גם נאסרו והוגלו לסיביר למקומות שונים, ונפגשו שוב רק בכנרת. לארץ ולכנרת הגיע זרח בשנת 1927.

בכנרת עבד זרח 54 שנים רצופות בגידול ענבים, וראה בענף זה יעוד מרכזי בחייו. עם העברת שטחי הכרם למדרונות ההרים, התמודד זרח בתנאי טופוגרפיה קשים, באדמה סלעית, והצליח להקים באדמות האלו ענף יפה ורווחי. יחד עם בנו־יחידו יצחק התמסר זרח לייצור זנים חדשים של ענבים, עמידים בפני מחלות, מַבכירים ומתאימים לייצוא. זרח שלל בתוקף עבודה שכירה במשק, הקפיד לבצע כל העבודה בכרם הגפנים רק בכוחות עצמיים, והדבר עלה בידו. זכה לעבוד עד ליומו האחרון ממש.

נפטר בכ"ט באב תשמ"א, 29 באוגוסט 1981.

הירש שקליאר

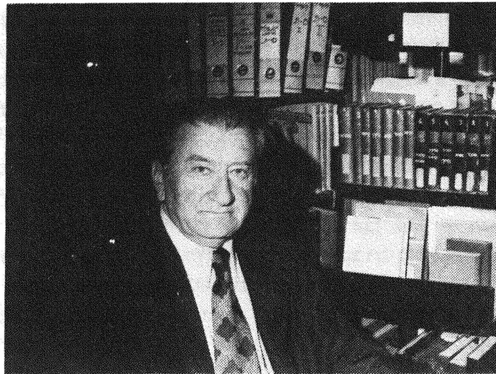
נולד ב־1904. היה בהכשרה החלוצית במשק תל־חי שבקרים בשנים 1923–24. עבד במינסק בבית־החרושת ע"ש וורושילוב באיזור ליאכובקה. עלה ארצה ממינסק ב־1970. התגורר ונפטר ב־1983 בראשון־לציון.

מפתח השמות

במפתח מפורטים, לפי סדר אלפביתי מדויק, שמות האנשים הנזכרים בספר ומספרי העמודים שבהם הם נזכרים. המחברים כלולים במפתח, במספר כולל של העמודים למראשית החיבור ועד סופו. לא הובאו שמות מרומזים שלא פורשו, וכן שמות פרטיים ללא שם־המשפחה. מכלל הכתיבים השונים שננקטו בספר לגבי אותם שמות עצמם הובא רק אחד מהם.

התוכן

לאחר חתימת הספר

אברהם אבן־שושן

נולד במינסק בח׳ בטבת תרס״ז, 25.12.1906. את חינוכו העברי קיבל אצל אביו הסופר והמורה חיים דוד רוזנשטיין, מייסד ״החדר המתוקן״ הראשון בעיר ומסופרי ״המליץ״. עלה ארצה בשנת תרפ״ה (1925). בשנת תרפ״ח סיים את חוק־לימודיו בבית־המדרש למורים העברי בהנהלת דוד ילין ועסק מאז בהוראה בבית־ספר יסודי, בתיכון ובבית־המדרש למורים. בשנת 1943 קיבל את התואר מ.א. באוניברסיטה העברית — בלשון העברית, במקרא ובספרות עברית.

בשנים תשי״ג — תשי״ד ניהל את המחלקה להנחלת הלשון במשרד החינוך והתרבות. משנת תשט״ו ועד פרישתו מן ההוראה (תשכ״ז) ניהל את בית־המדרש למורים ע״ש דוד ילין. משנת תשל״ד היה חבר האקדמיה ללשון העברית.

בתקופתו הראשונה כמורה וכמחנך עסק הרבה בספרות נוער ומדע. משנת תש״ח ואילך ערך ופירסם את כרכי ״המִלון החדש״, שזכה להכרה ולתפוצה רבה במהדורותיו השונות, המקוצרות והמורחבות. בשנת תש״ך הוציא (יחד עם י. סגל) ״קונקורדנציה לשירת ביאליק״.

בשנת תשכ״ח הוענק לו פרס ירושלים לחכמת ישראל ע״ש דוד ילין על מפעליו הלשוניים. בשנת תשל״ח הוענק לו פרס ישראל ללשון העברית. בשנת תש״ם השלים את מפעל ״הקונקורדנציה החדשה לתורה נביאים וכתובים״. ובשנת תשמ״א הוענק לו פרס ביאליק לחכמת ישראל על ״הקונקורדנציה החדשה״. בנימוקי ועדת־השופטים לפרס ביאליק נאמַר, בין השאר: ״הקונקורדנציה החדשה לתורה נביאים וכתובים, ככל מפעליו הלכסיקוגראפיים של אברהם אבן־שושן, היא כלי מפואר: אבן־חן מלוטשת הקולטת בפאותיה הרבות את קרני אורה של שפת ספר־הספרים ומשברת ומחזירה אותן בשלל צבעים מְגוּוָנים שונות״.

נפטר בירושלים ביום י׳ באב תשמ״ד, 8.8.1984. הובא למחרת למנוחת־עולמים בהר־המנוחות בגבעת־שאול, ליד קבר רעייתו צביָּה שנפטרה בתשמ״א.

בבוקר יום י׳ באב תשמ״ד, 8 באוגוסט 1984, עליתי לדפוס סיָּן בירושלים, זה בית־הדפוס שאחי אברהם אבן־שושן היה בן־בית בו, והוא ש״שידך״ בינינו, קומץ החרדים להוצאת הכרך השני של ספר־מינסק, לבין בעליו של בית־הדפוס, מר אברהם סיָּן, וגם קיבל עליו לאחר מכן להיות המוציא־והמביא של כתבי־היד ויריעות־ההגהה — מבית הדפוס אלַי לשדה־נחום וממני חזרה אליו, לבית־הדפוס. כל הימים, עד שנפל למשכב, שיתף עצמו בעצה ובדאגה למהלך העבודה ולהחשתה. גם בשכבו על ערש־דוָי, אפס־כוח, נתן עינו בצרור ההגהות הכרסתני, שהכיל

כמעט את הספר כולו, מלבד 40 עמודיו האחרונים (המדור "זכרי אישים", מפתח־השמות והתוכן), ודעתו נחה הימנו. בפעם זו הבאתי לבית־הדפוס את 40 ההגהות האחרונות האלו. התכוונתי לעלות משם ל"הדסה" ולבַשר לאחי כי ספר־מינסק תם ונשלם לכל פרטיו ודקדוקיו, ואין להוסיף בו עוד אפילו תיבה אחת. אך הגורל צפן לי מהלומה כבדה מנשוא. כבר בבית־הדפוס הקדימתני הבשורה האיובית כי אברהם איננו עוד. שעות מעטות לפני כן פרחה נשמתו. אף שידעתי על חומר מצבו, שיעשעתי נפשי בתקוה כי בטרם יעצום עיניו לעד עוד יזכה לתת מבטו בספר המוגמר... הוא לא זכה, ואנחנו לא זכינו. ואני שָכולתי את אחי־יקירי שבצָלו חסיתי.

לא אַתְנֶה כאן את כאֵבי האישי, שלא יָסוּף מלבי עד אחרון יומי, אף לא אבוא לספוד לו. אני מאמין כי אברהם אבן־שושן, בזכות מפעליו הלשוניים, שמור לו מקום לדורות בכותל־המזרח של חכמת ישראל ודעת לשוננו. כלי־התקשורת והעתונים כבר הפליגו בקשירת־כתרים לו לעילא ולעילא: "אבן־שושן — הבלשן ששמו הפך למושג" (ידיעות אחרונות), "אברהם אבן־שושן — נסיך הלשון העברית" (יעקב רבי ב"על המשמר"), "אבן־שושן — זה הענק שבלשונָאֵינו" (ש. רוזנפלד ב"מעריב"). ועוד ידובר וידובר בו. אך כעורך הספר "מינסק עיר ואם", הספר על כוּר־מחצבתנו, מבקש גם אני להזיל דמעתי, דמעת אח, על אברהם אבן־שושן, איש מינסק, מדגולי בניה, ולהתריס כלפי מר הגורל שכה התאכזר לנו, לקומץ הקט של נאמני ספר־מינסק, על סף צאתו של הספר לאור.

רחל אבן-שושן

ארבעה ילדים היינו להורינו רושקה וחיים־דוד רוזנשטיין: רחל, צבי, אברהם ואני, בן־הזקונים, שלמה, עורך הספר שלפנינו. צבי נפטר ראשון, ב-1968, ובו פתחתי, כדין, לפי הסדר האלפביתי, את המדור "זִכרי אישים" שבכרך הזה. אך גורלי כעורך הֵמַר לי מאוד: כבר לאחר חתימת הספר היה עלי להוסיף בדף הריק שנותר בסוף הכרך ציון לנפש אחי אברהם. ובטרם יָבשו דמעותי על לֶכתו, נפטרה גם אחותי רחל, ומכל בית אבא־אמא נותרתי לבדי, לבדי...

רחל נולדה במינסק במחצית שנות ה־90 למאה הי"ט. רכשה השכלה כללית במינסק, וגבוהה — באוניברסיטת מוסקבה. כן סיימה במינסק קורסים פרֶבֶּליים, וניהלה עד עלותה ארצה גן־ילדים סוביטי. לאחר הטראגדיה של מות אבא, על סף עליית ההורים ארצה, הירשו לה השלטונות להילָוות אל אמא, ובשלהי 1934 הן עלו ארצה והשתקעו בירושלים. שם פתחה רחל, בסיועו של אברהם, גן־ילדים פרטי, שהוכלל לאחר מכן ברשת הגנים שמטעם העיריה, והמשיכה בניהולו עשרות שנים, עד צאתה לגימלאות.

את אחרית ימיה עשתה בבית־אבות, תחילה בירושלים ואחרי־כן ברעננה. שם נפטרה בשֵׂיבה טובה ביום ו' בתשרי תשמ"ה, 2.10.84, והובאה למנוחת־עולמים בהר הזיתים בירושלים, בסמוך לקבר אמנו רושקה רוזנשטיין ז"ל.

שלמה אבן־שושן

מימין לשמאל: האחים רחל, אברהם ושלמה אבן-שושן
הרַעיות מַרתה (של שלמה), צביה (של אברהם)